ZAGREBAČKI GRADEC

1242 ◆ 1850

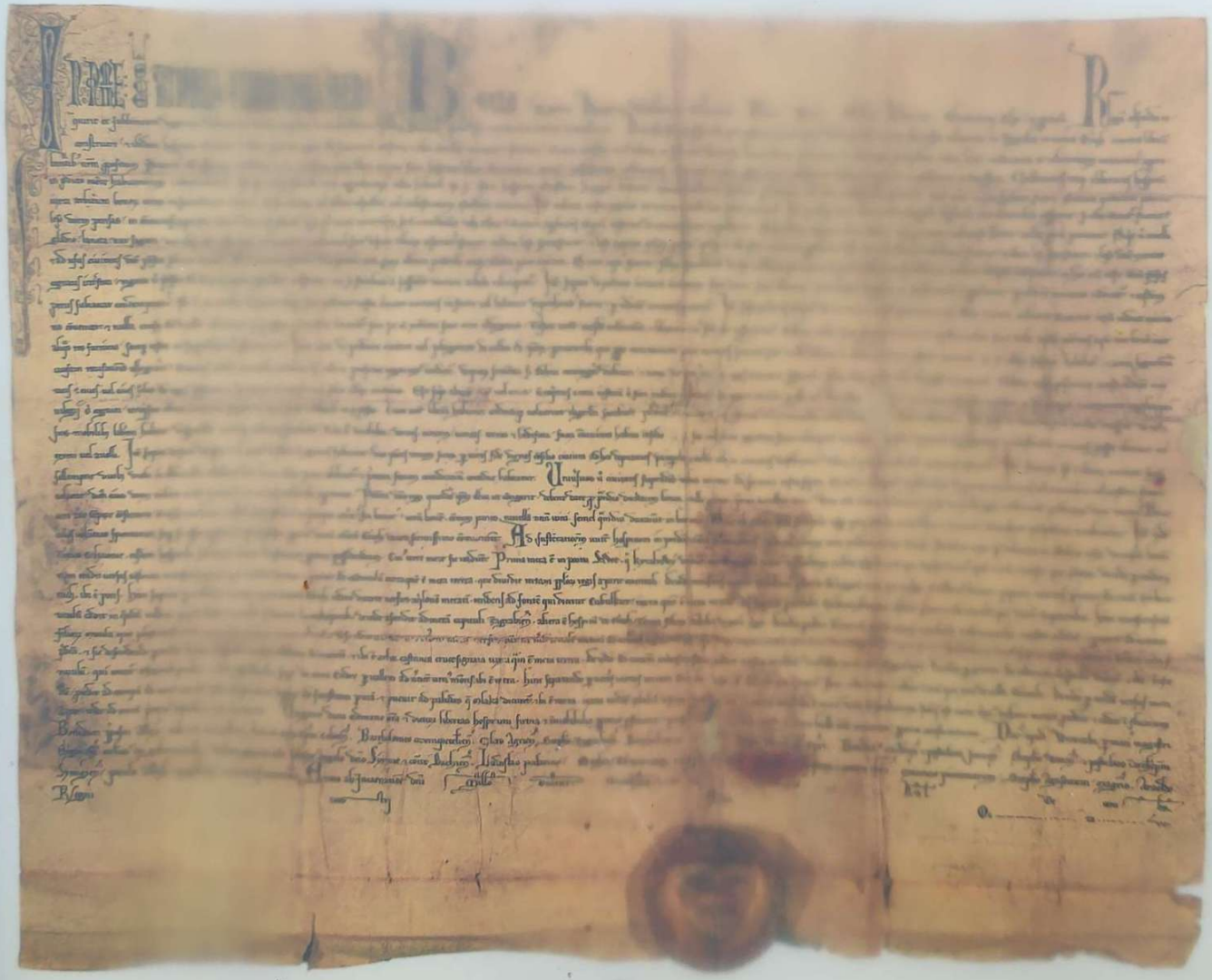

U povodu 750. obljetnice »Zlatne bule« · Zagreb 1992.

GRAD ZAGREB

GRAD ZAGREB

Gradonačelnik mr. Branko MIKŠA

RECENZENTI

Prof. dr. Igor KARAMAN

Doc. dr. Božena VRANJEŠ ŠOLJAN

UREDNIŠTVO

Prof. dr. Ivan KAMPUŠ, glavni i odgovorni urednik

Akademik Lujo MARGETIĆ

Prof. dr. Franjo ŠANJEK

Knjiga Zagrebački Gradec 1242 – 1850. objavljena je zahvaljujući novčanoj pomoći Skupštine grada Zagreba i Gradskoga poglavarstva Zagreba.

GRAD ZAGREB

ZAGREBAČKI GRADEC
1242 – 1850.

ZAGREB 1994.

11.920
930.85
KNJIZNICA
DUGAVE
Rev 2012
Rev. 2018.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75 Zagreb "1242/1850"(063)(082)
930.85(497.5 Zagreb) "1242/1850"(063)(02)

ZAGREBAČKI Gradec : 1242–1850. / [uredništvo Ivan Kampuš... [et al.] ; prevodilac sažetaka na njemački jezik Christine Dumbović-Reiser]. – Zagreb : Grad Zagreb, 1993. – 407 str. : ilustr. (djelomice u bojama) ; 24 cm

Bibliografske bilješke uz tekst. – Zusammenfassungen ; Riassunti.

ISBN 953–96046–0–5

931229045

ISBN 953–96046–0–5

Zagrebački Gradec 1242 – 1850, str. 1 – 407 Zagreb 1994.

SADRŽAJ

Riječ gradonačelnika VII

Riječ urednika IX

Nives Majnarić-Pandžić, Prapovijesna naselja na Gradecu 1

Tomislav Raukar, Gradec i grad na hrvatskom prostoru 13

Ludwig Steindorff, Srednjovjekovni Zagreb – obrazac povijesti srednjoeuropskoga grada 19

Lelja Dobronić, Gradski teritorij, njegova urbana i ruralna naselja 29

Vladimir Bedenko. Društvo i prostor srednjovjekovnoga Gradeca 37

Ivan Kampuš, Zagrebački Gradec u doba Arpadovića i Anžuvinaca 51

Lujo Margetić, Neka pitanja u svezi sa Zlatnom bulom Bele IV. (1242) . . . 61

Magdalena Apostolova Maršavelski, Kazneno i procesno pravo Zlatne bule 75

Neven Budak, Gradec u kasnom srednjem vijeku 85

Magdalena Apostolova Maršavelski, O oporučnoj slobodi u zagrebačkom Gradecu – po Zlatnoj buli i kasnijoj praksi 91

Lujo Margetić, O posjedovnim katernama zagrebačkoga Gradeca 103

Lovorka Čoralić, Zemljišni posjed i poslovanje građana Gradeca prema zemljišnim knjigama 14 – 15. stoljeća 109

Josip Baloban, Župa Sv. Marka u društvenom, kulturnom i religioznom životu Gradeca 129

Marijan Grakalić, O grbovima zagrebačkoga Gradeca 137

Biserka Belicza, Zdravstvene prilike i zdravstvena zaštita u Gradecu do 16. stoljeća 143

Marija Šercer, Cehovska pravila gradečkih i kaptolskih djetića (kalfi) 17. stoljeća 149

Ivan Kampuš, Prilog poznavanju gospodarskog položaja Gradeca kraj Zagreba u 17. st. na osnovi varoških računa prihoda i rashoda . . . 167

Mira Kolar-Dimitrijević, O gospodarskoj problematici u zagrebačkim kalendarima do 1850. g. 211

Biserka Belicza, Obilježja zdravstvenih prilika i zdravstvene zaštite u Gradecu od sredine 18. do sredine 19. stoljeća 231

Josip Lučić, Prilog vezama Dubrovnika i Gradeca/Zagreba u srednjem vijeku 241

Damir Karbić - Zoran Ladić, Kretanje i struktura stanovništva u naseljima zagrebačkoga Gradeca do 1857. godine 251

Drago Roksandić, Pravoslavna crkvena općina na području Gradeca između Patenta o toleranciji 1781. i revolucije 1848/9. godine 277

Ivo Goldstein, Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine 293

Vesna Cvjetković Kurelec, Grci na Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća 305

Agneza Szabo, Carski patent Franje Josipa I. iz 1850. godine – – kraj feudalne uprave grada Zagreba 313

Mijo Lončarić, Prvi zapisi hrvatske (kajkavske) riječi na zagrebačkom Gradecu 327

Franjo Šanjek, Knjiška kultura srednjovjekovnog Zagreba 333

Doris Baričević, Barokna skulptura na Gradecu 343

Lovro Županović, Razvoj glazbenog života na Gradecu od 14. do kraja prve polovice 19. stoljeća 369

Nikola Batušić, Agramer Theater Journal iz 1815. 383

Agneza Szabo, Hrvatske središnje preporodne institucije na zagrebačkom Gradecu i njihov utjecaj na modernizaciju u razdoblju 1835 – 1848. godine 393

Prošle godine obilježili smo obljetnicu Zlatne bule. Ugarsko-hrvatski vladar Bela IV. dodijelio je 1242. našem Gradu osnivačku povelju u kojoj navodi da je htio u Zagrebu, na brdu Gradecu, sagraditi slobodni grad, a nakon što su prvaci kraljevstva odobrili njegovu namjeru i volju, dopustio je građanima slobodno naseljavanje na spomenutom brdu, te držanje i čuvanje zemlje i posjeda, prava i slobode koje im je dodijelio i potvrdio.

Odluka povjesničara Filozofskogá fakulteta da zajedno s Razredom za društvene znanosti HAZU, Katoličkim bogoslovnim fakultetom, Etnološkim zavodom HAZU, Društvom za hrvatsku povjesnicu i Odjelom za hrvatsku povijest Matice hrvatske, pozovu na znanstveni skup široki krug istraživača povijesti našega grada, naišla je na očekivanu podršku Grada Zagreba. Tako je 1992., pod pokroviteljstvom Skupštine grada Zagreba, održan znanstveni skup "Zagrebački Gradec 1242–1850".

Rezultati tog skupa zabilježeni su među ovim koricama. Vjerujem da dijelim mišljenje svih onih koji vole Zagreb i njegovu prošlost, da je ovo štivo, nastalo trudom različitih stručnjaka: povjesničara, pravnika, teologa, teatrologa, povjesničara umjetnosti, muzikologa i drugih, vrijedan doprinos našoj kulturi i povijesti Zagreba. Ovo je ujedno jedini znanstveni trag obilježavanja 750. obljetnice Zlatne bule kralja Bele IV.

Zahvaljujem svim znanstvenicima koji su priložili svoje radove za knjigu referata, Uredničkom odboru na brizi o njenoj realizaciji i svima onima koji su na bilo koji način pomogli njenom izdavanju. Ona govori o prošlosti našega grada, našoj prisutnosti na ovim prostorima i pripadnosti Europi i europskoj kulturi. Stoga sam uvjeren da će naći put do čitalaca, zaljubljenika u Zagreb i njegovu povijest.

Gradonačelnik
mr. Branko Mikša

Zagreb, 11. studenog 1993.

U povodu obilježavanja 750. obljetnice Zlatne bule ugarsko-hrvatskog vladara Bele IV. izdane zagrebačkom Gradecu Organizacijski odbor znanstvenog skupa obratio se znanstvenicima koji se bave zagrebačkom prošlošću da svojim referatima dadu doprinos daljnjem širenju spoznaja o njegovoj povijesti od osnivanja grada 1242. do 1850. g. kada je spajanjem Gradeca i biskupskog Zagreba otpočela era modernoga Zagreba. Pod pokroviteljstvom Skupštine grada Zagreba i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti referati su održani na znanstvenom skupu u Zagrebu 16, 17. i 18. studenoga 1992. godine i objavljeni su u ovoj knjizi. Oni obuhvaćaju nekoliko tematskih blokova.

U prvom tematskom bloku nalaze se -- uz iznimno prihvaćeni rad o prapovijesnim tragovima života na Gradecu (Majnarić-Pandžić) -- prije svega radovi o općoj problematici Gradeca: o Gradecu i gradu na hrvatskom prostoru (Raukar), o Gradecu kao srednjoeuropskom gradu (Steindorff), o teritoriju i naseljima (Dobronić) te o općim društvenim pitanjima (Bedenko), zatim povijesno intoniran rad o Gradecu za Arpadovića i Anžuvinaca (Kampuš), dva rada o problemima Zlatne bule (Margetić i Apostolova Maršavelski).

Drugi tematski blok čine radovi koji obrađuju pitanja daljnjeg razvoja Gradeca: opća problematika u kasnom srednjem vijeku (Budak), pravnopovijesna pitanja razvoja slobode oporučivanja (Apostolova Maršavelski) i posjedovnih katerna (Margetić), zemljišni posjed (Čoralić), uloga župe Sv. Marka (Baloban), grbovi (Grakalić), zdravstvene prilike do 16. st. (Belicza), cehovska pitanja (Šercer), gospodarski položaj u 17. st. na osnovi gradskih računa prihoda i rashoda (Kampuš), gospodarsku problematiku u kalendarima (Kolar-Dimitrijević), zdravstvene prilike 18. i 19. st. (Belicza), odnosi s Dubrovnikom (Lučić), stanovništvo (Ladić-Karbić), s posebnim osvrtom na Srbe (Roksandić), Židove (Goldstein) i Grke (Cvjetković Kurelec), te Carski patent Franje Josipa I. iz 1850. godine kojim se završava feudalni upravni sustav Zagreba (Szabo).

Konačno u trećem tematskom bloku autori su obradili i pitanja iz lingvistike (o prvim zapisima hrvatske riječi: Lončarić) i neke aspekte kulturnog života Gradeca do 1850: knjišku kulturu (Šanjek), baroknu skulpturu (Baričević), glazbeni život (Županović), neke aspekte kazališnog života (Batušić) te hrvatske središnje preporodne institucije (Szabo).

Referatima nije bio i nije mogao biti cilj obrada svih vidova povijesne, demografske, kulturne itd. stvarnosti Gradeca u razdoblju 1242--1850. god. Ipak, sa žaljenjem napominjemo da za neke referate, pročitane na znanstvenom skupu, nismo unatoč usrdnim i opetovanim požurivanjima uspjeli dobiti pismeni referat.

Nadamo se da će ovaj Zbornik radova pomoći svestranijem sagledavanju bujnoga i burnoga života u zagrebačkom Gradecu.

Redakcija

PRAPOVIJESNA NASELJA NA GRADECU

Nives Majnarić-Pandžić

Na užem području grada Zagreba već su odranije poznati arheološki nalazi kao nepobitan dokaz prisutnosti nosilaca brončanodobnih kultura na tom tlu.[1] Pa, ipak, dokaza o stalnom stanovanju i o izgradnji naselja nismo imali sve do 1989. godine. Tek su u ožujku te godine u okviru restauratorskih radova u kompleksu samostana klarisa u Opatičkoj ulici 20 otkriveni prvi nalazi prapovijesne keramike i tragovi prapovijesnog sloja.[2] Odmah su započela zaštitna arheološka iskapanja koja s većim prekidima, a od 1991. nadalje kontinuirano traju sve do danas.[3] U prvim, hitnim arheološkim iskapanjima, koja su bila izvedena u zgradi uz parlatorij samostana (ispod novih stepenica koje vode u I. kat proširenog Muzeja grada Zagreba), otkriveni su, novim građevinskim radovima nažalost vrlo oštećeni, slojevi iz srednjeg vijeka i kasnoga brončanog doba. Kako je za arheološka istraživanja preostala samo vrlo malena površina od jedva 15 m^2, to su prvi rezultati bili skromni, ali su pobudili nadu da će se na cijelom tom prostoru što leži na najvišem području Griča naći još dosta ostataka netom otkrivenog prapovijesnog naselja. Važan doprinos tih prvih istraživanja bio je i dobro očuvan srednjovjekovni sloj i nalaz veće srednjovjekovne jame za otpatke koja je uz obilje ulomaka tipičnog srednjovjekovnog posuđa dala i dovoljno pougljenjenog drveta, što je omogućilo radiokarbonsku analizu (^{14}C), a ta je cijeli nalaz odredila u drugu polovicu 13. i u rano 14. st.[4] No, naš je primarni interes usmjeren, ipak, prapovijesnom naselju. Bilo je otkriveno direktno ispod srednjovjekovnog sloja, i u toj su prvoj kampanji istraživanja došli na vidjelo brojni fragmenti dosta grube kasnobrončanodobne keramike, obilje životinjskih kostiju (što je i inače čest nalaz u prapovijesnim naseljima) te ostaci jedne dislocirane i plastično ukrašene ognjišne rešetke (sl. 1).

Kvadrant (podjela istraživanog terena bila je 1 x 1 m) u kojemu je bio otkriven fragment rešetke uz obilje životinjskih kostiju i inače je bio pun gara i pougljenjenog

---

[1] K. Vinski-Gasparini, Tkalčićev zbornik II, Zagreb 1958, 35 i d.- Ista, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973, 187 (tab. 75 A) (dalje KPŽ).- Z. Vinski, O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959.

[2] N. Majnarić-Pandžić, Otkriće prethistorijskog naselja na Gornjem gradu u Zagrebu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 3/4, Zagreb 1989,16.

[3] Prva su istraživanja vodile N. Majnarić-Pandžić za Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu i D. Balen-Letunić za Arheološki muzej u Zagrebu. Sljedeća iskapanja u dvorištu vodili su veća S. Forenbaher i malu sondu uz parlatorij D. Glogović.- Nova sustavna zaštitna iskapanja vodi M. Šmalcelj za Arheološki zavod, a sva su se iskapanja, dakako, vodila uime Muzeja grada Zagreba na čijem terenu lokalitet i leži.

[4] Analiza radioaktivnog oblika ^{14}C provedena u Institutu Ruđer Bošković, u Laboratoriju za mjerenje niskih aktivnosti.

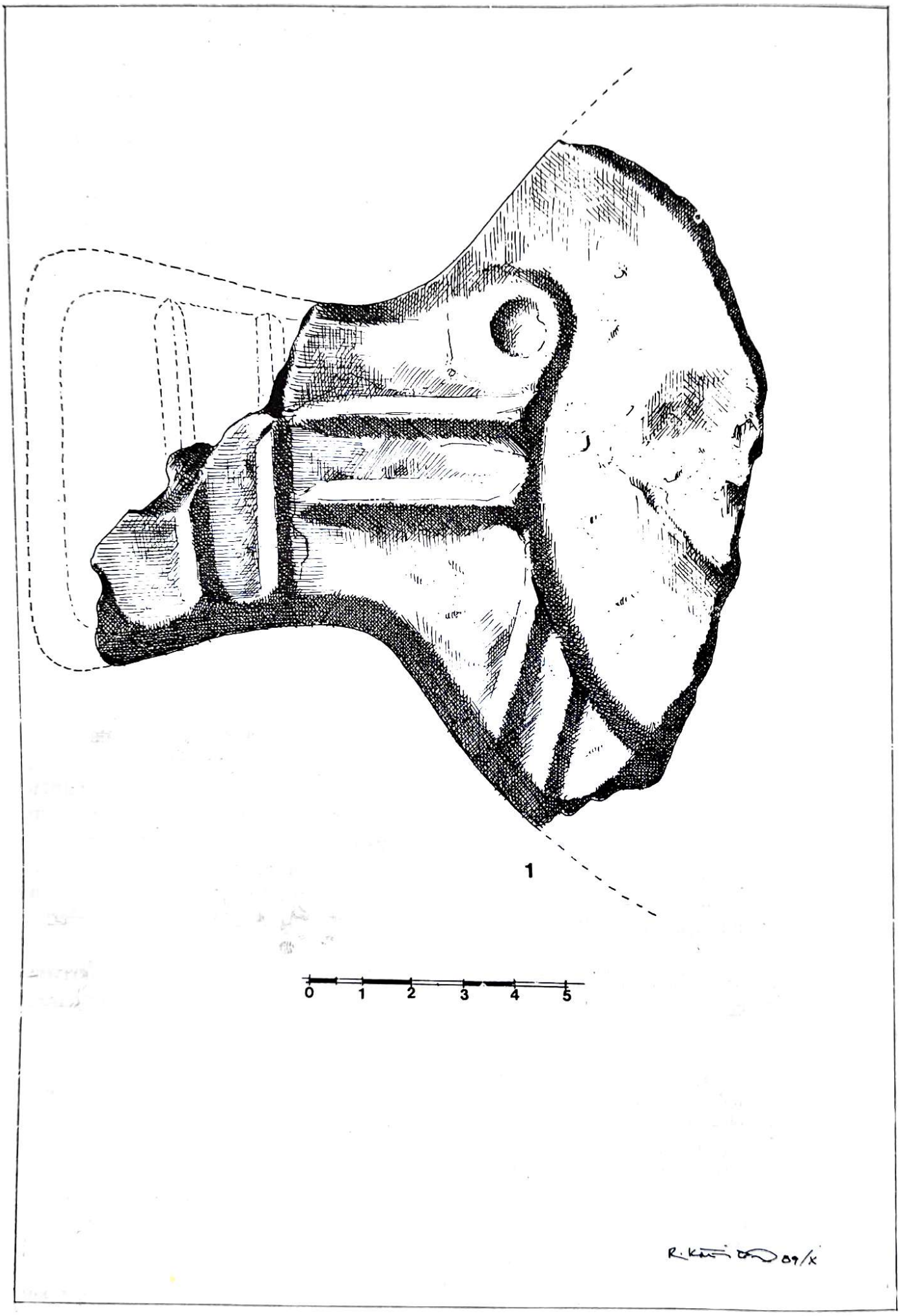

Slika 1. Ulomak rešetke s prapovijesnog ognjišta

drveta, pa treba pretpostaviti da se tu, u neposrednoj blizini, nalazilo ognjište. U blizini su otkriveni i ostaci dviju manjih jama i vrlo oštećene jame za otpad ispunjene pepelom, fragmentima vrlo grube keramike i jednim pršljenkom za tkalački stan ili preslicu. Sve u svemu, naišli smo na dio prapovijesnog naselja, vrlo oštećenog doduše i samo fragmentarno očuvanog među zidovima zgrada koje čine kompleks samostana, ali ono je ipak jasno predstavilo svjedočanstvo o životu nosilaca kulture kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na ovom položaju.[5] Kako su glavninu nalaza činili vrlo grubi i zbog znatne oštećenosti gotovo atipični komadi keramike, morali smo te nalaze odrediti samo okvirno u kasno brončano doba.[6]

Iste je godine u svibnju nastavljeno s istraživanjem u dvorištu, pred ulazom u sjeverno krilo samostana. Ovdje je otvorena površina od 50 m^2, a slojevi su bili neporemećeni i davali su dobru sliku građevinskih aktivnosti na ovom položaju tijekom tisućljeća: od novovjekog sloja niveliranja samostanskog dvorišta nižu se u dubinu ostaci ruševina nekih građevina iz visokoga srednjeg vijeka, izgrađenih od laganih materijala, zatim srednjovjekovni sloj s ponekom otpadnom jamom te na dnu iskopa, direktno na zdravici, prapovijesni sloj, s otpadnim jamama ukopanima u nju (sl. 2. i 3). U prapovijesnom sloju odnosno u jamama, otkrivene su krhotine prapovijesne keramike: one s obilježjima kasnog brončanog i starijeg željeznog doba, a pojavili su se i prvi nalazi mlađeželjeznodobne keramike iz kasnog latena, tj. iz posljednjeg stoljeća pr. Kr. Ova dvorišna sonda bila je udaljena oko 15 m od prve sonde otvorene u sklopu zgrade i nesumnjivo je da se radi o istom i jedinstvenom naselju, kako uostalom svjedoče i obilježja arheoloških nalaza. Već je tada postalo jasno da je naselje zauzimalo cijelu glavicu oko Popova tornja i da se pružalo nekadašnjom prirodnom padinom prema jugozapadu.

Od proljeća 1991. godine vode se u kompleksu samostana sustavna zaštitna arheološka iskapanja, traju do danas i još nisu dovršena. U ove posljednje dvije godine istražene su za naše prilike vrlo velike površine: cijelo dvorište između Popova tornja i Žitnice (bivše škole) te zgrada ranijeg neproširenog Muzeja grada Zagreba, prostorije u tzv. Katastru mapa, parlatorij i hodnici između, samostanski refektorij i dio dvorišta iza "Stare vure".[7] Te velike istražene površine dale su, dakako, obilje podataka o životu u ranom, punom i kasnom srednjem vijeku, o vremenu prije izgradnje samostana klarisa i sjajne nalaze iz prapovijesnih naselja na tom položaju. Prapovijesna naselja mogu se sada sagledati u novoj slici: otkrivena je tako dobro sačuvana stambena arhitektura, velike pravokutne nadzemne kuće s podovima gusto popločanima većim i manjim oblucima, s ognjištem unutar kuće te s tragovima zidne konstrukcije; ta je, izgleda, bila, bar djelomično, izvedena pomoću drvenih stupaca ukopanih vertikalno, a oni su podržavali ili uobičajeno prapovijesno zide od pletera i kućnog maza ili stijene izgrađene od dasaka. U svakom slučaju brojni nalazi ulomaka kućnog maza govore o njegovoj ulozi u konstrukciji kuća. Uz te nadzemne, vrlo brižljivo konstruirane kuće otkrivene su veće i manje jame te ognjišta i izvan kuća. Veliko obilje pokretnih nalaza, osobito keramike, čeka još svoju obradu i bilo bi preuranjeno

[5] Analize ^{14}C iz prvih iskapanja uzoraka iz prapovijesnih slojeva dale su vrijednosti od 11. do 8. st. pr. Kr., a u nove analize nemam uvida.

[6] Vidi 2.

[7] Sve podatke iz novih iskapanja dugujem kolegici M. Š m a l c e l j koja me uputila u sva otkrića na terenu i dala niz bitnih informacija.

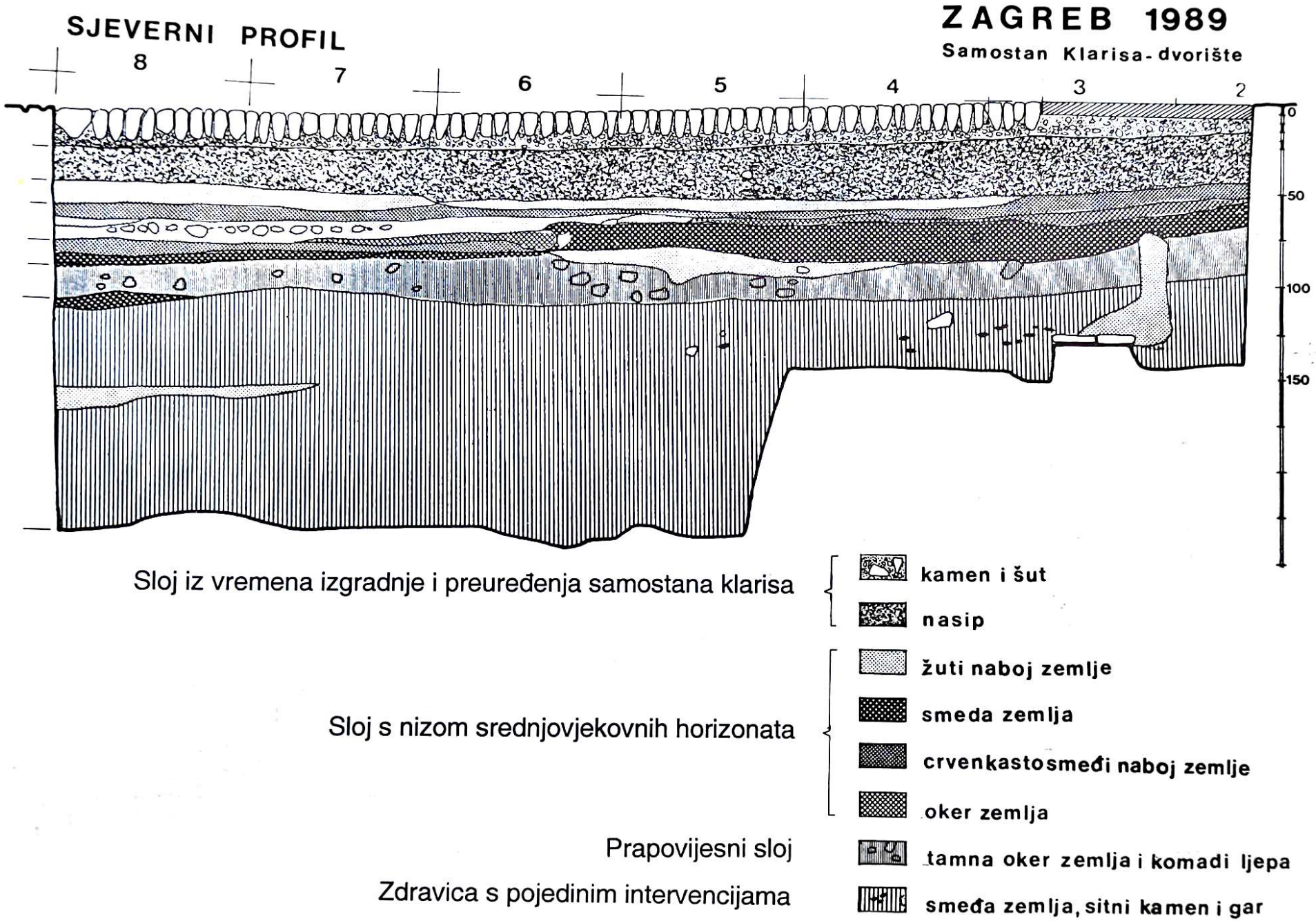

Slika 2. Niz kulturnih slojeva u sjevernom profilu u samostanskom dvorištu

ZAGREB 1989

Samostan Klarisa-dvorište

TLOCRT PRETHISTORIJSKIH JAMA

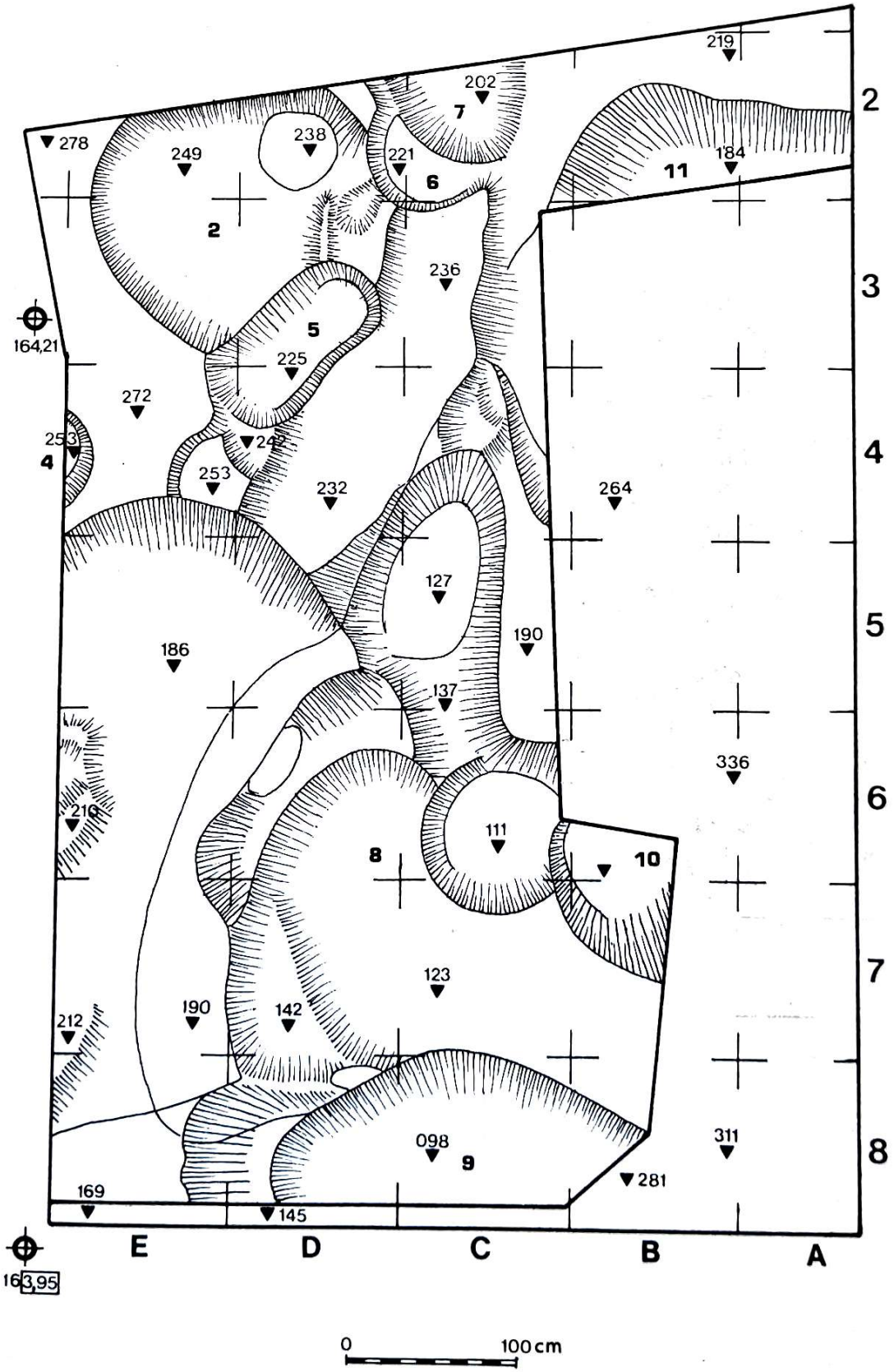

Slika 3. Tlocrt prapovijesnih jama

donositi određenije zaključke, ali pregled nalaza iz kuća uvjerava me da se radi o nalazima starijega željeznog doba 7. i 6. st. pr. Kr. te da je u to vrijeme naselje postiglo svoj puni razvoj i zauzimalo vrlo važan i istaknut položaj u arealu između Medvednice i Save, na vrhu brda na kojem će se kasnije izgraditi Gradec.[8] Iako nemamo nepobitnih arheoloških potvrda, čak ni u ovim novim istraživanjima u posljednje dvije godine, treba ipak prema analogijama tog vremena na širem hrvatskom području pretpostaviti da je naselje bilo utvrđeno, na tom vremenu primjeren način: zemljanim nasipom i drvenom palisadom te opkopom-jarkom.

Kraće ćemo se zadržati na nalazu jedne, u našim krajevima rijetko dobro očuvane, zemunice (sl. 4. i 5) koju smo istražili u ljetu 1991. u sjevernom dijelu dvorišta ispred parlatorija.[9] Radi se o plitko ukopanoj zemunici s pristupom - ulazom preko jedne "stepenice" na južnoj strani te laganim apsidalnim proširenjem na suprotnoj strani. Dobro su sačuvane jamice nekoć ukopanih vertikalnih stupaca koji su nosili neku laganu konstrukciju natkrivanja. Unutar jednoprostorne zemunice nije nađeno ognjište, nego samo atipični ulomci vrlo grube keramike; zanimljiv su nalaz dva veća i dobro sačuvana, i nekoliko ulomaka, piramidalnih glinenih utega od tkalačkog stana te žrvanj za drobljenje žita. Cijela je zemunica do vrha bila ispunjena garom te većim i manjim komadima izgorjelog kućnog maza, pa treba pretpostaviti da je stradala u požaru i da nije obnavljana, nego zatrpana svojim ostacima i možda zatim iznivelirana na tada postojeću hodnu površinu (površinu na kojoj se živjelo i kretalo). Zahvaljujući velikoj površini arheološkog iskopa otkrili smo zemunicu u cjelini. Želimo li odrediti primarnu funkciju te zemunice, ne bismo je trebali protumačiti s obzirom na njezin inventar i dimenzije (1,60 x 3,90 m) kao stambeni prostor, nego bismo u njoj radije prepoznali dobro pripremljen i organiziran radni prostor. Nalazi žrvnja i utega za tkalački stan, rekvizita koji su pripadali redovitoj djelatnosti žena, vjerojatno nam i tumače namjenu tog skladno izgrađenog prapovijesnog objekta. U ovom času, dok sav pokretni materijal ne bude prostudiran i sve popratne analize obavljene, teško možemo točnije vremenski odrediti ovu zemunicu. Lako je moguće da je predstavljala radni prostor stanovnika iz velikih nadzemnih kamenom popločanih kuća, otkrivenih u neposrednoj blizini, a koje smo preliminarno odredili u vrijeme 7. i 6. stoljeća pr. Kr.

Što se tiče osnivanja gradečkog naselja već u 11. st. pr. Kr., tu moramo biti oprezni i sačekati kompletni studij keramičkih nalaza. Iako nam, naime, dosadašnji nalazi na užem području Zagreba govore o boravku nosilaca kulture polja sa žarama za njezine starije faze u 12. i 11. st. pr. Kr. (kao ostava u Dežmanovu prolazu, dakle tik ispod Gradeca, ostava podno Medvedgrada, Gamulica u parku Ribnjak), sasvim pouzdanog dokaza o postojanju naselja u to vrijeme na Gradecu zasada nemamo. Manja naselja tog ranog vremena treba očekivati u Vrapču, gdje je otkriveno groblje, zatim u blizini Sesveta, gdje je također u selu Moravče otkriveno groblje iz 13. st. pr. Kr.) te preko Save u Horvatima,[10] međutim ni ta vjerojatna naselja nisu još otkrivena. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj poznajemo iz vremena prije prijelaza drugog u posljednje tisućljeće pr. Kr. samo rijetka svjedočanstva o izgradnji naselja na uzvisinama, tzv. visinskih naselja. Od njih je istraživano ono na Kalniku, na

[8] M. Šmalcelj me je također upozorila na malu glinenu životinjsku plastiku te na vrlo zanimljiv nalaz dviju trobridnih brončanih strelica, kakve su bile vrlo popularne u 6. i 5. st. diljem velikog dijela Europe. - J. Chochorowski, Die Vekerzugkultur, Warszawa-Krakow 1985, 86 – 94 s opsežnom literaturom.

[9] Istraživanje zemunice provele su autorice D. Balen i S. Vrdoljak.

[10] Vinski-Gasparini, KPŽ, 222.- V. Sokol, Grob br. 7 kulture žarnih polja iz Moravča kod Sesveta, Arheološki vestnik 39 – 40, Ljubljana 1989, 425 i d.

Slika 4. Zagreb -- Gornji grad; prapovijesna jama 2 u toku istraživanja

Slika 5. Samostan klarisa – parlatorij: ostaci kamenom obloženog poda i trag vertikalnog stupca za zidnu konstrukciju

položaju Igrišće, iz 12. i 11. st.,[11] no ni za njega ne možemo zasada sa sigurnošću tvrditi da je bilo stalno nastanjeno mjesto, jer se moglo prema dosadašnjim nalazima raditi o samo sezonskom boravljenju stočara sa stadima na ispaši. Spominje se i naselje iznad groblja u Sirovoj Kataleni, no sva ostala poznata naselja iz starije faze kasnoga brončanog doba bila su smještena u nizini, na obalama potoka ili rijeka.[12]

Prava visinska naselja u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj počela su se izgrađivati u mlađoj fazi kulture polja sa žarama, nakon prijelaza drugog u posljednje tisućljeće pr. Kr. Izbor strateških položaja za podizanje naselja, vjerojatnost i dokazi o utvrđivanju nekih od njih, rjeđe ukopavanje ostava te siromašna groblja (izuzevši grobove u Velikoj Gorici opremljene luksuznim oružjem iz 10. st.)[13] govore o stanovitom osiromašenju kulture i težim uvjetima života, pa neki upravo ovaj prijelaz milenija vide kao veliku i značajnu povijesnu prekretnicu.[14] I doista, tradicije vrlo napredne i cvatuće kulture, kakva je bila grupa Zagreb u 12. i 11. st. pr. Kr.[15] kao da su prekinute, a nastupio je niz novih oblika; u izradi keramike zapažamo znatno osiromašenje oblikovanja i ukrašavanja. Dobar primjer

[11] N. Majnarić-Pandžić, Igrišče na Kalniku, kasnobrončanodobno naselje, Arheološki pregled, 1988, Ljubljana 1990, 79 – 80.

[12] Vinski-Gasparini, KPŽ 65 – 68.- Z. Homen, Novi kasnobrončanodobni lokalitet u Križevcima, Muzejski vjesnik 5, Varaždin 1982, 18 i d.

[13] Vinski-Gasparini, KPŽ 186, 150 i d. T. 102 – 104.

[14] B. Teržan, Bronasta doba na Slovenskem, Ljubljana 1987, 73 – 74.

[15] Vinski-Gasparini, KPŽ 64 i d.

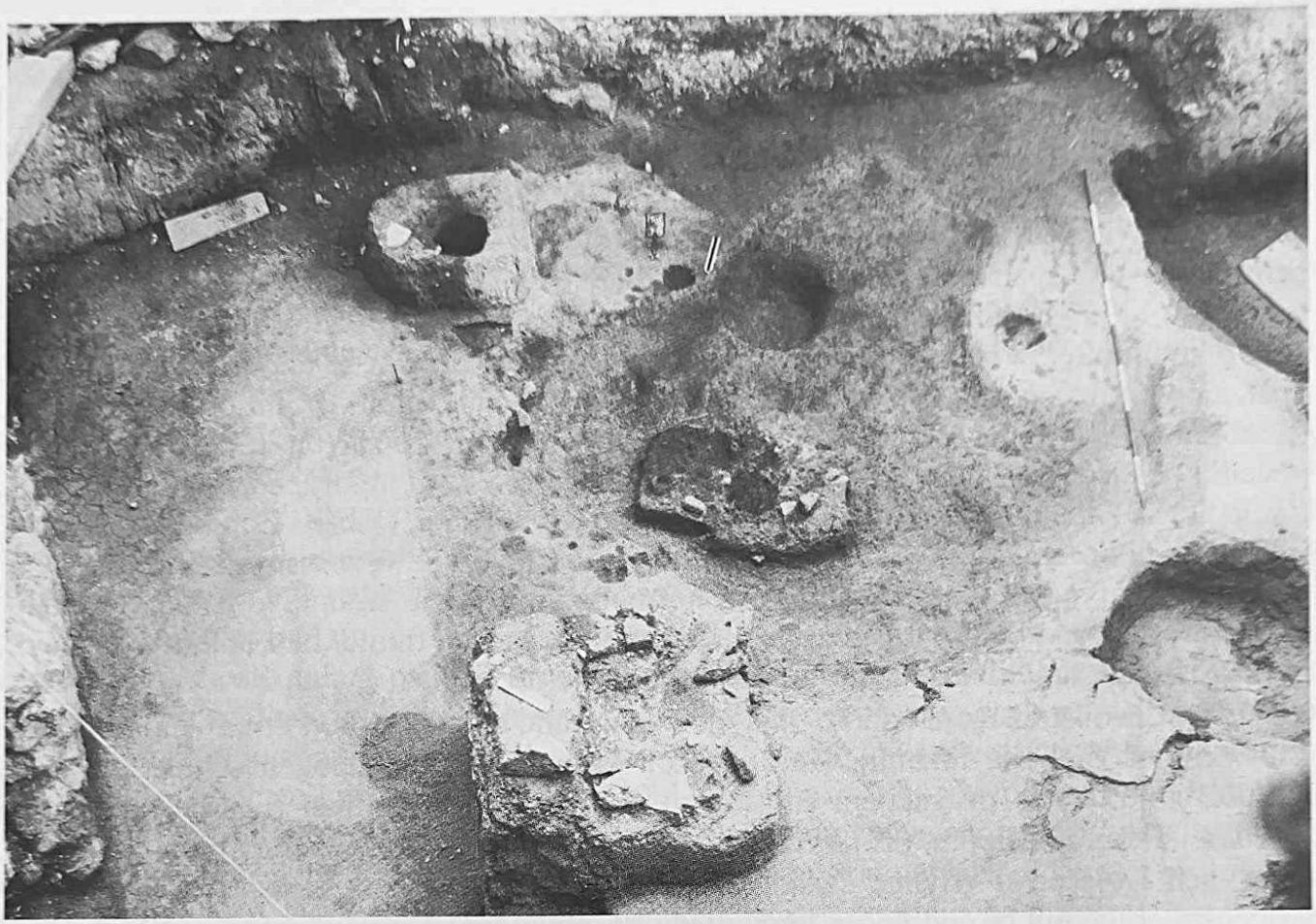

Slika 6. Gradec -- samostan klarisa (dvorište); prapovijesna zemunica

Slika 7. Gradec -- samostan klarisa (dvorište); prapovijesna zemunica

takvog naselja jest Orešje Donje u Zelini.[16] K. Vinski-Gasparini doduše smatra da nije došlo do etničkih promjena i da je daljnji tijek kulturnog razvoja tekao relativno mirno.[17] Takvo mišljenje podupire primjerom groblja u Dobovi uz Sutlu na slovenskoj strani, gdje je bez vidljivih prekida život trajao tijekom nekoliko stoljeća, ali zasada sličnog primjera nema u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj.[18] Dok K. Vinski-Gasparini u značajnim grobljima 10. do 8. st. pr. Kr. u Velikoj Gorici, Krupačama i Trešćerovcu vidi svjedočanstvo o kontinuitetu keramičkih oblika iz starijeg razdoblja, meni se ta oblikovna povezanost, a pogotovo ona u stilu ornamentiranja, nikako ne čini očitom.[19] Čini mi se dapače da su se nemiri i promjene koji su dokazano zahvatili baranjsko-slavonsko Podunavlje[20] u početku posljednjeg prapovijesnog tisućljeća odrazili i u krilu jugozapadnopanonske kulture polja sa žarama, a osobito u prostoru između Save, Kupe, Dobre i Žumberka, dakle u matičnom području grupe Velika Gorica, usko inače povezane sa zbivanjima u Dolenjskoj i Beloj krajini.[21] Niz bitno novih oblika nošnje i oružja javio se upravo u tom vremenu prijelaza drugog milenija u prvi milenij: lučne i naočaraste fibule, rani antenski mačevi, harfaste fibule, tipični noževi, polumjesečaste britve itd.[22]

U opsežno istraženom i dobro objavljenom naselju u Ormožu kod Ptuja[23] mogli bismo naći primjer za bolje razumijevanje gričkog kasnobrončanodobnog naselja. Ormož je doduše smješten na drugačijem strateškom položaju, na terasi nad rijekom, ali je bio utvrđen jarkom i nasipom. (Taj kasnobrončanodobni fortifikacijski sustav bio je dotjeran, obnovljen i ojačan u vrijeme kasnog latena – kao možda i na Gradecu!) U naselju je kamenim oblucima bio popločan teren među kućama, predstavljajući vjerojatno komunikacijsku mrežu u Ormožu, a javljaju se i dva tipa nadzemnih kuća: manje, dimenzija 6 x 4 m i veće, 8 x 14 m. Ognjišta unutar ili izvan kuća brižno su konstruirana i nešto viša nego obična ložišta. Obje su vrste ognjišta bile u više navrata obnavljane. Izvan kuća nađeno je po nekoliko ognjišta na okupu, unutar kuća samo po jedno. Katkada se uz ognjište javlja jamica za vertikalni stupac ili kolac, vjerojatno u funkciji izgradnje zaslona od vjetra. Poneke su jame, kao i na Gradecu, bile obložene lijepom (glinenim premazom) i mogle su služiti kao spremnice za zrnje ili vodu. Uz ognjišta su nađene jame s većim posudama za

---

[16] D. Balen-Letunić-L. Bakarić, Probno istraživanje gradine u Orešju Donjem, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XVI, 3, Zagreb 1984. 38 – 39.- Odgovarajuće nalaze našao je Sokol na Kuzelinu kod Sesveta.

[17] K. Vinski-Gasparini, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Sarajevo 1983, 575.

[18] F. Starè, Dobova, Brežice 1975.- J. Dular, Poskus kronološke razdelitve dobovskega žarnega grobišča, Arheološki vestnik 29, Ljubljana 1978.

[19] Vinski-Gasparini, KPŽ, 215, 221.

[20] Isto djelo, 153, 158 – 164.

[21] Velika Gorica blisko je povezana s grobljem u Dobovi, a i s razvojem u štajerskim Rušama te dolenjskom Ljubljanskom kulturom kasnog brončanog doba. - S. Gabrovec, Dolenjska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 29 i d. te Ljubljanska grupa, ibidem 178 i d.- Za Belu krajinu vidi J. Dular, Žarno grobišče na Borštu pri Metliki, Arheološki vestnik 30, Ljubljana 1979.

[22] Vinski-Gasparini, KPŽ 153 – 170.

[23] B. Perc, K stratigrafiji žarnogrobiščne naselbine v Ormožu, Arheološki vestnik 13 – 14, Ljubljana 1962 – 63, 375 – 381.- M. Tomanič-Jevremov, Arheološka raziskovanja Ormoža in njegove okolice, Ormož skozi stoletja 2, Ptuj 1983, 25 – 60.- B. Teržan, Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1990, 78 – 81.- B. Lamut, Ormož - podoba prazgodovinskega naselja, Bronasta doba na Slovenskem, Ljubljana 1987, 46 – 57.- Isti, Od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka, Zakladi pričevanja Ptuja in Ormoža, Ptuj 1987, 6 – 24.

zalihe. Na svim tim dobro zapaženim i objavljenim primjerima iz Ormoža prepoznajemo analogne situacije na gričkom naselju. Ormoško je naselje nastalo najkasnije u 9. st. pr. Kr. i trajalo je dalje u 8, 7, a vjerojatno i u ranom 6. st.[24]

Što se gričkog naselja tiče mora se postaviti pitanje postojanja lončarske peći u samom naselju; nađeno je, naime, dosta nalaza izuzetno fino rađene keramike koja nije mogla biti pečena na ognjištu. Ima, izgleda, indicija da su ostaci jedne takve lončarske peći i nađeni u novim istraživanjima.[25]

Prema dosadašnjim saznanjima napredno i dobro organizirano naselje na Gradecu živjelo je od 9. ili 8. st. pa negdje do polovice 6. st. ili nešto duže. Naselje je vjerojatno bilo napušteno mirno i organizirano, jer u njemu nema svjedočanstava o naglom napuštanju koje se obično očituje zaostalim i dobro očuvanim predmetima od metala, cijelog posuđa te vidljivim ostacima paljevine i rušenja.[26]

Nakon gotovo 5 stoljeća, tj. od kasnog 6. pa do 1. st. pr. Kr. iz kojih nisu sačuvani nikakvi arheološki nalazi, pa je po svemu sudeći život tijekom tog vremena na Gradecu bio prekinut, gradečki je položaj ponovno bio posjećen i bar efemerno naseljen; o tome svjedoče ne samo sporadični kasnolatenski nalazi keramike, kakve smo već spomenuli iz iskapanja u 1989. godini, nego i novootkriveni brojniji nalazi, među njima i jedna vjerojatna jama većih dimenzija (nije još otvorena), bogato ispunjena kasnolatenskim nalazima iz posljednjeg stoljeća pr. Kr. Tako je Gradec, nastanjen nosiocima kasnolatenske protopovijesne kulture, dočekao vrijeme romanizacije zagrebačkog područja na prijelazu era.

3 slike

[24] Teržan, l. c.

[25] Podatak zahvaljujem voditeljici istraživanja M. Šmalcelj. Taj nalaz, kao i ostali nepokretni i pokretni nalazi čekaju obradu i objavu.

[26] Nalazi spomenutih trobridnih strelica nisu nađeni u sigurnom arheološkom kontekstu, pa iako su privlačivi kao eventualni dokaz o načinu i približnom vremenu propasti, odnosno napuštanja naselja, ne možemo se njima ozbiljno u tom smislu koristiti.

Zusammenfassung

VORGESCHICHTLICHE SIEDLUNGEN IN GRADEC (ZAGREB)

Nives Majnarić-Pandžić

Auf dem engeren und weiteren Stadtgebiet von Zagreb sind bereits von früher einzelne spätbronzezeitliche Funde, überwiegend Hortfunde (Zagreb - Dežmanov prolaz, Medvedgrad) oder kleinere Gräberfelder (Vrapče, Zagreb-Horvati, Velika Gorica) aus der älteren und jüngeren Urnenfeldgräberkultur in Nordwestkroatien bekannt. Aber erst im Jahre 1989 wurde eine spätbronzezeitliche Siedlung entdeckt, und zwar auf dem höchsten und in strategischer Hinsicht hervorragendsten Punkt von Gradec, innerhalb des Komplexes der Gebäude zwischen dem "Popov toranj" (Pfaffenturm) und dem Gebäude des heutigen "Muzej grada Zagreba" (Museum der Stadt Zagreb), Opatičkastr. 20, d.h. unterhalb der Gebäude und in den Höfen des ehemaligen Klarissinnenklosters.

Die Siedlung wurde im Rahmen der Restaurierungsarbeiten und der Modernisierung des Museums entdeckt. Im März 1989 wurden gleich archäologische Schutzgrabungen durchgeführt; die ersten davon nur auf kleineren Flächen (15 m^2), innerhalb der Mauern eines kleineren Gebäudes neben dem alten Parlatorium des Klosters, danach etwas umfangreichere im Sommer desselben Jahres, im Hof zwischen dem Ost- und dem Nordflügel des Klosters (50 m^2), und seit Mai 1991 sind systematische Erforschungen größeren Umfangs im Gange, die noch nicht zu Ende geführt sind.

Die vorgeschichtliche Schicht, meistens ziemlich beschädigt durch das Leben während des ganzen Mittelalters auf diesem Raum, bzw. durch den Bau des Klosters im 18. Jh., lag direkt unterhalb der mittelalterlichen Schicht (Abb. 2). Entdeckt wurden: oberirdische Häuser größerer Dimensionen, mit sorgfältig mit Geröll gepflasterten Böden, mit Herden innerhalb und außerhalb der Häuser, mit Abfallgruben, einige von den Gruben dürften allerdings auch Vorratsgruben gewesen sein (Abb. 3), ferner ein sehr gut erhaltenes Grubenhaus (Abb. 4 – 5). Die Reste von Löchern für das vertikale Einpflanzen von Pfählen neben den oberirdischen Häusern zeugen von deren Mauernkonstruktion. Sehr reichhaltige Funde von beweglichen Gütern, überwiegend von Keramik, befinden sich noch in Bearbeitung, so daß sie in diesem Augenblick nur approximativ bestimmt werden können. Während die Funde aus den ersten Ausgrabungen ziemlich viele Fragmente von Grobkeramik mit Kennzeichen der späten Gruppe Zagreb und Velika Gorica enthielten, weisen die neueren Funde, gebunden an die oberirdischen Häuser, Charakteristika der Keramik aus der älteren Eisenzeit des 7. und 6. Jhs. v. Chr. auf.

Auf der Lokation der bisher beschriebenen Siedlung aus der späteren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit auf Gradec wurden auch deutliche archäologische Spuren der Anwesenheit von Trägern der Spät-La-Tène-Kultur aus dem letzten Jahrhundert v. Chr. festgestellt. Neben den sporadischen Keramikfunden, die während der ersten Ausgrabungsarbeiten entdeckt wurden, wurden in den neueren Forschungen wesentlich größere Mengen von Spät-La-Tène-Funden ausgegraben und darüber hinaus eine, wie es scheint, größere flache Grube voller charakteristischer Keramik (die Grube ist noch nicht erforscht) geortet. In diesem Zustand befand sich also die hervorragendste Lokation zwischen dem Berg Medvednica und dem Fluß Sava auf der Anhöhe Gradec, bewohnt von Spät-La-Tène-Menschen an der Wende der vorgeschichtlichen Epoche zur frühen Romanisierung dieses Gebiets.

GRADEC I GRAD NA HRVATSKOM PROSTORU

Tomislav Raukar

1. Ako bismo u skupu društvenih pojava srednjovjekovlja htjeli odrediti onu što je najtemeljitije obilježila hrvatski prostor, onda bi to bio grad. Uloga gradskih društava u srednjovjekovnoj povijesti hrvatskih zemalja bila je slojevita i višesmjerna. Grad je bio mjerom dostignute razine njihova društvenog razvoja, ali i kriterijem usporedbe prema okolnim područjima. Na makroregionalnom prostoru, od Alpa do Panonije i središnjeg Balkana, nigdje se srednjovjekovni grad nije tako rascvao, nigdje nije iskazivao takvu tipološku raznolikost, brojnost i društvenu moć, kao u Hrvatskoj, od Međurječja do Jadrana.[1]

A u tako razvijenoj urbanoj mreži hrvatskoga srednjovjekovlja zagrebački Gradec bijaše jednim od najvažnijih uporišta.[2] Priključujući se obilježavanju njegove 750. obljetnice, ovo će priopćenje predložiti, u obliku kratkih teza, jedan od mogućih odgovora na ključna pitanja: kako se zagrebački Gradec uključuje u povijest srednjovjekovnoga grada na hrvatskom prostoru? s kakvim razvojnim preduvjetima i kakvim društvenim plodovima? Ono, dakle, želi promatrati Gradec, koliko se to u ovoj prilici može, u zrcalu povijesti grada na cjelovitu prostoru hrvatskoga srednjovjekovlja.

2. Kada je Bela IV. u Virovitici 16. studenoga 1242. izdao svečanu ispravu s povlasticama Gradecu, u njezinoj je naraciji istaknuo da je poželio *"u Zagrebu, na brdu Gradecu*, utemeljiti slobodni grad i ondje dozvati naseljenike".[3] Objašnjavajući, dakle, smještaj novoutemeljena grada, kraljevska je isprava bila vrlo određena. Kralj utemeljuje slobodni grad na području već postojećeg Zagreba, točnije u njegovoj neposrednoj blizini. Premda će biskupski Zagreb i kraljevski Gradec stoljećima pripadati dvjema različitim, jasno odijeljenim jurisdikcijama, ipak su i jedan i drugi bili dijelovima zajedničkoga gradskog prostora što ga smijemo kratko nazvati zagrebačkim. Dosljedno

---

[1] Bibliografija radova o razvoju srednjovjekovnih gradova na području hrvatskih zemalja vrlo je opsežna. Gotovo da i nema važnijega gradskog naselja u Hrvatskoj bez svoje povijesti. Najvažniji od njih, Dubrovnik, Split, Zadar ili Gradec, odnosno Zagreb, bili su predmetom velike pozornosti historiografije. Unatoč bogatoj bibliografiji radova o povijesti pojedinih gradova, skromni su pokušaji cjelovite predodžbe o srednjovjekovnom gradu u hrvatskoj povijesti. Komparativno proučavanje o različitim vrstama gradova u hrvatskom srednjovjekovlju i prijedlog sinteze o razvoju grada u srednjem vijeku zadaci su što još uvijek stoje pred historiografijom.

[2] Važniji radovi o srednjovjekovnom Gradecu, s iscrpnim bibliografskim popisima: L. Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967, [2]1983; I. Kampuš-I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1975; N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982.

[3] T. Smičiklas, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije [dalje: CD], svezak IV, Zagreb 1906, 172.

tome, ta dva gradska naselja nije spajala samo prostorna blizina, nego i zajednički preduvjeti njihova postanka, prije svega geomorfološki i komunikacijski.

3. Zagrebački gradski prostor, sastavljen od dvaju gradskih naselja, nastaje na prirodno pogodnom mjestu, na razmeđu panonskog, predalpskog i dinarsko-balkanskog makroregionalnog područja. Smješten na obroncima Medvednice, okrenut prema dolini Save, taj se prostor nalazio na križanju srednjovjekovnih komunikacija, što su iz Panonije vodile prema Jadranu i uzdužno, od Međurječja prema slovenskim zemljama i području Carstva.

Geomorfološke i komunikacijske odrednice uvjetuju i smjerove političkih djelovanja na srednjovjekovnu povijest zagrebačkoga gradskog prostora. Kako je Slavonija bila geomorfološki dijelom Panonije, to se i zagrebački gradski prostor na površini povijesti pojavljuje u sklopu procesa političkog organiziranja u Panoniji. Arpadovići bijahu njegovom pokretnom snagom. Ladislav godine 1094. utemeljuje zagrebačku biskupiju, Bela IV. stoljeće i pol nakon toga Gradec. Panonski vladari slijede prirodne i komunikacijske preduvjete, pa nimalo slučajno upravo na tom prostoru podupiru stvaranje uporištâ svoje dinastičke vlasti.[4]

4. Kraljevski postanak Zagreba i Gradeca upućuje na usporedbu dvaju gradskih tipoloških područja u razvoju grada na hrvatskom prostoru, na jadranskoj obali i u kontinentalnom, panonskom zaleđu. Ta dva urbana područja očituju u svojoj srednjovjekovnoj povijesti znatne razvojne razlike, ali i neke društvene srodnosti.

Kako je dobro poznato, i biskupski Zagreb i kraljevski Gradec nastaju na drukčijoj osnovici od one na kojoj su izrasli gradovi na istočnom Jadranu, Gradovi bizantske Dalmacije ulaze u rani srednji vijek oslonjeni na društvenu baštinu kasne antike.[5] Ta je baština upravo onoliko odredila njihov srednjovjekovni razvoj koliko je povijest slobodnih gradova u Slavoniji bila uvjetovana njihovim vladarskim postankom.

5. Djelovanje kasnoantičkog kontinuiteta u gradskim zajednicama na istočnom Jadranu iskazivalo se u zasebnosti njihova društvenog razvoja. I grad na istočnom Jadranu, naravno, u tijeku čitava srednjovjekovlja priznaje različite političke vlasti, ali nijedna od njih nije toliko jaka da bi mogla utjecati, primjerice, na staleško oblikovanje njihova društva ili pak na proces kodifikacije. I dalmatinski gradovi u razvijenom i kasnom srednjem vijeku rado prihvaćaju kraljevske potvrde njihovih povlastica i sloboda, ali unatoč tome, nijedna kraljevska isprava ne dodiruje znatnije njihov unutarnji razvoj iz jednostavnog razloga što su jadranska društva bila postankom i razvojem starija i od kraljevske i od feudalne vlasti zaleđa. Njihova se društva stoga stvaraju u

---

[4] Utemeljenje zagrebačke biskupije 1094. prvi je vrelima zasvjedočeni podatak o povijesti zagrebačkoga gradskog prostora (CD I, 202), ali su počeci života na obroncima Medvednice, na kojima će se razviti dva zagrebačka gradska naselja, Zagreb i Gradec, nužno stariji. Dvojbu izaziva već i sama činjenica utemeljenja biskupije: je li je Ladislav mogao utemeljiti na prostoru bez organizirana naselja? Usp. Kampuš-Karaman, n. dj., 18 – 19; N. Klaić, n. dj., 9 – 23.

[5] O kasnoantičkom kontinuitetu na istočnoj obali Jadrana: M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta 6, 1956, 7 – 19; N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 109 – 125; L. Margetić, Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 7, Zagreb 1975, 5 – 80; M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976; I. Goldstein, Bizant na Jadranu, Zagreb 1992, 68 – 149.

dugim procesima srednjovjekovlja, slijedeći razvojne smjernice što su nastajale unutar njihova vlastita opsega.[6]

6. Nasuprot gradu na istočnom Jadranu što je sazrijevao u stoljetnim trajanjima, zagrebački Gradec bijaše novim društvom. Razumije se, u postanku Gradeca, kao i općenito u pojavi gradskog života u Slavoniji, razlikuje se sâm proces u kojemu gradsko naselje nastaje ili, barem, u kojem se sabiru preduvjeti njegova postanka, od pravne potvrde tog procesa što je sadržavaju kraljevske povlastice. Stvaranje gradskih naselja u Slavoniji bijaše sastavnim dijelom društvene i gospodarske preobrazbe što je u drugoj polovini 10. stoljeća počela zahvaćati europski prostor i što je jedno stoljeće kasnije odjeknula i u Slavoniji.[7] Politika Arpadovića prema gradu u Međurječju nadovezuje se na proces društvenog rasta. Arpadovići povlasticama i kraljevskom zaštitom podupiru novi gradski život, klice kojega su u 12. i 13. stoljeću posvuda počele nicati.

I grad na istočnom Jadranu u gotovo istom razdoblju, kao i u Slavoniji, ulazi u razdoblje društvenog rasta, ali je razvoj grada na jadranskoj obali spram onoga u panonskoj nizini iskazivao i jednu važnu razliku: bio je društveno samostalniji. Arpadovići su i u dalmatinskim gradovima nastojali utvrditi svoj vladarski utjecaj, ali je njihovo djelovanje ipak bilo manje-više periferno. U Međurječju, pak, kraljevska je pomoć bila nužna. Bez nje su slobodni gradovi jedva mogli sačuvati svoju društvenu zasebnost.

7. "Zlatna bula" Bele IV. Gradecu svjedoči o ulozi kraljevske vlasti u stvaranju nove gradske zajednice, ali gotovo ništa ne govori o nastajanju Gradeca i o etapama koje su davanju povlastica prethodile. Pred nama je nekoliko nezaobilaznih pitanja: što se nalazilo na "brdu Gradecu" prije nego što je kralj odlučio na njemu "utemeljiti slobodni grad"? je li na njemu već i prije 1242. bilo naselja? s kakvim pravnim položajem? ili je pak na Gradecu bilo samo kraljevsko uporište? i zatim: odakle su došli naseljenici, *hospites*, kojima je kralj 1242. podijelio ispravu s povlasticama? gdje su se oni nalazili prije toga? jesu li oni već i prije 16. studenoga 1242. bili organiziranom zajednicom, pa su, kako to kaže isprava, "sami među sobom sastavili" svoja "prava i slobode", a Bela IV. ih je samo potvrdio?

---

[6] Odnos između kontinentalnih vladara i komunalnih društava na istočnom Jadranu u srednjem vijeku, od Trpimirovića do Anžuvinaca, historiografija najčešće promatra u svjetlosti političkih djelovanja. Znatno je manje pozornosti usmjereno prema opsegu vladarskog djelovanja na unutarnji razvoj gradova, premda je upravo to temeljni kriterij prosudbe o njihovu stvarnom utjecaju na jadranskoj obali. Tako su, naprimjer, u razdoblju Arpadovića veći utjecaj na razvoj dalmatinskih gradova pokazali samo Koloman i Bela IV, ali su se i oni ograničili na pitanje političke vlasti. Na društveno ustrojstvo dalmatinskih gradova jedva da su djelovala i ta dva Arpadovića. Pa i najmoćniji ugarsko-hrvatski vladar na istočnom Jadranu, Anžuvinac Ludovik, u opseg gradova ulazi gospodarskim i poreznim sustavom ili, pak, nastoji ograničiti njihovu političku zasebnost (Split), ali se ne uključuje u staleški razvoj ili u proces kodifikacije. Bitno je bilo drugačije u kvarnerskim općinama, gdje feudalna vlast Krčkih knezova usmjerava oblikovanje društvenih grupa (usp. N. Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976; T. Raukar, Vinodolski zakon i hrvatsko srednjovjekovno društvo, Historijski zbornik XLV, 1992, 164 – 166).

[7] N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, Zbornik radova Filozofskog fakulteta III, 1955, 41 – 59; N. Budak, "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad...", Zlatna bula 1242 – 1992, Zagreb 1992, 21 – 32. Literatura o postanku i razvoju europskoga grada u srednjem vijeku golema je. Uvid pružaju bibliografski popisi u: The Cambridge Economic History of Europe, vol. III, tal. prijevod: Storia economica Cambridge, Volume terzo, Torino 1977, 699 – 704; E. Ennen, Die europäische Stadt des Mittelalters, tal. prijevod: Storia della città medievale, Bari-Roma 1978, 247 – 323.

Na ta se pitanja, naravno, može različito odgovoriti, ali je ipak nedvojbeno ono najvažnije: prvo, da prije godine 1242. na brdu Gradecu nije postojala gradska zajednica pod okriljem kraljevske vlasti i, drugo, da je na njemu grad s takvim pravnim položajem ili "slobodni grad" utemeljen upravo svečanom ispravom Bele IV. godine 1242.

8. Dosadašnje je izlaganje pokazalo da povijest dvaju glavnih područja gradskog života u hrvatskom srednjovjekovlju, tj. slobodni grad u Slavoniji i najistaknutiji među njima, zagrebački Gradec, s jedne strane, i istočnojadranski grad, s druge strane, očituje različite razvojne ritmove. Razvoj je zagrebačkoga Gradeca bio općenito brži od razvoja grada na jadranskom području.

Grad na istočnom Jadranu, primjerice, stvarao je svoj komunalni prostor gotovo u tijeku čitavoga srednjeg vijeka. Zadar ili Dubrovnik pomiču granice distrikta postupno, stoljećima. Stoga i opseg gradskog teritorija ovisi o djelotvornosti sáme komune.[8]

Gradec, pak, kao uporište kraljevske vlasti, nije trebao svoj gradski teritorij mukotrpno stvarati stoljećima: on ga je dobio od vladara. Njegove su granice točno ocrtane već u "Zlatnoj buli", da bi mogao poslužiti "za uzdržavanje građana" i da bi novo utvrđeno naselje moglo štititi taj dio Slavonije.[9]

I još jedna usporedba. Istočnojadranski grad u jednako dugim trajanjima stvara svoj pravni sustav, pa kodifikacija običajnog prava u njemu počinje tek u prvoj polovini 13. stoljeća. Kada je do sredine 14. stoljeća glavnina komunalnih društava na istočnom Jadranu donijela svoje statute, prethodila su im stoljeća društvenog sazrijevanja.[10]

Gradecu, nasuprot tome, osnove pravnog sustava utvrđuje sáma isprava Bele IV. "Zlatna bula" ne sadržava samo obveze građana prema kralju, između ostaloga i onu najtežu da će "na svoj trošak utvrditi veoma čvrstim zidom spomenuto brdo Gradec", nego i najvažnije odredbe o pravnom ustrojstvu novoga gradskog naselja. Stoga zagrebački Gradec, kao i drugi gradovi Slavonije, u epohi srednjega vijeka ne sastavlja svoj statut jer to nije bilo ni potrebno. Njegovom je pravnom osnovicom do kraja srednjega vijeka bila "Zlatna bula".[11]

9. Unatoč razvojnim razlikama, dva su temeljna gradska područja u hrvatskom srednjovjekovlju čvrsto spajale i ključne razvojne srodnosti. I jadranski i slavonski grad podjednako bijahu prostorom društvene sigurnosti njihovih pripadnika. Gradec je u kasnom srednjem vijeku bio, doduše, društveno osjetljivijim nego što su to bili jadranski gradovi, jer je u okruženju feudalne vlasti bio ovisan o kraljevskoj zaštiti, ali je njegov komunalni duh bio jednak onome na kojemu su počivale stare gradske zajednice na Jadranu. I zbog toga, a i zbog preduvjetâ o kojima je već bilo riječi, Gradec je zarana

---

[8] O razvoju zadarskog komunalnog prostora: I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci II, 1954, 522 – 540; T. Raukar, Zadar u XV stoljeću, Ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977, 37 – 51. O dubrovačkom prostoru: V. Foretić, Povijest Dubrovnika do 1808, Knjiga prva, Zagreb 1980; J. Lučić, Dubrovačke teme, Zagreb 1991.

[9] Bela IV. ističe da je odlučio utemeljiti slobodni grad na brdu Gradecu "et illam partem regni ad securitatem confinii et alia commodo munire et firmare", a zemljište dodjeljuje "ad sustentationem autem hospitum in predicto monte habitantium" (CD IV, 172, 174); N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, 85 – 87.

[10] T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću. Historijski zbornik XXXIII – XXXIV, 1980 – 81, 139 – 209 i ondje navedena literatura.

[11] O pravnom ustrojstvu Gradeca i o općinskim odlukama koje su postupno dopunjavale pravni okvir, utvrđen u kraljevskim povlasticama v. N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, 230 – 231.

mogao postati društvenim i gospodarskim središtem srednjovjekovne Slavonije. Dapače, smjernice povijesti odredile su mu još istaknutiju ulogu u budućnosti.

Arpadovići Ladislav i Bela IV. odabrali su iz geomorfoloških i geopolitičkih razloga zagrebački gradski prostor da bi na njemu podigli biskupsko sjedište i kraljevski grad. Oni su se nalazili na komunikacijskom zglobu između panonskog sjevera i jadranskog juga, ali ne u središtu nego na sjeverozapadnom rubu hrvatskoga prostora. Stezanje tog prostora u razdoblju turskih osvajanja pomiče Gradec i Zagreb iz okrajka u središte banske Hrvatske. Godine 1557. zagrebački je Gradec nazvan "metropolom" kraljevinâ Hrvatske i Slavonije.[12] Bila je to znakovita potvrda da je započela nova etapa povijesti kraljevskoga Gradeca.

Zusammenfassung

GRADEC UND DIE STADT IM KROATISCHEN RAUM

Tomislav Raukar

Die typologische Verschiedenartigkeit der urbanen Gesellschaft ist eine der grundlegenden Charakteristiken des kroatischen Mittelalters, und so soll in diesem Beitrag die Entstehung und die Entwicklung des Zagreber Gradec im komparativen Verfahren zu anderen Arten urbaner Siedlungen im kroatischen Raum erläutert werden, vor allem im Vergleich zu den Städten an der Ostküste der Adria. Bela IV. gründet 1242 Gradec in Zagreb, in der unmittelbaren Nähe des bischöflichen Zagrebs, und beide Ansiedlungen sind Teile des Zagreber urbanen Raumes. Ihre geomorphologischen und kommunikationstechnischen Vorbedingungen ihrer Entstehung sind gleich, denn sowohl Gradec als auch Zagreb liegen an der Kreuzung wichtiger Verkehrswege, wie auch die dalmatinischen Städte am Schiffahrtsweg der Adria liegen. Aber Gradec und Zagreb entstehen auf einer wesentlich anders gearteten gesellschaftlichen Grundlage, als es jene der ostadriatischen Städte ist. Während sich die Städte an der östlichen Adria auf das spätantike Erbe stützten, bedeutete Gradec eine neue Gesellschaft ohne deutlichere vorhergehende urbane Grundlage. Daher waren Gradec und die slawonischen Städte in einem ziemlichen Ausmaß von königlichen Privilegien und dem Schutz des Herrschers abhängig. Diese Tatsache bedingt auch empfindliche Unterschiede zwischen der gesellschaftlichen Entwicklung der Stadt an der Ostküste der Adria und in Slawonien. Die Adriastädte schaffen ihren Raum und ein Rechtssystem im Laufe langer, Jahrhunderte währender Prozesse. Gradec bekommt dagegen sein Territorium und die Rechtsgrundlagen allein durch die Gründung und Schaffung des königlichen Privilegs im Jahre 1242.

[12] U zaključcima hrvatskih i slavonskih staleža, što su doneseni na njihovu saboru u Zagrebu 7. ožujka 1557, kaže se: "Ceterum supplicant iidem status et ordines regni regie maiestati quam humillime, dignetur eius maiestas ad ciuitatem suam regalem Montisgrecensem, que est metropolis istorum regnorum sue maiestatis, aliqua vlteriori communicione et fortificacione prouidere [...]" (Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Knj. III, ur. F. Šišić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 39, Zagreb 1916, 8)

SREDNJOVJEKOVNI ZAGREB – OBRAZAC POVIJESTI SREDNJOEUROPSKOGA GRADA

Ludwig Steindorff

Nije li općepoznata činjenica da je glavni grad Hrvatske srednjoeuropski grad? Čini se da nije kada se gleda na to kako se izvan hrvatske historiografije rijetko spominje Zagreb u radovima o gradskoj povijesti u prostoru Srednje Europe.[1] Općoj medievistici nedostaje zbog jezika na kojem su objavljena već i pristup k najvećem dijelu suvremenih istraživanja o Zagrebu. Na srednjovjekovnu Slavoniju gleda se kao na periferiju i granični prostor koji se rado prepušta specijaliziranoj historiografiji o jugoistočnoj Europi. Nije pretjerano reći da je stručna podjela nastala pod dojmom državnih granica bivše Jugoslavije.[2] Pod ovim okolnostima svakako nije naodmet izložiti u sažetu obliku kriterije po kojima je Zagreb karakteriziran kao srednjoeuropski grad i po čemu je čak obrazac povijesti srednjoeuropskoga grada.

Nema danas pristupa definiciji grada bez barem posrednog utjecaja Maxa Webera. Kao i za druge društvene pojave Weber je razvio idealiziranu tipologiju, koju je stekao na osnovi široka poredbenog promatranja grada. Što pojedino naselje više odgovara tipu, to se s većom opravdanošću može govoriti o gradu.[3] Tako se i Eberhard Isenmann u svojoj nedavno izašloj sintezi o njemačkom gradu u kasnom srednjem vijeku izričito poziva na Weberov pristup.[4] Inače cijela koncepcija Isenmannove knjige kao da se i odnosi na Zagreb, premda je Slavonija svakako izvan autorove perspektive.

Grad se može definirati kao prostor u kojem je koncentrirano više društvenih funkcija. – Privredna funkcija obuhvaća trgovinu i obrt; i agrarna proizvodnja javlja se ovdje barem u podređenoj ulozi. Dobro je poznato da se pogotovo u manjim gradovima

---

[1] Izuzetak je: Klaus-Detler Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, Wiesbaden 1967; isti: Das mittelalterliche Städtewesen Südosteuropas im Einflußbereich der italienischen und mitteleuropäischen Rechtsstädte//Südosteuropa-Jahrbuch 8 (1968), 43 – 71.- Izbor iz srednjovjekovnih slavonskih gradova barem je registriran na karti: Verbreitung der Städte in Mitteleuropa. Grundkarte zum Deutschen Städteatlas, koncepcija: Heinz Stoob, u prilogu knjizi: Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge, izd. Kersten Krüger, Köln – Wien 1988.

[2] Npr. F. W. Carter, Urban Development in the Western Balkans 1200 – 1500 // An Historical Geography of the Balkans, ed. Francis W. Carter, London – New York – San Francisco 1977, 149 – 195. Članak se odnosi na prostor bivše Jugoslavije i građa je raspoređena po republikama.

[3] Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie, Tübingen [5]1972, 727 – 814 (prvotno 1921, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 47 (1920/21), 621 – 772).

[4] Eberhard Isenmann, Die deutsche Stadt im Spätmittelalter. 1250 – 1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft, Stuttgart 1988, 11, 24 – 25.

u predmoderno doba velik dio stanovništva bavio usput i obrađivanjem zemlje.[5] Usko povezana s privrednom djelatnošću jest funkcija grada kao središta prometne mreže. Tek u najnovije vrijeme prometne mreže autocesta i avionskih linija namjerno zaobilaze gradska naselja. I baš smanjenje prometa postalo je uvjet za očuvanje urbanosti.

Grad ima političku funkciju bilo kao sjedište vladara odnosno zastupnika vladara za cijelu regiju ili kao samostalno političko tijelo s vlastitim upravnim strukturama. Često susrećemo i jedno i drugo u jednom gradu.

Kao utvrđeno mjesto koje služi za zaštitu gradskom i okolnom stanovništvu grad ima vojnu funkciju.[6] To se može odnositi samo na dio gradskog prostora, na *burg* u užem smislu kao sjedište nosioca vlasti. Tek u kasnijoj fazi razvoja zidine okružuju i prostor u kojem se koncentrira privredna djelatnost. Najbolji primjer tome je Zagreb: sve do formiranja komune u Gradecu 1242. g. utvrđeno je bilo samo skromno sjedište župana.[7]

Ne treba zaboraviti religioznu funkciju, koju grad vrši kao sjedište vjerske vlasti i kao mjesto gdje se koncentriraju sakralni objekti.[8] Već zbog kršćanske predodžbe o nebeskom Jeruzalemu grad dobiva pozitivno obilježje u religioznom smislu.[9] I predodžba o raju bliža je gradu nego divljoj prirodi: Bog je zasadio vrt u Edenu (Genezis 2,8). Eden je okružen zidom kao grad; neizgrađene površine grada rabe se kao vrtovi; baš u bližoj okolici grada cvate hortikultura. S druge strane, naravno, grad biva i negativno ocijenjen i poistovjećivan s Babilonom. U ovoj perspektivi samostani u ruralnoj okolini konkuriraju s gradovima kao religiozna središta; pritom preuzimaju ulogu kolonizatora pretvaranjem divljine u sređeni ruralni prostor, u obraz raja; iz blizine Zagreba može se kao primjer navesti cistercitska opatija Toplica (Topusko).

Kulturna funkcija očituje se u tome što je grad mjesto obrazovnih i učenih institucija i umjetničkog stvaranja. Ova se funkcija u srednjovjekovnom gradu tek postepeno osamostaljivala od religiozne funkcije, budući da je u velikoj mjeri bila određena vjerskim potrebama.

I karitativna djelatnost u obliku održavanja sirotišta i bolnica bila je sve do novog vijeka aspekt religiozne funkcije i usko povezana s crkvenim životom u gradu.[10]

---

[5] O značenju sela na teritoriju Gradeca vidi članak Lelje Dobronić u ovom zborniku.

[6] Premda današnji gradovi nisu više zaštićeni zidinama, ipak oni još pružaju zaštitu u ratu zbog toga što se tu koncentrira infrastruktura društvenih usluga. Tako se i danas borbe vode uglavnom za kontrolu nad gradovima.

[7] Nakon novih arheoloških nalaza kod Popova tornja i rada V. Bedenka ne može više biti dvojbe da se županova utvrda nalazila na mjestu Popova tornja i da ju je Bela IV. predao kanonicima tek 1262. g. (Vladimir B e d e n k o, Mons Gradyz iuxta Zagrabiam // Historijski zbornik 44 (1991), 3 – 17).

[8] Prema Mumfordu su sakralne potrebe među prvim poticajima za razvoj oblika zajedničkog ljudskog života (Lewis Mumford: Die Stadt. Geschichte und Ausblick, München ²1984, sv. 1, 5 – 10).

[9] Usporedi triptih "Muke Kristove" iz riznice zagrebačke katedrale s Raspećem pred siluetom Jeruzalema koji je prikazan kao sklop zgrada oko zagrebačke katedrale, gledan sa strane kaptolskih ribnjaka (Reprodukcija npr.: Ivan K a m p u š – Igor K a r a m a n, Tisućljetni Zagreb od davnih naselja do suvremenog velegrada, Zagreb 1975, 74, 75).

[10] O odnosu između karitativne djelatnosti i religioznih predstava vidi: Joachim W o l l a s c h, Toten- und Armensorge // Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet, ed. Karl Schmid, Freiburg 1985, 9 – 38.

Istodobno uvjet i posljedica sretanja svih tih funkcija na jednom mjestu jesu povećana gustoća naseljenosti i razvoj odgovarajućih građevnih oblika i prostornih rješenja.[11]

Na kraju ne treba zaboraviti subjektivni faktor: upravo svijest stanovnika da žive u gradu i na gradski način doista čini grad. To se može dobro pratiti još u 19. i 20. stoljeću: ljudi koji stižu u velikom broju sa sela u grad trebaju neko vrijeme da bi doživjeli grad kao nešto više nego isključivo mjesto rada i (privremenog) stanovanja.

Nije nužno da su sve funkcije u jednom gradu ravnomjerno zastupane. Tako naprimjer glavno političko i privredno središte Ugarske, grad Buda, nikada nije steklo čast biskupskog sjedišta. Česta je korelacija između povoljnog pravnog položaja grada i privredne moći. To vrijedi za slobodne gradove u Njemačkoj kao Nürnberg, Lübeck ili Frankfurt, a isto tako za kraljevske slobodne gradove u Ugarskoj i Slavoniji, npr. Gradec. Ali to nije zakonitost. Tako se unatoč ekonomskom značenju grada općina Münster u sjevernoj Njemačkoj nije uspjela riješiti svjetovne biskupske vlasti i dobiti položaj slobodnoga grada. Ima i obratnih primjera: pogotovo u južnoj Njemačkoj poneki slobodni grad bio je od neznatne ekonomske važnosti.

Rijetko se pojedine funkcije formiraju u isto doba. Tako je moguće klasificirati gradove po tome kada i u kojoj mjeri je grad razvio ili preuzeo različite funkcije.[12]

Nas u ovom izlaganju posebno zanima srednjoeuropski grad. Ovaj pojam obuhvaća gradove na široku prostoru Njemačke i srednjoistočne Europe od Baltika do Save. Neovisno o varijacijama prema vremenu nastanka i prema političkim i društvenim strukturama pojedinih zemalja, karakteristika je srednjoeuropskoga grada da se odvaja od svoje okolice kao područje posebnog pravnog položaja.[13] Kao posljedica postupnog razvoja u feudalnoj okolini grad se pritom raspada na različite jurisdikcije.

Najčešće se granice jurisdikcije poklapaju s podjelom na prostore u kojima dominiraju pojedine funkcije. Npr. u Münsteru u sjevernoj Njemačkoj biskupski imunitet je vjersko i političko središte za široku okolinu. Privredni život koncentrirao se pak na području gradske općine.[14] Slično je Gradec trgovačko i obrtničko središte unutar gradske cjeline srednjovjekovnog Zagreba; na političkom, religioznom i kulturnom planu veća važnost pripada duhovnim jurisdikcijama na kaptolskoj strani.

Ipak u svakoj su jurisdikciji prisutne i druge funkcije: Gradec upotpunjuje svoju urbanost vlastitom župnom crkvom. Građani Münstera i Lübecka potrudili su se da

---

[11] Na ovom aspektu leži težište kod: Spiro Kostov, Das Gesicht der Stadt. Geschichte städtischer Vielfalt, prevedeno s engleskog, Frankfurt/M. 1992.

[12] Takvu vrlo općenitu klasifikaciju za razvoj gradova od ranih visokih kultura do danas izradio je Gilbert Rozman. Kriteriji su mu veličina grada, opseg upravne nadležnosti i stupnjevi tržišne funkcije, koja je po ovoj shemi sekundarna u odnosu prema upravno-političkoj funkciji (Gilbert Rozman, Urban Networks and Historical Stages // The Journal of Interdisciplinary History 3 (1978 – 1979), 65 – 92).

[13] Ovaj nadređeni pojam prikladniji je nego formulacija Schünemanna, koji je u duhu svoga vremena tvrdio da je urbanost u Ugarskoj (i time i u Slavoniji) samo ogranak njemačke urbanosti, kao da je razvoj grada vezan uz prisutnost njemačke nacionalnosti. (Konrad Schünemann, Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa, Breslau – Oppeln 1929, 7). Inače vrijednost autorovih istraživanja o Ostrogonu nimalo nije smanjena ovom ideološki uvjetovanom terminološkom pretpostavkom.

[14] Joseph Prinz, Mimigernaford – Münster. Die Entstehungsgeschichte einer Stadt, Münster 1960. Vidi i pregled: Lexikon des Mittelalters, sv. VI, 5 (1992), stupci 914 – 917.

njihova glavna župna crkva nadmaši katedralu ljepotom i veličinom. I duhovne jurisdikcije težile su da sudjeluju u ekonomskom procvatu. Velika je razlika između Münstera s jedne i Zagreba s druge strane u tome što područje gradske općine u Münsteru leži kao obruč oko biskupskog imuniteta i sprečava njegov samostalni razvoj, dok u Zagrebu kaptolska strana ima slobodan pristup izvana, a i teren pruža povoljne uvjete za proširenje naselja.

Kao primjer još složenije podjele na funkcije služi Prag: Hradčani su središte zemaljske svjetovne i crkvene vlasti. U Starom mjestu i na Maloj strani s desne i s lijeve strane Vltave dominira privredna funkcija. U ranom novom vijeku Mala se strana, slično kao zagrebački Gornji grad, sve više pretvara u stambeno naselje regionalnog plemstva. Kao što u Zagrebu naselje Nova ves na kaptolskoj strani nije procvalo, jer se unatoč privilegiju iz 1347. g. nije riješilo ovisnosti o Kaptolu, tako je predgrađe na Hradčanima ostalo u sjeni drugih jurisdikcija. Privilegij s početka 14. stoljeća nije ukinuo ovisnost o hradčanskom grofu, dok su ostale jurisdikcije u gradu bile ovisne neposredno o kralju. Kad je Karlo IV. 1348. g. osnovao Praško Novo mjesto, namijenio mu je i ekonomske i religiozne funkcije.[15] Nove crkve i emauski samostan, kamo je Karlo pozvao glagoljaše,[16] trebale su pojačati sakralnu legitimaciju carske vlasti. U Pragu su jurisdikcije objedinjene tek nekoliko desetljeća ranije nego u Zagrebu: u vrijeme jozefinskih reformi 1781. godine.

Tragovi srednjovjekovne podjele grada na funkcije često su se očuvali do danas; Benevolo je to u svojoj monografiji o gradu pokazao na osnovi Pariza i Londona,[17] i Zagreb pruža tome potvrdu. Još uvijek se primjećuje jasna razlika između kaptolske i gradečke strane, premda se težište privredne djelatnosti u novom vijeku postupno prebacilo sa Gornjeg grada na mlađi Donji grad, koji je također smješten na tlu bivše gradečke jurisdikcije.

Unutar cjeline srednjovjekovnih gradova nudi se klasifikacija po vremenu nastanka. – U najstariji sloj spadaju gradovi, kojima kontinuitet seže iz antičkih vremena, naprimjer puno gradova u Francuskoj, ili Trier i Köln u Njemačkoj, gdje unatoč reduciranim funkcijama urbani život nikada nije potpuno zamro. Takvi se gradovi nalaze naravno samo na teritoriju bivšeg Rimskog Carstva, gdje opet ima i puno srednjovjekovnih gradova bez antičkih korijena, npr. München ili Zagreb.

Gradovi u srednjoj Europi s kontinuitetom iz antike bitno se razlikuju od takvih gradova u Italiji. Dok u centralnoj Europi u toku izgradnje feudalnih odnosa stare

---

[15] Vidi npr. Zdenek Fiala, Die Anfänge Prags. Eine Quellenanalyse zur Ortsterminologie bis zum Jahre 1235, Wiesbaden 1965; Vilem Lorenc: Das Prag Karls IV. Die Prager Neustadt, Stuttgart 1982; Franz Machilek, PRAGA CAPUT REGNI. Zur Entwicklung und Bedeutung Prags im Mittelalter // Stadt und Landschaft im deutschen Osten und in Ostmitteleuropa, izd. F. B. Kaiser, Bernhard Stasiewski, Köln – Wien 1982, 67 – 126.

[16] Prema Rotheovim istraživanjima nema nikakvih dokaza da je Karlu pri pozivu glagoljaša stalo do implikacije jedinstva Slavena u realno-svjetovnom smislu. Glavni je bio povod aktualna potreba smjestiti beskućne lutajuće monahe. Pritom je car vjerojatno smatrao uvođenje slavenske liturgije istodobno oblikom spasonosnog djelovanja za Slavene u eshatološkom smislu (Hans Rothe, Das Slavenkloster in der Prager Neustadt bis zum Jahre 1419. Darstellung und Erläuterung der Quellen // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 40 (1992), 162 – 177).

[17] Leonard Benevolo, Die Geschichte der Stadt, prevedeno s talijanskog, Frankfurt – New York 1983, 327.

teritorijalne strukture sasvim nestaju, na Mediteranu – u Italiji i u manjem opsegu i u Istri i Dalmaciji – gradovima su ostale granice antičkih dijeceza kao granice gradskog, kasnije općinskog teritorija. Očuvanje jedinstvene jurisdikcije na području gradskog naselja i pripadajuće okolice vidimo uz plan grada kao jedan od najvažnijih elemenata antičke baštine u tim gradovima.

Drugi po starosti sloj srednjoeuropskih gradova nastao je u vrijeme Karolinga i Otonaca na njemačkom prostoru ili u vrijeme formiranja novih slavenskih država u istočnoj srednjoj Europi. U tu grupu spadaju npr. Hamburg, Münster ili Prag. U trenutku osnivanja dominirale su vojno-politička i vjerska funkcija. Baš zahvaljujući uspješnu djelovanju tih funkcija gradovi su se tako reći automatski razvili i kao privredna središta. U ovu grupu treba ubrojiti i gradove koji su izrasli iz sjedišta ugarskih župana, dakle i Zagreb. U vrijeme osnivanja biskupije pod kraljem Ladislavom privredna funkcija Zagreba bila je još sasvim marginalna. To se vidi i po mjestu gdje je grad nastao. On je dakako u blizini križanja putova uz dolinu Save i onoga s mora prema Panonskoj ravnici; ali sam položaj je izabran zbog zaštitne funkcije.

Treći su sloj gradovi osnovani u okviru kolonizacije u razvijenom srednjem vijeku.[18] Često se radi i o proširenju gradskog prostora osnutkom nove gradske općine. Anton Hönig je na osnovi materijala iz Češke naveo različite mogućnosti gradske kolonizacije:[19]

- Lokacija novog grada traži se na terenu bez prethodnih središnjih funkcija.[20]
- Lokacija se odabire u blizini, ali jasno odvojeno od starijeg središta.
- Lokacija uz starije naselje.
- Lokacija na preuređenom postojećem naselju, npr. Praška Mala strana.

Moglo bi se reći da je Gradec granični slučaj u toj klasifikaciji. S jedne strane lokacija se nalazila u blizini arpadovskog kastruma, vjerojatno na mjestu Popova tornja, i već sam naziv Zagreb za cijelu aglomeraciju upućuje na jedinstvo. S druge strane Gradec je i u prostornom i u funkcionalnom smislu sasvim neovisan o kaptolskoj strani. Ako se pokaže točnom pretpostavka da *hospites* nisu tek na osnovi privilegija smjeli prijeći na sigurni teren brežuljka ispod kastruma, već da je brežuljak bio i prije naseljen, treba Gradec uvrstiti u zadnju navedenu grupu.

Pripadnost određenom sloju može se prepoznati u planu grada.[21] Tako, kao što je Vladimir Bedenko nedavno jasno pokazao, u gradečkom tlocrtu još danas vidimo tragove dosljedne parcelacije iz vremena Zlatne bule.[22]

U kolonizacijskim gradovima stajala je privredna funkcija uvijek u prvom planu. Tek sekundarno se grad afirmira i kao religiozno središte. Svjedoci tome su još danas

---

[18] Sažet opis tog procesa npr. kod Heinz Stoob, Die hochmittelalterliche Stadtbildung im Okzident // Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter, izd. Heinz Stoob, Köln – Wien 1979, 131 – 156.

[19] Anton Hönig, Deutscher Städtebau in Böhmen. Die mittelalterlichen Stadtgrundrisse in Böhmen mit besonderer Berücksichtigung der Stadt Prag, Berlin 1921, 7 – 8.

[20] Arheološka istraživanja prošlih desetljeća dokazala su da je ovaj slučaj iznimka.

[21] Thomas Hall, Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Versuch einer Übersicht der Entwicklungen in Deutschland und Frankreich, Stockholm 1978, posebno 143 – 144.

[22] Vladimir Bedenko, Zagrebački Gradec. Kuća i grad u srednjem vijeku, Zagreb 1989.

crkve Sv. Marije u Lübecku i Gdansku, a isto crkva Sv. Marka na Gradecu. Inače sekundarnost religiozne funkcije lijepo se vidi i po tome što je Gradec dobio župu pod vlastitim patronatom tek 19 godina nakon izdavanja Zlatne bule![23] Ipak ne treba sumnjati u to da se otpočetka na općinskom teritoriju nalazila crkva. Na to upućuje i odredba Zlatne bule da u slučaju smrti bez nasljednika i intestata dvije trećine imovine pripadaju *pauperibus et ecclesie eiusdem civitatis*.

Koju su političku i vojnu korist vladar i plemstvo imali od gradske kolonizacije što su je često sami aktivno potpomagali?[24] Prijelaz na novčanu rentu iz feudalnih posjeda uvjetovao je potrebu za gradom kao tržišnim središtem. Dohoci od poreza i carina – ovisno o stupnju privilegiranosti – pojačavali su financijsku podlogu gospodara. Grad je mogao biti saveznik u suparništvu s drugim feudalnim vlastima. Proširio se kapacitet utvrđenih mjesta – važan faktor baš kod osnutka Gradeca pod dojmom tatarskog pustošenja, premda treba naglasiti da se Zlatna bula neovisno o tome uklapa u opći tok potpore gradskoj kolonizaciji u srednjoistočnoj Europi. U vrijeme razvijenog srednjeg vijeka – slično kao kasnije još jednom pod apsolutizmom – podupiranje i gradske i ruralne kolonizacije bilo je važan izraz vladarskog i plemićkog prestiža.

Dok su prema Weberovoj podjeli stariji gradovi s prevladavajućom političko-vojnom i vjerskom funkcijom bili uglavnom središta potrošnje, mlađa osnivanja pretvaraju se u središta proizvodnje.[25] – Nasuprot tome su apsolutistički vladari u ranom novom vijeku izgradili svoje rezidencije uz jaka privredna središta, naglašujući time potrošački karakter grada. Primjeri su Versailles u Francuskoj ili Würzburg u Njemačkoj. Donekle sličan proces može se prepoznati u Zagrebu u tome što se Gornji grad razvio kao omiljeno prebivalište hrvatskih plemićkih obitelji i metropola Trojedne kraljevine.

Osnivanje grada u razvijenom srednjem vijeku uvijek je bilo povezano s formiranjem općine. I u starijim gradovima stanovništvo se naknadno organiziralo kao općina. Općina, latinski *communitas* ili *commune*, na njemačkom "Gemeinde", jest grupa ljudi koja je povezana zajedničkom zakletvom i raspolaže barem djelomičnom autonomijom na određenom teritoriju.[26] Vrlo se to lijepo vidi baš u Zlatnoj buli za Gradec: *Hospites* su se već unaprijed dogovorili o pravima koja im kralj treba potvrditi; oni već nastupaju kao grupa;[27] da bi grupa stekla karakter općine, kralj joj dodjeljuje teritorij od Save do vrha Medvednice sa središtem na brdu Gradec. Slični su primjeri Lübeck[28] ili Freiburg.[29]

---

[23] Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, ed. Ivan Krst. Tkalčić, Bd. I, Zagreb 1889, br. 40.

[24] Različiti aspekti kolonizacije u Slavoniji izrađeni su kod: Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 278 – 307.

[25] Weber: Die Stadt, 740.

[26] Wilhelm Ebel, Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts, Weimar 1958; sažeto npr. i kod Isenmann, Die deutsche Stadt, 89 – 97.

[27] MCZ I br. 18, 15: Conditiones itaque et libertates hospitum in predicto mente habitantium et convenientium, *quas ipsi inter se fecerunt* et nos approbavimus, tales habentur.- O položaju *hospites* u kolonizacijskom procesu Harald Zimmermann, Hospites Theutonici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung // Gedenkschrift Harold Steinacker, München 1966, 67 – 84.

[28] Kao što je danas neosporno, Lübeck nije nastao isključivo radom konzorcija trgovaca-osnivača ("Gründungskonsortium" prema Fritzu Rörigu), već sudjelovanjem različitih faktora. Neovisno o tome izgradnja urbane strukture nije zamisliva bez organizirane grupe, čiji je položaj legaliziran privilegijima (Lübeckische Geschichte, izd. Antjekathrin Graßmann, Lübeck 1988).

Formiranjem općine uvodio se formalno jasan kriterij tko je građanin i uživa politička prava u gradu: samo član općine, samo tko je položio zakletvu. Članstvom u općini se unutar grada brišu sve prijašnje razlike u pravnom položaju.[30] Kao što se može na osnovi Zlatne bule lijepo ilustrirati, pod sudsku vlast općine spadaju u načelu svi koji borave na njezinu teritoriju, neovisno o tome jesu li građani ili nisu.

Organizacija grada kao općine od 12. stoljeća je priznak okcidentalnoga grada u srednjoeuropskom i sjevernoeuropskom krugu, kao i na Mediteranu:[31] u južnoj Francuskoj, u Italiji i Dalmaciji. U stvaranju općine očituje se opći proces normiranja društvenih odnosa putem pozitivnog prava. Tome pomažu ponovna recepcija rimskog prava, kodifikacija i sve širi prelazak na pismeno obavljanje pravnih poslova.[32] Zajedničko sudjelovanje u tom procesu spaja različite povijesne dijelove Hrvatske: gradske sredine Slavonije s komunalnim društvima Dalmacije.[33]

Dok se svi priznaci grada koje smo gore opisali nabrajajući njegove društvene funkcije mogu potvrditi u univerzalnoj povijesti, formiranje pravno određene gradske općine karakteristično je isključivo za zapadnoeuropski grad.[34] Unatoč tome što poznaju narodni zbor i neke forme gradske samouprave, ni u Rusiji ni u drugim krajevima pravoslavnog dijela Europe nije došlo do slične pojave kao što je gradska općina, niti se grad odvojio kao prostor posebnog prava.[35] – Da su neki gradovi na teritoriju današnje Ukrajine, dok su bili u ranom novom vijeku pod poljsko-litavskom vlašću, bili organizirani prema magdeburškom pravu, sekundarna je pojava, slično kao što su pravoslavne bratovštine na tom području nastale tek po uzoru i pod utjecajem katoličkih sredina u istoj državi.

Kao i u drugim općinama postojala je i u gradečkoj općini unutrašnja diferencijacija stvaranjem vijeća koje je donosilo odluke i obavljalo sve važne zadatke općine. Pri

---

[29] Kao što je Marita Blattmann nedavno dokazala, osporeni najstariji privilegij za Freiburg iz 1120. g. ipak je u bitnome autentičan. Tako ne treba više sumnjati da je već tada postojala u gradu *coniuratio*, tj. rani oblik općine (Marita Blattmann, Die Freiburger Stadtrechte zur Zeit der Zähringer. Rekonstruktion der verlorenen Urkunden und Aufzeichnungen des 12. und 13. Jahrhunderts, dio 1 – 2, Freiburg – Würzburg 1992).

[30] Poznata je njemačka izreka "Stadtluft macht frei", shvaćena u smislu da neslobodni čovjek boravkom u okružju "gradskog zraka" postaje slobodan. Kao što je Gellinek nedavno uvjerljivo dokazao, riječ "luft" je nastala kao izvedenica od "Gelöbde" u smislu zakletve građanina: Članstvom u općini se stekne sloboda (Christian Hans-Georg Gellinek, Stadtluft macht frei? // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 106 (1989), 306 – 310).

[31] Edith Ennen, Die europäische Stadt des Mittelalters, Göttingen [4]1986, 111 – 144.- Nažalost Ennen reducira "europäisch" gotovo potpuno na zapadne zemlje.

[32] Ludwig Steindorff, Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana, Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 16 (1986), 141 – 152.

[33] Kao dopuna razmatranjima kod Tomislava Raukara, Društveni razvoj u Hrvatskoj u XV stoljeću // Historijski zbornik 38 (1985), 75 – 94.

[34] Isenmann, Die mittelalterliche Stadt, 25, upućujući i na Webera.

[35] Eduard Mühle, Die städtischen Handelszentren der nordwestlichen Rus'. Anfänge und frühe Entwicklung altrussischer Städte (bis gegen Ende des 12. Jahrhunderts), Stuttgart 1991. Da bi naglasio ulogu slobodnih gradskih stanovnika, on na str. 304 neadekvatno ipak uvodi pojam "Stadtgemeinde", ali u navodnicima.

izboru u vijeće staleška svijest i ekonomski položaj bili su puno važniji nego svijest o nacionalnosti.

U Gradecu su sve četiri nacionalnosti: hrvatska, talijanska, njemačka i mađarska sudjelovale u gradskoj upravi. Od 1377. g. do 1437. g. može se čak pratiti da se strogo pazilo na ravnomjeran odnos među nacionalnostima. S jedne strane to pokazuje koliko je općina bila sposobna integrirati ljude najrazličitijeg porijekla, s druge strane osjećamo jačanje srednjovjekovne nacionalne svijesti: bez formalno sređenih odnosa mogli bi nastati sukobi na razini nacionalnog porijekla.[36]

Premda se vijeće u Gradecu nije formalno zatvorilo kao u dalmatinskim gradovima, tj. nije se trajno odredilo koje obitelji u gradu trebaju biti zastupane u vijeću, ipak se do 16. stoljeća razvila oligarhija u čijim je rukama bila koncentrirana sva vlast.

Želio bih na kraju samo upozoriti na još nekoliko priznaka koje je Zagreb dijelio s drugim okcidentalnim gradovima. Novi monaški redovi traže svoje uporište u gradskom stanovništvu. Samostani im se nalaze redovito na periferiji grada, u Zagrebu franjevački samostan na sjevernom kraju kaptolske strane, dominikanski na gradečkoj strani uza zid na jugoistočnom uglu i u Vlaškoj ulici. Nastaju bratovštine pojedinih društvenih grupa unutar grada; one su imale prvotno uglavnom vjerske i karitativne zadatke; mlađi cehovi zastupali su ekonomske i društvene interese pojedinih profesija.[37]

U svom izlaganju nastojao sam pod različitim aspektima pokazati do koje je mjere Zagreb paradigma srednjoeuropskoga grada. Za svaki aspekt mogle su biti navedene analogije i iz drugih gradova, pogotovo iz prostora srednjoistočne Europe. A ipak je Zagreb, kao i svaki grad, individualan, neponovljiv vlastiti svijet.

---

[36] O stvaranju frakcija u gradu prema nacionalnosti u ono doba vidi: Nada Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982, 222 – 228.

[37] Kontinuitet cehova u životu zagrebačkih jurisdikcija bio je nedavno prikazan na izložbi Povijesnog muzeja Hrvatske i Muzeja grada Zagreba. (Marija Šercer, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991.)

Zusammenfassung

DAS MITTELALTERLICHE ZAGREB – EIN PARADIGMA DER MITTELEUROPÄISCHEN STADTGESCHICHTE

Ludwig Steindorff

Ausgangspunkt der Überlegungen ist die Definition der Stadt als Raum, in dem mehrere gesellschaftliche Funktionen konzentriert sind. Zur wirtschaftlichen Funktion gehört neben Handel und Handwerk gerade in Stadtnähe die intensive Agrarproduktion. Neben die politische Funktion als Herrschafts- und/oder Selbstverwaltungszentrum tritt die in der Ummauerung am sinnfälligsten werdende militärische Funktion. Die kulturelle Funktion ist im Mittelalter noch eng mit der religiösen Funktion als Sakralzentrum verbunden. Voraussetzung und Folge des Zusammenwirkens dieser Funktionen sind entsprechende städtische Bauformen und ein Stadtbewußtsein.

Die verschiedenen Funktionen sind nicht in allen Städten gleichmäßig vertreten; sie bilden sich nicht gleichzeitig aus. Charakteristikum der mitteleuropäischen Stadt ist die Verteilung der Funktionen auf verschiedene Jurisdiktionen, wie in Zagreb im Nebeneinander von wirtschaftlich bestimmtem Gradec und stärker religiös-politisch dominierten geistlichen Jurisdiktionen erkennbar. Als Beispiel besonders differenzierter Aufteilung dient Prag.

Die mittelalterlichen Städte lassen sich nach ihrer Entstehungszeit klassifizieren. Zur ältesten Schicht gehören diejenigen mit Kontinuität seit der Antike; die zweite Schicht sind Stadtbildungen aus der Karolinger- und Ottonenzeit bzw. in Ostmitteleuropa aus der Zeit der mittelalterlichen Staatsbildung; zu dieser durch primär politisch-militärisch-religiöse Funktion bestimmten Schicht ist auch das bischöfliche Zagreb zu rechnen. Die königliche Freistadt Gradec gehört zur jüngsten Schicht der Kolonisationsstadt mit primär wirtschaftlichen Leistungen.

Wie auch die Goldene Bulle von 1242 für Gradec zeigt, sind hochmittelalterliche Stadtgründungen stets mit der Kommunebildung verbunden. Diese ist zusammen mit der aus ihr hervorgegangenen Ratsverfassung ein Spezifikum der westeuropäischen Stadt, der mitteleuropäischen wie auch der mediterranen, und verbindet so auch das Städtewesen in Dalmatien und Slavonien.

Der zeitweilige Nationalitätenproporz innerhalb des Rates von Gradec kennzeichnet sowohl die Integrationsfähigkeit der Stadt wie auch schon das Erstarken nationaler Abgrenzung.

Zagreb dient, wie schließlich die Klöster der Bettelorden und die Bildung von Bruderschaften und Zünften erkennen lassen, als Paradigma einer mitteleuropäischen Stadt; doch wie jede andere Stadt bildet es zugleich eine eigene unverwechselbare Welt.

GRADSKI TERITORIJ, NJEGOVA URBANA I RURALNA NASELJA

Lelja Dobronić

Zlatna bula, koju je kralj Bela IV. izdao 16. studenog 1242. godine, osnova je na kojoj se konstituirao, a i razvijao, slobodan i kraljevski grad na brdu Greču zagrebačkom.[1]

Zlatna bula sastoji se od tri dijela. U prvom dijelu nabrojeno je deset raznovrsnih prava ili povlastica koje je kralj podijelio građanima. U drugom dijelu iznesene su dvije obveze koje su građani dužni ispuniti prema kralju. Treći je dio kraljeva darovnica kojom daje "za uzdržavanje stanovnika koji stanuju na rečenom brdu zemlju oko istoga brda Greča istim stanovnicima ... da je zauvijek posjeduju". U ovom dijelu Zlatne bule iscrpno su opisane granice darovane zemlje.

Od dviju obveza građana prema kralju mnogo je važnija ona koja je iznesena riječima: "Ovi građani preuzeli su svojom voljom na sebe <dužnost> da vlastitim sredstvima brdo Greč utvrde najčvršćim zidom." Formulacija "svojom voljom" može se shvatiti kao izraz lojalnosti prema kralju ili kao shvaćanje građana da je za njih bolje živjeti razmjerno sigurno u utvrdi, zaštićeni jakim bedemima, nego nezaštićeni na otvorenu prostoru. "Dobrovoljnost" ili "nedobrovoljnost" građana u ovom slučaju nije važna za sam razvoj grada.

Između deset prava, koja je podijelio Bela IV, posebno značenje ima sedma točka. U njoj je riječ, osim o građanima Grada, o "kmetovima iz sela koja njemu pripadaju, a koja su smještena blizu gradskog područja". Kmetovi su, jednako kao i građani, potpadali isključivo pod sud gradskog suca. Za razvoj Grada važna je činjenica, zapisana u ovoj točci, da na gradskoj zemlji postoje sela.

Tri navedena elementa iz Zlatne bule (dužnost podizanja utvrde na brdu Greču, dobivanje velikog zemljišnog posjeda i postojanje sela na njemu) odredila su razvoj Zagreba u budućim stoljećima.

Bez dvojbe, na prvom je mjestu obveza grada da brdo Greč, na kojem žive i na koje će se i pridošlice naseljavati, načine sigurnim, odnosno da ga opašu čvrstim bedemima. Ta kralj Bela IV. dao im je sve povlastice i velik zemljišni posjed baš zato da podignu utvrdu. Naime, cijelom je Europom bio raširen strah da će se Tatari, nakon naglog povlačenja, vratiti i ponovno napadati i pustošiti i da se treba navrijeme pripremati za takvu mogućnost. O opasnosti od ponovne provale Tatara Bela je ne samo obavijestio njemačkog vladara, već se o toj opasnosti i o nužnosti gradnje utvrda za obranu protiv

[1] MCZ I, p. 15 doc. 18

njih raspravljalo i poslije tri godine, na Prvom koncilu u Lyonu 1245. godine.[2] Papa Inocent IV. koji je taj crkveni sabor sazvao i vodio, opasnost od ponovne navale Tatara izložio je kao jedan od pet problema tadašnjega kršćanskog svijeta. Organizacija obrane bila je međunarodna potreba, a na ovom mjestu Europe imao ju je provesti ugarsko-hrvatski kralj. On je istakao u uvodu Zlatne bule da je odlučio sagraditi slobodan grad, naseliti stanovnike (bez ljudi nema obrane!) i tako "utvrditi i ojačati ovaj dio Kraljevstva za sigurnost granice i druge interese". Stoga je najvažnije bilo podizanje bedema na brdu Greču, što su imali obaviti građani. Gradili su razmjerno brzo tako da se već nakon petnaest godina (1257) slobodan grad naziva *castrum* (utvrda).[3]

Ne postoje opisi ili slike koji bi prikazali kako je naš utvrđeni grad izgledao u 13. stoljeću. Sačuvani su planovi grada istom iz sredine 16. stoljeća.[4] Na osnovi tih planova, a još više prema debljini zidova u podrumima i prizemljima kuća i palača kasnije podignutih na obodu brežuljka, poznato je gdje i kako su se protezali bedemi. Debljina im iznosi oko jednoga hvata, tj. 180 – 190 cm. Tekli su rubovima trokutastog brežuljka kojemu je podnica na južnoj strani (Strossmayerovo šetalište), a istočna i zapadna stranica približuju se prema sjeveru. One se ne sastaju, jer je prostor na vrhu trokuta kralj Bela IV. dao kanonicima sa susjednoga Kaptola za gradnju njihove kule, tzv. Popova tornja. Grad opasan bedemima imao je petera vrata i u pravilu uz svaka vrata kulu za obranu. Gradska su vrata čuvala građane i stanovnike grada od svakog nepoželjnog uljeza i u svim opasnostima, bilo da se približavao neprijatelj ili zarazna bolest. Čuvanje ključeva gradskih vrata bila je važna dužnost koja se povjeravala pojedinim građanima prema redu koji je propisivala gradska skupština. Godine 1429. u popisu čuvara ključeva nabrojena su gradska vrata:[5]

1. Kamenita vrata *(porta lapidea)*. Kula uz njih spojena je s palačom u Opatičkoj ulici 2.

2. Poljska vratašca (*portella campestris*), tzv. Dverce, srušena su 1812. godine, ali stoji njihova kula, tzv. Lotršćak.

3. Mesarska vrata (*porta carnificum*) nestala su netragom, jer su srušena sredinom 16. stoljeća, kad su se gradila nova Mesnička vrata (*porta de macellis*), također srušena (1835. godine). Održala se tek njihova kula ugrađena u dvorac na brežuljku iznad bivših Mesničkih vrata (Visoka ulica 22).

4. Nova vrata (*nova porta*), od sredine 17. stoljeća: Opatička vrata (*porta monialium*), ne postoje od 1838. godine, kad su srušena zbog gradnje školske zgrade (Opatička 22, danas Muzej grada Zagreba). Nedaleko od njih stajao je Popov toranj.

5. Mala vratašca ili Surovo dverce (*portella parva, surove dwercze vulgo apellata*) u istočnom gradskom bedemu netragom su nestala, pa se samo nagađa o njihovu položaju. Možda su bila u maloj kuli koja je stajala na mjestu palače u Opatičkoj ulici 10 (srušena 1838).

---

[2] H. Jedin, Crkveni sabori, Zagreb 1980, 61, 62.

[3] MCZ I, p. 27 doc. 32.

[4] Dva plana se čuvaju u Nacionalnoj biblioteci u Beču, dva u Državnom arhivu u Dresdenu, a jedan u Glavnom zemaljskom arhivu u Karlsruheu. Vidi o tome: L. Dobronić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb 1992, 24.

[5] MCZ II, 67 doc. 55.

Čvrst okvir gradskih bedema stezao je malen prostor (500 m sjever-jug, oko 350 m istok-zapad na najširem mjestu) na brežuljku Greču. Građani slobodnoga grada organizirali su taj prostor najjednostavnijom logikom: u sredini crkva na trgu oko kojeg će se zbivati sav javni, odnosno zajednički život (trgovanje, izbori gradskog suca i prisežnika i dr.). Gradska vijećnica i župni ured, najvažnije zgrade javnog značaja, nalazile su se također na glavnom i jedinom trgu, na mjestima gdje i danas stoje.[6]

Stanovnici Gradeca grupirali su svoje kuće za stanovanje u devet "otoka" (*insulae*) koji su bili okruženi ulicama. Na dva prije spomenuta plana grada iz 16. stoljeća ucrtani su neki "otoci". Do danas nije sa sigurnošću utvrđeno kakva su bili oblika i kako su bili raspoređeni, jer se današnji gornjogradski blokovi kuća omeđeni ulicama ne podudaraju sa srednjovjekovnim opisima. Ovaj sasvim jednostavan urbanistički plan 13. stoljeća nije tijekom srednjega vijeka bio u bitnome narušen.

Stanovite promjene u tlocrtnom rasporedu grada nastale su u prvoj polovici 17. stoljeća kad su u doba protureformacije, odnosno katoličke obnove, čak tri redovničke zajednice podigle svoje samostane i crkve. Najveća je promjena nastala u jugoistočnom dijelu gradnjom crkve Sv. Katarine, isusovačkog samostana, konvikta i gimnazije, čime su se oblikovala čak dva nova trga: Jezuitski i Katarinin. Nešto manje promjene u gradsko tkivo unijeli su kapucinski samostan u jugozapadnom dijelu grada i samostan klarisa u sjevernom dijelu.

Gradnja baroknih palača, tj. povećih jednokatnica imućnih investitora iz redova aristokracije i viših činovnika, u 18. stoljeću na istočnom i zapadnom gradskom bedemu bitno je izmijenila sliku grada i uglavnom ju je oblikovala onakvom kakva se zadržala do danas. Podizanjem palača na obodu grada Gradec je izgubio karakter utvrde, jer su te kuće građene tako da su gradski bedemi ugrađeni u podrume i prizemlja palača. Sami bedemi više se nisu vidjeli. Stambene građevine 18. stoljeća nadvladale su srednjovjekovnu obrambenu konstrukciju. Neki barokni prospekti unutar grada, vizure usmjerene na jedan objekt ili slično, jedva se u urbanom tkivu Gornjega grada mogu zamijetiti; npr. pogled s Markova trga prema najsvečanijem gornjogradskom pročelju, palači Vojković-Oršić-Rauch, samo je dijelom otvoren.

Fizički život građana omogućila je Belina darovnica, sadržana u trećem dijelu Zlatne bule. Bela je dobro znao da nije dosta da se ljudi nasele na platou maloga brežuljka, da podignu bedeme i uživaju znatna prava i povlastice, ako nemaju stalni izvor hrane, pa je i rekao da daje zemlju "za uzdržavanje stanovnika". Unutar gradskih zidina, naime, nije bilo prostora za sijanje i sadnju, osim možda ponešto povrća ili voća u kućnim dvorištima. U Zlatnoj buli potanko su opisane međe darovane zemlje počevši od savske luke koja se zvala Kraljev brod, nizvodno Savom do ušća potoka Cirkvenika (Medveščaka), pa po Medveščaku uzvodno, blizu brda Greč (što znači Tkalčićevom ulicom) i dalje prema sjeveru Medveščakom i zatim potokom Bliznecom na sjever sve do vrha Medvednice; odande prema zapadu, pa jugu, istočno od Šestina, pa na zapadu graničeći s vrapčanskim posjedima Stolnoga kaptola zagrebačkoga; odande na jug do mnogih tijekova Save i njezinih rukava, koji su se pomicali, pa je južnu među nemoguće odrediti. Svakako je išla mnogo južnije od današnjeg tijeka Save, jer su današnja prekosavska naselja Siget (mađ. otok) i Otok bili otoci usred savskih voda. Taj veliki

[6] L. Dobronić, Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas, 3. izd., Zagreb 1988, 145, 314.

gradski teritorij od vrha Sljemena i hrpta Medvednice do rijeke Save, koji se tijekom stoljeća nije u bitnome mijenjao, nacrtao je mjernik (geometar, kako se sam zove) Leopold Kneidinger 1766. godine.[7] Na njegovoj karti jasno se vidi da je gradsko područje na Medvednici razmjerno usko, najuže kod sela Gračani, a znatno šire u nizinskom dijelu. Geometar je onodobnim toponimima označio međe gradskog teritorija. Istočna granica su Stari potok (Medveščak) i potok Bliznic (Bliznec). Na zapadnoj strani u medvedničkim šumama označio je točke: Železna baba, Beli kamen, izvor Popišek, izvor Ormož, izvor Topličica i Kameni kip. Od ovih naziva danas se još jedino može naći mjesto nekadašnjeg izvora tople vode (Topličica), zapadno od Gračana. U ostalim dijelovima gradskog teritorija međe su označene imenima vlasnika susjednih zemalja. Kneidinger je na gradskom području Medvednice označio mnoga imena šuma: Kališče, Belobukovec, Brezovnica, Veliki tusti vrh, Mali tusti vrh, Brezi, Kozji hrbet, Pustinjak, Jakob, Lukovica, Mrzlak, Mlakin breg, Stermec, Golivrh, Gračec, Pustika; u šumama bliže gradu: Prekrižje, Dobrava, Bogdanice, Kostaninja, Čukovići, Polovčica, Fraterčica, Ravnice, Vrhovci, Jelenovec, Tuškanec, Kraljevo brdo, Vilica, Ivanščak, Cmrok i Jurjevčak, U prostranom nizinskom dijelu gradskog područja imena se odnose i na zemlje i na naselja: Kustošansko, Svetoduško, Ljubljanica, Srednjak, Horvati, Berek, Podgalženica, Pod brdo, Tratina, Banović, Gnojnik, Martinuška, Med grabami, Domikovica, Lopatek, Dužica, Trnje, Kruge, Pogorelišče, Kalinovica i Zelena jama.

Kneidinger je na svojoj karti prikazao posebnim oznakama osobine terena. Kraljeva donacija bila je složena vrlo promišljeno da bi zadovoljila sve potrebe građana slobodnoga grada. Na Medvednici dobili su šumu, prijeko potrebnu kao izvor drva za gradnju velikim dijelom drvenih kuća u gradu, za krovove (šindra) drvenih i zidanih kuća i za ogrjev. Šuma je omogućavala i uzgoj, odnosno prehranu svinja koje su se u šumu puštale na "žirenje". Šuma se na rubovima, najbližima gradu, mogla i krčiti da se zasade vinogradi. U neposrednoj blizini grada (u Ilici) građani su mogli imati svoje vrtove. Na velikim površinama u ravnici mogli su na oranicama sijati žitarice, a na livadama pasti stoku. Čak vlažno i poplavno područje uz Savu i među njezinim tijekovima i rukavima bilo je korisno. Moglo je svakom potencijalnom neprijatelju otežavati, pa i spriječiti prijelaz preko rijeke, a vrbici uz vodu bili su izvorište pruća toliko potrebnoga za kuće i ograde od pletera, za vezanje vinograda, pletenje košara. U savskim vodama ribari su mogli loviti ribu i dopremati na gradski trg zdravu hranu. Bela IV. darovanjem zemlje od Save do Sljemena opskrbio je svoj grad svime što je kao osnovno bilo potrebno za život gradskih stanovnika.

Bez obzira na opskrbu stanovnika utvrđenoga grada, zemlja izvan gradskih bedema bila je nužna da bi se u neposrednoj blizini grada moglo naseliti podgrađe. Bilo je, naime, uvijek pojedinaca i skupina kojima je odgovarao život izvan zidina. Srednjovjekovni nazivi "Njemačka" ili "Šoštarska ves" za naselje ispod brežuljka (otprilike u donjem dijelu Radićeve ulice i na sjevernoj strani Jelačićeva trga) i "Lončarska ves" (vjerojatno na početku Ilice) svjedoče da su te gospodarske grane našle svoje mjesto upravo u podgrađu, kao i kasnije kožari u Kožarskoj ulici na potoku Medveščaku, gdje su stoljećima djelovali i mlinari meljući žitarice. Podgrađe je bilo na stanovit način paralelan grad, koji je prema popisu iz 1368. godine imao otprilike jednak broj kuća kao

[7] Muzej grada Zagreba, inv. broj 1352.

grad unutar zidina.[8] Zato ne začuđuje što je podgrađe u srednjem vijeku imalo dvije župne crkve: crkvu Sv. Martina[9] (na današnjem Jelačićevu trgu) i Sv. Margarete[10] (u Margaretskoj ulici). Gradska uprava shvatila je prikladnost i važnost podgrađa za gospodarski život i razvoj grada. Posljedica takvog stava je gradska odluka iz 1641. godine da se na površini uz izvor Manduševec uredi sajmište.[11] Markov trg u središtu utvrđenoga grada postao je s vremenom pretijesan za velik petnaestodnevni markovski sajam, a valjda i za tjedni trg, pa je bilo potrebno prostrano sajmište, za koje je bilo mjesta jedino u podgrađu. Podgrađu (kasnijem Donjem gradu) već je tada bila određena glavna funkcija, trgovina i promet robe. Ona se osobito u 19. stoljeću pojačavala kad su obrtnici i trgovci napuštali Gornji grad i selili se u Dugu (Radićevu) ulicu, na trg Manduševec (Harmicu, a od 1848. godine Tèrg Jelačića bana) i Ilicu koja se tada oblikovala i urbanizirala.

Kuće "*intra muros et moenia civitatis*" (unutar gradskih zidova i bedema) i one u podgrađu "*extra muros et moenia civitatis*" (izvan gradskih zidova i bedema) tvorile su dva naselja slobodnoga i kraljevskoga grada, različita po značaju, ali svakako urbana.

Već je u uvodu spomenuto da je još jedna točka Zlatne bule od velike važnosti za razvoj grada. To je ona sedma točka povlastica u kojoj se spominju sela na gradskom području. Građani su dobili od Bele IV. ne samo velik zemljišni posjed izvan naselja na brdu Greču, već su na toj zemlji dobili i sela i seljake, kmetove, kako kaže Bela, koji su po Zlatnoj buli postali gradski kmetovi. U Zlatnoj buli imena sela nisu navedena, pa su poznata istom iz kasnijih izvora. Sela nije bilo, dakako, u šumama Medvednice, ali su sredinom 13. stoljeća već postojala ili su se razvila na njezinim izdancima. Među najstarije vijesti o selima[12] pripadaju one o selu Dedići, jugozapadno od Šestina (1273), o Gračanima (1334) i Černomercu (1370). Novo selo blizu Save spominje se 1375. godine, pa bi ono moglo biti zametak velikoga gradskog sela Trnja.[13] Pojedine vijesti o nekim kmetovima iz nekih sela mogu se naći u gradskim zapisnicima i drugim povijesnim izvorima iz 15. i 16. stoljeća, ali potpun uvid u sela na gradskom teritoriju daju istom urbari iz 17. stoljeća.[14] U sedamnaestom stoljeću nakon zaustavljanja turskog nadiranja ova su se sela mogla mirnije razvijati, a gradska je uprava provela popisivanje svojih kmetova i njihove imovine u tim selima. Istom se iz urbara, sastavljenih 1615. i 1665. godine, dobiva potpun uvid u sela na gradskom području. Doznaje se koja su sela ili naselja postojala u to doba, koje su kmetske obitelji živjele u nekom selu i od čega im se sastojala imovina.

Gradski kmetovi živjeli su, prema urbaru, 1615. godine u trinaest naselja, koja se u urbaru nazivaju selima (*villa*). U popisu naselja na prvom je mjestu spomenuto selo Gračani, zatim Gornje i Donje Prekrižje, Horvati, Govenka, Ljubljanica, Trnje, Ilijašići,

---

[8] MCZ XI, 227.

[9] MCZ I i II, na više mjesta

[10] J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. godine, Kulturno-povijesni zbornik Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb 1944.

[11] MCZ XVIII, 72.

[12] L. Dobronić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb 1992.

[13] MCZ XIX.

[14] MCZ XIX, XVII, 3.

Bankovići, Otok, Pobrežje, Černomerec i Vrhovci. Neka su od tih sela u kasnijem razvoju Zagreba postala sastavnim dijelovima užega gradskog područja (Horvati, Ljubljanica, Trnje, Černomerec, Vrhovec, Gornje i Donje Prekrižje). Neka od tih kmetskih naselja i danas postoje (Gračani, Pobrežje, Otok južno od Save) u neposrednoj zagrebačkoj okolici. Imena naselja Govenka, Ilijašići i Bankovići izgubila su se, jednako kao i zaseoci koje su označavala. Prema nepotpunim podacima na Kneidingerovoj karti gradečkog teritorija iz 1766. godine i na zemljovidnoj karti Stjepana Glavaša iz 1673. godine ta tri mala kmetska naselja nalazila su se u ravnici, na današnjoj Trešnjevci. U urbaru, sastavljenom 1665. godine, broj kmetskih naselja je veći. Osim već navedenih, zapisani su Čukovići, Domjanići, Ilica i Jelenovec, sela u sjeverozapadnom dijelu gradskog područja. Ime naselja Čukovići održalo se u ulici Čukovići, koja se odvaja od ulice Sveti Duh u njezinu gornjem dijelu. Danas nepoznati Domjanići morali su se nalaziti također blizu Svetoga Duha. Ime Ilica na Kneidingerovoj karti 1766. godine označuje brežuljak iznad današnje Ilice koji se danas zove Rokov perivoj. Jelenovec je zadržao svoje staro ime.

Veličina pojedinog sela može se zaključiti po broju obitelji, odnosno glavara obitelji navedenih u urbarima, jer se može pretpostaviti da je svaka obiteljska zajednica živjela u svojoj kući. U Gračanima je 1615. godine navedeno sedamnaest glavara obitelji, a 1665. dvadeset; u Gornjem Prekrižju pet, a u Donjem Prekrižju četiri; u Horvatima 1615. dvadeset i četiri, a pedeset godina kasnije dvadeset poglavara obitelji; u Govenki 1615. tri, a 1615. uopće nije upisana; u Ljubljanici deset, odnosno jedanaest obitelji; u Trnju četrnaest; u Ilijašićima šest, odnosno osam; u Bankovićima 1615. osam, a 1665. četiri; u Otoku osam; u Pobrežju 1615. sedam, a poslije pedeset godina deset; u Černomercu dva, odnosno tri gradska kmeta, uz još dva kmeta drugih gospodara. Godine 1665. u Čukovićima je živjelo pet kmetskih obitelji, u Domjanićima dvije, u Ilici sedam, a na Jelenovcu četiri. Svako je kmetsko selište imalo oranica, vinograda, krava i svinja, pa i konja, u nejednakim količinama i na raznim mjestima, već prema terenu na kojem se nalazilo.

Veća sela imala su vêsnike ili folnoge, seoske starješine. Oni su bili i veza s gradskom upravom u dosta udaljenom Gradecu koju je u odnosu prema kmetovima zastupao gradski špan. Godine 1615. spominju se folnogi u Gračanima, Horvatima i Trnju, a 1665. još na Vrhovcima, Čukovićima i Pobrežju.

Iako je svako od tih sedamnaest kmetskih sela po broju kuća razmjerno maleno naselje, ipak je znatan broj od sedamnaest naselja širem gradskom području morao davati stanovitu živost ljudskog života i poljodjelskog rada. Sela su bila vezana sa središtem grada ne samo svojim radom za grad (tlaka) i davanjima putem gradskog špana, već im je i župna crkva bila "unutar gradskih zidova i bedema". Na vjenčanje se išlo Svetom Marku.

U razvoju Zagreba sela na širokom gradskom području imala su značenje ne samo kao krajnje točke do kojih je dopirala uprava slobodnog i kraljevskoga grada na malom brežuljku Gradecu, Greču ili Griču i župa Sv. Marka kao jedina gradska župa, već i kao točke koje su uvjetovale nastanak prometnica. Cesta Med grabami (Petrinjska ulica) i njezin nastavak Trnjanska cesta vezale su Trnje s Manduševcem, a Savska cesta i Selska cesta Horvate s Ilicom koja je povezivala zapadna gradska sela s gradskom središnjicom. Tim je prastarim putovima prometni sustav za gradske potrebe bio potpuno

oblikovan. On je bio okvir za cijelu mrežu kasnijih ulica Donjega grada, koja se nazire već na planu Zagreba iz 1864. godine, a dalje je razrađena regulatornim osnovama 1878. i 1889. godine.[15]

Kako se iz izloženoga vidi, Zlatna bula bila je temelj za svestrani razvoj grada u srednjem vijeku i još mnogo kasnijih stoljeća. Podignuta je snažna utvrda koju su, da je trebalo, mogli braniti njezini stanovnici. Unutar bedema građani su oblikovali urbano tkivo, sastavljeno od ulica i središnjega trga. Živjeli su slično kako su živjeli građani i u drugim europskim malim gradovima baveći se obrtom i trgovinom, udruženi u pobožne bratovštine, kasnije cehove. Ispod gradskih bedema ljudi su se mogli naseljavati u podgrađu, jer su u slučaju svake opasnosti mogli naći sklonište u svojem gradu. Seljaci kmetovi mogli su mirno živjeti na širokom gradskom području u svojim selima, jer im je Zlatnom bulom bila garantirana pravna sigurnost, a ceste, kakve bile da bile, omogućavale su im da proizvode svojih gospodarstava donose na gradski trg.

Sve u svemu, slobodan i kraljevski grad svojom urbanom i ruralnom komponentom, zanimanjima svojih građana unutar zidina i u podgrađu, poljodjelstvom svojih seljaka, prirodnim dobrima koja su mu Zlatnom bulom bila stavljena na raspolaganje, mogao se toliko razviti da je sredinom 19. stoljeća (1850) pri ujedinjenju s biskupskom i kaptolskom oblasti na istočnoj obali potoka Medveščaka mogao dobiti dominantnu ulogu u tada stvorenom jedinstvenom gradu Zagrebu.

[15] L. Dobronić, Stari planovi Zagreba, Zagreb 1961.

Zusammenfassung

DAS TERRITORIUM DER STADT, IHRE URBANEN UND RURALEN SIEDLUNGEN

Lelja Dobronić

In der Goldenen Bulle, die König Bela IV. am 16. November 1242 den Bürgern der freien und königlichen Stadt auf dem Hügel Greč in Zagreb gewährte, werden die politischen Privilegien der Bürger angeführt, ihre Verpflichtungen gegenüber dem König und königliche Schenkungen von großen Ländereien um die Stadt festgelegt. Dabei waren für die Bürger drei Elemente besonders wichtig: ihre Verpflichtung, eine Befestigung auf dem Hügel Greč, wo sie wohnten auszubauen, der Erhalt großen Landbesitzes und das Bestehen von Dörfern dort.

Die Verpflichtung, einen Schutzwall mit Türmen und fünf Stadttoren zu bauen, haben die Bürger im Jahre 1257 erfüllt, als ihre freie, nun schon befestigte Stadt als *Castrum* (Befestigung) bezeichnet wird. In der Stadtmitte erbauten sie die Pfarrkirche St. Markus, und die Häuser wurden in Gruppen (Insula) angeordnet. Eine solche mittelalterliche Anordnung erhielt sich bis ins 17. Jh., als sie durch den Ausbau von drei Klosterkomplexen und herrschaftlichen Palais an den Schutzmauern etwas verändert wurde.

Der Landbesitz außerhalb der Festung ermöglichte ein Leben im Suburbium, wo sich im Mittelalter eine starke Siedlung mit zwei Pfarrkirchen (St. Martin und St. Margarete) entwickelt hatte, und innerhalb derer 1641 der zentrale Markt Manduševac geschaffen wurde.

Auf dem großen Territorium der Stadt von der bewaldeten Medvednica bis zum Fluß Save gab es siebzehn größere (Gračani, Trnje, Horvati) und kleinere Dörfer und Weiler der Stadtbauern, so daß auch die Landwirtschaft im Leben der Stadt vertreten war. Alle erwähnten Komponenten ermöglichten der freien und königlichen Stadt, sich zur größten Einheit im Vergleich zum bischöflichen und Kaptoler Bereich zu entwickeln, die ab 1850 die Entwicklung der einheitlichen Stadt Zagreb lenkte und förderte.

DRUŠTVO I PROSTOR SREDNJOVJEKOVNOGA GRADECA

Vladimir Bedenko

U 14. i u prvoj trećini 15. stoljeća Gradec je bio bogat i dinamičan srednjoeuropski grad na putu od Panonije prema Mediteranu, od Ugarske i Poljske prema Dalmaciji i Italiji. Bio je to trgovački grad u kojem su živjele četiri nacionalne grupe, Hrvati, Talijani, Nijemci i Mađari, koji su po principu pariteta upravljali gradom. Talijani su dominirali trgovinom i bili su najdinamičniji i najbogatiji, ali Hrvata je bilo najviše i hrvatski je bio dominantni jezik, mada je jezik dokumenata i školovanih "literata" bio latinski. Među Talijanima stoga nalazimo Perovića, sina Piera iz Firenze, među Nijemcima Hermanića i Boletića, Nikola Lipovčak je Mađar koji je bio kaštelan Lipovca, a kad se sudac Johannes Vasas, Mađar, spominje kao Ferreus, očito je da je notar nadimak Željezni preveo s hrvatskog, jer inače redovito upotrebljava mađarski oblik Vasas.[1]

U 14. stoljeću dominiraju trgovci, ponajviše Talijani. Od Giliona, vjerojatno Giglia,[2] gradskog suca još u 13. stoljeću, preko Mafea Blonda iz Venecije, Donata de Mezo i njegovih sinova, Luke Boniolia, Puljana koji su u obitelji imali dva zagrebačka kanonika[3] pa do dinamičnih Firentinaca na samom kraju stoljeća: Ruggiera, Chona i Piera. Piera, čiji su potomci gradski suci kroz cijelo 15. stoljeće i čiji su praunuci Toma i Franjo Batthyany.[4] Talijani su dolazili u Zagreb, opet odlazili ili bi ostajali i ženili se, a onda bi njihovi sinovi krenuli dalje. Talijani su bili kod kuće u cijeloj Europi, pa tako i u Zagrebu, ali doma su bili samo u svom rodnom gradu. Sjetimo se samo odnosa Francesca Datinia ili Petrarce prema Avignonu.

---

[1] Kojoj naciji pripada pojedini građanin može se koji put vidjeti po imenu, ali većina građana nosi svetačka imena. Porijeklo također nije uvijek kriterij, jer iz Ugarske npr. dolaze Mađari, ali i Nijemci i Slovaci, a iz Češke često Nijemci. Jedini je siguran način da ustanovimo nacionalnost pojedinca tako da utvrdimo u kojoj je nacionalnoj grupi bio kao sudac, jurat ili savjetnik.
Za Perovića vidi: MCZ VI, 203 i VII, 39; za Hermanića vidi: MCZ V, 254 i 255. Johannes, Georg i Vorih, sinovi Hermana su Nijemci (MCZ V, 159); Boljetić je i sudac Johannes, sin suca Jakoba Bolje (MCZ IX, 76) i njegov sin sudac Jakob (MCZ VI, 298 i 299). U parnici s kiparom Pavlom Lipovčak dolazi kao Nicolaus de Lypoch i kao Nicolaus castellanus (MCZ V, 48 i 49), za Johannesa Vasasa usporedi: "Stephanus frater Johannis Vasos" i "Stephani fratris Johannis ferrei" u MCZ V, 55 i 84.

[2] Oblik imena "Gilion", koji je upotrijebila npr. Nada Klaić u: Zagreb u srednjem vijeku, 101 – 102, hrvatski je oblik latinskog Gilio, -ionis. Slično je i s imenom "Peron", zapravo Pero, -onis. Nalazimo i talijansku varijantu Pyero (MCZ I, 1).

[3] Andreas Pulyani, sin Petra Pulyana (MCZ V, 17), jurata 1345. (MCZ I, 178), bio je muž sestre Johannesa Crispa, kanonika i kalničkog arhiđakona (MCZ I, 385). Kći Margareta bila je žena suca Miklina, Nijemca, a sin mu je bio kanonik Petar (MCZ I, 374 i 375), zvan i Crispus.

[4] Pierov sin Johannes bio je sudac 1434. i 1459, a unuk Dominik 1481. i 1489. Da su Toma i Franjo Batthyany sinovi Dominikove sestre, vidi u: MCZ II, 507 i 508; MCZ VIII, 114, 115 i 119.

Nijemaca je bilo manje u trgovačkim krugovima, više među obrtnicima. Klesari, zidari, graditelji od prvih zabilježenih pa do praških Parlera uglavnom su bili Nijemci.[5] Ali i među trgovcima je bilo njemačkih obitelji kao što su bili Bolje, ili obitelj Petra Safara.[6] Mađari su bili manje značajni. Najistaknutiji Hrvati bili su zlatari, ali bilo je i trgovaca.

O odnosu među nacijama u vrhu gradske društvene hijerarhije govori nam broj sudaca po nacijama u posljednjoj četvrtini 14. stoljeća. U svojih 6 mandata talijanska grupa je mogla dati 5 raznih sudaca. Hrvati 4 ili 5, Nijemci 3, a Mađara su bila samo 2. Jedan od njih je dva puta bio sudac – onda je ubijen – a drugi je bio 4 puta, pa još nekoliko puta u 15. stoljeću.[7]

Jezične grupe nisu bile zatvorene. Česte su bile međusobne ženidbe. Brak se sklapao u svom društvenom i imovinskom krugu, bez obzira na nacionalnu grupu. Značajnije obitelji ili pojedinci u gradu i njegovoj upravi bili su obiteljski povezani.

Prilike se u gradu mijenjaju u 15. stoljeću. Od početka stoljeća promijenili su se strateški ciljevi ugarskog vladara. Mediteranski orijentirane Anžuvince s vezama i ambicijama od Poljske do Napulja zamijenio je Sigismund, čija je orijentacija bila prema zapadu, prema Češkoj i, još važnije, Carstvu. Slijedio je gubitak Dalmacije, a Otomansko se Carstvo širilo Balkanom i približilo srednjoj Europi. Zagreb je za Arpadovića i Anžuvinaca bio ulaz prema Mediteranu, tijekom 15. stoljeća postaje periferni grad srednje Europe. Sve manje je u Zagrebu Talijana, sve više Nijemaca i Mađara. Brojniji su i doseljenici s juga Hrvatske, Horvati, uskoro će se pojaviti bjegunci s Balkana.

Mijenja se i vodeći gradski sloj. Trgovina i dalje traje, ali u mnogo manjem opsegu, počinje prevlast obrtnika. Međunarodne trgovce zamjenjuju štacunari i kramari. Nestaje i ravnoteža među nacionalnim grupama. Od 1437. jurati se više ne biraju po nacionalnom ključu, mada se suci i dalje tako biraju do 1441.[8] Nakon opsade grada od strane

---

[5] O klesarima (lapicidae) ili kamenarima vidi: V. B e d e n k o, Zagrebački Gradec, Zagreb 1989, 70, bilj. 622.

[6] Za obitelj Petra Safara vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 52 i 53.

[7] Suci Talijani bili su: Luka Bonioli 1380. i 1388. (MCZ I, 279 i IX, 12; MCZ V, 287), Laurentius, sin Tome 1384. (MCZ V, 217), Gywan, sin Benedicta 1392. (MCZ IX, 66), Marko, sin Mikeca 1396. (MCZ IX, 89) i Chon, sin Johannesa 1400. (MCZ IX, 112).
Hrvati su bili Franjo, sin Marka 1377. (MCZ V, 75) i 1389. (MCZ V, 291), Nikola, sin Odolasa ili Delasić 1385. (MCZ V, 230 i 333), Petar, sin Grgura 1393. (MCZ IX, 73), Johannes, sin Stjepana zvanog "Bozo" 1397. (MCZ I, 393).
Nijemci su bili Jakob Bolje 1379. (MCZ I, 274 i 276), njegov sin Johannes 1391. (MCZ V, 335 i I, 322) i Miklinus, sin Iohannesa 1383. (MCZ IX, 1), 1387. (MCZ IX, 33), 1395. (MCZ IX, 85) i 1399. (MCZ IX, 107).
Mađari su bili Johannes, sin Marka Vasasa 1378. (MCZ V, 113) i 1382. (MCZ V, 159) i Johannes, sin Pavla 1386, 1390, 1394, 1398, pa još 1402. i 1412. (MCZ I, 326 i IX, 29; MCZ V, 318; MCZ IX, 79; MCZ IX, 101; MCZ II, 6; MCZ VI, 2 i 30). Između 1386. i 1416. ne znamo ni za jednog suca Mađara osim Johannesa, sina Pavla.

[8] MCZ VI, 266 – 267; N. Klaić: Zagreb u srednjem vijeku, 227 – 228. Suci se i dalje biraju po nacionalnom ključu, pa je 1437. sudac Jakob Bolje (MCZ VI, 266), Nijemac (MCZ VI, 249); 1438. sudac je Marin, sin Claria ili Klarića (MCZ VI, 281), Latin (MCZ VI, 248); 1439. sudac je Martin, sin Tome (MCZ VI, 304), Hrvat (MCZ VI, 249, krojač Martin; Martin Zitarićev, Nijemac, bio je sin Nikole, vidi: MCZ VI, 289), a 1440. sudac je zlatar Nikola, sin Petra (MCZ X, 1), Mađar (MCZ VI, 134).

Celjskog 1441. godine Nijemci više nisu suci.[9] U sljedećim godinama suci su Hrvati, po jedanput Talijan i Mađar.[10] Sedam godina kasnije Ulrik Celjski preuzima vlast nad gradom, smjenjuje gradskog suca Hrvata i postavlja Nijemca, a neki od najuglednijih građana, Mađari i Hrvati, bježe iz grada.[11] Otada do smrti Ulrika Celjskog, 1456. godine, suci su samo Nijemci.[12]

Nakon 1456. suci su Hrvati, Mađari, udomaćeni potomci Talijana, ubrzo opet i Nijemci.[13] Ali sada su to sve pojedinci, ne zastupnici pojedinih nacija, nego novog izmijenjenog gradečkog društva.

Čitavo to vrijeme, od 13. stoljeća nadalje u Gradecu živi i plemstvo, od sitnih turopoljskih plemića do sinova bana Mikca, Čupora Moslavačkih, Zrinskih. U Gradecu žive i svećenici, među njima i dostojanstvenici zagrebačke, ali i drugih biskupija, kanonici, pa i biskupi. Konačno, od prvih gradskih knjiga 1355. godine, punih 200 godina u gradu možemo pratiti i Židove, sve dok ih Ulrik nije protjerao 1453. godine.[14]

---

[9] Ljudi Celjskog opsjedali su Gradec dva puta. Prvi put je to bilo uoči Božića 1437. (MCZ II, 142; vidi i: N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, 144 – 5; N. Klaić, Medvedgrad i njegovi gospodari, 132). Druga opsada grada bila je 1441. O toj opsadi govori pismo kralja Vladislava sucu, juratima i građanima Gradeca iz 1441. (MCZ II, 184 – 185; vidi i: N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, 148; N. Klaić, Medvedgrad i njegovi gospodari, 139). O posljedicama ove druge opsade saznajemo iz sudskih zapisnika. Tako su nasljednici Georga Zzyra izgubili dokumente za kuću u predgrađu "tempore expugnacionis civitatis predicte", pa nakon tri javna oglašavanja dobivaju 20. siječnja 1442. nove isprave (MCZ VI, 356), a i nasljednici izrađivača strelica Paula izgubili su isprave za kuću u predgrađu "tempore expugnacionis civitatis" (MCZ VI, 411). Bila je i ostavinska rasprava za izrađivača lukova Antuna, koji je "per quosdam exercituantes illustrissimorum principum et dominorum Friderici et Vlrici nati eius, ..., dominorum nostrorum graciosorum, civitatem nostre habitacionis ... obsidentes et expugnantes crudeliter et subito interfectus..." (MCZ VI, 364).

[10] Poslije opsade, 1442. godine nije izabran sudac Nijemac, kako bismo očekivali po redoslijedu, nego Blaž, sin Paula, čiju nacionalnost ne znamo (MCZ VI, 342), pa Nikola, sin Petra, Mađar, koji je bio sudac samo dvije godine ranije (MCZ VI, 359; vidi i bilj. 9), a zatim kroz nekoliko godina samo Hrvati: Benedikt, sin Mihaela 1443. (MCZ VI, 380. Da je bio Hrvat, vidi: MCZ VI, 203), Martin, sin Tome 1444, 1446. i 1448. (MCZ VI, 438 i 1453; MCZ IX, 48. Da je bio Hrvat, vidi: bilj. 9), a Valentin, sin Mihaela Saronica 1445. (MCZ VI, 414. Da je bio Hrvat, vidi: MCZ VI, 274: "pridem juratus", a jurat je bio 1434: MCZ VI, 203). Tek 1447. izabran je sudac Latin, Andreas, sin Mihaela (MCZ VI, 446. Da je bio Latin, vidimo po nadimku Lah, vidi MCZ X, 5, 11 i 171).

[11] Sudac Martin je izabran 16. veljače 1448. (MCZ VI, 453), a uhićen je prije 10. svibnja iste godine, kada grad bira novog suca, ali ne samostalno nego: "cum capitaneis certis, videlicet cum domino Bernhardo milite et cum domino Martino Katzendorffer et ceteris consociis eorum", dakle pod očitom prijetnjom. Iz grada su pobjegli zlatari Dionizije i Pavao (Bedenko, Zagrebački Gradec, 41 i 42) i sudac Nikola, sin Petra (Bedenko, Zagrebački Gradec, 40 i 41).

[12] Suci za vladavine Celjskog bili su Konrad Rawsar, sin Ulrika iz Landeshuta (MCZ II, 186) 1448, 1453. i 1456. (MCZ VI, 461 i VII, 50 i 104), Johannes, sin Nikole Bolsaka iz Nürnberga (MCZ X, 228), Nijemac (MCZ VI, 350), 1449. (MCZ X, 115), Jakob Eberspek, sin Ulrika 1450. i 1452. (MCZ VII, 1 i 32), Nikola, sin Demetrija zvan "Chutko" 1451. i 1455. (MCZ VII, 18 i 87), za kojeg ne znamo narodnost, i Valentin, sin Mihaela Saronića (MCZ VII, 65), Hrvat.

[13] Ovdje se već teže može identificirati nacija sudaca.

[14] Židovi se u Zagrebu spominju od samog početka vođenja sudskih zapisnika, 1355. godine (MCZ IV, 27). Oni su mogli biti tu i ranije, ali za to nema podataka. U 14. stoljeću Židovi dolaze u sudskim spisima (MCZ IV, 27, 29 i 105; MCZ V, 173, 178, 182, 236, 283 i 354; MCZ VI, 394, 400 – 401, gdje se spominje "domus ludeorum" i 458; MCZ VII, 9, 49, 66, 127, 135, 279 i 280). U zemljišnim knjigama Židovi se spominju tek od 1446. godine (MCZ X, 61).
Do 1444. to su samo pojedinačni spomeni, pa ne možemo reći da li su tada Židovi stalno boravili u Zagrebu ili su samo dolazili na sajmove.

Gradečko društvo bilo je kompleksno i bogato.

Pogledajmo sada jednu karakterističnu i značajnu gradečku obitelj u kontekstu društva i prostora Gradeca u 14. i 15. stoljeću.

Na uglu Ćirilometodske i Kuševićeve ulice, gdje je danas Galerija primitivne umjetnosti, u VII. insuli, imao je 1368. godine kuću Sebastijan, zlatar i sudac, Hrvat.[15] Susjed dalje prema jugu bio mu je kipar Pavao – pictor, naravno, a ne sculptor, izrađivao je kipce, a ne kipove.[16] Sljedeći je bio Rade, rezač sukna, kojemu je grad pet godina ranije naložio da zatvori ulaz s ulice u podrum, "jer ulica koja ide prema malim vratima zbog veselja koja će biti u skoro vrijeme prije treba biti šira nego uska, a osobito ako bi se grla podruma proširila na ulicu, sama ulica činila bi se odviše uskom". To je odlučeno u siječnju 1363,[17] a u proljeće je preko Zagreba kralj Ludovik krenuo u rat. Ulica do malih vrata bila je, naime, glavna veza od Markova trga do kraljevske palače.

Sebastijanova je žena bila sestra Marka, kasnijeg suca "latinskog jezika", a kad je ostala udovicom, ponovno se udala za Johannesa, sina Pavla, Mađara, kasnije više puta gradskog suca.[18] Sudac Sebastijan tu je imao drvenu kuću na jednoj kuriji. Od njega su kuću naslijedili sinovi Mihael i Leonard. Leonard se oženio kćerkom Mihaela Tara[19] i imao je kuću u Kamenitoj ulici. Mihael se preselio u Habdelićevu ulicu, u veliku kuću s apotekom u Kamenitoj, što je zajedno s kupalištem blizu Pisanog mosta, posjedima u Pobrežju i vrtovima s kmetovima blizu Manduševca naslijedio od svoje prve žene Klare, kćeri Antuna, sina Vidovog, a udovice jurata Zaharije Galika.[20]

Mihael je jurat još u 14. stoljeću, sudac je 1401, 1419. i 1430.[21] godine. Kada je još poslije bratove smrti naslijedio i njegov imetak, bio je jedan od najbogatijih i najutjecajnijih ljudi u gradu. Sin mu je bio jurat Benedikt, a zetovi su mu bili jurat Leonard iz Bavarske i gradski suci literat Valentin, sin suca Mihaela Saronića, Hrvat, Mađar Pavao, zlatar i Toma Hrvat. I unuk Mihaelov, literat Emerik, bio je pred kraj stoljeća gradski sudac.[22] Jurat Leonard živio je u bivšoj kući Mihaelova brata, a suci Pavao i Emerik živjeli su u bivšoj Mihaelovoj kući u Habdelićevoj ulici.[23]

Vidimo ovdje jedan jaki kontinuitet hrvatske obitelji koja je davala suce kroz barem četiri generacije u periodu dužem od 120 godina, obitelji čiji su prvi članovi bili suci za

---

Protjerivanje Židova bilo je kako se čini između 2. veljače 1453, kad je Marko Židov, sin Abrahama u Zagrebu (MCZ X, 151) i 2. veljače 1454, kad se isti Marko Židov, sin Abrahama spominje kao "pro tunc inhabitator dicte civitatis" (MCZ X, 155). Otada u Zagrebu više ne nalazimo Židove.

[15] MCZ XI, 230; Sebastijan je bio sudac prije 1376, jer je te godine već mrtav (MCZ V, 73).

[16] MCZ XI, 230: "Pauli pictoris", a za "Paulus Kypar" vidi: MCZ V, 28).

[17] Za ulaz u podrum rezača sukna Rade vidi: MCZ IV, 255. Za kuću: MCZ XI, 230.

[18] Za Sebastijanovu ženu vidi: MCZ IX, 68 i 78; MCZ V, 73.

[19] Leonard i njegova žena, kći Mihaela Tara vidi: MCZ VI, 42.

[20] Za kuće Sebastijanovih sinova Mihaela i Leonarda vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39 – 40 i 49 i 51. Za Klaru, ženu Mihaela vidi: bilješke 50, 51, 52 i 53.

[21] Mihael kao sudac vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39.

[22] Za Mihaelove nasljednike: sin, jurat Benedikt vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39; zet, jurat Leonard vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 49 i 51; sudac Valentin vidi: Bedenko; Zagrebački Gradec, 56 i 58; zlatar Pavao vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39 – 40; Toma Horvat vidi: MCZ XI, 15 i 43; literat Emerik vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39 – 40 i MCZ VIII, 50.

[23] Za kuću jurata Leonarda i za kuću sudaca Pavla i Emerika vidi: bilj. 23.

vrijeme najjačeg cvata Gradeca i promatrali su pobjedonosne pohode Ludovika Velikog, a koja je još uvijek bila u upravi grada kad su Turci harali oko Zagreba, a grad je već duboko ušao u višestoljetnu krizu.

Vidimo i kontinuitet mjesta stanovanja. Sebastijanova kuća u Ćirilometodskoj bila je u vlasništvu obitelji dulje od 70 godina, kuća njegova sina Leonarda u Kamenitoj barem 50 godina, a kuća u Habdelićevoj je u vlasništvu Mihaela i njegovih potomaka kroz cijelo 15. stoljeće.

Vidimo i obiteljske veze s drugim nacijama, s Talijanima i Mađarima u 14. stoljeću, s Mađarima i Nijemcima u 15. stoljeću.

Velik dio nekretnina obitelj je stekla ženidbama. Do najvećih posjeda došao je Mihael Sebastijanić ženidbom s nasljednicom Antuna, sina Vidova.[24] Antun je pak djelomično naslijedio svog punca Mafea Blonda iz Venecije, pa tako neke posjede možemo pratiti od Mafea u početku 14. stoljeća, preko Antuna i njegove kćeri Klare u drugoj polovici stoljeća do suca Mihaela na kraju stoljeća, a onda u 15. stoljeću kod Mihaelovih nasljednika.[25]

Nasljedstvo Mafea proteže se i na značajnu talijansku obitelj na Gradecu 14. i 15. stoljeća. Kod ove obitelji bilo je u dosadašnjim istraživanjima nesporazuma. Riječ je zapravo o dva istaknuta čovjeka u dvije generacije koji su ženidbama povezali nekoliko istaknutih gradečkih linija.

Drugi muž Mafeove kćeri bio je ser Gerinus de Spinal. Gerinov pak zet bio je Luka, sin Jakoba kojeg su po ocu prve žene, juratu Marku Bonioliu nazvali Bonioli. Luka Bonioli bio je jedan od najbogatijih Talijana u Gradecu pred kraj 14. stoljeća i dva puta je bio gradski sudac. Njega je naslijedio njegov zet, Firentinac Chon, jedan od vodećih građana na početku 15. stoljeća i bar četiri puta gradski sudac.[26]

Kuće ove obitelji bile su uglavnom u I. i IX. insuli, uz Markov trg i Kamenitu ulicu. Na uglu Markova trga i Ulice 30. listopada, na sjeverozapadnom uglu današnje sabornice bile su dvije zidane kuće naslijeđene od Gerina de Spinal. Bonioliovi nasljednici i Chon imaju i cijelu istočnu polovicu devete insule, kasnije isusovačko sjemenište i kuće do njega. Osim toga Chon je od 1400. godine imao i kulu iznad Mesničke, na kraju Visoke ulice, današnje Ministarstvo vanjskih poslova.[27]

Pogledajmo sad centar Gradeca u tridesetim godinama 15. stoljeća. Prošli smo pokraj kapele Sv. Martina, kod današnje ure na Jelačićevu trgu[28] i počeli se penjati Njemačkom ili Šoštarskom vesi, glavnim prilazom gradu. S jedne i druge strane su nam drvene prizemne kuće, zabatom okrenute ulici; ponajviše s po dvije obitelji, jednom uz ulicu, drugom straga i s ulazima kroz dvorište; skromno, pučko predgrađe. Visoko gore s lijeve strane dominiraju zidovi grada. Kuće se redaju do pod sama Kamenita vrata, a tu

---

[24] Mihael kao nasljednik Antuna, sina Vidovog vidi: Dodatak 1, bilješke 50, 51, 52 i 53.

[25] Da je Antun, sin Vidov naslijedio Mafea Bionda, vidi: MCZ IV, 286 (Gerinus, drugi muž Mafeove kćeri je Antunov očuh) i vlasništvo nad kupalištem: MCZ I, 229 i IX, 63.

[26] Da je Luca Bonioli Gerinov zet, vidi: MCZ IX, 11; da je Luka zvan Bonioli po ocu prve žene, vidi: MCZ IV, 197; da je Chon zet Luke Boniolia, vidi: MCZ IX, 101.

[27] O kućama Boniolia i Chona vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 16 i 55 – 57; MCZ XI, 231.

[28] O kapeli Sv. Martina vidi: Bedenko, Prilog poznavanju zagrebačkog podgrađa u 15. stoljeću, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 12 – 13, 1988/89, Zagreb, 1989, 179 – 186.

se nad njima uzdiže pretprostor vrata, arberij, tek kasnije pretvoren u zatvorenu kulu i kula uz vrata.[29] U podgrađu je bila i pokoja zidana kuća, odatle su znali biti i pojedini jurati, ali tu je pučko predgrađe. Od 14 vlasnika kuća odmah pod Kamenitim vratima, npr. na ukupno 4 i 1/2 kurije, bilo je pet uzdara, 3 postolara, dva sedlara i po jedan izrađivač strijela, izrađivač tobolaca i krznar.

Kad smo prošli kroz Kamenita vrata, slika se bitno izmijenila. S desne strane diže se kula, uz nju su zidana katnica, još jedna kuća i tri dućana, iza toga je kapela Sv. Ursule. S lijeve strane su obrtničke kuće, barem jedna od njih je bila zidana katnica, na uglu Habdelićeve bila je apoteka. Dalje se uz Kamenitu ulicu s obje strane nižu zidane jednokatnice s dućanima. To je najjači trgovački potez. Tu su kuće trgovaca i zlatara, sudaca i jurata. S lijeve su strane veliki sklopovi nasljednika suca Chona i Luke Boniolia. Nakon tih kuća prema trgu je nekoliko dućana, obitelji Bolje, sinova suca Gywana, Firentinca, vjerojatno Djuana,[30] pa suca Johannesa, Perovića, sina Piera iz Firenze. Onda opet slijede zidane kuće s dućanima plemića Denesića, zeta i nasljednika zlatara i suca Franche, Hrvata, pa literata Gaspara, sina zlatara Kuzme i konačno na uglu Ćirilometodske, nasuprot vijećnici, zidana katnica s trijemom suca Valentina Saronića. Obitelj Bolje su Nijemci, ostali su Talijani i Hrvati. S desne strane, gdje je danas Sabornica, bili su nasljednici zlatara Nikole, među ostalima i sudac Johannes Sigetšak, Mađar, a poslije sudac Brikcije, pa njegov posinak sudac Johannes Perović. Iza toga dolazi kuća sina Mihaela Sebastijanića, gdje je od sredine stoljeća više njemačkih trgovaca među kojima ima i sudaca, pa na uglu Markova trga kuća Totova Susedgradskih, kasnije kramara Johannesa Bolsaka iz Nüremberga.[31]

Markov je trg bio apsolutni centar grada. U sredini se u tridesetim godinama 15. stoljeća dovršavala pregradnja župne crkve. Na uglu – gdje i danas – stajala je gradska vijećnica, nasuprot njoj, na zapadnoj strani trga bio je hospital, a od četrdesetih godina kapela hospitala.[32] Drveni župni dvor bio je vjerojatno na uglu Basaričekove ulice i Ulice 29. listopada 1918.

S istočne strane trga bile su zidane kuće s dućanima: Totova Susedgradskih, pa sinova Banka, palača jurata Grgura, onda suca Brikcija, pa zlatara i suca Mađara Nikole. Slijedila je kuća Mihaela, sina Stjepana Caprina iz Dubrovnika, poslije njega štacunara i suca Blaža. Dalje su bile kuće njemačke sudačke obitelji Safar, pa nasljednika Chonovih.[33] Iza tih kuća, prema Ulici 29. listopada bio je, čini se, i domus Judeorum. Najvažniji član židovske grupe, Elija, stanovao je, međutim, sredinom stoljeća u založenoj mu kući suca i zlatara Nikole, na sjevernoj strani trga.[34]

---

[29] Za Kamenita vrata vidi: L. Dobronić, Zagrebački Kaptol i Gornji grad, Zagreb 1986, 240 – 242. Da je današnja kula Kamenitih vrata izvan vrata, ali unutar zidova, vidi: MCZ XI, 224. Tesari su naime radili "extra portam lapideam, ubi custodes sedent in circuitu murorum", što mislim da ne znači "u obilasku zidova", nego "unutar zidova", a to je vrlo vjerojatno onaj "arberium ante portam lapideam", koji se spominje iste godine (MCZ XI, 222) i koji se vidi na najstarijem planu Zagreba.

[30] Mislim da se ime Gywan čita Djuan, po analogiji s imenom Djuro ili Djurak, koje se redovito piše Gywrak.

[31] O kućama i stanovnicima u Kamenitoj ulici vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 48 – 59, 39 i 44 – 46.

[32] O Markovu trgu vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 48 – 59, 98 – 102 i Dodatak 2 i 3; za hospital i kapelu vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 101 – 102.

[33] Za istočnu stranu trga vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 48 – 54.

[34] MCZ VII, 280 i Dodatak 2.

Na sjevernoj strani trga bila je kuća sudačke obitelji Bolje.[35]

Zapadna strana trga bila je skromnija. Tu su bile dvije zidane i dvije drvene kuće. Tu su živjeli ugledniji obrtnici, jurati, gradski notar, a bilo je i nekoliko sudaca.[36]

Još je bila istaknuta i zapadna strana Ćirilometodske ulice. Južno od vijećnice bio je kramar Johannes iz Konstanze, pa dvije kuće suca Johannesa Pehema, češkog Nijemca, a onda kuće koje je od oca Piera naslijedio Johannes Perović.[37] Južno od Kuševićeve ulice još su nasljednici suca Sebastijana, pa iza nekoliko manjih kuća i sklop od dvije kuće suca Brikcija.

Plemstvo i crkveni dostojanstvenici žive uglavnom gdje i gradska elita. Kuću Zrinskih kod Dverca kasnije imaju gradski suci, slično je i s kućama Totova Susedgradskih.[38] Plemstvo je manje prisutno u trgovačkoj Kamenitoj ulici, a više u rubnim južnim dijelovima grada. Čupori su imali kulu u Habdelićevoj, gospodari Brezovice bili su na jugoistočnom uglu grada, gdje će kasnije biti Bradači. Istočno od Dverca bili su sinovi bana Mikca, kasnije Zrinski i Mihael Tar.[39]

Elitno područje grada bila je južna polovica grada. Tu su stanovali gotovo svi gradski suci i najznačajnije obitelji. Glavno središte je prostor oko Kamenitih vrata i Kamenite ulice, gdje žive trgovci i zlatari, vrh gradske hijerarhije. Taj društveni krug zahvaća još istočnu stranu Markova trga i Ćirilometodsku ulicu. Pokoji sudac pojavljuje se u 15. stoljeću i u II. i IV. insuli, dakle u Basaričekovoj i Mletačkoj ulici.

Izvan najprometnijeg dijela grada boravi više plemstvo.

Srednji sloj građanstva, istaknutiji obrtnici, u prvom redu kamenari, krojači, pa literati, niže svećenstvo, nalaze se pojedinačno i u tim dijelovima grada, ali više uz njegove rubove. I kod ovih zanimanja postoji društvena diferencijacija. Na Markovu trgu naći ćemo i pokojeg postolara, ali to su iznimke. I više krojača ili mesara je među skromnim građanima nego u upravi grada.

Posebno pitanje je grupiranje zanimanja po ulicama ili četvrtima, to više što se dvije važne ulice zovu po obrtnicima – Vicus carnificum i Vicus sutorum. U 15. stoljeću najveći dio postolara je u svom vicusu, ali tu su i građani drugih zanimanja – to je jednostavno skromno podgrađe.[40] S druge strane postolare nalazimo po cijelom gradu, a osobito u sjevernim perifernim dijelovima grada. Postolari su u srednjovjekovnim gradovima najbrojniji, pa i ekonomski najslabiji, a društveno najniži sloj obrtnika.

U Mesničkoj je ulici pak iznenađujuće malo mesara. U Mesničkoj nalazimo srednji građanski sloj, nekoliko svećenika, jurate, pokojeg suca. Veću grupu mesara nalazimo u potezu kuća uza zid, negdje na početku današnje Demetrove ulice. Tu u 15. stoljeću stanuje desetak mesara. Odatle neki uspješniji mesari, kao dekan Antun, sele u bolje dijelove grada.

---

[35] Za insulu III. vidi: Dodatak 2.

[36] Za insulu V. vidi: Dodatak 3.

[37] Za insulu VI. (vijećnica) vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 98 – 101.

[38] Za kuću Zrinskih vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 43; za kuću Totova Susedgradskih vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 99 i 49 – 51.

[39] Za kuće plemstva između Kamenitih vrata i Dverca (Čupori, Brezovica, sinovi Mikca, Zrinski) vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 39 – 44 i Dodatak 1.

[40] Popis iz 1368. (MCZ XI, 227 – 249).

Spomenimo još da su kovači bili grupirani na samom dnu Šoštarske vesi, gdje je ona prelazila u Blatnu ili Lončarsku ves, uz potok, kod kapele Sv. Martina.[41]

Da zaključim: u 14. i 15. stoljeću prostor Gradeca nije bio organiziran ni po nacijama ni po zanimanjima. Gradsko društvo imalo je svoju elitu, srednji sloj i niži sloj. Položaj u gradu ovisio je o položaju u društvu. Društvo pak nije bilo kruto. U njemu se moglo napredovati i nazadovati, a onda bi se mijenjala i kuća i mjesto stanovanja.

Dodatak I: Popis iz 1368.

Najvažniji dokument iz 14. stoljeća, popis građana iz 1368. nažalost je nepotpun.[42] Popis ide po redu i obuhvaća prvo građane koji stanuju izvan insula, a zatim u insulama od prve do devete. Popis je sačuvan od druge insule, koja je djelomično obuhvaćena, tako da imamo potpun popis samo za prostor od treće do devete insule unutar zidova i čitavo podgrađe. Djelomično ga nadopunjava popis stanovnika grada (inkvilina), koji je sačuvan u cijelosti.[43] Popis stanovnika ne donosi, međutim, sve kuće, nego samo one u kojima žive inkvilini. U popisu stanovnika imamo kao vlasnike kuća izvan insula spomenute i vrlo važne osobe, ali nije navedeno niti gdje popis započinje niti u kojem smjeru ide (da li u smjeru obrnutom od kazaljke na satu, kako su numerirane insule, ili pak u smjeru kazaljke na satu, kako je išao popis redoslijeda čuvanja ključeva iz 1429).[44] Logičnim se čini da popis počinje od Kamenitih vrata, koja su glavni ulaz u grad i od kojih počinje redoslijed čuvanja ključeva, ali to nije moralo biti tako. Zbog te prostorne neodređenosti nismo ranije mogli iskoristiti ovaj popis i povezati ga sa situacijom u 15. stoljeću.

Nekoliko veza omogućuje nam ipak da povežemo pojedine vlasnike kuća iz 1368. s njihovim nasljednicima na kraju 14. stoljeća ili u 15. stoljeću. Svaka pojedina od tih veza nije dokaz, ali bilo ih je dovoljno, da bismo mogli smatrati da je rekonstrukcija sigurna.

1. U 28. po redu, od 81 kuće koliko ih je u popisu, nalazimo udovicu pokojnog Meynarda.[45] U dokumentu iz 1370. vidi se da je kuća Meynardovih nasljednika uz Mesnička vrata.[46] Popis dakle ne počinje u blizini Mesničkih vrata.
2. Na samom kraju popisa kuća izvan insula nalazimo kuću tadašnjeg suca Petra, sina Donata.[47] Krajem 14. stoljeća, 1379. godine, Francisca, kći Gianina de Mezo naslijedila je sve nekretnine svog djeda Donata de Mezo, među ostalim i

[41] Vidi: V. Bedenko, Prilog poznavanju zagrebačkog podgrađa u 15. stoljeću, 179 – 186.

[42] MCZ XI, 227 – 236: lit: Bedenko, Zagrebački Gradec, 6; L. Margetić, O katernama Zagrebačkog Gradeca, Zbornik PFZ 42 (2) 123 – 139 (1992), 133 – 139.

[43] MCZ XI, 237 – 249; lit: Bedenko; Zagrebački Gradec, 6; Margetić, O katernama Zagrebačkog Gradeca, Zbornik PFZ 42 (2) 123 – 139 (1992), 133 – 139; I. Kampuš, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV. do XVI. stoljeća. Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest, 5, Zagreb, 1963.

[44] O popisu redoslijeda čuvanja ključeva vidi: Bedenko, Zagrebački Gradec, 27 – 30.

[45] MCZ XI, 238.

[46] MCZ I, 237.

[47] MCZ XI, 241.

kuću uz Kamenita vrata sa sjeverne strane.[48] Gianino, Donatov sin umro je prije 1357.[49] Čini se dosta vjerojatnim da je riječ o braći i da je Francisca kao zadnji živi nasljednik naslijedila kuću koju 1368. ima njezin stric, sudac Petar, sin Donata.

3. Prva kuća u popisu 1368. bila je vlasništvo Antuna, sina Vidovog.[50] Drugi muž Klare, Antunove kćeri bio je sudac Mihael, sin Sebastiana.[51] Mihael je već 1419. vlasnik velike kuće u Habdelićevoj ulici s apotekom,[52] a bio je i vlasnik zemlje s kmetovima uz Manduševac, koja je 1368. pripadala Antunu, sinu Vidovom, a kasnije njegovoj kćeri Klari.[53]
4. Druga kuća u popisu 1368. bila je vlasništvo "sinova Chopur".[54] Južni susjed suca Michaela, sina Sebastijana, bili su 1444. "sinovi Aleksandra".[55] Godine 1377/78. parniči se magistar Stjepan, sin Nikole, sina Čopora s Nikolom, sinom Aleksandra oko kuće.[56] Stjepan Čupor poklonio je svojoj sestri 1369. neke posjede u Zagrebu, a kasnije nije priznavao taj poklon. Ova parnica povezuje obitelj Čupora Moslavačkih sa sinovima Aleksandra. Dakle, "curia filiorum Chopur" iz 1368. mogla bi biti identična s kulom "filiorum Alexandri" iz 15. stoljeća.
5. Sedma kuća u popisu 1368. bila je domus "comitis Iuan filii Iuan".[57] Ivan i Nikola, sinovi Ivana od Brezovice, prodaju 1400. kuću na jugoistočnom uglu Gradeca Tomi, vikaru zagrebačke biskupije.[58]

Svaki od ovih primjera za sebe mogao bi biti slučajna podudarnost imena ili kuća. Svi ovi primjeri zajedno ne mogu biti slučajni. Možemo, dakle, zaključiti da popis inkvilina iz 1368. počinje uz Kamenita vrata s njihove južne strane i da odande ide u smjeru kazaljke na satu jednako kao i popis čuvanja ključeva gradskih vrata iz 1429. Kuća Antuna, sina Vidovog bila je u Habdelićevoj 2, Čupori su imali kulu koja je danas u sklopu nekadašnjeg isusovačkog samostana, gospodari Brezovice bili su na samom jugoistočnom uglu Gradeca, a između njih i Dverca bio je magistar Stjepan, sin bana Mikca. Sa sjevera je uz Kamenita vrata bio sudac Petar, sin Donata de Mezo.

[48] MCZ IX, 15; Bedenko, Zagrebački Gradec, 44.
[49] MCZ IV, 89.
[50] MCZ XI, 237.
[51] MCZ IX, 63. Prvi muž je bio Zakarija Galik (MCZ I, 306 – 307).
[52] Bedenko, Zagrebački Gradec, 39.
[53] MCZ IX, 30 i 64; MCZ XI, 247; MCZ VI, 58.
[54] MCZ XI, 237.
[55] Bedenko, Zagrebački Gradec, 41.
[56] MCZ V, 90, 92, 95, 108, 141, 142, 145, 146, 155, 156.
[57] MCZ XI, 237.
[58] MCZ IX, 114; Bedenko, Zagrebački Gradec, 42.

Gradec – dodatak 2: INSULA 3.

Treća insula je u svom južnom dijelu dio Trga Sv. Marka s bogatijim kućama na parcelama usmjerenim prema trgu. Iza ovog prvog reda kuća i njihovih zemljišta, prema današnjoj Basaričekovoj i Mletačkoj ulici bile su skromne kuće na manjim parcelama.

Jugoistočni ugao insule zauzimala je u 15. stoljeću parcela od jedne kurije i jedne osmine. Od prvog utvrđenog podatka u 1442. godini, tu su bili nasljednici suca Johannesa Bolje, sina suca Jacoba Bolje.[59] Johannes je bio sudac 1391, a umro je između 1401. i 1425, pa možemo pretpostaviti da je kuća bila u vlasništvu obitelji od početka stoljeća.[60] Sin suca Johannesa, Jakob bio je sudac 1437, a umro je 1445.[61] Njegov brat Johannes, zvan Janko, proskribiran je 1444, pa pomilovan i konačno je protjeran 1450.[62] Kuću je za dug preuzeo Židov Elias i prodao ju je 1452. Erhardu Hohenbartheru, kapetanu Medvedgrada.[63] Četrdeset godina kasnije, 1494, prepustio je tu tada napuštenu palaču Erhardov sin Andreas Hohenbarther, kapetan i kaštelan Celja, Petru Bočkaju od Rasinje, koji ju je odmah prodao tridesetničaru Sowanu iz Firenze, a ovaj ju je poklonio Georgu, arhiđakonu Bekšina.[64] 1506. tu je literat Emerik Mikulić, gradski sudac.[65] Emerik Mikulić prodao je 1519. polovicu kuće biskupu Andriji za 200 forinti, a onda su obojica poklonila čitavu kuću za župni dvor.[66] Otada do danas, tu je župni dvor Sv. Marka.

Sljedeća kuća bila je početkom stoljeća vlasništvo klokočkog župnika Petra Novaka. Od njega su je 1442. naslijedili njegov zet Vid i kći Klara i odmah je za 35 forinti prodali sucu zlataru Nikoli, sinu Petra.[67] Kuća je bila zidana, na parceli od jedne kurije. Kada je Ulrik Celjski 1449. preuzeo vlast nad gradom, sudac Nikola je bio jedan od istaknutih građana koji su morali pobjeći i otišao je u Varadin[68] (Nagyvarad, danas Oradea). Kuću je za dug preuzeo Židov Elija i "dok ga nije pokojni Ulrik grof Celjski prognao iz grada, u toj je kući mirno stanovao".[69] Kad je Elija bio prognan 1454, kuću je preuzeo Johannes de Apulya (ili Napulya), tkalac baršuna.[70] Johannes je tu još 1465. godine, kad nasljednici suca Nikole bezuspješno pokušavaju natrag dobiti kuću.[71] Na kraju stoljeća tu je krojač Georg Koskovic, a poslije njega postolar Ambrozije.[72]

---

[59] MCZ X, 17.
[60] MCZ I, 322; MCZ V, 335; MCZ IX, 59; MCZ IX, 109; MCZ II, 53.
[61] MCZ VI, 266; MCZ IX, 314; MCZ VI, 353; MCZ VI, 410.
[62] MCZ VI, 401 – 404; MCZ VII, 13.
[63] MCZ X, 141.
[64] MCZ XI, 71 – 72.
[65] MCZ XI, 85.
[66] MCZ XI, 105 – 107.
[67] MCZ X, 17.
[68] MCZ X, 115.
[69] MCZ VII, 280.
[70] MCZ VII, 279; MCZ X, 159.
[71] MCZ VII, 278 – 280.
[72] MCZ XI, 71; MCZ XI, 85.

Kuća na sredini južne strane bloka bila je na polovici kurije. Margareta, udovica Georga Margutana prodala ju je 1434. za 31 forintu Stjepanu Malecu, sinu Valentina Gobinića i Valentinu Merkadantu, sinu Pavla iz Vrbovca.[73] Tri godine kasnije, 1437, Valentin Merkadant otkupio je i drugu polovicu od nasljednika Stjepana Maleca.[74] 1445. Valentin kupuje susjednu kuću, a u ovu dolaze Grgur Vrečarić i kramar Dionizije.[75] Deset godina kasnije kuća je napuštena i oštećena i za štetu je dobiva susjed postolar Luka, jurat.[76]

Na sljedećoj parceli od jedne kurije bile su dvije kuće, jedna zidana, a druga drvena. Tu je početkom 15. stoljeća bio jurat Stjepan, zvan i Stepanić, sin Grgura. 1436. kuće je naslijedila njegova udovica Ursula "Kusa", a poslije njezine smrti 1445. prodane su Valentinu Merkadantu.[77]

I na jugozapadnom uglu insule bila je na početku 15. stoljeća parcela od jedne kurije, a na njoj dvije kuće, jedna zidana, a druga drvena. Kuće su bile vlasništvo Ladislava, sina Benedikta iz Preseke, od kojeg ih je 1433. naslijedila njegova udovica plemkinja Doroteja.[78] Ona je 1444. prodala prednju polovicu zidane kuće i stražnju polovicu drvene kuće postolarima Emeriku i Nikoli za 34 forinte.[79] Otada do kraja stoljeća kuće stalno imaju po nekoliko vlasnika i to su redovito postolari. Emerik, kasnije jurat, tu će ostati do smrti,[80] a tu će biti i jurat Ilija.[81] Na kraju stoljeća, 1492, tu je postolar Jakob Beketić, koji je polovicu kuća prodao nekoj Eleni za 30 forinti.[82]

Kuće prema sjeveru insule su izrazito skromnije. Na zapadnoj strani tu je prvo kuća na jednoj četvrtini i jednoj osmini insule. Tu kuću ima prvo jurat Matija Pucić, a zatim klijent Georg, koji je daje u zamjenu za susjednu kuću kramaru Klementu.[83] Tu su kasnije drugi muž Klementove udovice Agneze krojač Dominik, pa njezin treći muž krojač Valentin, koji dio kuće od četvrtine kurije prodaje postolaru Andriji, a dio od jedne osmine Eleni, udovici postolara Emerika.[84]

Sljedeću kuću na četvrtini kurije klijent Georg dobiva u zamjenu od kramara Klementa,[85] a kasnije su tu neki Nikola Berthun, pa postolar Franjo, a onda postolar Georg.[86]

---

[73] MCZ IX, 271.

[74] MCZ VI, 263 – 264; MCZ IX, 310.

[75] MCZ X, 37 i 54.

[76] MCZ X, 159.

[77] MCZ IX, 292; MCZ X, 54.

[78] MCZ IX, 251.

[79] MCZ X, 37.

[80] MCZ X, 71; MCZ X, 184; MCZ X, 232.

[81] MCZ X, 137; MCZ X, 184; MCZ X, 232.

[82] MCZ XI, 67 – 68.

[83] MCZ IX, 251; MCZ X, 50 i 52.

[84] MCZ X, 137; MCZ X, 184; MCZ X, 232 i 233.

[85] MCZ X, 50 i 52.

[86] MCZ X, 137, 184 i 232.

Gradec – dodatak 3 INSULA 5 (hospital)

Na jugoistočnom uglu pete insule, na današnjem uglu Freudenreichove ulice i Trga Sv. Marka nalazio se 1431. gradski hospital.[87] Sjeverno od njega bila je kuća, koja je te godine bila potvrđena Grguru malom, sinu Galla. Kuća je bila na zemljištu od jedne kurije.[88] Grgur je tu još 1435,[89] a onda ne možemo pratiti vlasnika sve do 1460, kada polovicu kuće dijele postolar Nikola i postolar Antun, zet pokojnog kramara Antuna, vlasnika druge polovice kuće.[90] Nikola i Antun su tu još 1463.[91]

Na sredini istočne strane bloka bila je 1433. zidana kuća na jednoj kuriji. Polovicu kuće Laurentius Mađar prodaje te godine notaru Mateju i njegovoj ženi za 17 forinti i uz uvjet da poprave čitavu kuću. Drugu polovicu kuće Matej je 1435. naslijedio od svoje sestre, udovice Laurentija.[92] Matejeva udovica prodala je kuću 1459. krznaru Georgu, a ovaj ju je tri godine kasnije prodao Benediktu, sinu Georga malog, tadašnjem juratu, a kasnijem sucu za 68 forinti.[93] Na mjestu te zidane kuće bila je dva stoljeća kasnije palača Petra Zrinskog, čiji su zidovi do danas sačuvani u prizemnim zidovima današnjih Banskih dvora.[94]

Sjeverno od ove kuće imala su svoju kuću od jedne kurije 1433. djeca pokojnog Pavla Židovčića.[95] Nasljednici pokojnog Pavla podijelili su kuću 1434. na tri dijela, od kojih je jedan dio naslijedio Pavlov sin Benedikt, drugi Pavlova kći Ursula, koja je svoj dio poklonila svom mužu krojaču Martinu,[96] a treći Pavlova udovica i sin Marko.[97] Marko je ovdje još 1469, a s juga mu je tadašnji sudac Benedikt, sin Georga.[98] Sudac Benedikt svoju je trećinu kuće već 1453. prodao sucu Valentinu, koji je suvlasnik kuće još 1470.[99] Svoj dio Marko je te godine prodao postolaru Valentinu. Postolar Valentin tu je još 1508. godine.[100]

Na sjeveroistočnom uglu insule bila je zidana kuća na jednoj kuriji, koju je od svog oca Židova Andrije iz Modruša naslijedio modruški građanin Antun 1447. i prodao juratu Blažu, sinu Tome Vogrinovića za 90 zlatnih forinti.[101] Od Blaža je kuću iste godine kupio njegov brat kramar Stjepan, zvan Stepanić, kasnije jurat, za 100 forinti.

---

[87] MCZ IX, 206.
[88] MCZ IX, 206.
[89] MCZ IX, 277.
[90] MCZ X, 196.
[91] MCZ X, 216.
[92] MCZ IX, 253 i 277.
[93] MCZ X, 217 – 218.
[94] F. Buntak, Kuće Zrinski i srednjovjekovni kraljevski dvor u Gornjem gradu u Zagrebu. Iz starog i novog Zagreba II, 121.
[95] MCZ IX, 252.
[96] MCZ IX, 264.
[97] MCZ IX, 270.
[98] MCZ VII, 354 – 355.
[99] MCZ X, 283 – 284.
[100] MCZ XI, 89 – 90.
[101] MCZ X, 79.

Kuću, sada već s ruševnim krovom prodala je Stjepanova kći, žena Gaspara Alapa, 1492. godine za samo 50 forinti notaru Pavlu iz Čazme, a ovaj je odmah polovicu kuće za 25 forinti prodao magistru Martinu iz Čazme.[102] Konačno, na početku 16. stoljeća, 1508. vlasnik kuće je Martin, župnik Sv. Marka i on je prodaje tridesetničaru i tadašnjem gradskom sucu Johannesu Posegaju za 50 forinti.[103]

Na početku Ulice Brezovačkog bio je od 1447. vlasnik sudac Valentin. Valentinov unuk Johannes Saronić još se 1507. i 1508. parniči oko ove kuće s Emerikom Terekom, u prvoj instanci pred gradskim sudom dobiva parnicu, ali je poslije, čini se, ipak gubi, jer je tu 1508. godine novo sagrađena zidana kuća Emerika Tereka.[104] Tu kuću je ipak grad 1511. oduzeo Tereku, tada beogradskom banu.

Zusammenfassung

SOZIALE TOPOGRAPHIE VON GRADEC IM MITTELALTER

Vladimir Bedenko

In Gradec können im Mittelalter einzelne Zonen unterschiedlichen Charakters identifiziert werden. Dies sind das aktive städtische Handelszentrum, Wohngebiete für die höchsten Schichten der Bürgerschaft, standardmäßge Stadtteile und Zonen der ärmeren Bewohner.

Der Autor definiert die bürgerlichen Gruppen nach dem Anteil einzelner und von Familien an der Stadtverwaltung (Richter, Juraten), nach dem Immobilienbesitz (Ackerboden, Häuser), nach Typus und Größe der Häuser. Neben den Bürgern besitzen in Gradec auch kirchliche Würdenträger und Angehörige des Adels Häuser.

Eine andere Frage ist die der Position einzelner Berufsgruppen in Gradec, wovon auch die Straßennamen zeugen: vicus sutorum, vicus carnificum und vicus lucifigulorum.

Die dritte Frage behandelt die Lage einzelner Nationalitätengruppen: der Kroaten, der Italiener, der Deutschen und Ungarn in der Gesellschaft der Stadt in im städtischen Raum.

Die Bedeutung der offiziellen Gebäude und der wichtigsten gemeinsamen Räume einerseits, sowie die Wohngebiete unterschiedlichen Charakters anderseits zeigt das mittelalterliche Gradec als komplexes gesellschaftlich-räumliches Ganzes, ohne fest abgegrenzte Zonen, aber mit einer klaren Aufteilung in Zonen unterschiedlichen Charakters.

[102] MCZ XI, 66.

[103] MCZ XI, 89 – 90.

[104] MCZ VIII, 170 – 172 i 178 – 179; MCZ XI, 89 – 90; MCZ III, 93.

ZAGREBAČKI GRADEC U DOBA ARPADOVIĆA I ANŽUVINACA

Ivan Kampuš

Da bismo razumjeli okolnosti pod kojima je 1242. godine kraljevom Zlatnom bulom osnovan slobodni grad na brdu Gradecu u Zagrebu, treba ukratko govoriti o velikoj nesreći koja je tatarskom provalom zadesila Mađarsku i Hrvatsku. Tatari, okrutni i vrlo vješti ratnici prodrli su na pet mjesta u Mađarsku da je porobe. Njihova glavnina pod vodstvom Batu-kana porazila je Mađare već 12. 3. 1241. godine, a mjesec dana kasnije u velikoj bici potpuno su skršili mađarsko-hrvatsku vojsku pod vodstvom Bele IV. i njegova brata Kolomana.[1]

Kralj je na sve strane tražio pomoć. U svom pismu njemačkom kralju Konradu IV, pisanom prije veljače 1242. s velikom ga tugom obavještava da su Tatari zaposjeli njegovo kraljevstvo sjeverno i istočno od Dunava. Javlja mu da su jadno pogubljeni nadbiskupi, biskupi, opati, redovnici, franjevci, dominikanci, bezbrojno mnoštvo naroda te opatice, žene i djevojke koje su prije toga bile obeščašćene. Bela mu piše kako je iz sigurnih izvora saznao da će Tatari početkom zime protutnjiti Njemačkom, a kad bude svladan svaki otpor, zauzeti sve kraljevine i zemlje.[2]

Te tatarske strahote opisuje također suvremenik Toma, arhiđakon splitski u svojoj povijesti salonitansko-splitske crkve. Govoreći o provali Tatara do Jadranskog mora, Toma priča da su klali sve koje su mogli naći na otvorenom polju; nisu štedjeli ni žene ni djecu, ni starce ni nemoćnike, štoviše, u svojoj barbarskoj surovosti mačem su oduzimali život i samim gubavcima.[3]

Tatarskom napadu odolijevale su samo utvrde koje oni uzalud opsjedaju. U već spomenutom Belinu pismu kralju Konradu, kralj ističe da su samo neke tvrđave ostale pošteđene. A sve te utvrde u Mađarskoj navedene su u pismu koje su 2. veljače 1242. g. Mađari poslali papi.[4] Unatoč pobjedi na rijeci Šaju, Tatari nisu uhvatili i ubili kralja Belu, a to im je bio glavni cilj. Na svom bijegu Bela s obitelji boravi na području Zagreba i saznaje da je u samostanu u Čazmi umro njegov brat Koloman.

Svoj bijeg kralj je nastavio prema Dalmaciji, a progonili su ga Tatari pod zapovjedništvom vojskovođe Kajdana. Jedan njihov odred došao je do utvrđenog Splita. No Tatari su smatrali da je kralj u tvrđavi na Klisu, pa su početkom ožujka jurišali na tu

---

[1] Die Geschichte Ungarns, Budimpešta 1971, 54, 55.

[2] Der Mongolensturm. Bericht von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235 – 1250, Graz 1985, 286 – 288.

[3] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1894, 165.

[4] Der Mongolensturm, 293 – 296.

utvrdu, ali su joj nanijeli samo neznatne štete. No kada su saznali da Bela nije u Klisu, krenuli su put Trogira. Međutim, kralj se s pratnjom ukrcao u lađe, a Tatari su se povukli, čitav su ožujak boravili u tim krajevima, te su pet ili šest puta opsjedali navedene gradove.[5]

U razdoblju prije tatarske provale Bela i Koloman htjeli su oslabiti moć nekih osamostaljenih magnata koji su bili obilno nagrađivani za vladanja kraljeva Emerika i Andrije. No nakon odlaska Tatara u strahu od njihove ponovne provale, o čemu jasno svjedoči i kraljevo pismo papi iz 1250. godine, Bela je nastojao reorganizirati obranu zemlje i podijelio je istaknutim feudalcima nove darovnice, pod uvjetom da sagrade tvrđave. To je ojačalo njihovu privrednu i vojničku snagu. Zagrebački biskup gradi Medvedgrad,[6] Farkašu, sinu zagorskog župana Tome, Bela dopušta 1247. godine da zbog zasluga u ratu s Tatarima smije sagraditi utvrdu koju je počeo podizati na svojem zemljištu.[7] Okićkom županu Ivanu Jaroslavljevu dopustio je na darovanom brdu Lipovcu sagraditi kastrum koji je Ivan godine 1251. na svoj trošak podigao.[8]

Budući da nisu uspjeli uhvatiti kralja, Tatari su u ljetu 1242. godine napustili Hrvatsku. Oni su prema svojim običajima najprije htjeli utjerati strah u kosti stanovništvu, a konačno osvajanje zemlje odgoditi. No do toga više nije došlo zbog unutrašnjih sukoba i usitnjavanja mongolske države.

U takvim prilikama i u strahu od povratka Tatara, i radi učvršćivanja onog dijela kraljevstva zbog sigurnosti granice, kralj je dopustio da se na Gradecu podigne slobodni utvrđeni grad. No postavlja se pitanje gdje su ranije boravili građani i gosti kojima je Bela IV. podijelio 1242. godine Zlatnu bulu.[9] Mišljenje u historiografiji da kralj dopušta varošanima iseliti se iz podgrađa na njegovo brdo, da je zagrebačka utvrda (kastrum) podignuta na jugoistočnom dijelu brda, točnije na samom uglu brda Gradeca, koje zastupa Nada Klaić,[10] nema potvrde u poznatim izvorima. Smatram također da kraljevo naselje u podgrađu nije postojalo. Naime, tamo gdje je bio kontinuitet naselja on je istaknut i prilikom podjeljivanja povlastica. Naprimjer kada Bela IV. potvrđuje 1242. slobode varoši Samoboru, on kaže "... došli su k nama naši hospiti iz Samobora koji se nalaze blizu kastruma Okić"[11] ili potvrđujući 1244. privilegije Vukovaru, kralj ističe "hospiti koji borave u predgrađu kastruma Vuka".[12] Međutim, prema ispravama 1242. i 1266. podijeljenim Gradecu takav kontinuitet nije spomenut, jer se ranije naselje nije nalazilo na teritoriju Zagrebačke županije, odnosno pod kraljevom vlašću. Očito je da Bela izbjegava navesti gdje su stanovali hospiti koji su se prije podjeljivanja privilegija sakupili i naseljavali na brdu Gradecu u Zagrebu. Iz Zlatne bule saznajemo da im je on tada dao za uzdržavanje zemlju koja se prostirala oko brda Gradeca. Na tom darovanom

---

[5] Thomas Archidiaconus, Historia, 173 – 177.

[6] Ivan Krst. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I, Zagrabiae 1889, 24, 80, 81.

[7] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, Zagrabiae 1906, 316, 317.

[8] CD IV, 441 – 442.

[9] MHZ I, 15 – 18.

[10] Nada Klaić, Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb - Ljubljana 1990, 263.

[11] CD IV, 164.

[12] CD IV, 227.

prostoru omeđenom na jugu Savom i Savicom, na istoku Medveščakom i Gračancem, na sjeveru sljemenskim kosama i na zapadu vrapčanskim potokom trebalo se nalaziti naselje hospita locirano na podnožju brda Gradeca. Da je ono doista postojalo, mi bismo to saznali iz Zlatne bule koja bi vjerojatno bila drugačije stilizirana, a pri određivanju međa u navedenoj povelji iz 1242. u okviru ovih granica bile bi spomenute i zemlje koje su građani prije posjedovali. Naprimjer, kada su građani Pešte, pošto su u tatarskoj provali izgubili svoj privilegij, došli 1244. kralju, on je pri određivanju međa njihovih posjeda naveo" ... tako zemlju Kuer koju njima kao novu dajemo tako i druge koje su prije imali dijele zajednički".[13] Međutim, kralj nije mogao potvrditi zemlju koju hospiti Gradeca na tom području nisu posjedovali, budući da se prije provale Tatara prema mom mišljenju njihovo naselje nalazilo u biskupskom Zagrebu.

Pretpostavimo li da su hospiti Gradeca stanovali u podgrađu, tj. na području istoimenog brda, postavlja se pitanje: zašto kralj ili herceg nije prije dao privilegije tom važnom naselju kao što su podijelili privilegij Samoboru ili Vukovaru, a Gradec je svoju povelju, i to prvu, dobio tek nakon tatarske provale? Kraljica Marija, Belina žena u svojoj ispravi iz 1261. godine navodi da je novosagrađena utvrda podignuta na najglavnijem mjestu Vojvodine i za zajedničku korist cijeloga kraljevstva i za njegovu obranu,[14] a Bela u svojoj povelji 1266. ističe "odredili smo da se sagradi utvrda na brdu Gradecu kraj Zagreba". Ovi podaci očito govore da na tom prostoru nije bilo kastruma, jer bi on inače na neki način bio spomenut. Plato brda Gradeca, na kojem je nakon odlaska Tatara započela gradnja utvrđene varoši bio je nenaseljen u prvoj polovici 13. stoljeća. U navedenoj povelji iz 1266. Bela IV. izričito navodi da su "naši vjerni građani iste utvrde, gradeći sebi ondje kuće i tamo prenoseći druge zgrade podnosili nemale troškove".[15] Zbog tog se i tvrdnja naše starije historiografije da su Tatari uništili to naselje i crkvu Svetog Marka protivi dosad poznatim izvorima. Kad su se, dakle, nakon odlaska Tatara napose hospiti iz Vlaške vesi (Vicus Latinorum), biskupskog naselja u Zagrebu, ponovno sakupili, oni su se iz straha pred novom provalom Tatara odlučili utvrditi. Njihove kuće i kamena katedrala bile su srušene. Za podizanje utvrđenog naselja građani su izabrali pogodnije susjedno brdašce Gradec. No takve njihove planove mogao je odobriti samo vladar, što je Bela i učinio svojom Zlatnom bulom. Njegovu odluku da se na brdu Gradecu sagradi slobodan grad potvrdili su ban čitave Slavonije i drugi prvaci kraljevstva. No kralj ističe u Zlatnoj buli da su prava i slobode građana koje im je doznačio i potpisao sastavili među sobom sami građani, koji stanuju i naseljuju se na spomenutom brdu. Među nabrojenim pravima, slobodama i obvezama navedeno je da su građani dobrovoljno pristali da će na svoj trošak "vrlo čvrstim zidom utvrditi spomenuto brdo Gradec". Pristali su oni i na ostale teške obveze, da kralju kada ushtjedne ići u rat u primorske strane ili u Korušku, ili u Austriju, građani trebaju poslati 10 potpuno naoružanih vojnika". Osim toga, morali su dati za ručak kralju kad se dogodi "da onamo ide" 12 volova, 1000 kruhova i 4 posude vina, hercegu kraljevskoga roda polovinu od

[13] Ivan K a m p u š, Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, Historijski zbornik god. XVIII, Zagreb 1966, 134.

[14] CD V, Zagrabiae 1907, 202.

[15] Kampuš, Prilog pitanju, 135. Takve neprilike i opasnosti ne bi se mogle ni zamisliti da su hospiti prije preseljenja na brdo stanovali u podgrađu na teritoriju Zagrebačke županije (Kampuš, Prilog pitanju, 38).

toga, a banu na početku banovanja 1 vola, 100 kruhova i sud vina. Od svih ovih dužnosti bili su oslobođeni 5 godina, a nakon toga morali su to davati.[16]

Radi usporedbe o težini navedenih obveza evo nekoliko podataka: Varaždin je prema darovnici 1209. godine svakom novom županu morao dati za descenzus (pravo traženja ugošćavanja i konačišta) 20 kablova vina, 100 kruhova i vola.[17] Prema povelji 1234. hospiti iz Virovitice samo jednodnevno pogošćuju bana.[18] Stanovnici Perne uime descenzusa ustupili su banu samo kuće, a ostalo je morao platiti.[19] U poveljama izdanim stanovnicima varoša Svetog Ambrozija i Križevaca descenzus nije spomenut.[20]

Među važnim slobodama u Zlatnoj buli iz 1242. godine navedeno je da ako razbojnici ili drugi zlotvori opljačkaju građane na području Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, gospodar zemlje na kojoj budu opljačkani dužan je vratiti oteto ili izručiti zlotvora. Nadalje, nisu bili dužni plaćati daće ni na kojem mjestu unutar kraljevskih granica.[21]

Ove odredbe iz Zlatne bule i kasnijih povlastica očito govore da su utjecajna grupa među građanima Gradeca i Zagreba bili trgovci koji su mogli pristati na navedene teške obveze i djelomično ih novčano realizirati. No bili su svjesni da mnoge neće moći ispuniti. Svoje napore usredotočili su na utvrđivanje naselja, što su uspjeli ostvariti do 1257. kada se u poveljama Gradec prvi put spominje kao kastrum, tj. utvrđeno naselje.[22]

Od godine 1247. građani su bili dužni izvršavati i ostale obveze navedene u Zlatnoj buli. O tome nema traga u kasnijim poveljama, ali se spominje novčano davanje koje je vjerojatno uvedeno umjesto vojničke obveze i descenzusa. Međutim, 1258. godine građani su se potužili kralju Beli da su jako opterećeni porezom koji plaćaju. Zbog toga je kralj naložio Stjepanu, banu čitave Slavonije, da im smanji dug, a on je po nalogu vladara odredio da građani ubuduće plaćaju banovima samo 200 pensa denara uime poreza na blagdan Svetog Martina.[23] Još godine 1256. Bela je dopustio građanima da svake godine održavaju na Gradecu sajam, osam dana prije i osam dana nakon blagdana blaženog Marka. Tom poveljom kralj je ojačao grad kao središte trgovačke djelatnosti a svaki čovjek mogao je u to vrijeme doći u grad, trgovati bez plaćanja tržne pristojbe i slobodno se vratiti. Nitko im nije smio učiniti štetu ili neugodnosti, jer su ti trgovci bili pod posebnom vladarevom zaštitom.[24]

I Belina žena, kraljica Marija bila je vrlo blagonaklona prema Gradecu. Došavši u Slavoniju da potpuno uredi stanje u Vojvodini svoga sina hercega Bele uslišala je pritužbe građana Gradeca i zauvijek ih 1261. oslobodila dužnog poreza od 200 pensa,[25]

---

[16] MHZ I, 17.

[17] CD III, Zagrabiae 1905, 89 – 91.

[18] CD III, 423.

[19] CD III, 252 – 253.

[20] CD IV, 490.

[21] MHZ I, 15.

[22] MHZ I, 27.

[23] MHZ I, 28 – 29.

[24] MHZ I, 26.

[25] MHZ I, 31 – 32. Podjeljujući građanima slobodnu župu kraljica Marija naglašava da je ona izuzeta iz jurisdikcije zagrebačkog biskupa Filipa "quam de jure vel de facto habebat". Naime, prilikom osnivanja

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis amen. Bela dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Cumanieque Rex in perpetuum.

koji su plaćali banovima. Nije poznato kako su dugo uživali tu povlasticu, jer je ona bila ukinuta 23. studenoga 1266. u novoj vladarevoj povelji Gradecu. Građani su naime bili svjesni da je Zlatna bula iz 1242. godine njihova najvažnija povelja, osnova svih njihovih sloboda koju će trebati potvrđivati i drugi ugarsko-hrvatski vladari. Međutim u njoj su bile unesene i one teške obveze koje oni, kao što je rečeno, nisu ispunjavali. Zbog toga su se građani ponovno obratili Beli IV. s molbom da im izda novu povelju. Udovoljavajući njihovim zahtjevima, kralj Bela naveo je sve one slobode podijeljene prije Zlatnom bulom iz 1242, a oslobodio ih je vojničke dužnosti jer je izričito naveo da ako kralj ili njegov sin Bela povedu vojsku u rat, građani nisu bili dužni pridružiti se, niti bilo što platiti za ratne potrebe. Ostale ranije obveze za prehranu kralja, hercega ili bana u novoj povelji nisu više spomenute. Bela ih je također oslobodio od bilo kojeg javnog obnašanja časti ili bilo kakvog javnog služenja, ali je odredio što u ranijoj povelji nije bilo da njegovu sinu hercegu Beli moraju godišnje plaćati u običnom novcu 40 maraka, i to na Novu godinu, ni prije ni poslije. Tu novu povelju iz 1266, a ne više Zlatnu bulu građani su otada podnosili na potvrdu nasljednicima Arpadovića.[26]

Već sljedeće godine građani su ponovno došli kralju Beli i potužili se da zbog različitih daća i tridesetina nemaju nikakav napredak sa svojom trgovinom. Pošto se kralj posavjetovao s kraljicom i barunima, odredio je iz osobite milosti da oni nisu dužni unutar granica kraljevstva plaćati nikakvu daću bilo na vodi ili na kopnu, niti kakvu tridesetinu.

Anžuvinci su naslijedili Arpadoviće. Kralj Karlo I. Anžuvinac potvrdio je 1319. i 1322. Belinu povelju iz 1266. godine.[27] Uime cijele općine zamolili su magistar Toma i građani u ožujku 1324. kralja da im novim kraljevskim pečatom ovjeri svoju povelju iz 1322. godine što je vladar i učinio. U brizi da im se ne smanje prihodi od trgovine sudac i građani došli su Karlu s poveljom kralja Bele prema kojoj nigdje unutar kraljevskih granica nisu dužni plaćati tribut. Proširujući tu povlasticu, Karlo je naložio banu čitave Slavonije, županima, kaštelanima, plemićima i svima koji ubiru daće da od građana Gradeca i njihove robe, koliko god puta prelaze mitnice, ne utjeruju tribut, nego da ih puste slobodno proći bez naplate daća.[28]

Iako je Karlo bio naklonjen Gradecu, on nije ukinuo prava koja su prije u varoši uživali kanonici iz susjednog Zagreba. Kanonici su ubirali tržnu pristojbu na Gradecu od pamtivijeka kako su sami o tome obavijestili kralja, a nju su prije ubirali u Zagrebu. Do dolaska na vlast Andrije Arpadovića pripadale su im 2/3 pristojbe, a vladar im je darovao i kraljevu trećinu. Godine 1318. zatražili su od Karla neka im potvrdi to pravo da ne bi zbog nečije nepodopštine nastradali. Kralj im odobrava to ubiranje, ali ono po kraljevu zahtjevu ne smije ići nauštrb kraljičine tridesetine.[29] Ogorčeni zbog takve povlastice na svojem trgu, građani su uveli novu tržnu pristojbu na sol i drugu robu koju su katkad zvali filaršćina. U svojoj pritužbi kralju iz 1321. godine kanonici su upozorili

varoši građani su doduše Zlatnom bulom dobili najšire povlastice u Slavoniji, ali nisu mogli kao npr. Samobor ili Petrinja birati svoga svećenika (Kampuš, Prilog pitanju, 138).

[26] MHZ I, 40 – 44.

[27] MHZ I, 95, 105 – 106.

[28] MHZ I, 108 – 109.

[29] MHZ I, 93 – 94.

vladara da je nova pristojba ne samo nepravedna za njih nego i za sve one koji su služe morskom soli, dakle za plemiće i neplemiće. Karlo je pisao banu Ivanu neka razmotri o kakvu je porezu riječ i ako nađe da je njegovo uvođenje razumno, neka ga po snazi ranije izdane povlastice dodijeli kanonicima. Nije dopušteno, izjavljuje vladar u svom pismu banu, ni gradovima ni bilo kome drugome uvoditi nove tribute bilo na pješake ili na sol ili kakve druge, jer je takva vlast pridržana samo za vladare i kraljeve. I premda varoši mogu ustanovljavati i izdavati odredbe o globama i kaznama same između sebe, kojih se i same drže, ipak one ne smiju biti na teret crkvama i drugima koji se ne ubrajaju među njihove sugrađane.[30] Spor između Gradeca i kanonika prenesen je dakle u kolovozu 1321. na Sabor pod predsjedanjem bana Ivana. Uz odobravanje i pristanak svih prisutnih plemića, Gradec je izgubio parnicu, a Kaptolu su dodijelili ubiranje novih daća.[31] Na molbu Jakova, prepozita zagrebačke crkve banovu presudu potvrdio je kralj 29. rujna 1323. godine.[32]

U sporu i parnici oko tržne pristojbe u kojem su građani očito povrijedili stare povlastice kanonika, Karlo nije mogao podržati zagrebački Gradec. No on je 1333. odredio u svojoj novoj darovnici izdanoj zagrebačkom Gradecu da građani imaju pravo od sve robe koja se uskladištava u njihovom gradu, tražiti pristojbu onako i onoliko koliko im se čini najpogodnije, bez obzira na to tko su njezini vlasnici. Tako je vladar uveo novu redovnu godišnju daću namijenjenu prije svega za pokriće troškova oko uzdržavanja grada. Za tu daću nazvanu ležarina određeno je, također, da se trgovci koji ne budu plaćali kažnjavaju oduzimanjem robe.[33]

Sukobi građana s kanonicima su se nastavili. Oni su priznali da je vladar dopustio ubirati novu daću zvanu postava ili ležarina i odlučili su ako Gradec neće taj ili drugi porez tražiti od njihovih ljudi da će oni zahtijevati tržnu pristojbu samo od Gradecovih podložnika, a ne od sugrađana koji žive izvan gradskih zidina. Nadalje, Kaptol se odrekao i prava na filaršćinu koju mu je dosudio vladar i dopustio općini ubirati tu daću. Sudac Gradeca Nikolet, prisežnici i vijećnici, kako navode u ispravi, potvrdili su nagodbu, jer je parnica stajala mnogo novca, što ubuduće žele izbjeći.

Politiku svoga oca prema Gradecu nastavlja i njegov sin Ludovik. Na molbu suca Stjepana i dvojice građana već 27. lipnja 1345. vladar potvrđuje Karlovu darovnicu iz 1324, tj. povelju osnovnih sloboda koju im je Bela IV. podijelio 1266. godine.[34] U rujnu 1359. Ludovik je ponovno potvrdio navedenu povelju.[35] Još 1345. godine Ludovik je građanima podijelio oprost od svih podavanja tijekom 4 godine zbog štete koju su pretrpjeli od kraljeve vojske.[36] Produžio ga je još za godinu dana na molbu prisežnika Demetrija koji ga je u Višegradu obavijestio da su građani pretrpjeli nove štete zbog njegova i kraljičina prenaglog odlaska. Na molbu suca Jakše i građanina Benedikta kralj

[30] MHZ I, 97.
[31] MHZ I, 98 – 99.
[32] MHZ I, 107 – 108.
[33] MHZ I, 142 – 143.
[34] MHZ I, 178 – 179.
[35] MHZ I, 215 – 216.
[36] MHZ I, 179.

nalaže svima koji ubiru daće da ih ne traže od građana suprotno slobodama dodijeljenim od njegovih prethodnika, a koje je i on potvrdio.[37]

Iako su građani bili oprošteni od plaćanja tridesetine, tridesetničari su pomalo počeli u Gradecu ubirati tu daću od neke robe, osim od vina, žita, soli i o tome sklopili ugovor s glavnim tridesetničarom Saracenom. On je taj ugovor prekršio, a građani su se pritužili kralju i kraljici. U svom pismu iz kolovoza 1366. godine Ludovik kori Saracena da krši ugovor tražeći od građana pristojbu za vino, žito i sol, a na tu robu carina se nije naplaćivala, pa mu nalaže da se pridržava sklopljenog ugovora.[38]

Tri godine kasnije u Gradecu se zametnula svađa trojice Talijana, varoških građana, Tadije de Karbonara, kraljičina dvorskoga čovjeka s tridesetničarom Franjom, Saracenovim zamjenikom. Za svađe je neki Lovro, kmet magistra Nikole Slavena nožem ranio tridesetničara Franju, koji je ubrzo umro. Građani su Tadiju smatrali krivcem i oduzeli mu sav imetak. Kao kraljičin dvorjanin on se obraća kraljici tvrdeći da je nevin. Svojim pismom iz Virovitice kraljica je naložila građanima da se osobito zbog smrti tridesetničara ne usude bez njezine istrage kazniti Tadiju.[39] Međutim, sumnja za ubojstvo pala je i na Ludovikove dvorjanike Puhocija i Petra koji su se također potužili kralju. U dogovoru s kraljicom i banovima Ludovik je 2. lipnja iz Virovitice naložio građanima da navedenim trgovcima vrate sva pokretna i nepokretna dobra u prisutnosti njegova izaslanika Jakova Noginkala.[40] No u novom kraljičinom pismu upućenom Gradecu ističe se da su Puhocije, Petar i Tadija dobili njezino zaštitno pismo, a budući da svi građani i stanovnici potpadaju doduše pod sud varoškog suca, moraju se i navedeni trgovci podvrgnuti i pokoriti sudu svoga suca, prisežnika i građana. Kraljica je dopunila u svom pismu da ni ban Petar Zudar, ni ban koji će ubuduće biti postavljen ni njihovi zamjenici ne smiju suprotno slobodama Gradeca uznemirivati suca, prisežnike i građane niti se miješati u sudstvo našega grada.[41] Koji su bili razlozi da je kraljica napisala takvo pismo nije poznato, ali znamo da su građani predočili kraljici svoje slobode prema kojima se svi stanovnici moraju pokoriti osudi varoških sudaca i prisežnika, a na temelju osnovnih sloboda iz njihove povelje koju im je podijelio još kralj Bela IV.

Da bi ojačao trgovačku aktivnost u Gradecu, Ludovik je 1372. godine dopustio građanima da svake godine održavaju u podgrađu još jedan godišnji sajam na blagdan Svete Margarete. I taj sajam trajao je 14 dana. Trgovci koji su dolazili na sajam uživali su posebnu kraljevu zaštitu i nisu plaćali nikakve pristojbe.[42]

---

[37] CD XI, Zagrabiae 1913, 228.

[38] "Quare fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus, quatenus ultra dictam composicionem et continenciam dictarum litterarum nostrarum de vinis, bladis seu frumentis et salibus ipsorum civium nostrorum et aliorum pertinencium ad eosdem tricesimam petere vel exigere nulo modo presumpmatis, sed eosdem in pretactis convencionibus iuxta premissarum litterarum nostrarum seriem et continenciam in exaccione tricesimarum conservetis absque retractacione aliquali, aliud facere nullatenus presumpmentes." (CD XIII, Zagrabiae 1915, 566 – 567).

[39] MHZ I, 234.

[40] MHZ I, 235 – 236.

[41] MHZ I, 236.

[42] MHZ I, 243 – 244. "Vos igitur universos mercatores et alios quoslibet forenses homines cum rebus mercimonialibus procendentes assecuramus et affidamus per presentes, quatenus ad predictas nundinas seu forum annuale... singulis annis in festo beate Margarete virginis ex nostra annuencia celebrari commissas

No treba spomenuti i nove nevolje Gradeca. Još 1346. godine kanonici počinju borbu i parnice za dva varoška posjeda, Sviblje i Kobiljak, koje su građanima darovali Arpadovići. Zaslužni kanonik Ivan Krstitelj Tkalčić zapisao je da je s tom parnicom nastala grozna mržnja među jednom i drugom jurisdikcijom, a otud tijekom druge polovice 16. stoljeća užasna progonstva i krvoprolića.[43]

Posebni položaj našega grada očituje se i u tome što se vjerojatno od 1260. na zagrebačkom Gradecu nalazi i kovnica novca. Novac poznat kao "denarius banalis", "moneta Zagrabiensis", "denarius Grecensis" nazvan i slavonski banovac kolao je samo u srednjovjekovnoj Slavoniji.[44]

Gradec je bio i kraljevsko sjedište. Godine 1335. ban Mikac dobio je zadatak od Karla Anžuvinskog da sagradi palaču uz gradski zid. On je htio sagraditi uz palaču velika vrata, ali nakon pritužbe građana vladaru morao je sagraditi "vratašca kojima može izaći ili ući konj, a da se ne povrijedi".[45] U toj palači odsjedali su i drugi članovi iz kraljevske obitelji. Iz povelje je poznato da je herceg Stjepan, brat kralja Ludovika iz ove palače odlazio u stolnu crkvu u Zagrebu.[46]

U vrijeme Arpadovića i Anžuvinaca zagrebački Gradec uživao je zaštitu vladara i hercega. Oni nisu dopuštali da gradom zagospodare banovi.

Povelje kraljevskom gradu zagrebačkom Gradecu, ponajviše ona iz 1266. sa slobodama iz Zlatne bule koje je dodijelio kralj Bela IV, a potvrđivali Anžuvinci osigurale su samostalnost toga kraljevskoga grada i omogućile njegov gospodarski uspon. Izuzetni položaj zagrebačkoga Gradeca definiran je prvi put u ožujku 1557. godine kada ga Hrvatski sabor obraćajući se kralju Ferdinandu Habsburškome naziva metropolom kraljevina Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.[47]

---

cum omnibus rebus et mercibus vestris secure veniatis... peractisque inibi negociacionibus vestris, ad propria vel ad alia loca, que tenditis, pacifice et quiete procedatis, salvis vestris personis atque rebus sub nostra proteccione et tutela speciali" (MHZ I, 243).

[43] MHZ I, 183 – 186.

[44] Ivan K a m p u š, Zagrebački Gradec u XIII i XIV stoljeću. Prilog društvenom i privrednom razvoju, Obol 34, Zagreb 1982, 8 – 14.

[45] MHZ I, 148 – 149.

[46] "Universorum noticie tam presencium quam futurorum harum serie volumus fieri manifestum, quod cum feria tercia proxima post festum corporis Christi anno incarnacionis eiusdem MCCC quinquagesimo tertio de Grechensi civitate, loco mansionis nostre, zelo spiritualis devocionis cordialiter inducti progrediendo, kathedralem seu episcopalem ecclesiam zagrabiensem... visitassemus..." (MHZ I, 206).

[47] "Ceterum supplicant iidem status et ordines regni regie maiestati quam humillime, dignetur eius maiestas ad ciuitatem suam regalem Montisgrecensem, que est metropolis istorum regnorum sue maiestatis, aliqua vlteriori communicione et fortificacione clementer prouidere, ne amissa ea (quod deus auertat) et reliquie huius regni ex ea pereant ac reliquis regnis sue maiestatis hereditariis eiudens periculum immineat." (Ferdo Š i š i ć, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Zagrabiae 1916, 8).

Zusammenfassung

DAS ZAGREBER GRADEC ZUR ZEIT DER HÄUSER ARPAD UND ANJOU

Ivan Kampuš

Nach dem Abziehen der Tataren (Mongolen) gestattet König Bela IV. in der Furcht vor ihrer Rückkehr und um jenen Teil seines Königreichs und die Grenzen zu befestigen, daß auf dem Hügel Gradec in Zagreb eine befestigte Stadt errichtet wird. Der Autor meint, daß es keine Siedlung am Fuße des Hügels gegeben hat, aus der die Einwohner auf den Hügel gezogen sein mochten, und auch die Zagreber Festung (Castrum) befand sich nicht im südöstlichen Teil. In der Urkunde, die nach dem Siegel als Goldene Bulle benannt wird, erteilte König Bela nach dem Vorschlag der neuen Einwohner und nach seinem Bedarf unter Zustimmung seiner Magnaten der neuen Stadt zahlreiche Freiheiten, legte er Verpflichtungen fest und schenkte ihr beträchtlichen Landbesitz. Wichtige Bestimmungen aus der Goldenen Bulle, daß der Landbesitzer und Landesherr innerhalb der Staatsgrenzen Geraubtes zurückzuerstatten habe oder den Übertäter auszuliefern habe, sowie daß die Bürger auf dem Gebiet Ungarns, Dalmatiens, Kroatiens und Slawoniens keinerlei Abgaben zu leisten haben, besagen, daß sich unter den Siedlern einflußreiche Händler befanden, die die übernommenen Verpflichtungen teilweise erfüllen konnten. Die schwerste unter ihnen, nämlich auf eigene Kosten eine Festungsmauer auf dem Hügel Gradec zu errichten, haben sie freiwillig übernommen. Daher meint der Autor in seiner Abhandlung darüber, wer die neuen Einwohner von Gradec gewesen sein konnten, daß dies zum Großteil Hospites aus den benachbarten Siedlungen Vlaška Vas im bischöflichen Zagreb waren.

Aber die Bestimmungen aus der Goldenen Bulle waren für die Bürger zu schwer, und es gelang ihnen schließlich 1266 eine neue Urkunde zu bekommen, in der alle ihre Freiheiten angeführt sind, ihr Gebiet, und auch nicht mehr ihre Wehrpflicht und die hohe Zuzugsgebühr verlangt wird, sondern nur noch die neugeschaffene Geldabgabe. Diese neue Urkunde haben die Bürger den Herrschern regelmäßig zur Bestätigung vorgelegt.

In Gradec haben die Chorherren seit jeher Marktgebühren eingehoben, nachdem sie wahrscheinlich diese Einkünfte nach dem Fortgang der Hospites aus Vlaška Vas eingebüßt haben. Deswegen und wegen einiger Besitze kam es häufig zu feindlichen Zusammenstößen zwischen diesen beiden benachbarten Siedlungen.

Die neuen Schenkungsurkunden der Arpader und des Hauses Anjou erstarkten die Lage von Gradec in Zagreb und ermöglichten einen wirtschaftlichen Aufschwung. Während ihrer Herrschaft genoß Gradec ihren Schutz, und es wurden auch jene Freiheiten bewahrt, die die Gemeinde vom Gründer erhalten hatte. Die Herrscher ließen es auch nicht zu, daß der Banus über diese königliche Stadt herrschte.

Die Ausnahmestellung des Zagreber Gradec wurde zum ersten Mal im März 1557 definiert, als es vom kroatischen Landtag, der sich an Ferdinand Habsburg wendet, als Metropole des Königreichs Slawonien, Kroatien und Dalmatien bezeichnet wird.

NEKA PITANJA U SVEZI SA ZLATNOM BULOM BELE IV. (1242)

Lujo Margetić

I.

750. obljetnica Zlatne bule Bele IV. izdane zagrebačkom Gradecu lijepa je prilika da analizom njezina teksta[1] i drugih vrela pokušamo dati prilog rješavanju jednoga od osnovnih pitanja najstarije zagrebačke povijesti, naime: je li na području novoosnovanoga grada, zagrebačkoga Gradeca, na današnjem Gornjem gradu, postojala prije toga županijska utvrda, kastrum? S tim pitanjem je u najužoj svezi drugo: odakle su došli na današnji Gornji grad prvi stanovnici novoga grada Gradeca?

Naša starija historiografija (osobito Tkalčić[2] i V. Klaić[3]) bila je tako reći složna u tome da je već prije provale Mongola postojala na području današnjega Gornjega grada županijska tvrđava i uz nju naseobina.

Kako se to mišljenje nije moglo pozvati ni na arheološke nalaze ni na neko izravno pismeno svjedočanstvo, postupno je u literaturi prevladalo mišljenje da je gradska naseobina na brdu nastala tek u povodu mongolske provale 1242. g.[4] Ipak je N. Klaić[5] utoliko prihvatila starije stajalište što je pretpostavila ranije postojanje županijske utvrde na samome brdu i podgrađa ispod brda u kojem su živjeli varošani. Oni se nakon dobivanja privilegija iz 1242. g. sele na brdo.

---

[1] Starija najčešće upotrebljavana izdanja u: I. K. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba (*Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae*, dalje MCZ), sv. I, Zagreb 1889, 15 – 18, br. 10 i T. Smičiklas, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, dalje CD), Zagreb 1906, 172 – 176, br. 155 treba ispraviti prema novijem u: Z. Tanodi, Zagrebačka "Zlatna bula", "Vjesnik Hrvatskog državnog arhiva", knj. XI, Zagreb 1945, 34 – 39.

[2] MCZ I, str. XV.

[3] V. Klaić, Zagreb 1910 – 1913, Zagreb 1918, 19 – 21. Ostalu stariju literaturu vidi u: I. Kampuš, Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, "Historijski zbornik" (dalje HZ), god. XVII, Zagreb 1965, 129 i d. Od novijih tako još M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb 1956, 212.

[4] Tako npr. J. Ćuk, Povijest grada Zagreba do godine 1350, Đurđevec 1932, 29.

[5] N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, "Zbornik radova Sveučilišta u Zagrebu", Filozofski fakultet, III, Zagreb 1955, 55 bilj. 77; ista, Zlatko Herkov, Ime grada Zagreba u prošlosti, HZ XI – – XII, 1958 – 1959, 310; ista, Nastajanje Zagreba, "Zagrebačka panorama" 1, god. III, 1963, 36; ista, Neki problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca, "Iz starog i novog Zagreba" IV, 1968, 7 – 23, osobito 16 i d.; ista, O pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, HZ XXI – XXII, 1968 – 1969, 549 – 556; ista, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976, 293 – 298; ista, Zagreb u srednjem vijeku, Knjiga prva, Zagreb 1982, 21 – 23.

Međutim, Herkov je 1957. g. vrlo energično istaknuo[6] da se navodno postojanje županijske tvrđave ne da ničim dokazati i da "se temelji jedino na pukim pretpostavkama". Jedini argument za postojanje županijske utvrde bio bi sam naziv brda, "Gradec". Međutim, Herkov upozorava na to da i u okolici Zagreba i u drugim krajevima "imamo brda koja se nazivaju Gradec", ali da taj naziv potječe iz mnogo ranijeg vremena kada su na tim brdima doista i postojale pradavne utvrde. To je mišljenje prihvatio 1965. i Kampuš. On kaže: "Na brdu nije bilo nikakve utvrde najmanje tri decenija prije 1242."[7] i stavlja u sumnju i postojanje podgrađa na podnožju istoimenoga brda jer ne vidi razloga zašto to podgrađe nije dobilo privilegij već prije 1242, zajedno sa Samoborom ili Vukovarom. Iz toga Kampuš izvodi zaključak da su prvi građani novoosnovanoga grada na brdu Gradec došli preseljenjem iz susjednoga biskupskog naselja. Istu misao iznio je odmah nakon Kampuša i Grothusen koji kaže: "Možda su prve grupe tih hospites naprosto došle na Grič iz susjednoga biskupskog naselja preko Cirkvenice."[8]

Herkov i Kampuš su vrlo uvjerljivo pokazali da nema dokaza za postojanje županijske utvrde na brdu neposredno prije 1242, barem ne u smislu središta županije. Bez jednoga nema drugog. Ali preseljenje oveće grupe "gostiju" (*hospites*) iz biskupskog naselja u novi grad nije dokazano nikakvim izravnim ili neizravnim podatkom iz vrela. Pa ipak, treba priznati da je posve vjerojatan ne samo dolazak pojedinih gostiju odmah prilikom izgradnje novoga grada, nego i kasnije postupno prelaženje ne baš malog broja biskupskih podanika, i to zbog velikih povlastica kojima je kralj obdario Gradec. S druge strane, treba uzeti u obzir da Bela IV. u svojem privilegiju iz 1266. izričito kaže da su građani prilikom preseljenja u novi grad na brdu odnijeli sa sobom "građevine" (*aedes transferendo*), pod čime treba razumjeti prijenos građevnog materijala, drva, kamenja itd. Nemoguće je da bi takav egzodus s mnogobrojnim kolima koja prevoze građevinski materijal ostao bez nekog spomena u biskupskoj dokumentaciji.[9]

---

[6] Z. Herkov, Ime grada Zagreba u prošlosti, Zagreb 1957, 28.

[7] Kampuš, n. dj. 135.

[8] K. – D. Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, Wiesbaden 1967, 125. Čini se da Grothusen nije poznavao rad I. Kampuša iz 1965. g. jer je taj tiskan tek 1966, g. Zbog toga ga Grothusen ne navodi u popisu literature, a ni inače ne citira.

[9] N. Klaić, Neki problemi, cit. u bilj. 5 (a po njoj i S. Krivošić, Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, Zagreb 1981, 35) upozorava na riječi privilegija što ga je Bela IV. izdao Gradecu 23. studenoga 1266. (CD V, 1907, 401, nr. 877) po kojima su *fideles nostri cives eiusdem castri* preselili na brdo "stare kuće" i tvrdi da se pod našim vjernim građanima toga kastruma mogu razumjeti "samo stanovnici iz podgrađa (dan. Ilica, Trg Republike i Radićeva ulica) jer oni što su stanovali na lijevoj obali bili su biskupski ili kaptolski podložnici". Međutim, argument nije tako jak kao što na prvi pogled izgleda. Bela IV. govoreći o "građanima toga kastruma" naziva ih tako s obzirom na njihovo svojstvo već preseljenih i na brdu nastanjenih građana – inače bi ih nazvao nekako drukčije, npr. *fideles nostri cives de suburbio*. Oni su i po N. Klaić tek na brdu počeli graditi utvrđeni grad, po N. Klaić uz kraljevsku utvrdu koja je na brdu već postojala.

Usput rečeno, jedina je N. Klaić dala nešto što se približava prijevodu tih važnih riječi iz uvodnog dijela privilegija iz 1266. Ona u povodu odlomka *in cuius construccione fideles nostri cives eiusdem castri in edificando sibi domos ibidem et alias edes illuc transferendo* kaže 1955. g. (n. dj., 55, bilj. 77) da su se stanovnici podgrađa "preselili na brdo, tamo prenijeli svoje kuće i sagradili nove", 1968. (n. dj., 16) da "građani nisu unutar svoga kastruma gradili samo nove kuće, već i stare preseljavali na brdo", 1982. (n. dj., 92) da su se "vjerni građani gradeći kuće na brdu i preseljavajući se (strašno istrošili)" i jedino je 1968/1969. (n. dj. 555) preciznija: "gradeći ondje kuće i prenoseći onamo zgrade". Ovo posljednje bi bilo ispravnije prevesti "prenoseći onamo druge zgrade". Čini nam se očitim da je riječ o prijenosu materijala iz srušenih kuća.

Ukratko, argumenti protiv iznesenih teza vrlo su jaki, a argumenata u njihov prilog nema. Pa ipak je bar jedno sigurno: novi građani nisu došli iz daljine jer prenošenje građevinskog materijala pretpostavlja blizinu terena s kojeg se materijal odvozi. Slijedi da je na teritoriju budućega Gradeca između današnjeg Jelačićeva trga i Save morala postojati ranija naseobina, možda čak i gradska općina iz koje se regrutirala ona prva grupa građana koja se preselila na današnji Gornji grad, s time da je teritorij te zajednice nakon 1242. g. uključen u teritorij novoga grada. Postoje li u vrelima neke vijesti iz kojih bi se mogao izvesti takav zaključak? Smatramo da se iz nekih vijesti može zaključiti o postojanju takve ranije gradske općine. Analiza tih vijesti prilično je složena. Obavili smo je na drugom mjestu.[10]

II.

1. Organizacija gradskog života u Gradecu, drugim riječima gradečki pravni sustav kao skup elemenata od kojih su mnogi utvrđeni u Zlatnoj buli iz 1242. g. i, sa stanovitim izmjenama, privilegijem iz 1266. g., analizirana je dosad više puta. Osobito su vrijedne pažnje analize Breitenfelda,[11] Kostrenčića[12] i Apostolove,[13] koji su opetovano nastojali objasniti pravne institucije zagrebačkoga Gradeca. Ali, kakav je odnos pojedinih elemenata i njihove cjeline prema drugim pravnim sustavima srednje i zapadne Europe? Za Schünemanna[14] su svi pravni sustavi gradova u Ugarskoj, dakle i Zagreba, jednostavno jedna od varijanata njemačkog tipa srednjovjekovnoga grada, Timon[15] i drugi ugarski povjesničari ne sumnjaju da je tip ugarskih gradova nešto posve drugo od zapadnoeuropskih gradova – a zagrebački je Gradec jednostavno jedan važan primjer ugarskog tipa. Grothusen je pokušao dati nešto raznolikiju sliku. Po njemu je slavonski tip grada ogranak ugarskog tipa. Međutim, dok je ugarski tip po Grothusenu "u prvom redu pod utjecajem austrijskog i magdeburškoga gradskog prava, mnogo manje pod utjecajem francusko-valonskog, a tako reći ništa pod utjecajem dalmatinsko-talijanskog gradskog prava" – dotle slavonski gradski tip karakterizira "manji utjecaj francusko-valonskih i njemačkih građana", s time da ni u slavonskom tipu nema dalmatinsko-talijanskog utjecaja.[16] Te su Grothusenove napomene doduše dobrodošle, ali su previše uopćene.

---

[10] U radu O popisu kurija zagrebačkog Gradeca iz 1368. god. ponuđenom Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu.

[11] F. Breitenfeld, Zagreb, kraljevski i slobodni grad na brdu Grech, Zagreb 1935.

[12] Vidi bilj. 3.

[13] M. Apostolova Maršavelski, Zagrebački Gradec – iura possessionaria, Zagreb 1986, 33 i d.

[14] K. Schünemann, *Die Entstehung des Städtewesens im Südosteuropa*, Breslau 1929, 8: (...) *kann das mittelalterliche Städtewesen Ungarns und seiner südostlichen Nachbarländer getrost als deutsch bezeichnet werden.*

[15] A. v. Timon, *Ungarische Verfassung- und Rechtsgeschichte*, Berlin 1904, 219: *Die Entstehung der städtischen Freiheit in Ungarn ist eine der ungarischen Rechtsentwicklung eigentümliche Erscheinung, deren vollkommenes Analogon keine der europäischen Rechtsentwicklungen bietet*, 225: *Die Entwicklung der ältesten Stadtrechte, nämlich des Rechts von Székesfejérvár, Buda, Selmeczbánya, Nagyszóllös und Zágráb ist auf dem ungarischen Boden und selbständigen statuttarischen Grundlagen vor sich gegangen.* Vidi i str. 321 – 322.

[16] Grothusen, n. dj. 110.

Usto, ako nema utjecaja dalmatinsko-talijanskog, a "manji" je utjecaj njemačkoga i francusko-valonskog prava, čiji je utjecaj u Slavoniji odlučujući? Ukratko, nužno je svaki pojedini element gradečkoga pravnog sustava pažljivo usporediti s odgovarajućim elementima u pravnim sustavima srednje i zapadne Europe pa nakon takve analize pokušati sintezu na osnovi dobivenih rezultata. To je golem, težak i dugotrajan put na kojem će biti nužno sudjelovanje i naših i inozemnih medievista, ali i put od tisuću milja započinje jednim korakom. Neka nam bude dopušteno pokušati učiniti taj korak.

2. Kao primjer takvih analiza uzmimo pitanja koja su u vrijeme sastavljanja Zlatne bule zaokupljala u Europi pažnju vodećih društvenih slojeva, a i onih koji su dodjeljivali i sastavljali privilegije. Riječ je o načinu dokazivanja spornih činjenica na sudu. Trgovac koji je došao u tuđi grad mogao se lako naći u vrlo neugodnoj situaciji ako bi ga protivnik izazvao na dvoboj – što je bila uobičajena praksa u mnogim europskim područjima. A mogao se također s pravom bojati i tzv. Božjeg suda, koji se često sastojao u tome da je optuženi nosio vrelo željezo pa je o stupnju nastale rane na ruci i o tome kako je rana zacjeljivala ovisio ishod spora. Zato su trgovci tražili da im se kao poseban privilegij prizna da će se uzimati u obzir samo iskazi svjedoka i zakletva tuženoga.[17] Uostalom, u nekim područjima Italije i Dalmacije[18] dvoboj i Božji sud nisu nikad imali značenje i raširenost kao npr. u Njemačkoj. Postavlja se, dakle, pitanje odakle je – u suprotnosti s postojećim pravom u Slavoniji koje je priznavalo i dvoboj i Božji sud – recipirana ova odredba Zlatne bule:

Nulla causa ad duellum iudicatur, sed per testes et iuramenta terminetur sive sit cum extraneis, sive cum indigenis, tj. neka se nijedan sudski predmet ne presuđuje na osnovi dvoboja, već dovršava sa svjedocima i zakletvama, i to bilo (u sporovima) sa strancima bilo s domaćima. Privilegij izdan Beču 1221. godine[19] spominje na više mjesta Božji sud s vrelim željezom (i još neke druge vrste Božjeg suda), a tek je privilegij iz 1237. g. oslobodio bečke građane obveze da se u sporu brane dvobojem.[20] Slično je npr. i u Freiburgu (im Breisgau) prema gradskom pravu iz 13. stoljeća dvoboj još uvijek dopušten, doduše samo u slučaju smrti, ranjavanja i razbojstva.[21] Ne čini nam se nimalo vjerojatnim da bi navedena odredba iz Zlatne bule koja generalno zabranjuje dvoboj i generalno priznaje kao dokazna sredstva isključivo svjedoke i zakletvu mogla potjecati iz južnonjemačkog ili austrijskog područja.

---

[17] O tome vidi podrobnije npr. H. Planitz, *Die deutsche Stadtgemeinde, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 64, 1944, 1 – 85 s navođenjem vrela i literature; isti, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Graz-Köln 1954, 332 i d. Usp. i G. Köbler, *Zur Entstehung des mittelalterlichen Stadtrechts, Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germanistische Abteilung* (= GA) 86, 1969, 177 i d.

[18] 18. G. Salvioli, Storia della procedura civile e criminale I, Milano 1925 (u: P. Del Giudice, Storia del diritto italiano), 268 i d.

[19] Od mnogobrojnih izdanja (citiramo ga jer nam je pri ruci) vidi E. T. Gaupp, *Deutsche Stadtrechte des Mittelalters, Zweiter Band*, Breslau 1852, Neudruck Aalen 1966, 238 – 251 (čl. 17 i 25). Vidi i privilegij Ennsu iz 1212, n. dj., 211 – 219 (čl. 12 i 19). Od novijih analiza bečkog prava upućujemo osobito na W. Weiszäcker, *Wien und Brünn in der Stadtrechtsgeschichte*, ZS, GA, 70, 1953, 125 i d.

[20] Vidi F. Keutgen, *Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte*, Berlin, 899, 211 (privilegij Fridrika II, čl. 6).

[21] Gaupp, n. dj., 37 (tzv. *Stadtrodel* iz početka 13. st.), čl. 74.

Što se pak tiče hrvatsko-ugarske državne zajednice kao cjeline u kojoj su ugarski kraljevi imali vrhovnu vlast i u kojoj je zbog toga postojala bar u načelu stanovita cjelovitost pravnog sustava, tako da se uza sve moguće ograde ipak može govoriti o ugarskom pravnom sustavu, u obzir za analizu mogu doći samo sačuvani privilegiji, jer ne možemo biti sigurni u to kako su glasile pravne norme nesačuvanih privilegija koje su regulirale pojedina pitanja.

Prije svega nužno je utvrditi domet odredbe privilegija za Pernu (1225. g.),[22] Petrinju (1240. g.)[23] i Samobor (1243. g.)[24] koja glasi:

et si ipsi (u privilegijima za Petrinju i Samobor dodano: *alias*) *coram iudice quemquam* (Petrinja i Samobor: *quempiam*) *inpeterent super aliquo, eis iudicetur iuramentum* (Petrinja i Samobor: *sacramentum*),

tj. ako pak oni (drugdje) pred sudom tuže bilo koga o nekoj stvari, sudi im se na osnovi zakletve.

Kako je riječ o nekoj povlastici, kojom se građanima Perne, Petrinje i Samobora priznaje bolji položaj nego što ga imaju ostali ljudi koji nemaju tu povlasticu, mislimo da ne bi smjelo biti ni najmanje sumnje da su građani Perne, Petrinje i Samobora utoliko povlašteni što u povodu njihove tužbe pred sudovima izvan svojih gradova neće biti dužni prihvatiti izazov tuženoga na dvoboj. Uostalom, i na osnovi privilegija izdanog Jastrebarskom,[25] kojim se dodjeljuje "ista sloboda" kao Petrinji i Samoboru i u kojem je *expressis verbis* zabranjen dvoboj, vidi se da je dvoboj zabranjen i za građane Petrinje i Samobora, dakle i Perne.

Da vidimo sada kako je riješeno pitanje dvoboja (i eventualnog Božjeg suda) u sačuvanim gradskim privilegijima na području hrvatsko-ugarske državne zajednice, izdanim do 1242. g.:

1. Perna (1225): dvoboj (neizravno) zabranjen,
2. *Iura virorum Theotonicorun in Godingen* (1228)[26] – nema odgovarajuće odredbe,
3. *Libertas hospitum Teutonicorum de Zathmár-Némethi* (1230)[27] – nema odgovarajuće odredbe,
4. Vukovar (1231)[28] – dvoboj (izričito) zabranjen,
5. Virovitica (1234)[29] – nema odgovarajuće odredbe,
6. Trnava (Nagyszombat, 1238)[30] – dvoboj (izričito) zabranjen, umjesto njega propisana "zakletva 12 ljudi",

[22] CD III, 252, br. 225.
[23] CD IV, 123, br. 113.
[24] CD IV, 164, br. 149.
[25] CD V, 51, br. 577 (od 12. siječnja 1257).
[26] S. L. Endlicher, *Rerum hungaricarum Monumenta Arpadiana*, Sangalli 1849, 424.
[27] Endlicher, n. dj., 426.
[28] CD III, 346, br. 304.
[29] CD III, 422, br. 367.
[30] Endlicher, n. dj., 444.

7. *Libertas hospitum de Karako et Chrapundorf-Korpona* (1238)[31] – nema odgovarajuće odredbe,
8. Petrinja (1242) – dvoboj (neizravno) zabranjen,
9. Samobor (1242) – dvoboj (neizravno) zabranjen,
10. Zagreb (1242) – dvoboj izričito zabranjen,
11. Varaždin (1242)[32] – nema odgovarajuće odredbe.

Dakle, usporedba privilegiranih gradova Ugarske (sjeverno od Save) i Slavonije (južno od Save) za razdoblje do 1242. daje ovu sliku:

	Ugarska	Slavonija
- dvoboj zabranjen	1	5
- nema odredbe	3	2

Što se tiče privilegiranih gradova bez odredbe o dvoboju (i uopće o načinu dokazivanja), mislimo da ne bi smjelo biti sumnje da ta odredba nije slučajno zaboravljena, već da je nema zato što je riječ o gradovima u kojima se primjenjuje opće zemaljskog pravo, drugim riječima, zato što su u tim gradovima dopušteni dvoboj odnosno Božji sud. Riječ je uglavnom o gradićima s njemačkim građanima u Ugarskoj, o Varaždinu koji je i inače bio pod jakim utjecajem njemačkog prava i o Virovitici čiji privilegij i inače sadržava određene odredbe iz kojih se vidi da joj se nije željela dodijeliti puna "sloboda".[33]

Koliko god su podaci nepotpuni, iz njih se ipak može zaključiti da proces moderniziranja sudskog postupka nije tekao tako da su ugarski kraljevi najprije prihvatili modernizaciju u Ugarskoj i nakon toga proširili je na Slavoniju. Do 1242. godine u Slavoniji je oslobađanje od dvoboja priznato Perni, Vukovaru, Petrinji, Samoboru i Zagrebu, a u Ugarskoj samo Trnavi. Uostalom, još 1253. g. Bela IV. određuje za građane Bistrice način na koji će voditi dvoboj, i to za Nijemce "*cum scuto rotundo et gladiis*".[34] Kako to da su ugarski kraljevi davali početno tu značajnu povlasticu tako reći isključivo slavonskim gradovima – bar prema sačuvanim privilegijima? Odakle im inspiracija za tu modernizaciju? Odgovor se nadaje sam po sebi: ugarski su kraljevi počevši od Bele III. bili vrlo usko povezani s Dalmacijom. Dapače, spomenuti Bela III. bio je neko vrijeme prestolonasljednik bizantskoga cara Emanuela Komnena koji je od Belina brata Stjepana III, u to vrijeme ugarskog kralja, 1163. g. dobio kao Belinu "baštinu" Hrvatsku i Dalmaciju. Od 1170/1171. Bela doduše nije više bizantski prestolonasljednik, ali je nakon smrti svoga brata Stjepana III. već 1172/1173. postao ugarskim kraljem, a kada je Emanuel Komnen umro 1180. g., Bela III. se požurio preuzeti vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji.[35] O velikom interesu Bele III, Andrije II. i Bele IV. prema našem primorju suvišno je i govoriti jer je to općepoznata činjenica. Ovdje je dovoljno upozoriti na značajnu okolnost da vijesti iz Dalmacije još iz 12. stoljeća opetovano spominju svjedoke i zakletvu, a nikad dvoboj:

---

[31] Endlicher, n. dj., 447.

[32] Virovitica ju je dobila tek kasnije, 1248. g. (CD IV, 374. br. 332).

[33] Tako npr. Virovitica je dobila 1248. g., "slobodu" po uzoru na onu koju su uživali "hospites de Segust". Nadalje, znamo da je Koloman izdao nekim gradovima privilegije koji nisu sačuvani itd.

[34] Endlicher, n. dj., 488.

[35] O tom podrobnije L. Margetić, Iz vinodolske prošlosti, Rijeka 1981, 29 – 37.

- g. 1174.[36] u Splitu se donosi odredba da se ubuduće žene ne primaju na svjedočenja; da su potrebna svjedočenja bar dvojice ili trojice muških svjedoka, a da kod krađe optuženi ima pravo izabrati polovicu pomagača zakletve;
- g. 1182.[37] Mauro, upravitelj Dalmacije uime hrvatsko-ugarskog kralja Bele vodi sudski postupak i određuje stranci da ponudi svoje svjedoke (*testes suos in medium produceret*);
- g. 1187.[38] u Splitu se u sporu nudi svjedok pa se šalje pristav da tog svjedoka ispita;
- g. 1197.[39] u Zadru se u nekom sporu zahtijeva da stranka zakletvom potvrdi ispravu i svjedoke (*litteras quas nobis hostenderas et testem quem produxeras, sacramento confirmaret*).

Ukratko, srednja Dalmacija, koja je bila koncem 12. i tijekom 13. i 14. stoljeća na razne načine vrlo usko povezana s vladajućom hrvatsko-ugarskom dinastijom, u sudskom je postupku poznavala svjedoke i zakletvu, ali ne i dvoboj pa nema nikakva razloga da se ne prizna da je u slavonskim gradovima takvo dokazivanje prihvaćeno utjecajem koji je dolazio iz dalmatinskog područja.

3. Već površna analiza odredaba Zlatne bule iz 1242. g. i privilegij iz 1266. koji je njezina izmijenjena i dopunjena konačna verzija pokazuje da su ti dokumenti po svom sadržaju i formi vrlo složeni plod s jedne strane stoljetnog razvoja pojedinih pravnih instituta, a s druge strane međusobnih odnosa, želja i očekivanja kralja i prvih građana novoosnovanoga grada na brdu Gradec.

Uzmimo npr. odredbu po kojoj, ako se pronađe "konj, vol ili neke druge ukradene stvari" kod građanina ili stranca "uvijek se, kao što smo gore rekli, predlažu svjedoci". U Pragu je češki vojvoda Sobjeslav 1176 – 1178. g. podijelio Nijemcima koji žive *in suburbio Pragensi* privilegij[40] po kojem, ako je kod Nijemca nađen "ukradeni konj", tužitelj se zaklinje da mu je konj ukraden, a tuženi se Nijemac "stojeći u krugu nacrtanom mačem", kune da konja nije ukrao i da ne poznaje prodavatelja. Riječ je o poznatom teško rješivom problemu treba li zaštititi posjednika u dobroj vjeri ili vlasnika kojem je stvar ukradena, o problemu koji se mukotrpno rješava od Hamurabija do danas. U to pitanje ne možemo ovdje ulaziti, čak ni s obzirom na izvanredno zanimljiv način kako se u zagrebačkom Gradecu riješio.[41] Želimo upozoriti samo na to da se u odredbi za praške Nijemce naveo samo konj, drugdje konj i vol, a u Zlatnoj buli već "konj, vol ili druge pokretne stvari". Zlatna bula još nije uspjela izraziti odredbu na dokraja uopćeni način – spomenuvši jednostavno "pokretninu" – ali se tome približila.

4. Riječi Zlatne bule: "Ovo su uvjeti i slobode građana na tom brdu (...) koje su sami (*inter se*) učinili, a mi potvrdili" u literaturi se tumače kao odobrenje prava samostalnog donošenja autonomnih pravnih normi, tzv. *ius statuendi*.[42] Međutim, ovdje o tome nije

---

[36] CD II, 138, br. 135.

[37] CD II, 179, br. 178.

[38] CD II, 217, br. 205.

[39] CD II, 282, br. 266.

[40] H. Helbig-L. Weinrich, *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter, Zweiter Teil*, Darmstadt 1970, 352,

[41] O tom podrobnije u našem radu Obvezno pravo srednjovjekovne Slavonije, u tisku za "Rad" HAZU.

[42] Timon, n. dj., 225.

riječ – čak obratno: kralj jasno kaže da su građani pripremili nacrt pravnih normi, koje je on odobrio. Bez njegova odobrenja predložene norme nemaju još pravnu snagu, one još uopće nisu pravne norme već samo nacrt. One postaju pravnim normama tek kraljevim odobrenjem. Uostalom, navedene riječi Zlatne bule treba uzeti *cum grano salis*. Već i najpovršnije čitanje Zlatne bule uvjerava da je njezin tekst nastao nakon vrlo živih pregovora dviju strana, kralja i građana, pri čemu su očito sudjelovali ne samo politički odlučujući faktori nego i dobri poznavatelji ondašnjega prava zapadne i srednje Europe. Nemoguće je pretpostaviti da bi sami građani, bez ikakvih prethodnih pregovora s kraljem sastavili odredbu o potpunom oslobađanju građana bilo kakvih podavanja na cjelokupnom državnom području, o pravu kralja da prigodom posjeta gradu dobije 12 volova, 1000 kruhova i 4 bačve vina, nadalje način žalbe nezadovoljne strane na presude gradskog suda itd. A više je nego vjerojatno da je i samostalnost Gradeca u svezi s izborom svoga vrhovnog funkcionara, suca, bila predmet dugotrajne diskusije, tako da je, čini nam se, došlo do kompromisne formule: niti su građani potpuno izmakli kraljevoj kontroli, niti je kralj propisao da će potvrditi (*confirmare*) novoizabranog suca, nego je izlaz pronađen u terminu *presentare*, tj. građani obavještavaju kralja. Što će to u budućoj praksi Gradeca značiti, ovisit će o odnosu snaga i o mnogim drugim okolnostima.

5. Od velike je važnosti norma Zlatne bule o žalbi na prvostepenu presudu suca. Stranka nezadovoljna presudom morat će prije svega navesti razlog pobijanja (*legitima causa recusationis*). Predmet će se riješiti sazivanjem svih "viših osoba" u gradu (*convocatis omnibus maioribus civitatis*), i to u prisutnosti samog suca. Ako je tužitelj njihovom odlukom nezadovoljan, tužit će ih kralju pa će u njihovo ime pred kralja ići sam sudac. Zbog pogrešnog čitanja teksta u Smičiklasovu *Codex diplomaticus* krivo se tumačila odredba o ulozi suca prilikom raspravljanja pred *maiores* (umjesto *presente* tiskano je *presidente*) pa je npr. Grothusen dao vrlo negativno mišljenje o samoj odredbi (*juristische Mangelhaft: der verdächtige Richter führte den Vorsitz in einiger Sache*)[43] a pogrešno se tumačila i odredba po kojoj navodno "samo tužitelj"[44] može napasti presudu viših osoba. Takvo pogrešno shvaćanje posljedica je nepoznavanja srednjovjekovnog pravnog tijeka, poznatog u njemačkom pravu pod imenom Urteilschelte: nezadovoljna stranka tuži suca, a ne podiže žalbu! Ovdje ćemo se zadržati samo na najtežem pitanju, tj. tko su *maiores civitatis*.

Autori se razilaze u svojim odgovorima. Po Breitenfeldu[45] je to *electa communitas*, šire gradsko vijeće ili što je po njemu manje vjerojatno, uže gradsko vijeće, tj. sudac, gradski kapetan, notar itd. Borowski[46] misli da su to *starzyzne miejski*, tj. viši funkcionari, Kostrenčić[47] govori o zboru gradskih starješina, Grothusenu[48] se čini da je "*absichtlich unbestimmte Formulierung*" prepustila praksi odgovor, a praksa je kasnije stvorila ustanovu *antiqui iudices*, po N. Klaić[49] riječ je vjerojatno o najuglednijim

[43] Grothusen n. dj. 142.

[44] Tako N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku (bilj. 5), 83.

[45] Breitenfeld, (bilj. 11) 43.

[46] S. Borowski, Sredniowieczny sad senjorów miasta Gradeu kolo Zagrzebia, Warszawa 1932, 9.

[47] Kostrenčić, (bilj. 3), 217.

[48] Grothusen, n. dj., 142.

[49] N. Klaić, n. dj., 83.

starijim građanima, Apostolova[50] pomišlja na *antiqui iudices*, a Beuc[51] na zajednicu starih sudaca i vijećnika.

Problem je vrlo složen. Jedno nam se ipak čini sigurnim. Naime, čini nam se posve nevjerojatnim da bi sastavljači Zlatne bule pri sastavljanju ove odredbe razmišljali približno ovako: stranka se može žaliti na *maiores*, ali ne znamo tko su ti *maiores*, tj. ne znamo na koga će se žaliti. Da se vrlo dobro znalo što se pod *maiores* misli, najbolji je dokaz to što je formulacija ostala nepromijenjenom čak još 1266. g., dakle 24 godine i čak još 1356. g. u privilegiju izdanom Koprivnici, dakle punih 114 godina nakon Zlatne bule. Druga je stvar što danas zbog nedostatka drugih vrela nije jasno što se mislilo pod *maiores*. Dakle, teza o svjesno nejasno stiliziranoj odredbi otpada.

Nadalje, treba uzeti u obzir da sredinom 14. stoljeća dolazi do velike promjene u upravljanju gradom. Tako se uz suca i 8 prisjednika koji se prije sredine 14. stoljeća različito nazivaju: 1288 *iurati*,[52] 1291.[53] i 1322.[54] *iudices et consiliarii*, 1324.[55] i 1339.[56] *iurati et consiliarii*, sredinom 14. stoljeća uvodi se u upravljanje gradom još 20 funkcionara koji se nazivaju jednostavno *consiliarii*. G. 1376.[57] i 1378.[58] u ispravama koje ispostavlja gradska uprava navodi se najprije sudac (iudex), pa poimenično nabrojenih 8 prisežnika (*jurati*), nakon njih savjetnici (*consiliarii*) te konačno *universi cives montis Grecensis*. U katerni pak za 1377. g. poimenično se spominju *judex* i 8 prisežnika (*jurati* – po dva iz "jezika" Slavena, Ugra, Latina i Nijemaca) te 20 vijećnika (*consiliarii*, po 5 za svaku naciju). Grothusen[59] pogrešno nalazi "sva tri dijela gradskog vijeća (on pri tome misli na suca, prisežnika i vijećnike: L. M.) mnogo ranije od 1377.", tj. već u g. 1291. i 1322. Ali tome nije tako. Naime, isprava iz 1291. nakon spomena suca nastavlja: *iudices et consiliarii* i nakon toga navodi imena osmorice građana, dakle, oba naziva (*iudices et consiliarii*) odnose se na tu osmoricu. Isto to vrijedi i za ispravu iz 1322. Tek 1375. g. navode se imena osmorice prije titule *iurati*, dakle tek od te godine ima mjesta za tvrdnju da se riječ *consiliarii* odnosi na neke druge osobe, a ne na *jurate*, tj. na onih 20 vijećnika koji se dvije godine kasnije navode poimenično. Uostalom, slično je i u Ostrogonu došlo do povećanja broja vijećnika od 12 na 24 između 1343. i 1365. g.[60]

I kolegij bivših sudaca javlja se tek u to doba. On se u Gradecu prvi put pojavljuje 1355. g.[61] (u Ostrogonu 1357. g.).[62] Koincidencija vremena proširenja ukupnog broja

---

[50] Apostolova, n. dj., 16.

[51] I. Beuc, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1985, 131.

[52] MCZ I, 60.

[53] MCZ I, 67.

[54] MCZ I, 100.

[55] MCZ I, 109.

[56] MCZ I, 152.

[57] MCZ I, 248.

[58] MCZ I, 208.

[59] Grothusen, n. dj., 144.

[60] Schünemann n. dj., 74.

[61] MCZ IV, 10.

[62] Schünemann, n. dj., 79.

vijećnika u Gradecu (od 8 na 28) i Ostrogonu (od 12 na 24), tj. sredina 14. stoljeća, kao i daljnja koincidencija prvog spomena kolegija bivših sudaca upravo u isto vrijeme, tj. sredinom 14. stoljeća u oba grada ne mogu se smatrati pukim slučajem. Oni su, po nama, uvjerljiv dokaz da je doista u Gradecu i Ostrogonu sredinom 14. stoljeća došlo do povećanja ukupnog broja vijećnika i do stvaranja instituta bivših sudaca.[63] Pogledajmo još jednom nazive one osmorice u ispravama prije sredine 14. stoljeća.

1288. (MCZ I, 60)	*iurati*[64]
1291. (MCZ I, 67)	*iudices et consiliarii*[65]
1322. (MCZ I, 100)	*iudices et consiliarii*[66]
1324. (MCZ I, 109)	*iurati et consiliarii*[67]
1399. (MCZ I, 152)	*iurati et consiliarii*[68]

[63] Premda su predmet ovih analiza problemi vezani uz Zlatnu bulu, koristimo se ovom prilikom da bar upozorimo na jedno pitanje za koje smatramo da bi ga trebalo temeljitije proučiti. Naime, onu osmoricu jurata nazivali su i neko vrijeme nakon sredine 14. stoljeća sucima. Evo nekoliko primjera: Znamo da je 1362. sudac bio Nicolaus filius Benedicti (MCZ V, 202) – pa ipak te iste godine navode se kao suci Mikech (MCZ V, 237, 242, 246, 249), Paulus (MCZ V, 242, 243, 244, 248), Ivan (MCZ V, 247, 249) i M. (MCZ V, 247, 251). Iz popisa kurija za 1368. g. znamo da je sudac bio Petrus filius Donati (MCZ XI, 237), ali se kao suci (judex est!) spominju još nekolicina, i to u 7. (MCZ XI, 230) i 8. (na i. mj.) i 9. (MCZ, 231) inzuli i Njemačkoj vesi (MCZ XI, 233).

Prema tome, kada se u vrelima počevši od 1355. godine pojavljuju *antiqui iudices*, nije sigurno da li je riječ o "pravim" sucima, tj. o vrhovnom pojedinačnom funkcionaru Gradeca, koji je s jednogodišnjim mandatom bio na čelu općine ili o "sucima", tj. onoj osmorici. Smatramo da više razloga govori u prilog tezi da je riječ o juratima-sucima prethodne godine. Oni su, kao osobe koje su neposredno prethodne godine sudile i izricale presude, očito najprikladniji za neku vrstu "revizije" presude novih sudaca. Obratno teza o skupu isluženih "pravih" sudaca manje zadovoljava iz mnogih razloga: neki su od njih u doba "revizije" sigurno već vrlo stari i iz prirodnih razloga, da se najbliže izrazimo, nezainteresirani za "novo doba", a teškoću povećava još i okolnost da su se *antiqui iudices* u načelu trebali sastajati svake subote (a po potrebi i srijedom). Naime, u ponedjeljak i četvrtak održavao se tjedni sajam, sporovi su se rješavali u utorak i petak, pa je razumljivo da je najprikladniji dan za brz završetak postupka u svezi sa žalbom nezadovoljne stranke izabrana subota, a ako su se željeli neki sporovi riješiti (ili ih je bilo mnogo), onda ih je trebalo riješiti već u srijedu. Nije nimalo vjerojatno da bi se itko rado prihvatio dužnosti "pravog" suca ako bi znao da bi ga to obvezivalo da do konca života svake subote (i mnoge srijede) bude na raspolaganju svojim sugrađanima da bi rješavao njihove sporove. I najambiciozniji kandidat zamislio bi se nad takvom neveselom perspektivom. Usto bi grad trebao voditi evidenciju o umrlima i trajno bolesnim i nesposobnim, jer je nesumnjivo trebalo paziti da se ne pozivaju oni koji su nedavno umrli odnosno oni koji su kraće ili dulje vrijeme teško bolesni itd. Naprotiv, ako je riječ o sucima prethodne godine, oni će svoje drugostepene sudačke funkcije obavljati to radije ako su ambiciozni i zainteresirani da i dalje igraju važnu ulogu u životu gradske općine. U njihovom je interesu da se i na taj način preporuče za ponovni izbor.

Stanovitu analogiju možemo naći u splitskom pravnom sustavu, samo je razlika u tome što je u Splitu žalbeni organ bilo vijeće iduće godine, a ne prethodne. Vidi Splitski statut, knj. 3, gl. 1. U pojedinosti ne možemo ulaziti. Spomenimo bar to da je stranka nezadovoljna prvostepenom presudom imala pravo na arbitražu pa tek nakon arbitraže dolazilo je do ponovnog postupka pred kurijom iduće godine. Kasnije, od 1367. g. mogao se u spor uključiti i pravni fakultet u Bologni, Padovi ili Perugi.

[64] Vidi bilj. 52.

[65] Vidi bilj. 53.

[66] Vidi bilj. 54

[67] Vidi bilj. 55.

[68] Vidi bilj. 56.

Nazivi *iudices* i *iurati* očito označavaju istu, i to sudsku djelatnost i prema tome naziv *consiliarii* označava upravnu djelatnost toga organa.

Nadalje, u privilegiju iz 1266. g. određuje se da će se uvreda ili zlostavljanje "suca ili bilo kojeg njegova prisjednika" (*vel cuiuscumque sui assessoris*) kazniti osjetljivom novčanom kaznom od 10 maraka ili gubitkom ruke. Na drugom mjestu istoga privilegija određuje se da ubuduće onaj koji je osuđen za lažno svjedočanstvo ne može biti biran za suca ili prisjednika (*assessorem seu consiliarium*). Iz tih dviju odredaba slijedi prvo, da je prisjednika bilo više (*vel cuiuscumque sui assessoris!*)[69] i drugo, da su oni djelovali uz suca u njegovoj upravnoj funkciji. Naime, *consiliarius* je, kao što smo netom utvrdili prema ispravama iz 1291, 1322, 1324. i 1339. tehnički izraz za prisjednika u upravnoj aktivnosti suca. Kako nema nikakva razloga pretpostaviti da je u broju tih prisjednika kasnije, tj. 1291. itd. došlo do neke promjene, razumno je zaključiti da ih je i 1266. g. bilo osam – jedino što ne možemo biti sigurni da li su oni birani ili postavljeni od suca i da li su po dva dolazila iz pojedine nacije ili iz pojedinog kvarta (četvrti). Kako su i u Brnu 1243. g. 24 gradska prisežnika (*jurati civitatis*) također obavljala tekuće poslove, osobito one vezane s tamošnjim trgom,[70] nema razloga ne pretpostaviti da su ti upravni prisjednici postojali u Gradecu već prilikom podizanja grada na brdu 1242. g. Nezamislivo je da bi mnogobrojne poslove oko prvog organiziranja grada i ostale tekuće poslove mogao sudac obavljati sam bez sudjelovanja predstavnika pojedinih dijelova grada. Oni su bez ikakve sumnje već tada bili jezgra budućega gradečkog višeg društvenog sloja, a nisu spomenuti u Zlatnoj buli samo zato što je njihovo postojanje kralj smatrao isključivo unutrašnjom, samoupravnom činjenicom, kojom se nije ni želio ni trebao pozabaviti. Međutim, očito su uskoro i građani zaključili da bi bilo dobro i za samu gradsku samoupravu kad bi njihov već postojeći samoupravni organ osmorice dobio i odgovarajuću zaštitu. Zato su najvjerojatnije upravo građani tražili da se u novi privilegij iz 1266. dodaju dvije odredbe kojima se osmorici upravnih prisjednika daje pojačana zaštita od uvreda i zlostavljanja i zabranjuje onima koji su bili osuđeni za lažno svjedočenje da budu birani na tu funkciju. Konačno, iz tih odredaba privilegija iz 1266. nikako ne slijedi da je funkcija prisjednika uvedena upravo te godine. Upravo obratno. Odredbe su očito ubačene u Zlatnu bulu zato da bi i članovi već postojećeg organa i sam grad dobili garancije da će upravo najbolji građani obavljati funkcije toga organa uz punu pravnu zaštitu. Uostalom, u jednoj od spomenutih odredaba izričito stoji da *ubuduće* osuđeni zbog lažnog svjedočenja neće moći biti birani ni za suca ni za prisjednika. Iz toga slijedi da su se do 1266. g. mogli birati za vijećnike i oni koji su bili osuđeni za lažno svjedočenje, tj. da su vijećnici u svojoj upravnoj funkciji postojali i prije 1266.

A kako je bilo s njihovom sudskom funkcijom? Pogledajmo još jednom odredbu Zlatne bule po kojoj stranka, nezadovoljna prvostepenom presudom gradskog suca, navodi zakoniti razlog pobijanja presude pa se nakon toga pozivaju svi *maiores* grada (*convocatis omnibus maioribus civitatis*) koji u prisutnosti suda rješavaju predmet. *Maiores* koji u zagrebačkom Gradecu obavljaju po Zlatnoj buli sudsku funkciju uspore-

[69] Iz riječi *vel cuiuscunque sui assessoris* proizlazi da nije riječ samo o jednom asesoru, kako to pogrešno tvrdi Grothusen, 144.

[70] O tome vidi H. Planitz, *Die deutsche Stadtgemeinde, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Germanistische Abteilung, 64, 1944, 83.

divi su s *maiores* privilegija Kereszturu, izdanog 1246. g.[71] Naime u Kereszturu sudi u manjim sporovima (do jedne marke) načelnik, *maior ville*, a u većima *comes cum villico et aliis maioribus de villa*. Ti *alii maiores de villa* usporedivi su s 12 *meliores* u Trnavi (Nagyszombat) koji prema privilegiju iz 1238.[72] sude u težim slučajevima i s 12 prisežnika koji prema privilegiju iz 1258. g. sude u Njitri[73] zajedno s načelnikom: *villicus cum duodecim iuratis*. *Maiores* su dakle *iurati*, ili, drugim riječima u zagrebačkom Gradecu već od njegova osnutka postoji samoupravni organ od osam članova, koji fungira kao drugostepeni organ u sudskim stvarima i koji obavlja upravne funkcije zajedno sa sucem. Pritom je zagrebački Gradec imao utoliko osebujan položaj što u ostalim slavonskim i ugarskim privilegiranim gradovima ne nalazimo ustanove drugostepenog sudskog organa. To ima jedino Gradec. I dok su 12 *maiores* u Trnavi i 12 *iurati* u Njitri dodani sucu da zajedno s njime rješavaju (veće) sudske predmete, dotle gradečki *maiores* imaju položaj nadređen sucu pa mogu, dakako, i promijeniti njegovu presudu. Tužba na kralja stranke nezadovoljne njihovom presudom ide doduše protiv njih (*eos citaverit*), ali će u njihovo ime putovati kralju sudac. U tu neobičnost ne možemo ovdje dalje ulaziti.[74]

Ostaje pitanje zašto se ti *assessores* odnosno *consiliarii* u svojoj drugostepenoj sudskoj funkciji nazivaju *maiores*. Mislimo da je odgovor jednostavan: naziv *assessores* upućivao bi na njihovu prisjedničku funkciju koju obavljaju uz suca, a naziv *consiliarii* na savjetodavnu funkciju. Oni su u njihovoj sudskoj funkciji u zagrebačkom Gradecu nadređeni sucu pa im Zlatna bula i privilegij iz 1266. godine u tom svojstvu ispravno dodjeljuje ime *maiores civitatis*. Izvan područja valjanosti zagrebačkog pravnog sustava utvrđenog Zlatnom bulom i privilegijem iz 1266. g. nije poznata ni u jednom slavonskom i ugarskom gradu ovakva nadređenost gradskog vijeća nad načelnikom.

---

[71] Endlicher, n. dj., 470.

[72] N. dj., 446, t. 8.

[73] N. dj., 499, t. 1.

[74] Još jedna napomena. U analiziranoj odredbi stoji da se na vijećanje u povodu žalbe pozivaju *svi maiores*. Čemu je bilo potrebno upotrijebiti izričaj *convocatis omnibus maioribus civitatis*? Ne bismo se mogli složiti s eventualnom primjedbom da je riječ omnibus suvišni dodatak i da je bilo posve dovoljno reći *convocatis maioribus civitatis*. Privilegiji, a osobito Zlatna bula izdana Gradecu, bili su vrlo pažljivo sastavljeni i u njima se svaka riječ vagala pa često jedva primjetljive razlike između dva inače slična, često tako reći identična privilegija, imaju vrlo veliko značenje za pravni položaj privilegiranog grada. Nažalost, nedostatak drugih vrela ne omogućava sigurno rješenje ovog pitanja. Moglo bi se pomišljati na to da je sudac u prvostepenom postupku sudio zajedno s prisjednicima, nekom vrstom skabina, Schöffen, s time da je sudac imao odlučujuću riječ i s time da on nije bio obavezan pozvati *svu* osmoricu kao prisjednike. Naprotiv, u drugostepenom postupku on je morao pozvati *sve*.

Riassunto

ALCUNE QUESTIONI RIGUARDANTI BULLA D'ORO DE BELA IV

Lujo Margetić

L'autore tratta alcuni problemi connessi alla Bolla d'oro di re Bela IV emanata in favore del Gradec di Zagabria.

1. Siccome non esistono prove dell'esistenza del castello sul monte "Grech" prima dell'anno 1242, non si può nemmeno presumere l'esistenza del vicus Teutonicorum. D'altra parte, siccome non è accettabile la tesi del trasferimento di un gruppo numeroso di abitanti dal vicino abitato vescovile, è molto probabile che i primi abitanti della nuova città sul monte "Grech" provenissero da un comune esistente a sud del monte e a nord del fiume Sava.

2. L'autore analizza tra l'altro i seguenti problemi del sistema giuridico secondo la Bolla d'oro.

a) Il duello era escluso come mezzo di prova; erano ammessi solo testimoni e giuramenti. Si tratta d'influenza proveniente dalla Dalmazia.

b) I maiores civitatis menzionati nella Bolla d'oro come organo d'appello non possono essere identificati con gli antiqui iudices, perché questi erano stati creati appena verso la metà del secolo XIV al momento della riorganizzazione dell'amministrazione cittadina, quando agli 8 giurati (iurati) si aggiunsero 20 consiglieri (consiliarii).

L'analisi ha dimostrato che i maiores della Bolla d'oro sono appunto quegli 8 che da una parte governavano la città insieme al giudice (iudex), e dall'altra parte fungevano da organo d'appello contro le sentenze del giudice.

KAZNENO I PROCESNO PRAVO ZLATNE BULE

Magdalena Apostolova Maršavelski

1. Vladarev privilegij zagrebačkom Gradecu (1242. g.)[1] s neznatnim izmjenama teksta četvrt stoljeća kasnije (1266. g.),[2] akt je od prvorazrednog značenja za proučavanje povijesti budućeg središta srednjovjekovne Slavonije,[3] ali i polazna točka za proučavanje nekih domena prava važećeg sredinom 13. stoljeća. Ovaj najopsežniji od svih vladarevih privilegija slavonskim gradovima jedini sadržava, mimo tzv. kolonizacijskih prava[4] "gostiju", poput ostalih privilegija i – čitav popis normi, prije svega kaznenog i procesnog prava, ali i još neke odredbe.[5] Sve te norme zapremaju značajan dio teksta

---

[1] MCZ I, Doc. 18, 15 – 18.

[2] MCZ I, Doc. 49, 40 – 44.

[3] Zlatna bula bila je predmetom proučavanja povjesničara – od Tkalčića (Uvodi zbornicima MCZ) do najnovijih autora – s najrazličitijih kutova gledanja. Problem "odgonetavanja" razloga njezina donošenja privukao je pozornost najvećeg broja autora. Dok su se povjesničari između dva svjetska rata zadovoljavali uglavnom tumačenjima crpljenim iz doslovnih riječi teksta privilegija (Breitenfeld), uz opasku da je vladar težio da neke od slavonskih gradova uredi po uzoru na ugarske gradove, te time između ostalog stvori nov izvor prihoda za svoju blagajnu, drugi su te razloge vidjeli kao rezultat feudalizacije dotadašnjih castra te u podizanju gradova na rang slob. kr. gradova vidjeli potez koji je bio protuteža ojačalom donacionalnom plemstvu Arpadovića (Kostrenčić). Važnost gospodarskih čimbenika u nastajanju gradova Zapadne Europe, nadovezujući se na istraživanja Pirènnea istakla je N. Klaić. Gradovi su nastajali u dugom kolonizacijskom procesu tijekom 11. i 12. stoljeća, nakon što je i feudalni svijet komutacijom ostalih renti u novčanu, bio "uvučen" u robnonovčane odnose. O problemu lokaliteta castri zagrabiensis prije izdavanja privilegija te ostalim pitanjima u vezi s donošenjem Zlatne bule pisao je I. Kampuš te u sklopu svoje monografije i K. – D. Grothusen. Precizno o autorima i djelima, ovdje usputno komentiranim vidi M. Apostolova Maršavelski, Iura possessionaria, Zagreb 1986, 9, bilj. 1.

[4] Kolonizacijska su prava u Zlatnoj buli "na okupu", a među njima posebno ističemo regulaciju režima nasljeđivanja. Međutim, u njoj nema ni riječi o pravu na libera migratio "gostiju", koje je, vjerojatno, kao samo po sebi razumljivo pravo – "preskočeno", budući da se u protokolu listine gosti izravno pozivaju da nasele Gradec. Ipak u gradečkom privilegiju ne nalazimo ni riječi ni o pravu na izbor vlastitog župana.

[5] To su sljedeće odredbe.

a) "... Quod si iidem hospites in districtu Hungarie, Dalmatie, Croacie, Sclauonie spoliati per latrones vel alios malefactores fuerint, dominus terre in qua spoliati fuerint, estimata quantitate pecunie iuxta arbitrium bonorum virorum et sacramentum concivium ad hoc electorum, vel ablata refundat vel malefactorem ostendere teneatur..." Razloga za utvrđivanje objektivne odgovornosti gospodara zemlje za štetu nastalu na njegovu "terenu" – uostalom nimalo neuobičajenu u srednjovjekovnom svijetu – bilo je očito mnogo – od samovolje vlastele do nesigurnih prometnica. Stoga nije ni neobično da se ova odredba nalazi na samom pročelju gradečkog popisa normi.

b) "...Item tributa infra regales terminos in nullo loco solvere teneantur..." Riječ je dakako o značajnoj olakšici i ponudi dobrog razloga "gostima" da se upute na gradsko tržište. Previše uopćena, ova odredba ostavlja otvorenim pitanje da li se "oprost" odnosi samo na vladarev tributum za svu uvezenu robu, i to na "svim mjestima" unutar granica kraljevstva, ili i na ostale daće.

privilegija i zavređuju kvalifikaciju uspješna kodifikatorskog pothvata. Utoliko prije što se ništa slično kasnije nije ponovilo.[6]

Zbog čega je pak u dramatičnim okolnostima u kojima je donesen privilegij učinjen ovaj kodifikatorski pokušaj – pitanje je na koje odgovor nalazimo u samim normama privilegija. Nije se, očito, smatralo dovoljnim da se grad opskrbi utvrdama i tako zaštiti od budućih iznenađenja te pospješi njegovo ponovno podizanje, nego je mudro odlučeno da se učini sve da se brži i djelotvorni razvoj grada i njegova tržišta postigne i stvaranjem druge – pravne sigurnosti. Odabir normi koje su ušle u privilegijski popis otkriva nam činjenicu da je to bio ne samo opravdan, nego, dapače, nuždan potez u skladu s "višim" i dalekosežnim ciljevima razvoja grada. Svaka privilegijska odredba u krajnjoj liniji, u većoj ili manjoj mjeri, izravno ili manje izravno, podređena je ovim ciljevima. Blok pravnih normi trebao je osigurati uvjete trgovcima i došljacima da nesmetano obavljaju svoje poslove, a pravna je sigurnost trebala biti nužnim okvirom svakodnevnog realiteta. "Gostima", koji se zdušno pozivaju i daju im se gospodarske olakšice, najšira samouprava postanu li stanovnicima Gradeca te imunitet sudstva u gradu i podređenost izravno sudu vladara, trebalo je osigurati jednaka prava s domaćim ljudima – pred sudom u prvom redu, čiju je proceduru trebalo učiniti javnom i unaprijed poznatom te lišenu bilo kakvih improvizacija. Njih je, nadalje, trebalo upoznati s kažnjivim djelima i sankcijama koje za njih slijede, također uz garanciju da će one biti jednake, ma tko bio delinkventom. Konačno, oštrim, preventivnim kaznama trebalo je sve izgrede koji remete ritam gradskog tržišta svesti na najmanju mjeru, izgrednike, pogotovu recidiviste eliminirati iz grada te opskrbiti gradsko tržište reputacijom tržišta na kojem vladaju red i poredak. Ukratko, popis normi u privilegiju trebao je također poslužiti zacrtanoj politici – pretvaranja Gradeca u punkt koji će privući strane trgovce i namjernike i ponuditi im uvjete da se u njemu stalno nastane. Kasniji izvori bogato potvrđuju činjenicu da su ti ciljevi, postavljeni privilegijem, na najbolji način realizirani. Između ostalog, dokaz tomu je i činjenica da je tekst privilegija (varijanta iz 1266. g.) bio predmetom brojnih *de verbo ad verbum* prijepisa tijekom 14. i 15. stoljeća, što je potvrda njegove trajne aktualnosti i "nezastarivosti" te još više činjenica da je grad, nakon što je bio sravnjen sa zemljom, sa statusom slobodnoga kraljevskoga grada, dobivenim Zlatnom bulom, postao već sredinom 14. stoljeća apsolutnim gospodarskim i političkim središtem tadašnje Slavonije.

2. "Autorstvo" privilegijskih normi istaknuto je u samom tekstu, pa ga ne bi trebalo dovoditi u pitanje. Prihvatiti međutim tvrdnju da su popis normi sačinili sami građani, a kralj ih samo potvrdio[7] kako je to *explicite* ustvrđeno u privilegiju, značilo bi previdjeti nekoliko bitnih činjenica. Prije svega, na popisu normi nalaze se i netom, privilegijem donesene norme od najviše instance, pa se one ne mogu ubrojiti u zatečeno i popisano "stanje". To se prije svega odnosi na najbitniju novinu koju donosi Zlatna bula – dodjela *ius gladii* gradskom sudu, što znači maksimalne ovlasti što se njegove materijalne

[6] Djelatnost magistrata u donošenju odredbi na nivou statutarnih odredaba (najčešće u obliku tzv. "notae", zabilježene u tekućim sudskim katernama) bila je više nego skromna. O tome opširnije usp. Apostolova Maršavelski, n. dj. 25 – 29 te bilj. 11 i 12.

[7] "...Conditiones itaque et libertates hospitum in predicto monte habitantium et convenientium, quas ipsi inter se fecerunt et nos approbavimus..."

kompetencije tiče i što je – po nekim autorima[8] – kriterij razlikovanja gradova koji imaju status slobodnoga kraljevskoga grada od onih koji taj status nemaju. Zatim, dodjela najšire autonomije gradu te imunitet pred bilo čijim sudištem do vladarevog; treća sudska instanca te mogućnost izravnog obraćanja sudu vladara, ma koliko bila "čudno" i zamršeno koncipirana (koncepcija kojom građani sigurno nisu bili oduševljeni, što pokazuje i njezino maleno značenje u praksi) osiguravala je tu najširu autonomiju i značila najveću moralnu potporu samostalnosti grada. Također, oslobađanje građana od plaćanja tributa "in nullo loco" u skladu s politikom privlačenja "gostiju" u razrušeni grad donio je vladar. To bi se najvjerojatnije moglo ustvrditi i za uvođenje drastično visokih kazni za delikte, opet u skladu s politikom brzog uzdizanja gradskog tržišta, s ukidanjem dvoboja kao dokaznog sredstva (što dakako dokazuje da je ovaj "dokaz" korišten u mjeri koja je tražila definitivnu zabranu). S druge strane, među popisanim normama ima dakako i onih koje je izgradilo običajno pravo i koje su građani "popisali" (odredbe o nasljeđivanju npr.). "Galantnost" vladara, koji je dopustio da se njegova uloga pri sastavljanju bloka normi svede na stavljanje potpisa podno teksta privilegija (u eshatokolu je navedeno da je ispravu pisao stolnobiogradski prepozit, nadbiskup kaločki i dvorski kancelar Benedikt te su poimenice navedeni i ostali nazočni velikodostojnici) može se protumačiti kao "ustupak" građanima, kojima su te norme, zatečene ili netom donesene, postale njihovim neotuđivim pravom, koje nitko, uključujući i vladara, nije mogao povrijediti ili mijenjati. Osim toga, najcjelovitije obrađene pravne domene – one kaznenog i procesnog prava – spadaju, ma koliko efemernom bila razlika između javnog i privatnog – ipak u sferu u kojoj je nadređena instanca imala zadnju riječ – uza sve poštovanje ustaljenog običajnog prava. Blok normi u gradečkom privilegiju cjelina je sastavljena od normi zatečenog običajnog prava razrušenog naselja na desnoj obali potoka Cirkvenik te od niza itekako značajnih te nekih od njih i presudnih novina. Dodijeljene gradu preseljenom na brdu Grech i opskrbljenom tim istim "zlatnim" privilegijem statusom slobodnog i kraljevskoga grada, one će otvoriti novu stranicu u povijesti ovoga grada. U mnogim se kasnijim vrelima privilegijska prava s ponosom ističu kao "libertates seu conditiones ab antiquum laudabiliter approbatam" – uglavnom uvijek kada je postojala opasnost njihove povrede ili kada su postojali razlozi da se te "pravice" smatraju ugroženima.

3. Premda norme i kaznenog i procesnog prava ne izlaze iz okvira nužnog, tj. onog u funkciji zacrtane politike razvoja grada, one su čvrst okvir zajednice koja je trebala iznova izgraditi razoreno tržište i razviti ga u stjecište trgovaca i trajnih doseljenika. Stoga ne iznenađuje ni broj, ni odabir, ni vrsta delikata na popisu privilegijskoga kaznenog prava, pa ni drastično visoke kazne za sve njih. Ipak visina kazni za delikte s pročelja popisa, za delikte poput uvreda, izvrgavanja ruglu, "davanja" zaušnica, povlačenja za kosu[9] – izgrednička ponašanja koja se u pravilu događaju na gradskom trgu i prigodom sajamskih dana – više je nego neobična. Delinkvent jednog od gore navedenih djela imao je platiti kaznu od čak 400 denara (10 pensa), od čega tri četvrtine oštećenom,

[8] Vidi radove N. Klaić (upute u bilj. 1).

[9] "Item, quicumque civis alium civem vituperiis, obprobriis aut contumellis affecerit, si inde convictus fuerit, leso decem pensas, in communes expensas centum denarios solvat..." te u nastavku, nešto dalje "...Si quis etiam alapam alteri dederit, vel per crines malitiose traxerit, eandem penam paciatur..."

a četvrtinu gradskoj blagajni. Usporedimo li ovu svotu s iznosom prosječne marturine, koju je u to vrijeme plaćao slavonski kmet i koja se kretala između 10 i 24 denara, ta nam kazna izgleda još drastičnija te sasvim sigurno s ugrađenom "stavkom" prevencije.[10] Da se izgrednička ponašanja nisu smatrala nimalo bezazlenima ako su dovodila u pitanje red i mir na tržištu, potvrđuje upravo egzemplarna kazna za trostrukog recidivista tih delikata. Kazna je naime glasila na konfiskaciju čitave imovine i – "sramotni" izgon iz grada.[11] Gradskom je tržištu bilo podređeno sve, a trgovci i došljaci nisu ničim smjeli biti ometani u obavljanju posla zbog kojeg su se našli u Gradecu. Izgrednicima, pogotovu recidivistima – nije bilo mjesta u gradu.

Popis se nastavlja s teškim deliktima ranjavanja "nožem, mačem, sulicom ili strijelom", kako je precizno nabrojeno, a da pritom oštećeni nije ostao osakaćenim (sine defectu membrorum), a kazna je glasila na naknadu liječničkih troškova, isplatu oštećenom 25 te gradskoj blagajni pet pensa.[12] Osakaćenje žrtve stajalo je delinkventa, osim liječničkih troškova, svotu od 10 maraka oštećenom te 10 pensa "na korist općine".[13] U slučaju smrti, dva dijela imovine delinkventa imala su pripasti roditeljima ubijenog, treći gradu,[14] a ubojicu je, ako je bio "dostupan" pravdi, čekala smrtna kazna.[15] Za ubojstvo bez predumišljaja (sine premeditata malicia) kazna je glasila stotinu pensa kognatima ubijenog te dvadeset općini,[16] ali je ovaj visoki novčani iznos mogao biti korigiran arbitražom sugrađana[17] vjerojatno ako nije mogao biti utjeran iz imovine delinkventa ili, može se pretpostaviti, ako su okolnosti casusa išle u njegovu korist. Krađa se u tekstu tretira u dva maha, a visina kazne je, dakako, ovisila o vrijednosti ukradenog predmeta, okolnostima pod kojima je delikt izvršen i sl.[18]

Nezamjetljivo, bez "odvajanja", u popisu se normi prelazi na odredbe procesnog prava, pa se popis delikata, bez oštrih granica, nadovezuje na odredbe o ustrojstvu suda (formalna kompetencija) i dokaznim sredstvima te se, osim kraja "bloka" normi, koji je rezerviran za regulaciju sudskih instanci, u prethodnom, "srednjem" bloku, isprepleću norme tih dviju domena prava.

---

[10] Ispitaj Vj. K l a i ć, Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku, Rad JAZU, 157/1904.

[11] "... qui si post trinam correctionem se non emendaverit, rebus omnibus in commune applicatis tamquam infamis de civitate turpiter expellatur..."

[12] "...Si quis vero cutello, gladio, lancea aut sagitta, aut aliquo tali modo alium vulnaverit, et vulneratus sine defectu membrorum resanatus fuerit, medico lesi satisfaciat, et leso viginti quinque pensas, quinque vero ad usus civitatis persolvat..."

[13] "...Si vero in aliquo membrorum, debilitatis fuerit, medico lesi satisfaciat et leso decem marcas et ad usu civitatis decem pensas solvere teneatur..."

[14] "...Si vero mortuus fuerit, due partes rerum suarum cedant parentibus occisi, tercia pars civitati..."

[15] "...Si vero captus fuerit, secundum consuetudinem de ipso vindicta summatur..."

[16] "...nisi quis in ludo, sine premeditata malicia aliquem interfecerit, in hoc enim casu, centum pensas cognatis interfecti, viginti vero pensas ad communes usus refundat interfector..."

[17] "...cui, si facultas non suffecerit, civium arbitrio relinquatur..." Privilegij ostavlja mogućnost određivanja drugačijeg iznosa, posredstvom arbitraže sugrađana.

[18] "...Si vero ex incolis civitatis aliquis, sive extraneus, infra terminos civitatis in furto vel latrocinio deprehensus fuerit, per iudicem civitatis puniatur..." i dalje u tekstu "...Eodem modo, sive extraneus inveniat apud incolas, sive incola apud extraneos equum aut bovem, aut aliquas res furtivas, semper testes, ut supra duximus, producantur..."

Omjer kazni za teške delikte, koji za posljedicu imaju gubitak kojeg ekstremiteta te za one koje se mogu podvesti pod pojam "izgredničkog ponašanja" čini se, blago rečeno, neprimjerenim te svojom nelogičnošću izravno otkriva činjenicu da je u kazne za ove druge delikte "uračunan" i preventivni učinak, koji su te kazne očito morale imati. Kazna koja je dvadesetak puta veća od godišnjeg iznosa marturine slavonskog kmeta za "običnu" zaušnicu, "zlobno" povlačenje za kosu ili izvrgavanje nekoga ruglu – apstrahiramo li i činjenicu da je gradski čovjek imao posve druge mogućnosti zarađivanja nego kmet na vlastelinstvu, pa se i njihova solventnost ne može mjeriti istim mjerilima – izgleda nam u najmanju ruku pretjeranom. Kako se pak kod ponavljanja takvih ponašanja traži samo dokaz o izvršenom deliktu te se ni riječju ne spominje krivnja, trostruki recidiv je očigledno, bez obzira na okolnosti pod kojima se dogodio – bio dovoljan da se počinitelj po kratkom postupku i "sramno" eliminira iz grada, uz prethodnu konfiskaciju čitave imovine. Onaj koji je iza sebe već imao dva takva akta – nazvao je npr. nekog nedoličnim imenom te povukao drugog "zlobno" za kosu – morao je budno paziti da ne postane protagonistom i trećeg. Izazvan ili ne, ako si je dotični dopustio luksuz da "dade" nekom zaušnicu, kazna koja je bila predviđena mogla je dovesti u pitanje njegovu egzistenciju uopće te nije bila nimalo bezazlena, kakvi su, uostalom, bili svi njegovi delikti. Uspoređujući ove kazne s kaznama za "prave" zločine, ostaje nam da još jednom ustvrdimo kako je prva skupina delikata gradečkog popisa izravno podređena osnovnim ciljevima "zlatnog" privilegija – razvoju tržišta kraljevskoga grada i eliminaciji svega što tom cilju stoji na putu.

Privilegij predviđa tek dvije nenovčane kazne. Prva – smrtna kazna za ubojstvo s predumišljajem – novina je uvedena privilegijem te druga (kombinirana s imovinskom kaznom) netom komentirana kazna izgona iz grada za trostruke recidiviste delikata s pročelja privilegijskog popisa. Prva je tjelesna kazna – izuzmemo li ove dvije, uvedena tek "drugim" privilegijem 1266. g., i to za delikt povrede gradskoga suca ili kojeg od njegovih asesora. Kao alternativna za novčanu kaznu, za taj se delikt 24 godine nakon Zlatne bule, predviđa amputacija ruke.[19] Zbog čega je upravo za ovaj delikt uslijedio prvi presedan u tom pravcu – gotovo da i nije potrebno komentirati. Gradskom magistratu s relativno kratkim mandatom od godinu dana, regrutiranom iz redova građana, koji su za to vrijeme imali najviše ovlasti te najveću materijalnu kompetenciju – ius gladii – trebalo je osigurati i najveći autoritet, pa je i prijeteća kazna gubitka ruke ili, u najboljem slučaju, isplata velike svote novca, mogla nekog drznika spriječiti u nakani da uvrijedi ili povrijedi nekog člana gradskog poglavarstva, koji mu je do jučer bio možda susjedom – ili nije bio osobom njegova osobita poštovanja. U kasnijim stoljećima tjelesne su kazne više pravilo nego iznimka[20] i uobičajena su alternativa za novčane

[19] "... quod si hoc in persona iudicis vel cuiscumque sui assessoris id attemtaverit, decem marcas usualis monete pro pena exsolvat, quod si solvendo non fuerit, manum amittat." (MCZ I, Doc. 49, 41).

[20] U kasnijoj praksi suda, glede kažnjavanja delinkvenata izmjenjuju se elastičnost s nepopustljivošću, okrutne kazne s neočekivanim oprostima, traganja za materijalnom istinom sa zadovoljavanjem golom formom dokazivanja, pa možemo zaključiti da su granice dispozicije suda, unutar postavljenih okvira, i velike i rastegljive. Konkretne okolnosti slučaja, ugroženost trenutačnih interesa zajednice, ali i ličnost delinkventa utjecale su na visinu izrečene kazne, a socijalna je diferencijacija stanovništva dolazila na ovoj domeni, više nego bilo gdje drugdje do vrlo opipljivog izražaja. Sud je npr. nekim delinkventima ostavljao čak mogućnost da, umjesto novčane kazne oštećenom ponude – ispriku ("... sibi salutando reverenciam facere vel duas marcas sibi solvere...") – MCZ IV, 343. Vidi i MCZ IV, 54/ib. 314).

kazne. Birsagium sanguinis, homagium vivum, okrutna sakaćenja, amputacije dijelova tijela – kazne su kojima obiluju gradečke sudske katerne 14. i 15. stoljeća. Uvođenjem alternativnih kazni – koje Zlatna bula ne poznaje te tako i ne pruža različite šanse delinkventima istog delikta, pa time i ne pravi razliku među njima – ta je razlika itekako oštro povučena. Delinkventi dobra imovnog stanja mogli su se "izvući" visokom, ali tek novčanom kaznom (ako im kazna, s obzirom na njihov "ugled" u društvu, koji je uglavnom, išao u pravoj proporciji s materijalnim bogatstvom, nije bila oproštena, za što imamo brojne primjere u izvorima) – mogućnost koja je bila uskraćena siromašnim delinkventima, za koje je bio rezerviran čitav spektar najrazličitijih krvavih i okrutnih tjelesnih kazni.

Odgovornost delinkventa, osim kod ubojstva, gdje se razlikuje djelo učinjeno "in ludo", od onog iza kojeg stoji "premeditata malicia", uopće se ne spominje. Premda se ona ponegdje nazire ("zlobno", za razliku od "običnog" povlačenja za kosu), privilegijsko kazneno pravo, čini se, čvrsto stoji na pozicijama objektivne odgovornosti. Spomenimo opet trostrukog recidivista – učinjen i dokazan delikt – bilo je sve što je bilo potrebno za izricanje kazne. Eventualna podijeljena krivnja ili čak njezin nedostatak bili su očito – irelevantni.

Novčane kazne bez pratećih alternativnih tjelesnih kazni što u krajnjoj liniji znači i odmjeravanje u pravilu istih kazni za isti delikt bez obzira na osobu delinkventa, načelo jednakosti svih kategorija pučanstva pred gradskim sudom tek s iznimkom glede "ranga" svjedoka[21] (odredba, uostalom, teško provediva u praksi, koliko i nelogična) osnovne su značajke kaznenog prava Zlatne bule, utoliko značajnije s obzirom na vrijeme donošenja ovoga akta te s obzirom na činjenicu što su ta načela uskoro napuštena. Formacijska obilježja dolaze do izražaja već presedanom uvođenja tjelesne alternativne kazne, a što se tiče teško provedivog zahtjeva da svjedoci na koje se stranka poziva budu "sibi similiter" po rangu, primjenjivan je s najvećom dosljednošću kod drugog, itekako u praksi prisutnog, dokaznog sredstva – zakletve. Izvori 14. i 15. stoljeća otkrivaju "juramentum" kao svemoćno dokazno sredstvo – u raznolikim oblicima i varijacijama, s većim ili manjim solemnitetom, s jednim, dva, nekoliko, ali i s gomilom od 25 ili čak 50 sudionika.[22] S druge strane, u katernama iz naznačenog razdoblja kao svjedoke – slučajne očevice događaja (građanina) nalazimo i inhabitatore i inquiline i kmetove, kao što i njega nalazimo u ulozi svjedoka stranaka s rangom koji nije ravan njegovom. Za razliku od prakse sljedećih stoljeća, Zlatna je bula davala prednost iskazima svjedoka, a

---

Delikt, za koji se moglo završiti na vješalima – jednostavno se mogao oprostiti, kao što je to učinjeno npr. s potomkom uglednoga gradečkog suca i vijećnika Jakoba Bolea, 1444. g. optuženog za krađu (MCZ VI, 401), što, dakako, baca tamnu sjenu na djelatnost gradečkog suda. Istaknimo kao ilustraciju i "slučaj" nekog Tomasa Petrova, kojem je za manifestnu krađu "quemdam bovem" izrečena i izvršena smrtna kazna vješanjem, dok je stanovitom Janči iz Boletnice za krađu konja izrečena kazna rezanja ušiju. Delinkventu Tomi je za silovanje izrečena kazna amputacija noge, dok je za ubojstvo djeteta neka Elena osuđena samo na izgon iz grada (Vidi MCZ VI, 2/MCZ VII, 208/MCZ V, 10/MCZ VII, 320). "Judicium lingue" ("pranje jezika") bila je novčana kazna za "običnu" injuriju, ali je za lažno svjedočenje slijedila amputacija jezika ("... ideo jurati adjudicaverunt quod debent sibi linguam amputari vel sidi...") – MCZ VII, 427 i npr. MCZ IV, 242. Za krađu stvari relativno male vrijednosti (dvije tunike, kako je npr. to zabilježeno u jednom casusu) uobičajena je kazna – rezanje ušiju, jednog ili obaju; za vrednije stvari, kako smo naprijed naveli predviđena su bila vješala.

[21] "... Testes autem eiusdem conditionis et libertatis, cuis sunt isti, assumantur..."

[22] Isp. Apostolova Maršavelski, Iura possessionaria, 34

ne zakletvi (premda uz spomenuti teško provediv zahtjev), a time i prednost utvrđivanju materijalne istine pred zadovoljenom formom. Uostalom, po jednoj od njezinih odredaba zakletva se kao dokazno sredstvo *explicite* eliminira – ona se uskraćuje kradljivcu ili pokradenom koji nije "domaći", bez sumnje zbog činjenice što se zakletva onog koji povremeno ili slučajno boravi u gradu nije smatrala ni dovoljnim ni pouzdanim dokazom koji je imao istu "težinu" kao zakletva u gradu stalno nastanjenog domaćeg čovjeka.

4. Regulaciji procedure pred sudom Zlatna bula posvećuje pomnu pažnju. Formalna kompetencija gradskoga suda određena je za sve kategorije pučanstva, ali i u svim parnicama u kojima je jedna od stranaka pripadnik neke od tih kategorija gradskog stanovništva.[23] Forum delicti commissi određen je također za sve delikte izvršene na teritoriju grada.[24] Materijalna kompetencija obuhvaća i ius gladii, sa svim što to pravo znači u povijesti grada uopće.[25]

Prva sudska instanca bila je, "čitamo" li tekst privilegija doslovno, koncentrirana u gradskom sucu,[26] kao samostalnom organu, bez obzira na vrstu i vrijednost spora te težinu delikta. Međutim, već i opsežnost funkcije gradskog suca, prvog čovjeka u gradu, koji je stajao na čelu gradske uprave, koji je reprezentirao grad prema vani – svoju, vjerojatno najopsežniju funkciju – sudačku, sudeći barem prema broju parnica zabilježenih u kasnijim katernama, jedva da je mogao obavljati sam, bez pomoći i podjele odgovornosti i ostalih članova magistrata. U Zlatnoj se buli potonji doduše ni riječju ne spominju, ali ih "drugi" privilegij Gradecu spominje u dva maha[27] i uvođenjem drastične tjelesne kazne za povredu njihove ličnosti nastoji zaštititi njihov autoritet. U literaturi je postavljena teza da se iudex civitatis samostalno bavio "lakšim" parnicama, ali da je za najveći broj parnica gradski sud djelovao kao kolektivno tijelo.[28] Ova nam se teza čini posve prihvatljivom, budući da u kasnijim izvorima nailazimo i na casuse, rješavane čak i bez nazočnosti suca. U svakom slučaju, već samo spominjanje "assessores" a i "konzilijarija" u privilegiju iz 1266. govori u prilog pretpostavci da je postojanje obaju tijela gradskog magistrata – zatečeno stanje i u vrijeme donošenja "zlatnog" privilegija.

---

[23] "... Item, cives de predicta civitate vel jobagiones de villis ad ipsam pertinentibus, que prope territorium ipsius civitatis fuerint site, nullius iudicio, nisi iudicis civitatis astare teneantur..." te naprijed u tekstu: "...Item, si quis extraneus aliquem de civitate in causa pecunaria vel illata iniuria voluerit convenire, coram iudice civitatis conveniat..."

[24] "... Item si quis de extraneis intrans civitatem, sive in vico, sive in domo, sive in foro similia, ut supra notatum est, perpetraverit, per iudicem civitatis iudicetur, et eisdem penis subiaceat condempnatus. Si vero ex incolis civitatis aliquis, sive extraneus, infra terminos civitatis in furto vel latrocinio deprehensus fuerit, per iudicem civitatis puniatur..."

[25] Dodjela najšire kompetencije, tj. "pravo mača" – sadržana je u riječima da će se od ubojice, koji djelo nije izvršio "in ludo", već "cum premeditata malicia" – "secundum consuetudinem de ipso vindicta sumatur" – pravo koje gradski sud nije imao do dodjele Zlatne bule.

[26] U komentaru mogućnosti ulaganja priziva spominje se samo sudac, čija se odluka osporava, on je "suspectus". O eventualnim ostalim članovima sudskoga vijeća nema ni riječi.

[27] "... Sane, si quis in calumnia vel falso testimonio manifeste convictus fuerit vel eciam deprehensus, nec in iudicem vel eius assessorem seu consiliarium deinceps admittatur..." (MCZ I, Doc. 49, 42). Vidi i bilj. 19.

[28] Opširnije v. Apostolova Maršavelski, n. dj., 33 – 34.

Maiores civitatis[29] bili su drugostepeno sudsko vijeće, a iz kasnijih izvora saznajemo da je bilo sastavljeno od sudaca čiji je mandat istekao ("condam judices", "antiqui judices"). Iz kasnije prakse saznajemo tek da su svoj posao – ne preopsežan uostalom – obavljali posebnim, "nesudskim" danom – subotom. Činjenica da su u moru parnica prizivi na sud maioresa bili prilično rijetki govori dakako da su stranke u pravilu poštovale prvostepenu sudsku odluku[30] što je opet u izravnoj suprotnosti s njihovim stavom prema sudskim pozivima, koji su se u dva i više navrata u velikom postotku jednostavno – ignorirali. Visok stupanj tolerancije gradskoga suda glede ovog stava gradečkog pučanstva da se protumačiti pretpostavkom da su stranke, nakon ulaganja tužbe, izvan suda rješavale svoje sporove, a obveza da se o tome obavijesti sud očito nije postojala.

Odluke donošene na instanci "maiores civitatis" u najvećem su broju bile i definitivne. Treća instanca, priziv na sud vladara[31] koji predviđa privilegij, u praksi je imao značaj ekscesne iznimke[32] pa i onda kada je na čelu te instance stajao vladarev "magister tavernicorum".[33]

Ni izravno obraćanje sudu vladara nije u praksi imalo veći odaziv. Imajući u vidu uvjete koje privilegij predviđa i za priziv na sud vladara i za izravno obraćanje tom sudu, to nas nimalo ne iznenađuje. Ti su uvjeti, naime, takvi da je više nego očito da su i treća instanca i izravno obraćanje sudu vladara koncipirani više kao teoretske mogućnosti nego kao mogući razvoj događaja. Dapače, ti nas uvjeti ostavljaju u uvjerenju da su se nastojali obeshrabriti eventualni namjernici da svoju pravdu traže od najviše instance te da se sporovi rješavaju definitivno na razini grada. Stranku koja inzistira na tom svom pravu ima, naime, predstavljati isključivo gradski sudac, onaj isti koji je donio osporavanu odluku ili eventualno njegov nasljednik. Ako je pred sud vladara išao sudac koji je "suspectus", bilo je izravno povrijeđeno pravilo "saslušati i drugu stranu" i objektivnost odluke dakako dovedena u pitanje. Sámo pak korištenje ove mogućnosti privilegij izravno naziva "uzaludnim poslom", a stranku koja je odlučila da se izravno obrati sudu

---

[29] O instanci "maiores" vidi S. B o r o w s k i, Sredniowieczny sad senjorow miasta Gradcu kolo Zagrzebia, Warsawa, 1932.

[30] Da su se stranke rijetko odlučivale za ulaganje priziva na instancu "maiores", vjerojatno je pridonijela i činjenica da je za neoosnovane i ponavljane prizive stranci mogla biti izrečena visoka novčana kazna od 25 maraka (Vidi npr. MCZ V, 33).

[31] "...quod si iudex suspectus habebitur, et actor legitimam causam recusationis allegaverit, convocatis omnibus maioribus civitatis, ipso iudice presidente, negocium decidatur, de quorum sentenca, si ad huc contingeret dubitari, et actor inportunus eos ad regis citaverit presentiam, solus iudex pro aliis omnibus ad regem ire teneatur. Eodem modo pro quacumque causa iudicem civitatis et cives, vel cives solos ad regis presentiam quis citaret, non tenetur ire, nisi solus iudex civitatis...".

[32] "Et si quis aliquem civem vel cives, non requirens antea iusticiam sibi fieri a iudice civitatis ad regem citaverit, pro illo vel illis iudex ire tenebitur, et ei citator refundet expensas, eo quod contempta auctoritate regalis privilegii sibi cogniati, irrequisito iudice civitatis, fatigavit eum frustra laboribus et expensis..." Troškovi puta sudu vladara izričito se stavljaju na teret stranke koja se izravno obraća sudu vladara, "prezrevši" mogućnost rješavanja spora na razini grada. Malo je vjerojatno, međutim, da se to nije odnosilo i na stranku koja je odlučila uložiti priziv na sud "maiores civitatis".

[33] Jedan od rijetkih priziva na sud vladara zabilježen je u katerni iz 1363. g. ("Lacho causam suam, quam, contra Michaelem Hudlep movit vel movere speratur, ad presentiam regis appelavit" – MCZ IV, 277). Prizivi na sud kraljevskog magistri tavernicorum u drugoj su polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća nešto češći. Vidi MCZ, V, 42/ib. 158/ib. 216/MCZ VI, 268, 2.

vladara označava kao "bezobzirnu" te je optužuje za nepoštovanje poznatih gradskih prava. K tomu, odlazak gradskoga suca pred vladarev sud financirala je stranka koja je uložila priziv, odn. ona koja je prezrela gradsku judikaturu. Obeshrabrujući proceduralni uvjeti, visok rizik i vjerojatno isto takvi troškovi, neveliki izgledi da se izbori odluka u svoju korist (u privilegiju se komentira samo neuspjeh takvog pothvata) – bili su više nego dovoljni razlozi da i najupornijeg i najoptimističnijeg građanina odvrate od poduzimanja tog koraka. U svakom slučaju, iznimno malen broj slučajeva u praksi – tek nekoliko za stotinu i pedesetak godina, za koje raspolažemo sudskim katernama, govori sam za sebe. Ipak, i mimo neraspoloženja prema korištenju ove mogućnosti, njezino je značenje bilo veliko. Ostavljajući otvorenu i tu alternativu, vladar je pružio gradu i građanima konkretnu moralnu potporu te dodijelio imunitet gradskog suda od bilo čijeg sudišta do vladareva pa je treća sudska instanca u koncepciji gradečkog privilegija potez više političkog nego praktičnog značaja.

Skromni odaziv i na mogućnost ulaganja priziva na maiores civitatis, nevezanu ni za kakve uvjete, teško je protumačiti. Ako je i bilo skepse stranaka da će condam judices "prezreti" odluku svog kolege, aktualnog suca i dati za pravo nezadovoljnoj stranci, sam je sastav ovog vijeća, koje su činili maiores svih etničkih grupa s iskustvom suca s jednim ali i s više sudačkih mandata morao ulijevati povjerenje i što se kompetencije i što se objektivnosti tiče, pa je takvoj skepsi bilo malo mjesta. Ostaje tek činjenicom da je najveći broj sporova u praksi 14. i 15. stoljeća nalazio svoj završni epilog pred prvostepenim gradskim sudom te da je priziv drugostepenoj instanci, premda nevezan ni za kakve uvjete i teškoće poput priziva na treću instancu, bio rijedak i "ekscesni" događaj.

Na koncu, ustvrđujemo da se i kazneno i procesno pravo gradečke Zlatne bule odlikuju nimalo imaginarnom te, kada je sredina 13. stoljeća u pitanju – iznenađujućom humanošću. Odredbe ovih najcjelovitije reguliranih domena prava, usmjerene – kao i najveći dio odredaba privilegija uopće – postizavanju viših i dalekosežnih ciljeva – brišu (izuzmemo li odredbu o "rangu" svjedoka) sve razlike što se socijalnog statusa heterogenoga gradskog pučanstva pred sudom tiče. Svi su sudionici procesa jednaki pred sudom, kao što su to i delinkventi, za koje nema alternativnih kazni i koji na jednak način odgovaraju za svoja nedjela, bez obzira na to kojem društvenom sloju pripadaju. Konačno, odsutnost tjelesnih kazni u Zlatnoj buli zagrebačkom Gradecu – u predvečerje inkvizicije – na izravan način potvrđuje tu humanost. Tijekom kasnijih stoljeća je, nažalost, uvođenjem alternativnih tjelesnih kazni – brojnih i okrutnih, stvoren dubok jaz između ličnosti delinkvenata – onih za koje su bile "rezervirane" tjelesne kazne, budući da visoke novčane nisu mogli platiti i onih koji su to mogli i time bili pošteđeni intervencije gradskog krvnika. Premda se kasnijih stoljeća u odredbe privilegija nije izravno diralo, vrela iz razdoblja 14. i 15. stoljeća pokazuju da je od humanosti, ugrađene u njegovim normama – malo što ostalo. Dapače, i ona jedina odredba koja je stavljala ogradu glede "ranga" sudionika u procesu, ali bila teško održiva u praksi, u kasnijim je stoljećima "prebačena" i dosljedno je primjenjivano drugo dokazno sredstvo kod kojeg je ta ograda funkcionirala. Stvarna i jedina razlika koju Zlatna bula pravi među strankama pred sudom, odbijajući kod krađe zakletvu kradljivca ili pokradenog koji je extraneus (ne zakletva, "semper testes") ima, uostalom, svoje puno opravdanje i otkriva nastojanje da se zaštite interesi domaćeg čovjeka.

Odredbe Zlatne bule ostale su, kako je poznato, stoljećima na snazi. Korekcije prakse nisu, nažalost, značile uvijek ni poboljšanje njezinih rješenja, još manje daljnju izgradnju osnovnih načela na kojima je ona počivala.

Zusammenfassung

STRAF-UND PROZEßRECHT DER GOLDENEN BULLE

Magdalena Apostolova Maršavelski

Die das Straf-und Prozeßrecht regelnden Bestimmungen machen den größten Block der Rechtsnormen in der Goldenen Bulle aus. Das Strafrecht wird durch folgende Charakteristiken gekennzeichnet. Erstens sind auch solche Delikte Gegenstand dieser Regelung, die kaum Elemente eines strafrechtlichen Vergehens haben. Dies sind der Reihe nach aufgeführt zahlreiche Verstöße gegen die Ordnung, die sich meist auf dem Stadtmarkt und während Markt-und Messetagen ereignen. Die Strafen für folgende "harmlose" Delikte sind überhaupt nicht harmlos, und bei dreimaligem Rückfall in derartige Vergehen hatte man die drastische Strafe der Konfiskation des gesamten Vermögens zu gewärtigen, sowie die "schandbare" Vertreibung aus der Stadt. Die Exemplarität dieser Strafe stimmt mit dem grundlegenden Ziel der Privilegien überein für gegen das Gesetz Verstoßende und alles, was den Rhythmus des urbanen Lebens störte und seiner Reputation schadete war in der Stadt kein Platz. Die anderen Strafen sind auch hoch, aber "besser" aus das begangegen Vergehen "abgestimmt". Das Homagium ist für den Bürger fast ebenso wie für den Adeligen. Zweitens sind alle Strafen, mit Ausnahme der Vertreibung aus der Stadt und der durch das Privilegium eingeführten Todesstrafe für vorsätzlichen Mord-, Geldstrafen. Der größere Teil der Strafe geht an den Geschädigten, bezw. an Kognaten des Getöteten, etwa ein Viertel wird zum "Nutzen der Gemeinde" verwendet. Die Tatsache, daß die Goldene Bulle keine körperliche Züchtigung kennt (die erste Bestrafung dieser Art ist alternativ zur hohen Geldstrafe im Privilegium aus dem Jahr 1266 für das Vergehen der Verletzung des Stadtrichters oder seines Assessors vorgesehen), die als Alternative für Geldstrafen in den folgenden Jahrhunderten fast zur Regel werden, zeigt die Tatsache auf, daß das Gradecer "goldene" Privilegium konsequent die Delinquenten vor Gericht gleichstellt, ohne Rücksicht auf deren gesellschaftlichen Status oder ihre Vermögensverhältnisse.

Die prozeßrechtlichen Bestimmungen legen die breiteste materielle Kompetenz des Stadtrichters fest. Die formale Zuständigkeit ist genau geregelt und bestimmt, wie auch die zugelassenen Beweisverfahren und Mittel und deren Anwendbarkeit in der Praxis. Als zweite Gerichtsinstanz wurden alle "maiores civitates"-antiqui, condam judices bestimmt, wie wir aus späteren Quellen erfahren. Die dritte Berufungsinstanz war das königliche Gericht selbst, und die Partei konnte sich direkt an dieses Gericht wenden, indem sie die Judikatur der Stadt "übersprang". Das Konzept des Erscheinens vor dem königlichen Gericht war aber so, daß es eventuelle Absichten dieser Art in verschiedener Weise entmutigte, sich dieses Rechts auch tatsächlich zu bedienen, was die äußerst seltenen Fälle eines solchen Entschlusses in der Praxis auch bestätigen. Das königliche Gericht sollte eine moralische Unterstützung für den Stadtrichter sein und die konkrete Bestätigung seiner Immunität vor jeglicher Verhandlung außer vor dem königlichen Gericht – aber in der Praxis mußten die Streitfälle definitiv auf der Ebene der Stadt gelöst werden.

GRADEC U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Neven Budak

a) Politički razvoj

U dugom razdoblju što je omeđeno s jedne strane prvim naznakama turske opasnosti, a s druge njezinim konačnim popuštanjem, Gradec je prošao razvojni put od svojeg srednjovjekovnog privrednog, društvenog i demografskog vrhunca, preko zaostajanja do duboke krize.[1] Društveni i gospodarski procesi nisu se pritom uvijek poklapali s političkim položajem grada. Dapače, vrijeme manje samostalnosti u 15. st. bilo je ujedno i vrijeme (još uvijek) visokih dometa gradskog života, dok je razmjerna politička sloboda bila praćena posvemašnjim siromašenjem i odumiranjem. Bila je to obrnuta slika od one na koju smo navikli prateći sudbinu drugih hrvatskih gradova u to vrijeme.[2]

U osnovi je pred Gradecom ipak stajao isti problem kao i pred drugim slavonskim kraljevskim gradovima: na koji način sačuvati svoj povlašteni položaj u doba vladanja sve slabijih vladara, ili pak onih kojima su gradovi služili samo kao izvor dodatnih sredstava za ratovanje i vođenje politike u prostranstvima do kojih je pogled purgara jedva dopirao. Napokon, Gradec je u toj igri oslanjanja na vladara i izmicanja njegovim nastojanjima da zalaganjem gradova dođe do gotova novca prošao bolje od ostalih – najkraće se tijekom ta dva stoljeća nalazio u privatnim rukama. Žrtve, međutim, nisu bile malene, a sloboda samouprave neće više nikada biti tako nesputana kao u 13. i 14. stoljeću.[3]

Kao i za mnoge druge gradove, tako i za Gradec početak borbe za očuvanje sloboda počinje s vladavinom kralja Žigmunda. Vječito bez novca, prečesto odsutan iz kraljev-

---

[1] Općenito o povijesti Zagreba i napose Gradeca u ovom razdoblju, pored tekstova I. K. Tkalčića u uvodnim poglavljima njegove znamenite edicije Povijesnih spomenika slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, I. Kampuš – I. Karaman, Tisućgodišnji Zagreb, Zagreb 1975, 56 – 91; S. Krivošić, Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, Zagreb 1981, 45 – 73; V. Bedenko, Zagrebački Gradec, Zagreb 1989. Mnogo podataka i u L. Dobronić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb 1992. Broj posebnih rasprava o ovom razdoblju znatno je veći, ali će čitalac lako pronaći u navedenim djelima daljnju literaturu, ako nije spomenuta u ovom tekstu. Razdoblje 14. stoljeća i djelomično 15. st. obrađeno je u knjizi N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982.

[2] N. Budak, Urbanizacija varaždinske županije do kraja 16. stoljeća, Doktorska disertacija, rukopis, Zagreb 1991; T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća, Historijski zbornik XXXV, 1982, 43 – 118; O stanju u istarskim gradovima M. Bertoša, Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, knj. I, Pula 1986. Drugačija je dakako situacija u turskom dijelu Hrvatske. O tome N. Moačanin, Gradovi u turskoj Slavoniji i Srijemu, Doktorska disertacija, rukopis, Zagreb 1989.

[3] O politici vladara prema gradovima u Slavoniji i Ugarskoj u 15. st. vidi Budak, n. dj.

stva (ne samo hrvatskog ili slavonskog nego i ugarskog), Luksemburgovac je rado zalagao svoje gradove onima koji su ga podupirali novcem ili vojskom.[4]

Grad se našao u najtežoj situaciji u vrijeme vladavine knezova Celjskih. Posljedice njihove vlasti za slobodu "slobodnoga" grada izazvale su u historiografiji zanimljivu raspravu, u kojoj su se ocjene kretale od krajnje osude Celjskih do odbacivanja svih optužbi protiv njihove samovolje. Promatrajući cjelokupnu politiku ovih knezova prema Gradecu, ali i njihov odnos prema gradovima u Hrvatskoj uopće, možemo utvrditi da je očigledno kršenje gradske samouprave, pa čak i nasilje nad pojedinim građanima, bilo praćeno brigom za gospodarski razvoj grada, tako da sveukupna bilanca njihova doba za Gradec nije bila negativna. To više što su zahvaljujući vladavini Celjskih građani napokon riješili problem Popova tornja, tog stranog tijela u gradskom organizmu.[5]

S vladavinom Matijaša Korvina uspostavlja se ponovno neokrnjena kraljevska vlast nad Gradecom, koji više nikada neće doći u privatne ruke. U burnim vremenima turskih ratova vladari su posvećivali pažnju gradu ovisno o svojoj političkoj i materijalnoj snazi, ali su i oni najslabiji, iz kuće Jagelovića, nastojali pružiti bar neku potporu građanima, čiji je položaj bivao sve teži što im se više približavala granica. Unatoč teškoćama grad je stekao središnju ulogu u hrvatskom kraljevstvu, jer su se u njemu, nakon potpunog marginaliziranja Križevaca, počeli održavati sabori. Posljednji se put sabor u Križevcima sastao 1549. godine, a u Zagrebu se gotovo ustalio od 1558.[6] Tako je Gradec, u vrijeme svoje najdublje krize, postao metropolom Hrvatske, kako je nazvan u saborskim aktima 1557.

b) Gospodarski razvoj

Ako je politički razvoj tekao za Gradec povoljno, bar što se tiče njegove samouprave i središnjeg položaja u kraljevstvu, gospodarske su prilike u rasponu od 1400. do 1600. postajale sve težima. Prema kraju ovog razdoblja pogoršanje je poprimilo upravo dramatične razmjere.

Danas ne raspolažemo s dovoljno izvornog materijala kojime bismo mogli sasvim jasno dokumentirati privredni razvoj Gradeca u 15. st., ali nam neki pokazatelji govore da je s 14. stoljećem u prošlost otišlo i doba njegova najvećeg blagostanja. Nosioci gospodarske snage u prvih poldrug stoljeća gradečkog života bili su u najvećoj mjeri talijanski trgovci, pretežno Firentinci. Odlazak njihovih najistaknutijih predstavnika,

---

[4] Kako je djelovao Žigmundov sustav vladanja, usmjeren na njegove njemačke zemlje, ostavljajući ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u pozadini (a time i njegove gradove), prikazala je S. Wefers, Das politische System Kaiser Sigmunds, Stuttgart 1989. O Žigmundovoj politici u Ugarskoj E. Mályusz, Kaiser Sigismund in Ungarn 1387 – 1437, Budapest 1990 (o gradovima napose 187 – 228).

[5] V. Bedenko, Zagrebački Gradec, Zagreb 1989, 23 – 24; N. Budak, "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad...", Zlatna bula 1242 – 1992, katalog izložbe, ur. Z. Stublić, Zagreb 1992, 25 – 26 i tamo navedena literatura (N. Klaić, I. Kampuš, T. Raukar) u kojoj se donose oprečne ocjene vladavine Celjskih.

[6] Franjo Iločki 1562. ističe da je Zagreb najpovoljnije mjesto za održavanje sabora, jer je najbliži Hrvatskoj. E. Laszowski, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae XII, Zagreb 1929, 441. O mjestima održavanja sabora vidi Kronološki pregled zasjedanja Hrvatskog sabora (1273 – 1918), u: 150 godina hrvatske riječi u Hrvatskom saboru, Zagreb 1993, 11 – 22.

kakav je bio npr. Leonard Attavantis, ili propadanje drugih, poput Bolya, bili su jasni znakovi slabljenja ekonomske važnosti Gradeca. Njihovu ulogu, doduše, donekle zamjenjuju Nijemci, pogotovo u vrijeme Celjskih, ali njihova financijska snaga čini se da nije mogla zaustaviti recesiju.[7] Pa ipak, Gradec je i u 15. st. još uvijek važna točka na magistralnom trgovačkom putu od Budima prema moru, kao i na križištu nekoliko lokalnih cesta. Preko Zagreba izvozila se ugarska stoka za mletačko tržište, a i dio bakra iz slovačkih rudnika u Banjskoj Bistrici.[8]

No, s porastom turske opasnosti koja je isprva ugrozila sigurnost puta od Zagreba prema moru, a potom nanijela velike štete ugarskom stočnom fondu, prilike su se stale naglo mijenjati. Na važnosti dobiva Ljubljanska cesta, kojom se Ugarska preko Ptuja i Ljubljane povezuje s Venecijom, a kapital se iz ovih krajeva povlači u sigurnije gradove carstva, u Nürnberg i Regensburg. Zbog toga opada promet preko slavonske tridesetnice, a time i Zagreba.[9]

Posljednji svijetli trenuci gradečke trgovine zbili su se u vrijeme Maksimilijanova rata s Venecijom (1508 – 1516), kada se trgovina vraća na cestu Zagreb – Senj. To je doba velike trgovačke djelatnosti Zvana Pastora, gradečkog suca i zakupnika tridesetnice. On se prvi odvažio izvoziti stoku u Veneciju preko mora, vjerojatno preko luke u Bakru. Nakon nekoliko brodoloma, seljačkog ustanka u Kranjskoj i uspostave mira između Maksimilijana i Serenissime, ugasila se i ta posljednja iskra srednjovjekovnoga gradečkog poleta. Dok je 1500. g. trećina ugarskog izvoza na zapad išla preko slavonske tridesetnice, 23 godine kasnije taj se iznos smanjio na pola. Neposredno prije opsade Sigeta još je samo 8,9% ugarskog izvoza prema Italiji išlo preko Zagreba.[10]

Turci nisu bili jedini krivci tog nepovoljnog razvoja. Sigurnost je bila važan element trgovine, ali je profit bio važniji. Ferdinandu je zbog golemih vojnih troškova i turskog danka stalno nedostajalo novca, a drugačije nije bilo ni za njegovih nasljednika. Ocjenjujući da bi iz intenzivne ugarsko-mletačke trgovine stokom i kožama mogli izvući veliku dobit, vladari su često zapadali u grešku da taj cilj postignu povećanjem carina ili privilegiranjem njemačkih trgovaca na račun Mlečana. Te su mjere skrenule velik dio trgovine na put od Požege preko Bosne do Zadra, Makarske i Dubrovnika. Time se Gradec našao sasvim izvan glavnih prometnih pravaca.[11]

---

[7] O privrednim kretanjima na Gradecu, pored navedenih djela u bilj. 1, I. Kampuš, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV do XVI vijeka, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest V, 1964; isti, Prilog poznavanju privrednog položaja zagrebačkog Gradeca u 16. st. na osnovu varoških računa prihoda i rashoda, Radovi (kao prethodno) VI, 1968; isti, Die wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung Zagrebs in 16. und 17. Jh., Symposion Mogersdorf 1972, Szombathely 1974; N. Budak, K. Kanižaj, S. Vorel, Kolonije stranaca na Gradecu u 14. stoljeću, u: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (Arheološka istraživanja u Zagrebu i zagrebačkoj regiji) (u pripremi).

[8] O. Pickl, Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert, u: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Graz 1971, 71 – 129.

[9] O. Pickl, Der "Dreißigst in Windischland". Organisation und Ertrag des ungarischen Außenhandelszolles in Oberslawonien im 16. Jh, Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 18, 1971, 157 – 178.

[10] Pickl, Die Auswirkungen, 85 – 86.

[11] O tome Pickl, Der "Dreißigst in Windischland".

Slabljenju Gradeca pridonosila je i gospodarska politika zagrebačkog kaptola, koji je raznim pogodnostima mamio trgovce u svoje dućane. Obračuni konkurentskih jurisdikcija, katkad na sudu, a katkad na Krvavom mostu, gurali su grad u još dublji glib ekonomskog zaostajanja.

Na sve to, još je i vladar, tražeći po svojoj državi novac, opteretio građane dodatnim porezima. Ne samo što je prestala vrijediti Belina povlastica o neplaćanju tridesetine, nego je uveden i ratni porez, nekoliko puta veći od redovnog. Kralj je 1557. g. zahtijevao od građana 1000 fl. dike, ali su Gradečani svojim, očito opravdanim, molbama uspjeli postići veliko smanjenje. O bijednom stanju grada rječito govori podatak da 1584. g. nije bio u stanju prikupiti niti simboličnu diku od 50 fl., pa je poreznicima isplaćen samo 31 fl.[12]

U takvim je okolnostima bilo potrebno pronaći neki način da se grad održi. Ako posrednička trgovina nije mogla donositi dovoljno dobiti, valjalo je organizirati vlastitu proizvodnju. Gradec je bio obrtnički grad, ali obrti, sputani cehovskim ograničenjima i bez dovoljno kapitala, nisu mogli Gradec pretvoriti u neko važnije proizvodno središte. Proizvodnja te vrste mogla je biti namijenjena samo lokalnom tržištu.

Građani su uzor potražili u feudalcima, koji su se u drugoj polovici 16. st. i sami nastojali uključiti u trgovinu. Novac je gubio vrijednost, te su ovi nastojali povećavanjem tlake doći do poljoprivrednih proizvoda kojima bi mogli i sami trgovati. Zbog toga je i Gradec povećao opterećenje svojih kmetova, te se tako intenzivirala proizvodnja vina, ali su porasli i prinosi od žitarica.[13]

Materijalni je položaj grada donekle ublažavala činjenica da je vladar prepustio građanima prihod od tridesetine, kako bi njime vršili nužne popravke na zidinama. Modernizacija i održavanje utvrda bili su glavno jamstvo sigurnosti Gradečana, pa je magistrat doista sredinom stoljeća započeo s radovima na izgradnji novih Mesničkih vrata. U posvemašnjem nedostatku novca, gradska je uprava prihode od tridesetine trošila i za druge potrebe, npr. za gozbe i darove, a kako sredstava ionako nije dostajalo za veće investicije, izostali su sveobuhvatniji radovi na utvrdama. Gradec se ipak, zbog svog strateški važnog položaja, pomalo pretvarao u grad-garnizon, s velikom i šarolikom vojnom posadom, koja je, sastavljena dobrim dijelom od stranaca, gradu davala stanovitu notu kozmopolitizma.[14]

Dakako, radilo se o opsjeni. Nekada europski grad, Gradec je sada postao provincijsko središte na granici. Vidi se to i po broju njegovih studenata. Pratimo li one koji su studirali u Beču tijekom druge polovice 15. i u 16. stoljeću, vidjet ćemo da im broj slijedi privredne mogućnosti grada. Najviše ih je otišlo na studije između 1511. i 1529. g., u vrijeme dakle, kada Zvan Pastor posljednji put za nekoliko desetljeća oživljava gradečku privredu. Sve je manje bilo onih koji bi se odvažili uzdići se iznad prosjeka svoje obrtničke sredine. U takvim nas prilikama još više očarava pojava Pavla Skalića.[15]

---

[12] Kampuš, Prilog poznavanju privrednog položaja, 18.

[13] I. Kampuš, Die Lage der städtischen Untertanen des zagreber (Agramer) Gradec im 16. und 17. Jahrhundert, Burgenländische Forschungen, Sonderband VII, 1984, 193 – 205.

[14] I. Kampuš, O utvrđivanju zagrebačkog Gradeca 1557 – 1559, Historijski zbornik XXI – XXII, 1968 – 1969, 309 – 327; Bedenko, n. dj., 14 – 21.

[15] F. Šišić, Hrvati na bečkom sveučilištu od godine 1453 – 1630, Vjesnik Zemaljskog arhiva 5, 1903, 161 – 171.

c) Društvene i demografske promjene

Promatrano je dvostoljetno razdoblje ujedno i vrijeme demografske stagnacije i opadanja Gradeca. Ne samo sveopća nesigurnost i nepovoljan privredni razvoj, nego i epidemije kuge što je u tri navrata pogodila grad (1468, 1475. i 1544), uzrokovali su znatan pad broja žitelja. Dok ih je sredinom 15. st. bilo do 3500, krajem 16. st. broj im se smanjuje na 1500 – 2000.[16] U takvim je prilikama grad doista morao izgledati prilično jadno. G. 1591. piše općina kralju Rudolfu da je u gradu više od 125 napuštenih fundusa.[17] Naseljenost se pokušala poboljšati prihvaćanjem Bišćana koji su izbjegli nakon pada njihova grada 1592. g., ali je ovima napokon, nakon sedam godina, dodijeljen status gradskih podložnika, a ne građana.[18]

Kako je među sve malobrojnijim i sve neobrazovanijim građanima bilo teško pronaći dovoljno ljudi za demokratske izmjene gradske uprave, po uzoru na one srednjovjekovne, vlast se u gradu usredotočila u rukama malog broja ljudi. Premda će pravi sukobi oko uprave izbiti tek u 17. st., već se sedamdesetih godina 16. st. naziru prvi pokušaji stvaranja oligarhijskog sloja među obrtnicima i trgovcima. Karakterističan je slučaj kovača Ivana Blažekovića, dugogodišnjeg suca, kojeg su sugrađani zbacili s vlasti, ali je bio vraćen na vladarevu intervenciju. Njegov je sin Benedikt, mada protestant, uspio dobiti plemstvo i tako upozoriti na put stvaranja budućeg senatorskog sloja bogatih građana i doseljenih plemića.[19]

Borbe oko reforme gradske uprave, odnosno ukidanja demokratskih srednjovjekovnih tradicija, bile su znak stvaranja novih odnosa unutar države u kojoj su jačali centralizam i birokracija. Na kraju 16. st. sve je bilo drugačije negoli u vrijeme srednjovjekovnoga Gradeca: siromaštvo, depopulacija, nesigurnost, borba za vlast, vojnici umjesto trgovaca, ruševne i zapuštene zgrade. Pa ipak, ma koliko to bilo na prvi pogled čudno, upravo u to vrijeme svoje najteže krize Gradec se pretvorio u središte združenih kraljevstava Hrvatske i Slavonije, zahvaljujući ponajprije povoljnom centralnom položaju u odnosu na "ostatke ostataka" sjeverno i južno od Kupe. "Metropola huius regni", kako sabor 1557. naziva Zagreb, bila je vidovita najava budućeg razvoja.

[16] Krivošić, n. dj., 55, 70.

[17] MHCZ XVI, 12.

[18] MHCZ XVI, 151.

[19] N. Budak, Gradske oligarhije u 16. i 17. st. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj s posebnim osvrtom na zagrebački Gradec, Symposion Mogersdorf 1988. (u pripremi).

Zusammenfassung

GRADEC IM SPÄTMITTELALTER

Neven Budak

Das Spätmittelalter von Gradec können wir einerseits durch die ersten Anzeichen der wirtschaftlichen Stagnation und die Vorzeichen der Türkengefahr bestimmen, und anderseits durch das endgültige Nachgeben gegenüber dem Osten und den Beginn einer erneuten Erstarkung. Innerhalb dieses zeitlichen Rahmens von etwa 150 Jahren erlebte Gradec seine langwierigste und schwerste Krise.

Dabei war es kaum anders in seinem Schicksal als die anderen Städte Nordwestkroatiens, aber es konnte seine spezifische Lage insofern beibehalten, als es den Status einer freien königlichen Stadtfast durch den gesamten Zeitraum bewahren konnte (mit Ausnahme der kurzen Herrschaft der Grafen Celjski in der ersten Hälfte des 15. Jhs.).

Die wirtschaftliche Entwicklung der Stadt erlitt schwere Rückschläge sowohl wegen des türkischen Vordringens, das die Kommunikation zum Osten unterband, als auch wegen der Zollpolitik der Habsburger, die im 16. Jahrhundert durch Zollerhöhungen den Handel, der Vieh über Bosnien nach Ungarn exportierte umlenkte. Die Florentiner Kaufleute, die Träger der Prosperität der Stadt im 14. Jh., zogen sich zurück, und ihren Platz nahmen die Deutschen ein, deren wirtschaftliche Kraft damals bedeutend geringer war.

Der Versuch, ein halbwegs normales ökonomisches Niveau zu erhalten, führte zur Ausbeutung der Stadtbauern, denn die Landwirtschaft war der einzige Bereich, aus dem die Gradecer – außer aus dem Handwerk – einen gewissen Gewinn erzielen konnten.

Die allgemeine Krise führte auch zur demographischen Stagnation und zum Abfall, so daß die Stadt Ende des 16. Jhs. höchstens 2000 Einwohner hatte. Eine derart ungünstige Situation, die verstärkten Bestrebungen der Herrscher, die Verwaltung zu zentralisieren, führten zur Entstehung einer städtischen Oligarchie, die alle Macht in der Stadt in sich vereinte und übernahm, was auch bald (zu Beginn des 17. Jhs.) zu offenen Zusammenstößen führte.

Gleichzeitig wurde die Stadt wegen der nahen Türkengefahr und der nahen Grenze zur Garnisonsstadt und Festung.

Alle diese Schwierigkeiten behinderten die weitere Entwicklung von Gradec jedoch nicht. Die Stadt wurde zum fast ständigen Ort des kroatischen Landtages, und 1557 nannte man die Stadt "metropolis huius regni", und hier zeichenete sich bereits die künftige politische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Rolle der Stadt ab.

O OPORUČNOJ SLOBODI U ZAGREBAČKOM GRADECU – PO ZLATNOJ BULI I KASNIJOJ PRAKSI

Magdalena Apostolova Maršavelski

1. Regulaciji režima nasljeđivanja u Zlatnoj buli zagrebačkom Gradecu ostavljeno je dosta prostora, a nastojanja da se ta domena što cjelovitije regulira više su nego očita. Ipak, taj nas relativno opširni tekst stavlja pred stanovite nedoumice i sadržava, barem na prvi pogled, kontradiktornosti koje valja razjasniti. U tekstu[1] – kako je poznato – stoji da su ostavitelju "... qui... sine herede decesserit..." ostavljene odriješene ruke glede raspolaganja pokretninama. Nekretnine pak ostavitelj ima ostaviti (relinquat), nakon što konzultira svoje sugrađane ("... suorum concivium habito consilio...") ženi ili nekom od kognata. Onome koji nema ni žene, ni djece, ni bilo kojeg kognata te koji je "intestatus" privilegij predlaže ošasni raspored po shemi – trećina gradskoj crkvi, trećina siromašnima, trećina gradskoj općini. Svi poslovi nekretninama – ostavitelja i njegovih sukcesora – koji idu nauštrb teritorijalnog suvereniteta općine, nemaju nikakve efekte te se smatraju ništavima.

Ostaviteljevi heredes nasljeđuju, dakle, čitavu njegovu imovinu – pokretnine i nekretnine – *ipso facto*. Volja ostavitelja je irelevantna, "konzultacije" sugrađana – nepotrebne. Ukratko, ostavitelju koji ima heredes oduzeto je svako pravo disponiranja imovinom (nekretninama) *mortis causa* u bilo kojem pravcu. Njegovi heredes nužni su nasljednici svih njegovih nekretnina.

Na pitanje tko su sve ostaviteljevi "heredes" odgovor, premda ne izravno, daju nam privilegijske norme. To su njegovi potomci, ako ih ima i – uvjetno, žena, također ako je u braku s ostaviteljem imala potomaka. Žena se ostavitelja spominje naime i kao eventualna nasljednica – sama ili u konkurenciji s nekim od ostaviteljevih kognata, temeljem ostaviteljeve odluke, donesene uz obligatnu konzultaciju sugrađana. S druge strane, ona se, kod nabrajanja uvjeta za primjenu ošasne raspodjele nalazi na čelu liste nasljednika, ispred ostaviteljevih potomaka. Kontradiktorno ili, preciznije, ponešto konfuzno rješenje samo je prividno. Ženin je nasljednopravni položaj, naime, dvojak u ovisnosti o činjenici da li je u braku s ostaviteljem bilo djece ili je nije bilo. U prvom slučaju ona je mužev nasljednik uz bok djece i *ipso facto*. U suprotnom, žena će biti muževom nasljednicom tek eventualno, temeljem njegove odluke, prihvaćene od konzultiranog vijeća sugrađana te u konkurenciji s muževim kognatima, bez obzira na udaljenost njihova srodstva. Drugim riječima, Zlatna bula predviđa "blažu" varijantu principa paterna paternis – materna maternis, prepuštajući njegovu primjenu ili eliminaciju odluci ostavitelja, donesenoj uz suglasnost sugrađana.

[1] MCZ I, Doc. 18, 16 – 17.

Koji su, dakle, okviri ostaviteljeve oporučne slobode? Teoretski, postoje dvije "prigode" u kojima ostaviteljeva volja može doći do izražaja. Prvo, kada u braku nema potomaka, pa mu se za pokretnine daje potpuna sloboda oporučnog disponiranja, a za nekretnine predočava popis osoba koje isključivo dolaze u obzir kao eventualni nasljednici. Izbor između njih mu ipak nije dokraja prepušten, budući da i ta njegova odluka mora proći "filtar" provjere od vijeća sugrađana. Već ograđena glede osoba kojima može ostaviti svoje nekretnine, ostaviteljeva volja k tomu nije ni autonomna ni jednostrana.

O kompetencijama sugrađana kod formiranja ostaviteljeve volje izvori nam uskraćuju podatke, pa se ta instanca, na kojoj privilegij inzistira čak i tamo gdje se ona čini posve suvišnom (kod ošasnog rasporeda npr.), može tumačiti i kao davanje pukog savjeta i sugestije, kao intervencija s pravom preinačenja ostaviteljeve odluke te kao davanje ili uskraćenje privole takvoj volji ostavitelja u cijelosti. Prva nam se mogućnost ne čini vjerojatnom, već zbog toga što se sudjelovanje sugrađana kao nezaobilazni uvjet u privilegiju spominje čak dva puta, te smo skloni u ovoj, posve sigurno originalnoj ustanovi, koja je – koliko nam je poznato – svojstvena tek pravu Gradeca i njegov je pravi specificum, vidjeti prvu, svojevrsnu kontrolu javnosti i općine o tome u čije će ruke doći ostaviteljeve nekretnine. Ova je ustanova rezultat, pretpostavljamo, poznatih kronično loših odnosa kraljevskoga Gradeca i susjednih crkvenih jurisdikcija, kojima su, kako vrela pokazuju, nimalo iznimno, bili adresirani legati *pro anima* u nekretninama gradskih žitelja. Mimo toga, vijeće sugrađana bilo je i prigodom da se sa svih strana "razgleda" ostaviteljeva odluka, odvagnu njegovi argumenti, pravičnost, kanalizira njegova eventualna pretjerana subjektivnost, uzmu u obzir kolacije ranije primljenog, odvoji ženin miraz i paraferna[2] te procijeni njezin imovinskopravni položaj nakon muževe smrti, da se povede računa o imovinskom položaju ostaviteljevih kognata, ne zanemarujući kod toga ostaviteljeve odnose za života s potencijalnim nasljednicima – i, što je itekako važno, izvrši konkretna raspodjela nekretnina – elementi, koji svi zajedno smanjuju mogućnost eventualnih kasnijih sporova među nasljednicima – što kasnija praksa u stanovitoj mjeri (relativno skromnom broju parnica te vrste) i potvrđuje. I osebujnost prisutnosti principa paterna paternis – materna maternis upravljena je na to da se izbjegnu automatska rješenja koja mogu dovesti do nepravičnih raspodjela.

Druga, "prava" prigoda gdje bi ostaviteljeva volja morala doći do punog izražaja jest – u životu inače rijetko činjenično stanje – kada ostavitelj nema "... nec uxorem, nec filios, nec cognatos..." – pogotovu što privilegij ne limitira stupanj udaljenosti srodstva, a u praksi se srodnicima, glede njihovih nasljednih prava, tretiraju čak i oni tazbinski.[2] Uz (ove) uvjete za ošasni raspored, privilegij isključivo i tek usputno spominje mogućnost slobodnog oporučivanja. Tek ostavitelj, dakle, koji nije imao ni najudaljenijeg srodnika, stjecao je pravo da sačini testament. Ne iskoristi li to svoje pravo, umre li "intestatus", ispunjeni su uvjeti za primjenu ošasne sheme raspoređivanja ostaviteljevih nekretnina. Privilegij, dapače, u slučaju kada su na okupu uvjeti za oporučno raspolaganje ne spominje sudjelovanje i konzultaciju sugrađana – što bi, sudeći po generalnom stavu kada je nasljeđivanje nekretnina u pitanju, itekako valjalo očekivati. Međutim, već i samo uzgredno spominjanje ove mogućnosti izravno otkriva neraspoloženje općine prema ovakvu razvoju događaja, pa, čini se, čak se ne smatra potrebnim da se instanca

[2] Vidi npr. MCZ VI, 190/ib.338/MCZ VII, 29/MCZ, X, 157 i dr.

sugrađana spominje, kao što se i "očekuje" da do takvih životnih stjecaja okolnosti ne dođe. Čemu onda – kako pokazuju kasnije vrela – status zakonskog nasljednika čak i srodniku po tazbini? S druge strane, ošasna raspodjela, po kojoj su čak dvije trećine ostaviteljevih nekretnina – u krajnjoj liniji *pro anima sua* (trećina crkvi, trećina siromašnima) izravno je upravljena destimulaciji takvog eventualnog ostavitelja, na čijoj se listi srodnika ne nalazi nitko – da svoje pravo oporučivanja ne upotrijebi i prihvati ošasnu shemu. Konačno, odsutnost zahtjeva da ovom prigodom sudjeluju sugrađani upravo tada kada je ostavitelj mogao disponirati i u korist nekome izvan liste nasljednika, na način, dakle, suprotan režimu koji postavlja privilegij, govori sama za sebe – od ostavitelja se nije očekivalo takvo "ekscesno" ponašanje, ma koliko rijetka bila opasnost da do njega i dođe.

Ukratko, gradečki ostavitelj nekretnina – i onaj bez žene i srodnika – imao je skromne izglede da samostalno i po svojoj volji disponira svojim nekretninama *mortis causa*. Dapače, ta raspolaganja, ako pretpostavimo sudjelovanje vijeća sugrađana u svim varijantama u kojima je, makar i marginalno ostaviteljeva volja uzimana u obzir – a za to postoje dobri razlozi – i nisu oporučna raspolaganja u strogom smislu pojma oporuke – jer im nedostaje element jednostranosti. Okviri u kojima se mogla kretati ostaviteljeva volja – i u prvom i u drugom slučaju kada je to bilo uopće moguće – toliko su suženi da se postavlja pitanje da li Zlatna bula uopće ostavlja realni prostor za oporučna raspolaganja nekretninama. U svakom slučaju, norme Zlatne bule vješto kanaliziraju slobodu oporučivanja – u uvjetima u kojima je ona "dopuštena", ta sloboda nije više od teoretske varijante.[3] Stoga nam se i konstatacija da vladarevi privilegiji slavonskim gradovima, uključujući i Zlatnu bulu zagrebačkom Gradecu, garantiraju hospitima oporučnu slobodu,[4] čini paušalnom pa i netočnom.

---

[3] Proklamacije slobode oporučivanja hospitima nalazimo u svim vladarevim privilegijima slavonskim gradovima kojima je dodijeljen status slobodnoga kraljevskoga grada. Međutim, da je riječ tek o vještim formulacijama, kojima se "maskira" uskim okvirima ograđena sloboda oporučivanja, da je ta sloboda prije teoretska mogućnost nego u praksi primjenjivano pravo, nije teško utvrditi iz lapidarnih odredaba u kojima se to pravo najprije konstatira, da bi u nastavku teksta bile postavljene ograde (a te se ograde, čini se, u nekim privilegijima smatraju i same po sebi razumljivima). Privilegij Virovitici npr. (C.D. III, 422 – 1234. g. – "... quis sine herede decesserit... omnia quequnque habuerit cuicumque voluerit sive cognatis sive pro remedio anime disponere...") daje slobodu oporučivanja onome koji nema nasljednika, ali se pod "cuicumque voluerit" razumijevaju, čini se, ili rođaci ili crkva. Druge mogućnosti očito ne dolaze u obzir. Privilegij Vukovaru (C.D.III, 346) te privilegij Petrinji (C.D. IV, 123 – 124 – jednak po sadržaju onom Samoboru) te privilegij Križevcima (C.D. IV, 490) ne sadržavaju ovakva "objašnjenja", ali nije teško zaključiti da je nabrajanje gornjih mogućnosti izostalo isključivo zato što su se one smatrale jedino mogućima, pa i same po sebi razumljivima. Doslovno tumačenje riječi ovih privilegija dovelo bi nas ne samo do "originalnog" nego i teško zamislivog rješenja da se, mimo srodnika i crkve kao nasljednik može pojaviti netko tko je stranac i ni u kakvim srodničkim relacijama s ostaviteljem. Jedno stoljeće kasniji privilegij Zelini (C.D. IX, 418 – 419) ni riječju ne spominje mogućnost slobodnog oporučivanja, a privilegij Krapini (C.D. XI, 344) ostavitelju bez nasljednika (ne otkrivajući tko se pod time razumijeva) spominje slobodu oporučivanja za koju veže obvezu plaćanja gradskom kapelanu svotu od jednog fertona te dodatnu dažbinu u naturi. Kod privilegija biskupskoj Novoj vesi stvari su drugačije riješene, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da su legati *pro remedio animae* za razliku od kraljevskih gradova, išli itekako često crkvenim jurisdikcijama i izvangradskih crkvenih ustanova. Po ovom se privilegiju oporuci, naime, daje čak prednost i kada postoje nasljednici, a srodstvo se ograničava *ad terciam generationem*. Po ošasnoj raspodjeli pak 2/3 namijenjene su crkvi. Vidi MCZ I, Doc. 196, 172 – 174.

[4] N. K l a i ć, Stari Zagreb, 1982, 73, 83.

2. Koncepcija oporučnog raspolaganja nekretninama Zlatne bule u oštroj je suprotnosti s gotovo ničim ograničenom slobodom raspolaganja tim istim nekretninama poslovima za života.[5] Pluralitet imovinskih masa u porodici vrela od polovice 14. stoljeća bogato dokumentiraju, a emancipacija članova porodice doraslošću redovita je životna praksa, praćena isto tako čestim diobama za života ili darovanjima nekretnina.[6] Nekretnine su na gradskom tržištu – sudeći po broju poslova, registriranih u gradskim katernama, u kojima su one predmetom najrazličitijih transakcija – roba, kao i svaka druga, a apstrahiramo li moralne norme i tradiciju, njima se poslovima za života raspolaže bez ikakvih ograda i bez obzira na njihovo "porijeklo". O vrlo dinamičnom prometu nekretninama govori broj od 80 do stotinu poslova koji se potkraj 14. i početkom 15. stoljeća zaključuju, od čega su više od 60% kupoprodaje.[7] Upisi u kojima se istupa "cum consensu" ili "in nomine" još nekog člana porodice prava su rijetkost,[8] ali su zato vrlo brojna zajednička istupanja bračnih drugova suvlasničkom,[9] očito za vrijeme trajanja braka, stečenom imovinom. Brojna su i samostalna istupanja bračnih drugova, muža ili žene, a tu je bez sumnje riječ o nekretninama donesenim u brak ili stečenim za vrijeme njegova trajanja lukrativnim putem.[10] Ukratko, gradečki vlasnici nekretnina nisu za života bili sputavani nikakvim latentnim pravom svojih nasljednika, a ako se u ponekom vrelu uz ostavitelja pojavi i njegov descendent – onda nije teško pretpostaviti da se radi o raspolaganjima preživjelog bračnog druga i ostaviteljevih potomaka zajedničkom naslijeđenom i nepodijeljenom (obično je riječ o malodobnim descendentima) imovinom. Do takvih je otuđenja dolazilo često radi namirenja ostaviteljevih dugova[11] ili radi davanja *pro anima sua*. Uostalom, strukturu gradečke obitelji, činjenicu da je ona bila zajednicom najbližih kognata te činjenicu da se emancipacije njezinih članova poklapaju u pravilu s njihovom doraslošću, najilustrativnije nam otkriva znameniti popis stanovništva i kurija u Gradecu iz 1368. g. u kojem je konstatirano da je najveći broj pučanstva živio u "domusima", koji nisu bili veći od kvarte i medije kurije.[12] Kod takve strukture porodice i nekretnine imaju posve drugo značenje, nego što je to slučaj na slavonskom vlastelinstvu,[13] pa je široka mogućnost raspolaganja nekretninama poslovima za života, kojoj praktički ništa ne stoji na putu – jedan od specifikuma vlasnika nekretnina, koji oštro odudara od njegovih ovlaštenja da tim nekretninama raspolaže po svom nahođenju i *mortis causa*.

---

[5] Usp. opširnije M. Apostolova Maršavelski, Raspolaganje nekretninama poslovima inter vivos (Zagrebački Gradec, 14. i 15. st.), Zbornik Pravnog fak. u Zagrebu, 35/4, 2985, 409 – 418.

[6] Ibidem, Zagrebački Gradec – iura possessionaria, Zagreb 1986. 76, 103, 104, 116, 117.

[7] Vidi katerne u MCZ IX (do 126 str.).

[8] Vidi npr. MCZ IX, 112/ib. 88/ib. 73.

[9] "Item ...Georgius sutor et Katherina consors eiusdem vendiderunt vineam ipsorum Nicolao filio Matheus..." (MCZ IX, 60). Vidi i MCZ IX, 39/ib. 61/ib. 66/ib. 73,l/ib, 73, 3/ib. 81/ib. 89 i dr.

[10] MCZ X, 53/ib, 19/ib. 15 ("Item... terra arabilis in campo civitatis... Blasio jurato... per dominam Agatham uxorem Gywani est vendita perpetuo, possidendam..." – MCZ X, 19, 2). Vidi i MCZ IX, 80.

[11] Vidi npr. MCZ IX, 68/ib. 174 – 175 i dr.

[12] MCZ XI, 227 – 236.

[13] Vidi rad citiran u bilješci br. 5 (na str. 414).

Nesputano ovlaštenje da nekretninama raspolaže za života u pravilu "po svojoj volji", davalo je dobre razloge gradečkim notarima i pisarima katerni da pravo gradečkog vlasnika nekretnina, njegov ius perpetuum possidendi (ius perhennale) opisuju kao puno, ničim ograničeno vlasništvo, te da ga nerijetko označavaju kao "dominium" ili "proprietas".[14] Da se s njima složimo sprečava nas, uz stanovite ograde, ponajprije upravo skučenost mogućnosti oporučnog raspolaganja. Uostalom, razlozima što se ovo ovlaštenje i kasnije sporo i kolebljivo, neizravnim putem i nedosljedno postupno proširivalo nije ni potreban komentar.[15] Umjesto komentara podsjećamo čitatelja na duhovitu, ali stoljećima aktualnu Tkalčićevu konstataciju da je glavna briga gradskog poglavarstva bila očuvanje općinske "teritorijalne sveukupnosti".[16]

3. Uobičajeni način proširenja oporučiteljeve slobode testiranja u zagrebačkom Gradecu, kao uostalom i u drugim sredinama srednjovjekovnim pravnim sustavima, gdje je ta sloboda u većoj ili manjoj mjeri ograničena, bili su legati namijenjeni osobama izvan utvrđene liste nasljednika. Prvotno, to su isključivo legati *pro anima*, koji su kada je zagrebački Gradec u pitanju – nikako kao iznimka i nikako rijetko, bili adresirani crkvi i crkvenim redovima susjednih crkvenih jurisdikcija s kojima su odnosi bili kronično loši, što je dovodilo do nemilih i delikatnih situacija. Neuralgičnost ovog problema potvrđuje, uostalom, i odredba Zlatne bule, smještena među odredbama o nasljeđivanju, koja određuje da se gradske nekretnine nikakvim poslom ne mogu "izvlastiti" iz jurisdikcije grada, ne spominjući pritom ni riječju ove legate, koji su zacijelo i u vrijeme donošenja Zlatne bule, kao i stoljeća kasnije, bili uobičajenom praksom, s kojom je valjalo računati. Općina je pak smatrala mudrijim da unaprijed ne određuje dopušteni limit iznosa ovih legata, poput mnogih srednjovjekovnih gradova, zadržavajući pritom pravo da od slučaja do slučaja izravno intervenira i "korigira" ostaviteljeve odluke, smanjuje njegove pretjerano visoke legate na iznose "oportune i nužne". Težinu problema odaje i potez općine da spriječi legate u nekretninama bez obzira na njihov iznos, vežući za njih klauzulu "vendi et pro anima expendi"[17] (druga polovica 15. stoljeća) i dakako, budno pazeći u čije će ruke doći takve nekretnine. Upravo drastičan primjer odlijevanja gospodarskih resursa općine u ruke izvangradskih crkvenih ustanova ilustriraju tri listine iz sredine 14. stoljeća. Riječ je o ugovorima sklopljenim između samostana Sv. Nikole i nekolicine gradečkih građana, kojima se utvrđuju uvjeti dugoročnog zakupa vinograda što ih je samostan dobio *pro anima* također od građana Gradeca, a posebnu pažnju zavređuje klauzula u tim ugovorima kojom se dugoročnim

[14] Vidi npr. MCZ IX, 18/ib. 62 – 63/ib. 82/MCZ XI, 82 – 83.

[15] U katerni iz 1447. g. stjecatelju se nekretnina npr. upisuje tako da ovaj "...liberam habeat gubernandi et quomodoqumque voluerit disponendi facultatem..." (MCZ IX, 165), dok u katernama iz druge polovice 15. stoljeća konstatacije poput one da se nekretnina upisuje "... iure perpetuo possidendam et irrevocabiliter per eundem et suos heredes et posteritates tenendam, possidendam pariter et habendam juxta nostre libertates laudabiliter consuetudines in vita vel in morte quomodoqumque voluerit disponendam" tako česte da se kao "obrazac" preuzimaju iz jednog upisa u drugi, s izmjenama koje su manje-više varijacije gornje formulacije. Vidi katerne u MCZ X, a i poneke katerne u MCZ IX od str. 126 nadalje.

[16] MCZ III, str. XXI.

[17] Vidi M. Apostolova Maršavelski, Legati pro anima u katernama zagrebačkog Gradeca, Historijski zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest, god. XLII/1, 1989, 151 – 161.

zakupcima stavlja na teret odgovornost i za višu silu.[18] Na svoj način, ovaj problem ilustrira i ustanova "quarta plebanica",[19] po kojoj se gradečkoj crkvi Sv. Marka imala izdvojiti četvrtina tih legata – što nije išlo bez otpora, prijetnji i otvorenih neprijateljstava. Na temu legata *pro anima* upućujemo čitatelja na naš rad[20] u kojem je o ovom problemu opširnije riječ, zadovoljavajući se ovdje gornjim natuknicama.

Ovi su legati, osim što obilježavaju gradečko nasljedno pravo na specifičan način imali i dalekosežniji utjecaj na razvoj ove domene prava. Oni su, naime, poslužili kao "ideja" zaobilaženja zakonskih normi i bili su put kojim je, postupno i barem dijelom nekretnina proširena ostaviteljeva sloboda disponiranja nekretninama. Legate u nekretninama, namijenjene osobama izvan liste nasljednika a s razlozima koji su tu odluku opravdavali i s moralne i s gospodarske strane, te nisu, što se visine tiče, bili takvi da bi njima zakonski nasljednici bili osjetno zakinuti – općina nije imala razloga ne dopustiti. Pogotovu što je u pravilu bila riječ o legatima koji su glasili na pojedine nekretnine, samo iznimno veće vrijednosti. Navodimo nekoliko primjera. Klement Pravdić – stoji u katerni iz 1429. g. – svom je sluzi Tomi namijenio nešto oranica,[21] stanoviti Pavao Ugrin ostavio je svom sluzi Fabijanu Dragecovom te svom rođaku Matiji svoj vinograd (katerna iz iste godine),[22] neki Gregorije također je svom sluzi Marku ostavio "...quendam domum suam cum fundo ac celarii" (1477. g.).[23] Domina Doroteja svojoj je nekadašnjoj sluškinji Veronici, koja se, kako stoji u zapisu, "inpensas" brinula za nju "in puellari etate" namijenila "quendam domum" (1434. g.).[24] Legat je doduše uslijedio "pro serviciis" sluškinje Veronike, udove nekog Nikole Tota, ali je ostaviteljica dala zapisati u katernu da je to i legat – *pro anima sua*. I u jednom i u drugom slučaju, premda je očito da se radi o nekretninama veće vrijednosti, općina nije smatrala potrebnim da intervenira i smanjuje iznos ovih, zadnje navedenih legata. Dio kurije svom je sluzi ostavio i sudac Bricije (1444. g.)[25] te svećenik Barnabas, koji je sluškinji Ani ostavio "fundum suum" (1388. g.).[26] Ostaviteljima koji su "pro gratitudine", "pro complacenciis", "pro amicia sincera" odlučili da legate u nekretninama namijene osobama izvan kruga svojih kognata, mimo i usprkos odredbama privilegija – ništa nije stajalo na putu. Time je, iako ne na "velika vrata" i dosljednije, ostavitelju otvorena mogućnost da donekle po svojoj volji raspolaže nekretninama i *mortis causa*.

---

[18] Vidi MCZ I, Doc. 264/265/266.

[19] L. Margetić-M. Apostolova Maršavelski, Srednjovjekovno hrvatsko pravo – vrela s komentarom, Zagreb, 1991, prilog 64.

[20] Vidi bilj. 17.

[21] MCZ IX, 181.

[22] MCZ IX, 182 ("... Paulus Wgrin...quandam vineam suam... Mathye sutori filio Gregori genero et Fabiano filio Dragecz, servo suo legavit... perpetuo possidendam...").

[23] MCZ XI, 36, 3.

[24] MCZ VI, 216, 1 ("... tum pro serviciis suis per eadem ipsi domine Weronicze in puellari etate adhuc inpensas tum eciam pro anima sua legavisset...").

[25] MCZ VI, 403.

[26] MCZ IX, 43.

Konačno, u praksi je stvoren prostor i za takva *mortis causa* disponiranja nekretninama kojima je ostavitelj rješavao svoje, za života nenamirene obveze, nedovršene poslove i sl. Gradečki zlatar Kozma je svom kolegi, zlataru Nikoli – stoji u katerni iz 1388. g. – ostavio u legat vinograd, a opaska "pro serviciis suis" zacijelo se odnosi na njihovu poslovnu suradnju.[27] Neki Valentin Merkandt svom je ortaku također ostavio vinograd, a u upisu stoji da je ortak izdao na ime neke kapare 10 forinti, pa je legat očito trebao poslužiti "finaliziranju" njihova ortačkog posla.[28] Pavao Dukanek – zabilježeno je u katerni iz 1444. g. – svoj je imutak ostavio udovi Margareti s nalogom da kuću proda i izmiri njegove dugove.[29] To bi i bez njegovih uputa bilo učinjeno, možda prodajom neke druge njegove nekretnine – ako je takve bilo, ali je ostavitelj tako, na časniji način, izmirio svoje dugove za života. Takvih je legata u velikom broju u vrelima, pa ostajemo tek na gore navedenim primjerima, uvjereni da su oni dovoljna ilustracija te skupine legata, kojima je također oporučna sloboda gradečkog žitelja pomaknuta s pozicije "zlatnog" privilegija.

I na kraju, izvan legata, rijetko doduše, koliko su rijetke i situacije, kada su uvjeti za slobodno oporučivanje na okupu, u vrelima nalazimo upise koji upućuju na to da je riječ o korištenju ovog prava te da se onaj čija je lista nasljednika bila prazna nije odlučio za "privlačni" ošasni raspored i – sačinio oporuku. Na takav nas zaključak navodi npr. upis u katerni iz 1429. g. u kojem stoji da je neki Stjepan, mesar, svom kolegi mesaru Emeriku, sinu Egidija, namijenio svoj dio kuće in vico seu platea Theutonicorum.[30] Nikakve se srodničke relacije ne spominju – a upravo se ovim podacima u upisima daje više nego dovoljno prostora. Kod postojanja eventualnih transakcija to se također s više ili manje pojedinosti u pravilu komentira, pa nam se čini, budući da ništa od toga ne nalazimo u ovom upisu, da je njime zabilježeno oporučno raspolaganje nekretninom ostavitelja, koji je za to stekao uvjete. Budući da dispozicijama ove vrste teritorijalni suverenitet općine nije ugrožen, niti su pak njezini gospodarski potencijali umanjeni – kako je to slučaj s legatima izvangradskim crkvenim jurisdikcijama – ni općina nije imala razloga ne poštovati volju ostavitelja. Ipak, upisi ove vrste su, kako smo napomenuli, iznimno rijetki. Stoga, navest ćemo još neke, s kojima je njihov "popis", ako ne posve iscrpljen, ono sasvim sigurno prilično cjelovit. U katerni iz 1429. g. npr. nalazimo upis u kojem se ustvrđuje da je neka Ursula, zvana Kavka, svoju kuću, veličine kvarte, ostavila stanovitom Matiji literatu, sinu Simonovom.[31] Ni za protagoniste ovog upisa ne nalazimo podatke o njihovoj eventualnoj srodničkoj vezi, poslovnoj suradnji i sl. pa i za ovaj kazus vrijedi, pretpostavljamo, ono što i za prethodno navedeni. Navedimo i upis (1430. g.) iz kojeg saznajemo da je kvarta kurije ex testamentaria legatione neke Skolastike, kćeri Mihaela, postala vlasništvom nekog Valentina, sina Blaževa.[32] U upisu također nedostaju podaci koji bi upućivali na to da se radi o "normalnoj" dispoziciji u korist kognata ili o drugim spomenutim mogućnostima. Premda rijetki, ovi upisi ipak

[27] MCZ IX, 41, 4.

[28] MCZ VI, 263, 2.

[29] MCZ VI, 408, 2.

[30] MCZ IX, 175 ("...ideo nos eandem medietatem domus, fundi, celarii et hedeficiorum, porcionem videlicet ipsius Stephani ... ipsi Emerico statuimus perpetuo possidendam").

[31] MCZ IX, 181.

[32] MCZ IX, 195 – 196.

upućuju na put razvoja gradečkog oporučnog prava, a činjenica da su ovakvi upisi "glatko" prolazili kod općine daje im veću važnost te izravno otkriva itekako jasne motive priklanjanja općine stavu Zlatne bule glede nasljeđivanja nekretnina i kasnijih stoljeća.

4. Kao alternativna ustanova s funkcijama koje "zamjenjuju" oporuku, tamo gdje oporučne slobode ili nema ili je bitno ograničena i u zagrebačkom Gradecu, ni iznimno ni rijetko, nalazimo u vrelima ustanovu adopcije – one testamentarne, one s djelovanjima *inter vivos* te adopcije u kojima nalazimo učinke i jedne i druge. Poznata još od antičkih vremena,[33] svojim osnovnim funkcijama – produljenje obitelji i obiteljskog imena, supstitucija za prirodno potomstvo, očuvanje porodične imovine na okupu, rješavanje problema koje donosi starost te, dakako, uspješno i potpuno zaobilaženje intestatnog nasljednog reda, ustanova adopcije se u vrelima zagrebačkoga Gradeca javlja u različitim varijantama. Praćena je u pravilu ugovorom o doživotnom uzdržavanju, brižno i s puno detalja utvrđenom u upisima. Uz potanko navedene obveze adoptiranog slijedi u pravilu konstatacija o darovanju svih ili dijela nekretnina adoptanta. Prijenos vlasništva slijedi simultano sa zaključenom adopcijom, nakon smrti adoptanta ili pak s kautelom da adoptivus odmah postaje vlasnikom samo dijela adoptantovih nekretnina, a preostali stječe nakon njegove smrti, odn. postaje u tom dijelu njegovim nasljednikom. Ovom ustanovom adoptant, mimo svih efekata koje njome postiže, "izboruje" sebi pravo da eliminira eventualne srodnike kao nasljednike i sam, po svom izboru, odredi tko će naslijediti njegove nekretnine, pa se adopcija i u gradečkim vrelima pojavljuje kao surogat za oporuku. Opozivost adopcije čini njezine učinke nesigurnim, ali istom se osobinom odlikuje i oporuka. Ipak, raskidi adoptivnog odnosa i pratećeg ugovora o doživotnom osiguranju, premda ih srećemo u vrelima, rijetki su i doimaju se kao "ekscesne" situacije. Gradečke adopcije karakterizira viduitet adoptanta, premda i ovoj karakteristici nalazimo iznimke. Šarenilo konkretnih adoptivnih odnosa ilustrirat će najbolje izbor izvora, koji na najautentičniji način potvrđuju činjenicu da se životne situacije i konkretni interesi stranaka samo donekle mogu podvesti pod stroge, unaprijed dane okvire bilo koje ustanove. Evo nekoliko primjera iz gradečkih vrela. Stanovita Margareta, udova krojača Mateje Radlina, darovala je – stoji u katerni iz 1490. g. – kuću i sve svoje posjede ("...bona mobilia et immobilia...") nekom Martinu, filio suo adoptivo.[34] Srodničke veze između stranaka nisu navedene, a nema ni klauzule kojom se utvrđuje doživotno uzdržavanje adoptanta, koje se, vjerojatno, barem u ovom slučaju, s obzirom na viduitet adoptantice, samo po sebi razumijevalo. Elizabeta, udova vijećnika Frica zaključila je u gradskoj judiciariji – zabilježeno je u katerni iz 1467. g. – ugovor, kojim Marka Pavčića "uzima" kao adoptivna majka ("... mater sua adoptiva et spiritualis..."), darujući mu tom prigodom, njemu i njegovim nasljednicima, sve svoje posjede, ali u ovom su upisu decidirano navedene obveze adoptivusa da "u dobru i zlu" čuva adoptanta, dobro ga hrani i oblači.[35] Neka Elena, zvana Ilenka, udova suca Nikole

[33] Vidi opširnije S. A v r a m o v i ć, Evolucija slobode testiranja u antičkom grčkom pravu, dokt. disert. (neobjavljena)

[34] MCZ XI, 58,1.

[35] MCZ X, 263 ("... eidem Marco venatori filio suo adoptivo et suis heredibus dedisset et propinasset jure perpetuo possidendam, ita tamen quod prefatus Marcus eandem dominam Elyzabeth vita sibi comite et sui heredes in eadem domo in victu et amictu bono modo conservare, fovere et nutrire tenebitur, ad quod se prefatus Marcus sponte obligavit coram nobis...").

Fabijanovog, pokazala je puno opreza prigodom adopcije stanovitog Nikole, sina Blaža, usprkos rodbinskim vezama s njime ("... propinquor seu patruelis sue..."), te mu je kod zaključenja ugovora darovala tek polovicu svog imutka, tražeći zauzvrat da se za nju dobro brine, nakon smrti je dostojno pokopa te da isplati njezine dugove u iznosu od 70 zlatnih forinti.[36] Drugu polovicu adoptirani je rođak imao naslijediti nakon njezine smrti. Od uobičajenih okvira gradečkih adopcija ponešto odstupa ona koju je zaključio bračni par Frike i Katerina, koji su – bez djece i *in senili etate* – odlučili adoptirati trgovca Marka, unijevši u pogodbi i neke originalne klauzule.[37] Riječ je o testamentarnoj adopciji, budući da adoptivus ne dobiva ništa prigodom zaključenja adopcije, nego naprotiv, kao "rekompenzaciju", kako doslovno stoji u upisu, što će postati nasljednikom njihove imovine, imao je isplatiti im "određenu svotu" ("...certas pecunias in litteris expressata.."). Osim toga, utvrđuje se nasljedno pravo i adoptanata nad imovinom adoptivusa, odn. ugovara se uzajamno nasljeđivanje – klauzula posve usamljena u gradečkim adopcijama. I po protagonistima i po klauzulama fiksiranim u upisu u katerni iz 1446. g. kvalifikaciju "neobične" zavređuje svakako adopcija zaključena između uglednoga gradskog vijećnika, sina još uglednijeg oca, gradskog suca Gywana i – zagrebačkog biskupa Benedikta, kojeg je rečeni građanin Gradeca uzeo "pro pater suo adoptivo".[38] Dakako, "adoptant", zagrebački biskup osobno, bio je tom prigodom obdaren golemim posjedima, a zauzvrat preuzeo obvezu da se za svog partnera u ovom neobičnom aranžmanu brine, uzdržava ga i sl. Pozornost zavređuje još i klauzula u upisu, pogotovu s obzirom na ugledne stranke, koja dovodi, ni više ni manje u pitanje – moralne skrupule zagrebačkog biskupa.[39] Već zbog toga čini nam se dosta sigurnim da autor te klauzule nije neka od stranaka, nego – sama gradska općina. Nezadovoljna ovakvim tokom stvari, gradska je općina – i unatoč svim mjerama opreza i kontrole bila ovakvom pogodbom – izigrana, ali nemoćna da spriječi da vlasnikom golemih gradskih posjeda postane zagrebački biskup (makar to ne diralo u teritorijalni suverenitet općine i njezinu "sveukupnost", kako u upisu nije propušteno da bude izričito naglašeno). Na kraju upisa dodano je, naime, da zagrebački biskup ne smije svog adoptivnog sina iz njegove kuće "izbaciti" – klauzulu, koju, uostalom ni u blažem obliku ne nalazimo u drugoj pogodbi te vrste. Ova klauzula, sama za sebe ilustrira "srdačnost" odnosa između kraljevskoga grada i biskupskog Zagreba te raspoloženje općine prema poslovima koji izravno smanjuju njezinu ekonomsku moć (vlasništvo nad nekretninama je ovim putem jednostavno pretvarano u pravilu u dugoročni zakup te je dio prihoda gradskih nekretnina odlazio izvan grada) i protiv koje se ona kontinuirano i različitim sredstvima stoljećima uporno borila.

Raskidi adoptivnog odnosa prava su rijetkost u vrelima, pa već i zbog toga smatramo zanimljivim navesti neke od njih. Tako, u sudskoj katerni iz 1446. g. ustvrđeno je da se adopcija između adoptanta, vijećnika Antonija Teršića i nekog Fabijana Horvatino-

---

[36] MCZ X, 116 – 117 ("...eandem dominam Elenam bono modo conservare et tenere ac mortuam honorifice sepelire et debita ipsius... persolvere debeat...").

[37] MCZ IX, 130 – 131 ("... ita tamen, ut quiquam et ipsis premori contingerit, extunc ultimus supervivens cum ipsis possessionibus habeat disponendi facultatem...").

[38] MCZ X, 77.

[39] "... quod ipse dominus ... episcopus vel ille super quem ipse commisserit, predictum Benedictum juratum usque ad mortem suam de predicta domo sua murata eicere et excludere non possit, sed eum bono modo nutrire et vestire ac mortuum honorifice sepelire tenebitur..." . MCZ X, 78.

vića,[40] budući da nije ispunila očekivanje stranaka – raskida, a stranke su čak završile pred sudom. Po drugostepenoj odluci, adoptant nije ništa bio dužan adoptiranom Fabijanu, a k tomu mu je ostavljena mogućnost da ga, ako želi, zadrži kao slugu. Nezadovoljnom Fabijanu sud je dosudio tek jednu forintu, zbog službe "tempore judici Blasii". Mnogo neuobičajeniji razlog raskida adopcije zabilježen je u upisu katerne iz 1519. g. u kojem se ustvrđuje da se odlukom adoptantice, stanovite Doroteje da se za svog adoptivnog sina uda, adopcija *ipso facto* raskida.[41]

Za zagrebački Gradec netipična, ali ipak prisutna jest i pogodba "bratimljenja", praćena darovanjima nekretnina fratri adoptivo. Zasnivanje takvog odnosa, koji živo asocira na susjedni Campus zagrabiensis, u kojem su takva bratimljenja česta i nužna – zabilježeno je u katerni iz 1433. g. između zlatara Nikole i stanovitog Antonija, zemljoradnika iz Zeline.[42] Motivi zlatara Nikole za zaključenje ovog posla čine nam se razumljivim i mudrim. Angažiran na svom obrtu, ovim je bratimljenjem, praćenim darovanjem zemlje *fratri adoptivo*, gradečki zlatar dobio stimuliranog voditelja njegovih poslova s nekretninama, obrađivanim u najvećem postotku od najamnih radnika, "ligonistima[43] koje je u gradu bilo mnogo lakše naći nego lojalnog i zainteresiranog adoptiranog brata. I sam zemljoradnik, adoptirani je brat, valja pretpostaviti, dobio ulogu kompetentnog voditelja i nadzornika poslova nekretninama svog uglednog "brata", gradečkoga građanina, zlatara Nikole. Dakako, to je samo jedna od mogućih varijanti "pozadine" njihova "bratimljenja", ali sličnih je pogodbi u vrelima Gradeca ipak vrlo malo. Recimo i to da su turopoljska bratimljenja i adopcije bitno različiti od onih u Gradecu – i po svojim učincima i po svojim ciljevima.[44] Gradečke su adopcije u pravilu diktirane raslojavanjem obitelji i problemima koja su ta raslojavanja nosila. Jedan od njih – briga za osobu "in senili etate" bila je aktualna doduše ne samo kod članova obitelji koji su bili bez potomaka, nego u nemalom broju i kod onih koji su izvršili diobu za života; svojim diobenim dijelom preživjeli je roditelj mogao zaključiti adopciju i ugovoriti sebi doživotno uzdržavanje. Turopoljske adopcije i bratimljenja usmjereni su, naprotiv, održavanju obiteljskih nekretnina na okupu, kada je prijetila opasnost od raspada obitelji. One također, kao i adopcije u Gradecu imaju funkciju supstituta za uskraćenu oporučnu slobodu,[45] ali je to više njihova "prateća" nego primarna funkcija.

Navedeni putovi proširenja oporučne slobode, zaobilazni i s ograničenim učincima samo su do stanovite mjere otvorili mogućnost vlasniku nekretnina da i *mortis causa* disponira njima do određene mjere. Niz faktora, od kojih su na čelu geopolitička situacija zagrebačkoga Gradeca, odnosi sa susjednim jurisdikcijama, pad gospodarske moći gradečkog tržišta te političkog prestiža tijekom 15. stoljeća, jak utjecaj crkve uopće – pridonijeli su da je pravo oporučivanja ostalo ograđeno uskim okvirima, a tzv. "pravo trajnog posjeda" (ius perpetuum possidendi) tek se postupno i sporo transformi-

[40] MCZ VII, 310.

[41] MCZ VIII, 208.

[42] MCZ IX, 251.

[43] Usp. opširnije M. Apostolova Maršavelski, Vlasništvo nad nekretninama i statusne skupine stanovništva (Zagrebački Gradec, 14. i 15. st.), Naša zakonitost, 11 – 12/1985. 1305 – 1314.

[44] Ista, Quarta puellaris u turopoljskom običajnom pravu (13 – 16. stoljeća), Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 42 (2), 1992.

[45] Vidi Povjesne spomenike plem. općine Turopolje (ed. E. Laszowski), npr. III, 69 – 71.

ralo u pravo vlasništva u njegovu rimskom i modernom pojmu – sa svim ovlaštenjima na okupu, onako kako ga opisuju gradečki pisari i notari i kakvim će postati tek mnogo kasnije.

Zusammenfassung

ÜBER DIE TESTAMENTARISCHE FREIHEIT IM ZAGREBER GRADEC LAUT GOLDENE BULLE UND IN DER NACHFOLGENDEN PRAXIS

Magdalena Apostolova Maršavelski

Die erbrechtlichen Bestimmungen der Goldenen Bulle verweigern die testamentarische Übermittlung von Immobilien nicht gänzlich, aber diese Freiheit ist an Bedingungen gebunden, die in der Praxis kaum realisiert werden. "Konsultationen" des Rates der Mitbürger sind vorgesehen, außer wenn der Erblasser ipso facto von seinen Nachkommen und der Gemahlin beerbt wird und wenn das Kaduzitätserbrecht (ošasni raspored) zur Anwendung gebracht wird, so daß vorauszusetzen ist, daß die Teilnahme der Mitbürger insofern eine Bedingung auch bei der Gelegenheit ist, in der der Wunsch und Wille des Erblassers, wenigstens theoretisch, zum Ausdruck gebracht werden kann – also die Situation, wenn der Erblasser keine gesetzlichen Erben hat, oder sich nicht an das Erbgesetz halten will. Die Legaten pro anima sind das Modell der Erweiterung so gesetzter enger Rahmen letztwilliger Verfügungen. Nach ihrem Muster werden auch Verfügungen zu Immobilien gestattet, wenn sie nicht "übertrieben" hoch sind, die zugunsten von Personen außerhalb der Privilegienliste der Erben, natürlich nur, wenn durch diese Anwendungen und Verfügungen die territorialen Interessen der Gemeinde nicht gefährdet sind. Neben ihnen steht den Legaten, durch die der Erblasser seine zu Lebzeiten nicht beglichenen Verpflichtungen begleicht, nichts im Wege. Ebenso dient die Einrichtung der Adoption dem Zwecke der Erweiterung der Möglichkeit der letzwilligen Überlassung von Immobilien nach der Wahl und dem Willen des Erblassers, die mit verschiedenen Kautelen und unterschiedlicher Wirkung nicht selten als Ersatz für das Testament in der Praxis des Zagreber Gradec im 14. und 15. Jahrhundert angewendet wurde.

O POSJEDOVNIM KATERNAMA ZAGREBAČKOGA GRADECA

Lujo Margetić

1. Kao i u mnogim drugim srednjovjekovnim gradovima nekretnine je i u zagrebačkom Gradecu mogao posjedovati građanin, *civis*. To se pravo nazivalo *civilitas*. Zbog toga je prethodno nužno upozoriti na neke okolnosti u svezi s time. Prema Tkalčiću[1] građaninom (*civis*) Gradeca mogao je postati neporočan kućevlasnik katoličke vjere koji je jednu godinu živio u gradskoj općini. Kasnije Tkalčić više nije navodio uvjet jednogodišnjeg života u Gradecu.[2]

Ipak začuđuje da u katernama ne nalazimo nijednog primjera stjecanja nekretnine u svrhu stjecanja građanskog prava. Ima više primjera da je netko tko je "već naš novi sugrađanin" (*iam noster novus concivis*) nabavio neku nekretninu, ali iz formulacije jasno proizlazi da je taj pojedinac *najprije* stekao građansko pravo Gradeca, a *tek nakon toga* nekretninu.[3] A s druge strane ne nalazimo nigdje ni riječi o tome da bi gubitak nekretnine imao za posljedicu gubitak civiteta! Neku povezanost posjedovanja nekretnine s građanskim pravom nalazimo samo dva puta.

Prema jednoj zabilješci iz 1427. g.[4] obdareni suprug moli gradsku vlast da osminu kurije proglasi za četvrtinu *ratione civitatis*. U drugom slučaju iz 1429.[5] darovatelj daruje sve svoje nekretnine, izuzev jednu kuću od pola kurije, koju zadržava "za sebe zbog civiteta" (*racione civilitatis*). Dakle, u 8 debelih knjiga u kojima je Tkalčić objavio golemo, upravo nepregledno mnoštvo podataka samo jedan, možda dva slučaja! Nije li to premalo?

I ne samo da o civitetu, "*civilitas*", tako reći nema vijesti, nego se po svemu čini da se zapravo nije ni znalo tko je građanin, a tko nije. Upravo nevjerojatno zvuči bilješka iz 1363. godine:[6] u nekom sporu o zemljištu veličine polovice kurije otvorilo se pitanje je li neki Jakob građanin ili ne (*utrum* [...] *fuerat civis vel ne*). Ne bi li bilo logično očekivati da će sud uvidom u knjige građana lako i brzo ustanoviti tu činjenicu, o kojoj je, čini se, ovisio ishod spora? Umjesto toga sud na molbu protivne strane šalje "na lice

---

[1] I. K. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba (Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae, dalje MCZ), Zagreb 1889. i d. I. str. LIII; IV. str. IV; IX. str. XII.

[2] MCZ V. str. XXX. Usp. i MCZ VI, str. XXXI; VII. str. XLIII; VIII. str. XXV. Usp. i IX. str. XXXIII.

[3] Vidi npr. MCZ X, 276 – 277 (22. srpnja 1469). Tek nakon toga javlja zainteresirani (MCZ II, 325) da se namjerava preseliti u Gradec. Doduše ne stječe se dojam da je riječ o pravoj molbi za dobivanje građanstva u Gradecu.

[4] MCZ IX, 123.

[5] MCZ IX, 181.

[6] MCZ IV, 269.

mjesta" dvojicu prisežnika koji se nakon ispitivanja situacije vraćaju i javljaju sudu da je Jakobova majka "navela svoga sina kao građanina udjelom na rečenoj zemlji" (*dictum suum filium in dicto fundo porcionaliter civem esse nominasset*). A što bi bilo da je majka mrzila svoga sina Jakoba i odgovorila da on nije građanin?

Prema drugoj zabilješci u sudskoj katerni iz 1362. g. neki čovjek *requisitus si filius suus fuerit civis, dixit eum non esse civem*[7] iz čega slijedi da se građansko pravo nije automatski prenosilo od oca na sina. Ovdje je za nas od interesa nešto drugo: čini se da sud zagrebačkoga Gradeca nema nikakva drugog načina utvrditi da li je neka osoba građanin, već ispitivanjem svjedoka, u ovom slučaju oca.

U nekom drugom sporu iz 1357.[8] tuženi Nikola poricao je da je sugrađanin (*nostrum concivem esse abnegavit*), "premda su neki tvrdili da je on građanin" (*licet per aliquos dicebatur esse civis*). Sud donosi odluku da Nikola i njegovi potomci neće ubuduće nikada smjeti tvrditi da sporne nekretnine u veličini polovice kurije pripadaju njemu, jer će inače izgubiti i imovinu i glavu. Očito je Nikola želio izbjeći nadležnost gradskog suda pa je poricao da je građanin Gradeca. Pozadina sudskog predmeta ne može se dokučiti na osnovi podataka iz bilješke, ali je jadno stanje gradske administracije nedvojbeno.

Pa ipak Zlatna bula iz 1242. g. propisuje da građani "ne trebaju plaćati carine ni na kojem mjestu unutar kraljevskih granica" (*tributa infra regales terminos in nullo loco solvere teneantur*). Iz svega toga slijedi da su građani Gradeca morali uvijek sa sobom nositi ovjerovljeni prijepis isprave o svom građanskom pravu. Ako je građanin izgubio ispravu o građanskom pravu, nije mu preostalo drugo nego da pred gradskim vlastima dokazuje svjedocima da je građanin, jer, kao što smo upravo vidjeli, gradska uprava to nije znala!

Ukratko po svemu se čini da nekih knjiga o osobama kojima je priznato građansko pravo nije bilo.

2. Ova kratka analiza pokazala je da je u srednjovjekovnom zagrebačkom Gradecu utvrđivanje čak i najvažnijih pravnih činjenica, kao što je to nesumnjivo upravo pitanje prava građanstva bilo na vrlo niskoj razini.

A kako je bilo s utvrđivanjem posjedovnih odnosa? O njima ima u posjedovnim katernama, što ih je objavio Tkalčić, obilje podataka.

Tkalčić je smatrao da su te katerne "gradska gruntovnica".[9] On tvrdi da je "gradsko poglavarstvo" imalo "pravo nadzora i vlasti nad nekretninama" pa da se zbog toga "svaka i najmanja posjedovna promjena bilo prodaja, zamjena ili darovanje morala prijaviti gradskom magistratu" koji je tek nakon temeljita ispitivanja izdavao novom vlasniku "gruntovnu izpravu" proviđenu gradskim pečatom, koji joj je davao pravnu vjerodostojnost.[10]

Je li doista riječ o gruntovnici, tj. o takvoj gradskoj knjizi koja ima javnu vjeru tako da upisi u nju daju u načelu neoboriv dokaz o vlasništvu ili drugom stvarnom pravu na

[7] MCZ IV, 252.
[8] MCZ IV, 64.
[9] MCZ IX, str. I.
[10] MCZ IX, str. II.

određenoj nekretnini? Katerne koje Tkalčić naziva gradskom gruntovnicom vodile su se od 1384. do 1526. Međutim, već površan pogled na njih pokazuje da treba razlikovati razdoblje od 1384. do 1426. od razdoblja od 1426. do 1526.

U prvom razdoblju (1384 – 1426) upisi što se odnose na nekretnine toliko su šturi da oni ne mogu biti vjerodostojnim dokazom za stranku koja bi se na njih htjela pozvati. Tako reći svi upisi izgledaju ovako:

Item Martinus filius Petri emit unum fundum a Mathe filio Petri.[11]

Iz toga upisa saznajemo samo to da je u neutvrđeno vrijeme neki Martin kupio neko zemljište od Matije. Iz upisa se ne vidi gdje se to zemljište nalazi i koje su mu međe, nije navedena cijena ni da li je prodavatelj primio novac, ne vidi se da li je obavljeno uvođenje u posjed, a niti temelj vlasništva prodavatelja. Očito je da će u slučaju spora stranke morati dokazivati sve relevantne činjenice drugim dokaznim sredstvima, osobito ispravom o kupoprodaji, svjedocima itd.

A takvi su i svi ostali upisi iz toga razdoblja. Dakle, mislimo da ne bi smjelo biti sumnje da upisi u posjedovne katerne od 1384. do 1426. imaju karakter upisa u urudžbeni zapisnik. One dakle nemaju karakter gruntovnice.

U razdoblju od 1427. dalje upisi u posjedovne katerne mnogo su opširniji. U njima se navode imena obiju stranaka, npr. prodavatelja i kupca nekretnine, cijena, opis međa, veličina izražena u broju kurija i pravo koje se prenosi. Međutim, takvo savjesno upisivanje trajalo je samo razmjerno kratko vrijeme, od 1427. do približno 1473, dakle manje od polovice stoljeća. Nakon 1473. g. dolazi do naglog pada broja upisa pa već to izaziva sumnju da su posjedovne katerne imale u Gradecu karakter gruntovnice samo tako razmjerno kratko vrijeme – i ni prije ni poslije toga. Usto – što je za pravni značaj upisa odlučujuće – ni u jednom se sporu stranke ne pozivaju na upis u posjedovne katerne, nego isključivo na isprave i svjedoke. Nadalje, vrlo se često događalo da je stranka izgubila ispravu i obratila se sudu s molbom da bi joj se izdala nova. Sud je u takvim slučajevima odredio trostruko službeno javno oglašavanje kojim su se pozivali svi zainteresirani da istaknu svoje eventualne prigovore pa se nakon toga izdavala nova isprava gradskog magistrata (*litera nostra nova privilegialis*).[12] Značajno je da se nikada nijedna stranka ne poziva na upis izgubljene isprave u posjedovnu katernu, a niti to čini gradski magistrat *ex offo*.

Nadalje, za 15. stoljeće sačuvano je 12 isprava izdanih od gradskih vlasti Gradeca. Međutim, od tih 12 isprava samo je 5 upisano u posjedovnim katernama, a 7 nije, dakle, više od polovice! Iz toga se sa stanovitom vjerojatnošću može zaključiti da polovica svih poslova koji su se odnosili na nekretnine nije uopće upisana u posjedovne katerne. Upis su očito tražili samo oni koji su imali određeni neposredni interes za to. I još nešto: nerijetko se događalo da se pravi posao upisivao u katerne mnogo kasnije. Tako npr. jedna prodaja učinjena 31. siječnja 1450. g. upisana je u katernu tek nakon četiri godine.

Ukratko, stranke su sastavljale isprave i upisivale ih u katerne samo u slučajevima u kojima im se to činilo korisnim, npr. ako je novi vlasnik želio nekretninu prodati nepovjerljivom kupcu.

---

[11] MCZ IX, 3.

[12] MCZ VII, 52.

Kako je dolazilo do ispostavljanja isprave i upisa u katerne? Po Tkalčiću je "sve gruntovne izprave" sudac "iz pojedinih bilježaka dao unositi u glavnu gradsku gruntovnicu istom u zadnje dane svoga sudčevanja, da ih može za svakogodišnje obnove gradskoga magistrata (na Blaževo, 3. februara) predati novo izabranom sudcu i poglavarstvu".[13] Način upisivanja što ga pretpostavlja Tkalčić čini nam se malo vjerojatan, pogotovu počevši od 1427. godine. Od te godine upisi su tako opširni da je upravo nemoguće pretpostaviti da bi se prilikom sastavljanja isprave najprije pripremio opsežan izvadak i čekao konac siječnja da bi se izvadak prepisao.

Svakako je nesumnjivo da se najprije sastavljala isprava, i to tijekom cijele godine – i da se upis u posjedovnu katernu obavljao tek početkom iduće godine, tj. koncem siječnja i početkom veljače. To dokazuju datumi svih sačuvanih isprava i datumi upisa u katerne tih isprava.[14] Postoji doduše jedna isprava koju je Tkalčić datirao s 25. veljače 1428,[15] a koja je upisana u katernu pod datumom 30. siječnja 1428. pa bi po njoj izgledalo kao da je, barem u tom slučaju, pravni posao najprije upisan u katernu i kao da je tek nakon toga sastavljena isprava. Međutim, ta je isprava nasreću sačuvana u izvorniku i u njoj kao datum stoji "*in festo conversionis beati Pauli apostoli*", a to je 25. siječnja. Dakle i ovdje je najprije sastavljena isprava, a tek nakon toga je došlo do upisa u katernu.

Usporedba sačuvanih isprava s upisima u katerne pokazuje da se u katerne nisu upisivali ne samo protokol i eshatokol isprave nego ni osnova otuđivaočeva prava – i to dosljedno u svim ispravama. To je svakako važan dokaz da je ispostavljanje isprave bilo odlučujući trenutak sklapanja posla i da je isprava bila odlučujući dokaz da je posao sklopljen, a da je upis u katernu i u drugom razdoblju imao samo evidencijski karakter, tj. da je imao značenje upisa u urudžbeni zapisnik. Naime, osnova otuđivaočeva prava na nekretninu odlučujuća je pretpostavka valjanosti pravnog posla – a upravo nju su konzekventno ispuštali iz svih upisa u katerne.

Ipak ostaje otvoreno pitanje zašto se u posjedovne katerne u načelu upisivalo samo koncem siječnja i početkom veljače, uglavnom tijekom jednog, dva ili više dana. Unatoč tomu što je upisivanje predočene isprave – i to još na skraćeni način – moglo teći uglavnom bez teškoća, ipak je i to oduzimalo mnogo vremena. Čemu je bilo potrebno zatrpati gradske pisare velikim brojem stranaka u jednom ili dva-tri dana? To je prisiljavalo stranke da izgube mnogo vremena, tako da je dan upisa u katernu bio za stranku manje-više upropašten pa možemo zamisliti komentare i nezadovoljstvo koji su pratili čitav postupak upisivanja.

Čini nam se da odgovor na pitanje zašto se upisivanje u posjedovne katerne obavljalo samo nekoliko dana krajem siječnja i početkom veljače treba tražiti u želji da se gradski pečat sačuva od zloupotrebe.

---

[13] MCZ IV, str. IV.

[14] Isprava upis u katerne
MCZ II, 294:21.IX.1443. =MCZ X, 35 28.I.1444.
MCZ II, 257:26.XI.1457. =MCZ X, 180; 1.II.1458.
MCZ II, 273:14.IV.1459. =MCZ X, 197: 31.I.1460.
MCZ II, 350:22.I.1473. =MCZ XI, 11: 31.I.1473.

[15] MCZ II. 63.

Ukratko, iz svega upravo rečenog slijedi da je postupak oko izdavanja isprava i upis u posjedovne katerne tekao ovako: stranke su dolazile pred notara onda kada su se sporazumjele o otuđivanju nekretnine, dakle bilo kada tijekom cijele godine. Sastavljene isprave ostajale su u pohrani kod gradskog notara pa su zainteresirane stranke dolazile po njih tek pri kraju sučeva mandata, tj. koncem siječnja ili početkom veljače. Tek tada se na isprave stavljao pečat i uručile bi se strankama. Doduše, naš prijedlog otvara neka pitanja, ali na njih ne možemo ovdje odgovoriti, pa upućujemo čitatelje na naš rad u kojem smo se tim problemima podrobnije pozabavili.[16]

Riassunto

SUI QUADERNI FONDIARI DEL GRADEC DI ZAGABRIA

Lujo Margetić

L'autore dapprima analizza il modo nel quale si stabiliva il diritto di cittadinanza nel Gradec ed arriva alla conclusione che questa materia era regolata pessimamente e che probabilmente i libri sulla cittadinanza non esistevano.

L'autore prosegue con l'analisi dei quaderni fondiari e arriva ad una conclusione simile a quella testé menzionata, i detti libri non erano un catasto ufficiale, ma solo una specie di semplice protocollo dove si annotavano solo quei documenti per i quali i possessori avevano interesse di vederli iscritti. Inoltre, questi protocolli erano stati tenuti con una certa serietà appena per 50 anni circa (1427–1473).

[16] Podrobnosti u: L. Margetić, O katernama zagrebačkog Gradeca, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, god. 42, br. 2, Zagreb 1992, 123 – 139.

ZEMLJIŠNI POSJED I POSLOVANJE GRAĐANA GRADECA PREMA ZEMLJIŠNIM KNJIGAMA 14 – 15. STOLJEĆA

Lovorka Čoralić

Povijest agrarnih odnosa neizostavan je i stoga napose važan odsječak u povijesnom razvoju svake društvene zajednice, bilo da je riječ o državnoj cjelini bilo da govorimo o manjoj mikroregiji. Razvoj agrarno-proizvodnih odnosa na području teritorija koji se nalazio u sastavu srednjovjekovnog Gradeca povijesni je proces duga trajanja, koji, s obzirom na dostupnost i sačuvanost izvorne građe, možemo sustavnije slijediti od kraja 15. stoljeća. U ovom radu svrha nam je, na osnovi knjiga o zemljišnim posjedima slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca, o kojima će niže biti nešto više riječi, prikazati osnovne karakteristike agrarnih odnosa na teritoriju koji se tada nalazio pod gradečkom jurisdikcijom tijekom razdoblja od kraja 14. do u prvu polovinu 16. stoljeća. Na osnovi statističke i kvantitativne analize podataka o zemljišnim posjedima Gradeca, nastojat ćemo prikazati vlasničku strukturu uživalaca i posjednika zemlje, vrstu i smještaj zemljišnih posjeda, njihovu rasparceliranost s obzirom na veličinu te vrste agrarno-proizvodnih operacija koje se spominju u izvorima (kupoprodaja, zamjena, oporučno nasljeđivanje, dioba, zakupi itd.).

HISTORIOGRAFIJA

U dosadašnjim radovima historičara koji su se bavili srednjovjekovnom prošlošću grada Zagreba problematika agrarnih odnosa vrlo je rijetko zastupana te je najčešće obrađivana samo ukratko i usputno, u sklopu nekih drugih problematskih cjelina iz prošlosti grada Zagreba. Jedini sustavni te svojom iscrpnošću još nenadmašeni prikaz agrarnih odnosa na području Gradeca tijekom njegova srednjovjekovnog razvoja jesu uvodna poglavlja I. K. Tkalčića, napisana u sklopu objavljene građe o gradečkim posjedima, a kojom se i mi prilikom izrade ovoga rada služimo. U uvodnim poglavljima svih triju knjiga o zemljišnim knjigama Tkalčić je, slijedeći strukturu informacija koje mu pruža sama objavljena građa, iscrpno prikazao razloge nastanka navedenih zemljišnih knjiga, vrste zemljišnih posjeda zagrebačkih građana, vlasničku strukturu, smještaj posjeda, vrste agrarnih operacija i njihovu formalnopravnu provedbu, zakup kao posebnu kategoriju vlasničkih i proizvodnih odnosa te veličinu (izraženu odgovarajućim mjerama za pojedine vrste zemljišnih posjeda) i cijenu pojedinih posjeda postizanu prilikom kupoprodajnog oblika poslovanja.[1]

[1] I. Tkalčić, Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, sv. IX (Knjige o posjedih /god. 1384 – 1440/), Zagreb, 1903 (dalje MCZ IX), str. III, XVI – XXXIII; isto, sv. X (Knjige o posjedih

U sintezi N. Klaić "Povijest Zagreba" agrarni posjedi Gradeca tek su usputno prikazani, najčešće u sklopu razmatranja nekih drugih aspekata srednjovjekovne prošlosti grada /granice i teritorij Gradeca u srednjem vijeku, posjedi Gradeca kao uzrok sukoba građana s kaptolom i lokalnim plemstvom, posjedi nekih istaknutih članova "mletačke kolonije" (Perkin), zemljišni posjedi pojedinih crkvenih ustanova itd./.[2] Slične, također nedovoljno povezane i sustavno obrađene podatke o zadanoj problematici nalazimo i u drugim cjelovitim pregledima povijesti grada Zagreba,[3] kao i u pojedinačnim radovima koji se također bave različitim aspektima srednjovjekovne prošlosti grada Zagreba (I. Kampuš).[4]

NASTANAK I STRUKTURA ZEMLJIŠNIH KNJIGA

Kako smo već prethodno spomenuli, ovaj rad o agrarnim odnosima na području teritorija Gradeca u srednjem vijeku nastao je na osnovi analize zemljišnih knjiga koje je sakupio i objavio I. K. Tkalčić. Zemljišne knjige obuhvaćaju razdoblje 1384 – 1526. godine (nedostaje razdoblje 1402 – 1427. godine). Knjige su nastale zbog potrebe da se sustavno ubilježe i razgraniče te precizno odredi vlasništvo svih zemljišnih posjeda zagrebačkih građana i crkvenih ustanova. Neposredan povod bio je događaj koji se zbio oko 1384. godine, za upravljanja suca Miklina Ivanova, kada su se s pomoću krivotvorenog pečata izdavale nepostojeće i krivotvorene isprave o vlasništvu nad zemljišnim posjedima. Odlukom suca Miklina određeno je da se otada pa tijekom iduće dvije godine moraju sve posjedovne isprave upisati u zemljišnu knjigu, koja će jedina biti mjerilo za iskazivanje prava vlasništva nad pojedinim posjedima na teritoriju Gradeca.[5] Od 1427. godine bilježi se, uz godinu, i točan dan i mjesec kada je isprava unesena u zemljišnu knjigu te budući da su to obično posljednji dani siječnja i prvi dani veljače, vjerojatno je, kako to i sam Tkalčić navodi u uvodnom poglavlju, da je svaki sudac sve isprave izdane tijekom njegove uprave unosio posljednjih dana svoje službe te da ih je prilikom promjene u gradskom magistratu (3. veljače) predavao novoizabranom sucu i gradskoj upravi.[6]

S obzirom na način unošenja isprava, podatke koje sadržavaju i opsežnost navedenih dokumenata možemo izdvojiti dva, po ovim elementima bitno različita razdoblja. U razdoblju do 1402. godine isprave su ubilježene krajnje sažeto i s navođenjem tek

/god. 1441 – 1470/), Zagreb 1904 (dalje MCZ X), str. VII – XXVII; isto, sv. XI (Knjige o posjedih /god. 1471 – 1526/; Popisi imovine i računi /god. 1368 – 1521/), Zagreb 1905 (dalje MCZ XI), str. I – XIX.

[2] N. Klaić, Povijest Zagreba, Zagreb 1982, 82, 85 – 87, 96 – 99, 122, 127, 134, 142 – 144, 146, 155, 163 – 164, 215, 239, 293, 296, 468, 470, 473 – 475, 478 – 481, 485.

[3] J. Ćuk, Povijest grada Zagreba do godine 1350, Garešnica 1932, 15, 30 – 31; I. Kampuš - I. Karaman, Tisućljetni Zagreb. Od davnih naselja do suvremenog velegrada, Zagreb 1975, 35, 43, 51.

[4] I. Kampuš, Prilog pitanju postanka varoši Gradec kraj Zagreba, Historijski zbornik, XVIII, Zagreb 1965, 129 – 130; N. Klaić, O pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, isto, sv. XI – XII, Zagreb 1968 – 1969, 551 – 553.

[5] MCZ IX, I.

[6] MCZ IX, str. IV.

osnovnih podataka o posjedu kojim se posluje. U tim se ispravama redovito navode imena obiju strana koje obavljaju određeno poslovanje nekim posjedom, vrsta posjeda te, kada je riječ o ispravama starijim od 1384. godine ime suca za kojega je isprava sastavljena. Ako je posjed podložan zakupu nekoj od crkvenih ustanova ili samoj gradskoj općini, taj se podatak, kao i visina zakupa ili afikta redovito spominje. Isprave pisane od godine 1427. sadržajno su mnogo bogatije te, pored već navedenih podataka, sadržavaju i bilješke o veličini, smještaju i granicama posjeda, njihovoj cijeni te, ukoliko postoje, pravnim posebnostima prilikom obavljanja određene operacije agrarnog poslovanja (pravo nasljeđivanja, status pojedinih uživalaca posjeda i slično).

Već iz dosada navedenog dijela rada možemo primijetiti da će nam za analizu agrarnih odnosa na području teritorija Gradeca u srednjem vijeku najbolje moći poslužiti upravo isprave pisane od 1427. godine nadalje, iako ćemo, koliko to raspoloživi podaci dopuštaju, u analizu uključiti i podatke za prethodni period.

AGRARNI TERITORIJ GRADECA

Podjeljivanjem povlastica Gradecu Zlatnom bulom Bele IV. 1242. godine grad je u neposrednoj okolici stekao teritorij koji će tijekom idućeg razdoblja biti najvažnije područje agrarne djelatnosti građana. Na jugu je pogranična linija teritorija počinjala na Kraljevu brodu, tj. na jednom od najvažnijih prijelaza preko Save na zagrebačkom području i mjestu gdje kraljevska ili tzv. vojnička cesta prelazi Savu. Istočnu granicu čine potok Cirkvenik ili Medveščak od ušća u Savu do podnožja Medvednice. Posjedi zagrebačkog Kaptola okruživali su gradečki posjed na sjeverozapadu, dok je zapadnu granicu činio potok Vrapčak.[7] Iako je novostečeni teritorij Gradeca bio u usporedbi s posjedima crkvenih dostojanstvenika mnogo manji, mogućnosti građana, kojima agrarna proizvodnja nije bila jedini i osnovni izvor prihoda, za bavljenje zemljoradnjom, nisu bile neznatne.

Smatra se da na području teritorija koje je Gradec stekao darovnicom Bele IV. nije bilo sela, te da su prvo seosko naselje Dedići ili Didići u podnožju Medvednice. Za ovo selo se 70-ih godina vodio spor između građana i bana Matije Čaka, koji je nastojao selo prisvojiti kao banski posjed, ali je, nakon što su mu građani pokazali pismene dokaze o svojem pravu vlasništva nad navedenim posjedom, odustao od takvih i sličnih pokušaja i svojim činovnicima i medvedgradskim kmetovima zabranio da na bilo koji način ometaju varošane u uživanju njihovih tamošnjih posjeda.[8] Ostali varoški posjedi bili su sela Gračani podno Medvednice, Nova Ves na Savi, Pobrežje i Černomerec. U idućem periodu općina je postojeći teritorij širila novim darovnicama. Tako je na molbu građana, koji su tražili šumu zbog građevnog materijala potrebnog za izgradnju njihove utvrde, kralj Bela IV. darovao Gradecu kraljevsku zemlju Sviblje (terram nostram Cyblani) podno Zagreba na Savi.[9] Kobiljak, smješten istočno od grada dar je kralja Ladislava IV. (1272 – 1290), a stečen je tako da je navedeno selo kralj izuzeo od vlasti

[7] I. Tkalčić, MCZ I, Zagreb 1889, 17 – 18.

[8] MCZ I. 49, N. Klaić, O pitanju postanka ... 55l; ista. Povijest Zagreba, 86 – 87.

[9] MCZ I. 29; Klaić, Povijest Zagreba 90 – 91.

zagrebačkoga kastruma i župana i predao ga Gradecu,[10] da bi ga potom Kaptol u sudskom sporu nastojao oduzeti. Kako kanonici ipak nisu mogli dokazati svoje pravo vlasništva nad navedenim posjedom, ovaj spor su izgubili. U istoj parnici Kaptol je svojatao i selo Kraljevac koje se nekada nalazilo u posjedu biskupa Timoteja, a 1334. godine nalazi se u posjedu Gradeca, ali je, kao i prethodni procesi, i ovaj proces završen nepovoljno za Kaptol.[11] Za iskazanu vjernost i zasluge kralj Žigmund darovao je Gradecu 1387. godine i sela Hrašće i Petrovinu u Turopolju, a zagrebačkom Kaptolu naložio da ih uvede u posjed.[12] Darovavši im navedene posjede, Žigmund se nije ustručavao da neke druge gradečke posjede bez ikakva opravdanja ponovno oduzme i dodijeli drugom vlasniku, čime je izazvao mnogobrojne sukobe i obračune.[13] Dio tih posjeda Gradecu će vratiti tek 1472. godine kralj Matijaš Korvin.[14]

AGRARNI POSJEDI KAO UZROK SPOROVA, SUKOBA I NASILJA

Zemljišni posjedi Gradeca, napose sela koja su stjecali različitim kraljevskim darovnicama, često su bila povod, ali i poprište mnogih sukoba koji su izbijali sa susjednim plemićima, kaštelanima utvrda, kanonicima Kaptola i drugim zemljovlasnicima s čijim su posjedima graničili. Primjeri su mnogi i javljaju se tijekom cjelokupnog razdoblja srednjovjekovne povijesti Gradeca. Tako u vrijeme gospodarenja knezova Celjskih (Friedrich, Ulrich) Medvedgradom, kapetan ove utvrde Vilhelm Stamm zajedno sa svojim vojnicima napada i otima stoku tamošnjim seljacima.[15] Godine 1437. građani optužuju kapetana Vilhelma da je poslao na gradečki prekosavski posjed Pobrežje svoje vojnike, kao i slobodnjake i kmetove s područja Medvednice te da su oni u svome pohodu poharali čitavo selo, a stoku i robu odvukli u Medvedgrad.[16] Istoga dana, prema tužbi stanovnika Gradeca Vilhelmovi ljudi napali su i Gračane te odveli 10 volova, 8 krava, 40 prasaca i zatočili neke seljake u medvedgradsku tvrđavu.[17] U vrijeme kada je

[10] MCZ I. 54 – 55.

[11] Kampuš – Karaman, nav. dj., 43.

[12] Iako je kraljevu povlasticu i darovnicu za navedena sela potvrdila i kraljica Elisabeta 1392. godine, protivnici ove odredbe, napose zelinski plemić magistar Pavao i njegova braća – sinovi Mastenovi, kao i lomnički i odranski plemići uložili su prosvjed zabranjujući da se Gradec uvede u spomenuta sela te je tek 1395. godine konačno provedena situacija ozakonjena još 1387. godine, MCZ I, 308, 350 – 352, 353 – 354, 364 – 369.

[13] Godine 1423. Žigmund predaje gradečke posjede Kraljevac, Kobiljak, Svibje, Nart, Cerje, Dediće, Biten i Novake biskupu Ivanu i njegovu bratu Rudolfu Albenu, a susjedgradskoj vlasteli Ladislavu i Ivanu Totu posjed Petrovina, Hrašće i Šiljakovina, Kampuš – Karaman, nav. dj., 51.

[14] Godine 1472. Matija Korvin vraća Gradecu Dediće, Biten, Černomerec i Novake. Iako su se trebali vratiti i posjedi Kraljevac, Kobiljak, Cerje, Nart i Svibje, utvrđeno je nakon višegodišnjih sporova 1487. godine da je Žigmund te posjede darovao obitelji Alben. Njihov nasljednik Rudolf Alben poklonio ih je zagrebačkoj stolnoj crkvi za čitanje misa zadušnica za Albene te su tako posjedi ponovo ustupljeni kaptolu i crkvi. Kralj je vratio Gradecu i Hrašće, Petrovinu i Šiljakovinu, ali je izbio spor te je pred kraljevim sudom s Ivanom Heningom, gospodarom Susjedgrada i nasljednikom obitelji Tot, općini dosuđeno samo Hrašće, Kampuš – Karaman, nav. dj., 56.

[15] Tužba građana da je kapetan sa svojim ljudima oteo dvije krave nekom gračanskom kmetu i pojeo ih. MCZ II, 138.

[16] MCZ II, 136.

[17] MCZ II, 146 – 147.

kneginja Katarina Branković, supruga Ulricha Celjskog zamjenjivala svoga supruga ili kada je nakon njegove smrti samostalno upravljala posjedima Celjskih, također su izbijali sukobi s medvedgradskim kaštelanima. Tako je kaštelan Bogovac Milković, zajedno sa svojom "srbskom družbom" 1457 – 1458. godine počinjao "krađe i otimačine i druga grozna djela", pa je općina početkom 1458. godine uložila prosvjed na Kaptolu.[18]

Po dužini vođenja parnica napose su dugotrajni bili zemljišni sporovi Gradeca s kanonicima Kaptola. Prvi poznati sukob izbija već pedesetih godina 13. stoljeća, kada je arhiđakon Petar kupio dva mlina na potoku Medveščaku i darovao ih cistercitima, a u povodu čega tužbu podnose građani, smatrajući da su mlinovi sagrađeni na njihovu zemljištu.[19] Parnica s kanonicima vodila se i zbog posjeda Svibje i Kobiljak na koje su kanonici polagali pravo raspolaganja, ali je njihova tužba 1346. godine odbijena.[20] Tužbe stanovnika Gradeca na prijestupe koje im čine podanici Kaptola intenziviraju se u drugoj polovini 14. stoljeća kada se u tužbi iz 1377. godine navodi niz zločinstava počinjenih gradečkim seljacima.[21] Sukobi dovode i do ubojstava te tako 1383. godine bilježimo zarobljavanje dvojice varoških podložnika – Drageca i Jurja iz Kraljevca, koji su dan poslije uhićenja obješeni po nalogu kaptolskog suca.[22] Posljednjih godina stoljeća međusobni sukobi poprimaju razmjere otvorenih napadaja na teritorij suparnika. Godine 1397. na navalu stanovnika Gradeca na Kaptol odgovaraju kanonici rušenjem mlinova na potoku Medveščaku i napadom na sela Gračane, Dediće i Černomerec.[23] Sukobi ne prestaju ni tijekom idućeg stoljeća, kada je pripadnost sela i međusobna granica gradečkih i kaptolskih posjeda predmetom mnogobrojnih tužbi koje se najčešće prenose na kraljevski sud.[24] Naposljetku spor oko mlinova bilježimo i 1475. godine, kada građani tuže kanonike da prekopavaju korito zajedničkog potoka Medveščaka čime su ostavili njihove mlinove bez dotoka vode.[25]

VRSTE AGRARNIH POSJEDA

Agrarne čestice gradečkih građana obuhvaćale su, iako u nejednakim omjerima i veličini, sve vrste agrarnih površina koje su uobičajene u strukturi posjeda svakog agrarnog područja. Postotno najbrojnije (53,4%) zastupani su vinogradi (vinea), od kojih se tek manji dio navodi kao neobrađen (1,2%) te se u trenutku ubilježavanja

---

[18] MCZ II, 259 – 260; Klaić, Povijest Zagreba, 154 – 155.

[19] Parnica je riješena 1259, godine odlukom Bele IV. u korist cistercita. MCZ I, 26 – 27, 29 – 30.

[20] MCZ I, 183 – 185.

[21] Između ostalog, kaptolske sluge optužene su za napad na gradečko selo Novu ves na Savi, gdje su silovali žene, ubili nekog viđenijeg kmeta te spalili selo i sa gradečkog pašnjaka oteli stoku i sijeno. Na Jurjevo 1377. napali su gradečke ribare na Savi i oteli im mreže, a uoči blagdana Sv. Filipa i Jakova napali su seoske žene koje su odlazile u grad prodavati svoje proizvode. MCZ I. 246 – 248; Klaić, Povijest Zagreba, 472 – 473.

[22] MCZ I, 298.

[23] Klaić, Povijest Zagreba, 478.

[24] Godine 1432. kaptolski podanici napadaju varošane, a varošani otimaju zemlje Kaptola. Kralj nije želio vjerovati jednostranom izvještaju predstavnika Kaptola te je naredio istragu o točnim međama u selima Rudeš, Vrapče i Grmoščica, MCZ II, 70 – 71, 74 – 75, 76 – 77, 79 – 85.

[25] MCZ II, 364 – 365, 365 – 366.

isprave još uvijek nalazi u neiskrčenom stanju (vinea deserta, foresta vinealis). Slijede oranične površine (terra arabilis), opsegom znatno veće te u onodobnoj klasifikaciji vrijednosti zemljišnih posjeda zasigurno najpotrebnije agrarne površine (22,2%). Uz njih su često vezane sjenokoše (fenilia /3,2%/), dok su uz opsegom veće površine prisutne i gospodarske zgrade i staje (stabulum) u koje su se prikupljeni proizvodi pohranjivali te štagljevi (stagel), koji su služili ponajprije za spremanje sijena. Oranične površine gotovo redovito su odvojene od ostalih (vinograda, vrtova, šuma) i prilikom nabrajanja posjeda pojedinog vlasnika navode se samostalno. Nemali broj građana posjedovao je veće ili manje površine namijenjene uzgoju povrtnih kultura te su ti vrtovi (hortus), zbog svoje blizine samom gradu, činili važan dio u ukupnoj strukturi njihovih agrarnih površina (10,8%). Uz navedene zemljišne čestice, a napose uz vrtove, prisutna su i stabla odnosno voćke (jabuka, kruška, šljiva i ostalo). Tek manji dio (3,9%) teritorija dostupnog građanima Gradeca nalazio se pod površinama šume (silva), a, kako to pokazuju podaci, čini se da ni vrlo tražene i korisne površine pod livadama (pratum), nisu bile gotovo uopće zastupane u vlasništvu varošana. Manji broj građana spominje se u svojstvu vlasnika ili zakupnika mlinova (molendinum), također nužnih za svakidašnje funkcioniranje agrarne proizvodnje na ovom području. Naposljetku, kmetska selišta (sessiones) i kmetovi (iobagiones) također su, iako vrlo rijetko, zastupani u strukturi vlasništva gradečkih posjednika (3,0%).

Navođenje veličine pojedine zemljišne čestice izražava se katkada brojčanim nabrajanjem njezinih pojedinih dijelova ili cjelina te, što je za naše razmatranje mnogo svrsishodnije jer omogućuje analizu njihove veličine, u određenim zemljišnim mjerama. Za oranične površine najčešće spominjana mjera je ral (dieta), odnosno dan oranja, koju katkada zamjenjuje identična mjera juger (jugerum). Primjetno je da su oranične čestice u posjedu gradečkih stanovnika najčešće usitnjene odnosno nevelikih površina te njihova veličina najčešće ne prelazi nekoliko rali (dieta). Središnja (centralna) vrijednost takvih čestica pritom je četiri rala, dok veličina koja se najučestalije spominje (dominantna vrijednost) iznosi svega dva rala. Uz oranične površine te, znatno rjeđe, i za vinograde se kao mjera navode sulkus (sulcus) ili greda (gleba) koju katkada nalazimo prevedenu i riječju brazda.

SMJEŠTAJ AGRARNIH POSJEDA

Navedeni zemljišni posjedi zagrebačkih građana, crkvenih i samostanskih ustanova, kao i općine u cijelosti, nalazili su se, ovisno o vrsti i karakteru posjeda, na različitim lokalitetima unutar teritorija koji je potpadao pod gradsku jurisdikciju.

U različitim oblicima agrarnog poslovanja najčešće spominjani vinogradi nalazili su se na mjestima koja su po svojim prirodnim uvjetima omogućavala uzgoj ove kulture. Vinograde stoga zatječemo ponajprije na bregovitoj i za vinograde pogodnoj zapadnoj i sjevernoj okolici grada. Kao lokaliteti koji se najčešće spominju ističu se brdo Iščec (mons Isech, gorski obronak između Kraljevca i Gračana), Ilica, Jablanovac, Jelenovac, Kamenjak, Koritno, Kostanjevac, Kraljevac i Topličica te također uza samu gradsku utvrdu (extra portam novam) počevši od kapele Sv. Jurja (ecclesia s. Georgii) do Okrugljaka i Gračana. Pojedine čestice vinograda nazivane su imenima po samom položaju i tlu gdje su se nalazile, ili po vlasniku ili obrađivaču koji ih je ondje podigao

te tako bilježimo imena Bedičinšćak. Bušen, Draguševšćak, Gočlevšćak, Heršćak, Klanjec, Odkopi, Peterin, Pičalšćak, Popovdol, Prekrižnik, Sejni i Srnjak. Uz vinograde su usko vezane i klijeti ili kuće (kucha) u kojima su se nalazile preša i pribor za berbu.

Za gradsku općinu i njezine žitelje zasigurno su od najvećeg značenja bile oranične površine i sjenokoše. Te su se površine prostirale prema južnim dijelovima grada do rijeke Save (osobito na savskom Pobrežju), a prema zapadu do potoka Černomerca. Učestalošću spominjanja u agrarnom poslovanju najčešće se navode lokaliteti "campo civitatis", Kruge, Kalinovica, Černomerec, Savica, Cirkvišće, Pobrežje, Tratina, Kunišćak, "extra portam novam", Jarčenica, Zavrtnice, Srebrenica i Siget.

Iako mnogo rjeđe, i sjenokoše se navode uz lokalitet na kojem su smještene te ih stoga najčešće bilježimo u predjelima Kalinovice, Černomerca, Srnjaka, Sigeta i Cirkvišća.

Vrtova u samoj gradskoj jezgri, zbog nedovoljna prostora, nije bilo mnogo. Većinom su se nalazili u podgrađu Ilici odnosno u blizini crkve Sv. Margarete i oko vrela Manduševca te napose izvan gradskih vrata (extra portam novam) kojem se zapadni obronak spušta do Tuškanca, a istočni (tzv. Popov dol pod Popovim tornjem) do potoka Medveščaka ili njegova rukavca Pretoka te čak i do kapele Sv. Jurja. U izvorima se njihov smještaj najčešće navodi opisnim predjelom pri čemu se u najvećem broju primjera ističe njihova lokacija izvan gradskog prostora (suburbium, extra portam novam, murus civitatis, extra portam carnificum, extra portellam parvam), ali i konkretno navedeni predjeli kao Manduševac, Zazidnjak, Središće, Srebrenica, Okol, Pobrežje, Delnice, Ravenšćak te kod crkava Sv. Martina i Sv. Margarete.

Zlatnom bulom Bele IV. Gradecu je dodijeljeno i pravo korištenja prostranih šumskih površina na Medvednici. Ta je šuma bilo isključivo vlasništvo gradske općine te se drvo moglo sjeći samo za potrebe grada, a ne za privatnu upotrebu građana. Slično tome, ni plodovi hrasta i kestena nisu pripadali pojedincima, već su se davali u zakup u korist gradske općine. U izvorima se, pored uobičajenog lokaliteta "mons civitatis", kao predjeli gdje su se nalazile manje šumske površine, navode lokaliteti Jelenovec, Beljak, Tuškanac, Pobrežje, Petrovac, Koritno, Kamenjak i Goranšćica.

Mlinovi su se nalazili na prokopanom rukavcu potoka Medveščaka zvanom Prekopa ili Pretoka, koji se pružao od Okrugljaka do Krvavog mosta. Budući da je pravo na korištenje rijeka i potoka ulazilo u tzv. kraljevska prava (iura regalia), to je ova vrsta posjeda, dodjeljivanjem povlastica Gradecu kao slobodnom kraljevskom gradu, potpuno prelazila na samu gradsku općinu. Naposljetku treba reći da se na području gradske općine nalazilo i nekoliko naseljenih kmetskih selišta (sessiones iobagionales). Najviše ih zatječemo uzduž savske obale u predjelima Pobrežja, Gračana te vezane uz lokalitete Kraljevac, Kraljev Brod, Konjevica i Borčeva mlaka.

U sklopu analize smještaja agrarnih posjeda srednjovjekovnog Gradeca zanimljivo je upozoriti i na određene lokalitete odnosno predjele u kojima su smještene zemljišne čestice, a koji se ističu učestalošću spominjanja i raznovrsnošću zemljišnih posjeda. Ponajprije treba istaknuti područje Pobrežja koje se tijekom cjelokupnog promatranog razdoblja navodi kao mjesto gdje su smještene raznovrsne zemljišne čestice, od kojih najviše otpada na selišta (54,83%), i oranične površine (22,58%), dok sav ostali agrarni prostor ovog mjesta sadržava cjelovite posjede (9,67%), vinograde (6,45%) te vrtove (3,22%) i šume (3,22%). Raznovrsnošću agrarnih površina ističe se i Černomerec u

kojem su ponajviše zastupane oranične površine (57,89%) te znatno rjeđe sjenokoše (15,78%), šume (15,78%) i vinogradi (10,52%). Iako se često spominje kao predjel agrarnog poslovanja gradečkih stanovnika, predjel Kruge gotovo je potpuno mjesto oraničnih čestica (94,11%), što je slučaj i sa Savicom (90%) te opisnim lokalitetom "campo civitatis" (95,65%). Područje izvan gradskih zidina (suburbium) mjesto je gdje su isključivo smješteni vrtovi građana (97,82%). Istovrsne su čestice najzastupanije i u strukturi agrarnih površina područja opisanih s "extra portam carnificum" (66,66%) i "extra portam novam" (72,72%). Osim navedenih predjela, učestalošću spominjanja i raznovrsnošću čestica ističu se i područja Kalinovice (oranice 66,66%; sjenokoše 22,22%; vinogradi i ostalo 11,1%), Iščeca (vinogradi 88,88%, ostalo 11,2%), Cirkvišća (oranice 72,72%, sjenokoše 18,18%, vinogradi 9,09%), Ilice (vinogradi 80%, oranice 20%), Kunišćaka (oranice 75%, vinogradi 25%), Topličice (vinogradi 85,71%, oranice 14,28%), Gračana (selišta 50%, vinogradi 33,33%, oranice 16,66%) i Kamenjaka (vinogradi 66,66%, selišta 16,66%, šume 16,66%). Navedene predjele karakterizira raznovrsnost agrarnih čestica koje su smještene na njihovom području. Mnogo je, međutim, veći niz predjela na kojima se nalaze isključivo čestice istovrsnih obilježja. Tako se u predjelima Bedinšćaka, Busena, Drugovšćaka, Glogolinšćaka, Goklevšćaka, Gredama, Givanovšćaka, Hermanšćaka, Jablanovca, Kostanjevca, Kurtolovšćaka, Magutenovšćaka, Mokinšćaka, Odkopa, Pavlovog vrha, Pičalšćaka, Popovog dola, Prekrižja, Vrhovca te kod crkve Sv. Jurja spominju isključivo čestice vinograda. Oranične površine jedine su čestice koje se spominju vezane uz predjele Dužice, Izdaneka, Jarčenice, Katrinščice, Klenovca, Pešćenice, Podorešnice, Tratinšćice i Zavrtnice. Gorinšćica i Ljubljanica mjesta su na kojima se isključivo navode gradečke sjenokoše, dok su u predjelu Manduševca, Ravenšćaka, Zazdinjaka te kod crkve Sv. Martina i "extra portellam parvam" smješteni gradski vrtovi. U Konjevici, Kraljevu Brodu i Markovšćaku isključivo se spominju kmetska selišta, dok su šumske površine jedine agrarne površine lokaliteta Gochel.

STRUKTURA VLASNIKA POSJEDA

Nakon provedene analize svih dokumenata uspjeli smo izdvojiti 620 osoba koje se spominju prilikom poslovanja zemljišnim česticama tijekom navedenog razdoblja, a određene su osim osobnog imena i imenom oca i zanimanjem ili funkcijom koju obavljaju u gradu. Od toga je zanimanje navedeno kod 506 osoba, dok je 114 osoba obilježeno samo funkcijom (iudex, iuratus, assessor, vicarius) te nije bilo moguće odrediti zanimanje koje su obavljali prije stjecanja navedene funkcije. Pritom je vrijedno primijetiti da su gradski suci i nakon prestanka obavljanja te dužnosti zadržavali sudački naslov, što je uglavnom slučaj i s nižim gradskim službenicima (assessor, iuratus).

Promatramo li vlasnike zemljišnih čestica prema strukturi njihovog zanimanja, primjećujemo da su brojčano najčešće spomenuti zemljoradnici (agricola, cultor) kojih se ukupno navodi 76 (15,02%), obućari (sutor) kojih ima 73 (14,43%), krojači (sartor) s 55 osoba (10,87%) te mesari (carnifex) s ukupno 49 spomenutih pojedinaca (9,68%). U sljedeću skupinu osoba čiji udio ne prelazi 5% ubrajamo ova zanimanja: svećenstvo (7,31%), intelektualna zanimanja (6,72%) te trgovce (5,34%).

Razmatramo li istu strukturu u slučaju vlasnika koji se spominju prilikom poslovanja sa samo jednom česticom, primjećujemo da je struktura slična, iako su zemljoradnici i obućari zastupani nešto većim udjelom, dok su ostale skupine zastupane manjim postotkom. Znakovita je također činjenica da su mesari u ovom slučaju manje brojni od svećenika (6,41% prema 8,90%), kao i vrlo nizak udio trgovaca (3,2%).

Prilikom analize osoba čije je poslovanje povezano s dvije čestice zanimljivo je da je udio obućara najveći (18,19%) te da za njim slijede zemljoradnici (15,24%), mesari (11,43%) i krojači (10,48%). Broj trgovaca raste na 5,71%, kao i broj pripadnika intelektualnih zanimanja s 5,69% na 7,62%. Zanimljiva je činjenica da je broj svećenika smanjen na 6,67%.

U slučaju vlasnika čije je poslovanje vezano uz dvije ili više čestica (do 10) primjećujemo da udio obućara opada na 13,30%, ali pritom i dalje ostaju najčešće spominjana skupina. Smanjuje se i udio zemljoradnika (11,01%) i svećenika (koji ovdje iznosi samo 5,50%), da bismo u slučaju mesara, krojača i trgovaca zabilježili značajnije povećanje njihovog udjela (12,84%, 11,93%, 7,80%). Nešto se povećao i udio pripadnika intelektualnih zanimanja (7,80%).

Iz navedene analize možemo, kada razmatramo udio u poslovanju zemljišnim česticama svake od navedenih skupina posebno, istaknuti nekoliko zaključnih pretpostavki. Brojčano najznatnija skupina zemljoradnika uvjerljivo je najučestalija kada je riječ o poslovanju sa samo jednom agrarnom česticom, ali se, idući prema poslovanju s više čestica, njihov postotni udio smanjuje. Razloge tome možemo tražiti u njihovim manjim ekonomskim mogućnostima, te zbog vezanosti isključivo uz agrarnu privredu, nesklonosti da svoje nevelike i malobrojne čestice izvrgavaju različitim rizičnijim oblicima tržišnog poslovanja zemljom. Kada je riječ o najbrojnijoj skupini obrtnika – postolarima, u vezi s čime možemo i tražiti uzrok njihovog izuzetno učestalog spominjanja u agrarnoj privredi, primjetno je da je njihovo poslovanje najučestalije kada je riječ samo o jednoj ili dvije čestice. Budući da im zemljišna privreda nije osnovni izvor prihoda, postolari se češće i na raznovrsnije načine uključuju u transakciju zemljišnih čestica, ali zbog njihovih skromnih ekonomskih mogućnosti njihovo je poslovanje uglavnom ograničeno na manji broj čestica.

Sljedeća skupina (krojači, mesari i trgovci) iskazuju u odnosu na prethodno navedene skupine drugačiji odnos spram zemljišnog poslovanja. Za razliku od zemljoradnika i postolara, koji najveći udio iskazuju prilikom poslovanja sa samo jednom česticom te im postotni udio opada s povećanjem broja čestica kojima posluju, krojački obrtnici, mesari i trgovci pokazuju gotovo obrnuti trend poslovanja. Poslovanje jednom česticom je kod ove skupine manje učestalo, ali, nasuprot tome, raste kada je riječ o poslovanju s dvije ili više čestica. Razloge ovakvom trendu poslovanja možemo tražiti u karakteru njihovog zanimanja, koje je društveno cjenjenije, više traženo i ekonomski isplativije od prethodnih. Osobit skok iskazuju pritom trgovci koji, nakon što smo zabilježili izrazito nizak poslovni udio prilikom poslovanja s jednom česticom, iskazuju u različitim transakcijama agrarnim površinama znatno povećanje poslovanjem s dvije ili više čestica. Uzroke ovakvom izrazitom skoku u agrarnom poslovanju trgovaca možemo tražiti u njihovim znatnijim ekonomskim mogućnostima te zainteresiranosti da ukoliko se upuštaju u poslovanje zemljom, ulažu u znatnije i materijalno isplativije posjede koji svojim cijenama najčešće nisu dostupni prethodno nabrojenim skupinama. Naposljetku, kada je riječ o skupini svećenika, primjetna je njihova veća zastupanost prilikom poslovanja sa

samo jednom česticom te, kako se povećava broj čestica, opadanje njihovog poslovanja. Budući da su karakterom svoga zanimanja najčešće materijalno opskrbljeni, njihov interes za stjecanje prihoda ulaganjem u agrarnu djelatnost nije toliko izrazit kao u primjeru ostalih skupina. Osim toga, vjerojatno je da je dio čestica kojima posluju njihovo naslijeđeno imanje, koje im pripada neovisno o njihovom interesu i stvarnim potrebama da ulažu i stječu prihode agrarnim poslovanjem.

U vezi s najvećim brojem čestica spominju se uglavnom pripadnici javnih gradskih službi. Najvećim brojem čestica posluje gradečki sudac Ivan Boletić (Iohannes Bole, Bolye, Boletich) koji u razdoblju od 1387. do 1401. godine posluje s čak 40 čestica. S 32 čestice prisutan je u različitim agrarnim operacijama sudac Valentin Mihovila Šaronića (Valentinus Michaelis Saronich) koji se spominje u razdoblju od 1438. do 1469. godine. Benedikt Mihovila Sebastianovog (Benedictus Michaelis Sebastiani), krojač i prisežnik u Gradecu, spominje se od 1432. do 1452. godine i posluje s ukupno 28. čestica, dok sudac Miklin Ivanov (Miklinus Iohannis), za vrijeme kojeg se dogodio slučaj krivotvorenja pečata koji smo već spomenuli, posluje s ukupno 21 česticom u razdoblju od 1384. do 1403. godine. Znatno je veći broj osoba koje posluju s česticama čiji se broj kreće od 10 do 20 (ukupno 17 osoba). Vrijedno je spomenuti da se u toj skupini nalaze mesar Luka Radenov (1374 – 1401, ukupno 12 čestica), mesar Benedikt Škornić (1387 – 1398, ukupno 11 čestica), liječnik – fizik Nikola Mateola de Fulginia (1455 – 1464, ukupno 10 čestica) te voskar Grgur Markov (1384 – 1393, ukupno 10 čestica) koji, koliko nam je poznato, ne obnašaju nijednu od javnih gradskih službi. U skupini osoba koje posluju s 5 – 9 čestica nalazimo 49 posjednika od kojih javne službe obnašaju dvadeset i trojica (46,94%). Udio gradskih službenika u strukturi posjednika s manje od pet čestica sve je niži, iako se neki od njih spominju i kao vlasnici koji posluju sa samo jednom česticom.

Prije nego prijeđemo na razmatranje oblika agrarnog poslovanja potrebno je dodati još nekoliko napomena o strukturi zemljovlasnika. Popis crkvenih osoba, kao i crkvenih i samostanskih ustanova – posjednika zemljišnih čestica također je raznovrstan svojom strukturom posjeda. Od samostana se kao zemljovlasnici navode samostani Sv. Nikole, Sv. Marije i Sv. Franje te samostan pavlina. Brojem, raznovrsnošću i veličinom posjeda ističe se crkva Sv. Marka, a od bratovština (kalende) spominju se bratovština Svih svetih i bratovština 12 apostola koja je svoje sjedište imala u navedenoj crkvi. Uz crkvene bratovštine se kao zemljoposjednici navode i udruženja nastala na etničkom odnosno jezičnom principu (bratovštine Slavena, Germana i Latina). Kada je riječ o posjedima koje uživaju bratovštine, pri čemu se najčešće radi o vinogradima, status ovih čestica poseban je (terre condicionales ili uvjetne zemlje). Ove su zemlje stečene darivanjem bratovštinama pod uvjetom da svaki vlasnik koji takvu zemlju kupuje preuzima i obvezu da će jedan dio priroda predati dekanu. Obično je to "peti" ili "šesti" kabao vina ili mošta. Ako vlasnik ili zakupnik takva vinograda ne bi ispunjavao postavljene uvjete, bratovština bi mu oduzela zemlju i dala drugome na obrađivanje.[26] Pored crkava i bratovština i hospitali se (ubožnice) katkad spominju kao posjednici zemljišnih čestica (općinski hospital pokraj crkve Sv. Marka). S obzirom na vrstu posjeda, u strukturi čestica koje pripadaju hospitalima najčešće susrećemo oranične površine i sjenokoše, koje se daju u zakup, te se od stečene zakupnine izdvajaju sredstva za uzdržavanje

[26] Klaić, Povijest Zagreba, 293.

siromaha. Od pojedinaca – crkvenih osoba koje u određene oblike agrarnog poslovanja ulaze neovisno o crkvenoj ustanovi kojoj pripadaju, navode se svećenici crkve Sv. Marka i Sv. Margarete, prior samostana Sv. Nikole, gvardijani i redovnici franjevačkog samostana, vikar pavlinskog reda, priori hospitala, dekani bratovština te prebendari, đakoni, arhiđakoni i kanonici zagrebačke stolne crkve. Od crkvenih ustanova izvan samog Gradeca koje se također uključuju u strukturu zemljovlasnika bilježimo župnika crkve Sv. Marije "de Klokoch" i župne crkve u Šćitarjevu.

Kada je riječ o učestalosti spominjanja najbrojnijih i zastupanim zanimanjima najraznovrsnijih sudionika u različitim oblicima agrarnog poslovanja, potrebno je spomenuti vrste gradečkih obrtnika uključenih u njih. U poveliku popisu najrazličitijih onodobnih obrtnih djelatnosti susrećemo gradečke oružare (armorum parator), mačare (gladipar), brusače mačeva (purgator gladorum), klesare (lapicida), izrađivače tobolaca (faretripar) ili lukova (arcupar), mesare (carnifex), remenare (lorivena), sedlare (sellipar), kolare (carpentarius), krojače (sartor), kabaničare (sagipar), svjećare (candelator, voschar), obućare (sutor), ljevače (fusor), zvonare (campanator), kovače (faber), bravare (sporar), zlatare (aurifaber), slikare (pictor), urare (faber orlogifex), lončare (lutifigulus), tkalce (textor), bojadisare tkanina (colorator pannorum), krznare (pellifex), poplunare (coltrarius) i pekare (pistor). Pored navedenih, u svojstvu vlasnika posjeda navode se i gradečki mlinari (molendinator) i ribari (piscator) te, najvjerojatnije u gradskoj službi zaposleni trubači (tubator), kitaristi (kynterista) i frulari (pistulator).

Iako se općenito ubrajaju u kategoriju zanimanja nižeg društvenog statusa, sluge različitih gradečkih građana ili crkvenih osoba također su zabilježeni kao aktivna strana u poslovanju agrarnim površinama gradskog teritorija (0,3%).

OBLICI AGRARNOG POSLOVANJA

Sve prethodno navedene strukture zemljoposjednika uključene su u neku od operacija agrarnog poslovanja. Učestalošću spominjanja najčešće se navodi kupoprodaja određene vrste posjeda (66,1%). Prilikom ubilježavanja ovog oblika poslovanja u ispravu se bilježe obje strane koje sudjeluju u poslovanju, vrsta, smještaj i (katkad) veličina posjeda te cijena na koju je čestica procijenjena. Ako je čestica kojom se posluje u sastavu posjeda vlasnika koji od uživaoca ubire godišnju rentu u novcu ili plodovima, tada se redovito navodi ime tog vlasnika te visina godišnjih podavanja s posjeda.

Posjedi su se katkada prodavali i zbog posebnih okolnosti, napose kada je vlasnik zapao u dug te je prodajom posjeda morao steći novac za njegovu nadoknadu. Ako su se u sastavu posjeda nalazile i ostale pripadnosti i prava (iuribus, habentiis et pertinentiis) u koja su najčešće uključeni bunari, cisterne, gospodarske zgrade, putovi i slično, tada se to redovito navodi u ispravama, te ta prava, zajedno sa svime ostalim, prilikom kupnje prelaze na dotičnog kupca. Ako je posjedom raspolagalo ili ga kupnjom stjecalo više članova obitelji (supružnici, braća i sestre, rođaci i sl.) te je za obavljanje agrarnog poslovanja potrebna suglasnost svih, tada se u ispravi navode sva njihova imena. Kada je kupoprodajno poslovanje bilo potpuno zakonski obavljeno, tada je gradska uprava izdavala novom vlasniku posjeda novu ispravu u kojoj je kao vlasnik posjeda naveden njegov novi uživalac.

Pored kupoprodajnog oblika poslovanja, agrarne čestice mijenjale su vlasnika i prilikom njihove zamjene (5,2%), darovanja odnosno oporučnog zavještanja (24,2%).

Čest je slučaj da posjed daruje udovica svome novom supružniku, ili svojoj djeci, najčešće uz obvezu da se oni za nju brinu do kraja života (dohranjivanje). Posjedi su se darivali i osobama koje su obavljanjem određene službe na neki način zadužile njezina vlasnika. Gradska je općina na sličan način nagrađivala česticama iz općinskog agrarnog zemljišnog fonda osobe koje su se istakle vjernom i predanom službom gradu.

Ako se kćeri miraz nije isplaćivao u novčanoj protuvrijednosti odnosno u robi ili nakitu, tada je njezina otpremnina izražavana u darovanju stanovite količine zemljišnog posjeda (0,1%).

Ako je riječ o agrarnom poslovanju zamjene posjeda, tada se u ispravi navode oba dotadašnja vlasnika ili uživaoca posjeda te vrste agrarnih čestica koje se zamjenjuju. Obično se zamjenjuju posjedi istog karaktera (vinograd za vinograd, oranica za oranicu, vrt za vrt itd.) te, rjeđe, posjedi koji su po svojoj strukturi raznorodni (vinograd za oranicu i sl.). Ako vrijednost obiju čestica kojima se posluje nije jednaka, tada je strana koja u zamjenu ulaže posjed manje vrijednosti dužna novom uživaocu isplatiti novčanu razliku. Posjedi koji se zamjenjuju također u nemalom broju primjera ulaze u sastav zakupljenih posjeda te je obveza novog uživaoca da, kao i dotada stari posjednik, vlasniku isplaćuje godišnju rentu u novcu ili plodovima.

Ako je među pojedinim članovima obitelji (napose među braćom) dolazilo do diobe posjeda (2,6%), tada se i to unosilo u zemljišne knjige, a u ispravi se precizno navodilo koliko kojeg posjeda pripada pojedinom članu obitelji.

Oporučne ostavštine najčešće se upućuju osobama uz koje je oporučitelj bio tijekom svog života povezan bližim rodbinskim ili prijateljskim vezama, pri čemu je, ako je čestica potpadala pod zakup, novi uživalac bio dužan nastaviti isplaćivati godišnju rentu vlasniku posjeda. Ako je vlasnik posjeda umro ne sačinivši oporuku, a nije imao najbliže rodbine, njegova je cjelokupna imovina prelazila u vlasništvo općine.

Oblici zakupnog (1,7%) poslovanja agrarnim česticama posebna su vrsta poslovanja, često izrečena i prilikom kupoprodajnih i ostalih oblika poslovanja odnosno u svim slučajevima kada je riječ o posjedu koji potpada pod godišnju rentu. Dio posjeda nalazio se u vlasništvu same općine te je s njih uživalac, kao i s drugih posjeda, davao stanovitu godišnju rentu izraženu u novcu ili plodovima. Visina rente ovisila je o veličini, vrsti i stupnju obradivosti čestice, ali je, napose, kada je riječ o zemljišnim posjedima čiji je vlasnik općina, najčešće spominjana visina rente bio paušal u iznosu šestine mošta (svaki šesti kabao mošta). Pored općine, vlasnik zemljišnog posjeda koji se ustupa na obrađivanje u nemalom broju primjera su i crkvene i samostanske ustanove te bratovštine odnosno cehovi (napose narodnosni: Slavena, Latina, Germana). Oblici zakupa ostaju i u ovom slučaju jednaki te se godišnja renta isplaćuje u novcu ili plodovima. U primjerima kada cehovske udruge sklapaju ugovor s uživaocem i obrađivačem čestice zastupa ih, u sporazumu i s njihovim znanjem i suglasnošću, dekan (decanus) dotičnog društva.

Kada je riječ o zakupu mlinova, koji su se nalazili u vlasništvu gradske općine, tada je njihov zakupnik bio dužan plaćati godišnji afikt u novcu i plodovima (obično žito).

Prilikom obavljanja svih dosada navedenih oblika agrarnog poslovanja posluje se najčešće cjelovitim zemljištem, ali, napose kod operacija diobe, darovanja ili oporučnog nasljeđivanja posjeda, također njegovim pojedinim dijelovima, kojima se katkada izražava ukupna veličina posjeda.

ZAKLJUČAK

Završavajući naposljetku razmatranje agrarnih odnosa na području srednjovjekovnoga Gradeca, možemo istaknuti nekoliko zaključnih postavki.

Zemljišno poslovanje i agrarni odnosi na području teritorija srednjovjekovnoga Gradeca predstavljali su tijekom razdoblja koje smo uzeli kao okvirno u našem istraživanju (od kraja 14. do početka 16. stoljeća), jedinstven i po svim svojim oblicima nepromjenjiv proces dugog povijesnog trajanja. Razmotreni oblici agrarne djelatnosti i poslovanja na ovom prostoru (vrste i struktura posjeda, smještaj s obzirom na prirodne uvjete i tlo, oblici poslovanja, odnos cijene i veličine odnosno vrijednosne kvalitete čestica, oblici zakupnog poslovanja i visina rente, struktura posjednika itd.) datosti su koje se tijekom cjelokupnog promatranog perioda bitnije ne mijenjaju te stoga ovisnost pojedinih nabrojenih aspekata iz srednjovjekovne agrarne prošlosti Gradeca o kronološkom slijedu događaja, napose o promjeni političkih odnosa i struktura vrhovne vlasti nad samim gradom, u biti navedenih odnosa ne mijenjaju gotovo ništa. Jedine i u ovom slučaju uistinu vidljive promjene očituju se u dodjeljivanju i privilegijima vladara zaposjedanju novih zemljišta (sela), unutar kojih, međutim, oblici agrarne djelatnosti i poslovanja te svakodnevni život samih obrađivača – seljaka, ostaju isti bez obzira na to pod kojim se gospodarima nalazili. Povremene promjene u strukturi vrhovnog vlasnika nad pojedinim selima donosile su, doduše, i mogućnost uvođenja odnosno ukidanja pojedinih oblika podavanja ili poreza, ali se, u biti, životno svakodnevlje gradečkoga ruralnog svijeta nije značajnije mijenjalo. Ovisno o vladarskoj darežljivosti (Bela IV, Ladislav I, Matijaš Korvin) ili krutosti, povremenoj nemilosti ili nepodudarnosti s konkretnom vladarskom politikom (Žigmund) prostorno su se sužavali i širili posjedi gradečke općine, stvarajući time mogućnosti za veće ili manje uključenje njihovih stanovnika u aktivnije bavljenje agrarnom djelatnošću. Kako je međutim zemljoradnja za većinu gradskih stanovnika tek dodatna aktivnost koja se po opsegu njihovog zalaganja i sudjelovanja ipak u većini primjera ne može uspoređivati s njihovom osnovnom djelatnošću (trgovina, pojedini obrti, gradske javne službe itd.), ostaje nam kao jedini sloj stanovnika kojima je zemljoradnja isključivi izvor egzistencije, zemljoradničko stanovništvo koje je i mjestom svoga obitavanja najčešće vezano za prostor izvan gradskih zidina.

Uspoređujući naposljetku agrarne odnose na području Gradeca s onima u ostalim dijelovima srednjovjekovnog europskog prostora možemo primijetiti da se, uz uobičajena i za svaku regiju s vlastitim geografskim posebnostima i povijesnim razvojem redovito prisutna odstupanja, svijet agrarnog srednjovjekovlja na našem prostoru uklapa u jedinstvenu, prostorno, vremenski i slijedom događanja sveobuhvatnu povijest sela i zemljoradnje na cjelokupnom europskom prostoru. Iako su, kada je npr. riječ o Dalmaciji ili područjima mediteranskog juga, gdje su posebnosti klime, reljefa i tla zahtijevale drugačiji raspored i izbor kultura, agrarni odnosi sadržavali brojne, na sjevernijim predjelima nezabilježene specifičnosti, ipak je zemlja kao osnovni i ishodišni čimbenik svega što se u ruralnom svijetu događalo, svugdje ostajala osnovnim mjerilom i pokretačem svakodnevnog života i povijesti ljudi koji su za nju i uz nju vezali svoju egzistenciju. Agrarni odnosi i svijet svakodnevlja srednjovjekovnoga Gradeca i njegovih građana, kmetova i težaka stoga je svijet statične i kretanjem povijesnog vremena neprimjetne povijesti koja je u svojim bitnim oblicima ostajala stalnom i nepromjenljivom tijekom dugog razdoblja svoga povijesnog razvoja.

Struktura zanimanja vlasnika zemljišnih čestica (spomenute osobe)

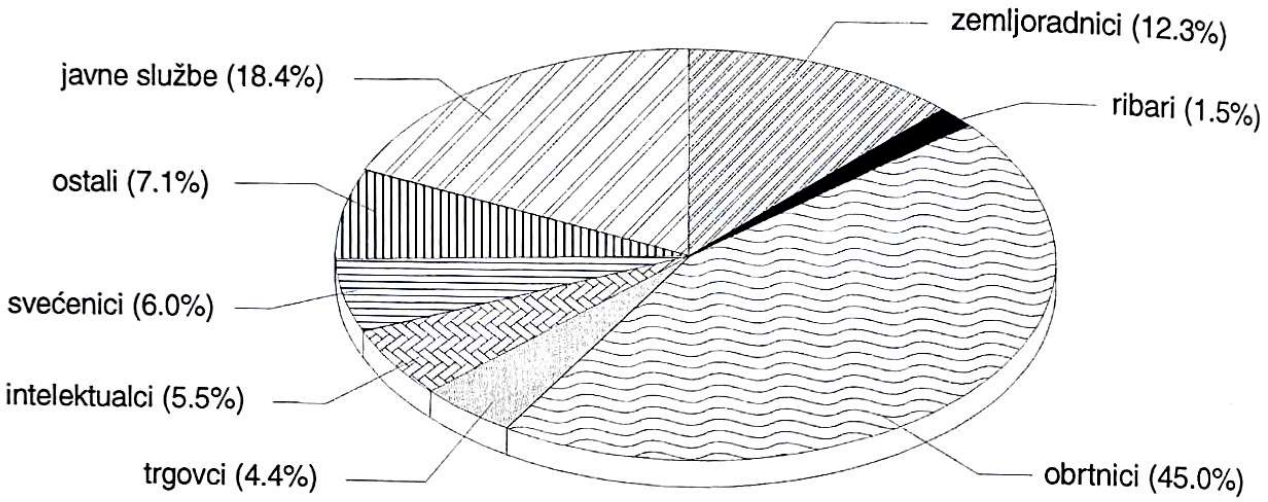

Struktura zanimanja vlasnika zemljišnih čestica (bez gradskih službenika)

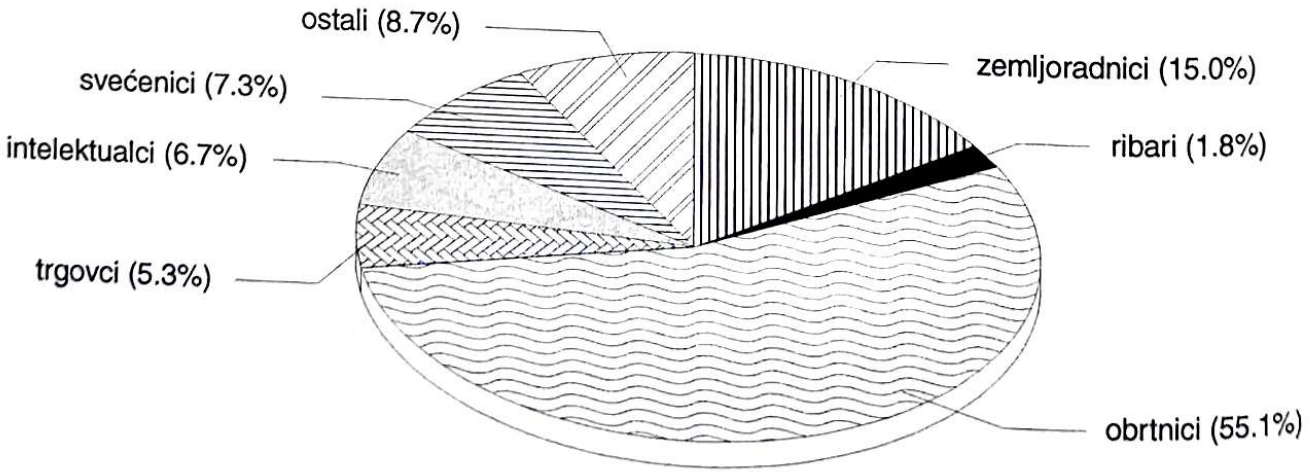

Raspodjela broja zemljišnih čestica s obzirom na zanimanje vlasnika

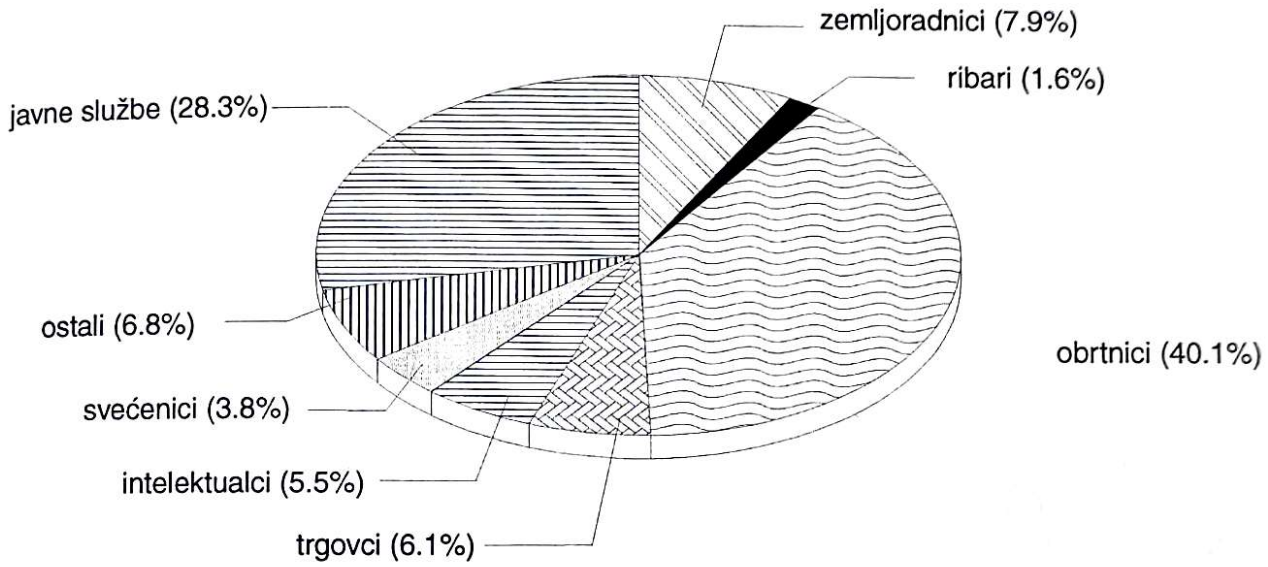

Raspodjela broja čestica s obzirom na zanimanje vlasnika (bez gradskih službenika)

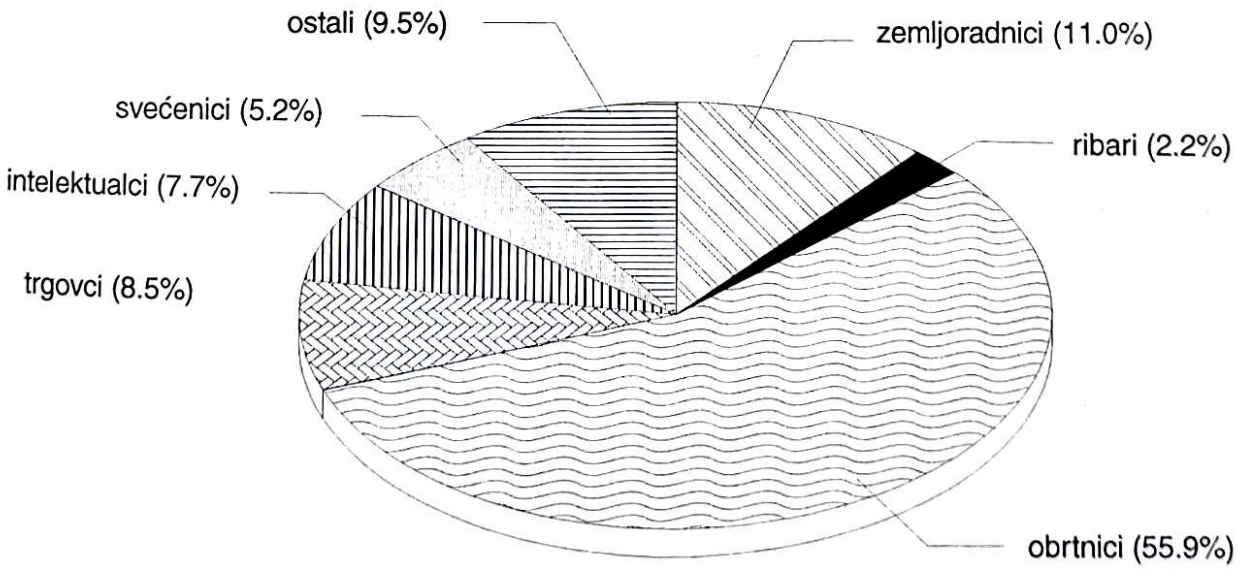

Postotni udio pojedinih vlasnika s obzirom na broj čestica

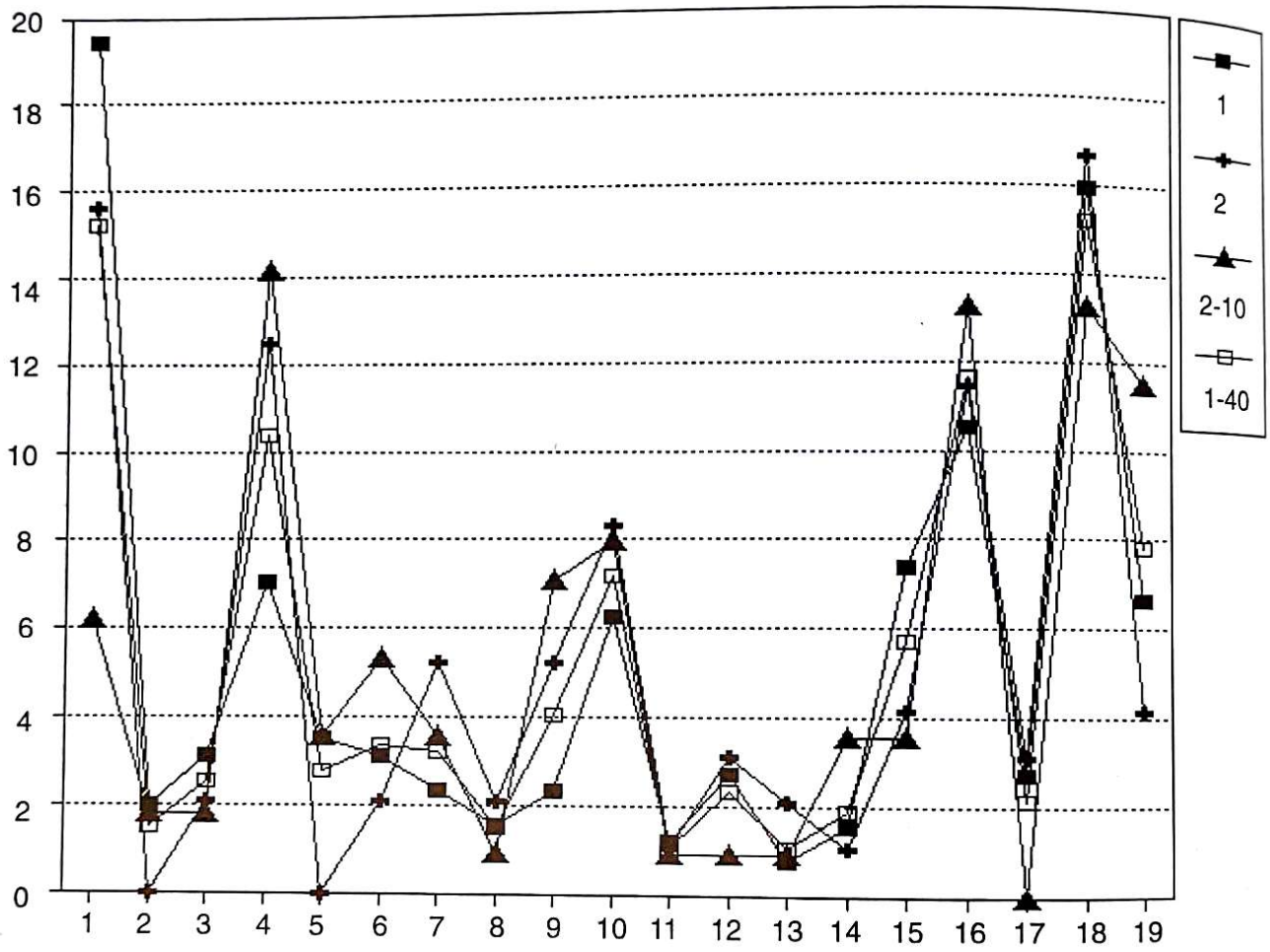

1 agricola
2 arcupar
3 aurifex
4 carnifex
5 carpentarius
6 faber
7 frenipar
8 gladipar
9 institor
10 literatus
11 lutifigulus
12 molendinarius
13 pellifex
14 piscator
15 presbiter
16 sartor
17 sellator
18 sutor
19 ostali

Raspodjela zemljišnih čestica s obzirom na njihov smještaj

Mjesto	fenile	hortus	possessio	sessio	silva	terra arabilis	vinea	ukupno
Bedičinšćak							2	2
Beljak					2		2	4
Borcheva mlaka				1		2		3
Busen							1	1
Chognewicza				1				1
Chwesauynschak							1	1
Cirkvišće	2					8	1	11
Delnice		1				3		4
Drugovšćak							1	1
Dužica						1		1
Dulica						1		1
Glagolinšćak							1	1
Gochel					2			2
Gochlewschak							2	2
Goranščica	1				1			2
Gorymlye						1	1	2
Gračani				3		1	2	6
Grede							1	1
Gywanowschak							1	1
Hermanšćak							1	1
Ilica						2	8	10
Isecz			1				8	9
Izdench						1		1
Jablanovac							7	7
Jarčenica						4		4
Jelenovec					2	1	3	6
Kalinovica	4		1			12	1	18
Kamenjak					1		5	6
Katrinschicha						1		1
Klenovec						1		1
Koritno	1				1		3	5
Kostanjevec							3	3
Kraljev Brod				1				1
Kraljevec				1		1	4	6
Kravaršćak	1						2	3
Kruge						16	1	17
Kunišćak						6	2	8
Kuroltovšćak							2	2
Lopatek						1		1
Lwblyana	1							1
Maguthenovschak							2	2
Manduševac		4						4
Markovšćak			1					1
Mokynschak							1	1
Odkopi							2	2
Okol		1				1		2
Pavlow werh							2	2
Petrovac					1		1	2
Pešćenica						1		1

Mjesto	fenile	hortus	possessio	sessio	silva	terra arabilis	vinea	ukupno
Pichalschak							1	1
Pobrežje		1	3	17	1	7	2	31
Podoreschniza						1		1
Popovdol							2	2
Prekrižje							2	2
Rawenschak		1					1	2
Savica	1					9		10
Siget	2					3		5
Srebrenica		1				3		4
Središće		1				2		3
Thysycha				1		1		2
Topličica						1	6	7
Tratina						6		6
Tratinšćica						1		1
Tuškanac					1		1	2
Vrhovec							2	2
Zaad							1	1
Zavertnicha						3		3
Zavinech						1		1
Zazidnjak		2					2	4
Zekyrichawdol	1							1
Zerbichiza	1					4		5
Zernyak	2					2	1	5
Černomerec	3				3	11	2	19
campo civitatis	1					22		23
ecclesia s. Georgii							6	6
ecelesia s. Margarete		1				2		3
ecclesia s. Martini		2						2
extra portam carnificum		4					2	6
extra portam novam		24				4	5	33
extra portellam parvam		1						1
mons civitatis					2		3	5
monticulum vigilliarum	1					2		3
murus civitatis		5					2	7
suburbium		45				1		46
terra comune							1	1
ultra Sava							1	1
ukupno	22	94	6	25	17	151	117	432

Zusammenfassung

GRUNDBESITZ UND GESCHÄFTSGEBARUNG DER GRADECER BÜRGER NACH DEN GRUNDBÜCHERN AUS DEM 14. – 15. JAHRHUNDERT

Lovorka Čoralić

Der Autor betrachtet auf Grund der Bücher über den Grundbesitz von Gradec mit Hilfe der Computeranalyse die Formen der Agrargeschäftsgebarung und die Beziehungen auf dem Gebiet des mittelalterlichen Gradec vom Ende des 14. bis zur ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In der Einführung wird kurz auf zeitgenössische Arbeiten zur angeführten Problematik verwisen, und es werden das Entstehen und die allgemeinen Charakteristiken der analysierten Grundbücher dargelegt. Der Autor betrachtet weiterhin den Bereich des Agrarterritoriums von Gradec und er verweist auf die Erscheinung, wenn Landbesitz Streitfälle und Gewalttaten verursachte oder zum Ort der Austragung dieser wurde. Es folgt eine Abhandlung über den Grundbesitz mit Rücksicht auf seine Art (Ackerboden, Weingärten, Heumahd, Wiesen, Gärten, Bauernwirtschaften) und deren Lage innerhalb des Territoriums, das zur Jurisdiktion von Gradec gehörte. Mit Rücksicht auf den gesellschaftlichen Status und den Beruf der Besitzer betrachtet der Autor gesondert einige Gruppen von Besitzern (Mitglieder der städtischen Verwaltung, Handwerker, Händler, Angehörige der Kirchenhierarchie, Landarbeiter), und er analysiert deren Teilnahme an der Agrargeschäftsgebarung. Im Schlußkapitel verweist der Autor auf ein unterschiedliches Agrargeschäftsgebaren (Kauf und Verkauf, Pacht, Teilung, Schenkung). Schließlich kommt der Autor zum Schluß, daß die Agrarverhältnisse im Alltag des mittelalterlichen Gradec und seiner Bürger, Knechte und Schwerarbeiter eine Welt der statischen und von den Bewegungen der geschichtlichen Zeit unberührte Geschichte war, die in ihren wesentlichen Formen im Laufe des langen Zeitraums ihrer Entwicklung stetig und unverändert blieb.

ŽUPA SV. MARKA U DRUŠTVENOM, KULTURNOM I RELIGIOZNOM ŽIVOTU GRADECA

Josip Baloban

Uvodne napomene

U jednoj od knjiga koje govore o crkvi Sv. Marka u Zagrebu čitamo: "Od kada postoji zagrebački Gradec, današnji Gornji grad, u njegovom je središtu bila, a i danas je, župna crkva sv. Marka Evanđeliste."[1] Riječ je o crkvi u kojoj, a još više u čijoj su se blizini tijekom stoljeća zbivali relevantni događaji za političku i kulturnu povijest grada Zagreba, ali i čitave Hrvatske. O podizanju župne crkve Sv. Marka različito misle Ivan Krstitelj Tkalčić i Nada Klaić. Prema Ivanu Krstitelju Tkalčiću župna crkva Sv. Marka "podignuta je bez dvojbe prije tatarske provale, u kojoj je i propala, te se na njezinih ruševinah podigla današnja".[2] A prema Nadi Klaić netočno je dolaziti do takve pretpostavke, budući da varošani prije tatarske provale "nisu smjeli graditi svoje kuće na brdu".[3] Povijesno je ipak sigurno da je župna crkva bila dovršena 1256. godine, kada je kralj Bela IV. dopustio gradskoj općini održavanje velikog markovskog sajma tjedan dana prije i tjedan dana poslije blagdana Sv. Marka.[4] Godine 1261. kraljica Marija, žena Bele IV. ustanovljuje "slobodnu župu" (to je župa Sv. Marka), koja nije više pod patronatom zagrebačkog biskupa Filipa, već je pod gradskim patronatom.[5] To ujedno ne znači da župa Sv. Marka i cijeli Gradec nisu bili pod crkvenom jurisdikcijom zagrebačkog biskupa. Iz povijesti nam je poznato da su zagrebački biskupi u dva navrata izopćili stanovnike Gradeca. Godine 1397. učinio je to zagrebački biskup Ivan Alben, koji je te iste godine i skinuo izopćenje s gradske općine i vjernika.[6] I drugi put to se dogodilo

---

[1] Joža Ladović, Župna Crkva Sv. Marka – Spomenik kulture i riznica umjetnina, u: Crkva sv. Marka u Zagrebu. Spomenik kulture i riznica umjetnina. Izdao Rkt. župni ured sv. Marka, Zagreb 1989. 5 – 14, ovdje 5.

[2] Ivan Krstitelj Tkalčić, Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb do svršetka XIV. vieka, Zagreb, 1889, 15. Vidi i Ivan Krstitelj Tkalčić. Monumenta historica liberae civitatis Zagrabiae, Zagreb 1889. sv. I. 15.

[3] Nada Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982. sv. I. 203. Veoma zanimljivo je Klaićkino zapažanje da u Gradečkoj povlastici iz 1242. nedostaju neke inače u to vrijeme uobičajene odredbe. Tako nedostaje: pravo na vlastitu župu, pravo na izbor župnika i dužnosti plaćanja desetine. Te "nedostatke" Gradečke povelje Nada Klaić komentira ovako: "Poznato je, naime, da je Bela IV, oštećivao crkvena prava u svojoj zemlji. A o župi nisu građani mogli ništa napisati jer su 1242. godine počeli graditi crkvu sv. Marka koja je tek za nekoliko godina bila gotova." Klaić (1982), 84.

[4] Tkalčić (1889), 15.

[5] Klaić, 91.

[6] Tkalčić (1889), 17.

kada je nakon sukoba Gradeca i Kaptola 1421. i 1422. godine, te nakon ponovnog pljačkanja Kaptola od strane stanovnika Gradeca gradečka općina bila izopćena kao i njezini stanovnici iz zajednice vjernika.[7]

1. Osobitosti župe Sv. Marka u personalnom i financijskom pogledu

Članovi župe Sv. Marka bili su većinom trgovci, obrtnici, a manjim dijelom poljoprivrednici, koji su boravli u varoškim selima. Tako su već od samog početka u sociološkoj strukturi te župe prevladavale dvije kategorije građana: trgovci i obrtnici. U službi vjernicima djelovala su u 14. stoljeću tri svećenika (per tres soliae gubernari rectores), koja su dohotke župe dijelila na troje.[8] S vremenom jedan od njih uspio se nametnuti kao najodgovorniji, te se smatrao župnikom, dok su ostala dvojica bili samo nadarbenici. Više svećenika u upravljanju crkve spominje se još 1440. godine.[9]

Izvori financiranja župne Crkve i njezinih duhovnih djelatnika bili su različiti. Sama crkva financirala se s jedne strane darovima vjernika, bogoslužnim zapisima, nadarbinama i trećinom imetka onoga tko je u župi umro bez oporuke i bez nasljednika. Ovo posljednje bilo je sukladno povlastici 8. iz Zlatne bule kralja Bele IV. u kojoj je zapisano da se imovina osobe, koja umre bez oporuke i nasljednika, razdijeli ovako: dvije trećine siromasima i Crkvi istoga grada i jedna trećina gradskoj općini.[10] S druge strane, grad se morao brinuti da župna crkva uvijek bude u dobrom stanju, te ako nije bilo dosta financijskih sredstava u crkvenoj blagajni, grad je bio dužan namaknuti sredstva iz gradske blagajne.[11] Jednom je općinska vlast intervenirala kod kralja Ferdinanda, koji je nakon toga god. 1563. naložio Kaptolu da crkvu Sv. Marka i njezina župnika ne smiju prisiljavati plaćati cathedraticum niti smiju zbog toga župniku prijetiti interdiktom.[12] Iz toga proizlazi da je župa već na osnovi povlastice Bele IV. bila u sasvim specifičnom položaju. K tomu župa je bila neosporni religiozni, kulturni, prosvjetni i društveno-politički čimbenik unutar Gradeca. Sve to treba shvatiti u kontekstu ondašnjih sveukupnih političkih, društvenih i društveno-gospodarskih odnosa.

2. Crkve i kapelice na teritoriju Gradeca i njegove bliže okolice

Iako je župna crkva Sv. Marka od svog početka dominirala gradečkom općinom u smislu da su se u njoj događale prisege zastupnika i sudaca, da je njezin župnik bio najugledniji svećenik u Gradecu, ipak su se uz tu crkvu unutar gradečkih zidina, u podgrađu i u njegovoj bližoj i daljoj okolici, već od 14. stoljeća gradile druge crkve i

---

[7] Anđela Horvat i drugi. Crkva sv. Marka u Zagrebu i njezin okoliš. Historijsko-turistički vodič. Zagreb 1981, izdala Župa sv. Marka Ev. u Zagrebu. 9.

[8] Tkalčić (1889), 16.

[9] Horvat, 36.

[10] Klaić, 80.

[11] Janko Barle, Crtice iz povijesti župne crkve sv. Marka u Zagrebu i njenih kapela, u: Obzor, Zagreb 37 (1896), br. 178 – 181, 183 – 186, 189, 193 – 197, 201 – 203, 207, 208, 211, 212, 214, 217 – 220, ovdje br. 203.

[12] Horvat, 37.

kapelice. U 14. stoljeću spominje se pored župne crkve i crkva Sv. Katarine, koja se nalazi u samom Gradecu. A u njegovu podgrađu spominje se župna crkva Sv. Margarete – sagrađena do 1334. godine u Ilici na onom mjestu gdje je danas pravoslavna crkva, zatim crkva Sv. Martina – do potoka Medveščaka, koja se spominje 1380. godine i kapela Sv. Jurja – povrh grada kod kestena.[13] U to doba u samom Gradecu su i kapelica Sv. Uršule uz Kamenita vrata, kapelica Bl. Dj. Marije uz Mesarska vrata.[14] U 15. stoljeću župnoj crkvi Sv. Marka pripadale su: kapela Sv. Katarine, kapela Sv. Jurja, kapela Sv. Uršule, kapela Sv. Duha. Tu su još bile i župna crkva Sv. Margarete i župna crkva Sv. Martina na sjevernoj strani današnjeg Jelačićeva trga. Na osnovi izgradnje Gradeca (unutar bedema) u 14. st. može se tvrditi "da je to doista doba cvata koji grad više nikada neće doživjeti. U XV. st. više nema niti materijalnih sredstava za popravak kuća, zidova, pa i crkava kako u varoši tako i u podgrađu. A u XVI. st. se jedva nalazi novaca da se poprave zidovi i da se uz njih na pojedinim istaknutim mjestima stave drvene stube i drvena strelišta."[15]

3. Dolazak redovnika u Gradec

Srednji vijek u Europi bio je uopće vijek u kojem su redovnici prisutni u Crkvi i njezinu teološkom i pastoralnom djelovanju uopće. No, oni su izrazito djelatni i na kulturnom, društvenom, gospodarskom i socijalnom području. Stoga je razumljivo da su oni bili dobrodošli i u sam Gradec, posebno unutar njegovih zidina. Redovnici su izvan zidina i u bližoj i daljoj okolici Gradeca počeli stanovati i djelovati davno prije. Godine 1473. dolaze dominikanci, koji se useljavaju u gradsku utvrdu do kapelice Sv. Katarine. Gradska općina im je dala dopuštenje za dolazak, i to pod uvjetom "da u svih sretnih i nesretnih sgodah dužni su, u koliko im pravila dopuštaju, stajati uz grad i dieliti s građanstvom dobro i zlo...".[16] Intenzivnije zanimanje redovnika za Gradec, čini se, javlja se tek u 17. stoljeću. Prvi od redovnika, koji su u 17. stoljeću došli na Gradec bili su isusovci. Godine 1606. nekoliko isusovaca preuzima napušteni samostan dominikanaca i započinje svoju propovjedničku i odgojnu djelatnost.[17] Njihova odgojno-obrazovna djelatnost bit će inicirana već 1607. godine, kada otvaraju prvi tečaj gimnazije. Godine 1618. nastanjuju se u Gradecu i kapucini, a 1650. godine dolaze klarise. Dolaskom isusovaca u Gradec župa sv. Marka postat će župa na kojoj se započinje stvarati središte srednjeg i visokoškolskog obrazovanja.

---

[13] Tkalčić (1889), 17. Vidi i Klaić, 209. Tek u 18. vijeku odnosno 1785. godine u Gradecu se pojavljuju pravoslavni trgovci, koji osnivaju svoju vlastitu crkvenu općinu, te u predgrađu kupuju crkvu Sv. Margarete i pretvaraju je u crkvu Sv. Preobraženja. Tek 1866. godine sagrađena je na istom mjestu današnja pravoslavna crkva. Vidi Horvat, 14. i 44.

[14] Klaić, 205.

[15] Isto, 209.

[16] Ivan Krstitelj Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, Zagreb 1905, sv. 11. 12.

[17] Ivan Kampuš - Igor Karaman, Tisućljetni Zagreb. Od davnih naselja do suvremenog velegrada, Zagreb 1979, 97.

4. *Značenje župe Sv. Marka za društveno-političko događanje*

Razmišljanje o relevantnosti župe Sv. Marka za društveno-političko događanje uključuje govor o samim crkvenim djelatnicima i govor o ulozi župe i njezine župne crkve. Čitavo pastoralno djelovanje svećenika na teritoriju ondašnjega Gradeca tvorilo je dio društvenog djelovanja, ukoliko se pođe od toga da su religiozni odgoj i crkvenost integralni dio čovjekova odgoja. Župnici Sv. Marka obavljali su uz svoju specifično religiozno-vjerničku funkciju katkada i poslove za svoju gradsku općinu. Župljani su ih angažirali u raznim životnim prigodama tražeći od župnika da im budu "izvršitelji oporuka, skrbnici, ili svjedoci na sudu".[18] Župna crkva Sv. Marka zadobila je u srednjem vijeku posebno, čak povlašteno mjesto ne samo na području Gradeca, te njegove šire okolice, nego i šire. U toj crkvi su se u njezinoj desnoj kapelici Sv. Križa: a) polagale svečane sudbene prisege; b) gradski sudac je polagao prisegu pošto je bio izabran; c) novo izabrano zastupstvo grada polagalo je prisegu i d) hrvatski banovi su ovdje polagali prisegu.[19] U toj istoj kapelici, i to u niši uz oltar Sv. Križa, čuvale su se i gradske povelje.

U društveno-gospodarskom pogledu i sam Markov sajam, koji je bio vezan uz crkveni blagdan, pridonio je većem protoku robe sa svih strana, a Gradec i Zagreb je činio velikim ekonomskim središtem i konačno pridonosio je povezivanju tadašnjega Gradeca s ostalim dijelovima Europe.

5. *Odgojno-obrazovna djelatnost*

Hrvatski povjesničari jedinstveni su u tome da je Gradec već u 14. stoljeću, a vjerojatnije i ranije imao školu i školnika (učitelja).[20] Točnih podataka kada je osnovana prva škola na Gradecu nema. Zna se jedino to da su građanska djeca polazila katedralne škole na Kaptolu. A te su postojale već koncem 12. stoljeća. Škola se u pisanim izvorima spominje u 14. stoljeću, i to u smislu zavoda u kojem djeca uče čitati, pisati i računati. Prvu vijest o gradskom učitelju nalazimo u sudskom zapisniku iz 1360. godine. Gradski učitelj je bio svećenik ili svjetovnjak. Financiranje učitelja snosila je općina. U 15. stoljeću škola je već imala posebnu zgradu označenu imenom "palača". Sudbina školstva u Gradecu dobiva novi zamah tek u 17. stoljeću dolaskom isusovaca u taj kraljevski grad. Dotada je u Gradecu postojala samo osnovna škola. Odmah nakon dolaska isusovci već 1607. godine osnivaju gimnaziju sa šest razreda. U 60-im godinama istoga stoljeća razvija se visokoškolski studij filozofije, koji je otvoren 1662. godine. Poveljom od 23. 09. 1669. godine Leopold I. pozitivno odgovara na molbu isusovaca i potvrđuje njihovu akademiju kao pravo sveučilište.[21] Broj polaznika gimnazije i akademije na Gradecu kretao se godišnje tijekom idućih stotinu godina između pet i sedam stotina đaka i studenata. Od toga su jednu trećinu slušača tvorili studenti filozofije ili teologije.

---

[18] Horvat, 45.

[19] Ivo B a r l o v i ć, Povijest Markove crkve, Zagreb. Glasilo Društva Zagrepčana 1 (1933), br. 4. 1 – 2

[20] Klaić, 530. Vidi i Lelja D o b r o n i ć, Monumenta historica civitatis Zagrabiae, Zagreb 1953, sv. 19. 37. Vidi i Tkalčić (1889), 18.

[21] Kampuš - Karaman, 99.

Kada je 1773. godine ukinut isusovački red, visokoškolska ustanova nastavlja radom samo pod nadzorom biskupa. U odnosu na početke visokog školstva u Zagrebu župa Sv. Marka je jedina na čijem je teritoriju stasalo učilište, koje je bilo preteča današnjega suvremenog zagrebačkog sveučilišta.

6. Crkvena glazba

U župnoj crkvi Sv. Marka njegovala se crkvena glazba već od 14. stoljeća. Na osnovi gradskih zapisnika saznajemo da je ta crkva 1363. godine imala svoga orguljaša Nikolu, koji je bio općinski činovnik, jer je od općine dobivao redovitu godišnju plaću. Ta činjenica navodi Ivana Tkalčića na tvrdnju "da su se već polovinom XIV. vieka orgulje, ako i ne tako savršene kao danas, rabile i kod nas, tj. u isto doba, kada i u ostaloj zapadnoj Evropi".[22] Da bi poboljšala muzičku kvalitetu u crkvi, župa Sv. Marka je godine 1656. nabavila nove orgulje.[23] Osim orguljaša u župnoj crkvi su muzički djelovali i pjevači (koralisti), koji su dolazili iz raznih društvenih slojeva: od obrtnika, đaka, literata sve do svećeničkih pripravnika. Uz ove postojali su i gudači i trubljači i bubnjari, koji su nastupali u raznim crkvenim prigodama, primjerice u tijelovskoj procesiji, na Uskrs i na Margetinje. Orguljaš i crkveni pjevači sudjelovali su ne samo u obredima u župnoj crkvi Sv. Marka, nego i u katedrali i u crkvi Sv. Katarine. Početkom 17. stoljeća u muzičkom odgoju i obrazovanju posebno se ističe isusovačka gimnazija koja postaje središtem muzičkog odgoja na zagrebačkom području.[24] U 14. stoljeću uz orguljaša u crkvi Sv. Marka prisutan je i citarist (igrač na citari). Njihovu pojavu i njihovo angažiranje smjeli bismo protumačiti "kulturnom potrebom građana u doba kad je Gradec čvrsto stajao uz Anžuvince".[25]

7. Socijalno-zdravstvena dimenzija odnosno karitativna djelatnost Crkve na području Gradeca

Jedna izuzetno aktivna djelatnost Crkve u srednjem vijeku očitovala se u njezinoj karitativnoj dimenziji, odnosno u socijalno-zdravstvenoj komponenti. Svoj dijakonalni odnosno svoj socijalni vid činila je i župa Sv. Marka u pomaganju bolesnih, ubogih i siromašnih. Već samom Zlatnom bulom bio je predviđen izvor financiranja za siromašne. To je bila trećina imetka osobe koja je umrla bez oporuke i bez baštinika. To je bila neka vrsta gradskog ili državnog financiranja. Sredstva su dolazila u fond putem zakona. Sve do stvaranja obrtničkih zadruga za bolesne i siromašne najviše se brinula Crkva. I to na taj način da su svećenici i svjetovnjaci novčano i hranom pomagali bolesne, uboge i siromašne. U brizi za bolesne Crkvi počinju pomagati obrtničke

[22] Tkalčić (1889), 17.
[23] Dobronić (1953), 47.
[24] Kampuš - Karaman, 114.
[25] Klaić, 535.

zadruge, koje se brinu za svoje bolesne ili siromašne sudrugove. Drugim riječima financiranje ubožnica ili gradskih bolnica bilo je: potporom gradske blagajne, novčanim prinosima obrtničkih zadruga, oporučnim zapisima pojedinaca i milodarima.[26] Ne zna se točno kada je sagrađena prva takva ubožnica. Iz 15. stoljeća imamo informaciju da je ta ubožnica nosila naslov Bl. Dj. Marije, a njome je uime gradske općine upravljao poseban svećenik – "rector hospitalis". Nužno je reći i to da se kod hospitala u srednjem vijeku manje radilo o bolnicama, nego više o ubožnicama, a to znači da je hospital u prvom redu bio nabožna, karitativna, a tek iznimno zdravstvena ustanova.[27] Upravo u takvoj ustanovi duhovni djelatnici i župna zajednica bili su glavni nosioci funkcioniranja ustanove.

8. Izražaji i manifestacije crkvenosti u župi Sv. Marka

Ako se želi govoriti o kulturnom, društvenom i religioznom značenju župe Sv. Marka u Gradecu, ne mogu se zaobići izražaji i manifestacije crkvenosti u toj župi i u Gradecu općenito. Ti izražaji na osobit način prepoznatljivi su po raznim udruženjima i bratovštinama, koji djeluju u Gradecu tijekom srednjeg vijeka. A manifestacije crkvenosti očitovale su se u raznim crkvenim slavljima i svečanostima od kojih su procesije bile ne samo indikator crkvenosti, nego istodobno i kulturološki pokazatelj. O tim procesijama bit će riječi u idućoj točki.

U srednjem vijeku u Gradecu dolazi do intenzivna razvoja obrtničkih zadruga (cehova) i raznih bratovština. U župi Sv. Marka bilo je prema Barleu u 14. stoljeću 11 cehova odnosno udruženja i 7 bratovština.[28] Svaki ceh imao je svoj barjak, svoga sveca zaštitnika, koji se nalazio na barjaku i svoj poseban oltar u župnoj crkvi Sv. Marka. Svaki taj ceh odnosno zadruga (ili bratovština, kako je spominju pojedini autori) jednom godišnje su slavili svoga zaštitnika i svi su toga dana morali doći na misu Sv. Marku. Za razliku od cehova odnosno obrtničkih udruženja, čije je udruživanje bilo nošeno, prije svega gospodarskim i društvenim, a tek onda religioznim i crkvenim motivima, stvaranje bratovština imalo je izrazito religiozni cilj i karakter. Svaka ta bratovština polazila je od želje i uvjerenja da unaprijedi kršćanski život u Gradecu i u njegovoj okolici. Na čelu ceha nalazio se dekan ceha, a na čelu bratovštine rektor ili ravnatelj. Nada Klaić spominje i "kalende", koje se najprije osnivaju na području biskupije i Kaptola, a zatim i u srednjovjekovnom Gradecu.[29] Neke "kalende" nastale su na području Gradeca već u prvoj polovici 14. stoljeća.

---

[26] Tkalčić (1889), 19.

[27] Klaić, 294.

[28] Barle, br. 197 i 201. Cehovi su bili ovi: 1) špoljarski ili bravarski ceh. 2) remenarski ceh, 3) krojački ceh, 4) gumbarski ceh, 5) čizmarski ceh, 6) šoštarski ceh, 7) kirurgička zadruga, 8) mesarski ceh, 9) tkalački ceh, 10) stolarski ceh i 11) zidarski ceh. Od bratovština egzistirale su ove: 1) krunica Bl. Dj. Marije, 2) Bratovština Tijela Isusova, 3) Bratovština sv. Čisla, 4) Bratovština kršćanskoga nauka, 5) Građanska bratovština, 6) Bratovština sv. Jurja, 7) Bratovština sv. Izidora.

[29] Klaić, 291. "Kalende" su u prvom redu "nabožne ustanove 'braće' ili 'brastvenika' koji se prema pravilima ove kalende sastaju jednom godišnje na tri dana i na svakom sprovodu nekoga svog člana." Isto, 291.

9. Još neki oblici pastoralnog djelovanja župe Sv. Marka

Župa Sv. Marka bila je osobito aktivna u održavanju raznih godišnjih procesija, koje nisu imale samo manifestativni i trijumfalni religiozni karakter, nego su uključivale društvenu i socijalnu komponentu. Te komponente su posebno dolazile do izražaja u zavjetnim procesijama, kojima se nešto htjelo izmoliti, primjerice da Bog očuva Gradec i njegove stanovnike od gladi, rata, kuge i vatre. Ili da Bog odvrati svaku nepogodu i nesreću od poljoprivrednika i plodova njihovih polja i vinograda. Tako su sve te procesije bile mnogo više od obične religiozne manifestacije i narodne tradicije, jer su uključivale egzistencijalne, socijalne i humane elemente čovjekova života. Najpoznatije procesije bile su zavjetna procesija u Mariju Bistricu, procesija k Majci Božjoj u Čučerje, dvije procesije godišnje Majci Božjoj Remetskoj i tijelovska procesija župe Sv. Marka na nedjelju poslije Tijelova, koja nije išla izvan gradskih zidina. Kao u svim ostalim crkvenim svečanostima i proslavama tako i u procesijama cehovi Gradeca bili su glavni nosioci događanja. Primjerice u Mariju Bistricu hodočastili su: gradski župnik s još dva svećenika, gradski oci, građani, cehovi i ostali narod Božji.[30]

Pastoralni djelatnici župe Sv. Marka pridavali su veliku važnost i pokazivali izuzetan pijetet prema bolesnicima.[31] U toj župi pričest bolesniku nosila se svečano, uz pratnju bakljonoše i članova bratovštine. Ako je svećenik išao izvan gradskih zidina, tada ga je svečana pratnja dopratila do gradskih vrata, a uz njega je dalje koračao pratilac sa svjetiljkom i zvončićem. Osobiti pastoralni kuriozitet prakticirao se u odnosu na posjet bolesnicima izvan zidina noću. Jedan kapelan Sv. Marka svake noći dežurao je u drvenoj kućici do crkve Sv. Margarete kako bi bio trajno noću na raspolaganju bolesnicima izvan gradskih zidina, a koji hitno zatraže i zažele svećenika.

Da bi osobno posjetio svaku obitelj jedanput godišnje te da bi došao u osobni kontakt sa svakim članom svoje župne zajednice, župnik Sv. Marka prakticirao je svake godine "križec" odnosno blagoslov kuća. Taj pastoralni pohod obuhvaćao je sve članove ne samo Gradeca nego i okolnih sela u blizini Gradeca. Taj pohod obavljao se veoma svečano uz asistenciju koralista crkve te podvornika s vodicom i tamjanom.

10. Namjesto zaključka

Namjesto zaključka nekoliko zanimljivih napomena. Društveno-gospodarski život žitelja Gradeca bio je usko povezan s crkvenim događanjima. Izričit primjer za to je godišnji Markov sajam, koji se doduše održavao prema ondašnjim trgovinskim zakonitostima, društvenim običajima i kulturno-zabavnim programima, ali koji je, zapravo, bio nezamisliv bez središnjega crkvenog događaja: proslave patrona župe Sv. Marka i koji se svjesno ili manje svjesno održavao ako ne u sjeni, onda barem u blizini župne crkve. Nadalje, tadašnji gradski običaji, od kojih su mnogi već sami po sebi nosili religioznu dimenziju, nezamislivi su bez religioznih povoda i motiva. U svom društveno-zabavnom životu građani Gradeca koristili su se različitim životnim događajima pojedinaca, obitelji, grupa i događajima drukčijeg podrijetla za svoje proslave i zabave. Povodi za to

[30] Barle, br. 202.
[31] Isto, br. 202.

bili su različiti: krštenje, potvrda i vjenčanje, zatim proštenja, godovi cehovskih zaštitnika, sajmovi te poklade s maškarama. Uz ovo bilo je u Gradecu plesa, predstava lakrdijaša i konačno raznih pučkih svečanosti. Jednom riječju u gradu se njegovao, iako tijekom vjekova različitim intenzitetom, kulturno-povijesni, kulturno-zabavni, socijalno-karitativni i religiozni život. Sve to nije ometalo građane Gradeca da im bude stalo do toga da se u crkvi Sv. Marka razvija što veći i bolji dušobrižnički rad, što uspješniji prosvjetni rad i što ljepše bogoslužje.

Zusammenfassung

DIE PFARRE ST. MARCO IM GESELLSCHAFTLICHEN, RELIGIÖSEN UND KULTURLEBEN VON GRADEC

Josip Baloban

Das gesellschaftliche und wirtschaftliche Leben der Bewohner von Gradec war eng mit kirchlichen Ereignissen verbunden. Ein deutliches Beispiel dafür ist die jährliche Markus-Messe, die sich zwar nach den damals geltenten Marktgesetzen abwickelte, nach den gesellschaftlichen Sitten und mit kulturellen und Unterhaltungsprogrammen, die aber undenkbar war ohne das zentrale kirchliche Ereignis der Feier des Schutzherren und Patrons der Pfarre St. Marco, und die sich dabei mehr oder weniger bewußt nahezu im Schatten, oder doch wenigstens in der Nähe der Pfarrkirche abwickelte. Weiters sind die damals in der Stadt geltenden Bräuche, von denen viele an sich auch eine religiöse Dimension hatten, ohne religiöses Motiv oder religösen Anlaß undenkbar. In ihrem gesellschaftlichen und Unterhaltungsleben nutzten die Bürger von Gradec verschiedene Ereignisse aus ihrem Leben und dem Leben Einzelner, von Familien und Gruppen und Ereignisse anderen Ursprungs, um zu feiern und sich zu unterhalten. Anlässe gab es viele: Taufen, Firmungen und Hochzeiten, dann Jahrmärkte, Jubiläen von Zechenpatronen, Messen, Faxhingsfeste. Daneben gab es in Gradec Tanzfeste, Vorstellungen von Hofnarren und verschiedene Volksfeste. Mit einem Wort, in der Stadt wurde im Laufe der Jahrhunderte, wenn auch mit unterschiedlicher Intensität, das kulturhistorische, kulturelle und Unterhaltungsleben, die sozial-caritative Tätigkeit und das religiöse Leben gepflegt. All das störte die Gradecer nicht im Bestreben, in der Markuskirche eine möglichst starke Seelsorge, eine möglichst erfolgreiche Lehrtätigkeit und schöne Gottesdienste zu organisieren.

O GRBOVIMA ZAGREBAČKOGA GRADECA

Marijan Grakalić

"Idite noću na Grič i kao iz misterijalnog fonografa čut ćete poruku tog grada, tog naselja, tog naroda."

A. G. Matoš

1.

"Grb s tri kule s polumjesecom i zvijezdom sigurno je dobio Gradec već sa zlatnom bulom",[1] konstatirao je vrsni poznavalac prošlosti Zagreba Đuro Szabo (1875 – 1943). Taj zaključak o starosti prvoga grba uz hrvatske grboslovce potvrđuju i istaknuti strani grboslovci, kao Austrijanac E. Melly u prošlom stoljeću i Slovenac B. Otorepec.[2] Taj grb nalazi se na sačuvanom pečatu, koji se čuva u Muzeju grada Zagreba, nastalom vjerojatno u prvim desetljećima nakon Zlatne bule. Okolo grba je tekst: S. COMUNI DE MONTE GRACI.

Sam pečat spada među najstarije u Europi, što Zagreb svrstava među prve gradove s vlastitim pečatom i simbolom. Prvi gradski pečat u Njemačkoj imao je Köln između 1114. i 1119. godine, u Francuskoj Arles 1180. godine, u Belgiji Liège 1185. godine. Od hrvatskih gradova istodobno s Gradecom Zadar, a u susjednoj Sloveniji Ptuj (1277) i Kostanjevica (1286).

Najpotpuniji opis grba na ovom pečatu ostavio nam je hrvatski grboslovac Emilij Laszowsky (1860 – 1949).[3] U štitu "u modrom na pećinskom grbu sprijeda ograđenim zidom sa zatvorenim vratima grad s tri kule, srednja (viša) sa crvenim šiljastim krovom, po strani (kule) s kruništima, dolje (na kulama) vrata, desno zlatna zvijezda, lijevo polumjesec, oko svih ružica s lišćem".

Kompozicija čitavog pečata, a posebno grba izvedena je majstorski. Izveli su ga neutvrđeni majstori graveri istančana smisla za likovnu obradu plohe, što pečatu daje umjetničke atribute i među starohrvatskom sfragistikom osigurava mu vodeće mjesto.

U ovom najstarijem grbu Gradeca, kao i kasnijim grbovima, zastupani su i grboslovni elementi najstarijeg hrvatskoga grba poznatog s kovanog novca, zvanog "hrvatski

---

[1] Đuro Szabo, Stari Zagreb, Zagreb 1971. 32.

[2] E. Melly, Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters, Wien 1846, Graz 1972. - Božo Otorepec, Srednjoveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskom, Ljubljana 1988.

[3] Emilij Laszowsky, Rudolf Horvat, Vjera Bojničić-Zamola, Grbovi Jugoslavije, Zagreb 1932.

frizatici", a izdao ih je herceg Andrija između 1196. i 1204. godine.[4] Ti grboslovni elementi su polumjesec i zvijezda. Iste simbole imaju i drugi hrvatski gradovi u svojim grbovima, kao Varaždin, što je u prezentaciji grada i njegovih stanovnika imalo vjerojatno i posebno značenje. Označavalo mu je položaj i rang. Gradečani/Gričani su već tada grbom, ali ne samo njime, pokazivali svoje hrvatske težnje. Pojava polumjeseca i zvijezde u varaždinskom grbu znanstvenica Ljerka Perči dovodi "u izravnu vezu s njihovom upotrijebom na grbovima i novcima".[5] Tvrdi da je tijekom 12. stoljeća upotreba ovih grbovnih simbola bliska kršćanskoj ideji oslobođenja i izravno povezana s križarskim pohodom. To prije što je herceg Andrija 1196. godine od svog oca kralja Bele III. preuzeo zavjet i primio križ za sudjelovanje u četvrtom križarskom ratu.

Simboli polumjesec i zvijezda u grboslovlju imaju više tumačenja. Prema ikonografiji zapadnog kršćanstva zvijezda rasvjetljava tamu noćnog neba i simbol je božanskog vodstva ili božanske naklonosti. Znak polumjeseca kod Hrvata bio je u starom vijeku nošen i kao ukras, ali i magijski tretiran. O tome svjedoči i Toma Arhiđakon navodeći da su Hrvati za vrijeme mjesečeve mijene izvodili obredne plesove i dizali galamu u svojim nastambama.

2.

Gotički grb Gradeca isklesan u kamenu svrstavamo, kako i na njemu piše, u 1499. godinu. Izrađen je u kamenoj ploči: dugoj 96 cm, širokoj 51 cm, debeloj 14 cm. Ploča je obrubljena izbušenim okvirom. Okrhana je i nedostaje joj gornji desni ugao. Sam grb isklesan je na sredini ploče: visok 43 cm, širok 46 cm. Prikazuje utvrđen grad sa tri obrambene kule s uočljivim prozorima. Na desnoj strani od kula je polumjesec, a na lijevoj zvijezda. Analogni grbovni elementi su kao na grbu pečata koji smo tretirali. Grb odnosno štit s lijeve strane pridržava lav, dok je s desne strane uklesana godina (1499).

Emilij Laszowsky smatra za lik lava na ovom grbu Gradeca[6] da je analogan lavu na češkom grbu vežući ga uz vazalski odnos za ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda. Vjerojatno je imao u vidu kralja Sigismunda III. Luksemburgovca, čija je žena Barbara Celjska, znana i kao Crna kraljica, bila gospodarica Medvedgrada i Samobora, a u ovom drugom imala i alkemijski laboratorij. Neki grboslovci ovom kralju bez valjanih dokaza pripisuju dodjelu Dalmaciji grba sa tri okrunjene risove/lavlje/leopardove glave. Vladavina mu pada od 1385. do 1437. godine. A to je oko stoljeće ranije od godine napisane na grbu.

Ovaj grb Gradeca bio je uzidan u kapelici Sv. Florijana i Sebastijana, što se nalazila u samoj župnoj crkvi Sv. Marka. Ta kapelica je postojala već 1472. godine na sjeverozapadnom uglu župne crkve.[7] Porušena je i na njezinu mjestu je gradečka općina 1499. godine prema učinjenom zavjetu protiv kuge podigla novu kapelicu koja je egzistirala do 1876. godine kada je prilikom obnove župne crkve Sv. Marka i ona srušena. Godina

[4] Marijan Grakalić, Hrvatski grb, Zagreb 1990.

[5] Ljerka Perči, Srednjovjekovni pečati varaždinske gradske općine, Varaždin 1988. Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin.

[6] Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1896.

[7] Janko Barle, Povijest župa i crkava zagrebačkih I. Zagreb 1896.

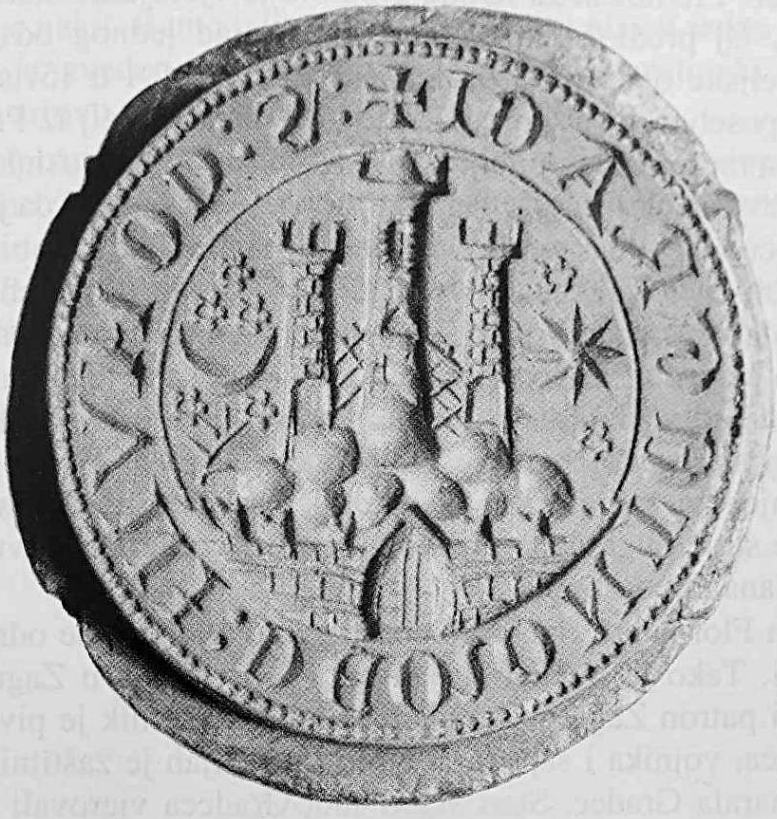

Grb Gradeca na najstarijem sačuvanom pečatnjaku iz 14. stoljeća

Kameni grb Gradeca iz 1499. (nekad na crkvi sv. Marka).

podignuća kapelice i godina upisana na grbu su istovjetne. Znači da je grb isklesan i uzidan 1499. godine. Predložak za izradu grba bio je vjerojatno stariji grb na kojem je bio i češki lav. A taj predložak vjerojatno je bio rad jednog od članova kiparsko-klesarske i graditeljske obitelji Parler koja je krajem 14. i u 15. stoljeću ukrašavala crkvu Sv. Marka, posebno južni portal. To je bila češka obitelj iz Praga i živjela je na Gradecu.[8] U svojim radovima o obitelji Parler to potvrđuju i dr. Anđela Horvat i Franjo Buntak, vrijedni povjesničari starog Zagreba. Anđela Horvat drži da je crkvu Sv. Marka u 14. i 15. stoljeću nanovo sagradila ili temeljito preuredila obitelj Parler. Povod Gradečanima za izradu i isticanje ovog izgubljenog predloška grba s češkim lavom mogao bi biti i dolazak samog kralja Sigismunda na Gradec. To prije što mu je žena imala oko Gradeca posjede. Ali, to su ipak dileme o tezi kako je nastao i isklesan gotički grb zagrebačkoga Gradeca iz 1499. godine. Pravog povijesnog dokaza zasada nema. Činjenica je da taj stari grb izrađen u gotičkom stilu postoji i da je danas muzejski pohranjen. Jedna njegova sadrena kopija nalazi se nad ulaznim vratima župne crkve Sv. Marka sa zapadne strane ugrađena prilikom obnove crkve i ponovnog uspostavljanja kapelice Sv. Florijana i Sebastijana.

Kult o Svetom Florijanu i Svetom Sebastijanu stoljećima se održao u zagrebačkoj gradečkoj tradiciji. Tako je Sveti Florijan od 1938. godine u Zagrebačkom propriju označen kao drugi patron Zagrebačke nadbiskupije. Zaštitnik je pivara, bačvara, dimnjačara, vatrogasaca, vojnika i sapunara. Sveti Sebastijan je zaštitnik od kuge, koja je nekoliko puta poharala Gradec. Stari stanovnici Gradeca vjerovali su da se kuga širi pomoću Apolonijeve strelice.

3.

Grboslovlje zagrebačkoga Gradeca osim navedena dva gradska grba nije još detaljnije proučeno i valorizirano, iako u grboslovlju Hrvata i Hrvatske ima izuzetnu vrijednost. Posebno u tretiranju grbova plemićkih obitelji, cehova i obrtnika. Na Gradecu je dugo djelovao i Plemićki konvikt, gdje su se školovali mladi plemići iz svih krajeva domovine. Obavljale su se razne državne službe na čijim poslovima su uglavnom i dugo bili angažirani nosioci grbova/plemići. Sva ova plemićka falanga Gradeca kroz stoljeća, točnije oko osam stoljeća sastojala se od više tisuća ljudi s grbovima. Uz zagrebački Gradec vezane su gotovo sve hrvatske plemićke obitelji i mnoge strane, ponajviše iz Austrije, Njemačke, Mađarske, Italije, Češke i Poljske.

Na Gradecu je sagrađen u vrijeme Karla I. Anžuvinskog kraljevski dvorac i u njemu odsjedaju i stoluju vladari i hercezi iz dinastije Anžuvinaca. U gradu su imali svoje kuće i tamo stalno ili povremeno obitavali Zrinski, Erdödy, Draškovići i drugi plemići.

Prvi Gradečanin, što zasad znamo, koji je dobio plemstvo i čija grbovnica je sačuvana[9] bio je Mihalj, sin Mateja iz Daba. To je najstariji poznati zagrebački/gradečki armalist. Taj Mihalj bio je "barbir" (ranarnik/pediker/brijač) kralja Sigismunda. Grbovnica mu je napisana na pergameni latinskim jezikom u Požunu s datumom 8. siječnja 1430. godine.

---

[8] Lelja Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas, Zagreb 1967.

[9] Časopis "Turul", Budimpešta 1895.

Grb Mihalja iz Daba od naših grboslovaca objavio je Ivan pl. Bojničić.[10] Grb mu je bio ovakav: Štit modre boje u kojem je prema gore okrenuti zlatni rošnjak. Oko njega su tri zuba. Na kruni je nakit. Rame odjeveno u modro, a u pijesti jedan zub. Plašt je zlatan i modar. Čitav grb je izveden vrlo upečatljivo, znalački i majstorski stiliziran. Danas se nalazi u državnom arhivu u Budimpešti.

U sačuvanim spisima Gradeca iz toga vremena nigdje se ne spominje Mihalj, sin Mateja iz Daba, kao "barbir", ali nalazimo nekog Mihalja kao uzdara. Spominje se u Gradecu i Kaptolu od 1423. do 1438. godine jedan Mihalj kao doktor medicine i kanonik. No, nijedan od te dvojice Mihalja prema raspoloživim podacima ne može se dovesti u vezu s Mihaljem kojemu je kralj Sigismund III. Luksemburžanin dodijelio grb za "barbirstvo".

U našim i stranim arhivima postoji još dosta neproučena materijala vezanog uz Gradec – najstariji dio Zagreba. A zna se da je grboslovlje, iako važno povijesno vrelo, u hrvatskoj povjesnici decenijima zapostavljano.

Zusammenfassung

VON DEN WAPPEN DES ZAGREBER GRADEC

Marijan Grakalić

Die Wappen von Zagreb gehören nach ihrem Alter und der künstlerischen Ausführung zu den ältesten und gut, sowie künstlerisch ausgearbeiteten Wappen Europas. Das älteste und erhaltene Wappen Zagrebs wurde von der Verwaltung des Zagreber Gradec im 14. Jahrhundert auf dessen Siegel verwendet. Das gotische Wappen ist auf einer Steinplatte ausgearbeitet und stammt aus dem Jahr 1499, und diese Steinplatte befand sich in der Kapelle der Heiligen Florian und Sebastian nahe der Markuskirche in Gradec, und diese wurde im Jahre 1876 wegen ihres schlechten baulichen Zustandes abgerissen. Das Wappen selbst wurde ins Museum gebracht, und es ist sehr wahrscheinlich, daß es von Prager Steinhauern erzeugt worden war. Neben dem Wappen ist auch das Jahr seiner Entstehung eingemeißelt. Ein Schild mit Wappen wird von einem Löwen gehalten. Auf dem Schild befinden sich zwischen Stern und Halbmond drei Türme. Im mittleren Turm besteht ein viereckiges Tor, über dem ein Fenster ist. Alle Wappen Zagrebs haben die gleiche traditionelle ideelle Grundlage und halten sich durch die Jahrhunderte kontinuierlich an ihren ursprünglichen Ausdruck und Stil.

[10] Adel von Kroatien und Slavonien, Nürnberg, 1898.

ZDRAVSTVENE PRILIKE I ZDRAVSTVENA ZAŠTITA U GRADECU DO 16. STOLJEĆA

Biserka Belicza

Zlatnom bulom Bele IV. iz godine 1242. postavljeni su temelji za samoupravno reguliranje zdravstvene zaštite u Gradecu. Kao ishodišni normativni krivičnopravni, sudski i upravni dokument Zlatna bula naglašava zaštitu javne sigurnosti i imovine žitelja, uključujući za našu temu osobito važnu zaštitu života, zdravlja i tjelesnog integriteta. O tome svjedoči ova odredba: "... Ako pak netko rani drugoga nožem, mačem, sulicom ili strijelom ili na neki sličan način, a ranjenik bude bez gubitka udova izliječen, neka namiri liječnika oštećenikova i plati oštećenome 25 penza, a 5 penza na korist općine. Ako pak bude osakaćen, neka namiri oštećenikova liječnika i neka plati oštećeniku 10 maraka, a općini 10 penza. A ako umre (a ubojica pobjegne), neka pripadnu dva dijela njegove imovine roditeljima ubijenoga, a treći dio gradu; ako pak bude uhvaćen, neka bude kažnjen po običaju. Jedino, ako netko u igri i bez promišljene zlobe nekoga ubije, neka ubojica plati 100 penza rođacima ubijenoga, a 20 penza općini; a ako ne bude imao od kuda, neka se odluka o tome prepusti građanima. Isto tako, ako bi koji stranac, ušavši u grad, na ulici, u kući ili na trgu počinio nešto slično,[1] kako je gore spomenuto, neka mu sudi gradski sudac i neka bude osuđen na iste kazne..."[2]

U praksi je ova odredba primjenjivana i na gospodare koji nisu pazili na svoje domaće životinje, pa ako bi takva životinja nekoga ugrizla, morali su ugrizenoj osobi platiti globu, a životinju im prodati ili ubiti.[3]

Kroz cijelo razdoblje nalazimo potvrdu da je gradska općina donosila sve strože odredbe i sve teže kazne za slučaj ranjavanja, nasilne smrti, čedomorstva, trovanja i vračanja. Gradsko se zastupstvo brinulo ne samo da se svaka teža ozljeda ili rana kazni, već da se namire troškovi liječenja, ne prezajući da za podmirenje troškova zaplijeni posjed premda krivac nije obitavao na teritoriju gradske općine.[4]

Pretpostavimo li da je Zlatna bula Bele IV. sastavljena u vrijeme dok je u jezgri budućega Gradeca dominirala samostanska medicina, tada godina 1242. ima osobitu važnost za prijelaz u skolastičko razdoblje medicine.

Imena osoba koje su se u Gradecu bavile liječničkom, ranarničkom ili ljekarničkom praksom mogu se pratiti od sredine 14. stoljeća. Liječnik se titulira "phisicus", "doctor

[1] I. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba (MCZ), vol. I, Zagreb 1889. 15 – 18.

[2] N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb 1972, 141.

[3] Tkalčić, MCZ II, str. LXVIII.

[4] Tkalčić, MCZ I – XI.

in phisica seu in arte medicinali liberali" ili "medicus". Još u 15. stoljeću termin "medicus" označava u spisima Gradeca osobu koja se bavi liječenjem unutrašnjih i vanjskih bolesti upuštajući se i u kirurške zahvate.[5]

Ilustrativan je primjer Fridrika iz Nürnberga koji se u sudskim spisima spominje uz titulu "medicus". Gradski je sud godine 1435. na pritužbe nekih koje je liječio odredio "... da mora Ambrozija, sina trgovca Klementa, kojemu je operirao oči, liječiti tako dugo, dok ga posve ne izliječi, jer se na to obavezao. U protivnom valja da plati glavarinu to jest 25 maraka globe za otkup glave. Ostale bolesnike, koje je liječio lijekovima, treba također liječiti tako dugo, dok ne ozdrave, inače im mora vratiti novac koji je primio..."[6] Istom se liječniku dogodio žalostan slučaj da je prigodom operacije mokraćnih kamenaca ranio dječaka Ivana tako pogibeljno da je ovaj treći dan nakon operacije umro. Sud je odredio da liječnik Fridrik ima Ivanovu dušu na svojoj savjesti, a njegovoj majci mora vratiti novac što ga je za liječenje bio primio.[7]

Otkriva nam da je i u Gradecu, kao u mnogim srednjovjekovnim gradovima, bilo uobičajeno sklapanje ugovora o liječenju na temelju kojeg bi se liječnik ili ranarnik obvezao da će pacijenta u određenom roku liječiti i izliječiti s time da mu pacijent ili njegova obitelj unaprijed isplate ugovoreni honorar, koji u slučaju neuspjeha mora vratiti. Sama presuda pokazuje da je neuspjeh u liječenju bio izjednačen s krivičnim deliktom ugrožavanja života i tjelesnog integriteta.

Očito je da je gradska općina bila zainteresirana za nadzor nad radom medicinskih praktičara kako ovi ne bi ugrozili život, zdravlje i imovinu žitelja Gradeca. No nismo našli da je zahtijevala od liječnika i kirurga da obavezno prijave svaki slučaj liječenja ranjenih, nasilno ozlijeđenih ili umrlih pod okolnostima sumnjivim na krivični delikt.

O međusobnim odnosima školovanih liječnika, ranarnika, brijača, kupalištara i ljekarnika obitavajućih u Gradecu zasada znamo relativno malo.

Njihova imena i poneka opaska u sudskim spisima upućuju na zaključak da su u Gradec dolazili kao stranci. S obzirom na porijeklo još u 15. stoljeću prednjačili su Talijani i Nijemci.[8]

S vremenom su neki od njih stekli status građanina i uglednog sugrađanina pa su birani na razne dužnosti u gradskom poglavarstvu. Tako se godine 1433. prvi put spominje fizik magister Walfram koji je bio biran za gradskog suca.[9]

Od godine 1355. poznata su imena ljekarnika koji su obitavali u Gradecu pa povjesničari farmacije uzimaju tu godinu kao početak zagrebačkog ljekarništva. Već potkraj 14. stoljeća, točnije godine 1397. u slobodnom su Gradecu djelovala dva ljekarnika.[10-12]

---

[5] J. Barlè, O zdravstvu staroga Zagreba. Liečnički Viestnik 23:1904, 209 – 213; 248 – 252; Vidi bilj. 4.

[6] Ibidem, 211.

[7] Tkalčić, MCZ VI, str. XII.

[8] Tkalčić, MCZ, II, str. LXXV.

[9] N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982, 288.

[10] Barlè, Navedeno djelo pod brojem 5, 435 – 438.

[11] H. Tartalja, 600 godina zagrebačkog ljekarništva, Zagreb 1955.

[12] L. Dobronić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb, Zagreb 1992, 17; 42 – 44.

Zanimljivo je da su neki liječnici i ranarnici, unatoč prisutnosti ljekarnika u gradu, još u 15. stoljeću sami spravljali lijekove i meleme. Bilo ih je koji su obećavali da će za novčanu nagradu podučavati zainteresirane u pripravljanju lijekova, premda to nije bilo u skladu s općevažećim propisima donesenim u Europi u 12. i 13. stoljeću na osnovi kojih je ljekarništvo steklo status samostalne profesije.[11,13] Na temelju odredbi Zlatne bule Bele IV, kao i objavljenih povijesnih izvora i rasprava ne možemo pouzdano tvrditi da je gradska općina uzimala u svoju službu liječnike, ranarnike i ljekarnike kao zdravstvene djelatnike kako je to bilo uređeno u dalmatinskim i istarskim gradovima i komunama. U traženju stručne medicinske pomoći u srednjovjekovnom su Gradecu po svemu sudeći prednjačili velikaši, svećenstvo i imućniji građani. Običan je puk bio upućen eventualno na brijače ranarnike, najčešće pak na samoliječenje ili nadriliječnike i nadriljekarnike. Puštanje krvi i ovdje je bila često korištena terapijska i preventivna metoda. O bolestima od kojih su bolovali žitelji Gradeca možemo tek posredno zaključivati na temelju nekih sudskih dokumenata. Neprecizno je i naše znanje o tipičnim srednjovjekovnim pošastima – lepri i kugi. Na gubu upućuju navodi o postojanju "prijelaza za leprozne" – transitus leprosorum na Savi, te podaci o leprozoriju u Podgrađu.[14,15]

Barlè navodi da je kuga osobito žestoko harala godine 1374, 1382, 1468, 1475, 1511. i krajem 16. stoljeća, 1598. godine.[16] Njezino unošenje i širenje nastojalo se spriječiti prekidom komunikacija, zatvaranjem unutar gradskih utvrda i postavljanjem straža na gradskim vratima.

Godine 1468. oslobodio je kralj općinu i podanike Gradeca od izvanrednih nameta zbog siromaštva koje je nastupilo kao posljedica kuge.[17] Tkalčić također bilježi da je gradsko poglavarstvo zbog česte kuge unesene trgovinom s turskih strana, a osobito godine 1511. bilo prisiljeno pobrinuti se za liječnike.[18]

Gradska je općina u brizi za zdravlje stanovnika posvećivala osobitu pozornost nadzoru nad opskrbom i kakvoćom hrane i vode za piće te očuvanju komunalne higijene. O tome svjedoče i odredbe gradske skupštine iz 1425. i 1472. godine. S gledišta povijesti medicine i farmacije osobito su zanimljive odredbe o utezima i mjerama iz godine 1425. koje se izrijekom odnose i na rad ljekarnika, zatim odredbe o prodaji riba, rakova, soli, žitarica, brašna i pekarskih proizvoda, kao i odredbe o držanju svinja, o bacanju smeća i uginulih životinja. Ovom prigodom izdvajamo samo jedan propis iz godine 1425. koji u prijevodu N. Klaić glasi: "Isto tako, ni jedna mlinarica, prodavačica soli ili pekarica ne smije ni na koji način za vrijeme dok trguje ili prodaje, dakako kruh, sol ili drugu trgovačku robu sjedeći ili stojeći na trgu plesti ili presti, zbog toga što se od takve nečistoće kučina i lana ljudi zaraze."[19-22]

---

[13] Tkalčić, MCZ, II, str. LXXV.

[14] L. Thaller, Zagrebački hospitali u srednjem vijeku. P. O. Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 316.

[15] Klaić, Navedeno djelo pod brojem 9, 293 – 294.

[16] Barlè: Navedeno djelo pod brojem 5, 248.

[17] Tkalčić, MCZ II, str. LXXIII.

[18] Tkalčić, MCZ III, str. XXV.

[19] Tkalčić, MCZ, II, 47 – 50.

[20] Klaić, Navedeno djelo pod brojem 2, 273 – 276.

Mesar koji bi bio okrivljen da je sjekao ili prodavao nezdravo meso, ili da je klao nezdravu i nadutu stoku pa je takvo meso prodavao kao zdravo izlagao se kazni da ga izvan grada izbatinaju, da po njemu povješaju komade nezdravog mesa i da ga potom izopće iz grada. Ako bi se vratio, prijetila mu je smrtna kazna na lomači. Ukoliko je imao sudruga, ovaj se morao pod prisegom opravdati da nije znao da je životinja bolesna, a ako se nije mogao opravdati, tada bi i njega prognali. Osim toga gradski je sudac i svaki prisežnik mogao zabraniti da se u klaonicu vode nezdrave životinje.[23]

Vodila se briga i o položaju kućnih zahoda koji su morali stajati najmanje tri lakta udaljeni od općinske ceste. Kada je riječ o zdencima, valja spomenuti odredbu gradskog poglavarstva iz godine 1472. kojom se zabranjuje pranje rublja na javnim zdencima: "... ni jedan čovjek i ni jedna žena ne smije na ovim zdencima prati rublje i to do tri rifa daleko od ograde". Tko bi se ogriješio morao je svaki put platiti po jednu marku globe, a osim toga odmah bi ga uhitili i kaznili u gradskoj tamnici.[24,25]

Gradska je općina s jednakom pozornosti nadzirala kupališta, kako ona u vlasništvu općine tako ona u privatnom vlasništvu ili zakupu. Kupalište se u Gradecu prvi put spominje godine 1344, no pretpostavlja se da je moralo postojati znatno ranije. Prvo poznato kupalište nalazilo se između gradske općine i Kaptola. Budući da je kupanje u toploj vodi i puštanje krvi smatrano ljekovitim i dobrim za jačanje zdravlja, to u kupalištima djeluju brijači – balneatores sive resores, koji su osim šišanja i brijanja pružali i druge usluge kao naprimjer puštanje krvi, vidanje manjih rana i ozljeda.[26-28]

U nadležnosti gradske općine bila je i skrb za gradsku sirotinju. Potrebna sredstva pristizala su na temelju odredbe Zlatne bule o postupku s imovinom osoba koje bi umrle bez oporuke i bez nasljednika: "... ako tko umre bez oporuke, a nema ni žene ni sinova ni rođaka, neka dvije trećine njegove imovine razdijele muževi dostojni vjere, po savjetu građana za to određeni, siromasima i crkvi istoga grada, a treći dio neka se zadrži na korist grada."[29,30]

Briga gradske općine za sirotinju očitovala se i u osnivanju hospitala. U literaturi nalazimo različita mišljenja o pojavi i lokaciji hospitala u srednjovjekovnom Gradecu.

Tkalčić piše da hospital postoji u Gradecu već od Zlatne bule, a da je u 14. stoljeću dobio posebnu zgradu.[31] Izvori koje je objavio potvrđuju postojanje hospitala u 14. stoljeću, ali ne otkrivaju pod kojim nazivom i na kojem mjestu.[32]

---

[21] Dobronić, Navedeno djelo pod brojem 12, 45 – 48.

[22] A. Szabo, Uređenje uprave na zagrebačkom Gradecu od sredine 13. do sredine 19. stoljeća. U: Katalog izložbe "Zlatna bula 1242 – 1992", Zagreb 1992, 39 – 42.

[23] Tkalčić, MCZ VII, str. XXII – XXIII.

[24] Ibidem, 395 – 396.

[25] Barlè, Navedeno djelo pod brojem 5, 172.

[26] Tkalčić, MCZ I, str. XXIX; 169 – 171. Vol. II, str. XXI. Vol. VIII, 10.

[27] Barlè, Navedeno djelo pod brojem 5, 166 – 167.

[28] Klaić, Navedeno djelo pod brojem 9, 289.

[29] Tkalčić, MCZ, I, 16 – 17.

[30] Klaić, Navedeno djelo pod brojem 2, 142.

[31] Tkalčić, MCZ I, str. XIX, II, str. XX; III, str. VII.

[32] Tkalčić, MCZ IX, 17.

U 15. stoljeću osobito se spominje hospital pod nazivom Sv. Marije – hospitale civicum in honorem b. Mariae virginis.

Pišući o tome hospitalu J. Barlè tumači da se nalazio nedaleko od Kamenitih vrata, blizu gradskih zidina.[33] Za isti hospital L. Thaller pretpostavlja da bi ga valjalo lokalizirati negdje u jugozapadnom dijelu Gradeca. Ujedno tvrdi da se hospital nalazio u gradu do godine 1440, a poslije toga da je postojao izvan gradskih zidina.[34]

Thallerove navode nisu potvrdila istraživanja N. Klaić koja je ustanovila da je godine 1444. hospital Sv. Marije obnovljen, odnosno nanovo sagrađen na istome mjestu gdje je bio i stari, koji se u izvorima prvi put spominje 1384. godine, a nalazio se po njezinu mišljenju na uglu Markova trga, točnije na jugoistočnom dijelu pete insule. Osim toga, N. Klaić je upozorila da je hospital bio pregrađen i prije 1444. godine.[35] Potvrdu tome nalazi i V. Bedenko koji kaže da proširenje hospitala Sv. Marije, a možda i gradnja kapele Bl. Djev. Marije, pada između 1439. i 1444. godine, te da je hospital ostao na tome mjestu do prve polovice 17. stoljeća. Isti autor smatra da hospital još nije postojao 1368. godine, barem ne na istome mjestu.[36]

I da zaključimo. Povijesni izvori govore da su određene odredbe iz Zlatne bule Bele IV. sve do 16. stoljeća utjecale na oblike i razvoj zdravstvene i socijalne zaštite u Gradecu. Na nama je da odgovorimo u kojoj su mjeri prilike na susjednom Kaptolu, koji je često prednjačio pred Gradecom, imale neposrednog odraza na zdravstvenu kulturu žitelja i odluke gradskog poglavarstva Gradeca. Već danas je jasno da tome pitanju valja posvetiti posebnu studiju.

[33] Barlè, Navedeno djelo pod brojem 5, 164.
[34] Thaller, Navedeno djelo pod brojem 14, 316 – 317.
[35] Klaić, Navedeno djelo pod brojem 9, 208; 295.
[36] V. Bedenko, Zagrebački Gradec, Zagreb 1989, 101 – 102.

Zusammenfassung

DIE HYGIENISCHEN UND GESUNDHEITLICHEN BEDINGUNGEN VON GRADEC IM 16. JAHRHUNDERT

Biserka Belicza

Die Arbeit gründet sich auf veröffentlichte historische Quellen und Abhandlungen über das Zagreber Gradec seit der Erbringung der Goldenen Bulle von Bela IV. bis zum 16. Jahrhundert.

Die Erlangung des Privilegs einer freien königlichen Stadt war entscheidend für den Beginn und die Entwicklung der selbstverwaltenden Regulierung des Gesundheitsschutzes im mittelalterlichen Gradec. Das war ein entscheidendes Moment für den Übergang aus dem Zeitabschnitt der Klostermedizin zur scholastischen Medizin.

Seit dem 14. Jahrhundert sind Ärzte, Feldscher und Pharmazeuten, die in der Stadt wohnten, namentlich bekannt. Bis zum 16. Jahrhundert kam es nicht zur Gründung eines Gesundheitsschutzes im Sinne eines städtischen öffentlichen Dienstes. Aber die Führung der Stadt hatte auf Grund der Privilegien aus dem Jahr 1242 und deren Ergänzung die Möglichkeit, die Arbeit der im Gesundheitswesen Beschäftigten zu überwachen.

Die Entwicklung der Stadt und das Ansteigen der Bevölkerungszahl veranlaßten die führenden Köpfe der Stadt im 15. Jahrhundert, Maßnahmen zur Kontrolle der Qualität und Versorgung mit gesunder Nahrung und Trinkwasser, sowie die Entwicklung der kommunalen Hygiene zu treffen.

Die Meinung ist vertretbar, daß die Schutzmaßnahmen gegen Lepra und Pest getroffen wurden, bevor es zur Gründung der ersten Hospitäler kam. Als fromme, caritative Einrichtungen zur Versorgung der Armen der Stadt wurden die Hospitäler wahrscheinlich im 13. Jahrhundert gegründet, obwohl sie in den zugänglichen Dokumenten im 14., bezw. 15. Jahrhundert erwähnt werden.

CEHOVSKA PRAVILA GRADEČKIH I KAPTOLSKIH DJETIĆA (KALFI) 17. STOLJEĆA

Marija Šercer

Sačuvano je sedam pravila gradečkih i kaptolskih cehova izdanih djetićima (mladencima, kalfama) u 17. stoljeću. Navodimo ih kronološkim slijedom:

1. Pravila djetića gradečkoga postolarskog ceha (Regule šoštarskeh detićev), bez datuma.
2. Pravila djetića kaptolskoga Velikog ceha iz 1637. godine (prijepis iz 1667. godine).
3. Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog,[1] špoljarskog[1a] i kovačkog ceha iz 1639. godine.
4. Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha iz 1669. godine.
5. Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha iz 1672. godine.
6. Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha iz 1674. godine.[2]
7. Pravila djetića kaptolskoga gumbarskog ceha iz 1675. godine (ona su prijepis pravila gradečkoga gumbarskog ceha).

Pravila su pisana hrvatskim jezikom, što dokazuje da se obrtnički pomladak sastojao većim dijelom od domaćih hrvatskih sinova.

Organizacija djetićkih društava

Iz djetićkih pravila prikupili smo podatke o ustroju njihovih društava. Djetići su se počeli organizirati na području Zagreba već u 16. stoljeću. To dokazuju Pravila djetića kaptolskoga Velikog ceha sačuvana u prijepisu iz 1667. godine. Pravila je kaptolskom Velikom cehu izdao varaždinski udruženi ceh 22. 4. 1637. godine. Varaždinski ceh je djetićka pravila dobio od gradečkoga ceha krznara, uzdara, remenara i sedlara kojima su se u prvoj polovini 16. stoljeća pridružili kopljari, lukari i štitari.[3] Ispravu je varaždinskom cehu izdao gradečki sudac Matija Zalatnoky na Sve svete 1559. godine. Prijepis

---

[1] cestar – brusač mačeva ili sablji, mačar

[1a] špoljar – bravar

[2] Pravila su objavljena kod: R. Horvat, Kaptolski cehovi u Zagrebu, Zagreb 1936, 71 – 83.

[3] O udruživanju novih obrta u jedan od najstarijih cehova Gradeca (osnovan 1466, privilegiji obnovljeni 1480), saznajemo iz isprave varaždinskog suca Gašpara Mikefalvaya od 1. rujna 1633. Isprava uz ostalo sadržava prijepis privilegija Matije Korvina od 8. listopada 1480, u kojem su krznarima, uzdarima i remenarima pridodani kopljari, lukari i štitari.

isprave za potrebe kaptolskoga Velikog ceha načinjen je 3.10.1667. godine kada su se cestarskim, špoljarskim, krznarskim, sedlarskim, remenarskim i pajšarskim[4] djetićima pridružili djetići srebrnarske i kovačke struke.

Pravila iz 1559. godine pokazuju organizaciju djetićkog društva koja se održala u praksi sve do ukinuća cehova 1872. godine. Mladenci (djetići) biraju između sebe na dan Sv. Tri kralja (6. siječnja), *dekana* na godinu dana. Nakon isteka toga vremena biraju drugog starješinu ili potvrđuju dotadašnjeg. Dekan s nekoliko razumnih mladenaca presuđuje u sporovima. Nezadovoljni presudom mogu dati priziv Bratovštini Tijela Isusova, mogu se potužiti starješini ceha ili gradskom sucu, koji djeluju u vrijeme dekanova izbora. Mladenci odabiru među majstorima *oca* u čijoj se kući okupljaju na "mladu nedjelju" (prve nedjelje u mjesecu).[5] U kući otacmeštra nalazila se "ladica" (škrinja) u koju su djetići prilikom mjesečnog okupljanja uplaćivali određeni novčani iznos. Oni koji bi to propustili učiniti platili bi dvostruku novčanu kaznu. Član društva koji bi platio bratimsku čašu (társlegény)[6] platio bi dvotjednu, a "probiruš" (djetić na pokusu) jednotjednu zaradu. Djetić koji doputuje iz orsaga[7] poslije uplate određenog novčanog iznosa, upisat će se u popis (registar) djetića. Djetići koji su izučili kod "kontara"[8] mogu raditi kod cehovskog majstora samo 15 dana.

Čašu bratimstva[9] daju redovito po dva djetića i časte sa 17 vrsta jela i odgovarajućom količinom pića. Kada se to pojede, mladenci moraju sami kupovati vino. U "post scriptumu" teksta koji je pridodan pravilima 1667. godine smanjena je količina hrane na sedam jela, 10 hljebova (cipova) i pola vedra vina.

Novac iz djetićke škrinje upotrebljavao se za putne troškove djetića uz obvezatan zalog i povrat pozajmljenog novca. Ako bi djetić otišao ne podmirivši svoje dugove, poslali bi za njim obavijest da ga kao nepoštenog otjeraju. Novac iz škrinje trošio se još za liječenje bolesnog djetića, kao i za podmirenje troškova pogreba ako bi djetić umro. Za bolesnog djetića brinuli su se po danu jedan, a po noći dva djetića, a sprovodima su morali prisustvovati svi djetići.

Pravila iz 1559. godine spominju kazne za pijančevanje, za neposlušnost, tučnjavu, psovke i sramoćenje. Kazne se donose u suglasnosti s ocem i ostalom braćom, bez obzira na prisutnost djetića.

Ostala djetićka pravila navode iste starješine (otacmeštra i dekana) uz manja odstupanja. U Pravilima djetića postolarskog ceha spominje se uz dekana i vicedekan, vjerojatno kao njegova zamjena. U Pravilima djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha spominje se mladi majstor odabran od ceha, u kojega se nalazi jedan od ključeva djetićke škrinje. U Pravilima gradečkoga gumbarskog ceha i u Pravilima gradečkoga čizmarskog ceha navodi se bijarmeštar, majstor odabran od ceha.

---

[4] pajšar – štitar (od mađarske riječi pajzs – štit)

[5] U 18. i 19. stoljeću otacmeštra postavlja ceh. Na godišnjim skupštinama odabirao se odgovarajući majstor u čijoj se kući najčešće nalazilo konačište putnih djetića.

[6] társlegény – mađ. bratim, član djetićkog društva koji je platio čašu bratimstva

[7] orsag – mađ. ország, država

[8] kontar – mađ. kontár, majstor koji se bavi obrtom, a nije član ceha

[9] čaša bratimstva – mađ. társpohár

Mladi majstor i bijarmeštar bili su redovito najmlađi majstori u cehu koji su nadzirali djetiće i obavještavali ceh o njihovim prijestupima.

Prema pravilima iz 1559. godine članovi društva dijelili su se na djetiće koji su dali čašu bratimstva, na one na pokusu (probiruši), na putne i na kontarske djetiće. Djetić koji je dao "társpohár" imao je veća prava, veću plaću (što dokazuju Pravila kaptolskoga čizmarskog ceha), ali i veće obveze. Za svoje pogreške plaćao bi dvostruku kaznu.

Primanje u društvo djetića odnosno davanje "társpohára" održavalo se uz poseban obred koji je opisan u Pravilima gradečkoga postolarskog ceha. Otacmeštar bi odaslao dvojicu djetića po oslobođenog šegrta. Nakon dolaska u kuću otacmeštra, dekan bi ga ispitivao je li se oslobodio ili nije i je li imao svjedoke. Na potvrdan odgovor djetić bi uputio šegrta na obvezu davanja "társpohára" i na uplatu iznosa od 1 rajnske forinte. Djetiće pak koji su ga doveli imao je počastiti s dvije pinte vina, dvije funte pečenja i granom kruha. Za upis u knjige morao je platiti još 3 groša. Potom je bio dužan rukovati se s otacmeštrom, s dekanom i ostalim djetićima te sjesti za stol, na mjesto koje bi mu odredio otacmeštar. U Pravilima djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha stoji da djetića ne treba prisiljavati na davanje "társpohára" dok ne odradi tri godine. On to može izvršiti ako ima mogućnosti, ako udovoljava obrtu i ako mu dopuste otacmeštar, dekan i ostali djetići. Prema Pravilima gradečkoga čizmarskog ceha, djetić do godine dana nije dužan dati "társpohár". No, djetić koji nije dao "társpohár" ne može biti primljen u ceh. On mora tu dužnost izvršiti ili se s djetićima nagoditi. Službu dekana mogao je obavljati samo djetić koji je dao "társpohár". Vrijeme izbora djetićkih starješina nije bilo strogo određeno, ali se najčešće odigravalo na Mlado ljeto.[10] U Pravilima gradečkih postolarskih djetića stoji da djetići mogu svake kvatre (svaka tri mjeseca) promijeniti dekana ili potvrditi ranijeg uz odobrenje ceha. U istim pravilima navedene su još neke zanimljivosti. Djetići su bili dužni cehu jedan dan žeti bilo koju vrstu žita. Osim toga, oni su imali pravo na obustavu rada. Ako bi majstor nanio nepravdu, djetić je bio dužan potužiti se dekanu i zatražiti dopuštenje za "ditiće zdići". Ako bi dekan to dopustio, otacmeštar je mogao djetićima naložiti da napuste posao u svojih gospodara, sve dok se ne ispita načinjena krivica.

Djetićka škrinja nalazila se kod otacmeštra i u njoj su se čuvale "pravice" i novci. Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha propisuju da "ladica" mora "dva ključa imati". Pozivanje djetića na sastanke, koji se održavaju jedanput mjesečno,[11] svakih 15 dana[12] ili svaka tri tjedna[13] obavlja se nošenjem ključa kao znakom vjerodostojnosti.[14] Djetićka društva na području Zagreba nisu imala vlastite pečatnjake. Pravila postolarskih djetića navode djetićku "kantu" (kositreni vrč), iz koje su natakali vino, no nijedna "kanta" 17. stoljeća nije sačuvana.

---

[10] Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha, 1639, čl. 1.

[11] Pravila djetića kaptolskoga Velikog ceha, 1637.

[12] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 20. Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha, 1639, čl. 5.

[13] Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 1.

[14] Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha, 1639, čl. 2, 27. Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 3.

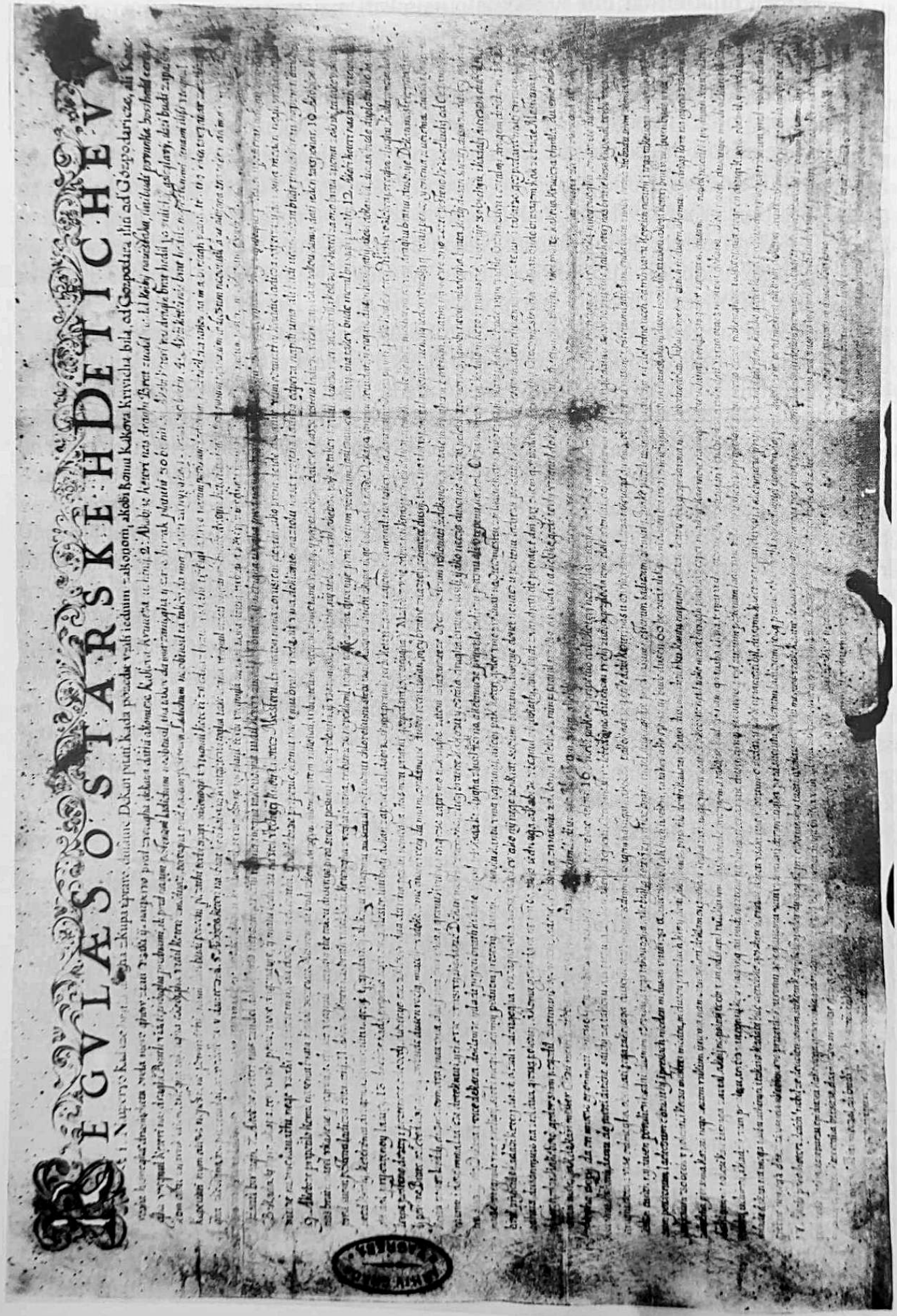
REGVLAE SOSTARSKEH DETICHEV

Slika 1. Pravila djetića gradečkoga postolarskog ceha (Regule šoštarskeh deticev), 17. stoljeće

Radne obveze djetića ("vandranje", radno vrijeme, plaća, napojnica i poslovi)

Djetići su morali otići na trogodišnje "vandranje". Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha propisuju "da naše fele Detići koi vandruju, vandraju s poštenemi i s pogljavitemi ljudmi i s detićmi" (čl. 12). Obilaženje majstorskih radionica po mjestima sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije, Ugarske, Češke kao i po zemljama Austrije u kojima se zadržala cehovska organizacija, bilo je veoma probitačno za struku. Donosilo je bogato iskustvo i znanje, ali je ujedno bilo veoma tegobno. Da bi se spriječilo izbjegavanje te obveze, gradečka uprava donijela je 1699. godine naredbu da se nitko ne smije primiti za majstora ako nije tijekom dvije ili tri godine u kraljevini ili izvan nje dao dokaz o svojoj vještini. U kaptolskih cehova obveza "vandranja" nije bilo, ali je djetić morao dvije godine raditi kod nekog majstora.

Majstori su djetićima izdavali Potvrde o radu (Kundschaft) u koje su uz osobne podatke unosili vrijeme boravka. Prema djetićkim zapisnicima 17. stoljeća, djetići su dolazili u Zagreb primjerice iz Požuna, Šoprona, Češke Trnave, Ljubljane, Celja, iz Kranjske, Varaždina i drugih mjesta. Dovandrani djetić morao se prvo javiti otacmeštru. Slikoviti opis cijeloga postupka nalazi se u Pravilima srebrnarskih, cestarskih, špoljarskih i kovačkih djetića (čl. 6 – 9). "Detić koteri u varaš vandrajuć dojde, ako v onom varašu nigdar ne bil, dužen je gospona oca Detićkoga hišu pitati, i ako bi svoje fele meštra videl v štacunu delajuć dužen mu se je pokloniti i pitati jeste li Vaša plemenitosti mešter ali Detić odgovoreći da je mešter, dužen ga je prositi da mu jednoga inaša da do hiše gos(pona) oca, potom toga kada mu inaša da, dušen je zahvaliti i službu svoju preporučiti i onak do hiše oca meštra otiti." Došavši k otacmeštru "dužen se je pokloniti i dužen je od meštrov onoga varaša odkud je došel, službu i dobar dan povidati" i zamoliti da se smije zadržati sat-dva. Otacmeštar će pozvati "detićkoga dekan meštra koi kada doide... dužen je on prihodni detić gore se stati i snim se rukuvati". Otacmešter će reći dekanu da je došao "ov pošten mladenec koji je čul ovomu plemenitomu kraljevom varašu i ovem postenem meštrom dobar glas" i zamolio da mu se nađe posao za 15 dana. Dekan će poslati dva djetića da traže posao kod majstora, a jedan djetić ostat će "ar se ne pristoi da bi sam sedel". Dekan će ga ispitati iz kojeg je mjesta došao, je li svoje godine pošteno odslužio, kod kojeg je majstora radio i je li ga majstor oslobodio pred "plemenitim cehom" ili nije. Kada djetići nađu posao, vraćaju se otacmeštru da ga o tome obavijeste i da odvedu djetića do majstora. Djetić mora od "Gospona otacmeštra i od Gospe matere proščenje vzeti i zahvaliti za stan". Mora pitati koliko je dužan i uvjeravati otacmeštra da hoće "od novca do novca, od beča do beča platiti". Kada djetići dovedu novoga pomoćnika k majstoru, predstavljaju ga i mole: "... da mu daste takovu postelju na koje ne umre ni od zime, ni od vrućine, i da mu daste takov vilahen s kem more projti, i da se detić ne preteže dulje nego je vilahen dug, ako mu noge ozebu, da ne krivi nas: hoćemo pako njega tako zdrava i friška od V(aše) M(ilosti) potribuvati na petinadeste dan, kakvoga smo k V(ašoj) pl(emenitosti) simo dopeljali." Djetići su dužni "jeden pint vina kupiti pri onom poštenom meštru, koga nisu dužni do konca ispiti, nego pervo nego ga ispiju dužni su se gore stati, zahvaliti za dobro hotenje gos(ponu) meštru i onako onoga mladenca pri njem ostaviti...".

Gumbarski djetići su dovandravši u grad morali kod otacmeštra raditi dva tjedna. Kada im se našao posao, počastili bi dekana "jednem pintom vina i zjednum pečenjum".

Kod gradečkih čizmarskih djetića, majstor kojem su doveli djetića daje "calatiju".[15] Uz taj doručak djetići koji su tražili posao pridaju pintu vina. Djetić kojemu su našli posao dat će djetićima pintu vina i dva novca za kruh. Ako se djetiću ne nađe posao, prenoćit će kod otacmeštra, a sljedeći dan nastavit će "vandranje".

Za traženje posla propisani su čak dani u tjednu.[16] Ako djetić dovandra u nedjelju do podneva i ako traženje posla odgađa za sljedeći dan, neka čeka tjedan dana do sljedeće nedjelje. Ako dođe u ponedjeljak ili utorak, slobodno mu se traži posao. Ako dođe u srijedu ili četvrtak, ne smije mu se tražiti posao.

Radno vrijeme propisano je u Pravilima gradečkoga čizmarskog i gumbarskog ceha. Vjerojatno je radno vrijeme djetića u ostalih cehova bilo slično. Čizmarski djetići radili su od tri sata ujutro do devet sati navečer (18 sati), a gumbarski djetići od 4 sata ujutro do 9 sati navečer (17 sati). Od Miholja do Uskrsa radili su pri svijeći. Kada su djetići započinjali raditi pri svijeći, gospodar ih je častio guskom i pintom vina.

Većina djetićkih pravila propisuje tjednu plaću. U Pravilima gumbarskih djetića spominje se čak i plaća šegrta (čl. 6). Naime, kada se šegrt "vcenja", u cehovskim zapisnicima točno se navodi koliko godina ima služiti kao "inaš",[17] a koliko će vremena raditi za poltjednu plaću.[18] Poltjedna plaća inaša iznosi 18 novaca. Gumbarskim djetićima plaća se na tjedan 35 novaca. Ako je sposoban i marljiv, majstor mu može svaki tjedan dati napojnicu (zapitek) za vino i u iznosu od 5 novaca. Manje vrijednom djetiću platit će se prema zaslugama.[19]

U Pravilima djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha navedene su tjedne plaće djetića po strukama, kao i poslovi za koje primaju napojnicu. Tjedna plaća *srebrnarskog djetića*, u trajanju pola godine od dana oslobađanja, iznosi 24 dinara. Napojnicu prima za "pribijanje na konjske sprave", za "čišćenja sakojačkoga staroga dela", ali samo u slučaju da radi pri vlastitoj svijeći. Ako se djetić "dobro razme k meštriji", za malo zavarivanje može primiti napojnicu, ali gospodaru mora vratiti "farasto".[20] *Cestarski djetić* prima u trajanju pola godine od oslobađanja 16 dinara na tjedan. Djetić koji je dao "társpohár" i spretan je u poslu dobiva 25 dinara na tjedan. Djetić smije za sebe, jedanput na mjesec, sablju načiniti od kupljenog sječiva i križa,[21] ali mora i majstoru istu takvu izraditi. Napojnicu dobiva za brušenje i za čišćenje sablje. Ona ga pripada ako sa sablje ne treba skinuti križ, ako na koricama nedostaje prsten ili kolut, a ne treba ga izraditi od nove žice. Polovicu napojnice dobiva

---

[15] calatija – lat. collatio, doručak

[16] Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha, 1639, čl. 5.

[17] inaš – mađ. inas, šegrt, sluga, navučalnik

[18] "1661. vcenjen be sluga Martin Poljak za cehmeštra Miklovuš Ferčka na polčetrto leto za inaša, a na pol leta na fietiber (mađ. félhetibér znači poltjedna plaća), letamuse budu izhajala o Svetom Mateju. Natosamu obećal kada se oslobodi jednu dolamu i hlače morvajzke (od moravskog sukna) i jedne čizme i klubuk." Zapisnik gradečkoga gumbarskog ceha, 1644 – 1830, Historijski arhiv grada Zagreba, Cehovske knjige br. 9.

[19] U Privilegijima gradečkoga gumbarskog ceha (čl. 11) izričito stoji da ako majstora zateknu da plaća više od 35 novaca, morat će bez svake milosti položiti u cehovsku škrinju globu od četiri ugarska dukata.

[20] farasto – mađ. fárasztó, napojnica za umaranje

[21] križ – križnica, vodoravni krak sablje ili mača koji razdvaja balčak od sječiva, a koji zaštićuje ruku od udaraca.

1667-8-3
ARHIV GRADA ZAGREBA

Mi Rukkel Iannus Richtar, I. ostali Prizesniki, I. Mikloussi Zuibar Alter spoliar, cuchmeszki, I. Matthias Sambar, Alter kirznar, I. Iannus Budichi kirznar, Gasper Sambar Cirztar, prizesniki buduchi Zlobodnoga niega Z. Varossa Varasdinzkoga Daidemo naznanie vszem klasze dostoj, kako doidosse pred nas postuani Mladenci, I. Dethichi Mestorzki, I. Z. Markon Seraphinof snihouof otcof po imene, Blas Iankulich Kremenar, Dekan buduchi Iannus Zhopliakouich dthich kirznarzki, Istuan Kouachich Spoliarzki, Giurgij Glogouder Czezharzki, Blas Kouak Zedlarzki, Mikula Paisar Ilich Paisarzki vkupe vszih postenih Mladenczeu, ij koterizse vi teh Mestriah vszha, ij potlamze budu vi chiti, naimre vi kirznarske, Spoliarske, Czezharske, Kremenarske, Zedlarske ij Paisarske, Vn odlagaiuch vszih drugih Mestrou, ij Czehou dthiga, tereg kozahu nekoga Liszca Parganczne od Varossa Zagrebachkoga pred nihovi pechat Varoska nim danoga vi koterom istina vszke Medussé ij obichaie kotesemi ij po drugih Mestah tor naimre po zlobodnih Mestah ij Varossen ouoga Orszaga dthichi Mestorzki, vszegdar ij od daunia iszu siuoli ij nesuze vszelili, iszu imali popisane kotesemi ij Messi imenuani dthichi Mestorzki, ouak kako ij drugi ti bakui Mladenci, po drugih Mestah, za vszku dobroga reda ij Boghu tor liudem vgodnoga obichaia hoteli siuoli ij vszehbiszé Mollechi ij Suplikaiachisé nas poszno, dabi mi on ishi List Dthichou Mestrzkih gorszchené obichaié ij zlobosthné, illi pré vszakomu onih modussé ij vszdé, odrechi dozechi po ouoj listu popisané ij nim dané med nami dersati vi ouoj Varossa, ij vi nas List Privilegiovski poszlisi ij popisati vi chinili tor popisane hotz dali, ij nié polag nih branili ij zagonovszeli. Mi zato kotesemo nas vszega vszegdar nad tih dobrote Varoh nas dobrom sedjma postenih vszdé tor dostoinozthi poszezuani, ij odchauani gazdo vszkoni List nassih Mladenczeu ij dthichdu nih modussé ij dichaié tor zlobosthné, vi ouoj listu popisané, kakoh pravdené ij zaprti nassé kakouoj gozdar pravicué ij obichaié nié ne prothiné do pozthznoimosté dersah ij predpizah, koterega liszca pismo ouakszni rekmi nazkladaie. Mi Z. alothanaki Matthé Zindecz, ij Martun Mester purgar, Giurgij Michalij, ij drugi Giurgij, Iannus, Marko, Istuan, Mikloussi, prizesniki, ij tolmachnicsi niega Z. Varossa Z. agrebachkoga deiemo naznanié po ouoj nassé listu vszem kih zlissi, kako postuani Mladenci, Budaj Lokochartho, Sendras, ij drugi Vokomenich Sendras, Paisar Giurgij Mladenczi vi kipu vszih ostalih Mladenczeu ouoga Varossa Varasdinzkoga kteristszé ij zpunih pravdere tuoia nella Letta pri zuoih Mestrah po imené vi kipé kirznarou, Spoliarou, Czehar, Zedlarou, Kremenarou ij paisarou, pred nas doidossé, ij namszé poszno moliassé, dabi mi nih zauol postenoga glasa ij stala, tor vszhnka zlobodé obichaiu, vszaké udszte Mestrzkih Mladenczih gorszchuanih kako ij po drugih Varassih obdersauiu na udszé vszdié vszkonechno zlobodu dali tako da oni supret tuoiema obichaia ij zlobodé tuoie ij pravicué ij zuprot nassé takui pechati nié buda. Mi zato na nih prosnia poszno ij za nih hasen, ij ouoj Mladenczih, koteri vi Varossih tuoich ij koteri tuana niega prebiuaiu na postenié ij dobré vszie daiemo ij dopuschamo, kako iszno dali ij dopustili vszé nih redé ij obichaié kakoié ouié dolé popisano. Naipóno da Mestrouski Mladenci, ij po nih koteri buda tmed zobé vszako Letto, toieto ô Treh kralieh dan, iddoga dekana koterega hotié postauiti, ij gdana Letto Zmined, ali ouoga pokuchié, ali drugoga obécu, koteri mdd nimi ono kaszé med nimi pripdti, ali Varassé ali okola Varassa, thak da

Slika 2. Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog (brusačkog), špoljarskog (bravarskog) i kovačkog ceha, Zagreb, 13. 12. 1639. godine (tekst o plaćama djetića)

za čišćenje krvničkog palaša,[22] kao i za rapir[23] koji se odozgo zaglavio. *Bravarski djetić* dobiva na tjedan 25 dinara. Napojnica ga pripada ako na puški nadomjesti mali vijak, ako popravi pušku "prez ognja koja ne derži",[24] ako izvadi puščano zrno ili "čistilce".[25] Napojnica mu pripada nakon otvaranja i nakon vađenja, bez obzira na to koliko god puta se to dogodi, radnim danom prije doručka i poslije večere. Napojnica slijedi ako skuje "horog"[26] na jedno varenje od "karike"[27] na kojoj je "cugel"[28] i ako tome više ništa ne nedostaje. Ona mu pripada za vijak kojim se perjanica na "šišak"[29] učvršćuje, za "čavel" koji na kacigi nedostaje, za ključanicu koju vlasnik donese, koja se pribijanjem starih čavala može popraviti bez pomoći ognja, a koju neće djetić sam na vrata pribiti. Napojnica mu pripada za željezo koje pribija na vojničko koplje[30] i ako uz gospodarevo odobrenje očisti pušku s prahom pri vlastitoj svijeći. Tjedna plaća *kovačkog djetića* iznosi 25 dinara. Napojnica mu pripada (kod potkivanja konja) po broju čavala, samo da nije više od tri čavla na jednoj potkovi. Napojnica mu pripada za krvarenje konjsko, za zavarivanje "čatlova"[31] na jednu varnicu, ako privari "špicu" (vršak) šinskog čavla, za obrezivanje šinskog čavla koji se čekićem vadi, a novi čavao polaže na staro mjesto,[32] ako mu netko donese gotove "kisofe"[33] koje polaže bez varenja, ako zavari lanac sa tri koluta, ako zavari sjekiricu na jednu varnicu, ako bez varenja popravi sjekiricu sa slomljenom ostrugom,[34] ako netko donese motiku "klepat",[35] ako na zaporu izradi kolut, ako se "cherfalek"[36] slomi u dva dijela te ga jednom varnicom zavari.

Djetići gradečkoga čizmarskog ceha dobivali su na tjedan 25 novaca. Morali su znati izraditi par čizama iz majstorova kroja, podstaviti ovratnike čizama, namjestiti ih i prišiti i izraditi papuče i mestve.[37] Djetić koji je znao sare prešiti i "obžnorati"[38] dobivao je 32 novca. Onaj koji je znao zgotoviti dva para čizama na taj način, da ih sam skroji, podstavi i prešije, dobivao je 40 novaca.[39] Djetić je imao pravo na napojnicu ako je "na

---

[22] krvnički palaš – vrsta mača kojim krvnik obavlja smaknuća.

[23] rapir – vrsta mača čiji je balčak razveden prečkama koje zaštićuju ruku.

[24] Postupak nejasan, da li stavlja oganj (vatrište) ili učvršćuje pušku.

[25] Radi se o vađenju zaglavljenog zrna ili šipke za čišćenje.

[26] horog – mađ. kuka

[27] karika – mađ. kolut

[28] cugel – njem. der Zügel, uzde

[29] šišak – mađ. sisak, kaciga

[30] Tekst u pravilima glasi: "Ako kojemu katane (katona, mađ. vojnik) na kopje železce pribije."

[31] čatlov – mađ. csatló, zapor, kračun

[32] Tekst u pravilima glasi: "Kada obseće šinski čavel, ter mu se kladivo prime, ter ga u čavlenicu položi." Za objašnjenje ovih postupaka zahvaljujem prof. Janku Jeličiću.

[33] kisof – mađ. kisefa, prednja vuča na kolima, vagir

[34] ostruga – vjerojatno naziv za nastavak sjekire

[35] klepanje – istanjivanje kovanjem

[36] čerfalek – mađ. cserfa, cerovina; ék, klin, vjerojatno vrsta zasuna na bravi

[37] mestve – nazuvci

[38] obžnorati – opšiti gajtanima

[39] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 2.

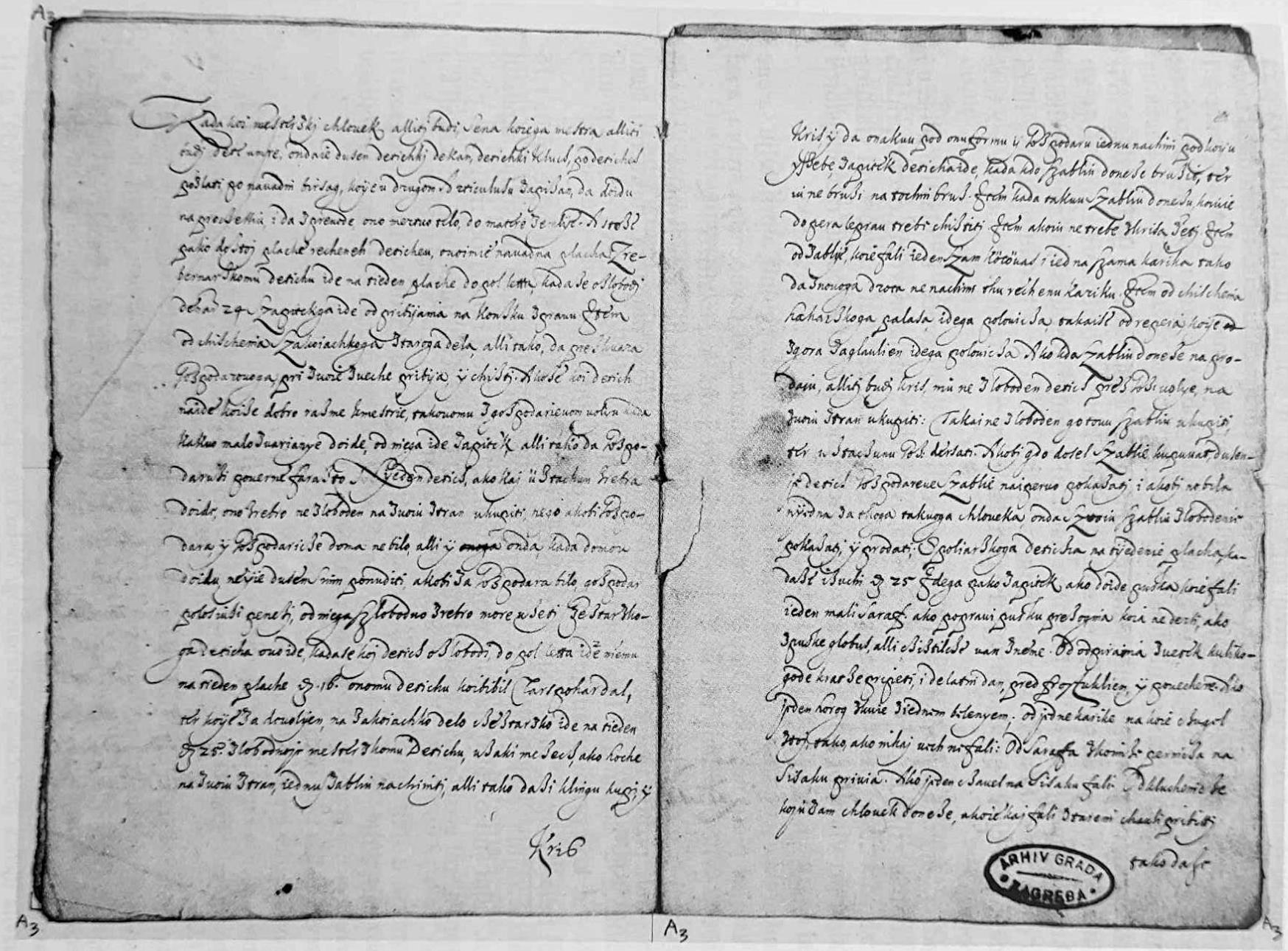

Slika 3. Pravila djetića krznarske, špoljarske, cestarske, remenarske, sedlarske i pajšarske (štitarske) struke, Varaždin, 25. 3. 1603, prijepis za djetiće kaptolskoga Velikog ceha, Zagreb, 3. 10. 1667. (prva stranica)

hitnom kakav mal rasporek ali kakvu kerpu malu prikerpel". Šegrtu pripada "zapitek dobiti zaradi čiriza"[40] o kojem vodi brigu.[41]

Čizmarski djetić na Zagrebačkom kaptolu mora u jednom danu izraditi dva para prešivenih čizama, dva para papuča, dvoje nazuvke i tri para cipela. U dva dana mora izraditi tri para neprešivenih čizama. Djetić koji je vješt ovim poslovima, a k tomu je i "társlegény", dobiva 7 groša. Onaj koji je na probi dobiva 5 groša. Manje sposobnog djetića majstor plaća prema zaslugama.[42]

Gradečki čizmarski djetići ne primaju tjednu plaću ako tri dana u tjednu banče ili iz nekoga drugog razloga ne rade. Također ne primaju plaću na božićni, uskrsni i "trojački" tjedan kao i u slučaju da se tri blagdana nađu u tjednu.[43] Kaptolski čizmarski djetići primaju pola plaće u navedenim tjednima pa i onda kada se u tjednu nađu dva ili tri blagdana.[44] Djetići obaju cehova smiju jedan dan u mjesecu raditi za sebe, ali bez štete za gospodara.[45]

Gradečkom čizmarskom djetiću koji radi poslije 9 sati navečer uz vlastitu svijeću i s vlastitim materijalom pripada cijela zarada. Ako radi s majstorovom kožom, pripada mu pol zarade.[46] Kaptolski čizmarski djetić ako radi poslije 9 sati navečer od vlastitog materijala i pri vlastitoj svijeći, dobiva polovicu iznosa. Ako za posao rabi majstorov materijal i svijeću, pripada mu svaki treći novac.[47]

Gumbarski djetić smije od svoje svile u duljini refa isplesti gumb, a prijatelju šarene gumbe koji se pletu na ruke. Djetić je dužan prati gumbe od izvučenoga srebra, a od gospodareve svile pripadaju mu na tjedan "na mestve jedne kapczafözö".[48]

Djetić može tražiti isplatu svakih 15 dana. Ako ga majstor ne može isplatiti novcem, može mu dati protuvrijednost u robi. Ako bi djetić oštetio majstora, mora mu štetu nadoknaditi. Na "štacunu"[49] i na sajmu mora prvo ponuditi gospodarevu robu, a potom svoju. Novac koji primi ne smije zatajiti, jer će platiti globu.[50]

Svoj odlazak djetić mora najaviti majstoru 15 dana ranije. 15 dana prije sajma i 15 dana nakon sajma, prije božićnih, uskrsnih i "trojačkih" blagdana ne smije napustiti majstora, odnosno ovisi o majstorovoj dozvoli.[51] Djetić koji odlazi od majstora mora uzeti "oprost" od gospodara i gospodarice, svoju "torbicu i scatulju odpreti i pokazati kaj

---

[40] čiriz – ljepilo od brašna i vode

[41] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 1.

[42] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 9.

[43] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 4.

[44] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 18.

[45] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 9. Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 13.

[46] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 9.

[47] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 11.

[48] kapczafözö – mađ. kapczafűzö, vezice za mestve (žniranci). Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 7.

[49] štacun – prodajno mjesto ili dućan

[50] Pravila djetića gradečkoga srebrnarskog, cestarskog, špoljarskog i kovačkog ceha, 1639, čl. 11. Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 10.

[51] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 14.

nutra ima, da kaj gospodarovoga ne odnese". Ako bi se dogodilo da djetić nešto ukrade, za njim će se poslati obavijest "od varaša do varaša, od ceha do ceha, na sto milj daleko i nazaj bude moral dojti i gospodaru za dosta včiniti i onako pošteno odajti".[52]

Djetići su bili temeljna radna snaga cehovskih udruženja. Osim što su izrađivali robu za prodaju, oni su podučavali još i šegrte. Šegrti su zauzvrat vodili brigu o djetićevoj postelji, morali su čizme obrisati i po potrebi ih na sušilo položiti.[53] U gumbarskih djetića inaš je bio dužan djetiću "vsaku sobotu noge umiti".[54] Kada bi djetić izostao ili se opio, šegrt ga je morao dočekati i spremiti u krevet. Za to mu je djetić bio dužan "polić vina". Ako inaš nije izvršavao svoje obveze i "detić plusku omakne, bude ju moral terpeti ar slatko žuhkem prehaja...". Djetić je dužan dati "zapitek" inašu za pomoć u namakanju koža, za donošenje vode i druge poslove.[55] Bez gospodarove dozvole djetić nije smio inaša nikamo poslati osim "krajaču po dolamu i k čišmešije po čišme".[56]

Djetići su bili dužni odlaziti nedjeljom i blagdanom na svete mise i propovijedi.[57] Oni koji zbog hitnog posla nisu mogli prisustvovati misi morali su otići na propovijed, a potom nastaviti s poslom. Oni koji su zakasnili bez pravog razloga platili bi iznos tjedne plaće u djetićku škrinju.[58]

Dnevni život (opskrba, ponašanje u kući, na ulici i način odijevanja)

Opskrba djetića obavljala se u krugu majstorove obitelji. Odnos prema njemu ovisio je i o njegovu ponašanju. U Pravilima kaptolskih čizmarskih djetića nalazi se tvrdnja "...ar su gustokrat nekoji nahajani da Gospodar Mešter pri svoji hiži pred Detićom mira nema...".[59] Pojedini su djetići kasno dolazili kući, pa im se zabranjuje poslije 9 sati navečer galamiti i lupati po vratima.

Čini se da su se čizmarski djetići najbolje uklopili u majstorovu obitelj. S njima su ručali i večerali, a kada šegrta nije bilo, djetić je prostirao stol i donosio vino. Na svetke objed je bio u 11 sati, a večera u 6 sati. Ako bi djetić izostao, a majstor bi znao gdje se nalazi, poslao bi šegrta da ga pita hoće li doći kući ili neće.[60]

Gumbarskim djetićima majstor je davao doručak u 8 sati, i to sira i kruha. "Ako li bi paske gospodaru na to ne bi bilo naj ne zameri." Večeru dobiva ljeti u sedam sati, a poslije nje nastavlja s radom sve dok vidi. Zimi svaki djetić zna svoje dužnosti. Ako radi

---

[52] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 16.

[53] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 3.

[54] Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 4.

[55] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 6, 7, 8.

[56] Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 9.

[57] Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 17. Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 20. Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 2.

[58] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 2.

[59] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 6.

[60] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 5.

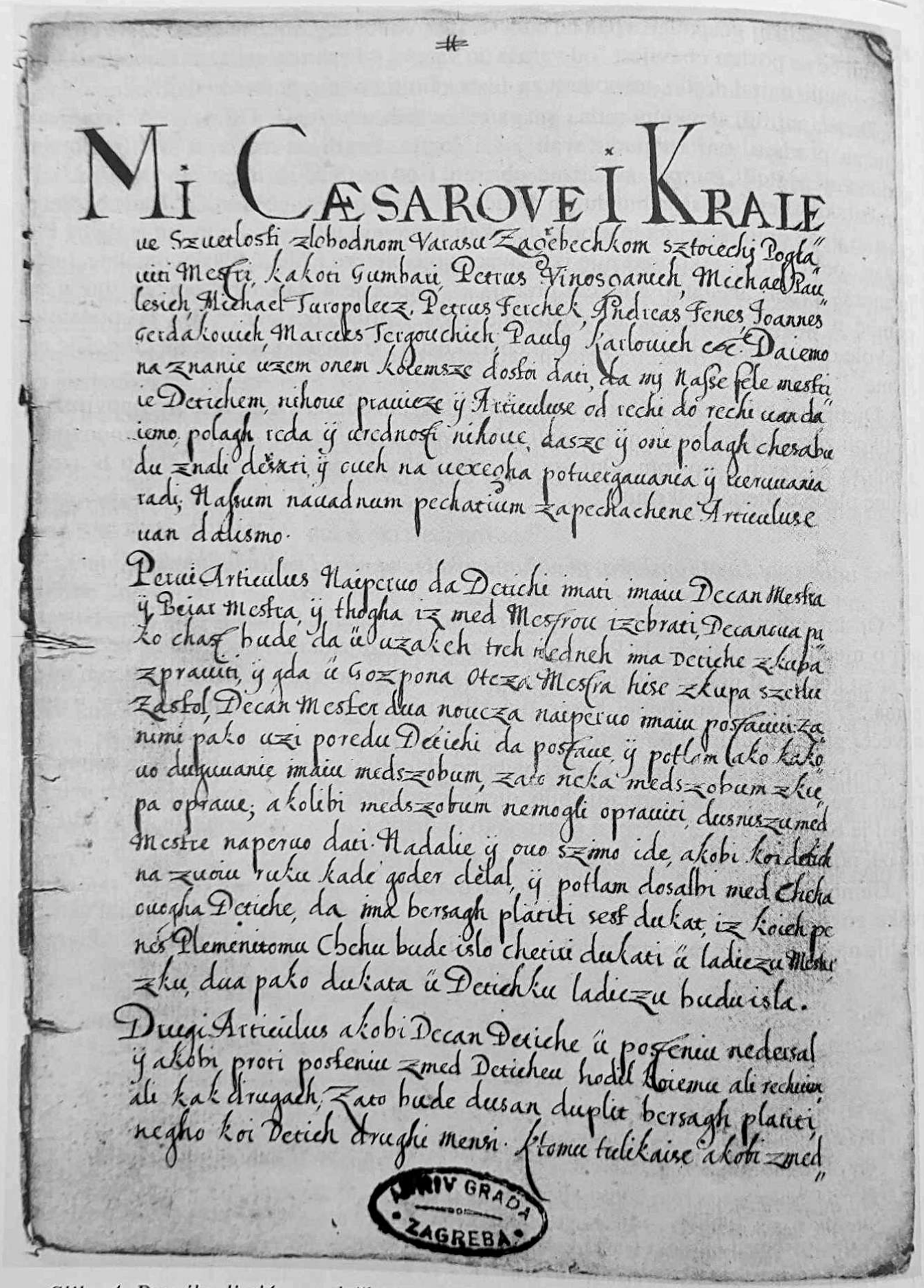

Mi Cæsarove i Krale
ue Szuetlosti zlobodnom Varasu Zagebechkom sztoiechi Pogla
uiti Mestri, kakoti Gumbari, Petrus Vinosoanich, Michael Pau
lesich, Michael Turopolecz, Petrus Ferchek, Andreas Fenes, Ioannes
Gerdakouich, Marcks Tergouchich, Paulg Karlouich etc. Daiemo
na znanie uzem onem kolemsze dosloi dari, da my Nasse fele mestri
ie Detichem, nihoue prauieze y Articulise od rechi do rechi uanda
iemo, polagh reda y uredrnosti nihoue, dasze y onie polagh chesabu
du znali desati, y ouch na uexegha potuergauanica y kerumania
radi, Nassum naiadnum pecharium zapechachene Articulse
uan dalismo.

Perui Articulus Naiperuo da Detichi imati imaiu Decan Mestra
y Bejar Mestra, y thogha iz med Mestrou izebrati, Decanoua pu
ko chasz bude da u uzakich trch nedneh ima Detiche zkupa
zprauiti, y gda u Gozpona Otcza Mestra hise zkupa szetlu
zastol, Decan Mester dua noucza naiperuo imaiu postauiza
nimi pako uzi poredu Detichi da postaue, y potlom lako kako
uo dugmanie imaiu medszobum, zato neka medszobum zku
pa oprauie; akolibi medszobum nemogli oprauiti, dusnuszu med
Mestre naperuo dati. Nadalie y ouo szimo ide, akobi koi detich
na zuoiu ruku kade goder delal, y potlam dosalbi med Cheha
ouogha Detiche, da ima bersagh platiti sest dukat, iz kioich pe
nes Plemenitomu Chehu bude islo cheriri dukati u ladiezu Mestri
zku, dua pako dukata u Detichku ladiezu bude isla.

Drugi Articulus akobi Decan Detiche u posteniu nedersal
y akobi proti posteniu zmed Detichen hodil koiemu ali rechiu
ali kak drugach, Zato bude dusan duplit bersagh platiti
negho koi Detich drughi menti. Ktomu tulikaise akobi zmed

UNIV GRADA ZAGREBA

Slika 4. Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, Zagreb, 10. 2. 1669. godine (prva stranica)

za vrijeme ručka ili večere, gospodar mu može dati, prema mogućnostima, jednu ili dvije "kaferke".[61]

Postelja djetićeva mora biti "blazina, vilahen i gunj",[62] a u gumbara uz dostojnu postelju majstor mu je dužan "snagum bela ruha njegovoga".[63]

Djetići su morali paziti na diskreciju kuće i obitelji. Sve ono što se u njoj događalo nije se smjelo iznositi u javnost. Onaj tko bi se o to ogriješio bio bi izbačen iz ceha.[64]

O ponašanju djetića, o onom što smiju, a što ne smiju činiti, opsežno govore Pravila postolarskih djetića.[65] Djetić ne smije hodati bos, ni gologlav. Ne smije izlaziti na ulicu "zapalichnakom aliti znarukvaiem".[66] Ne smije hodati s nepoštenim ženama, s njima razgovarati ili plesati. Ne smije se kockati ni kartati. Ne smije odlaziti u krčme ni ostajati dužan. Ne smije s oružjem dolaziti kući ni k otacmeštru. Dok je djetićka škrinja otvorena, ne smije prekrižiti noge, smijuckati se, niti piti vode ili vina. Ako bi se njegovom krivicom "nasse postene ladicze vehka[67] zaperla", dužan je platiti "társpohár". Djetić ne smije biti neposlušan, ne odazivati se na dekanovu zapovijed, ne dolaziti na sastanke, odbijati posluživanje braće ili izlijevati vino po stolu. Po ulici ne smije hodati "s lustenimi czepelisi"[68] niti smije nositi više od tri para kopčica (vjerojatno na cipelama). Ne smije ići bez hlača iz grada u grad ili na sajam. Ako bi došao k otacmeštru bez hlača, bio je dužan napuniti djetićku "kantu". Ako koji djetić tuži drugoga, ne smije na njega "z jednim ali dvema perstma kazati nego sosum rukum", a tuženi mora tužbu stojećki saslušati. Novčanu globu mora krivac na stol položiti, a ako izađe ne plativši, ponovno će ga kazniti. Ako ga otacmeštar pošalje van, a ovaj to odbije, mladi dekan će ga tužiti. Ako ode "vun" te se nasloni na "gang ali budi na stenu", optužit će ga pred "poštenum ladiczum". Ako optužba padne na tužitelja, mladi dekan će protiv ovoga podići tužbu. U vrijeme djetićkog gošćenja dužan je "vsaki lipo i rozumno sediti i ako bi u pianosti bil, dužanie kakotise trizan dersati...". Ako bi mu se dogodilo da pijan prelije nekoliko korsola,[69] morat će trijezan pred braću puni vrč donijeti. Ako bi koji gologlavi djetić vani vikao, dužni su ga kazniti prema "pravicama". Ako bi djetić htio poći kući, javio bi se dekanu i s njegovim dopuštenjem mogao bi se udaljiti.

Gumbarski djetić nije smio bez mentena[70] šetati po gradu i morao je "poštenje vu klobuku odkrivanja" iskazivati. Djetići se ne smiju međusobno tući, psovati, vikati niti

---

[61] kaferka (po Belosztenczu: ili bukarica) – drvena posuda obuhvaćena obručima s drškom poput roga, Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669, čl. 6.

[62] blazina, vilahen, gunj – jastuk, plahta, pokrivač, Pravila djetića gradečkoga čizmarskog ceha, 1672, čl. 3.

[63] Pravila djetića gradečkoga gumbarskog ceha, 1669. čl. 4.

[64] Pravila djetića kaptolskoga čizmarskog ceha, 1674, čl. 19.

[65] Pravila djetića gradečkoga postolarskog ceha pisana su na pergamentu. Tekstovi su na pregibima oštećeni, blijedi i nečitljivi. Donji rub pergamene je odrezan te završni dio teksta nedostaje. Tekst pri dnu je mjestimično nečitljiv pa se nije mogao shvatiti smisao pojedinih rečenica. Stoga je iznesen samo onaj dio pravila koji je čitljiv i razumljiv.

[66] poličnjak – treba palčenjak, po Belosztenczu: naperssnyak sostarszki od kose; narukvaj – vjerojatno postolarski rukav koji se navlačio na ruku

[67] vehka – vjerojatno poklopac djetićke škrinje

[68] s lustenimi czepelisi – s izguljenim (pohabanim) cipelama

[69] koršol – treba korsó, mađ. vrč

[70] menten – mente, mađ. gornji kaput

se smiju sa šegrtima igrati na ulici. Ako pijani psuju, ako se druže s onima koji nisu izučili u cehu, ako se druže sa šegrtima, ako s njima jedu i piju, plaćaju kazne u novcu i u vosku.

Život djetića u 17. stoljeću bio je tegoban i pun obveza, no bilo je također vremena i mogućnosti za predah i zabavu.

PRAVILA DJETIĆA KAPTOLSKOGA VELIKOG CEHA PREUZETA OD VARAŽDINSKOG CEHA KRZNARA, CESTARA, BRAVARA, SEDLARA, REMENARA I ŠTITARA 22. 4. 1637.

Prijepis pravila načinjen je 3.10.1667. kada su u Veliki ceh među djetiće cestarske, špoljarske, krznarske, sedlarske, remenarske i pajšarske primljeni srebrnarski i kovački djetići. Varaždinski ceh preuzeo je djetićka pravila od gradečkog seha krznara, uzdara, sedlara, kopljara, lukara i štitara 1. 11. 1559, a ceh ih je dao ponovno prepisati za potrebe krznara 25. 3. 1603.

Mi Rukkel Jannus Rihtar,[1] I osztali Prizesniki[2], I Miklovus Zvibacz Alter[3] spoliar, czehmester, I Matthias Sambar Alter kerznar, Jannus Budetich kerznar, Gaspar Sambar czeztar, prizesniki buduchi Zlobodnoga niega Z(lobodnoga) Warassa Varasdinzkoga Daiemo naznanie vzem kezme doztoy, kako doidosse pred naz postuvani Mladenczi I Dettichi Mesterzki, I Z Markom Seraphinom snihovem otczem po imenu Blas Iankulich Remenar, Dekan buduchi Iannus Zhopliakovich detich kerznarzki, Istvan Kovachich Spoliarzki, Giurgy Glogovecz Czeztarzki, Blas Novak Zedlarzki, Mikula Paisar detich Paisarzki vu kipu vzeh posteneh Mladenczev, y koterize vu teh Mestriah vuche, y potlamze budu vuchili, naimre vu Kerznarzke, Spoliarzke, Czeztarke (!), Remenarzke, Zedlarzke y Paizarzke Wn odlagaiuch vzeh drugeh Mestrov y Czehov detiche, ter nam kazahu nekoga Lizcza Pargamene od Varossa Zagrebachkoga pod nihovu pechat Varosku nim danoga vu koterom iztina neke Modusse[4] y obichiaie koteremi y po drugeh Meztah ter po zlobodneh Meztah y Varossev ovoga Orzaga detichi Mesterzki, vzegdar y od davnia iezu siveli, y nezuze vezelili, iezu imali popizane koterembi y Nassi imenuvani detichi Mesterzki, ovak kako y drugi ti takvi Mladenczi po drugeh Meztah, za voliu dobroga reda y Boghu ter liudem wgodnoga obichaia hoteli siveti y vezelitize Molechi y Suplikuiuchize[5] nam ponizno, dabi mi on isti Lizt Detichev Mesterzkeh gore rechene obichaie y zloboschine, illi prerogative[6] onem modussem y redom, od rechi do rechi po ovom Liztu popizane y nim dane med nami dersati w onom Varossu y w nas List Privilegiomzki polositi y popizati wchinili, ter popizane tverdili, y nie polag nih branili y zagovariali, Mi zato koteri zmo nazvetoga vzegdar nad tem bili dabize Varas nas dobremi segemi[7] posteniem y redom ter doztoinoztium povexaval, y odichaval guzto recheni Lizt nasseh Mladenczev y detichev nih modusse y obichaie ter zloboschine, w onom Liztu popizane, kakoti pravdene y zuproti nassem kakovem goder praviczam y obichaiem ne protivne dopuztizmoimze dersati y prepizati koteroga Lizcza pizmo Ovakvemi rechmi nazleduie.

---

[1] rihtar – njem. der Richter, sudac

[2] prisežniki – lat. iurati, prisežnici, prisegnuti članovi gradske uprave

[3] alter – lat. aliter, inače, drukčije

[4] moduše – lat. modus, propis, pravilo, način života

[5] suplikujući se – lat. supplico, moliti se

[6] prerogative – povlastice

[7] šega – običaj, navada

Mi Zalothanaki Matthe Zudecz y Martun Mester purgar, Giurgy Mihaly, y drugi Giurgy, Jannus, Marko, Istvan, Miklovus, prizezniki y tolnachniczi[8] niega Z(lobodnoga) Varassa Zagrebachkoga daiemo naznanie po ovom nassem liztu vzem kem zlissi kako postuvani Mladenczi, Buday Lokochartho,[9] Jendras, y drugi Vokomerich Jendras, Paisar Giurgy Mladenczi w kipu vzeh oztaleh Mladenczev ovoga Varassa Varasdinzkoga kterizuze y zpunili pravdeno Zvoia malla Letta pri zvoieh Mestreh po imene w kipe kerznarov, Spoliarov, Czeztarov, Zedlarov, Remenarov y paisarov, pred naz doidosse y namze ponizno moliasse, dabi mi nim zavol postenoga glaza y ztala[10] ter osztanka zlobode obichaiev, vzake verzte Mesterzkem Mladenczem gore Imenuvanem kako y po drugeh Varasseh obdersavaiu na vexe vezelie vekovechno Zlobodu dali tako da oni szuprot zvoiemu obichaiu y zlobode zvoie y pravicze y zuprot nasse takai pechati ne budu. Mi zato na nih prosniu poniznu y za nih hazen,[11] y ovem Mladenczem, koteri w Varasseh zvoieh u koteri zvuna niega prebivaiu, na postenie y volie daiemo y dopuschamo, kao iezmo dali y dopuztili vze nih rede y obichaie, kakoie ovde dole popizano. Naipervo da Czehovzki Mladenczi, y po nih koteri budu zmed zebe vzako letto, toieto v Treh kraliev dan, iednoga dekana koteroga hote poztaviti y gdamu letto zmine, ili onoga potverde, ali drugoga oberu, koteri med nimi ono kaize med nimi pripeti,[12] ali Varasse ali okolu Varassa thak da k zebe vzeme vzegdar nekuliko razumneh Mladenczev. Vzaku pravdu more zlobodno poiti, y akobize tho kotere ztrene nevidelo, alibiimze Dekan wtom nevidel zadovolien zudecz, thakvomuie zlobodno pred Brathovchinu Bosiega tela Appelluvati, illi pred Czehmestra koterie nihovoga Czeha w onom Varassu, pak od onud pred Zucza, illi poglavnika onoga Varassa koterie do vremena, gda Dekana obiraiu,[13] tako iednoga zmed zmed mestrov one fele obervzi otcza. Vukoteroga hisebize vzaku Mladu nedeliu o iednoi vure po pol dne thi Mladenczi prei vzake odlake zami z pravliaiu, da w obchinzku[14] ladiczu kotera onde ztoi, vzaki redoma po iednom kraiczaru dusenie dati, akobi koteri tha dan y wru zamudil y ondebi nebil, tako da duplom plati, a daie w Ladiczu polosi, gda tho plati, tako zdekanovum volium more na zvoi poszel oditi. Item gda koteri pregressi tars leghyen dva tiedna birsaga a probirus iedan tiedan da plati. Ober thoga da goder koteri mesterzki detich ali mladenecz zorzaga doide dekan ima pitati niega ieli posten chlovek, y hotelite onde ztoiechi Mladenczev w thovarustvo[15] Czeha y Registrom[16] zapizati. Da pervo negoze zapisse dusenie w obchinzku Ladiczu 16 novacz platiti, y tek w vzakom prisesztiu[17] zloboden bude the plache. Contary gda zimo doidu da nemaiu delati dalie nego do 15 dan, Zopet koteri tach pehar daie a imatega dva zkupa dati da imaiu zedemnadezte ieztvin[18] bratie dati, y doklam iedu zadovolno vina a potlam da odiedu da zami mladenczi vino kupuiu, a na konczu da mesterzkeh detichev dekan, akobize Czehovzkomu mladenczu pripetilo kamo poiti, y zmenkalobimuze ztroska, takoie dusen zobchinzke ladicze dekan ztroskamu dati, pod tha zrok da daie ima pak the izti mladenecz povernuti ali w ladicze zaklad[19] oztaviti, potomtoga akobize koteri zmed mladen-

---

[8] tolnačnici – mađ. tanácsnok, savjetnik, -ici

[9] lokočarto – mađ. lakatgyártó, bravar

[10] stala (?) – staleža (?)

[11] hasen – mađ. haszon, korist

[12] pripeti – dogodi

[13] obirati – odabirati

[14] obćinski – javni, zajednički

[15] tovaruštvo – društvo

[16] registrom – registar, popis

[17] prišestije – prispijeće, dolazak

[18] sedamnadeste jestvin – 17 jestvina, jela

[19] zaklad – zalog

czev w the plache zatail ilibi prez Dekanove volie ali Mladenczev odesel schkoma,[20] teda dekan w kipu vzeh mladenczev w wzaka zlobodna mezta, y vechnicze kako za nepostenem Zuczem, Prizeznikom, Dekanom, y Czehmestrom, y vzake verzte mestrom more pizati, daze y od onud kako neposten odsene. Oberhthoga kaie naibolie akobi koteri zmed teh Mladenczev doma ali zpolia dosavssi obetesal, kibi ziromah bil teda dekan zmed bratie redom vzaku noch dva na chuvanie, y potrebochu betesniku, kednew[21] iednoga dusen ie pozlati, akobi zmenkal w zvoiom laztovitom[22] ztrosku tako zobchinzke Ladiczezuga dusni vrachiti,[23] akomuze pripeti wmreti zprocessiumga imaiu zpraviti,[24] obertoga akobize koteri zmed Mladenczev w Vzagdasniom pianztvu nahaial alibi w drugom nepokoren bil, alibi ieden drugoga vu Varassu ali zvun Varassa rechium, wdreniem,[25] zramocheniem, ali psostium[26] doteknul, na takovoga neka Dekan pravdu wchini naukup[27] y zotczem y zoztalum bratium ali bude nazochi krivecz ali ne, stoti pravde y prepovedi ne pokoren bil y zvemu Dekanu, nad takvem nekaze birsagh[28] vzeme, polagh niegove vrednozti, y daze w obchinzku Ladiczu dene, y toie potrebno da gdaim Dekan sto govori da kniemu pozlussaiu pod kastigu. Mi zato na prosniu vzeh mladenczev nasseh pravicz zpodobno pravdeno znasse volie hochemo imenuvane obichaie y zloboschine kakozu nam poglaviti mesterzki detichi na pervo dali zavoly vexe zlobode potverditi, koteribi Mestre Mladencze, na prisezno na pravu liubav y posten sitek[29] moglo pripeliati, koteri obichai y zloboschine knassem praviczam iezu prizpodobne, y nistar zuprot pravoga reda dersane, nie koteru praviczu ovde w Nassem Zlobodnom Varassu, y w niega dersaniu, zdobre voliezmo dopustili dersati, y Mi nim mochium Nassega Lizta tverdimo, y zvedochimo vzakum praviczum y nassum zloboschinum ovoga Lizta vzake redi y rechi zakoteroga radi zvedochtva Mizmo nassu pechat pritiznuli. Dan Ozezvetah Leto

iezero petzto petdezet y deveto, odkud mi prestimavsi[30] nih molbu on izti Lizt, y rechene modusse obichaie w zebe imaiuch od rechi do rechi prez vzakoga menkania,[31] ali dolosenia[32] vochinilizmoga w te nas Lizt polositiy y kakoti pravdene y pravichne dopuztilizmoimie dersati: y Zliubilizmoga ober toga daie hochemo polag braniti y Zagovariati Makoteroga duguvania y veruvania radi guzto rechenem Mladenczem vezdasniem[33] y potlaniem[34] Veki vekoma daiemo kako y iezmo dali, y dopuztili pod nassu vexu pechat na snore ka vizi. Koteri Liztzu hoteli y zvoieh Czehmestrov po imene kerznarzkum pechatium zapechatiti. Dan w Varasdinu, die 25. Zuzcza Mezecza Leta Iezero Sest Zto y Tretie. *Mi Iuray Makarich alter spoliar Czehmester* y oztali Mestri gore imenuvane Mestrie y Nassega Varasdinzkoga Czeha pokedobzmo gozpode mestrom nasse bratie y Zuzedom ztoiechem w Zagrebachkom Kaptolomzkom varassu dali nassega Plemenitoga Czeha

[20] čkoma, čkomiti – bez riječi
[21] kednev – k danu, u toku dana
[22] lastovitom – vlastitom
[23] vračiti – liječiti
[24] spraviti – ispratiti
[25] vdrenjem – udaranjem, udarcem
[26] psost – psovka, pogrda
[27] na ukup – zajedno
[28] biršag – globa
[29] sitek – život
[30] preštimavši – razmotrivši
[31] menjkanje – umanjivanje
[32] doloženije – odgađanje
[33] vezdašnji – sadašnji
[34] potlanji – budući

iakozt,[35] y oblazt[36] polagh koiega mi Zvoiu Czehovzku praviczu y zlobodu derse y sivu, zato hotezmo y nihovem Mesterzkem detichem, Nasseh takaise detichev nihove articulusse[37] y Modusse popizane dati polagh koieh y onize budu znali dersati y polag nih siveti, kako y iezmo dali y potverdili nassum Czehovzkum pechatium, za prisesne pravicze radi y potvergenia. Datum In Libera Regia Civitate Varasdinensi Vigesima Secunda die Mensis Apprilis Anno Domini Milesimo Sexcentesimo Trigesimo 7timo. *Anno Domini 1667, Die 3 8bris. Mi Czeh Plemeniti Poglavitoga y Vizoko Postuvanoga Kaptoloma Zagrebachkoga* valuiemo[38] y w nassem Liztu Czehovzkom poztavilizmo kako Mi w nassem Liztu Czehovzkom k detichem Czeztarzkem, Spoliarzkem, Kerznarzkem, Zedlarzkem, Remenarzkem, Paisarzkem, priezmo w nas czeh detichev detiche Zrebernarzke, y Kovachke, snihovemi Liztmi, y praviczami koiezu donezli od Czeha postenoga Varasdinzkoga w oneh praviczah y zakoneh y pokorschine, kakozu y nassi pervo poztavleni obdersavali snihovem privolieniem po prosnie kneza Mikovussa Trubara Zrebernara prozechi za deticha zvoiega Marka Prossenka y za deticha drugoga kovachkoga Matthias Tombriha za voliu Otecz Mestra Fabiana Kermelicha, Thomassa Domianicha biarmestra Miklovussa Lutora Dekana zevzemi postenemi y poglavitemi[39] Mladenczi. P.S. Aldomas[40] koiegazu dusni dati kadaimze pravicze stu zedem Jeztvin y ktomu 10 Czipovov[41] pol vedra vina ona dva koia daiu Tach pehar ztemzu dusni.

Zusammenfassung

ZUNFTREGELUNGEN DER BEWOHNER VON GRADEC UND KAPTOL IM 17. JAHRHUNDERT

Marija Šercer

Es sind vier Regelungen von Gradecer Zünfte erhalten, die für deren Angehörige im 17. Jahrhundert herausgebracht wurden. Das sind die Regelungen der Gesellen der Schusterinnung (ohne Datum), die Regelungen der Silberschmiede-, der Schleifer-, Schlosser- und Schmiedezunft aus dem Jahr 1639, die Regelungen für Mitglieder der Knopfmacherzunft aus dem Jahr 1669 und die Regelungen (Satzungen) für die Stiefelmacherzunft aus dem Jahr 1672. Von den Kaptoler Satzungen für die Gesellen sind drei erhalten: die Satzung der Großen Zunft aus dem Jahr 1667, die Satzungen aus der Stiefelmacherzunft aus dem Jahre 1674 und die Satzungen der Knopfmacherzunft aus dem Jahr 1675 (dies ist eine Abschrift der Regelungen der Gradecer Knopfmacherzunft). Auf Grund dieser Satzungen verweisen wir auf Folgendes:

[35] jakost – podrška
[36] oblast – moć, ugled, primjer
[37] artikuluši – pravila
[38] valujemo – priznajemo
[39] poglavit – častan, uvažen
[40] aldomaš – mađ. áldomás, gošćenje u povodu nečega
[41] cipov – kruh

1) Auf die Vereinigung der Gesellen und deren Organisation
2) Auf die Arbeitsverpflichtung der Gesellen, die Arbeitszeit, Gehälter, Lohn, Trinkgeld und Arbeiten.
3) Auf das Verhalten zu Hause und auf der Straße, und auf die Art der Bekleidung.

1) Über die Organisation der Mitglieder sprechen die Satzungen der Großen Kaptoler Zunft aus dem Jahr 1667. Diese wurden von der Varaždiner Zünftevereinigung übernommen, und diese wiederum von der Gradecer Kürschner-, Sattler-, Leder-, Lanzener-, Bogner- und Schildnerzunft aus dem Jahre 1559. Dies bedeutet, daß die Gesellenvereinigung schon im 16. Jh. bestand und ohne größere Veränderungen bis zur Aufhebung der Zünfte im Jahre 1872 bestand. Die Gesellen wählten unter sich einen *Dekan* für die Dauer eines Jahres, und unter den Meistern wählten sie einen *Meistervater (otacmeštar)*. (Später konnten die Meister mit eigenen Mitteln den Gesellen einen Meistervater aufzwingen). In seinem Haus versammelten sie sich einmal monatlich um die *ladica* (Lade), in die sie die vorgeschriebene Gebühr einzuzahlen hatten. Außer der *Ladica* hatten die Gesellen einen Schlüssel zur Berufung und einen *Krug (vrč)* zum Weineinschenken. Der Geselle wurde Mitglied der Bruderschaft, nachdem er den Bruderschaftsbecher geleert hatte (társpohár). Die Gesellen wurden in Társlegény eingeteilt, die den Bruderschaftsbecher zahlten, und in "Probiruše" (die probeweise arbeiteten), in Wandergesellen und in Kontargesellen (die nicht bei Zechenmeistern in der Lehre waren).

Ein Geselle, der nicht Bruderschaftsmitglied wurde, mußte auch nicht in die Meisterzunft aufgenommen werden. Die Gesellen mußten eine dreijährige Wanderschaft bestehen. Für einen zugewanderten Gesellen suchte man Arbeit für 15 Tage. In den Gesellensatzungen der Gradecer Zeche für Metallbearbeitung aus dem Jahr 1639 sind die Wochentage vorgesehen, an denen man auf Arbeitssuche gehen konnte und wann nicht. Bei den Kaptoler Zechen war keine Verpflichtung zum Wandergesellentum vorgesehen. Die Gesellen mußten dafür zwei Jahre bei einem Meister arbeiten.

2) Die Arbeitszeit wird in den Satzungen der Knopfmacher- und Stiefelmacherzunft, erwähnt, aber das bedeutet nicht, daß dies nicht in den anderen Zechen ähnlich gewesen wäre. Die Stiefelmachergesellen arbeiteten 18 Stunden (von 3 Uhr früh bis 9 Uhr abends), die Knopfmacher 17 Stunden (von 4 Uhr früh bis 9 Uhr abends). Der Wochenlohn bewegte sich vom niedrigsten Betrag von 16 Dinar bis zum Höchstbetrag von 40 Dinar (bei den Stiefelmachergesellen, wenn sie selbständig zwei Paar Stiefel fertigstellen konnten). Der Lohn hing von der Geschicklichkeit des Gesellen ab und davon, ob er Mitglied der Bruderschaft war oder nicht. Alle Gesellen hatten ein Recht auf Trinkgeld. Die Gradecer und Kaptoler Gesellen konnten einen Tag im Monat für sich arbeiten, aber ohne dadurch den Meister zu schädigen. Sie konnten alle 15 Tage ihre Entlöhnung fordern. Wenn sie der Meister nicht in Geld bezahlen konnte, gab einen Gegenwert in Waren.

3) Die Satzungen für Gesellen sind eine Art Guter Ton. Sie legen das Verhalten der Gesellen zu Hause und außer Haus fest. Sie bestimmen die Art der Bekleidung und das Benehmen der Umgebung gegenüber. Im Falle der Nichteinhaltung werden entsprechende Strafen vorgesehen.

Die Satzungen für Schustergesellen enthalten zwei Besonderheiten. Die Gesellen waren verpflichtet, für die Zeche an einem bestimmten Tag irgendeine Getreideart zu ernten. Sie hatten auch das Recht, die Arbeit niederzulegen. Der Geselle, dem ein Unrecht zugefügt wurde, konnte mit Genehmigung des Dekans und des Meistervaters Gesellen dazu auffordern, die Arbeit niederzulegen, bis das ihm zugefügte Unrecht untersucht war. Diese Gesellensatzungen sind in kroatischer Sprache geschrieben, was beweist, daß der Handwerkernachwuchs mehrheitlich aus Einheimischen bestand. In diesen Satzungen treffen wir häufig auf ungarische Worte, wie etwa: társpohár, társlegény, kontár, bejárás, und bejárómestar, was wiederum die Verbundenheit der Zechenorganisation auf dem Gebiet des einstigen kroatisch-ungarischen Königreichs untereinander beweist.

PRILOG POZNAVANJU GOSPODARSKOG POLOŽAJA GRADECA KRAJ ZAGREBA U 17. ST. NA OSNOVI VAROŠKIH RAČUNA PRIHODA I RASHODA

Ivan Kampuš

Sliku gospodarskoga, kulturnog a donekle i svakodnevnog života u zagrebačkom Gradecu i njegovu području u 17. stoljeću pružaju Registri (knjige) gradskih prihoda i rashoda za 1614, 1639, Račun prihoda i rashoda iz 1656, Račun za letto 1669, Račun tridesetine za g. 1642. Registar kmetske daće iz 1665, Urbar slobodnoga kraljevskog grada iz 1615. Istraga određena od senata protiv službenika grada iz 1665. i Registar ulaska žita iz 1639.[1] Za postupak s ubranim novcem i za kontrolu primitaka i izdataka gradska uprava donosila je uredbe koje se u praksi nisu uvijek primjenjivale. Već u varoškim statutima iz 1609. bilo je određeno da dekan sa svojim drugom kojega će među prisežnicima odabrati senatori i općina, pazi na varoške dohotke.[2] U navedenom statutu bio je određen i postupak s novcem. Perceptori i tridesetničari morali su "vszake kvatre" predati novac u varošku ladicu za koju se brinu i ključeve drže 4 senatora.[3] Nadalje perceptori i tridesetničari su dužni "peti na deseti dan" uoči dana Sv. Blaža predati račun. Godine 1629. senatori i zastupnici općine odredili su da se svakog tromjesečja izaberu po četvorica senatora i dvojica zastupnika općine da pregledaju gradske račune i da raspravljaju o tekućim računima. Odredbom iz 1640. određeno je da fiskus može provesti istragu protiv činovnika koji ostanu dužni položiti račune, a slična odluka ponovljena je dvije godine kasnije. Godine 1647. predviđeno je da će ocjenjivatelji preuzimati račune gradskih činovnika.[4] Veoma stroga odredba donesena je 1664. g. U komisiju za preuzimanje računa određeni su sudac, dva senatora, gradski bilježnik i jedan zastupnik općine, a tko ne plati račune i ostane dužan, nad njegovom cjelokupnom imovinom izvršit će se ovrha.[5]

---

[1] MHZ XIX, 3 – 148, 153 – 207, 243 – 265; za 1639. poznat je i ulazak vina, a spomenuti registri prihoda i rashoda dopunjeni su i podacima o primitku vina i žitarica.

[2] Povjerena im je briga i za polja, osobito za prinos zobi i sjena jer je za tim kulturama bila velika potražnja u varoši, a bili su zaduženi da ga "priszesnim lyudim" prodaju na varošku korist (MHZ XVII, Zagreb 1941, 225).

[3] MHZ XVII, 226, vidi V. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609. i reforma njegova god. 1618, Zagreb 1912, kajkavski tekst statuta suvremenim pravopisom donosi O. Šojat, Statut grada Zagreba, Kaj 7 – 8, Zagreb 1974.

[4] MHZ XVIII, Zagreb 1949, 22 Dobronić, MHZ XVIII, Uvod str. XXIII – XXV. Tek 1661. g. kao nagrada za njihov rad određuje se polovina četvrtinke soli, Dobronić, MHZ XVIII, Uvod, str. XXIX.

[5] Dobronić, MZH XVIII, Uvod str. XXX. I za sljedeću godinu određeno je da se računi polažu na isti način, na i mj.

Nakon što smo razmotrili općinske odluke kako treba kontrolirati varoške račune primitaka i izdataka provjerimo također koliko su one provedene u praksi. Dakako, dolaze u obzir samo sačuvani novčani dokumenti. Registar prihoda i izdataka perceptora Ivana Rekaja i Jurja Levačića nema nikakvih oznaka o kontroli. Registar perceptora Blaža Kuharića i Matije Lackovića pregledali su niže potpisani "rationum exactores" sudac Juraj Kelbin, senatori I. Sakmardi, A. Frelih, I. Jalkoci i S. Magjaradi i zastupnik općine J. Ilijašić. Oni su perceptorima pismeno na kraju registra priopćili svoje primjedbe.[6] Uz taj registar nalazi se i obračun trgovca Martina Kovačića koji je od perceptora kupio neku robu, a s novcem koji je bio dužan po nalogu suca i perceptora Lackovića, izvršio je neke isplate. Ista navedena komisija koja je pregledala prihode i izdatke iz registra, pregledala je, također, i obračun trgovca Kovačića i utvrdila njegov preostali dug.[7] Račun tridesetine koji je podnio tridesetničar Dominik Pillot pregledali su sudac J. Gasparini, senatori Jalkoczi i Kovačić i bilježnik Magjaradi.[8] Registar perceptora Nikole Ferčeka i Mihajla Pucaka iz g. 1650. nije kontroliran. Mnogo neodgovorniji bili su perceptori Blaž Mileković i Andrija Uzelinović. Oni su svoj Račun iz 1656. podnijeli senatu na traženje fiskusa tek 27. siječnja 1660. g.[9] I zadnji raspoloživi Račun za "letto" 1669. perceptora Petra Ferčka i Mihajla Okunča nije kontroliran. Zato ne iznenađuje odredba iz 1676. g. da gradski činovnici nisu već nekoliko godina položili račune, pa se određuje kratki rok njihove predaje pred sucem, gradskim bilježnikom i dvojicom zastupnika općine i ponavlja se odredba da će se onom tko ne preda račune uzeti naknada od njegovih dobara.[10]

Pet postojećih registara prihoda pokazuje da se prihodi uglavnom kreću oko 600 fl. osim g. 1614. kada je primitak iznosio fl. 1418 d. 55. Najveći sljedeći prihod ostvaren je 1656. g., ali iznosio je samo 44,01% onoga iz 1614. g. U najuspješnijoj 1614. g. najveći je iznos postignut prodajom žitarica: 28,65% od ukupno ubranoga iznosa, vina 27,68%, zatim carine 11,23%, a prihod od trgovine i sajmišnih pristojbi iznosio je fl. 135 d. 75 ili 9,57% od ukupnog prihoda.[11] U godinama kada se značajno smanjuje prihod od prodaje žitarica, jer 1639. nije prodano ništa, 1656. g. prodano je žitarica za fl. 29,52 ili 4,73% od ukupnog prihoda, a 1669. od prodaje je ostvareno tek fl. 2,60 ili 0,52% od ukupnog prihoda; dotle u tim godinama prihod od trgovine i sajmišnih pristojba čini važnu stavku. 1656. iznosi 31,54% ili u 1669. g. 32,72% od ukupnog prihoda.[12]

Iako god. 1614. prihod od trgovine i sajmišta iznosi samo 9,57% ukupnog prihoda, već 1639. g. ostvareno je 23,08%, 1650. g. 29,27%. U Registrima varoških prihoda osobito kod onih koji nisu kontrolirani nalazimo određene propuste koji vjerojatno nisu bili uklonjeni. U registru prihoda iz 1614. perceptor je unio iznos uplaćenog činža za neko imanje i zabilježio da su dva kopuna, donesena kao dio činža, ostala kod suca. Ubirući novac za mesnice perceptor je primio za župnikovu mesnicu mali iznos i

[6] MHZ XIX, 104, 105; MHZ XVII, 52,53.
[7] MHZ XIX 105 – 107.
[8] MHZ XIX, 148.
[9] MHZ XIX, 181,207.
[10] Dobronić, Uvod, MHZ XVIII, str. XXXIII.
[11] Tablica 1, MHZ XVI.
[12] Tablica 1.

Tablica 1.

Prihodi kraljevskoga grada Gradeca kraj Zagreba prema registrima i računima varoških prihoda

Godina	Trgovina i sajmišne pristojbe	Filjarski prihod	Carina	Prodaja žitarica	Prodaja vina	Prodaja sijena, slame	Prodaja stoke	Prodaja cigala	Prodaja dasaka	Prodaja soli	Prodaja vapna	Prihod od točenja vina	Martinščina, činž, zemeljščina	Prihod od dućana i mesnica	Kazne	Podanak purgarski	Novac za stražu	Kmetska daća	Pristojba za primanje među građane	Razno	Primitak prema registru	Ukupni primitak
1614.	fl. 135,75	–	fl. 159,37	fl. 406,42	fl. 392,70	fl. 32,40	–	fl. 33,99	fl. 11,52	fl. 2,85	–	–	fl. 11,80	fl. 28,70	fl. 60,25	fl. 92.-	–	–	fl. 33,80	fl. 17	fl. 1418 d.55	
1639.	fl. 119,42	fl. 3,96	–	–	fl. 160,50	fl. 13,90	–	fl. 61,40	–	–	fl. 16,40	fl. 1,12	fl. 5,32	fl. 14,34	–	–	fl. 72,53	–	–	fl. 48,43	fl. 517 d.32	fl. 600 d.50[1]
1650.	fl. 145,94	fl. 6.	–	fl. 130,27	fl. 109,60	fl. 4,40	–	–	–	–	fl. 4,80	fl. 11,92	fl. 4,88	fl. 6.	–	fl. 18,40	fl. 56,41	–	–	–	fl. 498 d.62	
1656.	fl. 196,92	–	–	fl. 29,52	fl. 80,87	fl. 7.	fl. 11,80	fl. 132.	–	–	–	fl. 1,52	fl. 4.	fl. 13,42	–	fl. 45,56	fl. 64,44	fl. 35,32	–	fl. 2-	fl. 624 d.37	
1669.	fl. 163,13	–	–	fl. 2,60	fl. 127,32	fl. 3	–	fl. 64	–	fl. 7.	–	fl. 1,8	fl. 1,68	fl. 19,80	–	fl. 31,8	fl. 71,9	fl. 2	–	fl. 4,80	fl. 498 d.58	

[1] Primitak kmetske takse u iznosu od fl. 83 d.18 nije iskazan u ukupnom zbroju (MHZ XIX,104)

Rashodi kraljevskoga grada Gradeca kraj Zagreba prema registrima i računima varoških rashoda

Godina	Putni troškovi	Plaće službenika	Nabava robe, vina, žitarica.	Obrtničke i ostale usluge	Darovi i gozbe	Plaće težacima	Dugovi	Nagrade i manje usluge, milostinja	Taksa	Kupovina zemljišta	Sudske takse	Razno	Ukupni izdatak
1614.	fl. 76,64	fl. 339	fl. 120,72	fl. 54,32	fl. 56,84	fl. 27,33	fl.435	fl. 0,16	fl. 200	fl. 53,50	fl.27	fl.7,85	fl. 1398 d.36
1639.	fl.8,33	fl. 375,60	fl.52,59	fl. 18,62	fl. 19,50	fl.13,84	–	fl.44,45	–	–	fl. 16,45	fl.12,64	fl.562 d. 2
1650.	fl.21,73	fl. 308,40	fl.19,35	fl.5,86	fl. 97,65	fl. 16,75	fl.20,51	fl. 54,13	–	–	fl. 1,60	fl.11,32	fl.557 d. 30[1]
1656.	fl.99,48	fl. 278,20	fl.17,55	fl. 13,13	fl. 212,64	fl, 5,2	fl. 21	fl. 23,49	–	–	fl.0,80	fl.5	fl.676. d. 31[2]
1669.	fl. 5	fl. 383,42	fl. 30,35	fl.24,96	fl.64,37	fl.5,17	–	fl. 14,70	–	–	fl. 3,20	fl.17,38	fl.548 d.55[3]

[1] Izdaci u Registru pojedinačno upisani u studenom i prosincu iznose fl. 22 d. 82, a u konačnom zbroju na stranici ubilježeno je fl. 22 d. 92 pa se ista razlika nalazi u definitivnom zbroju izdataka 1650. godine (MHZ XIX, 177 – 180).

[2] Zbroj svih pojedinačnih izdataka god. 1656. od 29. veljače do 6. travnja iznosi fl. 33 d. 19, a na kraju stranice upisano je fl. 33 d. 15. Ista razlika je i u konačnom broju izdataka (MHZ XIX, 196, 197, 207).

[3] Izdaci u Registru pojedinačno upisani na str. 256 i 257 za 3 fl su veći od zbroja iskazanog na str. 257, pa je ta razlika prisutna i u cjelokupnom izdatku (MHZ XIX, 256, 257).

zadovoljio se neprovjerenom izjavom mesara da je ostalo platio župniku.[13] Još veći propust nalazi se u Registru varoških primitaka iz 1669. Perceptor je upisao da su pet kupova slame uzeli pojedinci koji nisu ništa platili, a među njima i gospodin doktor.[14] Pa i kod kontroliranih registara kao što je onaj iz 1639. nalaze se greške. Npr. Julio zidar uzeo je 5 kola vapna pod račun. Iako mu je neki iznos općina isplatila iste godine, nigdje nije spomenut novac koji je trebalo obračunati za primljeno vapno. U istom registru perceptor je kod prodaje slame unio samo primljeni iznos od pojedinog kupca, a izostavio je prodanu količinu i cijenu za određenu mjeru.[15]

*

Da bi sačuvala svoje tržne i sajmišne prihode, gradska je uprava pokrenula u prvom deceniju 17. stoljeća sve svoje snage i ugledne ljude protiv moćnog susjeda koji je ponovno sve poduzeo da organizira tržište na svom području. Već se početkom 16. stoljeća Gradec pritužio kralju da je Kaptol sagradio nove svodove ili dućane, privukao gradsku trgovinu na kaptolski trg, pa su se i mnogi gradski trgovci preselili na Kaptol. Gradec je zahtijevao da se to tržište ukine i dućani poruše, a u žalbi Ferdinandu I. Habsburgovcu iznio je da zbog konkurencije stranaca kojima Kaptol iznajmljuje svoje dućane, varoški trgovci ne mogu na gradskom trgu prodavati robu kupljenu u inozemstvu.[16]

Borba oko tržišnih pristojba, tržišta i sajmova rasplamsala se ponovno između Gradeca i Zagreba početkom 17. stoljeća. Vicepalatin Nikola Istvánffy pozvao je 22. ožujka 1602. g. sve stanovnike Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije da u nazočnosti podžupana Luke Černkocija i plemićkog suca Pavla Ščitarocija pod prijetnjom velike globe daju izjavu za Gradec na poziv njegova predstavnika o održavanju trga i sajmova.[17] Nadvojvoda Matija pisao je Kaptolu da su se sudac, prisežnici i cijela općina varoši Gradeca pritužili da su oni suprotno varoškim pravima i slobodama prisvojili njihov redovni trg i sajmove kao i daće koje se ubiru u gradu, da su na svom području organizirali tržište i odvraćali domaće i strane trgovce od trga na Gradecu, a u kuće i u bolte sagrađene na crkvenom zemljištu primili mnoge trgovce. Zbog toga su neki trgovci koji se u gradu bave tim poslom osiromašili, a neki njihovi sugrađani preselili su se na Kaptol. Nadvojvoda im nalaže uime kralja da odustanu od organizacije tog tržišta i da primljene trgovce moraju na svaki način otposlati. Obavještava Gradec da je naredio banu Ivanu Draškoviću ako Kaptol ne odustane od započetog, neka zaštiti

[13] MHZ XIX, 60, 61.

[14] MHZ XIX, 246, 247, 250.

[15] U registar je upisano da je od kneza Vernića za zobnu slamu primio 80 d., a za istu vrstu slame od gosp. suca 2 fl. ili za "proszenu slamu" od M. Kovačića fl. 4 d. 10, a za istu vrstu od Kozjaka d. 80. Za razliku od ove neurednosti u Registru prihoda iz 1650. perceptor je označio mjeru i cijenu za vrstu slame. Tada je prodavana žitna, zobna i ječmena slama (MHZ, XIX, 91, 165). O oslovljavanju građana titulom knez vidi J. Matasović, Knez Lenard kaptoloma zagrebačkoga kramar. Narodna starina 29. Zagreb 1934 – 1939, 170.

[16] I. Kampuš. Prilog poznavanju privrednog položaja zagrebačkog Gradeca na osnovu varoških računa prihoda i rashoda, dalje: Prilog poznavanju, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 6, Zagreb 1968, 11.

[17] MHZ XVII, 25 – 27.

građane, a sve domaće i strane trgovce koji dolaze na Kaptol i tamo trguju neka na bilo koji način natrag dovede na uobičajeni mjesni trg i u rečeni grad.[18]

Iako je ban Ivan Drašković znao da je Gradec pokrenuo saslušanje svjedoka o pravima i slobodama svoga trga i sajmišta, ipak je na molbu Zagrebačkog kaptola pisao 16. travnja 1602. Čazmanskom kaptolu da zbog nekih tržišnih prava Zagrebačkog kaptola pošalju svog predstavnika koji će kao vjerodostojni svjedok u nazočnosti podžupana Franje Medosocija i Luke Černkocija i nekih plemićkih sudaca prisustvovati svjedočenju ljudi iz Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije o kaptolskim pravima.[19] Predstavnici općine i građani protestirali su 18. svibnja 1602. g. protiv banove odluke da se za Kaptol održi svjedočenje o tržištima, no Čazmanski kaptol poslao je uz spomenute banske predstavnike i svog kanonika Andriju Kadovića.

Prvi svjedok Luka Černkoci izjavio je da je uvijek na trgu Zagrebačkoga kaptola kupovao kruha, mesa i ostalu trgovačku robu osim plodina i da se sajam održavao na blagdan Sv. Stjepana.[20] Većina uglednika: J. Vagić, prisežnik Zagrebačke županije, S. Berislavić, protonotar i podžupan Varaždinske županije izjavili su kao i prvi svjedok, ali bilo je i onih koji su izjavljivali kao Juraj Pervan, kapetan banskih konjanika da su trgovci imali svoje bolte na Kaptolu i Gradecu.[21]

Kao svjedoci bili su ispitani i brojni seljaci. Fabijan Kovač iz Bistre, kmet udovice pokojnog Petričevića izjavio je da je sajam Sv. Stjepana bio kaptolski i da se on slavio na području rečenog Kaptola. Dodao je da su trgovci tamo imali svoje svodove, a ne u gospodskim kurijama te da dobro zna da su posude za mjerenje plodova i vina bile veće i prostranije na Kaptolu i kod kaptolske gospode. Istu su izjavu ponovila 34 seljaka.[22] Neki su slične izjave dopunili podatkom da je varoš opustošena, jer je ubirala neuobičajenu teloniju ili knežiju, i to od četvrtinke prosa četiri denara a ranije su naplaćivali samo dva denara.[23] Bilo je 257 izjava a išle su u prilog Kaptola. Seljaci su bili pripremljeni na taj način da je pojedinac dao svjedočanstvo, a zatim su ostali izjavljivali da se slažu s takvim svjedočanstvom.[24]

Nadvojvoda Matija imenovao je u srpnju 1602. Šimuna Bratulića predsjednikom suda komesara koji su morali riješiti parnicu Gradeca i Kaptola o tržištu i sajmovima.[25] Tek koncem kolovoza iste godine ban Ivan Drašković dao je o tržištu na Gradecu saslušati 194 svjedoka, i to na osnovi pritužbe općine i građana a prema nalogu N. Istvánffya od 22. ožujka 1602. g. Među svjedocima bilo je seljaka iz biskupskih i kaptolskih posjeda. Prvi svjedok Nikola Cindek, kmet zagrebačkog biskupa iz Novaka izjavio je da su se godišnji i tjedni trgovi uvijek održavali u kraljevskom gradu i da

---

[18] MHZ XVII, 27, 28,

[19] MHZ XVII, 29, 30.

[20] Koliko je ta komisija sastavljena po banovu nalogu bila pristrana očito govori slučaj podžupana L. Černkocija koji je kao njezin član bio i prvi svjedok u prilog kaptolskih tržnih prava.

[21] MHZ XVII, 45.

[22] MHZ XVII 50 – 54.

[23] MHZ XVII 55 – 59.

[24] MHZ XVII, 50 – 53, 55 – 62. U dokumentu je pisalo "Centesimus trigesimus nonus testis, prouidus Martinus Kerdach... requisitus, adiuratus et examinatus, fassus est scitu vti centesimus trigesimus testis" ili "... vti praecendentes in ordine testis ...".

[25] Nadvojvoda je za komesara imenovao Ivana Keglevića (MHZ XVII, 63 – 65).

trgovci nisu nikada u nedjelju podizali svoje šatore na kaptolskom trgu. Drugi svjedok Stjepan Petrinović, biskupski kmet iz Novaka naveo je kao i prvi svjedok da su godišnji i tjedni trgovi bili na Gradecu s izuzetkom sajma na blagdan Sv. Stjepana i da im je zbog kuge bilo zabranjeno odlaziti na Gradec. Treći svjedok, seljak iz Novaka izjavio je da pod kaznom globe nisu smjeli s drvima ili drugom robom odlaziti na Gradec i naveo je seljake koji su zbog toga bili kažnjeni. Zanimljivo svjedočanstvo dao je biskupski predijalac Grgur Kelčec izjavivši da je bio od biskupa globljen s 50 fl., jer je katkada odlazio u kuću koju je posjedovao u Gradecu. Zaprijetili su mu, također, da će biti kažnjen ponovno s 50 fl. ako ne proda kuću i bit će mu oduzeto plemstvo, slobode i sve stvari.[26] Slično izjavama prvog i drugog svjedoka govorili su i brojni drugi kmetovi Zagrebačkog kaptola. Tako je dvadeset peti svjedok izjavio da se nije nikada na Kaptolu ni u nedjelju ni u druge dane održavao trg niti sajmovi osim na blagdan Sv. Stjepana kada je sajam velikim dijelom bio kod izvora Manduševac na području kraljevskoga grada. Svjedoku je poznato da se nikakvo žito nije prodavalo na Kaptolu već na Gradecu, a njemu i ostalima bio je pod smrtnom kaznom zabranjen odlazak u grad. Takvu izjavu ponavljali su brojni svjedoci.[27]

Na izravni nalog Nikole Istvánffya[28] i općina trgovišta Samobor preslušala je 30 svjedoka. Tada je građanin i prisežnik Juraj Janšek izjavio: "da ye josche mal bwdwchy y mlad hodyl w Zagreb, y da ye wazdar zameryl, da zw wzagdar zenymi y thergy po nedelye na warassu zagrebechkom ztayali i krame i zvakoyaka marha, i da su pwrgary wazdar zlobodny byly zanymy, therghy, thergowynamy, y dohodky zwoyemy od zanymow y od thergow, y da kaptholomczy nezw nykakowa pozla med nymy imaly, a na Kaptholomw da ne bylo nykakoweh sthaczwnow maleh ny welykeh, y da na Kaptholome ny mogal nycheszar weche naythy, nego ako kakowo breme derw, fallath meza y krwha, a stho zw hothely kwpyty, thako zw morali na waras na thergh pozlathy, a sthaczwne zw tho wnowych nachynyly, nego zamo o kralyewom da ye zanyam (!) na Kaptholomw, aly y ondu (!) weksy del zenyma zthayal pry Mandwsewczw y waraschy zw od zanyma dohodak wazdar pryymaly, a kaptholomczy med nymy nystar nezw imaly."[29]

Propalatin Nikola Istvánffy naložio je, također, i gradu Križevcima da preda svjedočanstva svojih građana o sajmovima i trgu na Gradecu.[30] Tom prilikom svjedočilo je 26 građana. Svjedok Nikola Vugerščak, prisežnik star 89 godina izjavio je da je u Gradecu uvijek vidio sajmišta i dnevne trgove, a kaptolska gospoda nisu imala sajmove, dnevne trgove niti su ubirala godišnje prihode osim za blagdane Sv. Stjepana kada su ubirali sajmišni prihod. Slično su izjavljivali i ostali građani.[31]

Budući da je Kaptol nastavio svoju politiku oko tržišta, sudac, prisežnici i građani i čitava općina Gradeca potužili su se nadvojvodi Maksimilijanu Ernstu da Kaptol ne poštuje nalog nadvojvode Matije, izdan u njihovu korist i da ometa sve one slobode koje

[26] MHZ XVII, 69 – 71.

[27] MHZ XVII 71 – 79, 84, 85, 88, 89.

[28] MHZ XVII, 97.

[29] Svjedok je bio star 65 godina. (MHZ XVII, 98, 99). Vidi I. Karaman, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću (Šidakov zbornik XXIX – XXX, Zagreb 1976 – 1977, 254).

[30] MHZ XVII, 96, 97.

[31] MHZ XVII, 102 – 105.

je općina dobila od pokojnih ugarskih vladara o trgovima, o pravu ubiranja kolekta i druge imunitete. U svom pismu Kaptolu nadvojvoda je naglasio da njihovo tržište ništa ne pridonosi vladarskoj komori[32] i nalaže Kaptolu da ne održavaju tjedne ni godišnje trgove na svom trgu protiv slobode i prava građana niti smiju dopustiti da se tamo obavlja takva trgovina. Štoviše nadvojvoda im zabranjuje da se ne usude primiti domaće i strane trgovce i nalaže im da primljene treba otposlati iz njihove sredine ili da odu iz kraljevine Slavonije ili da ih upute boraviti na Gradec ili u druge slobodne gradove.[33] I kralj Rudolf je posebnim pismom naložio Kaptolu da ne dovodi domaće i strane trgovce niti da ne ometa svojim nalozima sajmove navedenog grada.[34] Konačno je vladar 9. travnja 1604. naložio magistru Valentinu Hetteyu, protonotaru vicepalatina Istvánffya, da svim sredstvima povrati kraljevskom gradu zagrebačkom Gradecu potpuno korištenje trga i sajmova.[35] Isti nalog V. Hetteyu izdaje vicepalatin Istvánffy pozivajući se na kraljevu naredbu, a izvještaj o izvršenoj restituciji trga i sajmišta dostavlja Gradecu.[36] Kaptol se nije pokorio svim tim odlukama pa su predstavnici Gradeca Mihajlo Vernić i Luka Smolčić došli na sabor staleža i redova kraljevine Ugarske s poniznom molbom o parnici s Kaptolom zbog tržišta i sajmova. Nakon što je pred najvišim uglednicima zemlje završena treća parnica, kralj Matija je naložio 5. siječnja 1610. da zagrebačkom Gradecu treba vratiti tržište i sajmove.[37] Također kralj nalaže 18. 12. 1612. protonotaru kraljevine Slavonije da nadzire održavanje trga na Kaptolu. Iako su oni zbog sukoba s Gradecom bili osuđeni na Požunskom saboru, ipak su ponovno održavali trg. Vladar je zahtijevao od protonotara da o obavljenom pregledu izda Gradecu dokument s autentičnim pečatom.[38]

Iz svega što je rečeno Gradec je u prvoj dekadi 17. stoljeća izvojevao borbom svoj gospodarski opstanak koji je Kaptol nastojao vješto vođenom politikom potpuno uništiti. Bez obzira na naknadne pokušaje nakon 1612. godine Kaptol nije više ugrožavao trg ni sajmove ni varoške prihode od trgovine. Još jednom treba naglasiti da je kao posljedica konkurencije trgovine na Kaptolu u 16. st. došlo do opadanja varoške trgovine a s tim u vezi i do smanjivanja prihoda od knežije koji od 1572. čini gotovo polovicu one svote koju je Gradec dobivao godine 1494. Prihod od knežije smanjuje se nakon 1560. g. kada je još iznosio 64 fl, a od 70-ih do 90-ih godina 16. stoljeća ubire se nešto više od 40 fl. knežije.[39]

Slika prihoda trgovine koja se u 17. st. ubire ne samo na Gradecu nego i na sajmovima posve je drugačija. Ukupni iznos daće trgovine raste. On je najviši 1656. god. kada je ubrano fl. 196 d. 92. Ali još važniji je podatak da se postotak ubrane

---

[32] "... civitatemque ipsam veluti peculium suae maiestatis, taxis, atque aliis oneribus obnoxium deuitent et fugiant..." (MHZ XVII, 113).

[33] MHZ XVII, 112 – 113.

[34] MHZ XVII, 119, 120.

[35] To pravo općine vladar zaštićuje i dopunom "...contradictione, inhibitione et repulsione praefatorum capituli ecclesiae Zagrabiensis, vel aliorum quorumlibet praeuia ratione non obstante..." (MHZ XVII, 142 – 145).

[36] MHZ XVII 146 – 152.

[37] MHZ XVII, 262 – 273.

[38] MHZ XVII, 335.

[39] Kampuš, Prilog poznavanju, 9, 10; vidi i Tabelu I, 34.

trgovine na sajmovima kreće od 62,56% do 70,46% od ukupno ubrane navedene godišnje daće na trgu.[40] Pregled ubiranja daće trgovine na Gradecu po mjesecima pokazuje da se najmanji iznosi novca ubiru u siječnju i veljači, a najveći u ožujku i studenom.[41] Pregled ubiranja trgovine na sajmovima je prihod varoši koji se ostvaruje tek u 17. st. Godine 1614. održano je pet sajmova, a 1669. g. šest sajmova.[42] God. 1614. ubirala se trgovina u nedjelju, 33 d., 81 d., 35 d., 115 d., 121 d., 120 d.[43] a na sajmeni četvrtak kako je to zabilježeno u Registru prihoda zbog prihoda od stranih trgovaca ubrano je fl. 7 d. 52.[44] Već 1639. u travnju se javlja Cvjetni sajam pa i u svim kasnijim registrima sajam se održava u istom mjesecu.[45] Najviše daće trgovine ubrano je 1656. g. na Kraljevskom sajmu, i to 45,21% ukupne sajmišne daće iz čitave godine, a na Margaretskom sajmu 31,28% od ukupne sajmišne daće.[46] Sajmove su čuvali 1614. želiri, 1639, 1650 i 1656. kmetovi iz Hrašća i Gračana, 1669. g. grabanti, folnogi, guarderi i vratari,[47] a novac na sajmovima ubirali su perceptori, želiri, purgari zajedno s kapetanom. Osim g. 1614. kada je isplaćen najmanji iznos općina je trošila više na one koji su ubirali daću, a manje na one koji su čuvali sajam.[48]

I. Karaman je upozorio da novi statut Gradeca od 1609. veoma strogo utvrđuje postupak prema inozemnim putujućim trgovcima ukoliko se u varoši ne žele stalno naseliti. Njima je određen kratak rok od pola godine za stjecanje kuće i posjeda. Inače će im trećina robe i druge imovine biti zaplijenjena u korist općine, te im je ujedno zauvijek zabranjeno dolaženje na Gradec.[49] No radi povećanja prihoda općina dopušta 1614. g. da strani trgovci dolaze na Gradec i u vrijeme kada se ne održavaju sajmovi. Već oko fašnika dolaze trgovci Mikulić i Krislin iz Ljubljane. U toku godine oni su u nekoliko navrata dovozili robu, i to ponajviše darovca, zatim ulja, naranača i kranjskog platna. Samo jednom je kramar Angelat iz Ljubljane doveo 4 tovara darovca. Na Gradecu su te godine darovac prodavali Bastijan Kranjec, Franjo Kovač, Latin i Pjero iz Rijeke, Prezekar iz Zeline, neki Sobotica te Juraj iz Kisega koji je dovezao vunu i klobuke. Po tovaru darovca ili platna perceptori su naplaćivali 40 denara carine i 10 denara stangelta, a od kolovoza nisu više ubirali stangelt.[50] Godine 1639. i 1650. strani trgovci ne dolaze

---

[40] Tablica 2.

[41] Tablica 3.

[42] Tablica 4.

[43] Dominica Misericordia, Ramispalmarum, Letare, Oculi, Reminiscere (MHZ XIX, 55).

[44] MHZ XIX, na i mj.

[45] MHZ XIX 86, 166, 192. 243.

[46] Tablica 4. Perceptori su prisezali u zakletvi da će varoške dohotke ubirati "verno i pravo", a navlastito od trgovine i sajmova, i to sami, a ne sa ženom ili družinom, da će dati pravi račun i ništa neće "za svoju hasen obernuti" (MHZ XVIII, 8).

[47] MHZ XIX, 98, 99, 173, 175, 201, 203. Na Cvjetni sajam 3 grabanta su dobila za kruh 12 denara, jer su "pomagali uerno strasithy" (MHZ XIX, 169, 170, 249 – 250, 251, 252, 255)

[48] Tablica 5: Najviše je potrošeno g. 1650. na Margaretinskom sajmu na kapetana i purgare, a na Kraljevskom sajmu na purgare koji su ubirali daću trgovinu (MHZ XIX, 173, 175).

[49] Karaman, Zagrebački trgovci, 255. Od njih je traženo također da se na zakonski način upišu među građane (MHZ XVII, 222).

[50] MHZ XIX, 56 – 59; isti iznos carine za tovar darovca iskazan je i u carinskom registru iz 1642. g. Od tih navedenih trgovaca ubrano je fl. 59 d. 37 i taj je novac iskazan zajedno s ostalim novcem prikupljenim g. 1614. od carine; Tablica 1.

u Gradec osim u vrijeme sajmova. Sačuvani račun tridesetine iz g. 1642. pokazuje da je veliki broj stanovnika Gradeca uvozio različitu robu. Najuspješniji trgovci I. Ozolin, M. Kovačić, S. Gugor i B. Gavacini uvozili su kroz čitavu godinu svilu, platno, sukno, darovac, prehrambene proizvode i ostalu robu, pa je i njima bilo u interesu da osim na sajmovima ne bude konkurencije stranih trgovaca na Gradecu.[50a]

Notar Juraj Banić i Martin Pozvizki, senatori popisali su 8. ožujka 1667. trgovačku robu pokojnog Stjepana Gugora vrijednosti mnogo stotina rn. forinti.[51]

Tablica 2.
Prihodi daće trgovine na trgu i na sajmovima

Godina	Ukupni iznos daće trgovine	Daća ubrana na sajmovima	%	Daća ubrana na trgu u Gradecu	%
1614.	fl. 135 d.75	fl. 84 d.92	62,56	fl. 50 d. 83	37,44
1639.	fl. 119 d. 42	fl. 79 d.93	66,93	fl. 39 d. 49	33,07
1650.	fl. 145 d. 94	fl. 92 d.97	63,70	fl. 52 d.97	36,30
1656.	fl. 196 d. 92	fl.122 d.04	61,97	fl. 74 d. 88[1]	38,03
1669.	fl. 163 d. 13	fl. 114 d.94	70,46	fl. 48 d.19	29,54

[1] U uplati daće trgovine iskazan je i iznos ubran od filjarka (MHZ XIX, 189).

Tablica 3.
Iznosi daće trgovine ubrane u florenima svakog mjeseca na Gradecu

Godina	veljača	ožujak	travanj	svibanj	lipanj	srpanj	kolovoz	rujan	listopad	studeni	prosinac	siječanj	veljača	
1639.	fl. 1,19	fl. 4,18	fl. 3,50	fl. 3,10	fl. 2,49	fl. 1,72	fl.1,96	fl. 1,46	fl.2,72	fl.3,95	fl.1,92	fl.1,35	fl. 9,95[1]	fl.39 d.49
1650.	fl. 8,5	fl. 10,79	fl. 3,85	fl. 3,95	fl. 3,05	fl. 3,75	fl.2,50	fl. 3,13	fl.3,77	fl.4,31	fl.4,06	fl.1,76	–	fl.52 d.97
1656.	fl. 6,35	fl. 7,69	fl. 5,16	fl. 4,98	fl. 2,66	fl. 5,82	fl.5,05	fl. 10,88	fl.10,45	fl.6,95	fl.5,45	fl.2,79	fl.0,65	fl.74 d.88
1669.	fl.1,94	fl. 5,38	fl. 1,77	fl. 6,60	fl. 7,37	fl. 2,13	fl.4,18	fl. 2,99	fl.5,54	fl.6,62	fl.2,19	fl.1,26	fl.0,22	fl.48 d.19

Za godinu 1614. ubiranje trgovine po mjesecima ne može se utvrditi.
[1] U prvoj suboti 1640. g. u mjesecu veljači upisan je primitak d. 23 i da je perceptor primio 12. siječnja od Andrije Blaškovića fl. 9 d.72 koji nije iskazan u iznosima trgovine primljenim tijekom četiri subote u siječnju (MHZ XIX, 88).

[50a] Tablica 6.

[51] MHZ XIX, 208 – 242. Trgovac Gugor bio je ugledna ličnost na Gradecu. G. 1639. bio je izabran za predstavnika općine, g. 1647. za senatora. 1649. za kapetana, 1651. za tridesetničara, a iduće godine za suca (MHZ XVIII, 53, 110, 117, 123, 126).

Tablica 4.
Trgovina ubrana na sajmovima

Godina	Travanj		Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Listopad	Prosinac	Ukupno
	Cvjetni sajam	Markovski sajam	Tijelovski sajam	Margaretski sajam	Kraljevski sajam	Šimunski sajam	Božićni sajam	
1614.	fl.7,52[1]	fl.6,40	–	fl.36	fl.28,76	–	fl.6,24 [2]	fl. 84 d.92
1639.	fl.12,44	fl.0,35	–	fl.27,45	fl.34,06	–	fl.5,63	fl.79 d. 93
1650.	fl.11,47	fl.13,62	–	fl.28,60	fl.32,52	–	fl.6,76	fl. 92 d. 97
1656.	fl.14,56	fl.14,13	–	fl.38,18	fl.55,17	–	–[3]	fl.122 d.4
1669.	fl.8,25	fl.5,52	fl.9,42	fl.35,52	fl.40,30	fl.5,73	fl. 10,20	fl. 114 d. 94

[1] Sajmeni četvrtak (MHZ XIX, 55).
[2] In festo Conceptionis beatae Virginis Mariae (MHZ XIX, 60).
[3] Iznos od trgovine u vrijeme Božićnog sajma nije upisan u regest (MHZ XIX, 205).

Općina je vodila brigu o probicima svojih trgovaca pa je svojom odlukom 1676. odredila da strani trgovci koji imaju u varoši dućane, ne smiju iz njih prodavati stvari i trgovačku robu ni građanima ni strancima u bilo koje doba godine niti poslije sajmova pod prijetnjom da će im biti zaplijenjena sva roba. Prema gradskim odlukama ni oni ni ostali strani trgovci ne mogu trgovati osim u vrijeme sajmova, jer je to bilo dopušteno samo građanima varoši.[52]

Početkom 17. stoljeća raspolažemo s malo podataka o tridesetini. Nadvojvoda Matija zabranjuje varoši 30. prosinca 1609. da od gradečkog trgovca Lucijana Kalcinelija ubire tridesetinu od različite robe koja se raspodjeljuje za plaću vojnicima na granici

Tablica 5.
Izdaci prilikom ubiranja daće trgovine ili za čuvanje sajma

Godina	travanj		lipanj	srpanj	kolovoz	listopad	prosinac
	Cvjetni s.	Markovski s.	Tijelovski s.	Margaretski s.	Kraljevski s.	Šimunski s.	Božićni s.
1614.	nema isplate	nema isplate	–	fl. 0,92[2]	fl. 0.84[1]	–	nema isplate
1639.	fl. 0,94[1]	–	–	fl.2,602 fl. 1,16[3]	fl.32 fl.1,68[3]	–	fl.0,85[3]
1650.	fl. 1,89[2] fl.0,12[3]	fl.2,42 fl.0,8[3]	–	fl.7,482 fl.1,60[3]	fl.6,262 fl.1,64[3]	–	fl.1,48[2]
1656.	fl. 2,18[2]	fl. 3,282	–	fl.2,142 fl.0,60[3]	fl.2,412 fl.1,76[3]	–	fl.1,2[2]
1669.	fl. 2,69[2] fl. 0,15[3]	fl. 1,432 fl. 0,8	fl. 1,29[2]	fl.3,282 fl.1,20[3]	fl.3,48[2] fl.1,20[3]	fl. 1,20[2] fl. 0,7[3]	fl.1,95[2] fl.0,6[3]

[1] ubirali daću trgovinu na sajmu i čuvari na sajmu
[2] ubirali daću trgovinu
[3] čuvari na sajmu

[52] MHZ XVIII, 237.

kraljevstva Hrvatske i Slavonije. Još g. 1606. knez Lucijan, tako ga zovu suvremenici, pozajmljuje banu Draškoviću novac za isplatu vojnika.[53] Carina se spominje i u 1611. godini. Naime 10. kolovoza Gradec se tuži Ugarskoj komori da vrhovni tridesetničar Tomo Cipnik traži od njih plaćanje tridesetine iako su mu dva puta pokazali vladarev nalog o oslobađanju od plaćanja. Obavještavaju ih da su novac potrošili za popravak od starosti propalih zidina i kula i da za to osim novca tridesetine nije bilo dovoljno ni dvije tisuće florena.[54] Općina piše, također, 11. kolovoza vrhovnom tridesetničaru da se čudi što on traži privilegij koji je vladar potvrdio i koji su mu dva puta pokazali kao i mandatum "...koga njega zvitlost na vašu milost i ostale harmicare i trgovce, ki su pod vugarsku korunu piše, da bi naše purgare i ljude zmirom na harmicah i tergovinah prepuščavali...". Na zahtjev vrhovnog tridesetničara da daju "quietancije" o primljenoj tridesetini izvještavaju da je trgovac Lucijan Kalcineli dao na krajinu za mnogo tisuća dukata stoke za koju, kako izjavljuje, nije dužan platiti carinu. Osim toga poručuju Cipniku da se nitko od njih ne sjeća niti se nalazi u njihovim ispravama da su dužni davati neke kvijetancije.[55]

U registrima varoških prihoda tridesetina je upisana samo u 1614. g. Osim iznosa ništa drugo nije poznato. No i taj se novac potrošio u redovnim izdacima iz te godine. Iako za 1642. godinu nije sačuvan registar varoških prihoda, raspolažemo Registrom tridesetine iz 1642. godine koju su te godine ubirali tridesetničar Dominik Pillot i contrascriba Josip Kail.[56] U registar su upisana 43 uvoznika, ali među njima je bilo tek 11 koji su se stalno pojavljivali na stranicama registra. U prvoj grupi su četvorica (S. Ozolin, M. Kovačić, S. Gugor, B. Gavacin) koji su platili carinu od fl. 44 den. 13 do fl. 66 den. 44 1/2. U drugoj grupi su samo dvojica (P. Zima, A. Frelih) s razrezom carine iznad 20 florena, a u trećoj grupi petorica s razrezom carine od 10 do 15 florena. Ostali su samo katkad nešto uvezli i platili male iznose od 3, 16, 20, 24, 36, 48, 53 denara.[57] Roba je bila procijenjena u rajnskim forintama, a razrez carine i naplata bila je u ugarskim forintama. Budući da za svu robu nije unesena procjena njezine vrijednosti, ne može se utvrditi postotak razreza carine na osnovi novčane procjene. Tamo gdje je procjena unesena postotak razreza iznosi 5 % iskazane novčane vrijednosti, no za svaku uvezenu robu unesen je iznos carine. U novčanom iznosu iskazivane su "res parvales" iako nigdje nije zabilježeno što se sve smatralo malim stvarima.[58] Za "cartu pergamenu" vrijednosti 9 rajnskih florena naplaćeno je 36 denara, za endigu vrijednosti 9 rajnskih fl. carina je bila 36 denara, kranjsko platno vrijednosti 24 rn. fl. naplaćeno je 96 denara, to jest za svu navedenu robu carina je naplaćena 5 % vrijednosti, ali se za postavu vrijednosti 62 rn. fl. plaćalo 6,35 %, za grožđice, mandule, galicu vrijednosti 8 rn. fl.

[53] MHZ XVI, 260; Karaman, Zagrebački trgovci, 256, 257.

[54] MHZ XVII, 302 – 303.

[55] MHZ XVII, 304.

[56] Tablica 7; MHZ XIX, 109 – 148. Ovaj dokument je veoma pažljivo sastavljen i vođen što je uglavnom bila zasluga tridesetničara Dominika Pillota. U svakoj angariji od 18. ožujka 1642. (prva angarija) do 16. siječnja 1643. godine (četvrta angarija) unesena je po količini sva roba i razrez carine za svakog pojedinca (MHZ XIX, 110/140).

[57] Tablica 7.

[58] MHZ XIX, 109, 110, 111, i sl.

carina je iznosila 6 %, za bijeli papir vrijednosti rn. fl. 14 d. 68 carina je iznosila 6,36 %.[59] Za svu ostalu robu i začine poznat je iznos carine. Funta proste svile naplaćivala se 15 d., veliki tovar darovca 40 denara. Tridesetničar Pillot završio je svoj registar novčanim podacima da je godišnji razrez carine iznosio fl. 389 d. 41 1/2, od toga je ubrano fl. 238 d. 14, a dugovi su iznosili fl. 151 d. 27 1/2.[60] Nakon tog prvog obračuna u registru tridesetničar je popisao sve dužnike i neplaćene iznose carine.[61] Iako je još 1632. g. određeno da tridesetničari ne troše novce ni za kakve druge svrhe osim za popravak gradskih bedema i kula, isplate iz tridesetinskog novca god. 1642. očito govore da se ta odluka nije poštovala.[62] Po nalogu suca Mihajla Jembrihovića tridesetničar je izvršio sljedeće isplate:

Radnicima za razbijanje kamena	fl. 11	d. 20
Ciglaru	fl. 25	d. 60
Težacima na Mesničkim vratima	fl. 9	d. 52
Težacima koji su radili na prebendarskoj kući	fl. 7	d. 70
Zidaru Juliju Porti za Mesnička vrata	fl. 16	
Za prebendarske kuće po nalogu suca substitutusa Gasparinija	fl. 24	
Šimonu Ozolinu prema kvijetanciji magistrata	fl. 2	d. 20
Abrahamu Frelihu (isto)	fl. 30	d. 80
Josipu Kailu, contrascribi za plaću	fl. 2	d. 40
Dominiku Pillotu, ubiraču tridesetine	fl. 10	
paperusa 2 konca		d. 10
Ukupno	fl. 139	d. 52

Još g. 1641. tridesetničaru i contrascribi određeno je svakome 20 fl. za plaću.[63] Tridesetničar je završio obračun navodeći da je isplatio fl. 139 d. 52, u gotovu novcu položio fl. 98 d. 62 i da dugovi neuplaćene tridesetine iznose fl. 150 d. 261 1/2. Iz isplate je jasno da fl. 95 d. 10 ili 68,16 % novca nije bilo namjenski isplaćeno.[64] Prije blagdana Svetoga Blaža notar Stjepan Magjarady izjavljuje pred magistratom da je primio fl. 98 d. 55.[65] Međutim tridesetničar je također ubrao neplaćene iznose tridesetine i po zapovijedi suca Gasparinija on je od 21. veljače 1643. izvršio još tri isplate onima koji su razbijali kamenje i za pokrivanje ciglenice iznos od fl. 37 d. 23. Tada je tridesetničar Pillot dao konačni obračun i odbivši od restancija isplaćenih fl. 37 d. 23 on je ostatak od fl. 113 d. 3 predao novim perceptorima na čuvanje. Tridesetničaru je potvrđeno da je po nalogu suca ili magistrata iz godišnjeg iznosa tridesetine isplatio javne varoške potrebe. Takav obračun su potvrdili sudac J. Gasparini, senatori J. Jalkocy i M. Kovačić te liječnik I.

[59] MHZ XIX, 109 – 112, 116, 118, 119, itd.

[60] MHZ XIX, 140. Za dugove pojedinaca vidi Tablicu 7.

[61] Tablica 7; MHZ XIX, 141 – 143.

[62] L. Dobronić; MHZ XVIII, Uvod str. XX.

[63] MHZ XVIII, 69.

[64] MHZ XIX, 144 – 146. Potrebno je upozoriti da je perceptor ubilježio na str. 146. kao iznos restancija fl. 150 d. 26 1/2, na str. 147 fl. 150 d. 23 Podaci nisu točni. Vidi tablicu 7.

[65] MHZ XIX, 146.

Tablica 7.

Račun tridesetine i popis uvoznika iz Gradeca godine 1642.

Red. br.	Ime i prezime	Razrez tridesetine	Neuplaćeni iznos tridesetine	Red. br.	Ime i prezime	Razrez tridesetine	Neuplaćeni iznos tridesetine
1.	T. Belač	fl. 0,53		23.	G. Kuzmić	fl. 1,6	
2.	N. Bojničić *	fl. 6,56		24.	M. Lindvaj	fl. 10,70 1/2	
3.	J. Kasagranda	fl. 0,88	fl. 0,66	25.	G. Lolić *	fl. 2,63 1/2	
4.	G. Cibin	fl. 0,50		26.	M. Mesarić	fl. 5,77 1/2	
5.	I. Kordin	fl. 0,24	fl. 0,24	27.	B. Mlinarić	fl. 0,48	
6.	I. Cvetković	fl. 0,8		28.	B. Monte	fl. 3,20	
7.	A. Frelih	fl. 21,1 1/2	fl 10,23 1/2	29.	I. Ozolin*	fl. 66,44 1/2	
8.	J. Gasparini	fl. 6,7 1/2	fl. 2,68	30.	J. Perko	fl. 0,3	fl. 0,3
9.	B. Gavacini *	fl. 44,13	fl. 36, 22 1/2	31.	M. Porztetić	fl. 0,24	
10.	G. Glavan *	fl. 12,71 1/2		32.	M. Podarković	fl. 15,61	
11.	I. Gugor *	fl. 48,66 1/2		33.	H. Polojčić	fl. 10,85 1/2	fl. 2,47 1/2
12.	I. Gugor i N. Bojničić	fl. 6	fl. 54,23	34.	M. Ponikovar	fl. 5,18 1/2	
13.	Ivan, sluga Abrahamov	fl. 0,16		35.	J. Porta	fl. 0,65	fl. 0,65
14.	D. Jakomel	fl. 0,65		36.	G. Požgaj	fl. 1,87	fl. 1,87
15.	M. Judniković	fl. 4,20	fl. 4,20	37.	P. Senia	fl. 1,65	
16.	J. Kail	fl. 0,45		38.	P. Sneller	fl. 3,33	
17.	M. Kamenar	fl. 1,50		39.	S. Susčić	fl. 1,56	
18.	M. Kovačić*	fl. 50,54 1/2	fl. 36,42	40.	A. Tercio	fl. 1,25	fl. 1
19.	M. Kovačić i M. Judniković	fl. 8,80		41.	J. Vaida	fl. 1,40 1/2	
20.	P. Kovačić	fl. 0,36	fl. 0,36	42.	G. Vernić	fl. 0,53	
21.	M. Krup	fl. 13,69		43.	P. Zina*	fl. 27 1/2	
22.	B. Kuharić	fl. 0,20		Ukupno		fl. 389,41 1/2	

* Uvoznici robe od I. do IV. angarije

Ukupni razrez carine fl. 389 d. 41 1/2
Naplaćeno fl. 238 d. 14 ili 61,15 %
Dugovanje fl. 151 d. 27 1/2 ili 38,87 %

Tablica 8.

Primitak vina i žitarica

God.	vino	proso	pšenica	zob	hajdina	ječam	pira	hers	shorzica	sivica (sziuicha)	Ukupno žitarica	
1614.	cub. 288	qr. 566	qr. 144	qr. 67 v.1	qr. 33	qr. 72 1/2	–	–	–	–	qr. 882 v. 3	MHZ XIX, 53.54)
1639.	cub. 284	qr. 143	–	qr. 111[1]	qr. 32 1/2	qr. 38[1]	–	qr. 4 1/2	–	–	qr. 329	(MHZ XIX, 108)
1650.	2 suda cub. 57 i treći sud vina[2]	–	qr.61	qr. 43	qr. 7 v. 2	–	–	qr. 2 v 3 1/2	–	–	qr. 114 v. 1 1/2	(MHZ XIX, 153)
1656.	4 suda puna i polovica petoga[3]	–	qr. 226 v. 1/2	qr. 117 v. 1	qr. 1 v. 3	qr. 14 v. 1/3	qr. 5	–v. 2 1/2	qr. 28 v. 1/3	–	qr. 388 v. 3 2/3	(MHZ XIX, 181)
1669.	6 suda puna vina[4]	–	qr. 81 v.1	qr. 91	qr. 6	qr. 5 v. 2 1/2	qr. 1 v. 1	–	–	qr. 1 v. 3	qr. 186 v. 3 1/2	(MHZ XIX, 248)

[1] Prilikom kontrole obračuna uneseno je 4 qr. ječma i 8 qr. zobi više nego je iskazao špan Juraj Kozjak u svom "ulasku žitarica" (MHZ XIX, 104, 108)

[2] Iz dva suda prodano je vino po 12 d. pinta, a iz trećeg suda kojemu je nedostajala trećina vina nije poznata količina (MHZ XIX, 164, 166)

[3] Količina vina nije upisana (MHZ XIX, 181)

[4] Količina vina nije upisana (MHZ XIX, 248)

[5] Preostala količina iz 1655 g. (MHZ XIX, 181)

Magjarady.[66] No izvršena je još jedna isplata jer je po nalogu suca Gasparinija bilježnik od preostalog novca isplatio fl. 18 d. 55 Antoniju zidaru[67] lažno izjavivši da je to preostalo od novca tridesetine iako je sam ranijom namirom potvrdio svotu od carine koju mu je predao tridesetničar Pillot. No o ličnosti suca i bilježnika postoje podaci koji objašnjavaju njihov postupak. Naime još iste godine bilježnik i sudac bili su u parnici koju je protiv njih vodio gradski fiskus, jer su bez znanja ostalih senatora izdali isusovcima ispravu o nekoj sjenokoši i uz pomoć bravara Kovačića nasilno otvorili spremnicu velikoga gradskog pečata i njime zapečatili ispravu.[68] Tridesetničari su nastojali ubrati carinske dugove od stanovnika Gradeca. Tako je Franjo Spruk ostao dužan prilično velik iznos kraljevskoj i gradskoj tridesetnici za trgovačku robu kao i od ostalih poslova izvan kraljevstva. On je službenike tridesetnice osigurao svojom drvenom kućom pokraj malih vrata unutar bedema i zidina grada. Poslije njegove smrti tridesetničari su na zakonski način preuzeli i prodali kuću zidaru Antunu Macetu za 180 rajnskih forinti. Varoški kapetan morao je ovog vlasnika uvesti u posjed pod uvjetom da se kuća ne otuđi od građanskog stanja te da se on ni njegovi nasljednici ne usude prodati ili je na bilo koji način predati jezuitima.[69]

Koliko su pojedini uglednici na Gradecu iskorištavali svoj položaj na štetu prihoda koji su pripadali zajednici potvrđuje i samovolja senatora i trgovca Stjepana Gugora.[70] Iz popisa njegove trgovačke robe ustanovljenog nakon njegove smrti g. 1667. saznajemo da je 1660. ostao dužan carine rn. fl. 180 d. 11, a ne plativši taj dug ponovno 1662. nije namirio carini rn. fl. 66 d. 47. Tek nakon što je izvršen taj popis varoški fiskus je iz njegove imovine likvidirao taj dug u korist tridesetinskih prihoda.[71]

Znatnije prihode varoš je ostvarila prodajom žitarica i vina. Najviše se žitarica prodalo 1614. g. i 1650. g., 1639. nije prodano ništa, a trideset godina kasnije ostvareno je od prodaje žitarica samo 2,60 fl.[72] U registrima varoških prihoda i rashoda perceptori su iskazivali ukupni primitak žitarica i vina, prodaju te potrošnju za različitu namjenu uglavnom prema nalozima suca i senatora. Najviše propusta pa i mogućnosti pronevjere nalazimo u onim dijelovima registra gdje su obrazlagali potrošnju i žitarica i vina. Najviše žitarica primljeno je 1614. g., a najmanje 1650. g. A g. 1639. kada ništa nisu

---

[66] MHZ XIX, 147, 148.

[67] MHZ XIX, 147.

[68] Više o tome vidi Dobronić, MHZ XVIII, Uvod, str. L.

[69] MHZ XVIII, 145.

[70] Osiono ponašanje Gugorovo svjedoči slučaj kirurga grofice Katarine Zrinske kojega je on kao sudac dao zatvoriti i nije ga pustio iz zatvora pa su čitav grad i kmetovi bili pozvani na sud i u prisilnoj nagodbi morali platiti grofici 1200 rajnskih forinti. Gradski fiskus bio je 1663. ovlašten od senatora i zastupnika općine da istraži tko je krivac za tu štetu i da protiv njih sudbeno postupi. Nakon dvije godine ponovno je objavljena ta odredba i navedeno je da se sudbeni postupak mora provesti protiv Gugora i drugova (Dobronić, Uvod, MHZ XVIII, str. XXIX, XXX). Želeći izgladiti nasilni postupak svoga suca općina je 1662. oslobodila Petra Zrinskog i njegovu ženu plaćanja kraljevske daće i svih ostalih podavanja (L.Dobronić, MHZ XXII, Zagreb 1992, 23).

[71] MHZ XIX, 230. Da bi pribavila novac za izgradnju grada nakon katastrofalnog požara, posredstvom svoga poslanika općina moli vladara početkom 1675. "alicujus tricesimae proventum per generosum dominum supremum administrantem ex sua clementia per aliquot annos prouti tricesimam de extraducendo per cives Zagrabienses ... ordinare dignetur" (MHZ XXII, 101).

[72] Tablica 1.

prodali, perceptori su primili 329 qr. žitarica. U svim registrima ulaska žitarica nalazimo zob i hajdinu, pšenica nije primljena samo god. 1639, a 1614. primljeno je 566 qr. prosa, najveća količina jedne vrste žitarica.[73]

Od brojnih propusta kod prodaje žitarica navodimo ove: god. 1614. prodano je 378 1/2 kvarte žitarica, za razne potrebe izdano je 258 1/2 qr.[74] a primljeno je ukupno qr. 882 v. 3.[75] Razlika od qr. 145 vagana 3 nije nigdje obrazložena. Godine 1639. ništa nije prodano. Potrošeno je qr. 21 v. 3[76] a ukupno su perceptori primili qr. 329, pa je neprodano ostalo qr. 307 v. 1. Računovođe su govorili da perceptori ne spominju inventar žitarica i zahtijevaju ili da daju obračun o utrošenom ili da pokažu žitarice.[77] Nema nikakvih podataka kako je riješen taj slučaj. Suprotni primjer je 1650. g. kada su perceptori zaprimili qr. 114 v. 1 1/2 žitarica,[78] za različite potrebe izdana je ista količina,[79] a prodano je qr. 27 v. 1.[80] U godinama kada su ukupni varoški prihodi znatno manji od onih u 1614. g. uz prihod od trgovine i sajmova, prodaja vina čini znatniju stavku prihoda. God. 1639. prodaja vina iznosi 31,03 % ukupnog prihoda. God. 1650. iznosi 29,13 %, 1656. iznosi samo 12,93 %, a 1669. g. iznosi 25,54 %.[81] Zbog toga je općina kontrolirala prodaju vina na Gradecu i o tome donosila odgovarajuće odluke.[81a] Međutim prihod od točenja vina bio je neznatan. Samo g. 1650. iznosio je 11,92 fl. God. 1614. nije bilo privatnog točenja, jer su prodavane velike količine općinskog i crkvenog vina, a u ostalim varoškim registrima jedva je prelazio 1 fl.[82]

Kontrolu primitaka, izdataka i prodaje vina perceptori su vodili veoma neuredno. U varoškom registru iz 1650. g. nepotpuno je upisana količina primljenog vina, a u registrima iz 1656. i 1669. nema podataka o količini.[83]

Po nalogu suca i senatora perceptori su počeli za Uskrs 1614. g. prodavati vino. Ubrano je fl. 114 d. 30 uz cijenu od 8 d. za pintu. Od četiri bačve u tri je bilo crkveno vino.[84] U to vrijeme nije bilo župnika pa su prihod od crkvenog vina iskazali u varoškom

---

[73] Tablica 8.

[74] Tablica 11.

[75] Tablica 8.

[76] Tablica 10.

[77] MHZ XIX, 104.

[78] Tablica 8.

[79] Tablica 11.

[80] MHZ XIX, 164, 165; nigdje nije označeno otkuda je taj višak. Deset godina kasnije donesena je odredba da građani smiju kupovati pšenicu i druge vrste žita samo na trgu pod prijetnjom globe. Budući da se nije poštovao običaj, znatno su se smanjili gradski prihodi. Nažalost registri prihoda od 1657. do 1668. g. nisu sačuvani pa se ne može kontrolirati koliko je smanjena varoška daća trgovina (Dobronić, MHZ XVIII, Uvod, str. XXVIII).

[81] Tablica 1.

[81a] Godine 1654. zbog velike oskudice domaćeg vina dopustilo se strancima da uz privolu suca i uz ubiranje pristojbe prodaju vino. Godine 1673. zabranjen je uvoz vina iz Kranjske, a građani su mogli uvoziti svoje vino. Slična odluka donesena je i 1681. s time da je određeno da oni koji ne mogu živjeti od točenja neka uzimaju vino od senatora i građana (Dobronić, MHZ XVIII, Uvod, str. XXVII, XXXII, XXXIV).

[82] Tablica 1.

[83] Tablica 8.

[84] Od ukupno 135 cub. ili 2160 pinta vina 594 1/2 pinte bilo je drozge, a 8 pinta podčepine koje su izlili na čiger (MHZ XIX, 55).

registru.[85] Novac se trošio za uzdržavanje župne crkve Sv. Marka, a bilo je i većih izdataka oko uređenja crkve Sv. Margarete.

Ostalo općinsko vino počeli su prodavati 27. srpnja također po nalogu senatora. Krčmarenje je potrajalo 8 dana, a cijena vina bila je veća za dva denara po pinti. Prema obračunu perceptori su primili za četiri bačve vina fl. 184 d. 50, a prodali su 1845 pinta umjesto 2054 pinte, dakle manje 209 pinta vina ili u novcu fl. 20 d. 90.[86] Tijekom tih osam dana potrošeno je i 250 den. općinskog novca na "kruh, vino, zmok i zveche".[87] U nedjelju pred Miholjem prodali su jednu "vosu" općinskoga vina 162 1/2 pinte.[88] Prije toga su tjedan uoči "Vidova" prodali 362 1/2 pinte kupljenog vina za 29 fl. i načeli su drugi sud iz kojeg su uzeli vina za 11 fl.[89] God 1614. primljeno je 4608 pinta, prodano je općinskog i crkvenog vina 4406 1/2 pinte, a za varoške potrebe podijeljeno 863 pinte.[90] U 1639. zaprimljeno je 284 cub. vina a kod prodaje upisali su samo da je bilo 10 sudova vina i iznos koji su primili za vino u florenima,[91] ali nisu unijeli ni koliko je bilo vina u pojedinom sudu niti pošto su ga prodavali.[92]

Godine 1614. proizvedeno je 15420 cigala. Općina je 1000 cigala prodavala za 2,40 fl. Ukupna vrijednost cigala iznosila je 37,8 fl, a naplaćeno je 33,99 fl. Za 1300 cigala koje su dobili M. Kranjec, kaptolski špan i jezuiti novac nije ubran.[93] Najveći iznos od prodaje ostvaren je 1656. g., jer su kapucini unaprijed platili 100 fl. za cigle. Tisuću cigala plaćalo se te godine 2,40 fl. Osim toga prodano je još 11300 cigala.[94] No bez naplate podijeljene su 22000 cigala. Od toga Svetom Duhu 1000 cigala, za zidanje začelka Sv. Marka 9000, "malaru Hanzu" uz plaću za pozlaćenje velikog oltara u Sv. Marku 2000 cigala.[95] Po zapovijedi magistrata dano je 4000 cigala "spitalmestrom" za kamate za pozajmljeni novac i Svetom Roku za neki varoški dug.[96] Perceptori su 1614.

---

[85] Perceptori su od suca primili i prihod od dućana "kyby išli na plebanyu gdabi plebanus bil" (MHZ XIX, 58).

[86] Za četvrti kupljeni sud vina, koje je prodano za 26 fl. isplaćeno je 21 fl. Ni kod kupnje, a ni kod prodaje nije upisan broj pinta ili cubula. Pretpostavljamo da je iz četvrte bačve vino prodavano po 10 d. pinta, (MHZ XIX, 59, 70, 71). U četiri bačve bilo je dakle 2228 pinta, od toga 2054 pinte vina, 164 pinte drozge i 10 pinta podčepine koju su izlili na ocat a nešto dali siromasima. Nešto vina ostalo je u jednom sudu "zkogazeie trossilo na dari" (MHZ XIX, 59).

[87] MHZ XIX, 71.

[88] MHZ XIX, 59.

[89] Nije rečeno po koliko su prodavali to vino i što je učinjeno s ostatkom vina. Budući da su u isto vrijeme prodavali sve kupljeno vino, cijena će biti kao i kod prvog suda, 8 d. pinta, pa je vjerojatno tada istočeno 137 1/2 p. Perceptori su kupili za varoš dva "hordoua" vina i platili 40 fl. Potrošili su prilikom krčmarenja 1 fl, pa je preostala nepoznata količina vina za koju nisu položili račun. Oni sigurno nisu kupili vino da bi ga prodali za isti iznos, (MHZ XIX, 57, 69).

[90] Tablica 8; MHZ XIX, 55, 57/59; Tablica 11.

[91] Tablica 8; MHZ XIX, 91.

[92] Tu veliku grešku računovođe su im predbacili i zatražili "Ideo hunc defectum ydem perceptores rectificent et reforment" (MHZ XIX, 104).

[93] MHZ XIX, 61.

[94] Tablica 1, MHZ XIX, 192, 194.

[95] O slikaru Ivanu Maureru vidi Dobronić, Uvod, MHZ XVIII, str. XLVI.

[96] MHZ XIX, 194, 195.

prema inventaru primili 73 jelove daske. Da bi namirili sve potrebe, kupili su u svibnju i srpnju 700 manjih dasaka i 70 velikih dasaka (rahlina).[97]

U uvodnom dijelu svoje Knjige o posjedih (1384 – 1440) I. K. Tkalčić je govorio i o gradskim dućanima koje je općina davala u najam ne samo kramarima i trgovcima već i obrtnicima. Godišnja najamnina iznosila je jednu forintu, a rijetko se za dućan plaćalo više od dvije forinte.[98] U našim registrima iz 17. st. prihod od dućana i mesnica bio je najveći 1614. kad je ubrano f. 28 d. 70, pa 1669. fl. 19 d. 80 ili 3,97 % od ukupnog prihoda te godine.[99] Doduše 1614. sudac je predao perceptorima fl. 20 d. 50 od dućana, ali to bi bilo isplaćeno župniku koji u to vrijeme nije bio u Gradecu kao i 1 fl. od župnikove mesnice. Osim toga on je predao ubrani iznos od fl. 7 d. 20 od triju mesnica kojima je raspolagala općina.[100] Godine 1669. perceptori su primili "interressa" od četiri dućana i od pet mesnica.[101] Godine 1656. varoš je iznajmio 4 mesnice i 3 dućana, a 1650. samo 3 mesnice.[102]

Podanak purgarski je naziv daće koju su plaćali svi građani od svojih kuća i kurija. Godine 1614. ubrano je 92 fl., a 1639. daća nije ubrana.[103] U registru je zapisano bez obrazloženja da je od špana Jurja Kozjaka primljeno 48,43 fl. Možda je to bio podanak purgarski.[104]

Općina je svojim odlukama ponavljala zaključke o noćnom stražarenju svih stanovnika osim siromašnih udovica pa je 1635. g. odredila i globu od 50 d. za svaki izostanak. God. 1639. je zaključeno da se što prije postave stražari, pučki zvani drabanti, jer su pojedinci za gradsku stražu slali dječake i neiskusne ljude iz puka. Za njihovu plaću određeno je da bez iznimke građani, stanovnici i inkvilini godišnje plaćaju 40 denara.[105] Iznos koji je bio ubran i iskazan u registru varoških prihoda i rashoda nije bio konačan jer računovođe traže od perceptora da ostatke za stražu uberu ili poravnaju.[106]

Od svojih kmetova općina je ubirala daću. Prve podatke o uplati daće dali su pojedini kmetovi u istrazi koju je u ožujku 1631. senat odredio protiv gradskih službenika. Pojedini seljaci iz varoških sela izjavljivali su koliko su daće platili 1629. a koliko

---

[97] MHZ 62, 63, 75. Prodano je 336 malih i 41 velika daska, a ostale su daske upotrijebljene za varoške potrebe: za školu, za ciglanu, za vrata vijećnice. Samo za potrebe Sv. Margarete dano je 212 malih i 41 velika daska. Od toga su od 30 dasaka izrađena klecala u crkvi (MHZ XIX, 62, 63). Te godine je od prodaje vapna primljeno 8 fl., a od prodaje slame fl. 12 d. 70 (MHZ XIX, 91).

[98] I. K. Tkalčić, MHZ IX, Zagreb 1903, str. XIII.

[99] Tablica I.

[100] MHZ IX, 58, 61.

[101] Za jedan dućan najam je iznosio fl. 3 d. 20, a za ostale fl. 2 d. 40. Dakle u 17. st. najamnina za dućane je viša od 2 fl., za tri mesnice ubrano je po fl. 2 d. 40, za jednu fl. 1 d. 20, a za petu mesnicu samo 1 fl. (MHZ IX, 247).

[102] MHZ IX, 193, 165.

[103] Novac koji je skupljen 1614. g. bio je vjerojatno namijenjen kraljevskoj daći, a kad su građani 1636. kraljevskom odlukom bili oslobođeni od plaćanja kraljevskog poreza, on vjerojatno nije ubiran do odluke senatora i zastupnika općine od 4. veljače 1640. kojom je određeno plaćanje poreza u gradsku blagajnu u korist javnih potreba.

[104] Špan Kozjak ubrao je također novac od kmetske daće koju nije predao perceptorima (MHZ XIX, 92, 108).

[105] MHZ XVIII, 56.

[106] Tablica 1; MHZ XIX, 105.

1630. U istrazi su sudjelovali kmetovi iz sedam varoških sela, ali u Gračanima i Prekrižju nitko od seljaka nije izjavljivao o plaćanju te daće. Od 16 kmetova iz Trnja 12 ih je platilo daću. Jedan je prema vlastitoj izjavi ostao dužan 50 d. u 1630, a drugi te godine nije platio. Najviši iznos daće za svaku godinu po 2 fl. platio je I. Grisić, a najmanji F. Gerdinović svake godine samo 4 dinara. Šest seljaka platilo je 1629. iznad 1 fl., a pet seljaka od 30 do 60 d. God. 1630. četiri seljaka platila su iznad 1 fl., četiri su platila od 40 do 50 d., a jedan seljak 80 d. U Horvatima su ispitali 21 seljaka, a 4 su dala izjavu o plaćenoj daći. P. Podgajčić je platio 1629. g. fl. 1 d. 60, a za iduću godinu dekan mu je oprostio daću. God. 1629. jedan seljak je platio 120 d, jedan 60 d., a jedan 80 d. U sljedećoj godini u Ilijašićima i Bankovićima platio je samo jedan seljak, a u Črnomercu od 11 ispitanih seljaka platila su petorica. Najvišu daću platio je J. Galović: 3 fl. 1629. i 2 fl. 1630. g., a najmanja u obje godine iznosila je 12 d.[107] Daća je određivana prema materijalnim mogućnostima seljačkoga gospodarstva.

God. 1639. špan Juraj Kozjak ubrao je od varoških kmetova taksu fl. 83 d.18. Od tog novca platio je fl. 34 d. 55 orsačke daće te fl. 49 d. 23 perceptorima. Ti iznosi nisu iskazani u varoškim registrima primitaka i izdataka.[108] Za godinu 1665. ne raspolažemo varoškim registrima prihoda i rashoda, ali je sačuvan registar kmetske daće u vrijeme špana Grgura Ilijašića. U njemu je iskazano 16 varoških sela i 154 kmeta. Njihov porezni razrez iznosio je fl. 110 d. 80. No ta svota nije definitivna, jer za 11 seljaka iz sela Ljubljanice nije upisan skupni razrez poreza ni pojedinačna zaduženja.[109] Nije također poznato tko je taj meštar i zašto ti seljaci iz Ljubljanice njemu plaćaju daću. U registru je drugom rukom upisano "solvit" za sve kmetove koji su namirili razrezanu daću.[110] Taj su primitak perceptori vjerojatno upisali u Registar prihoda koji, kao što je rečeno, nije sačuvan. Seljaci iz Gračana platili su svoje zaduženje fl. 25 d. 52 u moštu, a u moštu su platili također kmetovi iz Trnja Blaž Bensić i Ivan Cvetković svaki po fl. 1 d. 20,[111] ali je Andrija Glazina, folnog[112] iz Gračana platio taksu fl. 1 d. 20 u moštu, Juraj Vlasić, lugar iz Otoka nije platio, a Jakob Novak, lugar iz Gračana platio je fl. 1 u moštu.[113] U završetku obračuna koji zbog oštećenosti nije dovoljno čitljiv piše da prihod nadvisuje izdatak.[114]

---

[107] MHZ XIX, 30 – 41.

[108] MHZ XIX, 108.

[109] Tablica 9.

[110] U selu Domjanići upisano je da je Andrija Kosković platio 1 fl. perceptorima od vinograda i šume, pa navedeni iznos nije iskazan u obračunu, jer se ne radi o kmetskoj daći nego o činžu stanovnika ili građana. MHZ XIX, 47. God. 1614. općina je ubrala od Januša krznara za imanje u Domjaniću 1 fl. činža, od Jakupčina 2 fl. za imanje u Čukovićima. Ta sela nisu iskazana u Urbaru Gradeca iz 1615. god., jer tada u tim selima nije bilo varoških kmetova (MHZ XIX, 60, 4 – 29).

[111] Za folnoge Bernčića iz Trnja, Franju Podgajčića iz Horvata, Blaža Lackovića iz Verhovca, Ivana Zomora iz Pobrežja nije upisano da su platili svoju daću (MHZ XIX, 44 – 46; 49). Za pet kmetova u Pobrežju taksa je iznosila fl. 4,20, ali se ne može ustanoviti jesu li je platili, jer je registar oštećen (MHZ XIX, 49).

[112] Neki folnozi bili su oporezovani malim iznosom od 40 do 60 d. i to nisu trebali platiti. Na kraju registra nalazi se zapis koji govori u prilog takvu zaključku (MHZ XIX, 49).

[113] MHZ XIX, 43, 48, 43.

[114] "... exceptis folnogys, syluanis, Koskonichio, Tome Ivanovich in Liublianicza, et bonis Georgii in Jellenovecz sitis qu (...) Cas (...) lidich alias Skolnik dicti (...) ssent et praesens in parte manibus qe (...) Loparich habitis" (MHZ XIX, 49, 50). Iz teksta možemo pretpostaviti da su osim folnoga i lugari bili oslobo-

Najveći broj kmetova nosilaca domaćinstva živio je u Gračanima, Horvatima, Trnju, Ljubljanici, a ostala naselja imala su manji broj seljaka.[115] Razrez kmetske takse kretao se od 12 do 150 denara. Najveći porezni iznos od 160 d. platio je Mihajlo Grisić iz Trnja.[116] Daću od 100 do 120 d. plaćali su kmetovi iz Gračana u moštu, a također i dvojica seljaka iz Trnja.[117] Najmanji iznos od 12 d. razrezan je udovici Andrije Sireka u Vrhovcima, a njezino imanje posjedovao je drugi kmet. Slično je bilo i sa selištem udove Horvat koje je posjedovao Andrija Medović, a plaćena je taksa od 20 denara.[118] Jesu li ti iznosi smanjeni zbog obveze uzdržavanja udovica ili njihove slabije radne sposobnosti nije moguće utvrditi. Ali činjenica da su na njihovim selištima upisani i novi pojedinci očito govori o tome da se one same nisu više mogle uzdržavati.

Prema registru kmetske takse iz 1665. g. razrez je iznosio fl. 110 d. 80. Od toga je u novcu ubrano 67,31 %, u moštu 25,20 %, nije naplaćeno 5,69 %, a oprošteno je od plaćanja 1,81 %.[119] Obračun ubranog i izdanog novca pregledali su 13. veljače 1666. računovođe i utvrdili da je ubrano fl. 80 d. 72.[120] U tu svotu nisu uračunani iznosi koji su plaćeni u moštu u vrijednosti od fl. 27 d. 92. Taj je novac vjerojatno iskazan u varoškom obračunu prihoda koji nije sačuvan. Od ubranog novca dikatoru Ivanu Zakmardiju isplaćeno je fl. 36 d. 59 za diku, zatim fl. 28 za plaću španu, a u gotovu novcu položeno je fl. 14 d. 13 za gornje prozore crkve Sv. Marka. Ukupni izdatak s novcem za popravak prozora iznosio je fl. 78 d. 72.[121] Obračun su potvrdili sudac, jedan prisežnik i gradski bilježnik.[122]

Pristojba za prijem među građane u prihodima se pojavljuje samo 1614. godine.[123] U g. 1639. trebalo je ubrati 75 fl., ali taj iznos nigdje nije ubilježen. Za 1650. nema prijema građana, 1656. primljen je samo jedan građanin uz naplatu pristojbe, a 1669. trojica primljenih bili su sinovi građana pa nisu trebali ništa platiti.[124]

Međutim treba spomenuti i neke pojedinačne obračune. Tako je uz Registar varoških primitaka i izdataka iz 1639. podnio i varoški trgovac Martin Kovačić svoj obračun, koji su također pregledali računovođe, kontrolori varoškog registra iz te godine. Ponajprije on izjavljuje da je po nalogu suca dao kapetanu M. Jembrihoviću i perceptorima 37 funta praha puščanoga. Zatim je primio dozvolom suca i magistrata na pozajmicu 50 f.

đeni daće pa zbog toga Vlasić i nije platio. Toma Ivanović iz Ljubljanice potomak je Ivana Ivanovića, ali o plaćanju daće nije ništa poznato. Posjedi Jurja iz Jelenovca pripadaju J. Horvatu, zetu G. Lidića i došli su u vlasništvo Jurja Loparića. Neisplaćena taksa iznosila je 80 denara, a drugom rukom upisano je u registar da je novi vlasnik Loparić dužan platiti taj iznos (MHZ XIX, 48).

[115] Tablica 9.

[116] MHZ XIX, 44.

[117] MHZ XIX, 42 – 44.

[118] Iznos takse od 12 d. platila je i udovica Lacković, također iz Vrhovca, XIX, 46.

[119] Tablica 9.

[120] XIX, 49, 50.

[121] Razlika od 2 fl. jer je za tu svotu ispravljen iznos isplate dike od fl. 38 d. 59, MHZ XIX, 48 bilj. 5.

[122] MHZ XIX, 50.

[123] Tablica 1.

[124] MHZ XVIII, 55, 121, 137, 197.

Tablica 9.
Registar kmetske daće iz 1665. godine

Redni br.	Naziv sela	Broj kmetova	Razrez takse	Uplata u moštu	Uplata u florenima	Iznos oprošte-nih od plaćanja	Neplaćeni iznos takse	Primjedba
1.	Grachani	27	fl. 25,52	fl. 25,52	–			
2.	Superior Prekrisye	5	fl. 3,60	–	fl. 3,60			
3.	Inferior Prekrisye	4	fl. 2,40	–	fl. 2,40			
4.	Ternye	19	fl. 16,40	fl. 2,40	fl. 13,60	fl. 0,40		
5.	Horvaty	24	fl. 18,60	–	fl. 18	fl. 0,60		
6.	Liublianicza	12[1]	–	–				gosponu meštru plaćaju
7.	Illyassichy	8	fl. 6,20	–	fl. 6,20			
8.	Bankouichy	4	fl. 3,10	–	fl. 3,10			
9.	Verhouczi	10	fl. 4,34	–	fl. 3,64	fl. 0,40	fl. 0,30	
10.	Chukouichy	5	fl. 3,40	–	fl. 3,40			
11.	Domianichy	3[2]	fl. 2	–	fl. 2			
12.	Czernomerczy	3	–	–				
13.	Illicza	6[3]	fl. 4,54	–	fl. 4,54			
14.	Jelenouecz	4	fl. 3,10	–	fl. 2,30		fl. 0,80	
15.	Ottok	10	fl 10	–	fl. 9		fl. 1	
16.	Pobresye	10	fl. 7,60	–	fl. 2,80	fl. 0,60	fl. 4,20	
Ukupno		154	fl. 110,80	fl. 27,92	fl. 74,58	fl. 2	fl. 6,30	(MHZ XIX,42 – 50)

1 U popisu su upisani samo nasljednici pokojnog Ivana Bišćana, pa su bila barem 2, dok su ostali kmetovi poimence navedeni (MHZ XIX, 45).
2 Kmet Martin Domjanić nije platio daću, a iznos razrezanog poreza ne može se utvrditi zbog oštećenja registra (MHZ XIX, 47).
3 Zbog oštećenosti registra nije moguće odrediti razrez takse u Črnomercu i djelomično u Ilici. Iznosi koji nedostaju izračunani su na osnovi zbroja na kraju stranice registra i iskazani su u zajedničkom iznosu u Ilici. Svi kmetovi iz Črnomerca i Ilice uplatili su taksu (MHZ XIX, 47).

praha puščanoga, pa je ostao dužan varoši 13 funta puščanoga praha što je i u obračunu potvrdio.[125]

*

U varoškim knjigama opširno su uneseni i svi izdaci. Osim 1614. g. kada su iznosili fl. 1398 d. 36,[126] oni se u navedenim registrima kreću oko 550 fl. s izuzetkom 1656. kad su iznosili fl. 676 d. 31. Samo g. 1614. izdatak je bio u skladu s primicima, a svih ostalih godina izdatak je bio veći od primitka.[127] Nigdje nije zabilježeno da se razlika isplatila perceptorima[128] jer registri kojima raspolažemo ne prate primitke i izdatke uzastopno dvije godine.

Da bi slika varoških izdataka iskazanih u registrima bila potpunija, treba u pojedinim godinama neke varoške isplate opširnije obrazložiti. Za putne troškove najviše je isplaćeno g. 1656. pa zatim 1614, ali isplate su bile različite.

Grabant Mihajlo nosio je 1614. g. listove na Požunsku komoru i dobio je za trošak 6 fl., a sudac M. Vernić, koji je iste godine po zapovijedi senatora radi daće putovao u

---

[125] Kovačić je varoši uz potpis podnio ovakav obračun:

Primici:		Izdaci:
tisuća cigala à ren. fl. 3 za tisuću	ren. fl. 24	
11 vozova vapna à ren. fl. 1,	ren. fl. 11	
Ukupno primici	ren. fl. 35	
2. srpnja 1639. po zapovijedi suca papira 1 konac koji je primio notar		ren. fl. 2 d. 12
16. srpnja jednu helebardu,		ren. fl. 1 d. 40
14. srpnja 1640. zrnatog sira 27 funti à 10 d. f. poklonjen g. Palfiju,		ren. fl. 3 d. 30
30. srpnja 1640. zrnatog sira 26 f. à 10 f. i jednog tustog ovna,		ren. fl. 5 d. 40
19. rujna 1640. po nalogu perceptora M. Lackovića isplaćeno ciglaru		ren. fl. 20
	Ukupno	ren. fl. 33 d. 2

Računovođe su utvrdili sljedeće razlike u obračunu:

voz vapna ne može biti jeftiniji od 100 d. razlika	220 d.
cijena helebarde samo 1 fl. razlika 40 d.	
sir se mogao na trgu kupiti po 8 d. razlika	110 d.
	370 d.

Obračunana razlika kod obračuna Kovačevića 166 d.

Računovođe su utvrdili dug M. Kovačevića u iznosu od 536 d. ili rn. fl. 6 den. 56 i 13 funti puščanog praha i to su ovjerili svojim potpisima (MHZ XIX, 105 – 107).

[126] Godine 1614. varoš je isplatila 435 fl. općinskih dugova. J. Baboniću je vraćeno 180 fl., a Krušliju je isplaćeno fl. 255 za kmetove Iličance koji su kod njega bili u zakladu. Nije poznato da li su ti kmetovi bili samo jamstvo za pozajmljeni novac ili su u vrijeme dok su bili u zakladu imenovanom davali tlaku. U urbaru iz 1615. g. Ilica nije navedena, već tek u Registru kmetske daće iz 1665. (MHZ XIX, 70, Tablica 7). Iste godine općina je kupila za fl. 53 d. 50 vinograde. Bio je to siguran znak oporavka, jer je još 1602. god. za 30 fl. prodala u Gračanima Jurju Ternčeviću vinograd koji je uživao seljak Luka Cvetković. Za nabavu robe utrošila je fl. 120 d. 72, a za obrtničke usluge platila fl. 54 d. 32 (Tablica 1; MHZ XVII, 12, 13).

[127] Tablica 1.

[128] Završavajući obračun za 1639. g. računovođe su upisali da je grad ostao dužan perceptorima fl. 44 d. 70; god. 1650. upisano je da izdatak nadvisuje primitak za fl. 58 d. 78; u 1656. izdatak je bio veći za fl. 51 d. 90; dok za 1669. razlika nije upisana, iako je i te godine razlika bila fl. 49 d. 97 (MHZ XIX, 104, 180, 207, 259; Tablica 1).

Požun, dobio je 25 fl. Međutim za Januša dijaka kojem je za trošak isplaćeno 20 fl. nema nikakvog obrazloženja.[129] Godine 1656. bilo je drugačije s isplatom. Tomi Jurilovićiu plaćen je put u Požun po varoškom poslu 9 fl. No sucu J. Verniću koji je po varoškom poslu također išao u Požun dano je za "strossek" 50 fl., njegovim pomoćnicima, dvojici "touornika" koji su nosili vrijedne darove za "strossek" fl. 11 d. 20, a pratiocima Martinu Fronku i Jambreku isplatili su 8 fl.[130] Općina je bila manje darežljiva za one koji su išli na Keglevićevu svadbu. Nosili su doduše skupi dar, ali su za trošak primili samo 4 fl.[131]

Najvažniji izdatak varoši bile su plaće službenika. Jedino g. 1656. bile su manje od 300 fl. Godine 1639. izdaci za plaće iznosili su 66,81%, g. 1650. 55,34%, 1656. g. 41,13%, a 1669. iznosili su 69,90% ukupnih izdataka. Isplate u registrima kojima raspolažemo kreću se godišnje iznad 300 fl.[132]

No u usporedbi s izdacima za plaće u 16. stoljeću razlika je velika. Samo 1584. g. isplaćeno je 154 fl. god. a u ostalih 14 obračuna kojima raspolažemo za to stoljeće iznosi su manji. Još jedan zanimljiv podatak treba spomenuti. Među službenicima bio je redovno isplaćivan učitelj, osim g. 1560, a župnikovi prihodi bili su već 1548. 26 fl. a od 1584. g. 36 fl.[133] U plaćama službenika u 17. st. učiteljske plaće nema, a župnik od 1650. dobiva 16 fl.[134] U 17. st. u Gradecu postoji stara škola. Za komoru u toj školi g. 1615. kupljeni su pećnjaci i sagrađena je peć, a đacima su popravljene klupe.[135] Posebnu brigu gradska uprava je posvećivala svojoj župnoj crkvi Sv. Marka. Među službenicima je uvijek na platnoj listi bio i orguljaš. Najveću plaću od 89 fl. dobio je orguljaš g. 1614. Ne znamo njegovo ime ni zašto je isplaćeno toliko novca. Godine 1639. orguljašu Bernardu Monteu plaća se 25 fl., godine 1633. bio je čuvar ključeva Novih vrata, 1635. spomenuto je da je orguljaš. Obavljao je i posao tridesetničara 1635, 1637, 1639, 1647 – 1649. a nije bio izabran među predstavnike (prisežnike) općine. Godine 1647. upisano je da je i orguljaš crkve Sv. Marka, a zadnji put je naveden u varoškom registru iz 1650. kada mu je isplaćeno samo 14 fl. Već 1656. orguljaš je Grgur Ljuba sa sličnom plaćom, a g. 1669. orguljašu Ignatiusu plaćeno je 50 fl. Prilikom mise u crkvi Sv. Marka za pokojnika kneza Marića dijaci su pjevali s oltara,[136] a na Blaževo nakon izbora suca i njegove zakletve pred velikim oltarom Sv. Marka pjevalo se Tebe Boga hvalimo.[137] Već

[129] MHZ XIX, 67, 69, 63.

[130] Visina tih isplata ne iznenađuje, jer je općina g. 1656. za putne troškove isplatila više nego 1614. kada su raspolagali s dvostruko više novca za pokriće različitih izdataka. Međutim kada je po zapovijedi magistrata isplaćen trošak za varoški posao na saboru u Varaždinu, ime onih koji su tamo putovali nije spomenuto. I sluzi su platili fl. 1 d. 32, a za dva konja na kojima su jahali plaćeno je fl. 3 d. 40. No onaj koji je odnio list u Varaždin dobio je samo 48 d. (MHZ XIX, 195, 201).

[131] MHZ XIX, 167, 201, 195; Tablica 1.

[132] Tablica 10.

[133] Kampuš, Prilog poznavanju; Tabela V, 42,43.

[134] Tablica 10.

[135] MHZ XIX, 73, 74.

[136] 13. ožujka 1614. općina je platila sve troškove njegova pogreba: kupila je 6 lakata crnog platna, te "tropaia giolgio" za križeve i grob, platila je kapelana, đacima za povorku, zvonaru, pokopiću, drvodjelcu koji je izradio lijes, funtu ulja za karmine, funtu k hostijama, nešto pred smrt dana mu je i novčana pomoć te još neke sitnice pa je ukupno utrošeno fl. 5 d. 7 (MHZ XIX, 63, 64).

[137] G. 1670, 1672-1679, 1689. Te deum laudamus pjevali su koralisti Sv. Marka (MHZ XVIII, 201).

Tablica 10.
Plaće službenika i ostalih

	Broj	1614.	Broj	1639.	Broj	1650.	Broj	1656.	Broj	1669.
Ciglari	1	fl. 40 d. 80	1	fl.38 d. 40	–	–		–	1	fl.39
Orguljaš	1	fl. 89	1	fl. 25	1	fl.14	1	fl. 14 d. 50	1	fl. 50
Notari	1	fl. 32	1	fl. 22 d. 20	1	fl. 32	1	fl. 32	2	fl. 30 d. 18
Zvonari	1	fl.15	1	fl.16	2	fl. 20	2	fl. 20	2	fl. 20
Sluge varoški (serg)	1	fl.16	1	fl.16	1	fl.16	1	fl.16	1	fl.16
Grabanti	4	fl. 87	4	fl.92	2	fl. 40	2	fl. 45 d. 50	3	fl. 74
Vratari	2	fl. 24	3	fl. 36	3	fl. 44	3	fl. 36	3	fl. 36
Zapirači: Kamenih vrata, Dverca, Mesničkih vrata, Novih vrata	4	fl.16		–		–		–		–
Turnari	2	fl. 10 d. 70	1	fl. 12	1	fl. 12	1	fl. 12	1	fl. 12
Ostali	–	fl. 1 d. 50[1]	–	–	–	–	–	–	–	–
Plebani	–	–	1	fl. 10	1	fl.16	1	fl.16	1	fl.16
Španj	–	–	1	fl. 25	1	fl. 2 d. 40	–	–	–	–
Fiscusi	–	–	1	fl. 12	1	fl. 12	1	fl. 4 d. 20	1	fl. 12
Porculabi	–	–	1	fl. 17	1	fl. 28	1	fl. 28	1	fl. 28
Perceptori	–	–	2	fl. 24	2	fl. 24	2	fl. 24	2	fl. 20 d. 24
Dijaki	–	–	5	fl. 30	–	–	–	–		–
Procurator	–	–	–	–	1	fl. 25	–	–		–
Koristi	–	–	–	–	4	fl. 23	4	fl. 26	5	fl. 30
Onaj koji orgule zdiže		–	–	–	–	–	1	fl. 4		–
Orguljašu Pisaru reges		fl. 5[2] fl. 2								
Ukupno		fl.339		fl. 375 d. 60		fl. 308 d. 40		fl. 278 d. 20		fl. 383 d. 42

1. Isplaćeno Kurz Mihajlu, nameztnyku (MHZ XIX, 75)
2. Nije iskazano u dijelu obračuna "solutio officialium et aliorum" (MHZ XIX, 75).

prije 1628. g. pjevači crkve Sv. Marka bili su na Gradecu. Tada je došlo do nesporazuma zbog prehrane pjevača u isusovačkom seminaru. Konačno se provincijal isusovaca Lamorman nagodio 1644. g. s magistratom da isusovci nisu dužni za varoš hraniti u svom seminaru nijednog pjevača Sv. Marka.[138] G. 1650. i 1656. među službenicima su u varoškim registrima i 4 koralista. Osim u crkvi koralisti su pjevali i psalme nad mrtvacem. Varoška uprava je 1664. g. odredila da im nagrada iznosi dnevno pol rajnske forinte i ništa drugo osim jela i pića[139] Koralistu J. Cvetušiću plaćali su 1650. i 1656. g. 10 fl.[140] Osim Cvetušića g. 1656. svi ostali bili su novi pjevači.

G. 1669. broj koralista je isti, iako su i to novi ljudi, a prvi među njima je M. Jakovlić s plaćom od 10 fl. Među tim "slugama crkve Sv. Marka" kako ih naziva varoški registar iz te godine kao prinova je i I. Stanečić, solist koji je bio plaćen samo 4 fl.[141]

Na platnoj listi općine g. 1614. su 2 vratara, te četiri zapirača Kamenih vrata, Dverca, Mesničkih i Novih vrata.[142] U ostalim registrima navode se samo vratari koji zatvaraju glavna varoška vrata,[143] a za Dverce[144] nitko nije bio zadužen.[145]

Grabanti (gradski stražari) plaćeni su 1614. g. 24 fl. osim Vuka "kye wmerl polag rachuna" pa je dobio samo 15 fl. God. 1639. grabantu Pavlu koji sate zove isplaćeno je 28 fl.[146] Grabantu M. Radmanu koji je zvao sate plaćeno je 1656. g. 28 fl., a 1669. grabant Ištvan Meglić, "na varassu sztrasnik" plaćen je 28 fl.[147]

Na obrtničke usluge najviše je utrošeno 1614. godine. Te godine obrtnici su radili u Sv. Margareti, varoškoj crkvi u podgrađu. Zidari su flastrali, a pomagalo im je najmljenih 28 težaka, cimermani su popodili crkvu i radili na klecalima, staklar i kovač popravljali su prozore a povrh crkvenih vrata bojadisao je neki "malar".[148] Općina je potrošila bez plaće težaka fl. 21 d. 44. No zidari su bili zaposleni i na ostalim varoškim objektima. Zidali su vapnenicu, u vijećnici "ztrasnu hysu", ulicu od Kamenih vrata, a isplaćeno im je fl. 20 d. 2 te izvan plaće i ciglaru po zapovijedi suca fl. 5 d. 60.[149]

---

[138] MHZ XVIII, 194

[139] Dobronić, MHZ XVIII, Uvod, str. XXX. God. 1694. odlučeno je da koralist za pjevanje psalama za umrle može primiti 20 denara i hranu, a ako ubire drugačije, bit će maknut iz službe i kažnjen (MHZ XVIII, 327).

[140] M. Sidić dobio je 8 fl, J. Jambrić 4 fl, a Drukčević samo 1 fl. (MHZ XIX, 180, 207).

[141] Popis "sluga" crkve Sv. Marka počinje sa župnikom N. Stuparićem, orguljašem Ignatiusom, zatim još tri korista, a završava sa dva zvonara Sv. Marka (MHZ XIX, 257, 258; Tablica 10).

[142] MHZ XVIII, 334, 341, 346, 349.

[143] Po zapovijedi magistrata vrataru Novih vrata gumbaru Janušu isplaćen je stari dug iz 1655. 3 fl. (MHZ XIX, 196).

[144] God. 1696. potvrđuju se vratari Kamenih, Mesničkih, Novih vrata a među njima i za Dverce Petar Habić i određuje se svakome godišnja plaća od 12 fl. (MHZ XVIII, 334).

[145] Tablica 10; M. Kolarić vratar Mesničkih vrata bio je 1650. g. plaćen 20 fl. jer je zvao sate. G. 1656. nije zvao sate i bio je plaćen kao ostali vratari, a sate je zvao varoški sluga P. Domitrović (MHZ XIX, 180, 207).

[146] Mikula je dobio 24 fl., a ostala dva po dvadeset. G. 1650. grabantu Jurju, kome je prst odsječen, po zapovijedi suca isplaćeno je 23. prosinca fl. 3 d. 20 (MHZ XIX, 75, 102, 296).

[147] Grabant I. Koberlin dobio je također 28 fl. a J. Verbanić za plaću 18 fl. (MHZ XIX, 259).

[148] MHZ XIX, 69 – 71, 73, 74.

[149] MHZ XIX, 68 – 71, 73, 67.

Darovi i gozbe bili su veliko opterećenje za varošku blagajnu. Godine 1650. izdano je za darove i gozbe 17,52% od ukupnih izdataka, a 1656. čak 31,44 %.

Po nalogu suca ili magistrata gozbe su pripremali u različitim prilikama, a darove su davali uglednicima da bi sačuvali njihovo prijateljstvo, ostvarili neku materijalnu korist ili izmolili smanjivanje nekih velikih novčanih obveza koje je općina teško namirivala zbog oskudnih sredstava kojima je grad raspolagao. Troškove za gozbe i darove perceptori su iskazivali u novčanim iznosima u registrima varoških izdataka, no oni su za te potrebe dijelili osobito vino i žitarice, i to ponajviše po nalogu suca a katkada i magistrata.[150]

Na uskrsni utorak 1614. g. Gradec je gostio zagrebačkog biskupa Petra Domitrovića, neke kanonike i dva isusovca. Prisutni su bili senatori i uglednici a o tome govori "potrossek". Nabavljeno je govedine, jedno tele, dva volovska jezika, fileki, tri tusta kopuna, jedan zec, guska, dvije teleće glavice i jetrica.[151] Nešto skromnije sudac je pogostio tridesetničare kada su došli u Gradec. Za večeru je kupljeno pol teleta, 4 funte govedine i 2 kopuna, a začin je trošen od gozbe preostale s biskupom.[152]

I 23. studenog ponovno je biskup Domitrović s nekoliko kanonika i senatora gost na ručku kod suca. Nazočnost biskupa i kanonika upućuje na zaključak da je spor Gradeca i Kaptola oko trgovine i sajmišta konačno riješen.[153]

God. 1656. dikatori koji su došli obići varoške kmetove vjerojatno radi provjere razreza kraljevske daće u varoškim selima bili su gosti sučevi dva puta na objedu i jednom na večeri.[154]

Obilni ručkovi pripremani su kada su na Gradecu održavane različite parnice. U sudskom sporu s Lukačem dijakom g. 1614. utrošeno je fl. 3 d. 67, kod čizmešije Mihajla g. 1639. prilikom parnice s Jalkocijem utrošeno je fl. 12 d. 45 a taj veliki izdatak upisan je bez obrazloženja. U lipnju i srpnju 1650. g. prilikom parnica za varoške kmetove s Haraminčićem za dva objeda potrošeno je fl. 9 d. 85, a u parnici s Orehocicom kod podžupana Januša dijaka fl. 6 d 40.[155]

Početkom svibnja 1656. prilikom parnice u povodu oporuke Martina dijaka potrošeno je kod podžupana Ivana Ručića za objed na tri stola gospode fl. 10 den. 65.[156] Na

---

[150] Na kraju registra perceptori su upisivali kome i koliko su izdali vina i žitarica. G. 1614. upisano je izdavanje vina i žitarica, g. 1639. samo žitarica, g. 1650 upisivali su izdavanje vina do 13. srpnja bez oznake količine, a izlaz žitarica bio je dobro ubilježen, 1656. upisano je izdavanje žitarica, dok je za vino navedeno kome je bilo izdano bez oznake količine. Godine 1669. izdavanje vina i žita uredno je vođeno (MHZ XIX, 76 – 85, 103, 153 – 157, 182 – 189, 259 – 265).

[151] Uz to je kupljeno mnogo začina: muškatnog cvijeta, slatkih korica, klinčića, đunđibera, grozdica, safrana, cukora, papra, reskasse, konfette, te još slanine, soli, mlijeka i kruha. Na tu gozbu utrošeno je fl. 8 d. 88 (MHZ XIX, 65).

[152] Sljedeći dan tridesetničari su bili na ručku kod biskupa, a na večeri opet kod suca. Potrošeno je pol teleta, plućica s jetricama i obilno kruha. Općina je češće gostila kraljevske tridesetničare, jer su građani i stanovnici prilikom izvoza plaćali carinu u korist vladarskih prihoda. (MHZ XIX, 66, 67).

[153] Tom je prilikom osim obilja začina kupljeno govedsko meso, bravina, tri jezika, vampi, svinjski okrajci, 8 kopuna, dvije guske, kruh, tri funte slanine, jedna funta ulja, pola pinte octa, jabuka i šipaka i utrošeno je fl. 8 d. 14 (MHZ XIX, 72).

[154] Tada je potrošeno 5 fl., dijak koji je vodio dikatore k varoškim kmetovima dobio je "zapitka" 80 denara, a dikatorima je po nalogu suca "prikazano" fl. 9 d. 60 (MHZ XIX, 197, 198).

[155] MHZ XIX, 67, 96, 172, 174, 176.

[156] MHZ XIX, 198.

zapovijed magistrata na komesare Danijela dijaka, Budora, Tomasa dijaka, Malenića i njihove sluge koji su došli radi nekih "rachunou iliti harmicze" potrošeno je fl. 58 d. 77, zajedno s objedom na tri stola kod podžupana na kojem su bili gospodin biskup, Keglević i ostala gospoda.[157] I konačno za objed kod gospodina podžupana 11. studenog iste godine kada je Zlaković prema oporuci Martin dijakovici predao novac perceptori su isplatili fl. 6 d. 5.[158] Treba spomenuti da je zagrebački biskup bio i u lipnju na Gradecu. On je tada krizmao ljude kod Sv. Duha pa je tamo i objedovao. Ručak je bio svečan a tom je prilikom utrošeno fl. 10 d. 74.[159]

Martin dijak od Dominkovice obavljao je neke poslove za općinu. Njemu je g. 1650. isplaćeno 8 fl. kada su išli na komisiju u Varaždin. Prilikom parnice o njegovoj oporuci općina je pozvala brojne goste na ručak. Naime, on je kao i mnogi odličnici na Gradecu pozajmio od varoške ubožnice 700 rajnskih forinti. Vjerojatno je trebalo utvrditi kako će se dug vratiti, jer je dio tog novca ostao kod njegove žene.[160]

I g. 1669. potrošeno je fl. 5 d. 58 na objedu kod suca prilikom jedne parnice,[161] ali je bilo mnogo skromnijih ručkova i večera kao npr. 1614. g.[162] ili g. 1639. kada se plaćalo od 16 d. do fl. 1 d. 15 pa su za dva objeda i četiri večere potrošena samo 3 fl.[163]

Članovi općinske uprave gostili su se također nakon što su obavili neke varoške poslove. God. 1650. kod suca je potrošeno fl. 7 d. 38 na gospodu koja su gledala krčevine, a fl. 5 d. 32 kada su išla gledati vapnenice.[164] Skromniji izdatak za kruh i vino u iznosu od fl. 1 d. 12 potrošen je kod suca kada su gospoda iz Kaptola u lipnju išla gledati Gašpara.[165] Na gospodu i prisežnike mnogo je potrošeno kad su išli gledati potok kod Sv. Duha, a g. 1669. potrošeno je fl. 6 d. 56 za objed kada su gospoda procjenjivala slamu.[166]

U Gradecu su svečanim povorkama obilježavali velike blagdane Uskrs, Ivanje, Malo i Veliko Tijelovo. G. 1614. pred "sacramentom" su igrali svirači, a 1639. na Uskrs je "puhal" trubač.[167] Već na Ivanje kupljene su kruške, trešnje i konfekti i potrošeno je fl. 2 d. 40. Grabanti koji su na Tijelovo pomagali nositi mužare dobili su 16 d. za kruh

---

[157] MHZ XIX, 189, 199.

[158] Samo se prilikom prvog objeda spominje da je riječ o podžupanu Ivanu Ručiću, a vjerojatno se o istom podžupanu radi i onda kada nije navedeno njegovo ime (MHZ XIX, 204).

[159] MHZ XIX, 199.

[160] 20. travnja 1657 "Recognoscit inclita sedes da je pri Martin diakouicze... ostalo renenses 150 od oneh 700 ranisky..." (MHZ XVIII, 134).

[161] MHZ XIX, 251; iste godine nakon suđenja trojici tata za objed je potrošeno fl. 7 d. 28 (MHZ XIX, 256).

[162] Kada je knez Samsinoci kod suca nekakve "varaške lizti pizal", kupljena su dva funta mesa i kopun za 18 d. (MHZ XIX, 68).

[163] MHZ XIX, 94, 95, 101.

[164] MHZ XIX, 173, 174.

[165] Bio je to neki bolesnik. Za trud je gospodi iz Kaptola isplaćeno fl. 2 d. 40. Gašpar je umro u srpnju, a općina je tada isplatila još 6 fl. "barberu" koji ga je liječio (MHZ XIX, 173, 174).

[166] MHZ XIX, 201, 253.

[167] Gudači su dobili 16 d., a trubač 20 d. U oba slučaja perceptori su upisali samo "dalizmo" (MHZ XIX, 68, 95).

kao i oni koji su na Malo Tijelovo išli pokraj zastave.[168] God. 1650. u uskrsnoj povorci djetići koji su hodali s raspelom dobili su 40 d., trubaču za dar istu svotu, a bubnjaru i "faifaru" po zapovijedi suca perceptori su za kruh dali 10 d.[169] Već 16. lipnja na Tijelovo potrošili su na "puksmestra", bubnjara, piskača i one koji su mužare raznosili "na frostukel i na oktavu" fl. 2 d. 16.[170] A 25. lipnja na Ivanje upriličena je raskošna večera.[171] Nešto skromnije izdatke nalazimo u registru iz 1656. g. Tada su na Veliko Tijelovo puksmestru i zastavniku platili doručak, a na Malo Tijelovo ručak.[172]

Prilikom poklada na Gradecu je bilo veliko narodno veselje.[173] No 1650. g. na poklade su "igralli y derkali perstencza",[174] a već nakon šest godina za darove i za gošćenje "poleg sztaroga običaja" potrošeno je fl. 13 d. 15.[175] Međutim g. 1664. donesena je odredba da se nepotrebni troškovi za fašnik i za blagdan rođenja Sv. Ivana Krstitelja za ovu godinu ukidaju.[176] U registru iz 1669. nema izdataka za poklade i Ivanje, a skromni su za Uskrs, Malo i Veliko Tijelovo.[177] G. 1697. zaključeno je da se prvog dana poklada ponovno uvede dobar stari običaj i ustanovi igra kopljem. Darove za igrače priskrbit će fiskus dr. Paczalia, a hranu će namaknuti općina.[178]

Općina je nastojala, kao što je rečeno, darovima steći naklonost uglednih ljudi na čiju je pomoć računala prilikom rješavanja teškoća u kojima se pokatkad našao Gradec. G. 1614. banu su poklonili kruha za 60 d., a Zrinskom 12 pilića, 3 guske i 25 f. mesa.[179] Darežljiviji su bili 1650. kada su dali na dar banu 15 pinta vina i 80 funta mesa, a nekom Mikuliću potrošili su za konfekt fl. 6 d. 20.[180] G. 1656. kada se održavao u lipnju sabor perceptori su na zapovijed suca dali banu dar vrijedan fl. 3 d. 80, a u studenom su kupili vina za 40 d. No najskuplji dar, pozlaćeni mač na remenu vrijedan fl. 28 d. 64, dobio je

---

[168] 20. d. isplaćeno je onima koji su puške nosili na Malo Tijelovo, zatim 60 d. trubaču za svirku na Veliko i Malo Tijelovo, te bubnjaru i "onomu koye pizkal" na Margaretinje, Tijelovo i Ivanje isplaćeno je 48 d. (MHZ XIX, 97, 98).

[169] MHZ XIX, 170.

[170] Tog su dana dijaci dobili 4 d. za kruh, jer su bili u povorci (MHZ XIX, 172).

[171] Po zapovijedi suca perceptori su kupili 1 1/2 vagana pšenice od koje su se pekli kruh i pereci, 3 funte konfekta, trešnje, mandale, putra, jaja i brašna za gibanice i 175 pinta vina. Za hranu i piće utrošen je veliki iznos od fl. 31 d. 69. Samo onima koji su služili i srebro donosili i odnosili isplaćeno je 60 d. a Gračancima koji su "mayku ili kresz" donijeli dano je "zapitka" 60 d. (MHZ XIX, 172, 173).

[172] Za Ivanje je potrošeno za konfekte i ostalo fl. 6 d. 43. a kmetovima koji su donijeli maiku dano je za kruh 12 d. (MHZ XIX, 196. 197, 200).

[173] Godine 1614. u registru nije ubilježen nikakav izdatak, a 1639. na remenje, klobuk, nos i karte potrošeno je fl. 3 d. 95 (MHZ XIX, 95).

[174] Za konfekt, za fige i darove utrošeno je fl. 3 d. 41 (MHZ XIX, 168).

[175] MHZ XIX, 196.

[176] Kao obrazloženje je navedeno da se ukidaju "ob certas causas et rationes" (MHZ XVIII. 171).

[177] MHZ XIX, 249, 250, 251.

[178] Dobronić, MHZ XVIII, Uvod str. XLI. Dr. Paczalia je izabran 1692. za građanina, a četiri godine kasnije i za senatora (MHZ XVIII, 318, 332).

[179] Te godine je neki knez Poserel odnio 3 lakta skrleta na dar Jančec Mihajlu, a Janus dijak je odnio tri kune na "Ugre" kamo je išao po neke "testimonialiste". Za te darove općina je potrošila fl. 20 d. 10 (MHZ XIX, 67, 72, 74).

[180] MHZ XIX, 177, 179.

Keglević za svoju svadbu.[181] Te su godine na zapovijed magistrata dali rektorima Kongregacije svetog tijela Kristova dar vrijedan fl. 4 d. 76.[182] Općina je 1669. kupila za gospodu na saboru 70 pinta vina.[183]

Svi navedeni darovi bili su upisani u varoškim registrima među novčanim izdacima, ali bilo je poklona u vinu i žitaricama koje su perceptori izdavali također po nalogu suca i magistrata i bilježili količinski u dijelu registra o izlasku vina ili žitarica.

O trošenju vina sačuvana su samo dva popisa u kojima su izdaci vina upisivani po količini. Godine 1614. potrošena je na gozbe i darove 481 p. ili 55,74 % a 1669. g. 2.349 1/2 p. ili 23,38 %.[184]

Budući da su vino rijetko kupovali, za gozbe i darove obilno se trošilo varoško vino. U velikim gozbama 1614. kad je dva puta bio počašćen biskup, vino nije kupljeno, ali je od varoškog vina potrošeno 198 p.[185] Za ručkove tridesetničara sa Sutle, poštaru, knezu Samsinociju utrošene su 23 p., a samo nakon parnice za Lukača dijaka utrošene su 52 pinte.[186] U svibnju za dvije večere s tridesetničarom i nekolicinom "ztarresseh" izdana je 31 p. vina.[187] Na Veliki četvrtak dane su u crkvu Sv. Marka 22 pinte, prisežnicima 13 p., a na blagdan Sv. Blaža u veljači 1615. kada je biran općinski sudac prisežnicima su dane 64 pinte.[188] Kada je varoški sudac zamolio kneza Malenića da se zauzme kod Komore za daću i ostala dugovanja varoši i da se i u saboru založi za grad, on je to obećao i dobio je 4 p. vina.[189] Općina je izdavala vino i za pružene usluge. Prisežnicima koji su na Markov i Božićni sajam pomagali perceptorima ubirati trgovinu dano je 11 p., a želirima za istu uslugu na Margaretskom i Kraljevskom sajmu izdana je 21 p. vina.[190]

G. 1650, kao što je naglašeno, perceptori su izdavali vino bez oznake količine. Točilo se prilikom poklada u vijećnici. Na Veliki četvrtak dano je vina u crkvu Sv. Marka, zatim puksmeštru, bubnjaru, piskaču, dijacima i kmetovima koji su bili u tijelovskoj procesiji. Dar u vinu dobili su kapucini, a vino je podijeljeno građanima koji su ubirali trgovinu na Cvjetnom sajmu i kmetovima koji su čuvali Margaretski sajam.[191]

---

[181] MHZ XIX, 199, 200, 196.

[182] MHZ XIX, 206. No nisu zaboravljeni ni predstavnici redova. Još 1650. darovali su isusovačkom provincijalu 1 ovna, 4 kopuna i 2 guske, a g. 1669. ovna, 3 guske, 8 pilića i 2 kopuna, g. 1656. potrošeno je za dar isusovačkom provincijalu fl. 2 d. 80, za dar kapucinskom provincijalu fl. 1 d. 68, a za milostinju prioru dominikanaca fl. 4 d. 76. (MHZ XIX, 176, 253, 204, 206).

[183] Na zapovijed suca i magistrata banu je poklonjeno 95 funta govedine. Prije održavanja sabora bijelili su veliku sobu u vijećnici. (MHZ XIX, 252, 253).

[184] Tablica 11. Ni taj popis ne daje sve podatke jer je perceptor unio da je potrošen za varoški posao jedan sud vina, bez obrazloženja o poslu i o količini vina i na drugom mjestu je također upisao da je potrošeno vino na druge varoške potrebe "kotere nisam mogel onde poztaviti". (MHZ XIX, 261, 262).

[185] I ribičima koji su za svaki objed lovili ribe dano je 8 pinta. U gozbi na uskrsni utorak utrošene 132 p. perceptor nije iskazao u zbroju na koncu stranice. (MHZ XIX, 77, 80).

[186] MHZ XIX, 76, 77, 78.

[187] MHZ XIX, 78.

[188] Đaci su za Uskrs dobili 6 p, a za Božić 3 p. (MHZ XIX, 76, 81, 77, 81).

[189] MHZ XIX, 79.

[190] MHZ XIX, 77, 79, 80.

[191] MHZ XIX, 166, 167.

Tablica 11.

Trošenje vina g. 1614. godine 863 pinte ili 53,94 cub (MHZ XIX, 76 – 81)

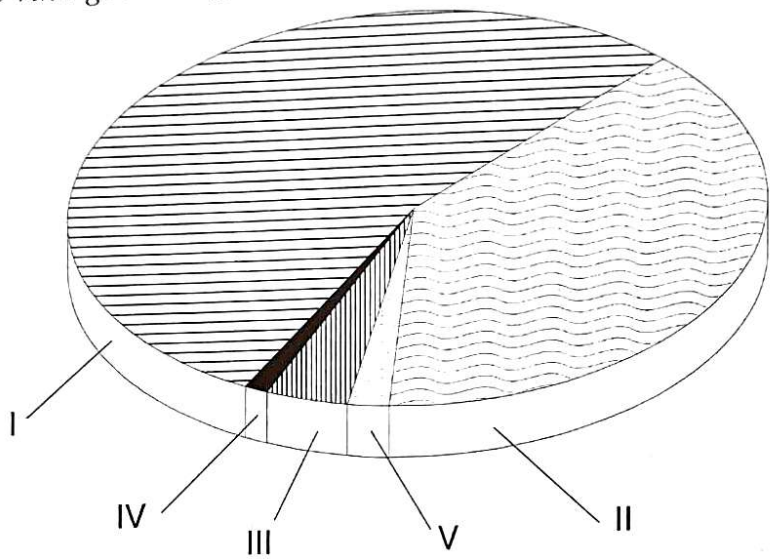

I - gozbe i darovi 481 p. ili 55,74% od ukupne količine vina
II - usluge općini 340 p. ili 39,40% od ukupne količine vina
III - drozga i potčepineje 36 p. ili 4,17% od ukupne količine vina
IV - plaće i nagrade 2 p. ili 0,23% od ukupne količine vina
V - ostalo (pretakanje vina 222 p. nije iskazano) 4 p. ili 0,46% od ukupne količine vina

Trošenje vina 1669. godine 10092 pinte ili 630,75 cub. (MHZ XIX, 259 – 263)

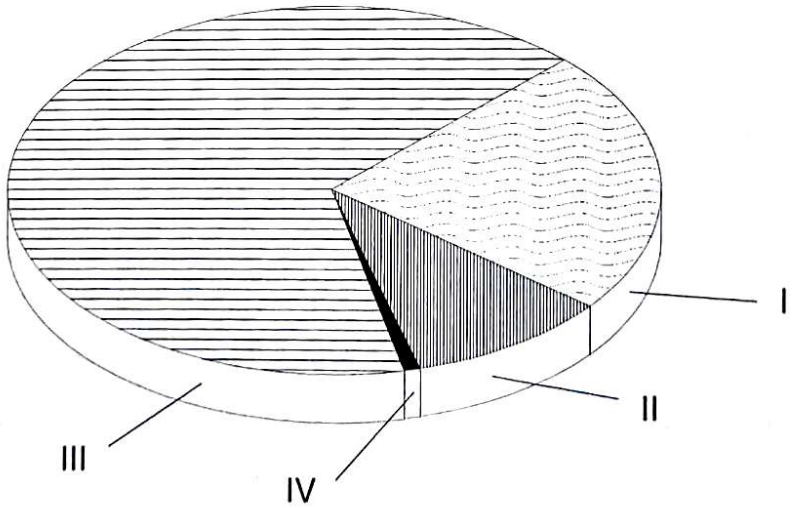

I - gozbe i darovi 2349 1/2 p. ili 23,28% od ukupne količine vina
II - usluge općini 1016 1/2 p. ili 10,07% od ukupne količine vina
III - prodaja vina 6.720 p. ili 66,59% od ukupne količine vina
IV - ostalo 6 p. ili 0.06% od ukupne količine vina

Isto je bilo i 1656. g. Količina vina upisana je samo za Zrinskog. Njemu su za dar dali 4 korsole vina, a povrh toga 6 korsola za ručak i večeru zbog izgreda nekih djetića koji su na poklade ranili njegova slugu. Darove u vinu dobio je Nikola Erdedy, karlovački general, kapucini i brojni uglednici.[192]

G. 1669. grožđe je obilno rodilo. Zbog toga je i trošenje vina posve drugačije nego npr. god. 1614. kada za tu potrošnju raspolažemo količinskim pokazateljima. Za gozbe i darove 1614. potrošeno je samo 10,47 %, a za usluge općini 33,45 % od količine vina koja je za te svrhe podijeljena 1669. godine.[193] U svom Izlasku ili potrošku vinskom za god. 1669. perceptori su iskazali da je prodano vina 6720 p., a u "Rachunu za letto 1669." upisali su prodaju 5 sudova vina i primitak od fl. 127 d. 32.[194] Za zajedničku prodaju 3 suda vina ne znamo broj vedara drozge ni cijenu po vedru. No na osnovi podataka kojima raspolažemo za dva suda zaključujemo da je prodano oko 8060 pinta vina ili 1340 pinta više nego što je iskazano u izlasku. Razlika je nastala zbog toga što je u Izlasku ubilježena prodaja 4 suda vina, to jest 105 vedara vina, prodano je 5 sudova vina,[195] a samo za večeru na Tri kralja 480 p. vina. U crkvu Sv. Marka na Veliki četvrtak dali su 144 p.[196] Za Uskrs je po nalogu suca dano kapetanu 16 p., a djetićima 96 p.[197] Za Uskrs, Tijelovo, Malo Tijelovo i oko Božića kapucini su dobili 276 p. vina. Puksmeštar i kapetan dobili su na Tijelovo 64 p.[198] Obilno se vinom nagrađivalo i za usluge općini. Za ubiranje trgovine na cvjetničkom, tijelovskom, šimunskom i božićnom sajmu za njihove večere izdane su 263 p. vina.[199]

Žitarice koje je općina dobivala na svojim posjedima i od kmetova prodavali su,[200] a davali su ih za darove ili trošili prilikom gozba te za naplatu drugih usluga umjesto novca. S najviše žitarica općina je raspolagala 1614. g., a najmanje količine iskazane su 1639. g. Spomenute 1614. g. za gozbe i darove izdano je 61,2 qr. žitarica ili 23,70 %, a za sjeme 121,3 qr. ili 46,98% ukupne količine žitarica koje su podijeljene u plodinama.

---

[192] Vino je trošeno za dva objeda i večeru dikatorima, nakon parnice oko oporuke Martina dijaka, komesarima kad su došli radi računa tridesetine, te djetićima, piskaču i bubnjaru koji su bili u uskrsnoj povorci. Općina je vinom nagradila i one koji su ubirali trgovinu na Markovu sajmu (MHZ XIX, 187, 189).

[193] Tablica 11.

[194] Za dva suda znamo točno koliko je bilo vedara vina, drozge, te cijenu po vedru u iznosu od 24 groša ili 6 d. za pintu.

[195] MHZ XIX, 244, 261. Te godine vino se obilno trošilo. Za šest objeda izdano je 1088 p. Za objed nakon suđenja trojici tatova potrošeno je 288 p. (MHZ XIX, 262).

[196] MHZ XIX, 259, 260. Oni koji su na Veliki četvrtak posluživali vino u crkvi "pro chena domini" dobili su 32 p. (MHZ XIX, 260).

[197] Bubnjar i faifar dobili su 2 pinte, a porkolab 1 pintu (MHZ XIX, 260).

[198] Bubnjar piskač, oni koji su nosili mužare, grabanti i vratari dobili su 11 1/2 p., a puksmeštar i ostali dobili su za Malo Tijelovo 80 p. (MHZ XIX, 260, 261, 263).

[199] Za tijelovski, šimunski sajam dano je grabantima i vratarima 10 p. vina; cimerman i grabanti dobili su 16 pinta vina jer su "table na ore" postavljali, a zidar Bartol dobio je 64 p. "zaradi della Meznichkeh vrat". Općina je nagrađivala vinom i druge usluge. Tako su oni koji su išli po tate, koji su pratili i vozili tata na pogubljenje dobili 80 p. vina (MHZ XIX, 260 – 262).

[200] Prodane žitarice iskazane su u Tablici 1, izdatak u plodinama u Tablici 12 u kojoj je po godinama upisan ukupni ulaz žitarica. Postojeće razlike mogu se pripisati nemarnosti perceptora i nedovoljnoj kontroli. Kao najočitiji primjer navodim da su g. 1639. perceptori primili 329 qr. žitarica, prodali nisu ništa a podijeljeno je samo qr. 21 v. 3.

Za dar su perceptori najčešće poklanjali zob g. 1650, 1656. i 1669, a 1614. g. najviše su podijelili ječma i pšenice. I za usluge općini davali su proso 1614. g., pšenicu i zob 1650, 1656. i 1669.[201]

Po nalogu senata 1614. perceptori su franjevcima dali na dar 5 qr. prosa, zatim žita dijacima za Uskrs 1 qr, župniku 11 qr, ječma za dar tridesetničarima 7 qr 1 v., banu 2 qr, Zrinskome 2 qr.[202] Za usluge općine iste godine dano je kolaru, ciglaru, onima koji su ciglenicu čistili ječma 4 qr, mlacima koji su ječam mlatili 3 qr. i prisežnicima "na merenje mertukov" 4 qr. ječma.[203] God 1656. na dar je dano 52 qr. 3 1/2 v. zobi brojnim uglednicima.[204] Prilikom održavanja sabora 8. lipnja banu su dali na dar 3 qr. zobi, a 17. lipnja dali su 2 qr. 1 v. zobi Petru Zrinskom koji je prilikom putovanja u Ozalj navratio u varoš.[205] God. 1669. 5 qr. zobi dali su bilježniku Baniću, a kada se održavao sabor, dali su zob banu, Erdediju, vicebanu, Čikulinu svakome po qr. 2 v. 2, Kegleviću 2 qr, a nešto manju količinu još nekim odličnicima.[206]

Dio prihoda kojima je općina na Gradecu namirivala varoške izdatke ostvarivan je na gradskim oranicama ili vinogradima velikim dijelom tlakom varoških kmetova a dijelom i od desetine isporučene s njihovih posjeda ili gornice iz njihovih vinograda.[207]

Ukupan primitak žitarica

Godina	proso	pšenica	zob	hajdina	ječam	pira	hers	skorzica	sivica (szinicha)	Ukupno	Dokument
1614.	qr. 566	qr. 144	qr.67 v.1	qr.33	qr. 72 v. 2	–	–	–	–	qr.882 v.3	MHZ XIX, 53, 54
1639.	qr. 143	–	qr.111	qr.32 v.2	qr. 38	–	qr.4 v.2	–	–	qr. 329	MHZ XIX, 104
1650.	–	qr. 61	qr.43	qr.7 v.2	–	–	qr.2 v.3 1/2	–	–	qr. 114 v.1 1/2	MHZ XIX, 153
1656.	–	qr.226 v.1/2	qr.117 v.1	qr.1 v.3	qr.14 v. 1/3	qr.1	v.2 1/2	qr. 28 v. 1/3	–	qr. 388 v. 3 2/3	MHZ XIX, 181
1669.		qr. 81 v. 1	qr.91	qr.6	qr.5 v. 2 1/2	qr.1 v.1	–	–	qr. 1 v. 3	qr. 186 v. 3 1/2	MHZ XIX, 248

God. 1614. primljen 1 qr. soli, a 1669. qr. 15 v. 3

[201] Tablica 12.

[202] MHZ XIX 82, 84. Mnogim odličnicima perceptori su davali po 1 qr. ječma (MHZ XIX, 84, 85).

[203] MHZ XIX, 82, 83.

[204] Na zapovijed magistrata dano je u ožujku Terzačkom, Zrinskom, Draškoviću, Muskonu, Erdediju, Kegleviću i Čikulinu 18 qr, u travnju generalu karlovačkom 3 qr. 1 v, u svibnju na dar Rauhu kada je na Gradecu boravio nekoliko dana kao komesar zbog varoških računa 4 qr. 1 v., drugim komesarima Budoru, Maleniću i Tomasu dijaku dano je 6 qr. 1 v. (Tablica 12; MHZ XIX, 184, 185).

[205] MHZ XIX, 186.

[206] MHZ XIX, 263.

[207] Vidi opširnije: I. Kampuš, Die Lage der städtischen Untertanen des Zagreb (Agramer) Gradec im 16. und 17. Jahrhundert, Burgenland in seiner pannonischen Umwelt, Burgenländische Forschungen VII, Eisenstadt 1984, 193–205; Isti, Prilog kon poznavanjeto na položbata na kmetovite na zagrepskiot Gradec vo XVII vek i učestvoto na zemjodelskite proizvodi vo gradskite prihodi i rashodi, Istorija XX, 2, Skopje 1984. 123–135).

Tablica 12.

Izdatak žitarica u plodinama

god.	Vrsta žitarice	Gozbe i darovi	Usluge općini	Prodaja	Plaće i nagrade	Sjeme	Razno	Ukupno	Ukupno svih žitarica
1614. (MHZ XIX, 81-85)	proso	qr. 6 v. 3	qr. 12 v. 1	–	qr. 9	qr.48 v. 1	qr. 28	qr. 104 v. 1	
	zob	qr. 1	v. 1	–	–	qr. 22	qr. 3	qr. 26 v. 1	
	pšenica	qr.13	–	qr. 23	–	–	qr. 2	qr. 38	
	ječam	qr.30 v. 3	qr. 1 v. 1	–	–	qr.33	qr. 2 v. 1	qr. 67 v. 2	
	hajdina	–	–	–	–	qr. 18 1/2	qr. 4	qr. 22 1/2	qr. 258 1/2
1639. (MHZ XIX, 103,104)	ječam	qr.6	–	–	–	–	qr. 7	qr. 13	
	zob	qr.4	qr. 2 1/2	–	–	–	–	qr. 6 1/2	
	haidina	–	qr. 1	–	qr. 1	–	v.1	qr. 2 v. 1	qr. 21 v. 3
1650. (MHZ XIX. 153-157)	pšenica	–	qr. 15 v. 1/2	qr.26 v. 2	qr. 1 v. 2	–	qr. 18 v. 1/2	qr. 61 v. 1	
	haida	–	–	qr. 3	–	qr. 4 v. 1 1/2	v. 1/2	qr. 7 v. 2	
	hers i zorzica	–	–	qr. 2 v. 3 1/2	–	–	–	qr. 2 v. 3 1/2	
	zob	qr.4 v. 1 1/2	qr.7 v.2	qr. 6	qr. 2 v. 1/2	qr. 18 v. 2	qr. 4 v. 2 1/2	qr. 43 v. 1/2	qr. 114 v. 3
1656. (MHZ XIX, 182-187)	pšenica	v 2	qr. 16 v. 3	–	qr. 7 v. 1	qr. 3 v. 3	qr. 33	qr. 61 v. 1	
	skorzica	qr. 1 v.1	qr. 2 v. 2	–	qr. 23 v. 1	–	qr. 2 v. 1	qr. 29 v. 1	
	hajda	–	–	qr. 1 v. 3	–	–	–	qr. 1 v. 3	
	ječam	–	qr. 1	qr. 5 v. 1/3	qr. 7 v. 3	–	v. 2	qr. 14 v. 1 1/3	
	zob	qr.52 v. 3 1/2	qr. 7 v. 2	qr. 3 v. 2	–	qr. 18	qr. 1 v. 1	qr. 83 v. 1/2	qr. 189 v. 2 1/2 1/3
1669. (MHZ XIX. 263.265)	zob	qr. 26 v. 2	qr. 10 v. 1	–	–	qr. 18 v. 1	v. 3	qr. 55 v. 3	
	haida	–	v. 1	–	–	qr. 3 v. 2	–	qr. 3 v. 3	
	žito	–	qr. 12 v. 1/2	–	qr. 2	qr. 5 v. 1	qr. 3 v. 2	qr. 22 v. 3 1/2	
	hers	–	qr. 1 v. 1/2	qr. 1	–	qr. 2 v. 2	qr. 2 v. 2	qr. 7 v. 1/2	
	ječam	–	v. 1	–	–	–	v. 2	v. 3	qr. 90 v. 1

G. 1614. kad je varoš raspolagala s više novca najmljeni su za neke poslove težaci koje su platili 12 denara na dan ili 13 i 14 d. o njihovoj hrani. Već u travnju 12 težaka radi u vapnenici. Čizmešija Blaž unajmljuje težake za kopanje vinograda, a također i 21 težaka koji su otkopali župnikovu "puztiku" i plaćeni su 14 d. po danu.[208] U registru izdataka te najmljene radnike nazivaju i Kranjcima. Tako su Kranjci "na klauftre" kamen razbijali uz novčanu naknadu od fl. 1 d. 32, a neki Kranjci su mlatili ječam uz nagradu od 8 d. za meso, pa opet Kranjci koji su uz nagradu 1 fl. iskopali i iskrčili međe župničke zemlje pod Manduševcem.[209] Uz zidare koji su radili na crkvi Sv. Margarete unajmljeno je 28 težaka, a uz zidara koji je od "Kamenih vrata ulicu zidal" unajmljena su 34 težaka.[210] Kmetovi su prešali općinsko grožđe i mošt ulijevali, pa im je za kruh i meso plaćen d. 21.[211] G. 1639. u vapnenici su radili špan i folnogi. Isplaćivano im je po d. 4 za kruh, a kad je isplaćeno 8, 12 ili 16 d., vjerojatno su tada radili 2, 3 ili 4 dana.[212] Iz zapisa "dali smo spanu na kruh kada su želi d. 4" jasno je da je špan u srpnju nadzirao žetvu u kojoj su radili kmetovi.[213]

U listopadu se prešalo grožđe i stavljali novi obruči na bačve. Posao su nadzirali špan i folnogi, a obavljali su ga kmetovi. Iako je perceptor upisao da je "onem" koji su prešali dao po dva puta na svijeće i kruh 34 d., za one koji su sudove nabijali i prešali isplatio 20 d., iz upisa da su španu dali 44 d. što je potrošio na obruče i kmetove jasno je tko je obavljao te poslove. I zapisi u registru iz 1650. govore o onima koji su "zprauliali" mošt u Gračanima i dobili za hranu 78 d., koji su prešali i dobili za kruh 20 d. i onima iz 1656. koji su grožđe tlačili i pelinek radili i dobili 56 d. te 1669. o onima koji su prešali 7 noći i dobili za noć 4 groša. Svi spomenuti bili su varoški kmetovi.[214] I u ostalim godinama u kojima raspolažemo varoškim registrima različite poljoprivredne poslove obavljaju špan, folnozi, lugari, ded i tada im perceptori isplaćuju za kruh ili za kruh i vino.[215] U većini tih poslova rade kmetovi, ali oni nisu spomenuti u registru jer oni to rade tlakom. Međutim u pojedinim isplatama spomenuti su i oni koji su obavljali različite poslove. Gračanski folnog dobio je 8 d. za kruh jer je bio u vinogradu "pri vezačima", folnog Zmerc bio je kod orača koji su orali hajdu i dobio 4 d. za kruh, isto su mu platili kad su hajdu vozili, u dva navrata ded varoški je bio kod težaka koji su kolje sjekli i dobio za kruh 16 d., lugar je bio na Prekrižju kod onih koji su kolili i dobio za

[208] MHZ XIX 66; 68, 69.

[209] MHZ XIX, 68, 69, 73.

[210] Težaku su na dan platili 13. d. (MHZ XIX, 70, 71).

[211] MHZ XIX, 71. Kosci koji su kosili livade Špitalicu, 3 dana Pobrežje i župnikov "ziget" dobili su 83. p. vina. Nije moguće utvrditi da li su to bili kmetovi ili Kranjci (MHZ XIX, 79, 80).

[212] MHZ XIX 95, 96. Folnozi su plijevili vinograde, a špan im je kupovao kruh. Isplaćeno je 28 d. (MHZ XIX, 97).

[213] I folnozi su tada dobili 2 d. za kruh. U kolovozu su kmetovi iz Gračana dobili 16 d. za kruh "onda kadaie Mikulich Mateka uozil" bez opisa posla za koji su dobili taj novac (MHZ XIX, 98).

[214] MHZ XIX, 176, 204, 253.

[215] U tim se poslovima spominju 2, 3 ili 4 folnoga. Dva folnoga su rezala trsje u Ilici, špan i folnozi su orali za zob, 3 folnoga su kolila u Kozinšćaku, 4 folnoga su kolila vinograd u Ilici, 2 folnoga su kolila na Prekrižju, 3 folnoga su vinograd u Ilici kopala, špan, folnog i lugar su zob želi, špan i folnog su zob od štaglja vozili, folnozima kad su žito vozili, četvorici folnoga i djedu kad su grožđe u Ilici brali, svima je isplaćivano različito po 8 d., 12 d., 16 d., 24 d., 4 d., 20 d., 8 d., 12 d., 24 d., 20 d. (MHZ XIX, 167–171, 173–176).

kruh 4 d. Svi spomenuti vezači, kopači, orači, vozači i težaci bili su varoški kmetovi kojima ništa nije isplaćeno, jer su te poslove obavljali tlakom.[216] Već je navedeno da su 1614. Kranjci mlatili zob. G. 1639. spominju se "mladci" koji zob mlate za sol i meso uz plaću od fl. 1 d. 20 i hajdinu mlate za sol uz plaću od 40 d. I god. 1650. spominju se također "mladci" koji su mlatili zob tri tjedna za sol i meso i dobili fl. 1 d. 60 te "mladci" koji su mlatili hajdu za meso, sol i 2 p. vina i bili plaćeni fl. 1 d. 6. Jesu li i to bili Kranjci ili neki drugi najmljeni težaci ne može se utvrditi.[217]

Dakako da su osim poljoprivrednih poslova špan i folnozi obavljali i ostale poslove što je upisano u svim varoškim registrima. Radili su kod vapnenice. Gradili su kuću varoškom slugi, vozili cigle i vapno za Kamena vrata, drva, gnoj iz mesnica, blato s trga, gradili potok, ledenicu.[218] Za sve nabrojene poslove špan i težaci dobivali su za kruh. Inače je općina lugarima, folnozima i poljarima kupovala "soline". Cijena im je najčešće bila 60 d. G. 1669. općina je držala prekosavskog i gračanskog lugara, te gračanskog, iličkog, prekosavskog, horvatskog folnoga.[219] Špan i folnozi dobili su bilo kao plaću ili za usluge općini općinske žitarice.[220]

Već smo prije spomenuli da su kmetovi dobivali određenu naknadu za hranu kao čuvari na sajmovima. Kada su vozili desetinu, Hrašćanci su 1614. dobili 16 d. na Ivanje za piće, d. 60 za maiku, kmetovima su dali za kruh 1656. 12 d. kad su kod Manduševca most napravili, Hrašćancima d. 30 za hranu kad su desetinu donijeli, istima na "zapitak" 40 d. kad su ovnove i uškopljene prasce za desetinu doveli, a 1669. kad su desetinu dovezli, dobili su 24 d.[221] No kmetovi Hrašćanci dobili su 64 p. vina kad su 1669. g. dovezli desetinu,[222] a brodari koji su prevozili kmetove i dovozili desetinu dobivali su vino g. 1614. 11 p., a 1669. 32 p.

Nakon 1614. općina više ne unajmljuje težake kojima je tada plaćala po danu. Za manje usluge koriste se 1639. grabanti. Oni nose pisma, daske, letve, sudove kod prešanja, broje cigle, pomažu mjeriti žito i plaćaju ih 16 d., 12 d., 24 d., 8 d., 28 d., 40 d., 16 d.[223] No od 1650. više ne obavljaju te poslove. Bilo je i drugih poslova gdje se upisivalo da je isplaćeno "onem" koji su brojili cigle za kruh, koji su išli loviti ribe, pa 3 "personam" koje su čistile pijac na kruh 12 d., "onem" koji su peć krpali na vijećnici 24 d. te g. 1669. "onem koizu hodili g. mestru Patatich Miclouussu po tate" plaćeno 80 d. i

---

[216] MHZ XIX, 169–171.

[217] MHZ XIX, 98, 99, 101, 172.

[218] MHZ XIX, 171, 172, 174, 177, 101, 169, 178, 179. Bilo je poslova gdje su sudjelovali kmetovi. G. 1650. folnog gračanski bio je dva dana s težacima koji su kamen drobili i dobio je 8 d. za kruh, a težaci nisu plaćeni (MHZ XIX, 170).

[219] MHZ XIX, 179, 195, 254, 256, 252 – 254, 256.

[220] Tablica 12. G. 1614. folnog trnjanski i horvatski dobili su po 2 qr. prosa za plaću; god. 1650. prekosavski folnog i lugar dobili po vagan pšenice i po vagan zobi, a podijeljeno je žitarica za poljariju; g. 1656. svaki folnog je dobio po 2 qr. žita, lugarima po 1 qr., djedu varoškome 1 qr., 2 v. dvojici pudara svakome 2 v. G. 1669. žito su dobili folnogi gračanski dva puta, ilički, trnjanski, iz Horvata, gračanski lugar, i prekosavski lugar te varoški djed i pudar. Folnog iz Trnja dobio je 2 v. hrži (MHZ XIX, 82, 83, 155, 156, 182. 264, 265).

[221] MHZ XIX, 101, 172, 200, 252, 255.

[222] MHZ 261, 77, 81, 261.

[223] Nošenje listova plaćalo se različito prema udaljenosti adresata od 8 do 40 d., za kruh 4 d. su dobili oni koji su brojili cigle, a istu svotu i za sudove (MHZ XIX, 98–101, 167).

"opet nym" na kruh 16 d.[224] Vjerojatno su ti ljudi koji su obavljali različite poslove bili siromašniji stanovnici Gradeca ili varoški kmetovi, a grabante više nisu koristili, jer su trebali obavljati službu za koju su redovno bili plaćeni. Štoviše od g. 1656. povišena im je plaća. Te je godine grabant dobivao fl. 22 d. 75, a 1669. fl. 24 d. 67.[225]

*

Od druge polovice 16. st. Habsburgovci zahtijevaju da im Gradec za ratne potrebe daje subsidium. Osobito teško općina podmiruje svoje obveze u posljednjem desetljeću 16. stoljeća. Staleži su doduše 1597. na svom zasjedanju u Zagrebu zaključili oprostiti neuplaćene iznose takse osim one za 1597. godinu.[226] U istim nevoljama pri isplati dike ili ratne daće nalazi se Gradec i u 17. stoljeću. Već 1. travnja 1602. godine Leopold Pek, perceptor prihoda Ugarske komore izdaje namiru sucu, prisežnicima i građanima da su platili zaostatke starih daća.[227] Nije poznato da li je time namirena ona daća koju su građani dugovali još za 1597. godinu i 1598. g. te da li su bili oporezovani 1599. i 1600, jer nema podataka.[228] Novi podatak o daći poznat je iz 1609. g. kada su bili dužni platiti 600 fl.[229] Koliko je ta svota bila neprimjerena općinskim prihodima najuvjerljivije govore knjige o varoškim prihodima koji na godinu iznose oko 600 florena osim iznimne godine 1614.[230] I zbog toga sabor opširno obrazlaže Jurju Turzu siromašni položaj varoši i moli ga da se Gradec ne uznemiruje daćama osim uobičajenog tributa i da im se oprosti ostatak dužne takse.[231] Iste godine 14. travnja vladar traži i plaćanje kontribucije od varoških podložnika u Otoku.[232] U novom pismu od 22. srpnja kralj nalaže da bez isprike plate daću od 500 fl. koju im je odredio pokojni palatin. Glavni ubirač kraljevskih prihoda potvrđuje u rujnu da je općina platila 300 fl. a već krajem mjeseca vladar zahtijeva da neodgodivo do blagdana Sv. Franje plate ostatak takse.[233] Daća nije bila plaćena do određenog datuma, pa 8. studenog kralj najoštrije nalaže da se isplati dužni zaostatak koji je namijenjen za isplatu vojnika na granici.[234]

---

[224] Perceptor upisuje da je platio onom koji je nosio list od 4 do 8 d., g. 1656 12 i 8 d., onom koji je brojio cigle 16 d., a 1669. onome koji je list nosio u Čakovec 1 fl. (MHZ XIX, 174, 176, 198, 205, 255, 101, 169, 179, 255).

[225] Tablica 10.

[226] Kampuš, Prilog poznavanju, 19.

[227] "... florenos mille octuaginta quatuor, denariis sexaginta sex, cum duabus tertiis hungaricis" (MHZ XVII, 29).

[228] Kampuš, Prilog poznavanju, 37.

[229] Kralj Matija II. piše 11. siječnja sucu, senatorima i prisežnicima Gradeca i nalaže im platiti 600 fl. dike administratoru kraljevskih prihoda. Ovo pismo stiglo je tek 27. veljače (MHZ XVII, 213, 214).

[230] Tablica 1.

[231] MHZ VII, 228.

[232] Iznos nije poznat, ali vladar govori o maloj kontribuciji (MHZ XVII, 231, 232).

[233] Kraljevo pismo priopćio je predstavnicima općine 13. listopada Baltazar Napuli, lektor i kanonik zagrebačke crkve (MHZ XVII, 249–251).

[234] MHZ XVII, 255, 256.

Za uplatu daće u 1610. kralj određuje da 600 fl. namire bez isprike do blagdana Jurja mučenika i Mihajla Arhanđela.[235] U svom pismu od 18. listopada kralj se čudi što ne odgovaraju na brojne opomene i nalaže da bez oklijevanja plate daću administratoru prihoda Tomi Vikeletiju.[236] Sudac Juraj Cinaberski i senatori potvrdili su 27. listopada da od Luke Smolčića do velike subote god. 1611. pozajmljuju 180 fl. Vjerojatno je taj novac upotrijebljen za isplatu takse.[237] U pismu od 15. prosinca vladar prekorava općinu da daću o kojoj ovisi spas kraljevstva tako kasno i s teškoćama daju te zapovijeda da taksu bez oklijevanja doznače Tomi Wikeletiju. Tek 10. studenog 1611. g. vladar piše općini i traži isplatu daće za tekuću godinu za koju nisu dosada ništa platili.[238]

O uplatama kraljevske takse nema podataka nakon 1614. godine. Iz Registra prihoda varoši god. 1614. ubrano je 92 fl. "dachny pinezi".[239] Iste godine po zapovijedi senata poslan je u Požun na sabor Mihajlo Vernić i dali su mu 200 fl. "da bi dachu y restantiam odbauil y oproztiti wchinil".[240]

God. 1636. Gradec je bio deset godina oprošten od plaćanja kraljevskog poreza. Od 1647. do 1675. g. kada su ponovno morali plaćati porez općina je ostala dužna u zaostacima 2400 fl.[241] Godine 1676. vladar ih je najmilostivije oslobodio plaćanja duga od 2400 fl., to jest daće koju su zanemarili podmiriti te petnaest godina plaćanja takse da bi prionuli izgradnji grada, zidina i crkava.[242] Godine 1640. senatori su zaključili da svi građani i stanovnici, a osobito velikaši i plemići plaćaju porez u gradsku blagajnu u korist javnih potreba, i to u jednom roku na Jurjevo. Građani plaćaju trećinu svote redovnog poreza, a ostali plaćaju cijeli od davnine uobičajeni porez od kuća.[243] Taj "podanak purgarski" ili "purgarske peneze" ubirao je varoški kapetan, a ubrani iznosi bili su veoma skromni.[244]

God. 1676. ponovljena je odredba da građani, plemići i ljudi drugog položaja, koji u varoši posjeduju kuće, funduse i posjede moraju prema položaju i veličini posjeda plaćati. A onima koji neće, ne mogu ili izbjegavaju platiti, nakon tri godine svi će njihovi posjedi na području grada biti zaplijenjeni.[245]

---

[235] MHZ XVII, 278, 279. Administrator prihoda ih opominje 27. svibnja, 3. i 28. rujna, XVII, 281, 285.

[236] MHZ XVII, 292–294.

[237] MHZ XVII, 295–296.

[238] Matija se u pismu grozi varoši "... camerae nostrae hungaricae serio per nos esse demandatum quo primariis vestrum in conspectum eorum aduocatis, tam diu ex aresto abere non permittant, donec videlicet ... irrogatam taxam, sed etiam restantias ... integre persolueritis ..." A 3. prosinca 1612. Ugarska komora nalaže Gradecu da iz dužnih zaostataka daće isplate Nikoli Istvánffyu 150 florena. (MHZ XVII. 310–311; 334).

[239] MHZ XIX, 59, Tablica 1.

[240] MHZ XIX, 69. Sve što je rečeno o plaćanju dike govori da s tim iznosom sigurno nije mogao platiti ni diku, a kamoli zaostatke daće. No nije poznato što je Vernić u Požunu obavio.

[241] Samo god. 1665. isplaćeno je iz kmetske daće ubiraču dike Ivanu Zakmardiju uime dike fl. 36 d. 59 (MHZ XIX, 49).

[242] MHZ XVIII, 237. Godine 1674. katastrofalan požar opustošio je Gradec, njegove crkve, zidine i kuće. Već početkom 1675. općina moli vladara da ih zbog te nesreće oslobodi plaćanja kraljevske daće i zaostataka (MHZ XXII, 101).

[243] Dobronić MHZ XVIII, Uvod str. XXII, XXIII.

[244] MHZ XVIII, 162, 192, 143; Tablica 1.

[245] MHZ XVIII, 237.

I ranije je općina zaplijenila posjede zbog neplaćanja kraljevskih daća i ostalih varoških tereta. Tako je gradsko poglavarstvo 3. veljače 1602. poklonilo kuću banu Ivanu Draškoviću, ranije vlasništvo Gašpara Alapya, zbog njegovih zasluga za varoš. Šest godina kasnije općina oslobađa bana od plaćanja svih daća od te kuće.[246] Grad je 1627. g. oprostio Gašparu Konjskom porezni dug od 342 fl. koji nije platio za svoju kuću, a Konjski je varoši poklonio svoj vrt za gradnju ubožnice.[247] G. 1641. Gašparu i njegovu sinu Mihajlu grad je oprostio sve dužne poreze zbog prošlih i budućih zasluga i poklona vrta, ali je Konjski ubuduće morao svake godine na blagdan Blaža mučenika platiti 8 fl., a fiskus mu je u slučaju opasnosti od Turaka ili neke druge nevolje mogao svotu i povisiti.[248] Međutim njegovi nasljednici nisu plaćali dogovorenu daću pa je fiskus varoši g. 1652. protestirao uime općine.[249] Ovaj slučaj pokazuje da su građani neuredno izvršavali takve novčane obveze pa su općinske vlasti donosile odluke i o zapljeni imanja neurednih platiša. Koliko su bili dosljedni u provođenju o tome postojeći izvori ne govore.

* *

Prema knjigama varoških obračuna primici za godinu 1614, 1639, 1650, 1656. i 1669. kreću se osim g. 1614. od 498 fl. do 629 fl. Prihodi se ubiru od naplate trgovine i tridesetine, od prodaja žitarica, vina, sijena, cigala i nekih daća koje se ubiru od stanovnika. Prinosi žitarica i vina pritjecali su iz varoških vinograda i od kmetskih podavanja. Kmetovi su tlakom obrađivali varoške poljoprivredne površine i vinograde, a obavljali su i mnogo drugih poslova. Katkada ih je općinska uprava nagrađivala skromnim iznosima u novcu, u vinu i u žitaricama.

Za navedene godine sačuvani su registri rashoda. Podmirivali su izdatke za gozbe, darove, plaće, obrtničke usluge i neke druge potrebe. U prvom deceniju 17. st. Gradec se uspio othrvati pokušaju zagrebačkog Kaptola da trgovce privuče na svoj trg. U toj borbi imali su podršku vladara i njegovih najbližih suradnika. Habsburgovci, naime, nisu mogli dopustiti da Gradec zbog gubitka svojih trgovaca oslabi toliko da neće biti u mogućnosti održavati svoj utvrđeni gradić u vrijeme kada je opasnost od Turaka još uvijek bila prisutna. Zbog toga su vladari bili i spremniji uvažavati varoške zahtjeve za oprost od kraljevske daće koju općina nije mogla namirivati.

Analizom svih dostupnih iako skromnih podataka bilo je moguće stvoriti sliku kako je Gradec u takvim prilikama uza sve nedaće ipak organizirao gospodarsku opstojnost i

---

[246] MHZ XVII, 11, 12, 203.

[247] Na molbu Ivana Ručića senatori i općina su odlučili osloboditi ga plaćanja buduće i zaostale takse koju je zanemario platiti zbog njegovih usluga pruženih gradu dok boravi u (Gradecu MHZ XVIII, 39).

[248] Dobronić: MHZ XVIII, Uvod, str. XLVIII; MHZ XLVIII, str. 49. Godine 1638. Konjski piše senatu: "Zatho zada od vase milozti prozim, ako mogu zlusbu y priazan plemenithomu varasu y u napredek prestima, da more na hazan bithi, uita durante, taxu remittuali... a de futuro ztanouithu summu da bi anuatim imal plachathi denominuati sto ze nuffam vase milozti; da mogu posnyu hochethe uzlisathi ne ino nego gozpodin zdrauo dersi vasu milozt, ztanouitha odluchka chekathi hochu." Na osnovi tog pisma zaključena je nagodba s G. Konjskim 1641. godine pred sucem Mihajlom Jembrihovićem, senatorima i čitavom općinom (MHZ XVIII, 49; MHZ XXII, 11–13).

[249] MHZ XVIII, 125.

Tablica 6.

Uvoz trgovačke robe četvorice gradečkih trgovaca na Gradec prema Registru tridesetine iz 1642. g.

	Simon OZOLIN												Martinus KOUACYCH								Stephanus GUGOR								Baptista GAUACZINI							
Popis uvezene i ocarinjene robe	czent (cz)	funta (f)	ferduzgh (fer)	fortale (fr.)	foliuss (fl.)	konca (k.)	lakat (l.)	lott (lt.)	rizma (r.)	fl.ren.	tovar (tt.)		cz.	f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.	cz.	f.	k.	r.	fl.ren.	t.	l.		f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.	
bagazia						4										3															3					
barson																											10									
cron rassa		22				6										9																				
czombalota																							2													
czernoga bagazie																															2					
czimazina						1/2																														
darouacz											26									22																
fioret siroky																							32,5								5					
fioret vzky																1/2							7									30				
giolgia						26										4							8								27					
karasia																1/2																				
kerentuh		40														34															9					
kranszko platno										74																								102		
mazalan						3										2															4,5					
reseta																1																				
mornaia						7										1																				
muhaia						3										7															4					
pantoflinon gub																						12														
postaua						8										13															4					
rassa						1/2										1/4	16,75																			
rassa franczuska						1/2																														
septuh																10																				
skarlatina																							1													
stamet				3																																
taffuta siroka							16																													

	Simon OZOLIN											
Popis uvezene i ocarinjene robe	czent (cz)	funta (f)	ferduzgh (fer)	fortale (fr.)	foliuss (fl.)	konca (k.)	lakat (l.)	lott (lt.)	rizma (r.)	fl.ren.	tovar (tt.)	
zlatna snora		1/2						27				
zuila prozta		1										
zuila sinattia		2,75										
zvila i zvilna znora		3										
confekti		14										
czukor		18										
giumber		9										
grozdicze		25										
grozdice, riskaso mandale, galicza												
hobotnicze												
klinczeczi		1										
muskatni czuct		1										
narangie												
olia											2	
oresacz												
papar		220				2						
saffran			3									
zlana riba												
zlatke koricze												
bele zueche												
carta pergamena												
casuba popuzka												
czauli konzki												
czauli sendebzki											1	
czauli velīki											1,5	
czerlena farba												

	Martinus KOUACYCH							
Popis uvezene i ocarinjene robe	cz.	f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.
zlatna snora								
zuila prozta		3						
zuila sinattia		6						
zvila i zvilna znora		2,25						
confekti		18						
czukor		57						
giumber		6						
grozdicze								
grozdice, riskaso mandale, galicza								
hobotnicze								
klinczeczi		2						
muskatni czuct		1/2						
narangie								
olia								4,5
oresacz		1,5						
papar		100						
saffran		1						
zlana riba								
zlatke koricze		1,5						
bele zueche								
carta pergamena			1					
casuba popuzka							15	
czauli konzki								
czauli sendebzki								
czauli velīki								1/2
czerlena farba								

	Stephanus GUGOR							
Popis uvezene i ocarinjene robe	cz.	f.	k.	r.	fl.ren.	t.	l.	
zlatna snora								
zuila prozta		4						
zuila sinattia								
zvila i zvilna znora		6						
confekti								
czukor		13						
giumber		10						
grozdicze								
grozdice, riskaso mandale, galicza								
hobotnicze								
klinczeczi		2						
muskatni czuct		4						
narangie								
olia								
oresacz		2						
papar		137						
saffran								
zlana riba								
zlatke koricze		3						
bele zueche								
carta pergamena								
casuba popuzka								
czauli konzki								
czauli sendebzki								
czauli velīki						1,5		
czerlena farba								

	Baptista GAJACZINI							
Popis uvezene i ocarinjene robe	f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.	
zlatna snora								
zuila prozta	8							
zuila sinattia	9,75							
zvila i zvilna znora	9,5							
confekti								
czukor	9							
giumber								
grozdicze							1/2	
grozdice, riskaso mandale, galicza								
hobotnicze							1	fasse 44
klinczeczi								
muskatni czuct								
narangie	25							
olia							5,5	
oresacz								
papar	207							
saffran			1					
zlana riba							2	
zlatke koricze								
bele zueche		100						
carta pergamena								
casuba popuzka								
czauli konzki								2000
czauli sendebzki	5000						1,5	
czauli velīki							1/2	
czerlena farba		15						

	Simon OZOLIN											
Popis uvezene i ocarinjene robe	czent (cz)	funta (f)	ferduzgh (fer)	fortale (fr.)	foliuss (fl.)	konca (k.)	lakat (l.)	lott (lt.)	rizma (r.)	fl.ren.	tovar (tt.)	
drott												
endiga											12	
giungia												
jelun												
jelun, suepla, galicza												
jelun, kelie, grozdicze												
kelie tiskarszko		50										
korzni bruszi												
mandale, galicza												
oczel											1,5	
olovo											1/2	
paperus beli									10			
pinol												
pottkone												
prah		15										
male stvari (res parvales)										130,1		
selezo	4											
suelpa												
suta farba												
tranila		1,5										
zlato maliarzko					1000							
zoppuna		30										
zoppuna, mandale												
grozdica mandale riskasa suepla galicza												
antipendium												

	Martinus KOUACYCH							
Popis uvezene i ocarinjene robe	cz.	f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.
drott								
endiga								
giungia								
jelun								
jelun, suepla, galicza								
jelun, kelie, grozdicze								
kelie tiskarszko								
korzni bruszi								
mandale, galicza								
oczel								1
olovo								
paperus beli						17		
pinol								
pottkone								
prah								
male stvari (res parvales)							30,1	
selezo	3							
suelpa								
suta farba								
tranila								
zlato maliarzko								
zoppuna								
zoppuna, mandale								
grozdica mandale riskasa suepla galicza								
antipendium								

	Stephanus GUGOR							
Popis uvezene i ocarinjene robe	cz.	f.	k.	r.	fl.ren.	t.	l.	
drott								
endiga								
giungia					2			
jelun								
jelun, suepla, galicza		21						
jelun, kelie, grozdicze		60						
kelie tiskarszko		20						
korzni bruszi								100
mandale, galicza		14						
oczel	2							
olovo								
paperus beli				9				
pinol								
pottkone								
prah								
male stvari (res parvales)					117,66			
selezo								
suelpa								
suta farba								
tranila								
zlato maliarzko								
zoppuna		100						
zoppuna, mandale		65						
grozdica mandale riskasa suepla galicza		33,5						
antipendium								3

	Baptista GAJACZINI							
Popis uvezene i ocarinjene robe	f.	fer.	k.	l.	r.	fl.ren.	t.	
drott	18							
endiga								
giungia								
jelun							1/2	
jelun, suepla, galicza								
jelun, kelie, grozdicze								
kelie tiskarszko								
korzni bruszi								
mandale, galicza								
oczel							1	
olovo							1/2	
paperus beli					2			
pinol	5							
pottkone								300
prah								
male stvari (res parvales)						130,62		
selezo								
suelpa	25							
suta farba	6							
tranila								
zlato maliarzko								
zoppuna							1	
zoppuna, mandale								
grozdica mandale riskasa suepla galicza								
antipendium								

uspijevao voditi računa i o nekim svojim kulturnim potrebama. Utvrđeni su i propusti onih koji su vodili dokumentaciju, kao i onih koji su ih trebali nadzirati. Slabosti, promašaji i samovolja vezani su uz novu organizaciju vlasti po kojoj su uglavnom doživotno izabrani senatori bez djelotvorna nadzora upravljali zagrebačkim Gradecom.

Zusammenfassung

EIN BEITRAG ZUR ERKENNTNIS ÜBER DIE WIRTSCHAFTLICHE LAGE VON GRADEC BEI ZAGREB IM 17. JH., NACH DER STÄDTISCHEN BUCHFÜHRUNG ÜBER EINNAHMEN UND AUSGABEN

Ivan Kampuš

Bei der Bearbeitung des angeführten Themas standen dem Autor fünf der städtischen Rechnungsbücher, und zwar aus den Jahren 1614, 1639, 1650, 1656 und 1669 zur Verfügung. Durch eine Analyse dieser Angaben stellte er fest, daß sich die Höhe der Einnahmen aus meist immer denselben Quellen in jenen Jahren ständig ändert, so daß sich das Einkommen außer jenem aus dem Jahr 1614, als es empfindlich höher ist, meist zwischen 498,58 Fl. und 624,37 Floren bewegt. Die Stadt hat Einnahmen von Märkten, im Handel, vom dreißigsten Teil, aus dem Getreidehandel, dem Wein-und Heuhandel, dem Viehverkauf, dem Verkauf von Ziegeln und anderen Waren ein, hebt Strafgelder, sie nimmt Bürgergeld, Wachtgeld und Leibeigenenabgaben ein.

Außer dem Betrag des dreißigsten Teiles, der in der städtischen Abrechnung aus dem Jahr 1614 angeführt ist, ist die Abrechnung für den dreißigsten Teil aus dem Jahr 1642 erhalten, und wir haben aber keine Angaben für die anderen städtischen Rechnungsbücher. Zoll wurde von 42 Gradecer Bürgern eingehoben, und elf Bürger bezahlten Zoll in der Höhe zwischen 10 und 66 Floren. Mit Rücksicht auf die Menge der eingeführten Waren handelt es sich bei den angeführten wahrscheinlich um Händler von Gradec.

In den Abrechnungen für die Jahre 1639 und 1656 wurden auch Einzahlungen von Leibeigenenabgaben verzeichnet. Aber aus dem Jahr 1665 ist nur eine Abrechnung für eine derartige Abgabe verzeichnet. Von den insgesamt festgelegten Abgaben waren 70,94% in Geld eingezahlt, und 24,80% wurden in Most abgegeben. Ein geringer Prozentsatz der Bauern hatte einen Nachlaß oder leistete die Abgaben nicht. Die Höhe der Leibeigenenabgaben richtete sich nach deren Besitzstand, so daß die Vorschreibung für das Jahr 1629 zwischen 20 und 300 Denar lag, im Jahr 1630 zwischen 30 und 300 Denar, und 1665 bewegte sie sich von 12 zu 160 Denar.

In den angeführten Jahren sind außer Registern der städtischen Einnahmen auch die Registern der Ausgaben festgehalten. Allein 1614 nahm man mehr ein als ausgegeben wurde, und in den übrigen Jahren waren die Ausgaben etwas höher als die Einnahmen.

Da manche Einnahmen nicht in den Registern verzeichnet waren, wurden mit dem aus anderen Abrechnungen eingenommenen Geld (dreißigster Teil, Leibeigenenabgabe usw.) jene Ausgaben bezahlt, die nicht aus den regelmäßigen Einkünften bezahlt werden konnten. Reisekosten, Löhne, Dienstleistungen der Handwerker, Geschenke, Feste wurden aus den regelmäßigen

Einnahmen bezahlt. In Geld und Getreide bezahlte die Gemeinde den Notar, den Pfarrer, dem Fiskus, Porkulab (Gerichtsdiener), Glöckner, Perceptoren, Organisten und Diener, und in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. auch die Chorsänger, die in der Kirche St. Markus sangen.

Einnahmen aus dem Getreide-und Weinhandel kamen aus den städtischen Weingärten und von den städtischen Äckern oder aus den Leibeigenenabgaben der Weinsteuer und aus dem Zehent. Einnahmen und Ausgaben in Erntegütern und Wein wurden von den Perceptoren geführt, und auf Anweisung des Richters oder Magistrats wurden diese Güter für Feste und Gaben oder als Entlöhnung neben dem regelmäßigen Lohn und für verschiedene Dienstleistungen der Stadt gegenüber abgezweigt.

Die Gemeindeäcker bearbeitete die städtischen Leibeigenen im Frondienst. Sie wurden auch bei anderen Arbeiten eingesetzt (bei der Instandhaltung der Mauern, Festigung der Dämme und Wälle, bei der Verhütung von Überschwemmungen und als Marktwächter). Auf Anweisung des Richters und des Magistrats organisierten deren Arbeit der Dekan und Dorfrichter, Förster und der Stadtälteste. Manchmal bekamen sie eine geringe Entlöhnung in Geld, Wein und Getreide. Aber wenn die Stadt Schwerarbeiter aus Krain anmietete, die Kalk brannten, Stein aus dem Massiv um Zagreb transportierten oder in städtischen Weingärten arbeiteten, dann bezahlte die Stadt höhere Beträge als den eigenen Leibeigenen.

O GOSPODARSKOJ PROBLEMATICI U ZAGREBAČKIM KALENDARIMA DO 1850. G.

Mira Kolar-Dimitrijević

1.

Osnivač Hrvatskog pedagoškog književnog zbora i urednik *Prosvjete* Ivan Filipović napisao je još 1858. godine: "Koledar je knjiga, kojom se narodu ponajviše koristiti može, jer on u narodu najviše prodire."[1] No kalendar je i mnogo više. On je itekako vezan uz ekonomsku, društvenu i kulturnu evoluciju te se kalendari mogu proučavati iz svih tih aspekata. Kalendari su se uvijek vrlo pažljivo radili, jer je narod po njima živio, pa se u njih unose i razne upute vezane uz primjenu u gospodarstvu te su to u početku razna predviđanja i praznovjerja, kasnije savjeti postaju sve bolji i primjenljiviji, a nerijetko su preuzeti i iz strane literature ili kalendara. Zbog toga što su gotovo svi članci i upute nepotpisani, njihovo autorstvo ostaje uglavnom anonimno, pa čak i tamo gdje pisac onog vremena u nekom drugom zapisu navodi da je surađivao i radio na kalendarima. Kalendar stoga uvijek moramo uzeti kao kolektivni proizvod koji odražava potrebe svog vremena.

Najstariji kalendar na našem području potječe iz 1408. i pisan je glagoljicom. No prvi kalendar s praktičnim dijelom objavljen je u Njemačkoj 1439. godine.[2] Ovi kalendari su zapravo "kućnici", jer sadrže pregled o dužnostima u toku dvanaest mjeseci. Obično imaju i "Praktiku", dodatak koji sadrži proricanje vremena, razna astrološka naviještanja i drugo, s time da količina ovih podataka ovisi o vrsti kalendara i njegovoj namjeni, pa se narodni kalendari razlikuju od kalendara za potrebe crkve i potrebe činovništva. U ovom radu ulazit će se u povijest zagrebačkih kalendara onoliko koliko je to potrebno radi obrade teme, i najstariji, fragmentarno očuvani zagrebački narodni kalendar potječe iz 1653. godine te je vjerojatno tiskan u Zagrebu u isusovačkoj štampariji, a vrijeme u njemu je navedeno po Gregorijanskom kalendaru.[3] Iz njega saznajemo

---

[1] Ivan Filipović, Narodna knjiga, Zagreb 1858, 3.

[2] Miroslava Despot, Kalendar, njegov postanak i razvoj, KAJ, 1972, br. 12, 22 – 26. Ranije je rad "Iz povijesti hrvatskog kalendara" napisao Vladoje Dukat u Narodnoj starini, 1923. pa od ovog rada polazimo i M. Despot i ja. Zanimljivo je spomenuti da Prettnerov "Illustrierter Agramer Haus-, Wirtschafts- und Unterhaltungs-Kalender auf das Jahr 1850", str. 17 – 28. donosi članak "Vom Kalenderwesen" rađen prema Frölichovoj studiji "Hundertjähriges Kalendar".

[3] Emil Laszowski, Najstariji hrvatski kalendar, Prosvjeta, 1904, 1: Na njegovu zanimljivost upozorila je i M. Despot u radu "Vrachtva" sakojačka i "znamenya" u hrvatskim kalendarima 17. stoljeća, KAJ, 1972, br. 12, 92. Kalendar nosi naziv "Novi kalendarium", što je samo oznaka da usvaja novo računanje vremena.

što se sadilo i bralo te da nije naveden krumpir kao važna povrtna kultura, koji se počeo širiti u Europi tek poslije tridesetogodišnjeg rata, a na našim prostorima tek u osamnaestom stoljeću.

2.

Vitezovićevi kalendari. M. Despot je s pravom uočila da je narodni kalendar, pisan hrvatski, bio "...ne samo izuzetno korisno nego zapravo jedino štivo na hrvatskom jeziku, (...) koje se je jedanput godišnje pojavljivalo dajući mu vremenom mnoge korisne i dobre savjete".[4] Nakon Kalendariuma iz 1653. u kojem su mjeseci iskazani u narodnim nazivima sa sličicom gospodarskog karaktera za svaki mjesec i s opomenom na štednju u "Discursusu za ovo novo letto 1653" riječima "...da komu je Bogh kakovoga sitka dal, neko ga z redom trossy, tako da ne bude moral još pred setvem, z terbuhom za kruhom hoditi", javlja se na kraju 17. stoljeća više sličnih kalendarčića, koje većina istraživača pripisuje senjskom povjesničaru, književniku, političaru i kulturnom radniku Pavlu Ritteru Vitezoviću.[5] M. Despot misli da je Vitezovićev svakako tek kalendar za 1698, u kojem se Vitezović krije pod pseudonimom Radovan Javoriković, odnosno 1705. kao Radovan Zelenlugović.[6] U duhu baroknog vremena i naslovi tih Vitezovićevih kalendarčića su kitnjasti i dugi. Zovu se "Zoroast hervacki, aliti meszecsnik i dnevnik goszpodszki i goszpodarszki", odnosno kalendar za 1705. "Miszecsnik Hervacki goszpodi, goszpodarom i vsake verszti ljudem obojega sztana i szpola, za vsako vreme, priliku i shelu kruto hasnovit i potriban". Na njima je napisano da su "pritizkani vu Zagrebu", koji je očito već tada bio zajednički nazivnik za čitavo zagrebačko područje, te su se vjerojatno i koristili i na Gradezu i na Kaptolu. Obično su i nekome posvećeni, pa je ovaj vjerojatno i dao određena sredstva Vitezoviću za štampanje kalendara. Već u kalendarčiću za 1692. uz pretkazanja za četiri godišnja doba, donose se i ratarska pravila (Bauernregeln) te mudre sentence koje se javljaju u svakom godištu i koje su onda 1703. objavljene u posebnoj knjižici.[7]

Da je i kalendar iz 1692. Vitezovićev, najbolje potvrđuje pjesmica "od jeszeni", za koju Klaić piše da je pisana istim pravopisom kao i Ritterova pjesma "Hrvatkinje" u počast Valvasoru.[8] U izvornom pravopisu ona glasi:

---

[4] Despot, Kalendar, n. dj., 28.

[5] Očuvani su kalendari iz 1692, 1695, 1698, 1699. i 1705. Najstariji je iz 1692. dobiven od prof. Milutina Maurovića i nije potpun, jer nema prve stranice. Mato Seger i Vjekoslav Klaić čitavu seriju pripisuju Vitezoviću, jer Vitezović od 1691. živi u Zagrebu, te štampa u Vlaškoj ulici u kući biskupa Mikulića, koristeći se slovima bivše isusovačke štamparije koju je preuzela zemaljska uprava, a nakon što je 1694. kupio u Beču stroj za štampanje, preseljava na Gradec u kuću u blizini samostana klarisa, koju je – kako se čini – 1699. godine i kupio V. K l a i ć, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652 – 1713), Zagreb 1914, 83, 113, 117, 118, 125, 195; Mato S e g e r, Najstariji hrvatski kalendar, Prosvjeta, 1898, br. 10, 325, i d.). Klaić misli da je kalendar izašao i za 1691. godinu.

[6] Despot, "Vrachtva"..., n. dj., 94.

[7] Priricsnik aliti razliko mudroszti cvitje, Zagreb 1703. Mudrosti su i danas zanimljive za proučavanje shvaćanja života. Npr.: "Bogat ni ki mnogo ima, neg potribe koi nima" (1698).

[8] V. Klaić, n. dj., 83.

MISZECSNIK
HERVACKI
GOSZPODI, GOSZPODA-
ROM, I VſAKE VERSZTI LYUDEM
OBOJEGA SZTANA i SZPOLLA, ZA VſAKO
vreme priliku i ſhelu kruto haſnovit, i potriban.
Za Letto Goſpodna Nassega
MDCCV.
To je
Jezero Szedem ſto i Péto.

ZAGREBU.

Slika 1. Naslovna stranica Vitezovićeva kalendara za god. 1705.

"Jeszen szadyem plodna, veszeli teshaka;
Dobrim vinom rodna, oholí gornyaka.
Dàbi dovèrssilla veszello prez kugge,
Dobrobi zvèrssilla vsze potrebe drugge.
Neg' Boga molimo, dàsze Bog oglyeda,
I takva zla szimo na nas Orszag' nedá.
Sznig zimom nasztaje, vszak toploté ische
Meszecsnik presztaje, dokanya Godische."

U požaru 14. lipnja 1706. izgorjela je gotovo čitava Ritterova tiskara, pa sve do 1786. nemamo u Zagrebu očuvanih malih džepnih narodnih kalendara za puk.

3.

Mali narodni kalendari iz kraja 18. i polovine 19. stoljeća.

Za razliku od Vladoja Dukata Miroslava Despot je uočila da u tom vremenu trebamo razlikovati dvije serije istoimenih malih kalendara: onih štampanih u tiskari Josipa Karla Kotschea, koji nastaju oko 1770. i koji prestaju 1806. godine, i onih štampanih u tiskari Antuna Novoselca, koji se nastavljaju štampati u tiskari Franje Župana (Ferenza Suppana, Franza Suppana) sve do 1853. s prekidom od 1848. do 1852, odnosno kao *Šoštar zagrebački* i najomiljeniji kalendarčić puka sve do 1944. godine.[9]

Da prvo razmotrimo *Kotscheove kalendare*. Od 1750. djeluje u Zagrebu tiskara, koja je preuzela ostatak izgorjele tiskare Pavla Rittera Vitezovića i nabavila nešto novih slova. Međutim, i ova je tiskara u Gornjem gradu izgorjela 1769. kada joj je bio vlasnik Antonije Jandera.[10] Jandera nastavlja štampati knjige u Novoj Vesi, a onda na Kaptolu u Premužićevoj kući. Godine 1773. preuzima ovu tiskaru Josip Karlo Kotsche, koji je vraća u Gornji grad, te se 1779. potpisuje kao "građanin i štampar ove kraljevske i slobodne varoši". Čini se da je Kotsche imao koncesiju za tisak narodnih kalendara, te je prvi takav kalendar pod nazivom "Novi kalendar" sačuvan iz 1786. godine.[11] Uređuje ga Josip Maljevac, poznatiji u kajkavskoj književnosti kao "Pater Grgur Kapucin". U ovom kalendaru mjeseci su navedeni samo hrvatski: proszinecz, szechen, szussecz, mali traven, veliki traven, klaszen, szerpen, velikomessnyak, malomessnyak, sesvetshak,

---

[9] M. Despot, "Novi kalendar", KAJ, 1973, br. 12, 24 – 31. Kotscheovi kalendarčići su sačuvani za godinu 1786, 1789, 1803, 1804. i 1806. i imaju šire gospodarske slike iznad mjesečevih kalendara od Novoselčevih. U 1944. kalendarčić je izašao pod nazivom "Novi zagrebački kalendar i sajmovnik za 1944 (prije Šoštar kalendar), Zagreb 1943.

[10] Ovom tiskarom upravljao je 1750. Jan Weitz, pa Antun Reiner 1753, Kajetan Franjo Härl, Josip Ivan Schotter 1763, pa Franjo Ksaver Zerauscheg 1764, Antonije Jandera 1766 (Daniela Živković, Publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 22, 1989, 52 – 54 i d.).

[11] On je vlastitom bilješkom potvrdio da uređuje Calendaria Croatica "in versu Croatico" (Dukat, n. dj., 37).

veliki szeszvetchak i gruden.[12] Kalendar donosi i popis sajmova u Zagrebu, Varaždinu, Koprivnici, Karlovcu, Križevcima, Ivaniću, Petrinji, Kostajnici, Jastrebarskom, Samoboru, Velikoj Gorici, Berdovcu, Sv. Ivanu, Kraljevcu, Sesvetama, Jalžabetu, Biškupcu, Topličaku, Petrijancu, Vinici, Klenovniku, Voći, Dubravi, Belcu, Loboru i Krapini. Za svaki mjesec ispjevana je jedna pjesmica, vezana ponajviše uz ono što treba uraditi i kako se živi. Maljevčevi stihovi su nezgrapni, ali sočni. Tako naprimjer opisuje vrijeme poklada:

"Lustig brate! Fassink dugi,
pioniszu vszak dan szlugi
dugo spati, kaszno ztati,
taksze dobro szlama mlati.
Derchte norczi po vuliczah,
popevajte pri kupiczah
blindi blondi pink per undos?
vsza kaj imass lahko fundas.
Fassink proide, pozt pak dojde,
kam nass ch... onda pojde?
gladni terbuh, prazna mossnya,
czundravamu czela nossnya.
Plachte norczi! ar veszelye
preztaloje, y goschenye
koncza ima; szad jokajte:
O we! kaj bu? pomagajte?
Doklemgod bu szever puhal,
tesko busze stokviss kuhal;
repa, sganczi, bob, y kassa
za seludecz bude passa."

I dok kao "Valput" govori 1786, u sljedećem očuvanom godištu za 1789. on govori kao "čohaš" iz Varaždina o četiri godišnja doba. Za proljeće on govori s nadom da će sljedeće godišnje doba dati bogat urod i žali što nije ptica, jer

"Pticze lethu szimo, tamo,
gladni terbuh nezna kamo?
nit' na drevu, nit na zemlye,
nima hleba, niti semlye."

Međutim već osjeća da će doći teško vrijeme, pa spominje "zmutnje", pomišljajući na nerede u Francuskoj.

[12] Prema tome treba korigirati Ekmečićevo mišljenje da je nacionaliziranje kalendara u Hrvatskoj izvršeno tek 1837, i to pod utjecajem češkog povjesničara Františeka Palackog iz 1829. Ono postoji od Vitezovićevih kalendara, odnosno od kalendara iz 1653. godine, koji već ima mjesece što označavaju stanje u prirodi i gospodarstvu (Milorad Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije I, Beograd 1989, 413).

M. Despot misli da Maljevac uređuje i kalendar za 1803, 1804. i 1806, iako je 1800. godine otišao u Varaždin, ali ostavlja to pitanje ipak otvorenim.[13] Kalendar za 1803. donosi dijalog Grge iz Strahinje s Hanzom iz Klanjca, i to o problemima, pa proriče teško vrijeme:

"Lyudi budu, kakti muhe
v- kasslyu, ognyu, v neduhu
pogibali, kakti lane;
kisze zvrachi, on oztane."

U kalendaru za 1804. govori o sajmovima i što se gdje može kupiti, pa u ironičnom stilu pjeva:

"Predi Vuzma o gluhssniczi[14]
Bude szeyem v- Koprivniczi;
Tam bu dobit prima vitla
z kopriv finoga batista;
Niderlender spicz iz vune,
Z- fineh mrès zimske zobune."

I kalendar za 1806. ima vanjsku opremu istu s hrvatskim grbom iznad tri muška lika s alatkama i mjesecom i zvijezdom, ali je tekst znatno oskudniji i pod nazivom "Szud zpravischa zvezdoznanczev" govori o tužnim glasovima sa svih strana, jer Napoleonovi ratovi su mijenjali granice i unijeli mnogo pometnje u život tadanjeg čovjeka u Hrvatskoj.

U 1801. prvi put se javlja "Novi kalendar" štampan u *Novoselčevoj štampariji.*

Novoselčeva tiskara je zapravo tiskara biskupa Maksimilijana Vrhovca, koju je on kupio 1794. od varaždinskog tiskara Johanna Thomasa Trattnera, koji je već 1774. otvorio u Zagrebu svoju podružnicu. Trattner je od 1773. imao u Varaždinu koncesiju za izdavanje kalendara, pa je htio iskoristiti klišeje koje je upotrebljavao za štampanje varaždinskih kalendarčića i na zagrebačkom području, ali je ovdje djelovao Kotsche. Antun Novoselec bio je šurjak biskupa Vrhovca i preuzima biskupovu tiskaru kada se ovome počelo prigovarati da štampa sumnjive političke spise u Vlaškoj ulici. Kako bi se dodvorio vlastima, a svakako iskoristivši mogućnosti nelojalne konkurencije, Novoselec 1801. štampa također "Novi kalendar", dakle pod istim nazivom kao i Kotsche, i ima vrlo sličnu grafičku opremu na naslovnoj stranici (tri čovjeka od kojih prvi drži kosu i grablje, drugi lopatu, a treći mlatilo, iznad njih grb šahovnicu, od kojega je lijevo sunce, a desno mjesec), ali je naznačeno da je "pritiskan" u Novoselčevoj štampariji i da se može nabaviti kod knjižara Ludovika Ponza i Ferencza Rudolfa. Mislim da je ovaj kalendar 1801. objavljen iz političkih razloga te da se nastojala iskoristiti njegova popularnost. U njemu je naime objavljena pjesma "Horvat Horvatom horvatzki govori" u kojoj se kritiziraju Francuzi i njihova uprava i nastoji probuditi domoljubnost i učvrstiti vjernost starom sistemu. Ona započinje:

[13] Despot, "Novi kalendar", n. dj., 28.

[14] Gluha nedjelja.

"Moji dragi vszi Horvati!
ako josche jest' Horvati?
Nekuliko vutom dvoim
da vech nizte, zkor' sze boim."

da bi zatim bilo prikazano razaranje Francuza, koji pljačkaju i oskvrnjuju crkve i pritom bune narod da odrekne poslušnost plemstvu. Autor upućuje da treba otići u Francusku i vidjeti da je tamo jednakost u siromaštvu.

"Franczuzi szu vszi jednaki?
purgar, musi sziromaki.
Gdo kaj imal, vsze mu vzeli,
na bogechtvo vsze szu deli."

I dalje:

"Kajgod imaš, nije tvoje,
veli Franczuz, to je moje,
ja teb' morem vsze vuzeti,
teb' obeszit, z-kolom treti."

Pjesnik upozorava da nikada svi neće biti jednaki i da to nisu ni u Francuskoj, te da će biti dobro kada dođe do mira i

"Kad' Franczuzke muhe klete,
iz horvatskeh glav izlete,
Onda stoprav dobro bude,
tak zpametni pravo szude."

Tko je napisao ovu pjesmu teško je utvrditi. Po nekim indicijama mogao bi to biti petrinjski vicearciđakon Josip Goršćak.[15] Očuvan je i "Novi kalendar za leto 1805" štampan također u Novoselčevoj tiskari, ali on nema pjesmu tako snažnog sadržaja kao onaj iz 1801. Pjesma "Brodar 1805" odiše posve drugim duhom, iako je i ovdje tekstove sastavljao svećenik. Naime, 1801. Antun Novosel je umro, pa sve do 1825. tiskaru vodi udovica Franciska Novosel, a 1826. kalendar štampa Josip Rossy i od 1827. dalje Franjo Župan.[16] U "Novom kalendaru" za 1808. ima razgovor između normalista i gramatista, a kalendar za 1809. donosi dijalog "mlinara i Szluge" o četiri godišnja doba, i da kalendar treba biti načinjen "za Shostare, za Pechare, Reshetare, za Zvonare, y Kolare", dakle tako da ga svi budu čitali. U Novoselčevu kalendaru za 1810. dijalog vode lugar i krčmar, a u kalendaru je objavljena i uputa "Kak sze mora Stokfisz mochiti?". U kalendaru za 1811. dijalog vodi Thomass Dervodelich s Janchinom, tj. sa sinom. Dijalog

[15] Josip Goršćak rodio se u Zagrebu, a studirao je u Beču. Veći dio radnog vijeka proveo je u Petrinji, u čijoj je župnoj arhivi pronađena kronika Napoleonovih osvajanja, pisana istom ortografijom i jezikom kao i ova pjesma. Ovaj rad pod nazivom "Uspomene iz francuzke revolucije u Petrinji" objavljen je u petrinjskom listu Banovac, 39 od 28. 9. i 40 od 5. 10. 1907.

[16] Dukat, n. dj., 32.

odiše pesimizmom, jer da će loše roditi sve biljke koje imaju plodove iznad zemlje i koje trebaju sunca.

"Nego sitka, kruha malo,
Lyuztvo povszud bû imalo,
Ter y vincze bû kiszelo,
Grozdje nebu dozta zrelo.
Ne budesze onda goztit,
Bu morati, stimam poztit;
A betegov y nevolye,
Bude povsud preko volye."

Dijalog Tome Drvodelića sa sinom nastavlja se i u kalendaru za 1812. kada mijenja ime u "Horvatzki kalendar", koje ime zadržava sve do 1836, pisan u cijelom tom vremenu kajkavskim narječjem, odnosno hrvatskim jezikom.

U "Horvatzkom kalendaru" za 1813. u dijalogu oca i sina savjetuje se što treba raditi u prva tri mjeseca, jer da se sada treba primiti posla, budući da "Zmeshariih konecz bude", i "bumo dalye josh javkali, nebudemo kruh imali", misleći pritom dakako na završetak ratova koje je pokrenuo Napoleon. Upute su vrlo detaljne i odnose se na radove u polju i u vrtu i kod stoke. Upute se nastavljaju i u sljedeća tri godišta kalendara, tako da se zadnje upute daju 1817. Upute je pisao stenjevački prebendar Tomaš Mikloušić, što se može utvrditi usporedbom ovog teksta s tekstom Mikloušićeva "Stoljetnog kalendara", dovršenog u ožujku 1818. godine. "Horvatzki kalendar" za 1816. sadrži i vrlo zanimljiv članak "Sitna Szetva", koji je ponovno objavljen i 1818, vjerojatno na zahtjev čitalaca kalendara. U njemu se govori o riži i o raznim vrstama žita koje se sije na području srednje Europe. Autor kaže: "Riskasha ili Pirinch tak je podrasala, da prozti Chlovek na nyu niti miszliti neszmé. Zato za Sito, ovu horvatzku Riskashu zkerbeti mora."[17] Autor poznaje šest vrsta pšenice i opisom njihovih osobina potvrđuje da se radi o stručnjaku. Bila su to vrlo teška vremena, pa se u kalendaru za 1816. daju i praktični savjeti o načinu kuhanja krumpira, a u "Horvatskom kalendaru" za 1818. kada je zavladala kao posljedica rata i poremećaja u trgovačkim tokovima i glad i članak "Nachini kruha prezkerbeti". Dio teksta glasi: "Vu oveh gladneh letah, kada nekoji tropine, terszovu koru, y struchke za hranu seliju, kakti gode, najpotrebneshi je kruh, tak nikaj povolynneske ni chuti, kak nachin nyega prezkerbeti, ali barem z chem nadomeztiti: Zato nekoje k tomu szlufecke izebral jeszem: morebiti gde komu hasznelo bude." U nastavku govori o miješanju brašna za kruh s posijama, s krumpirom, a u istom godištu se opisuje kako treba gnojiti oranice i kako treba sijati, te "za szemé najbolshe, y najzreléshe zernye biti mora." Opisuje bolest žita, osobito snetljivost te daje upute kako treba sijati žito i koliko. Savjetuje čak da se žito sije s pepelom, ali krivo misli da će na

[17] Sita fele: 1. Sito Horvatzko nashe y Banatsko narodno Sito; 2. Szivicza (u 7 tj(edana) mora dozreliti); 3. Belo (rano se sije, u Kranjskoj); 4. Kervavo Sito, manna zvano. Pemci ga rado siju; 5. Indianzko, kod Latina; 6. Muhich, koje se "vu Nemskom y Vugerskom sije". Autor članka kaže da je posijao indijansko žito, i da je dosta dobio.

taj način biti manje bolesnog žita, ne uočivši da pepeo djeluje osobito na posnim zemljama kao odlično gnojivo.[18]

Od 1818. "Horvatzki kalendar" je sadržajno mnogo siromašniji, iako je štampan novim, boljim, jasnijim slovima. Umjesto dijaloga javljaju se male pričice i anegdote, a tek tu i tamo neke praktične upute koje je "pri gozpodarenyu haznovita znati" među kojima i kako "noge od zebote obchuvati" što se može postići ako se obojci i novine ulože zajedno u obuću, te "videl budesh gde pol vure zimu zdersati nebi mogel, da czeli dan zdersati mogel budesz".

Kalendar za 1827. tiskan je u tiskari Franje Župana (Szuppana), i u njemu se reklamira "Stoljetni kalendar" T. Mikloušića, a pored toga se govori o "Bezge Haszen", koja se može različito koristiti (pupoljci, latice ili zrnje).

Dakako da je ilirski pokret ugrozio mali zagrebački, purgerski kalendarčić, ali bilo je to samo kraće vrijeme, jer je i "Horvatzki kalendar" i "Kalendar Danice", koji počinje izlaziti 1834. kao prilog *Novina horvatskih* imao svoje korisnike. U "Horvatzkom kalendaru" za 1834, u dijalogu Štefa Pitanecza iz Rugvice i Renchicha, prognozira se vrijeme i urod, a u 1836. se žali na novu gramatiku, tj. na Gajevu "Kratku osnovu horvatsko-slavenskoga pravopisanja", koja se sve više upotrebljava u Zagrebu, prihvaćena od iliraca. Župan u ovom kalendaru reklamira "Medicinu ruralis illiti Vrachtva ladanyszka za potrebochu musev y sziromakov horvatczkoga Orszaga" Ivana Baptiste Lalanguea, koja je objavljena u Varaždinu, pa se čini da je Župan u dobrim odnosima s varaždinskim štamparom Platzerom, koji također objavljuje "Horvatzki Kalendar". U 1840. Župan mijenja ime "Horvatzkog kalendara" u "Zagrebechki kalendar", koji pod tim nazivom izlazi sve do 1848. godine. Na koricama kalendara iz 1840. reklamiran je "Vrachitel betegujuche sivine to jezt Vrachtva za rogatu Marhu, Kermke y Mladinu" koji je napisao grof Franjo Oršić, župnik u Krapini.[19] S kalendara se 1843. gubi hrvatska šahovnica, a umjesto toga se javljaju stihovi ilirskih pjesnika. Noseća pjesma je "Izkazanje Magde dekle i Jendreka kramara", gdje se naglašava da je "Zagrebechki kalendar" kalendar "za šoštare i čizmare", pa tako i prelazi sve više u glasoviti "Šoštar," koji se onda održao još stotinu godina. Na koricama kalendara za 1843. reklamira se Mikloušićeva knjiga "Izbor dugovànýh za haszen i razveszelitve szluséchéh", i to drugo izdanje.

U "Zagrebechkom kalendaru" za 1844. Jendrek se tuži "da vremena tak su skupa, da nit kupit mogu luka", ali kalendar za 1845. tiskan je dobrim novim slovima i novom ortografijom, iako i dalje u kajkavskom narječju. U "Putuvanju Jendreka 1845" kritizira se što se na Potoku odlaže smeće, te

"Potok v sredi grada teče,
I za sobom smrad ves vleče,
Ljudi jesu sami krivi,

[18] Nepoznati autor piše "Koi seli vech kerme dobiti guzteshe szejati, koji vech szeména, redkeshe széjati ima". I dalje "Sito lyubi vruchinu, koju veliku podnezti more, da gâ lézter gda gda topel desdy prefriska: a Zima, najmre dok je malo, jakomu skodi." Dana je i preporuka da se na ral od 1200 četvornih hvati sije 10 – 12 funti, odnosno pol vagana žita.

[19] Adam Oršić Slavetički, Rod Oršića, Zagreb 1943, 18. Franjo Oršić bio je treći sin Krste Oršića i završio je teologiju.

Quod se sic illarum rivi
Habeant, i nose same
Stvari gerde i zežgane,
Svi hitjeju smetje svoje
Mesto da ž njim polje gnoje."

Pjesnik se okomio i na gizdu, raskoš, nered i nerad te kritizira što se u kavani jede sladoled i preporučuje leću.

U 1846. tiskar i izdavač Župan ponosito otkriva "Zdravo dragi, Franjo Župan, kao šoštar pred vas stupam", a sljedeće godine na naslovnu stranicu stavlja parolu "Jezik, narodnost i prava, nek nam bude sreća i slava", iako se upravo te godine "Jendrek" u "Zagrebechkom kalendaru" tuži da se pojavio mnogo veći i bolje opremljen kalendar te da mu

"Šoštar tenek kakti glista
Na spodobu malog lista"

teško može konkurirati. Kalendar za 1847. je zadnji kalendarčić uređivan na raniji način. U njemu se kritizira pretjerano trošenje, ali ima i vrlo zgodnih stihova vezanih uz rad obrtnika. Tako zakon vrijednosti iskazuje jednostavno:

"Ciglar kada tuča tuče,
Cenu jako gor povuče."

A na veliku opreznost kod kupovanja bačve upozorava ovako:

"Pintar' z sirovoga dreva
Vožu, škafa, bedenj zleva,
Cervojedke s smolom stisne,
Ljudem oči tak zafliksne."

Revolucija 1848. osjećala se već 1847. godine, te je to došlo do izraza u Županovu kalendaru za 1848. Kalendar se sadržajno mijenja. Umjesto "šoštarskih stihova" objavljena je "Kratka povestnica naše domovine", gdje se govori i o južnim Slavenima i o Starim Slavenima. Stari se Slaveni idealiziraju, jer "...obdelavali su polja, pčele i marhu hranili, i tergovinu tirali, sve lepo vu miru. Skerbeli su se za stare ljude, za betežne i siromake, zato niti nije bilo pri njih niti bogcev niti potepuhov, kak ih je sada vse puno. (...) Odovud vsaki vidi, da se mi nemoramo za naše stare sramiti, akprem nisu znali tak razbijati i harati kak drugi; ali su zato znali dobro delati."

Franjo Župan objavio je svoj zadnji "Zagrebechki kalendar" 1853. godine, nakon četiri godine stanke, u kojem vremenu nije bilo moguće objavljivati kalendare na kajkavskom narječju.[20]

[20] Franjo Župan (Ferenz Suppan, Franz Suppan) počeo je 1826. štampati novine Agramer Zeitschrift prilogom LUNA koje su urednici bili Stauduar i Josip Rosenau (Rossy), pa je preko Rossya i dobio koncesiju za "Horvatszki kalendar". Izdavao je i časopis Croatia od 1839. do 1842. Franjo Župan stvorio je veliku tiskaru na prostoru današnje Sabornice na Markovu trgu (Markov trg 7, Kamenita 8 i Opatička 1), a preuzeo je prostor od Antonija Novosela. Kasnije ova tiskara seli u Mletačku 1. Župan je imao i posjed u Jurjevskoj 32 i Mlinarskoj 1, te je bio za zagrebačke pojmove vrlo ugledan građanin.

4.

Calendarium Zagrabiense. Već 1769. počeo se u Zagrebu štampati kalendar na latinskom jeziku. Imao je široku primjenu među svećenstvom, plemstvom i činovništvom. Sadrži genealogiju članova kraljeve kuće te crkveni i upravni shematizam, zatim druge korisne podatke, kao što su naprimjer putovi poštanskih kočija s vremenom dolaska i odlaska, popis sajmova, tabele za izračunavanje kamatnjaka, imena novca koji se rabi na našim prostorima i slično. Znatno veći format ovog kalendara u odnosu na kalendarčiće opisane u prethodna dva poglavlja omogućio mu je objavljivanje shematizama preko kojih možemo pratiti kretanje svećenika i upravnih činovnika na području zagrebačke dijeceze, a od dvadesetih godina i shematizma crkvenih osoba u modruško-severinskoj i bosansko-đakovačkoj dijecezi.

Zanimljivo je da je tek od 1808. ovaj kalendar štampan u Novoselčevoj tiskari. Razlog treba vjerojatno tražiti u tome što su Josef Kotsche, odnosno njegovi prethodnici imali koncesiju za izdavanje kalendara, pa kada dolazi do stapanja Kotscheove tiskare s Novoselčevom i onda Novoselčeva tiskara postaje privilegirana tiskara, kao takvu je preko Rossya preuzima 1827. i Franz Suppan s lociranjem na brdu Gradezu.[21] *Zagrabiense Calendarium* postigao je zavidnu visinu dobra obavještajnika i izlazi više od stotinu godina.

5.

Vojni kalendari. Vrlo je zanimljivo da biskup Maksimilijan Vrhovac, odmah nakon kupnje tiskare Ivana Tome pl. Trattnera, koji se doselio u Zagreb nakon što je 1776. Varaždin izgorio u velikom požaru, započinje 1796. štampati "Deutscher Militär- und ökonomischer Schreibkalender für die Königreiche Croatien, Dalmatien und Slavonien". Dosta veliki format (16°) omogućio mu je također štampanje shematizama, popisa sajmova, a radi laganijeg korištenja objavljen je i sadržaj. Ovaj kalendar ima tendenciju da se rabi na mnogo širem prostoru, pa objavljuje i podatke o tri carstva (Rimsko, Rusko i Tursko) i 12 kraljevstava. Ugarsku u kalendaru za 1795. tretira kao kraljevstvo koje je sastavljeno od Donje Ugarske, Gornje Ugarske, Sedmogradske, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije. Osmi i 12. dio kalendara za 1795. imaju i nekoliko praktičnih uputa, kao što su naprimjer kako odstraniti žiške i insekte iz žita, kako izraditi sapun za pranje svilenih predmeta, kako očuvati mlijeko i pivo od kiseljenja, kako da mlade kokoši nose i zimi jaja i sl. Ovakvi praktični savjeti, vezani uz vinogradarstvo, voćarstvo, žito, konjarstvo nastavljaju se i sljedećih godina, kao i vrlo detaljni itinerari poštanskih kočija, koji govore o otvaranju hrvatskog područja prema svijetu znatno više nego ranije.[22]

---

[21] I Anton pl. Novosel bio je imućan čovjek. Imao je Dolec iznad Laduča, pa dobro Golubovec, Bistricu i Gušćerovac. Tiskara mu je bila u Vlaškoj ulici, na prostoru kasnijeg sirotišta, a onda seli u Gornji grad na prostor Sabornice. Velimir Deželić st., Biskupska a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu 1794 – 1825, Narodna starina, IV, 1925, 104 – 9). Rossy je vodio poslove kod Novoselčeve udovice kao faktor (Vrhovčev dnevnik, I, Zagreb 1987, LXXXVII, 24. IX. 1824). Vlasnik tiskare bio je ustvari biskup Maksimilijan Vrhovac i nakon njegove smrti ona dolazi u posjed Franje Župana. Novoselčeva tiskara bila je privilegirana tiskara, i zato je tiskar Kotsche bio biskupov protivnik, pa je čak i svjedočio protiv njega.

[22] Iz kalendara za 1802. saznaje se da je od Zagreba do Zemuna vožnja trajala 38 sati, od Zagreba do Graza 13,26 sati, od Zagreba do Požuna 19,38 sati, od Zagreba do Beča 18,37 sati, od Zagreba do Ljubljane 12,24 sata te od Zagreba do Rijeke 12,24 sata.

U 1800. kalendar mijenja ime u "Neuer Militär- und Wirtschafts Kalendar", ali da se radi o istoj seriji, upućuje grafika kule i mosta na prvoj stranici. U ovom godištu u odjeljku D odštampan je članak "Es ist kein Sprung in der Natur", što je svakako odraz promjene shvaćanja života pod utjecajem francuske revolucije.

Vrlo su zanimljive i reklame na koricama kalendara. Budući da u očuvanim kalendarima nisu uvjek sačuvane originalne korice, i saznanja o djelima koja su se preporučivala hrvatskom čitateljstvu su različita. Reklamiraju se u pravilu djela na njemačkom jeziku, štampana u Beču, Grazu, Leipzigu, Mainzu, Pragu, Bratislavi i drugdje.[23] U vrlo burnoj 1808. objavljene su na kraju kalendara i "Bankozettel-Tarife", kao i upute za carine i tečajeve raznog novca, a u 1813. reklamira se knjiga: *Reusse,* Ausführliche Beschreibung einer alles selbst schreibenden Maschine, ihren Theilen, und derselben Zusammensetzung (1783). Većinu ovih reklamiranih naslova nisam uspjela pronaći u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Iako su neke od tih knjiga izašle i desetak godina prije nego što su kod nas reklamirane u ovom kalendaru, one ipak pokazuju da je naše tržište bilo za njih zainteresirano te bi bilo zanimljivo istražiti u čijim su bibliotekama ova djela završila.

U kalendaru za 1820. prvi put se reklamira Mikloušićev "Ztoletni Kalendar" koji stoji dva florina. Međutim koncepcija kalendara je promijenjena i iz njega posve nestaje gospodarska problematika. Tek 1830, kada je već Franz Suppan kao privilegirani štampar preuzeo tiskanje ovog kalendara, reklamira se 27 svezaka Gottlieba Wilhelma Tobiasa, župnika u Augsburgu pod naslovom "Unterhaltungen aus der Naturgeschichte" s napomenom da je bavarski kralj nagradio autora zlatnom medaljom.

U 1833. štampana je priča "Graf Niclas bei Zrini" s opisom borbe kod Sigeta, a 1834. članak "Charakteristik der Nationen Ungers in Bezug auf Industria", gdje se pod industrijom, po uzoru na fiziokrata Turgota, razumijeva rad. Članak je preuzet od Johanna v. Csaplovicsa "Gemälde von Ungern" (Pešta 1829), s dosta pozitivnom ocjenom Hrvata.[24]

---

[23] Tako je u kalendaru za 1803. reklamirana knjiga F. Blotza, Die Gartnerkunst, Leipzig 1795; Franza Schrauda, Geschichte der Pest in Syrmien in den Jahren 1795 – 96, Pest 1801; istaknutog ihtiologa Gottfrieda Jacoba Wagnera, Anweisung, wie man die Teiche anlegen, abwarten und verbessern, auch was man bey dem Fange der Fische zu beobachten habe, Wien 1785; Jakoba Wella, Kurzgefasste Gründe der Pflanzenlehre, als ein zur Naturgeschichte unumgangenreicher Theil, 1780; Heinricha Zerlnnera, Volksbuch: ein fasslicher Unterricht in nützlichen Kenntnissen und Sachen. Erzählung für Landleute, um sie verständig, gut und wohlhabend zu machen, Prag 1794. U kalendaru za 1804. reklamira se Bergen, Anleitung für die Landwirthe zur Verbesserung der Viehzucht, Wien 1785. U kalendaru za 1910. reklamira se: Erdmann, Hilfreichs bewährtes Handbüchlein für Bauersleute, worinnen ein gründlicher Unterricht über den Acker- Wiesen- und Gartenbau, über Vieh-und Bienenzucht, und über den Weinbau enthalten, Wien 1794; Unterricht für Bauerleute von den Krankheiten der Pferde; Anweisung zur Bienenzucht; te Erdmuther Hilfreichinn, Wirtschaftskalender für Hausmütter, worinn alle hausliche Geschefte auf alle Monate des Jahrs erkläret werden, Wien 1797. U 1813. reklamira se među ostalim brošurica: Nau, Anleitung zur deutschen Landwirtschaft, Mainz 1788 i Noth- und Hilfsbüchlein für den Bauersmann, 4 Theil, 1794. Obično su uvijek navedene i cijene. Zanimljivo je da se poslije 1820. gospodarska djela više ne reklamiraju, da bi se onda opet nastavilo s tom praksom, pa je u kalendaru za 1831. reklamirana knjiga Hieronimusa Waldingera Über die Nahrungs- und Heilmittel der Pferde, 12. vol, Wien.

[24] U kalendaru je među ostalim objavljen pasus: "... übrigens arbeitet der Slowak gern mit Händen und Füssen, der Magyare mit seinem Viehe, der Deutsche mit Füssen und Händen und mit dem Maule, der Jude mit dem Maule und mit den Füssen, der Ruthene, Wlache, Slavonier beinahe weder so noch anders, sondern

Ovaj kalendar izlazi sve do 1891. iako je zbog karlovačke konkurencije njegovo raspačavanje na širem prostoru otežano. Naime, 1827. je i karlovački tiskar Johann Nepomuk Prettner počeo objavljivati "Neuer Militär- und Wirtschaft Kalender", koji je prodavao na području Korduna i Like.

6.

Stoljetni kalendari. Prvi "Horvatzki ztoletni kalendar" bio je naručio Maksimilijan Vrhovac i štampan je u Novoselčevoj tiskari 1818, a uredio ga je Anton Rusich skupivši materijal iz najboljih njemačkih kalendara te vrste. U uvodu je dana definicija kalendara: "Kalendar iliti Dnevnik je marljivo popiszanye, iliti Red vszeh poszebnih dnevov jednoga ali vishe let, kot pokasuje, kak najmre ovi dnevi na tjedne y meszecze razdelyeni jeszu, y kakov God na koji dan zmed oveh dozpeva." Zbog ovakvog ograničenog shvaćanja, objašnjenju astronomskih pojava posvećen je dobar dio knjige, ali je ipak autor našao potrebnim da objavi i "Zavjetje nekojeh vpometje manyih gledech na vreme za ladanzkoga Gozpodara", gdje prognozira "Dobro leto sze onda kase, kada je zima jaka, szuha, y zemlya z- sznegom velikem zakrita, kada protuletje zagoda naztaje z- toplemi desgyi, y vugodnemi vetri..." (str. 94). Mjesece donosi po narodnom: proszinecz, szvechen, szushecz, traven, rosnyak, klaszen, szerpen, velikomeshnyak, malomeshnyak, liztopad, vszeszvetchak i gruden, pa se u usporedbi s Vitezovićevim nazivima pokazuju dosta male promjene i čvrsta ukorijenjenost ovih naziva u puku. Rusich donosi i prognoze vremena prema prirodnim pojavama te ponašanju životinja i stanju bilja. U četvrtom dijelu donosi i neke korisne savjete, kao naprimjer o postupku kada krava izgubi mlijeko, o načinu izrade sapuna od prepruta, o čuvanju voća u proljeće od mraza, o čuvanju krzna od moljaca, o predivu, o šopanju gusaka, o borbi protiv mravaca i gusjenica, zmija i stjenica. U tim savjetima ima više loših nego dobrih, a način udebljanja gusaka je užasan.

Radi stvaranja boljeg kalendara, s više praktičnih savjeta prihvatio se stenjevački plebanuš Thomas Miklousich tog mukotrpnog posla, te je već 1819. novi "Ztòletni horvàtzki kalendar iliti dnevnik ztòlétny horvàtzki do leta 1901. kasùchi" objavljen u Novoselčevoj tiskari. U predgovoru, koji je datiran s 21. ožujkom 1818, Miklousić piše "Selim ja takaj po ovem Dnevniku Domorodczem mojem z- napervoztàvlegonyem dugovànyh, znánya, vrédnéh, y na Gozpodarztvo zapadajucheh haszen doprinezti, szadashnye vréme nikaj ne hasznoviteshe, kak je Gozpodarstvo: za ovo budi na polyu, ali terszju, pri domu, ali na vertu z- hasznum raditi, oszebujno bi pomoglo, naprvo znati, kakovo vréme nadojti ima: jeli hladno ali toplo, szushno, ali mochvarno léto naztàne." Dakako, Miklousić ne bi mogao ovo djelo napisati već 1818. da nije od 1813. do 1817. objavljivao sentence u "Horvatzkomu kalendaru" i da nije razgovarao s narodom, koji je upotpunjavao njegova saznanja. To Miklousić indirektno i kaže da su "Marlyvi Gozpodari vre negda, zpomnyiva zverhu nadojducheh vremenah opasenya chinili jeszu, y v- pamet vzeli..." (str. IV) te je kao svoju domorodnu dužnost shvatio da kalendar napiše

findet im süssen farniente seinen höchsten Genus", ističući i da su žene marljivije od muškaraca, ne analizirajući to kao posljedicu vojnokrajiškog sistema. Jan Čaplovič je 1829. objavio i spis "Croaten und Wenden in Ungarn", a i u Graeffer-Czikan austrijskoj nacionalnoj enciklopediji obradio je pojam "Croatien".

da "...nekojem horvatskovo jezika omrazitelom vusta zaprem", dokazujući da se i na kajkavskom narječju mogu izreći i najkompliciranije misli.

Zanimljivo je da Mikloušić ima obzira prema svim narodnim nazivima mjeseci, te ih i navodi:

siječanj zove "malobožičnjak", "pavlovščak", "prezimec", "prosinec";
veljača mu je "svečen" i "veljak";
ožujak zove "gregurjevščak", "sušec", "protuletnjak";
travanj zove "jurjevščak" i "traven";
svibanj naziva "filipovščak", "rožnjak" i "sviben";
lipanj iskazuje kao "ivanjšćak" i "klasen";
srpanj nosi ime "jakopovščak" i "serpen";
kolovoz mu je "velikomesnjak" i "kolovoznik";
rujan naziv "malomesnjak", "rujen" i "jesenščak";
listopad zove "miholjšćak" i "listnjak";
studeni naziva "vsesvetčak", "veternjak" i "zimšćak";
prosinac "velikobožićnjak" i "gruden".

Dakako da je Mikloušić iskoristio svoj raniji rad o poslovima koji se moraju obavljati svaki mjesec, te ga je u dotjeranu obliku objavio pod nazivom "Kalendar mesečni ili: posli, koje hiže gospodar vsaki mesec obavljati ima", te je zanimljivo usporediti "Kuchnik" vinkovačkog župnika Josipa Reljkovića iz 1796. s ovim kalendarom i uočiti dosta velike razlike, koje su rezultat drugačije konfiguracije tla i drugih kultura.

Ne samo patriotska već i prosvjetiteljska uloga Tome Mikloušića vidljiva je i u drugim dijelovima stoljetnog kalendara, a njegov uspjeh potvrđuje njegovo drugo izdanje 1849. kada su ga nadopunjena štampali Ignac Kristianović i neki P. J. i P. K. u tiskari "bratih Župan" u Zagrebu.[25] Praktično-poučne Mikloušićeve misli našle su svoj odraz u svim kajkavskim kalendarima do suvremenosti.

7.

Ilirski kalendari. Trgovcima žitom i stokom u Podunavlju, a i dužinom Save, Kupe sve do mora velike teškoće pričinjala su različita računanja vremena. Katolici su prihvatili reformu kalendara još 1582, a pravoslavni su se držali starog kalendara. Pored toga trgovinom se bave i Židovi, a kupci su nerijetko i muslimani, pa je sve to dovelo do toga da se na putovima žitne trgovine vrlo rano javljaju kalendari, koji usporedno donose stari i novi kalendar, naznačujući katkad i bitne odrednice ostalih kalendara.

Prvi ovakvi kalendari počeli su izlaziti u Budimu i Osijeku. Nose nazive "Novi i stari kolendar horvatzki", "Svetodanik" ili "Novi i stari slavonski kolendar". "Novi y

[25] Đuro Šurmin utvrdio je sudjelovanje Mikloušića u "Horvatzkomu kalendaru". Mikloušić (Jastrebarsko, 1767 – 1833) studirao je u Zagrebu i Pešti. Bio je kapelan u Plešivici i Stenjevcu, profesor u Zagrebu i župnik u Pušći, Stenjevcu i Jastrebarskom (Đ. Šurmin, Pabirci po kajkavskoj literaturi, Vijenac, 1894).

sztari kalendar horvaczki za prozto leto 1813.", koji je objavio Mathias Trattner, dozvolom visokog kraljevskog ugarskog namjesništva u Pešti imao je oba kalendara, a mjeseci su u njemu štampani na oba načina (januar i szecsen) i s oba kalendara.[26]

Od 1834. do 1850. izlazi i kalendar Ljudevita Gaja pod nazivom "*Danicza zagrebachka ili dnevnik*".[27] Budući da je ovaj tiskan u početku u Županovoj tiskari, on donosi i oglas za knjige Županova tiska. Mjeseci su navedeni po narodnim nazivima, ali i "Gerchki". U "Daniczi ... za preztupno leto 1844." objavljen je i "Hisni Gozpodar, ili kakvi poszli vszaki mesecz, ches czelo leto moraju sze izvershavati", u kojem tekstu se nazire pero Dragutina Rakovca.

Za 1850. Johan Nepomuk Prettner, koji je od 1827. do 1850. štampao u Karlovcu "Neuer Karlstädter Schreib- und Wirtschafts-Kalender" objavljuje "*Illustrierter Agramer Haus- Wirtschafts- und Unterhaltungs-Kalender auf das Jahr 1850*". Iako se radi o Prettnerovu izdanju, ono je tiskano u štampariji u kući Ljudevita Gaja. Bila je to tada najmodernija štamparija u Zagrebu. Ovaj kalendar teži univerzalnosti, odnosno što širem krugu korisnika pa ima i gregorijanski i julijanski i židovski i turski kalendar, a donosi i vremenske prognoze (Witterungs Kalender) i savjete što treba raditi u vrtu u nekom mjesecu (Garten Kalender), kao i mnoge korisne savjete za kućanstvo te oko stoke.[28] I ovaj kalendar donosi popis sajmova, koji su poslije 1848. mnogobrojniji, pa su i mnoga općinska mjesta dobila to pravo (kao npr. Virje). Pod nešto promijenjenim nazivom ovaj kalendar izlazi sve do 1898. godine.

Kalendar "Danicza" pripremio je teren za "*Obći zagrebački kolendar*", čiji je izdavač brat Franje Župana Lavoslav Župan.[29] Kalendar je izlazio od 1846. do 1853. godine

---

[26] Dukat, n. dj., 36 – 37. Budimske kalendare uređivali su uglavnom franjevci i među njima i Antun Nagy i Ignjat Alojzije Brlić; ovaj potonji je 1837. objavio u tom kalendaru pjesmu Janka Draškovića "Mladexi ilirskoj". Prvi kalendari te vrste počeli su izlaziti u Budimu već 1743, a izlaze sve do 1855. Osječki kalendari te vrste počinju izlaziti 1817. i izlaze sve do 1869, a više godina ih je uređivao Adam Filippovich od Heldenthala. Trgovački značaj ovih kalendara odaje popis sajmova na vrlo širokom prostoru i oni malo-pomalo prodiru i u međurječje Save i Drave. Dakle srpski trgovci koji trguju uzduž dunavskog riječnog puta prenose i ilirstvo i kalendare, i oni se sve više malo-pomalo spuštaju na jug utječući i na jezik i na pismo.

[27] Despot, Kalendar..., n. dj., 30; Dnevnik Dragutina Rakovca, Zagreb, 1922, 20. Rakovac kaže da je radio "Šoštar kalendar".

[28] Zanimljiv je odjeljak kalendara o tovljenju, gdje se savjetuje kod svinjarstva čistoća kao važan faktor tovljenja. "Man halte den Stall, Frestrog und die Tiere selbst reinlich. Reinlichkeit macht die Schweine fett und schlägt ihnen gut an" do kojeg zaključka su pokušom došli veterinari Veterinarskog fakulteta u Zagrebu tek oko 1960. (dr. Antun Asaj).

[29] Lavoslav Župan je 1848. bio kadet u Italiji. Jedno vrijeme je bio suvlasnik tiskare Franje Župana na Markovu trgu, da bi kasnije imao vlastitu tiskaru u Mletačkoj 1, odnosno Brezovačkog broj 2. I on se obogatio, pa je imao posjed i u Ilici 82, gdje je podigao novu tiskaru (kasnije Ilica 30), te posjed u Čukovićima 7 i 8. Umro je oko 1862. godine, a nasljeđuje ga u štamparstvu Fiedler, a ovog Albert. Braća su se razišla na ilirizmu, jer se Lavoslav Župan zagrijao za ilirsku ideju, dok je Franjo bio njoj protivan (Dnevnik Dragutina Rakovca. Priopćili E. Laszowski i dr. V. Deželić, Zagreb 1922, 11 i d.). Gotovo svako godište ima drugog urednika. Tako "Opći zagrebački kolendar" za 1846. i 1847. uređuje Slavoljub Verbančić, kolendar za 1848 – 1850. Vladislav Vežić, kalendar za 1851. Marko Radojčić, a kalendar za 1852. Andrija Torkvat Brlić. Velikosrpsko opredjeljenje Lavoslava Župana može se potvrditi i na tome što za 1851. izdaje u Zagrebu "Srbski kalendar za prostu godinu 1851" na ćirilici, pa tu objavljuje i članak A. Dragosavljevića iz Šida "Vojvodstvo, Vojvodina i Vojvodovina", dok su mu gospodarske teme vrlo slabo zastupane. Prema tomu epitet Lavoslava Župana kao jednog "od najvatrenijih naših rodoljuba" prilikom proslave obilježavanja Zlatne bule u Zagrebu 12. rujna 1842. treba shvatiti drugačije (Agramer politische Zeitung, 73, 10. 9. 1842).

i iz godišta u godište sve je više južnoslavenski orijentiran, pa 1850. objavljuje i rad Vuka Stefanovića Karadžića "Srbi svi i svuda". Međutim ne bismo mogli čitavo ovo izdanje presuditi kao negativno, iako donosi i novi i stari kalendar. Shematizam mu je vrlo dobar. U dodatku Kolendara za 1846. objavljen je pod inicijalima F. L. članak istaknutog sisačkog privrednika Franje Lovrića "Što bi valjalo učiniti, da se u nas tergovina unapredi" uz Rakovčev moto:

"Čovečanstvo napred teži,
Mi stojimo, vreme beži,
ajdmo bratjo, mi napreda,
Večni zakon zapoveda."

U Kolendaru za 1847. objavljen je u drugom dijelu članak "O najkoristnijih varstah žita", preštampan iz *Zore Dalmatinske*, a ovdje je objavljen i članak "o netom osnovanoj" Prvoj hrvatskoj štedionici na Harmici u kući Zengevala (str. 117 – 120) te se ista tema ponavlja i u kalendaru iz 1848. godine.

Kalendar za 1849. objavljuje članak "Dalmatia" (str. 38 – 69), a po nizu znakova, osobito po jeziku, vidi se da je zamišljen da se koristi na širem prostoru Habsburške Monarhije, uglavnom na područjima gdje ima Južnih Slavena, što se može zaključiti po sajmovima.

8.

"Kolendar za puk" Dragutina Rakovca izlazi u šest tisuća primjeraka troškom Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva, a uređuje ga Dragutin Rakovac. Iako pristaša ilirske ideje, on je i kajkavski pisac, čije se tvorevine susreću i u "Zagrebeckom kalendaru", tj. "Šoštaru" Franje Župana. Dragutin Rakovac je istaknuta osoba naše gospodarske i kulturne povijesti. On od 1842. uređuje *List mjesečni Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva,* a od 1847. do 1850. je i urednik "Kolendara za puk", koji je odlično prihvaćen od pismenog puka i koji se čitao u čitavoj sjevernoj Hrvatskoj.

Kod kalendara i Rakovac je vrlo širok te navodi imena mjeseci u jeziku pismenom (sečanj, veljača), u narečju slavonskom (sičanj, viljača) i u narečju horvatskom (stari kajkavski nazivi). Mjesece navodi i po novom i po starom kalendaru, a i sajmove za koje on spominje u zagradi i naziv "vašar" i "pazar" na području Hrvatske, Slavonije, Srijema, Primorja, Banata te u Ugarskoj s desne i s lijeve strane Dunava.

Ovaj kalendar imao je konkretnu zadaću: propagirati Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo i raditi na unapređenju poljoprivrede i stočarstva. Već u prvom godištu, razgovorom plebanuša, školnika i šekutora (crkvenjaka) Jureka, Rakovac govori o zadaći društva kojemu je on tajnik. Tako plebanuš kaže: "Ovo gospodarsko društvo

---

Vidi i Agneza S z a b o, Kako je Zagreb godine 1842. proslavio 600. obljetnicu Zlatne bule, KAJ, 1992, br. 3, 72), odnosno onako kako to potvrđuje kasniji rad Lavoslava Župana, kada on u Zagreb uvodi i srpsku ćirilicu, smatrajući da će prihvaćanje ilirstva omogućiti stvaranje velike južnoslavenske države ravnopravnih naroda. Iz Rakovčeva dnevnika saznajemo da je Lavoslav Suppan bio jedno vrijeme i klerik, te da je Franjo Suppan imao sina Ljudevita, koji nije bio za posao, pa je sve poslove vodio Leopold "domaći sin", ali da Franji poslovi slabo idu, jer je Ljudevit Gaj podigao drugu tiskaru. (Dnevnik, n. dj., 8 i 11).

KOLENDAR ZA PUK.

Za prostu godinu 184

Izdaje ga

družtvo gospodarsko horvatsko-slavonsko.

GODINA I.

Urednik:

Dragutin Rakovec.

U Zagrebu.

Tiskom kr. pov. narodne tiskaruice Dra. Ljudevita Gaja.

Slika 2. Kolendar za puk urednika Dragutina Rakovca

nikaj vam druge nij, kak jedno pajdaštvo, koje se je zato sklopilo, da pobolša gospodarstvo, i kajte se skerb i trud ovoga pajdaštva proteže na našu horvatsku i slavonsku zemlju, zato se ovo pajdaštvo zove družtvo gospodarsko horvatsko-slavonsko." I dalje: "Nemrete tajiti, moj Jurek, da se človek vse kaj zna, ili kaj želi znati, navčiti mora od drugoga, onda i gospodariti. Istina je doduše, da se vi niste vučili gospodarstvu v školi,

da niste pri nikakvem drugem gospodaru vu navuku bili, zato pak ste se vučili od vašeh starešeh gospodariti, vučili ste se i vučite se još i den denešni od vašeh susedov, gledajući kak oni delaju; vučili ste se i vučite se iz razgovorov s drugemi gospodari, i tak dalje. Nego mi vendar to vsikak morate dopustiti, da ste se ono, kaj znate od gospodarstva, navčili; ar kad ste imali dva leta, ja kriv, če ste znali, je li se kruh v tersju ili v husti pridelava. Znano vam je takajše i ona mudra reč: 'Više vide oči neg oko', to jest, da više ljudih više zna. Tak i ovo družtvo, zestavleno iz vnožine vsakojačke fele stališev iz različneh krajev, kotarov a i orsagov, više vidi i više zna. Kaj pak gdo zna, a šuti, da drugi nezna, ono hajd svetu obznani, i tak se vsi skupa jen od drugoga vučiju."

U kalendaru se daju savjeti što treba činiti u gospodarstvu u kojem mjesecu, a u članku "Poljarstvo" daje se tumačenje IX. zakonskog članka iz 1840. u kojem se kaže da onaj tko zapali nečije dobro ima se i "telesno kaštigovati". Kalendar daje savjete i u obliku pitanja i odgovora. Zalaže se za sadnju čitavih gomoljika krumpira, a ne za sadnju kriški te u kvantitativnom izrazu to dokazuje.

Dakako da je revolucija 1848. našla odraza i u kalendaru. Osim povećanog broja sajmova navode se u kalendaru za 1848. i podružnice Gospodarskog društva s imenima članova, pa neke podatke možemo saznati upravo iz tog kalendara.[30] Preko kalendara potiče se svilogojstvo i pčelarstvo.[31] U ovom godištu dan je i najstariji opis Narodnog muzeja, otvorenog 1846, iz kojeg članka saznajemo da su predmete dali i Petar Kuntić i Gjuro Šturlić iz Čučerja kod Zagreba, a objavljena je i slika Muzeja, koji je – kao i Gospodarsko društvo – bio smješten u Opatičkoj 18.

Dragutin Rakovac je prekinuo s praksom da sam piše kalendar te uvrštava priloge suradnika iz raznih krajeva Hrvatske. Tako je u kalendaru za 1849. objavio od K. J. V. "Kratki nauk, kako se ima gajiti i deržati krava, tele, bik, vol, konj, ždrebe, magarac, mazga, mula, svinja, ovca i koza", a babogredskom učitelju Mijatu Stojanoviću objavljuje narodne pripovijetke iz života graničara.

Sklonost poučavanju iskazana je u godištu za 1850. mudrim izrekama majstora Jakova, "zemljodelca na glasu". Čitamo među ostalim: "Tko zapušta svoje imanje gubi najmanje tretjinu dohotka; ako li ga pak proda, gubi polovicu glavnice." I dalje: "Ajde na sajam i na pazar samo radi potrebe – i brez tebe ima dosta skitalacah (potepuhev), pjanicah (pijanaca) i prežderečinah (požderuhev)." "Kad se udaljiš od tvoje kuće (hiže), ništa neradiš (nedelaš), nego trošiš, i tvoji poslovi ružno izlaze (gèrdo izhadjaju)." Savjetuje da se štedi: "Nemoj razsuti (raztepsti) što je koristno (hasnovito) za čoveka (človeka), za životinu (živinu) i za zemlju." "Jedna šaka slame daje dve šake gnoja, a ove daju jednu šaku žita (žitka)", upozorava na pravljenje komposta. U istom je duhu i sentenca "Livade gaje životinu, životina daje gnoj, gnoj daje žito." Svjestan je vrijednosti krumpira kao prehrambene namirnice. Piše: "Nemoj zaboraviti (zabiti) krumpir, on će te hraniti u nerodnoj godini i gajiti će izobila životinu tvoju."

---

[30] Tako naprimjer saznajemo da je "podravečka podružnica" osnovana 8. 2. 1843. i da joj je predsjednik Adam Žuvić Bribirski, zagrebački kanonik i koprivnički župnik, a tajnik župnik Rasinjski Pavao Dragec. O Dragutinu Rakovcu i njegovu "Kolendaru za puk" pisala je i Miroslava Despot (KAJ, 1975, br. 12, 33 – 44).

[31] U kalendaru za 1848. župnik iz Maje Josip Marić objavljuje članak "Nauk od pčelah" i "Stanje (Stališ) pčelarstva u Hervatskoj i Slavoniji", a kapelan iz Gornjah Krunoslav Joso Veselić objavljuje članak "Svilarstvo", iz kojeg saznajemo da je u Koprivnici bilo 1848. pet svilana.

U ovom godištu cijepljenju voćaka posvećen je članak Vasila Šimraka "Nauk od gojenja voćakah (sadovenoga drevja)". Vrlo je uporan u tome da ga svatko shvati i radi toga piše i kajkavskim i slavonskim narječjem i više puta ponavlja ono što smatra važnim. Tako preko članka Stepana Latkovića "Neka o vraćarah (copernicah)" opominje da se treba riješiti praznovjerja, da bi nekoliko strana dalje donio već sliku parobroda i lokomotive kao prometnih sredstava budućnosti. Rakovac zna vrijednost zemlje te savjetuje "Nemojte komadati i drobiti vaših selištah (baštinah, gruntov), jer komadati (falatati) selište, to je upropastiti i poterti selište", budući da bez dovoljno zemlje nema stoke i nema gnoja.

Među zadnjim člancima koji su objavljeni 1850. u kalendaru je Rakovčev članak "Od česa je seljak, nekadašnji kmet, sada prost" nakon što je ban Josip Jelačić dao kmetovima slobodu.[32] Dakako da su praktične upute i obavijesti koje je Dragutin Rakovac davao na takav "dvostruki" način imale velik broj korisnika, te je velika šteta da je Bachov apsolutizam djelovao i na obustavljanje ovog "Kolendara za puk", jer mi se čini da je njegovanje narodnog osjećaja kod Dragutina Rakovca zasnovano na poštovanju svih i bez ikakvog prejudiciranja bilo koje strane.

9.

U drugoj polovini osamnaestog stoljeća broj i vrste zagrebačkih kalendara jako se umnožavaju prema potrebama pojedinih staleža, čiji su priručnik. Međutim, unatoč skromnosti zagrebačkih kalendara do 1850. iz onih koji su nam se sačuvali, odnosno onih koji su registrirani u javnim bibliotekama i arhivima Zagreba, možemo zaključiti da je gospodarska problematika *gotovo uvijek zastupana* i da odgovara potrebama. Iz ovih kalendara s obzirom na njihove korisnike na širem prostoru sjeverne Hrvatske možemo zaključiti da je proces prerastanja Gradeca i Kaptola u jedan grad Zagreb započeo već u 17. stoljeću, jer se kod kalendara u pravilu uvijek navodi da su štampani "vu Zagrebu", dakle da je Zagreb već predestiniran za trgovačko, prometno, financijsko i kulturno središte jednog većeg prostora: Hrvatske.

[32] Rakovac kaže da su ukinuta (dotergnjena) za svagda (za navek): kućni (hižni) forint; tlaka pešačka (peška) i vozna od urbarialnih zemljištih (gruntov); tlaka pešačka (peška) i vozna od urbarialnih zemljištih (gruntov); svi odkupi duge foringe; prelo ili deveto (devetina) od lana i konoplje iz nekadašnjih urbarialnih zemljištah; ajka (hajka); svaka služba kod sečenja nègda urbarialnih dèrvah i ritovah; deveto (devetina) od svih urbarialnih zemljištah, davalo se ono u naturi ili u gotovom novcu.

Zusammenfassung

ZUR WIRTSCHAFTSPROBLEMATIK IN DEN ZAGREBER KALENDERN BIS 1850

Mira Kolar-Dimitrijević

Kalender wurden in Zagreb schon im 17. Jh. gedruckt, und die Wirtschaftsproblematik ist bereits in Vitezovićs Kalendern von Ende desselben Jahrhunderts zu finden. Kleine Kalender für das Volk sehen wir um das Jahr 1780, aber es ist erst der "Neue Kalender" aus dem Jahr 1786 erhalten. Die Kalender kommen unter verschiedenen Namen heraus (Novi kalendar-Neuer Kalender, Horvatzki kalendar-Kroatischer Kalender, Zagrebechki kalendar-Zagreber Kalender, Zagrebački šoštar), aber immer enthalten sie kurze und bündige Wirtschaftsnachrichten, manchmal für jeden Monat, manchmal für die vier Jahreszeiten. Obwohl nicht alle Jahrgänge dieser kleinen Kalender erhalten sind, können wir feststellen, daß Anfang des 19. Jahrhunderts zwei kleine Kalender mit derselben Bezeichnung auftreten, wobei einer in der Druckerei Novoselec gedruckt wurde (in der Druckerei des Bischofs Vrhovac) und der andere in der Druckerei des Josip Karl Kotsche.

Das Calendarium Zagrabiense wurde ab 1769 in lateinischer Sprache gedruckt. Seine Nutznießer sind Priester, der Adel und die Beamtenschaft, und es ist so aufgesetzt, daß es als praktisches Handbuch für diese Gesellschaftsschichten dienen kann, denn es enthält einen nützlichen kirchlichen und verwaltungstechnischen Schematismus, so daß aus eben diesem Grund hier die Daten wichtiger Märkte und Messen, Ankunft-und Abfahrtszeiten von Postkutschen in Zagreb und andere praktische Informationen enthalten sind. Ab 1796 werden in der Druckerei Novoselec auch Kalender für den Bedarf des Militärs mit einem ähnlichen Inhalt gedruckt, und durch die Liste der Wirtschaftsbücher auf den Buchdeckeln einzelner Jahrgänge können wir erkennen und feststellen, was von der wirtschaftlichen Produktion Europas in unsere Gebiete gelangte.

Hundertjährige Kalender treffen wir in Zagreb erst in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts an, und zwar zunächst den von Rusić aus dem jahr 1818, dann Mikloušićs aus dem Jahr 1818 und aus dem Jahr 1849. Diese Kalender enthalten zahlreiche Ratschläge aus dem Bereich der Wirtschaft, insbesondere der von Mikloušić.

Für die Getreidehändler an der Donau, der Save und der Kupa begann man Kalender herauszugeben, die die Julianischen und Gregorianischen Kalender beinhalteten, die also die Illyrische Idee des Jugoslawentums beinhalteten. Solche Kalender gab auch Ljudevit Gaj heraus. Zwischen 1846 und 1853 wird in Zagreb der "Obći zagrebački kolendar" ("der allgemeine Zagreber Kalender") in der Ausgabe Lavoslav Župans herausgebracht, der eine ähnliche Orientierung aufweist.

Schließlich muß auch der "Kolendar za puk" ("Kalender fürs das Volk") von Dragutin Rakovac erwähnt werden. Auch dieser Kalender rechnet mit einem breiten Kreis von Nutznießern, und er wird in sechstausend Exemplaren gedruckt, was zwischen 1847 und 1850 auf Kosten der Kroatisch-Slawonischen Wirtschaftsgesellschaft geht. Der Kalender ist so verfaßt, daß er sowohl für Kajkawer, als auch für Stokawer, Ekawer und Ikawer verständlich ist, natürlich für jene, die sich mit Landwirtschaft und Viehzucht befaßten, und dier sehr wohl auf praktische Ratschläge angewiesen waren.

Es muß sicherlich gesagt werden, daß bei diesen Kalendern immer betont wurde, daß sie "in Zagreb" gedruckt wurden, nicht auf Gradec oder Kaptol, daß also der Begriff Zagreb noch vor 1850 ein größerer gemeinsamer Begriff für diese beiden Teile Zagrebs war, die durch Wirtschaft und Handel, beziehungsweise das Pulsieren des alltäglichen Lebens engste Beziehungen hatten.

OBILJEŽJA ZDRAVSTVENIH PRILIKA I ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U GRADECU OD SREDINE 18. DO SREDINE 19. STOLJEĆA

Biserka Belicza

U objavljenim raspravama i izvornim dokumentima te u neobjavljenim i neistraženim arhivskim fondovima koji potječu iz 16. stoljeća, a sežu do sredine 18. stoljeća, krije se temelj za znanstveno proučavanje i razumijevanje zbivanja u Gradecu, koja počinju u prvoj polovini 18. stoljeća i traju do sredine 19. stoljeća, čineći jedinstveno razdoblje u povijesti slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca.

Tada u europskim prostorima teče proces napuštanja srednjovjekovnog, renesansnog i humanističkog svjetonazora. Na obzorju je dolazak prosvjetiteljstva, odumiranje feudalizma i priprema za rađanje i jačanje građanskog društva. Građani slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca u strepnji pred najezdom Turaka i izbijanjem kužnih pošasti, s krajnjim naporom grade i dograđuju gradske bedeme i kule, ne zanemarujući problem brige za socijalno ugrožene beskućnike te smještaj i uzdržavanje hospitala.

S obzirom na urbanu konstelaciju stanovnici Gradeca počinju dijeliti svoj grad na onaj "unutar zidova i bedema" i "izvan zidova i bedema" koji se zvao "podgrađe".

Splet zgrada i ulica nastalih unutar utvrde iz 13. stoljeća nazvan je Gornjim gradom.

Vanjski dio grada s podgrađem uključivao je u 17. stoljeću kuće na istočnoj strani Duge (Radićeve) ulice, zatim one na sjevernoj i istočnoj strani današnjega Jelačićeva trga te pojedine kućice s gospodarskim zgradama u Ilici.

Pravi se gradski život odvijao u Gornjem gradu. Gradsko je podgrađe počinjalo ispod Kamenitih vrata. Danas je to Radićeva ulica koja se često spominje kao ulica ispod Kamenitih vrata. Na mjestu današnje Radićeve kuće broj 30 nalazio se xenodochium ili hospital Civitas. Već u 15. stoljeću zvala se hospitale civicum in honorem b. Mariae Virginis extructum. U sastavu bolničke zgrade nalazila se i kapela Majke Božje bez grijeha začete.[1]

Prema popisima građana iz prve i druge polovine 18. stoljeća vidljivo je da sve veći broj žitelja stječe status građana slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca. Ovom časnom naslovu i položaju podjednako su težili pripadnici najviših društvenih krugova, aristo-

[1] V. Klaić, Slobodni i kr. glavni grad Zagreb, Zagreb 1913; V. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609. i reforma njegova god. 1618. Zagreb, 1912; Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732. i zbornik statuta grada Zagreba od godine 1773. Zagreb 1952; I. Kampuš, I. Karaman, Zagreb through a thousand years from ancient settlements to a modern city. Zagreb 1978; L. Dobronić, Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas. III. izdanje, Zagreb 1988; L. Dobronić, Slobodni i kraljevski grad Zagreb. Zagreb 1992; J. Barlè, O zdravstvu staroga Zagreba. Zagreb 1902.

kracije i plemstva, školovanih liječnika, svećenika, sudaca, činovnika, uglednih časnika i ljekarnika.[2]

Zadovoljivši propisane preduvjete primani su u redove građana slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca i bivši kmetovi, kao i podanici raznih gospoštija, izučeni obrtnici koji su dolazili iz drugih gradova i sela, ukratko osobe raznih staleža i iz raznih hrvatskih krajeva. Među došljacima bilo je još relativno malo stranaca.

Otprilike sredinom 18. stoljeća dolazi do znakovitih promjena u organizaciji stambenih i javnih površina Gradeca. Sredinom 18. stoljeća podižu se u Gornjem gradu gospodske palače. S obzirom na građevni materijal, gradnju, položaj i unutarnji raspored bijahu te palače vjerna slika gospodarskih mogućnosti investitora, njegova standarda i životnih zahtjeva. Izgradnja palača na Gornjem gradu jenjava potkraj 18. stoljeća, da bi ponovno oživjela osobito između 1830. i 1840. godine.[3]

Za našu su temu osobito važne reforme Marije Terezije koja već godine 1768. uređuje zemaljski ustav zemalja Svetoga Stjepana, formirajući u obliku namjesničkog vijeća prvu vladu u suvremenom smislu kakva dotada u Hrvatskoj nije postojala.[4] Namjesničko je vijeće našlo u Hrvatskoj i Slavoniji široko polje rada. U njegovu je okviru utemeljen i sanitetski savjet, koji je kao prva zdravstvena vlast izvan vremena epidemija imao zadaću da se brine za sva pitanja saniteta u zemlji. Poslije požara koji je poharao Varaždin sjedište je vijeća bilo preseljeno u Zagreb. No godine 1779. sanitetski je savjet u Zagrebu ukinut, a njegov je posao predan Budimpešti.

Vjerojatno je ovaj potez bio vezan uz reforme Marije Terezije i Josipa II, osobito one pokrenute u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća, a zajedničko im ishodište nalazimo u najvažnijem normativu javnog zdravstva kreiranom za cijelu Habsburšku Monarhiju već 1770. godine.[5]

Ideologija prosvjetiteljskog apsolutizma u kombinaciji s doktrinom sanitarne policije ugrađena u legislativno-normativne akte znatno je umanjila mogućnosti utjecaja na organizaciju sveukupne zdravstvene zaštite, a samim time i na mogućnosti gradske uprave Gradeca da odlučuje o strukturi zdravstvenih djelatnika, sadržaju i opsegu njihovog rada te pripadajućeg im honorara, kako onih koji su bili u javnim službama kao državni, županijski, kotarski, općinski ili gradski fizici, kirurzi, ranarnici, primalje i ljekarnici, tako i onih u privatnoj praksi.[6]

U složenoj hijerarhiji administrativnog upravljanja zdravstvenom i socijalnom skrbi, funkcije zdravstvenih djelatnika, pa tako i onih u gradskoj službi bijahu točno određene već samim državnim zakonima i normativima, dok dotadašnje samostalne gradske uprave sve češće služe za njihovu inauguraciju i kontrolu primjene. Temeljna

---

[2] J. Barlè, Zagreb i njegovi žitelji god. 1742. i 1743. Vjesnik zemaljskog arhiva, sv. XI, Zagreb 1909; Dobronić, Zagreb, 118–131.

[3] Ibidem, 132–164.

[4] Hrvatski državni arhiv (HDA). Fond, Hrvatsko kraljevsko vijeće (Consilium Regium Croaticum).

[5] L. Thaller, Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850. Karlovac 1927, Mariae Theresiae Constitutio normativa rei sanitatis, Vienna 1770, F. X. Linzbauer, Codex sanitario-medicinalis Hungariae, vol. I–VII, Budae 1852–1861.

[6] J. Buturac, I. Filipović, M. Križman, V. Šojat. Zaključci Hrvatskog sabora sv. VI, 1749–1753, Zagreb 1968, Ibidem sv. VII; sv. VIII (1759–1773); IX (1777–1808).

zadaća gradskog ili počasnoga gradskog fizika podrazumijevala je nadzor i praćenje zdravstvenih prilika, bilježenje, prosudbu relevantnosti i sastavljanje izvješća za potrebe mjerodavnih o svim čimbenicima koji po njihovu mišljenju posredno ili neposredno ugrožavaju život, zdravlje, radnu i reproduktivnu sposobnost ljudi i životinja, osobito stoke. U zaključku se očekivalo da predlože mjere za predobranu, saniranje ili uklanjanje nepoželjnih i za zdravlje štetnih pojava. Motrili su i bilježili epidemiološke prilike, kako bi u slučaju izbijanja epidemija u ljudi ili životinja mogli promptno izvijestiti nadležne i poduzimati hitne mjere za sprečavanje širenja pošasti. Osim na lokalnoj razini morali su nadzirati i zdravstvene prilike, osobito epidemiološke i u obližnjim mjestima odakle je bolest mogla biti unesena.

U samom gradu dužnost im je bila da nadziru higijenske prilike, opskrbu i prodaju vode, hrane i vina, dispoziciju smeća i otpadnih voda, zdravstvene i higijenske prilike u svim javnim ustanovama kao što su škole, bolnice, ubožnice, ali i nečiste zanatske radionice i tvornice.

Osim toga morali su prijaviti svaki slučaj nasilja, čedomorstva, nagle i sumnjive smrti.

Na zahtjev suda ili upravnih organa morali su obaviti razudbu.

Odlukom centralnih zdravstvenih vlasti na listi prioritetnih bolesti pedantno se prikupljaju podaci o svim akutnim i kroničnim zaraznim i nezaraznim bolestima, o nesretnim slučajevima, trovanjima, ozljedama, duševnim bolestima, invalidnostima, gluhoći i sljepoći.

Zdravstvena su izvješća gradskog fizika sastavljena prema identičnom predlošku kao i ona županijskih fizika. Dakako da su pisana prema propisanom obrascu u skladu s onodobnom medicinskom doktrinom, a prema zamisli centralne administracije za cijelu Habsburšku Monarhiju.

Za svaki su mjesec na prvome mjestu izneseni podaci o meteorološkim i telurskim opažanjima. Naprimjer, kretanje kišnih, sunčanih, oblačnih, snježnih, vjetrovitih, vlažnih dana, kretanje dnevne temperature zraka, tip i brzina te smjer puhanja vjetrova i opis neobičnih prirodnih pojava.[7] Bez numeričkih pokazatelja slijedio je popis prevalirajućih bolesti u pojedinom mjesecu uz napomenu jesu li bile zloćudne i dugotrajne, dobroćudne i kratkotrajne, smrtonosne ili relativno bezopasne, te obvezatnu opasku o primijenjenim metodama liječenja i kritičku ocjenu uspješnosti iskušanih terapijskih postupaka.

Od sredine 18. stoljeća opaža se da kuga prestaje biti vodeća zdravstvena briga za žitelje Gradeca i okolnih naselja. U prvi plan izbijaju spolne bolesti označene kao "lues", premda se vjerojatno radilo i o drugim spolnim bolestima, gonoreji naprimjer. Po učestalosti slijede variola, influenca, malarija, tifus, dizenterija, kolera, tuberkuloza, trahom i bjesnoća. Svaki slučaj bjesnoće u ljudi ili životinja brižno je prikazan. Budući da je ishod bolesti u pravilu bio letalan, navedene su sve iskušane metode liječenja, a dijagnoza je provjerena razudbom ugrizene osobe ili sumnjive životinje.

---

[7] J. Barbarić, V. Šojat, Zdravstveni izvještaji županijskih fizika Križevačke, Varaždinske, Virovitičke i Zagrebačke županije za 1785. godinu. U: B. Kesić, B. Belicza, ur. Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 5. Razred za medicinske znanosti sv. 1. Zagreb 1989, 253–279. E. L. Meteorološko-zdravstvena opažanja u Zagrebu g. 1825–26. U: E. Laszowski, ur. Stari i novi Zagreb historičko i kulturno-historičke crtice o Zagrebu. Zagreb 1925.

Posebno su slali izvješće o broju cijepljenih i docijepljenih te o postignutim rezultatima, bilo da su se koristili metodom variolizacije ili vakcinacije. U dužnosti gradskog fizika ili kirurga spadalo je i mrtvozorstvo. Osim toga izdavali su i sudskomedicinske svjedodžbe.

Povjerena im je značajna dužnost da nadziru stručnu spremu, teorijsko i praktično znanje i vještine zdravstvenih djelatnika, stanje propisane opreme kao i sanitarno-higijenske prilike u radnom prostoru. Vizitacije su bile obvezatne barem jednom godišnje, a u slučaju potrebe i češće kako bi se gradskom magistratu moglo podnijeti izvješće o kojem je ovisilo stjecanje dozvole za rad u sljedećoj godini.

Povjerena im je i borba protiv nadriliječnika, samoukih i samozvanih empirika, travara i vračara, svih koji su se koristili okultnim metodama i zabranjenim sredstvima (eterom naprimjer).

Na svaku takvu pojavu morali su pismeno upozoriti gradski magistrat i mjerodavne sudsko-upravne i zdravstvene organe, koji bi potom dalje pokretali i vodili propisani postupak.

Stoga se ne trebamo čuditi da je iz toga razdoblja sačuvano dosta sudskih spisa o parnicama vođenim kod gradskog magistrata, od kojih su neke pokretali i sami žitelji žaleći se najčešće na visinu plaćenog honorara, troškove ili neuspjeh liječenja.

Spomenimo i činjenicu da su liječnici i kirurzi u statusu javnih službenika morali besplatno obilaziti i liječiti siromašne podanike grada, dok su od ostalih smjeli naplaćivati prema vlastitom nahođenju imajući na umu platne mogućnosti pacijenata i odobrene maksimalne cijene za lijekove, liječenje i operacije.

Nakon svršetka kalendarske godine dostavljali su magistratu detaljan popis s imenima, dijagnozama, nazivom i cijenom izdanih lijekova za liječenje siromašnih kako bi ostvarili povrat sredstava.[8]

Iz njihovih žalbi razabiremo da su često veoma teško izborili pripadajuću im naknadu za troškove prijevoza zbog obvezatnog obavljanja cijepljenja ili sudskomedicinskih uviđaja i mrtvozorstva.[9]

Nova zdravstvena politika snažno je utjecala na strukturu zdravstvenog osoblja u Gradecu. Znatno je povećan broj primalja, čijem se školovanju već u drugoj polovici 18. stoljeća posvećuje osobita pozornost. S druge pak strane kirurzi i brijači ranarnici nastoje putem cehovskih organizacija zaštititi i zadržati dotadašnje pozicije našavši se suočeni sa sve jačom konkurencijom fakultetski obrazovanih liječnika, od kojih su mnogi nakon svršetka studija medicine nastavili studij kirurgije, porodništva, okulistike i veterinarske medicine.[10]

---

[8] Specifikacija lijekova ljekarne "Salvator" u Zagrebu izdanih na račun gradske blagajne. Zagreb 25. rujna 1836. Georg Augustin, ljekarnik. Popis lijekova koje je na račun grada izdala apoteka Salvator za potrebe gradske bolnice u povodu haranja kolere u Zagrebu. Povijesni arhiv grada Zagreba. Archivum civitatis Zagrabiensis, Acta Politica, god. 1836, spis broj 3822.

[9] HDA. Fond: Farmaceutski spisi i spisi praliječnika, kutija 6, sv. VI. godine 1812–1875; Povijesni arhiv grada Zagreba. Indeks Actorum Publico-Politicorum, uti et Commericalium, ac Oeconomicorum Magistratus Liberae Regiaque Civitatis Zagrabiensis. Acta Politica – katalog 1841–1850.

[10] J. Barbarić, Spor među članovima ceha ranarnika grada Zagreba i Zagrebačkoga kaptola 1777. godine. U: I. Padovan, B. Belicza, ur. Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 7. Razreda za medicinske znanosti, sv. 3. Zagreb 1992, 87–134.

Odlukom Josipa II. na prijelazu iz 18. stoljeća u 19. stoljeće ukidane su ljekarne koje su dotada bile u vlasništvu crkvenih redova, pa mnoge od njih prelaze u svjetovne ruke.[11]

Prema Luji Thalleru epidemija influence harala je u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. "Naročito je u Zagrebu ta bolest glasirala, o njoj imademo veoma mnogo vijesti, jer su je neki naši prosvjetitelji, a naročito Škrlec, pa očito Vrhovac upotrebili, da želju Josipa II. da se gradi velika bolnica prema uzoru bečkog Allgemeines Krankenhaus, ostvare."[12]

Najnovije djelo Lelje Dobronić "Slobodni i kraljevski grad Zagreb" otkriva povjesničarima medicine dosada posve nepoznate okolnosti koje su suvremenici povezivali sa gradnjom nove bolnice. Postoji mogućnost da je koincidencija epidemije influence bila posve slučajna, a da je glavni problem potekao od vladara Josipa II. koji je zahtijevao najracionalnije iskorištavanje crkvenih objekata. S druge pak strane ukinuta je godine 1773. Družba Isusova pa je crkva Sv. Katarine ostala bez vlasnika i neke važnije namjene. I jedno i drugo ponukalo je upravu slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca da godine 1786. predloži rušenje crkve Sv. Marka. U dopisu banu Franji Balassi uprava Gradeca se žali da je s obzirom na lokaciju "... neprikladno da kuća Božja stoji usrijed trga gdje se kupuje i prodaje i budući da se time priječi i sama pobožnost, to nema nikakve sumnje da ovu župnu crkvu s obzirom na samu vjeru treba s toga mjesta premjestiti...". Kao treće ističu: "Ovdje bi bio potreban vodovod... Pak ako bi ga po očinskoj brizi našega vladara trebalo s vremenom ovamo uvesti, on bi se isto morao postaviti na sredinu trga gdje sada stoji crkva...", zbog siromaštva crkvi se nikako više ne može pomoći nego da se "Peto: ovdašnja crkva Sv. Katarine uzme za župnu crkvu i da se kapitali obiju crkava ujedine."

Protiv ovog prijedloga bio je ordinarijat Zagrebačke biskupije uz obrazloženje da drevna crkva Sv. Marka mora i nadalje ostati kao ures na glavnom gradskom trgu Gradeca.

Tri godine kasnije biskup Maksimilijan Vrhovac pokreće isto pitanje. Ovaj put predlaže gradu da sruši crkvu Sv. Marka i župu prenese u crkvu Sv. Katarine. No nije našao rješenje da se u blizini crkve Sv. Katarine nađe kuća za župni stan i da troškovi rušenja Markove crkve ne bi opteretili vjerozakonsku zakladu. Premda je uprava grada bila sklona Vrhovčevu prijedlogu, akcija je bez obrazloženja prekinuta.[13]

Zamisao o rušenju oživljava godine 1793. Predlaže je Zagrebačka županija sljedećim riječima: "Pitanje o uklanjanju sadašnje župne crkve Sv. Marka, o kojoj se već prije raspravljalo, nije ipak još uvijek riješeno. Od materijala ove crkve može se sagraditi ako ne cijela, to sigurno najveći dio bolnice, i tako se može postići znatna ušteda troškova. Zato je Županija odlučila da se ustvari zamoli Veliko vijeće, te da se udostoji odrediti uklanjanje spomenute crkve, a materijal koji će se time dobiti, dopustiti za izgradnju nove Bolnice." Na prijedlog koji je dne 16. kolovoza 1796. godine uručen biskupu Maksimilijanu Vrhovcu nije uslijedio nikakav odgovor, što je zaustavilo daljnje rušenje Markove crkve.

---

[11] H. Tartalja, 600 godina zagrebačkog ljekarništva. Zagreb 1955; Thaller, Povijest medicine, 12, 62–63.

[12] V. Bazala, Povijest zagrebačkih bolnica, I. dio, Zagreb 1969.

[13] Dobronić, Zagreb 70–72.

No crkva Sv. Marka nije bila pošteđena razornih planova ni u 19. stoljeću. Ovaj put je godine 1806. Zagrebačka županija predložila upravi Gradeca da sruši crkvu a da se građevni materijal upotrijebi za gradnju nove župne zgrade koju je Zagrebačka županija željela sagraditi na mjestu tad već napuštenog kapucinskog samostana. Budući da se u svojem obrazloženju često pozivaju na mišljenje liječnika i zdravstvene razloge, citirat ću najzanimljivije dijelove prema verziji objavljenoj u već spomenutom djelu L. Dobronić: "Prijašnji spisi svjedoče, da se već prije više godina sporazumno s gospodinom biskupom radilo na tome da se ukloni župna crkva sv. Marka skupa s tornjem, te da se umjesto nje služi crkva sv. Katarine. Da se taj plan ostvari, uvijek su preporučivali zdravstveni i ljepotni obziri, a sada to preporučuju više nego prije. Kojega god liječnika zapitaš, svi se slažu da mrtva tjelesa, što su dugi niz godina pokopana u grobnicama ove crkve, ispunjavaju zrak štetnim isparavanjem. Ta okolnost mora izazivati javnu skrb, osobito u vrijeme kad je zdravlje u pogibelji zbog haranja zarazne bolesti, to više što je veći dio puka primoran dolaziti u ovu crkvu na sv. misu. Osim toga, u najbližoj blizini crkve nalazi se javni zdenac, i taj može doći u dodir s izlučivanjem iz grobnica koje sadrže klice mnogih bolesti..."[14] Prema Janku Barleu i L. Thalleru akcije za rušenje crkve Sv. Marka nisu bile ni u kakvoj svezi s odlukom o izgradnji velike bolnice. Sredinom osamdesetih godina 18. stoljeća na zemljištu bivšeg jezuitskog vrta koji je pripadao Gradecu već su počele predradnje za gradnju bolnice.

Čini se da je na potrebu izgradnje nove bolnice ipak utjecala epidemija influence. Veliki župan Nikola Škrlec osnovao je godine 1791. odbor sa zadatkom da ispita mogućnost za podizanje opće bolnice za grad i županiju, po uzoru na pariški Hôtel Dieu i na novu bečku opću bolnicu. Odbor je dana 3. ožujka 1792. zamolio zagrebački magistrat da dopusti ovo:

> "1. da se u gradskom, prije jezuitskom vrtu na Harmici ... sagradi opća bolnica; 2. da se u ovu novu opću bolnicu smjeste i gradski bolesnici iz bolnice ispod Kamenitih vrata, te da se na nju prenesu nekretnine i zaklade stare bolnice; 3. da se – uz dopuštenje biskupa – na novu bolnicu prenesu i zaklade gradskih kapela Trpećeg Isusa na Harmici i sv. Margarete, koja bi se mogla povoljno prodati pravoslavnim građanima; 4. da se novoj općoj bolnici preda ostavština građanina Stillera, koji je sav svoj imetak ostavio gradskoj bolnici, ako se njegov sin do određenog roka ne vrati iz rata protiv Turaka."[15]

Budući da su navedeni prijedlozi spremno prihvaćeni, to su sve navedene zaklade sabrane za gradnju nove bolnice koja je trebala postati opća bolnica za sve tri zagrebačke jurisdikcije, te za Zagrebačku županiju.

Gradnja je bolnice započela godine 1794, ali je zbog nedostatka novca već iduće godine zaustavljena. Kada je godine 1800. u Zagreb imao prispjeti veliki broj ranjenih i bolesnih iz Napoleonovih ratova, dao je Vrhovac da se zgrada dovrši o njegovu trošku, te su u nju bili smješteni vojnici. Godine 1803. zaključila je skupština Zagrebačke županije da se vojska izbaci iz bolnice te da se zgrada odmah preuredi u građansku bolnicu.

---

[14] Ibidem, 73.

[15] Bazala, Povijest zagrebačkih bolnica.

Iz Požuna (Bratislave) pozvan je red Milosrdne braće Sv. Ivana Božjeg koji je preuzeo upravu nad novom bolnicom. Carskom diplomom od 16. ožujka 1804. utemeljen je u Zagrebu Hospitalski zavod, s prihvatilištem za nemoćne i strance te azilom za duševne bolesnike i s pravom vođenja javne ljekarne. Svečano je otvoren 23. kolovoza 1804. godine. U početku je poput srednjovjekovnog hospitala imao funkciju ubožnice u koju su siromašni primani doživotno. Grad je raspolagao s 15 mjesta, kaptol sa 12, a biskup samo jednim. Duševni su bolesnici bili smješteni u "ložnici za luđake", a troškove za njih snosila je ona gradska jurisdikcija ili županijska oblast koja je duševnog bolesnika poslala u Zagreb. Tarifa je iznosila po 100 forinti godišnje "za mirne luđake", a po 150 za "bijesne".[16] Bolnički je dio u svom početku imao svega 32 kreveta. Na temelju postojećih bolničkih knjiga za prijem i otpust bolesnika, kao i knjige umrlih vidljivo je da su u bolnicu primane osobe obaju spolova, svih dobi i svih vjeroispovijesti. Osim odjela za umobolne, bolnica je imala odjel za liječenje vanjskih i unutarnjih bolesti (tu su spadale sve kirurške discipline). Premda su u bolnici radili školovani liječnici a njega je bila povjerena izučenoj braći, uspjesi su bili dosta slabi. Po današnjim kriterijima smrtnost je bila vrlo visoka a kretala se oko 10 % od ukupnog broja hospitaliziranih.[17] Pa ipak kao jedina moderno i namjenski građena bolnica u ovom dijelu Hrvatske potakla je Zagrepčanina Rudolfa Lamprechta da godine 1812. u sklopu Zakladne bolnice kao magistar kirurgije i primaljstva, pokuša osnovati privatnu kiruršku školu. Njegov je pokušaj nažalost ostao bezuspješan.[18]

Biskup Haulik pokreće godine 1841. pitanje osnivanja još jedne bolnice upravu koje je povjerio redu sestara milosrdnica. Bolnica je počela djelovati od godine 1845. a bila je namijenjena isključivo pacijenticama. Smještena je u samostanu Sv. Vinka i imala je svega 12 kreveta.[19]

Ovo izlaganje ostalo bi nedorečeno ako bismo zanemarili nastojanja za otvaranje medicinskog fakulteta ili barem kirurške i primaljske škole u Zagrebu, koja postaju osobito snažna od godine 1790. Inicijativa je potekla od profesora nove svjetovne akademije poslije ukinuća jezuitskog reda.

Molbama profesorskog zbora priključuje se godine 1791. i hrvatski Sabor, koji ustraje u svojim nastojanjima i tijekom prve polovine 19. stoljeća, nažalost bez uspjeha. Dakako da su za uspjeh bili zainteresirani i zagrebački liječnici, koji se aktivno uključuju u borbu za otvaranje sveučilišta u Zagrebu s liječničkim fakultetom, ili barem kirurškom i primaljskom školom.[20]

---

[16] Bazala, Povijest zagrebačkih bolnica.

[17] Prijemna knjiga u Bolnici Milosrdne braće u Zagrebu s imenima hospitaliziranih od godine 1804. do 1820. Zbirka Odsjeka za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu; Broj liječnika i liječenih u Bolnici Milosrdne braće u Zagrebu godine 1830. U: Agramer polit. Zeitung, br. 4, 1831.

[18] V. Ćepulić, Kirurška škola u Zagrebu g. 1812. i ličnost njezinog osnivača Rudolfa Lamprechta. Liječ. Vjesn. 64: 1942, 434–439.

[19] V. Hudolin, ur. Klinička bolnica Dr. Mladen Stojanović, Zagreb 1845–1985. Izdavač: Klinička bolnica "Dr. Mladen Stojanović".

[20] Spomenica o 25-godišnjem postojanju sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Zagreb 1900. Akademički senat kr. sveučilišta; V. Klaić, Preteče sveučilišta. U: Sveučilište kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924. Spomenica Akademičkog senata. Zagreb 1925; N. Klaić, O postanku zagrebačkog

Već je spomenut i pokušaj Rudolfa Lamprechta da vlastitim snagama osnuje privatnu kiruršku školu, nadajući se da bi to mogao biti zametak budućeg medicinskog fakulteta. Poražen odlazi u Padovu gdje postaje profesor na medicinskom fakultetu a nekoliko je puta bio biran i za dekana toga fakulteta.[21]

Tridesetih godina 19. stoljeća zagrebački su liječnici sve aktivniji u akcijama za reorganizaciju zdravstva kako u gradu Zagrebu tako i na sveukupnom teritoriju tadašnje kr. Hrvatske i Slavonije. Čine to usporedo s uključivanjem u kulturna i gospodarska preporodna kretanja.[22]

U Zagrebu se godine 1742. spominje "excellentissimum collegium dominorum medicorum" što upućuje na zaključak da su periodični sastanci liječnika i drugih medicinskih profesija održavani na poziv zemaljskog liječnika-protomedika, županijskih, kotarskih i gradskih liječnika a bili su posvećeni raspravama o zdravstvenim prilikama, stručnim problemima i javnozdravstvenim poslovima. Održavanje takvih skupova postaje to učestalije kada je u praksu uveden sistem zdravstvene – sanitetske policije.[23]

Kirurzi se tijekom 18. stoljeća okupljaju u kirurškom cehu a ljekarnici se okupljaju na skupovima gremija, koji imaju status obrtničkih, a ne stručno-profesionalnih udruženja.[24] Stoga je vrlo važno da je godine 1841. osnovano Zagrebačko liječničko društvo, članovi kojeg postaše svi tadašnji doktori medicine obitavajući u slobodnom kraljevskom gradu Zagrebu: Aleksa Praunsperger, doctor medic. Obstet., magister, kao protomedik, Aleksa Vancaš, doktor medicine i magister opstetricije, Josip Krieger, doktor medicine, Franjo Folnegović, doktor medicine, magister opstetricije, Sigismund Koppel, doktor medicine, Aleksa Rakovac, doktor medicine, Dimitrije Demeter, doktor medicine, Ignjat Domin Petruševec, doktor medicine, Augustin Laslović, doktor medicine, Simon Veisz, medicine i kirurgije doktor, te Eduard Raut, doktor medicine. Kao članovi dobrovoljnog liječničkog udruženja obvezali su se da će na periodičnim sastancima raspravljati o svim stručnim, znanstvenim i staleškim pitanjima, naglasivši da teže "... u interesu znanosti miroljubivom ujedinjenju različitih političkih elemenata...".[25]

U radu novoosnovanog društva ubrzo je zdravstvena problematika potisnula onu znanstvenu, mada se upravo tih godina na polju medicinskih znanosti svakodnevno otkrivaju nove spoznaje i metode.

Članovi se društva posvećuju problemu uređenja "zdravničkog upraviteljstva u krunovini Hervatskoj i Slavonii". Osnovu koju su sastavili odabrani članovi društva,

---

sveučilišta. Sveučilište u Zagrebu. Zagreb 1969, 3–27; Multis patriae nostrae filiis, et filiabus de vocatione sua ad artem medicinam, chirurgicam ac obstetriciam animum adjecientibus ne pro comparandis necessariis ... Prijedlog Hrvatskog sabora od 24. travnja 1843. da se u Zagrebu osnuju profesorske stolice za medicinu, kirurgiju i porodništvo. HDA. Acta Congregationum generalium regni 1843/17, 24. Aprilis, kutija 73. b.17; B. Belicza, Foundation of the Zagreb School of Medicine. Croatian Medical Journal, vol. 33: 1992, 163–179.

[21] T. Čepulić, Kirurška škola u Zagrebu g. 1812.

[22] B. Belicza, Medicina i zdravstvo u hrvatskim zemljama u prvoj polovini 19. stoljeća. U: Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb 1985, 159–161.

[23] Butorac i ostali, Zaključci Hrvatskog sabora sv. VI; Ibidem sv. VII, VIII, IX; E. L. Meteorološko-zdravstvena opažanja u Zagrebu.

[24] M. Šercer, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991; Dobronić, Zagreb, 165–170.

[25] B. Belicza, Osnutak i djelatnost Zagrebačkog liječničkog društva od 1845. do 1851. godine. Saopćenja Pliva, vol. 32: 1986, 165– 175.

razaslali su diljem zemlje, da bi je godine 1850. tiskanu raspravili i prihvatili na prvoj skupštini svih liječnika kr. Hrvatske i Slavonije koja je održana na poziv protomedika Praunspergera. Za doba u kojem je sročena značila je avangardni model primjerene organizacije zdravstva, pokazujući svu zrelost, realnost i kompetentnost razmišljanja njezinih autora i zagovarača.[26]

Nažalost, s Bachovim apsolutizmom gasi se svaka aktivnost Zagrebačkog liječničkog društva, a njegova osnova o uređenju zdravstva ostaje u sjećanjima njezinih graditelja čiji će je sljedbenici pokušati oživotvoriti potkraj 19. i početkom 20. stoljeća.

Zusammenfassung

WICHTIGES ÜBER DIE BEDINGUNGEN IM GESUNDHEITSWESEN UND IM GESUNDHEITSSCHUTZ IN GRADEC VOM 18. BIS MITTE DES 19. JHS.

Biserka Belicza

Die Arbeit ist den wesentilichen Merkmalen der Bedingungen im Gesundheitswesen und im Gesundheitsschutz im Gradec des 18. bis zur Mitte des 19. Jhs. gewidmet. Zu ihrem größeren Teil beruht sie auf Resultaten von Untersuchungen der Fonds und des Katalogs des Kroatischen staatlichen Archivs, des Historischen Archivs der Stadt Zagreb, des Archivmaterials, das an der Abteilung für Geschichte der medizinischen Wissenschaften im Institut für Geschichte und Wissenschaftsphilosophie in Zagreb aufliegt, auf veröffentlichten Quellen, geschichtlichem Material und Monographien, und in weitaus geringerem Maße auf Angaben, die in der Sekundärliteratur oder in offiziellen Organen veröffentlicht wurden. Alle Ergebnisse besagen, daß es sich um einen außerordentlich bedeutenden historischen Zeitraum in der Geschichte des Gesundheitswesens in der freien königlichen Stadt Gradec handelt.

Die ausgewählten Beispiele beziehen sich ausschließlich auf das zivile Gesundheitswesen, während der Zustand im militärischen Sanitätswesen eine gesonderte Studie erfordern würde.

Unsere Schlußfolgerungen sprechen für die These, daß das heutige Bild der damaligen sanitären, zivilen Bedingungen und im Gesundheitsschutz ein unmittelbares Spiegelbild der aufklärerischen absolutistischen Reformen und der Entwicklung des Systems einer Gesundheits- und Sanitärpolizei sind, die von Maria Theresia und Joseph II. für den Bedarf der Habsburger Monarchie insgesamt inauguriert wurden. In einer solchen Konstellation konnte auch der Stadtmagistrat der königlichen Stadt Gradec nur erschwert selbständig in verschiedenen Fragen des Gesundheitswesens entscheiden. Bei jedem wichtigeren Beschluß war er gezwungen, Zustim-

[26] Osnova za uređenje zdravničkoga upraviteljstva u krunovini Hérvatskoj i Slavonii. – Entwurf zur Organisierung des Sanitätsverwaltung in dem Kronlande Kroatien und Slavonien. Zagreb 1850.

mung oder Guheißung der maßgeblichen Organe einzufordern, ob es sich nun um die Wahl des städtischen Physikus, des Chirurgen, der Hebamme handelte oder um den Ausbau eines neuen Spitals, die Gründung einer Universität, eines Lehrstuhls für Chirurgie und Geburtshilfe, oder um die Eröffnung einer medizinischen Fakultät. Im untersuchten Zeitraum sind die bedeutendsten Errungenschaften der Ausbau eines Stiftungsspitals, die strengere Aufsicht in sanitären und Bedingungen im Gesundheitswesen, einschließlich auch die Aufsicht über die im Gesundheitswesen Tätigen, sowie die Gründung der Zagreber Ärztegesellschaft und die Initiative zur angemesseneren Organisation des Gesundheitswesens in allen Gebieten des Königreichs Kroatien und Slawonien.

PRILOG VEZAMA DUBROVNIKA I GRADECA/ZAGREBA U SREDNJEM VIJEKU

Josip Lučić

Dubrovnik po svojem geopolitičkom, geokulturnom i geopovijesnom položaju trajan je dio Dalmacije, odnosno Hrvatske, teritorijalnog i etničkog dalmatinsko-hrvatskog kruga i identiteta.

Otpočetka u sastavu je upravne jedinice Dalmacije zajedno sa Zadrom, Trogirom, Splitom i Kotorom te Osorom, Rabom i Krkom. S Dalmacijom i hrvatskim primorskim gradovima dijeli istu sudbinu kad su se od 1165. do 1180. našli u jedinstvenoj pokrajini – dukatu. Kad je Venecija početkom 13. st. zavladala dijelom hrvatske obale, Dubrovnik se našao pod njezinim protektoratom zajedno sa Zadrom. 1358. Dubrovnik, kao dio kraljevstava Dalmacije i Hrvatske (regna Dalmatiae et Croatiae), postaje član široke dalmatinsko-hrvatsko-ugarske državne zajednice do 1526.

Premda je Dubrovnik tijekom stoljeća politički katkad bio izvan domašaja hrvatske krune, posebice nakon 1526, kroz čitavu svoju povijest bio je, kako je to jezgrovito izrekao otac znanstvene hrvatske historiografije Ivan Lucius, "sastavni dio Dalmacije ... u kojoj je imao posebni pravni položaj".[1]

Bez obzira na političke granice koje su tijekom stoljeća razjedinjavale hrvatski etnički prostor, Dubrovnik je stalno bio povezan sa svojom hrvatskom maticom. Još u antici, prije doseljenja Hrvata, Epidaurum – Cavtat – roditelj današnjeg Dubrovnika – mrežom rimskih imperijalnih putova prisutan je na prostoru uzduž istočne jadranske obale i provincijâ Dalmacije i Panonije.

Nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva u 5. stoljeću, u društvenim, političkim i etničkim promjenama na čitavom Balkanu, posebice na zapadnom dijelu, opustjele su i prestale postojati u najvećoj mjeri stare antičke komunikacije. Stvaraju se novi karavanski i kolni putovi prirodnim usjecima, dolinama i prijevojima.

Iz Dubrovnika su se granali i u njemu završavali svi važniji srednjovjekovni karavanski putovi. Preko njih su se Dubrovčani, a i gradovi čitavog Hrvatskog primorja, povezivali s dubokim zaleđem. Tako je, između ostalih smjerova, prema Podunavlju vodio glasoviti "dubrovački drum" preko Bileće-Gackog-Višegrada na istok, ali i na sjever prema Srijemskoj Mitrovici. Put do Mitrovice, i drugim rutama, npr. uz Neretvu i Bosnu, zvao se "per viam sancti Demetrii".

---

[1] "At Rausina Civitas, quam in Regno Dalmatiae, de quo tractum est inclusa non fuerit, sub nomine tamen Dalmatiae continebatur, ... ita Rausium in orientali parte situm à caeteris Dalmatinis divisum, jus quoque separatum fuisse." I. L u c i u s, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amsterdam 1666, lib. I, cap. XIV. – J. L u č i ć, Dubrovačke teme. NZMH, Zagreb 1991, 351.

Posebice je bio važan smjer od Senja preko Modruša-Dubovca u Zagreb i dalje, poznat kao "per viam Sagrabie".[2]

Put od Senja stoljećima je bio pogodna komunikacija preko koje su kolali roba, ljudi i obavijesti. Najkraća je veza između Jadrana s Posavinom, Pounjem i dalje s Podunavljem. U Senju je u srednjem vijeku završavao jedan krak glasovite prometnice "viae exercitualis" iz Ugarske preko Zagreba do mora. Senj je bio jedna od najpoznatijih, najvažnijih i najprometnijih luka hrvatske jadranske obale.

Za Dubrovčane on je bio ne samo izvozno-uvozna luka za posredničku trgovinu ovog dijela Hrvatske, nego jedno od najvažnijih čvorišta pomorskih (do Senja) i kopnenih (od Senja) putova dubrovačke robe, diplomatske pošte, ljudi i vijesti prema Zagrebu, Beču, Budimu, općenito srednjoj Europi i Podunavlju i obratno.[3]

Dubrovačka diplomatska pošta za Podunavlje, posebice u Budim, redovito se, zbog sigurnosti, slala tako da je teklič nosio jedan primjerak putem kroz Bosnu, preko Mitrovice (via sancti Demetrii), drugi primjerak je išao preko Senja u Zagreb (via Sagabrie) i dalje. Dubrovčani su bili dobro obavještavani kad će kralj doći u Zagreb pa su mu tamo često slali tekliča (cursorem).[4] Putni trošak do Zagreba iznosio mu je 50 perpera.[5] Ako bi na put krenuli ambasadori, koji su kralju nosili tribut, do Zagreba bi im se platila 22 dukata, od Zagreba do Budima 26.[6] Ambasadori su katkad nosili pisma i zagrebačkom biskupu.[7]

Dubrovčani su se nakon 1358. slobodno kretali po čitavom Hrvatsko-ugarskom Kraljevstvu, jer im je ono bilo zajednička država. Tako su dolazili i u Zagreb gdje su se, neki, vrlo uspješno uklopili i odigrali povijesne uloge u hrvatskom političkom životu.

Kad se ugarsko-hrvatski kralj Žigmund, nakon bitke kod Nikopolja (1396) sklonio u Dubrovnik, neki Ivan, dubrovački građanin, inače podrijetlom iz Korčule, učinio mu je velike usluge novčane prirode. Zauzvrat Žigmund je, na povratku, sa sobom poveo u Ugarsku, zapravo Slavoniju i Hrvatsku, njegova četiri sina: Matka, Petra (Perka), Franka i Ivana. Počeli su trgovati i gospodarski se uzdizati. Budući da su se služeći kralju pokazali ne samo odani nego i sposobni, stjecali su krunska dobra i časti. Žigmund im je, nekako oko 1430. darovao posjed Topolovicu između Virovitice i Grđevca u Podravini. Otada su počeli upotrebljavati pridjevak Talovci ili Talovački. Stupaju u javni život Hrvatske. Matko je već 1430. poznat kao kaštelan Kovina i gospodar Srebrnika u Banovini Usori (Castrum Srebrenich in Usura, quod castrum ad presens tenet ... comes Mateus) i kapetan Beograda kad se taj grad 1427. vratio Ugarskoj. Obavlja diplomatske poslove za Žigmunda u Italiji i pripravlja teren za njegovu krunidbu u Rimu 1433. Poslije smrti zagrebačkog biskupa Ivana Albena u prvoj polovici 1433. Žigmund imenu-

---

[2] K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, u Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 294. – Lučić, Dubrovačke teme, 503.

[3] J. Lučić, Veze između Senja i Dubrovnika za vrijeme hvarske bune (1510 – 1514). Senjski zbornik 17. Senj 1990, 235 – 236.

[4] J. Gelcich – L. Thallóczy, Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae. Budapest 1887, 712 – pod g. 1397.

[5] N. dj., 776 – g. 1466.

[6] N. dj., 826 – g. 1503.

[7] N. dj., 720 – g. 1398. – V. Foretić, Povijest Dubrovnika do 1808. I dio. NZMH, Zagreb 1980, 296 – – 297.

je Matka 1434. i 1435. za upravitelja zagrebačke biskupije u svjetovnim stvarima i gubernatorom općine Gradec kod Zagreba (procurator rerum temporalium episcopatus zagrabiensis et gubernator civitatis Graecensis). Uz te naslove i dužnosti on je još i upravitelj vranskog priorata. Nazivlje se i "sudac Kumana" (iudex Comanorum), koju je službu obavljao zato što u Ugarskoj tada nije bilo palatina. 1435. on je već ban čitave Slavonije. Tada je neke dužnosti prepustio braći. Zadržao je bansku čast i vlast, a upravu nad zagrebačkom biskupijom i općinom Gradec ispočetka je dijelio s bratom Petrom.

U dvostrukoj ulozi upravitelja biskupije i Gradeca ban Matko je pokazao veliku diplomatsku umješnost. Poslije smrti biskupa Ivana Albena (1433) nastao je "interregnum episcopale" koji je trajao do 1440, do dolaska biskupa Benedikta de Zolio. Zagrebačka biskupija nije imala svog ordinarija, nego su je vodili biskupi administratori. Kroz čitavo to vrijeme Matko je bio upravitelj biskupije. Pred njim se našla teška situacija: sukobi kaptola i Gradeca, zatim borba protiv presizanja Hermana II. Celjskog nad Gradecom i parnice protiv celjskih grofova. Njegov mandat upravitelja nad Gradecom i zagrebačkom biskupijom ocijenjen je dobro u historiografiji. Ističe se da je pridonio snošljivim odnosima između kaptola i građana. U crkvenoj povijesti odaje mu se priznanje da je obranio zagrebačku crkvu od pljačkanja i grabljenja njezinih dobara; da se pokazao doraslim u situaciji kad je vladao "interregnum" da spriječi nepravde, pohlepe i drskost pojedinih nepoštenih ljudi koji su kaptolu htjeli nanijeti zlo i sl.[8]

1436. Matko je postao ban Slavonije, Dalmacije i Hrvatske. U borbi protiv Ivana (Anža) Frankopana i njegove udovice Katarine odnio je pobjedu i 1437. zavladao čitavim njihovim posjedom. Talovci se otada zovu i "cetinski knezovi". 1438. Petar Talovac postaje ban Dalmacije i Hrvatske. To je najveći uspon političke i gospodarske moći braće Talovaca. Matko i Petar drže upravu zagrebačke biskupije i Gradeca, banstvo Slavonije, Dalmacije i Hrvatske i banstvo Dalmacije i Hrvatske. Ivan Talovac pomaže Matku u Slavoniji kao prior vranski i posjeduje bogata imanja viteškog reda ivanovaca. Franko je severinski i kovinski župan i kapetan Beograda. Najvažnije su ličnosti svoga vremena ne samo u Hrvatskoj nego i u Ugarskoj.

Položaje i posjed zadržavaju i poslije Žigmundove smrti 1437, kad im njegov nasljednik Albert (1438 – 1439) potvrđuje 31. 3. 1438. sve posjede. U istom su rangu, častima i utjecajima i za vrijeme Vladislava I. (1440 – 1444).

Poslije Vladislavljeve smrti 1444. njihova moć polako opada. U gubernatoru Ugarskog Kraljevstva Jánosu Hunyadiu dobili su izrazita protivnika i neprijatelja. Matko umire 1445. Posjede mu oplijene celjski grofovi. Ivan, kao vranski prior, pogiba iste godine kod Pakraca braneći posjede Talovaca. Franko je pao 1448. u borbi protiv Turaka na Kosovu. Petar, kao dalmatinsko-hrvatski ban drži posjede u Hrvatskoj od

[8] "Illis temporibus quaedam veluti conspiratio videbatur esse tum procerum, tum cujusque ordinis hominum ad depopulandam Ecclesiam Zagrabiensem, ejusque bona diripienda; nam Episcopi, quibus sacra-rum et Matko Banus, cui temporalium rerum administratio commissa fuerat, plerumque aberantes eos siquidem publica et privata negotia per saepe alio atque alio avocabant. Horum absentia, sive etiam in curia, Ecclesiam illam sui pastoris vigilantia ac praesidio destitutam, direptionis atque injuriis opportunam redde-bat, et plus cupiditas et audacia improborum hominum ad damna inferenda, quam ad prohibenda cura et auctoritas Capituli valebat. Itaque supplicatum est Eugenio IV ut Ecclesiae Zagrabiensi, tot tantisque injuriis oppressae consuleret eique custodem et episcopum praeficeret ... " D. Farlati, Illyricum sacrum V, Venetiis 1775, 472.

Velebita do Cetine do smrti 1453. Njegovi potomci odlaze u Slavoniju, gdje se zbog očeve banske časti nazivaju Banići (Banfi).

Često se zaboravlja spomenuti i istaknuti o Talovcima da su oni bili dubrovački građani. Sve do 1432. potpisuju se "Matko de Ragusio" odnosno "Franko de Ragusio". Kasnije dodaju i Talovac "Franko de Tallovez alias de Ragusio". Dubrovčani su s ponosom isticali da su Talovci dubrovački građani i uvijek su im se u neprilikama obraćali. 1430. mole i zaklinju Matka, koji je njihov velmožni građanin i predragi prijatelj (magnifice civis et amice noster carissime), da im pomogne u borbi protiv bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića. Nadaju se da će to učiniti iz ljubavi prema svom zavičaju (amore patriae suae libenter perficere procurabit). 1434. on je njihov predragi sugrađanin (concivis noster dilectissime) i u drugim zgodama. Prilikom diobe zemlje u Konavlima 1442. dubrovačka vlada dodjeljuje banu Matku Talovcu i braći mu i nasljednicima dio zemlje kao svojim građanima i svojim plemićima.[9]

Feliks Petančić (Ragusinus Dalmata) (oko 1455 – poslije 1517) podrijetlom je iz dubrovačke pučke obitelji. Prema općim biografskim podacima o humanističkoj naobrazbi uz grčki, latinski i talijanski znao je još arapski i turski diplomatski jezik. Ispočetka podučava kao nastavnik dubrovačku mladež u čitanju, pisanju i računanju. 1482. u državnoj je službi kao kancelar u kriminalističkom sudu. 1487. je u Ugarskoj na dvoru Matije Korvina. Budući da je dobro naučio kaligrafsko i slikarsko umijeće, u Budimu postaje nadstojnik pisarâ na Matijinu dvoru. Ujedno se bavi iluminiranjem rukopisa dvorske biblioteke. Poslije Korvinove smrti 1490, vraća se u Dubrovnik. Obavlja istodobno različite diplomatske poslove za svoju Republiku i kralja Vladislava II. u Budimu. 1496. postigao je u Dubrovniku zvanje "publicus et autenticus notarius seu tabellio et judex ordinarius" s pomoću kojeg je mogao obavljati javnu notarsku, kancelarijsku i sudsku dužnost na čitavom području Svetoga Rimskog Carstva. Vladislav II. mu je zbog diplomatskih uspjeha u Francuskoj i Napuljskom Kraljevstvu podijelio plemstvo i darovao posjed u Gackoj. Iste se godine zaposlio u Senju kao notar. Portretirao je u Francuskoj Anu de Foix, koja je kasnije postala supruga kralja Vladislava II. Putuje u Veneciju i na Rodos kad se spremala koalicija 1501. protiv Turaka. Te je godine napisao "Historia Turcica" (Historia Imperatorum Regni Turcici), kratak pregled povijesti Turskog Carstva. 1502. u spomenici "De itineribus in Turciam" (ili: Quibus itineribus Turci sint aggrediendi) piše kojim putovima treba napasti Tursku. Djelo je doživljavalo mnogo izdanja i prijevoda. I danas dobro dođe zbog detaljnih opisa putova i krajeva za izučavanje srednjovjekovne historijske geografije. Iste godine napisao je i "Genealogia Turcorum imperatorum" (ili: Descriptio Turciae) s prikazom teritorijalne uprave, financija i načina ratovanja protiv Turaka. Ta se njegova djela ubrajaju među najčitanije turkološke spise 16 st. Taj Dubrovčanin (Ragusinus Dalmata), visoko obrazovani humanist, vrstan kaligraf, upravitelj pisarske radionice Matije Korvina, vješt

[9] Vj. Klaić, Povijest Hrvata III (ed. T. Macan), Zagreb 1972, 155 – 194. – N. Klaić, Povijest Zagreba, knj. prva. SNL, Zagreb 1982, 134 – 146. – D. Dinić – Knežević, Dubrovčani u službi ugarskih vladara tokom srednjeg veka. Zbornik Matice srpske za istoriju 31. 1985, 7 – 18. – D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. stoljeća. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 5, Zagreb 1955, 241. – Općenito o Talovcima usp. J. Lučić, Talovci, Enciklopedija Jugoslavije 8, 1971, 317. – Općenito o povijesti Zagreba usp. I. Kampuš – I. Karaman, Tisućljetni Zagreb – od davnih naselja do suvremenog velegrada. ŠK, Zagreb 1975. – O crkvenim prilikama usp. J. Buturac – A. Ivandija, Povijest katoličke crkve među Hrvatima. Zagreb 1973.

sitnoslikar, neke vrste poliglot, spretan diplomat, prema dosadašnjim spoznajama, boravio je u Gradecu gdje je od 3. veljače 1511. do 2. veljače 1512. obavljao dužnost suca gričke općine.[10]

Talovci i Feliks Petančić samo su dva isječka o boravku i djelovanju pojedinih Dubrovčana u Zagrebu.

Osim tih uglednih ljudi, u Zagreb su dolazili i dubrovački trgovci. Spominje se dovoz i prodaja bakra, zatim dubrovačkog sukna, svile, posteljine i drugih tkanina.[11] Dubrovačka vlada je isposlovala 25. 11. 1502. da joj Vladislav II. podijeli privilegij trgovine. Dubrovački trgovci smiju se sa svojom robom slobodno kretati po čitavom Ugarskom Kraljevstvu i prodavati namalo (minutim vendere) bilo koji artikal tako da uživaju povlastice kao da su trgovci iz Budima. Dubrovčani su naredili svojim poklisarima da taj privilegij registriraju na carinarnicama u Budimu, Zagrebu i Senju.[12]

Ta registracija privilegija ne označava samo smjer dubrovačke trgovine prema Posavlju i Podunavlju. Dokazuje nazočnost dubrovačkih poslovnih ljudi ne samo u Zagrebu u lancu njihove posredničke trgovine nego i prema srednjoj Europi preko Slovenije i alpskih prijevoja.

Jednako tako Zagrepčani i stanovnici Gradeca nisu mogli izbjeći Dubrovnik u svojim poslovima.

Mimoiđimo one službene posjete kad, naprimjer, vladar Ferdinad I. šalje 1529. svog pouzdanika Zagrepčanina Pavla Pastora (Johanni Pastori de Zagabria) da mu isplate dio zaostalog danka; ili kad je 1521. Marko Požežanin, inače stanovnik Zagreba, došao raditi u Dubrovnik, oženio se i ostao.[13] Zadržimo se na tri zanimljiva slučaja.

1. svibnja 1328. neki Ivan klobučar, stanovnik Dubrovnika (habitator Ragusii) prodao je svoju drvenu kuću na općinskom zemljištu krojaču Primilu za 10 perpera.[14] Ugovor sam po sebi ne bi privlačio pozornost ni zbog spominjanja obrtnika klobučara ni zbog prodaje drvene kuće. Gubi se u sivilu mnoštva takve vrste. No ovdje je zanimljivo

---

[10] "Anno Domini MDXI. Item in anno Domini millesimo quingentesimo undecimo, feria sexta ante dominicam Reminiscere, hoc quaternum est conscriptum et consignatum tempore judicatus primi prudentis et circumspecti viri Felicis Pettancii filii Deodati modo et ordine quo supra", D. Kniewald, Feliks Petančić i njegova djela. SANU, Beograd 1961, 31. – Općenito o Petančiću s iscrpnom literaturom usp. M. Kurelac, Petančić Feliks, Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, 474. – O tadašnjim prilikama usp. I. Ficović, Povijesno-kulturne veze Dubrovnika i ugarskog dvora potkraj 15. i početka 16. stoljeća. Prilog razvoju humanizma u panonskom prostoru. Dubrovnik 1989 (magistarski rad – rukopis).

[11] Foretić, n. dj. 297. – D. Dinić – Knežević, Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku. Novi Sad 1986, 198.

[12] "lo qual avanti el partir vostro, fareti registrar in la dohana de Buda, et etiam ad Zagabria ad futuram rei memoriam. Et etiam lo fareti registrar in cancelaria de Segna" – J. Radonić, Dubrovačka akta i povelje II – 1, Beograd 1935, 51, 60.

[13] Radonić, n. dj., 227. – B. Hrabak, Slavonska Požega u sklopu dubrovačke trgovine. Zbornik Matice srpske za istoriju 41, 1990, 44.

[14] "Die eodem (1. 5. 1328). Ego quidem Yuanus capellarius, filius quondam Andree de Sagreb, habitator Ragusii, confiteor quod domum meam lignaminis cum omnibus suis pertinenciis, positam in territorio comunis, dedi et vendidi Primillo sartori pro yperperis X quos ab eo recepi, ut ipse Primillus ab hodie in antea dictam domum etc. Hec autem carta etc. Hi sunt testes Dobre de Surgo iuratus iudex et Martolus de Scarig et Gergo de Tholoe" – Historijski arhiv Dubrovnik, Diversa Notariae, sv. 5, fol. 183 verso. – J. Lučić, O najstarijem hrvatskom nazivu Zagreba (Uz jedan zapis iz dubrovačkog arhiva), Anali Zavoda za povijesne znanosti XVII, Dubrovnik 1979, 9 – 15.

da je klobučar Ivan sin pokojnog Andrije iz Zagreba (filius quondam Andree de Sagreb). To je prvi put, koliko mi je poznato, da je Zagreb napisan na hrvatskom jeziku, a ne na latinskom kao: Zagabria. Dosad se smatralo da se ime Zagreb javlja zabilježeno na hrvatskom jeziku tek potkraj 15. stoljeća – 1491. i 1496. u glagoljskim ispravama "pri Zagrebi", "v Zagrebi". Bilo bi dobro provjeriti je li to točno. Ako jest, tad se Dubrovniku može dati prioritet u pismenom spomenu hrvatskog imena Zagreb.

Dolazak jednog obrtnika iz Zagreba u Dubrovnik ne bi bio neuobičajena pojava. Zagreb je u 14. stoljeću bio obrtničko središte kontinentalne Hrvatske. U njemu rade i proizvode mnogobrojni obrtnici najrazličitijih struka, užih i širih specijalnosti: bačvari, brijači, brusači, mačari, čavlari, ciglari, češljari, čizmari, gumbari, kruhopeki, iglari, irhari, kamenari, kipari, klobučari, ključari i lokotari, kovači, kositrari, kožari, krznari, krojači, lončari, proizvođači lukova, mesari, mlinari, mošnjari, nožari, oklopari, ostrugari, pivari, potplatari i postolari, puškari, rešetari i sitari, riznari i suknari, rogožari, sapunari, sedlari, stolari, svjećari, streljari, štitari, tokari, tesari, tkalci, tulari, urari, užari, varge, voštari, vuzdari, zlatari, zvonoljevci, knjigoveže, pisari-slikari, rezbari itd.[15]

Neki su od tih obrtnika napuštali Zagreb i odlazili u druga mjesta. U srednjem vijeku nema jezične zapreke (latinski jezik bio je jezik opće zajedničke komunikacije), a pravne odredbe bile su vrlo popustljive, pa je bilo koji obrtnik smio doći u neki naš primorski grad. Gradske komune su širom otvarale vrata upravo obrtnicima specijalistima, domaćim i stranim. U tom pogledu vladala je velika snošljivost. Dubrovnik je mogao primiti i dati posla, jer je bio jedno od najjačih i najbogatijih obrtničkih, trgovačkih, pomorskih i bankarskih središta naše jadranske obale i čitave Hrvatske.

U Dubrovniku nije postojala u prvo vrijeme stalna vojska. Za potrebe unutrašnjeg reda i nenadanih opasnosti brinula se mala posada. U ratnom stanju svi su podanici potpadali pod mobilizaciju, vojnu obvezu i raspoređivali su se u kopnene čete ili na ratne brodove. Zvali su se vojnici (soldati).

Od druge polovice 14. stoljeća pristupilo se organiziranju stalne vojske plaćenika. Dijelili su se na vojnike – barabante i topnike, puškare (bombardieri). Načelno su se regrutirali iz dalekih krajeva u prvom redu iz Hrvatske, zatim Ugarske (što je u nekim slučajevima isto što i Hrvatska) te iz Italije i Njemačke. Najčešće i u najvećem broju barabanti su bili Hrvati, zacijelo zbog istoga govornog jezika i zbog uvjeta da moraju biti katolici.[16]

1514. došao je u Dubrovnik puškar Petar (pro soldato schiopeterio) iz Zagreba. Osim što će biti vojnik u Stonu, obvezao se da će kad god dubrovačkoj vladi bude potrebno ići u misije, obavljati usluge i službe u Ugarsku, Njemačku, Italiju i druge krajeve čije jezike, rekao je, zna.[17]

---

[15] I. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU 116, 1909, 178.– 181.

[16] O barabantima usp. T. Macan, Dubrovački barabanti u XVI. stoljeću. Anali Historijskog instituta JAZU, VIII – IX, 1960 – 1961, 301 – 323. – Foretić, n. dj., 330 – 331.

[17] 28. 4. 1514. "Petrus de Zagabria conductus fuit ad salarium comunis nostri pro soldato schiopeterio in Stagno cum provisione de yperperis sex in mense incipiendo a die primo maii proximo futuri in antea. Cum pacto, quod sit obligatus semper quando placuerit dominio nostro ire in Hungariam, Alamaniam, Italiam et ad alias partes quarum dixit scire linguas et fideliter semper servire." Historijski arhiv Dubrovnik. Acta Consilii minoris 31. 255'. J. Lučić, Prilike u Dubrovniku 1510. do 1514. i ustanak na Hvaru, Radovi 10, Institut za hrvatsku povijest, 1977, 368 – 369.

Pitamo se kako se taj vojnik puškar, očito bez školske humanističke i druge naobrazbe, mogao služiti s toliko stranih jezika?

U Zagrebu su u srednjem vijeku postojale i djelovale jake skupine stranaca "gostiju" (hospites). Uživali su stanovita prava i imali udruženja.[18] Očito je da su djeca i mladići u međusobnoj igri i druženju naučili pučki govorni i svakidašnji jezik svojih vršnjaka – stranaca. Tako je, zacijelo, i nadareni puškar Petar mogao izjaviti da zna talijanski, njemački, mađarski i jezike drugih stranaca u Zagrebu i Gradecu. Zagreb i Gradec otkrivaju nam se kao kozmopolitska, i uvjetno rečeno, demokratska središta u kojima vlada primjerna etničko-nacionalna snošljivost bez diskriminacije i sličnih postupaka.

U Dubrovačkoj Republici kroz čitavo vrijeme njezina postojanja bila je visoko razvijena glazbena kultura. Cvao je bujan glazbeni život. Osim domaćih radili su i mnogi strani glazbenici. 1415. došao je u Dubrovnik pifarist, to jest svirač u frulu, sviralu, odnosno u duhački instrument, Nikola iz Zagreba (Nicolaus de Ysagrabia) i bio je u službi dvije godine.[19] U glazbenoj povijesti Dubrovnika on je jedan od desetaka i stotina njemu sličnih glazbenika. Za Zagreb, odakle je došao, baca novo svjetlo na njegove glazbene prilike. Dopušta da se isprave neka netočna mišljenja i tvrdnje. Evo zaključka muzikologa, povjesnika glazbe Miha Demovića: "Pojava Nicolausa iz Zagreba značajna je i zbog toga što ukazuje da su u Zagrebu početkom XV. stoljeća vladale glazbene prilike za izobrazbu vrsnih glazbenika. Da je Nikola bio vrsni glazbenik ukazuje razmjerno velika plaća. On je po svojim sposobnostima mogao zauzeti svirački mjesto u dubrovačkoj kneževoj kapeli skupa s glazbenicima podrijetlom iz talijanskih, njemačkih i grčkih gradova. Zagreb je u XVI. stoljeću u svojoj sredini odgajao sposobne glazbenike, što pokazuje slučaj Jakova i Franje iz Zagreba, koji su sredinom XVI. stoljeća služili kao svirači u Udinama. Bez sumnje ti podaci pokazuju da je i Zagreb u XV i XVI stoljeću imao razvijen glazbeni život s obzirom na to da je mogao odgajati glazbenike visokih sposobnosti. Zato bi možda trebalo ispraviti tvrdnju da je prva zagrebačka kapela glazbenika nastala s poznatim dolaskom isusovaca u Zagreb, koji su godine 1632. prigodom posvete crkve Sv. Katarine, pozvali 7 glazbenika iz Celja koje su Zagrepčani zadržali u svom gradu kao glazbenu kapelu."[20]

Očito je da smo tek na početku arhivskih izučavanja veza između jednih od naših dominantnih kulturnih i gospodarskih središta Dubrovnika i Zagreba/Gradeca. U daljim stoljećima u 16, 17. i 18, posebice u 19, one su postale čelična poluga koja je pridonijela političkoj i jezičnoj integraciji hrvatskih zemalja.

---

[18] O strancima u Zagrebu usp. N. Klaić, n. dj., 224 i dalje. – F. Čale, Gli Alighieri a Zagabria nel Trecento. Radovi međunarodnog simpozija "Dante i slavenski svijet" I, Simpoziji JAZU, knj. 3, Zagreb 1984, 71 – 80.

[19] "Die 17 Madii 1415 (Consilium Maius 1, 7') Prima pars est de firmando ad salarium nostri comunis Nicolaum de Ysagrabia piffarum pro uno anno proxime futuro incepturo a die sui anni completi qui complevit die VIIa presentis mensis Mai cum salario consueto yperperorum centum quinquaginta et cum aliis pactis, modis et conditionibus consuetis."
"Die 26 Aprilis 1416 (Consilium Maius 1, 33). Prima pars est de firmando Nicolaum de Ysagrabia piffarum pro uno anno proxime futuro a die sui termini finiendi qui erit di VII mensis Mai proxime futuri cum salario consueto yperperorum centum quadraginta et cum aliis pactis, modis et conditionibus consuetis." – M. Demović, Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj republici od početka XI. do polovine XVII. stoljeća. JAZU. Razred za muzičku umjetnost. Zagreb 1981, 230.

[20] N. dj., 87.

DODATAK

Objavljuju se dva dokumenta iz dubrovačkog Historijskog arhiva o vezama Dubrovnika i Zagreba u 15. stoljeću.

I.

Dubrovnik, 21. listopada 1480. – Božidar Radonjić, podstrigač sukna, prenosi preko Senja u Zagreb prodati robu Petra Radaljenovića, trgovca: kapuljače, različite vrste tkanina, ogrtače, blazine, svilene haljine, sagove, kožnate vreće, pokrivače, voće (nar) i dr.

Bosidar Radognich, cimator, sponte et ex certa scientia confessus fuit contentus habuisse et recepisse et ita habuit et recepit a Petro Radaglienovich, mercatore Ragusii, infrascriptas omnes res, videlicet: capuncha triginta octo; vestes de panno Raguseo fornitas et completas cum astaris et de veluto, numero viginti septem; unam camucham fodratam de panno; posteglias sive culcitras turchestas, decem; cavados albos, sex; schiavinas quatuor bulcharescas; libram unam cum dimidio de secla turchesca; tapeta quinque; imbuglia quattuor et coopertoria duo de celeghis; poma granata numero 1600 in trenchis sex. Quas omnes res dictus Bosidar Radognich debet portare et sic promisit supra se et omnia sua bona portare Segnam et ire in Çagabriam, et eas vendere et farre secundum ricordum sibi datum per dictum prout melius poterit. Cum hac condicione, quod debeat a dicto Petro et sua provisione et salario ducatum unum quolibet et singulo mense et ad rationem mensis et expensas cibarias et equi a Segna in Çagabriam, et a Çagabria Segnam. Et finitis dictis rebus et venditis secundum commissionem datam dicto Bosidari per dictum Petrum et suum ricordum redire Ragusium et ostendere et dare bonam, rectam et iustam rationem et computum dicto Petro de omnibus suprascriptis rebus more boni mercatoris sive factoris. Et commissi et habere salarium suum modo suprascripto promittentes partes suprascripte omnia suprascripta habere grata, rata et forma supra se et omnia sua bona. Renunciando.

Die XVI februarii 1481. Cassum voluit et Pauli de Latiniza et Antonii Mathei de Cehruglich, procuratores Petri Radaglienovich, prout de procura constat in procuris cancellarie 1481, die VIIII Januarii et suprascripti Bosidarii, quia monstravit rationem et consignavit secundum tenorem suprascripti pacti et habuit solutum.

Diversa Cancellariae, sv. 80, fol. 151 (die XXI Octobris 1480)

II.

Senj. 25. siječnja 1491. – Dubrovački trgovac Ivan Antuna Nika de Primo izjavljuje da je dužan dati Senjaninu Grguru Marinovom stanoviti novac, između ostalog, zbog pet šatora (tenda) koje je pohranio u Zagrebu kod Ivana Pastora.

Copia.

Mandato domini comitis fuit inferius registratum chyrographum infrascriptus, quod mittitur ad viagium, ut si forte ammitteretur, hic invinire et haberi possit, quod est tale.

Laus Deo 1491, 25 Januarii, Segnie.

Sia noto et manifesto ad cadauna persona, che legera overo videra questo presento scripto, como mi Antonio de Nico de Primo de Ragusi confesso prout vero debitore et tener dare ad ser Gregorio de Marino de Segna duos cento et sexanta septem et soldi cinquanta, zoe ducati 267, soldi 50. In li quali denari ha receputo el supradicto Gregorio da Miclouscio de Brine per me Antonio ducatos vintinove, zoe ducatos 29. Item ha receputo da me Antonio, qui ad Segna uno painghono per ducatos deceocto, zoe ducati 18. Et ancora io Antonio li consegno ad Zagabria in man di Johanni Pastor padiglioni cinque, val. 5. Li quali panigliani li metto ad ducatos 1 uno, che serra in tucto ducatos duos cento et trenta septem, zoe ducatos 237. Et se per caso predicti

panglioni fosse venduti, che li dicto ser Gregorio habia li ritreacto de tucto. In caso che li predicti paniglioni fosse persi in guerra o per altro, che Dio non voglia, pro me ad integro pagamento, me chiamero debitore ad ser Gregorio de farli el dovere ad omne suo piacere. Et pro resto et saldo de tucto havendo habuti li predicti paniglioni, ut supra, o vero ritracto dessi resto ad darli ducati trenta soldi cinquanta. Et cusi me obligo ad dare et pagare li dicti suprascripti obligando me ad dare mei beni mobili et stabili Johanni Antonio de Nico de Primo de Ragusa. Ho facto questo scripto cum la mia man propria per maior chiareza de supradicto ser Gregorio. Et qui se sotto scrivera per testimonii ser Hieronymo de Amadi et Nichxa Zivichovich.

Io Hieronymo Amadi son presente de quanto se supra scripto. Nichxa Givichovich son presente come apare a sopra scripto. Scripsi per pregheri di una parte et di l altra scripsi cum mia mano propria.

Diversa Cancellariae, sv. 92a, fol. 193' – 194.

Zusammenfassung

EIN BEITRAG ZU DEN VERBINDUNGEN ZWISCHEN DUBROVNIK UND GRADEC/ZAGREB IM MITTELALTER

Josip Lučić

Der Autor legt dar, daß Dubrovnik mit Zagreb über die Straße von Senj nach Zagreb verbunden war, die in den Dubrovniker Archivunterlagen "*per viam Sagrabie*" heißt. Auf diesem Wege bewegte sich die Dubrovniker Diplomatenpost, die Nachrichten, die Menschen und die Handelswaren. Von den bekannteren Dubrovnikern, die in Zagreb wirkten, führt der Autor Matko Talovac an. Er war Banus in Slawonien, später Banus von Slawonien, Dalmatien und Kroatien. Zwischen 1433 und 1440 war er der Verwalter des Zagreber Bistums für weltliche Angelegenheiten, und er war zugleich auch Gubernator der Gemeinde Gradec (*procurator rerum temporalium episcopatus zagrabiensis et gubernator civitatis Graecensis*). Ihm half sein Bruder Petar, der zugleich auch Banus von Dalmatien und Kroatien war.

Der andere Dubrovniker Feliks Petančić (*Felix Petanicus Ragusinus Dalmata*), war Verwalter der Schreiberwerkstätte von König Mathias Korvinus, Diplomat, Miniaturenmaler und Porträtist. Er ist Autor der turkologischen Schriften, insbesondere der bekanntesten "*De itineribus in Turcam*" (1502). Er war – aller Wahrscheinlichkeit nach – zwischen 1511 und 1512 Stadtrichter in Zagreb.

Nach Zagreb kamen auch Waren aus Dubrovnik: Messing, Stoffe, Seide und anderes. Damals konnten die Dubrovniker Händler erwirken (1502), daß sie Ware en detail in Ungarn verkaufen konnten, nach den Privilegien, wie sie auch die Händler aus Buda hatten, wurde die Dubrovniker Regierung auch im Zollamt in Zagreb registriert.

Aus den Angaben über den Aufenthalt der Bürger von Zagreb/Gradec in Dubrovnik vermerkt der Autor, daß am 1. V. 1328 der Huter Ivan, Sohn des Andrija aus Zagreb (*de Sagreb*) sein Holzhaus in Dubrovnik verkaufte. Das ist die erste Erwähnung des kroatischen Namens Zagreb in historischen Dokumenten. Bis dahin wurde immer die lateinische Bezeichnung *Zagabria* verwendet.

Aus Zagreb kamen Söldner nach Dubrovnik. 1514 kam der Büchsenmacher (*schiopetarius*) Petar aus Zagreb nach Dubrovnik. Er gab an, italienisch, deutsch, ungarisch und andere Sprachen zu sprechen. Daher übernahm er gegenüber der Dubrovniker Regierung, in diese Länder zu gehen und für sie Geschäfte und Arbeiten zu verrichten, wenn sich dies als notwendig erweisen sollte. Die Kenntnis von so vielen Sprachen war sicher die Frucht der Begegnung dieses jungen Büchsenmachers in Zagreb mit seinen ausländischen Altersgenossen (*hospites*), die im Mittelalter in Dubrovnik arbeiteten und wohnten.

1415 kam aus Zagreb nach Dubrovnik der Pifarist (Spieler eines Blasinstrumentes) Petar. Er spielte in der Kapelle des Rektors. Dies ist ein Beweis dafür, daß es in Zagreb im XV. Jh. eine Musikkapelle gab, in der Petar spielen lernte, bevor er nach Dubrovnik kam. Zugleich auch ist dies ein Argument dafür, daß es in Zagreb bereits im XV. eine Musikkapelle gab, und nicht erst im XVII. Jh.

KRETANJE I STRUKTURA STANOVNIŠTVA U NASELJIMA ZAGREBAČKOGA GRADECA DO 1857. GODINE

Damir Karbić - Zoran Ladić

Na prostoru današnjeg Zagreba postojala su tijekom stoljeća brojna seoska naselja koja je grad šireći se apsorbirao. Njihova imena uglavnom su se očuvala do danas u imenima pojedinih dijelova grada (naprimjer Ljubljanica, Črnomerec, Kustošija, Trnje), čitavih novopodignutih naselja (naprimjer Španско, Prečko, Jarun) i pojedinih zagrebačkih ulica (naprimjer Kunišćak, Vrhovac, Jelenovac). Neka od tih naselja sačuvala su do danas zasebni karakter naselja (naprimjer Mikulići, Lukšić, Remete). Tijekom stoljeća neka su od tih naselja cijelo vrijeme pripadala pod jurisdikciju slobodnoga kraljevskoga grada Gradeca, dok su druga pripadala pod jurisdikciju različitih feudalnih gospodara (zagrebačkog kaptola i biskupa, susedgradskog vlastelinstva te nekih drugih posjednika). Unatoč tome sva ta naselja u demografskom smislu čine nerazdvojivu cjelinu te ih je nemoguće odvojeno promatrati, to više što se i ova formalnopravna jurisdikcija tijekom stoljeća mijenjala sve dok nije prirodno odumrla sredinom 19. stoljeća kada je Zagreb ujedinjen u jedinstvenu općinu (1850).

U ovom radu ukratko ćemo se osvrnuti na stanovništvo naselja koja su se nalazila na području današnjeg zapadnog i sjevernog dijela grada, a potpadala su pod jurisdikciju katoličkih župa Sv. Marka, Sv. Barbare u Vrapču, Sv. Mirka u Šestinama i Sv. Marije u Remetama.

Izvori i literatura

Najstariji podaci o selima na ovom području nalaze se u srednjovjekovnim ispravama uglavnom objavljenim u dvije temeljne zbirke (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije Tadije Smičiklasa[1] i Povijesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba Ivana Krstitelja Tkalčića[2]). Podaci koje u tim izvorima nalazimo o stanovništvu vrlo su oskudni zbog samog karaktera tih izvora (kraljevske i druge darovnice, parnice, zemljišne i sudske knjige). Unatoč tome, ti su izvori izuzetno značajni za praćenje dinamike pojavljivanja pojedinih naselja i promjene jurisdikcije nad njima te samim time za praćenje razvoja današnjeg urbanog tkiva grada. Osim ovih objavljenih izvora slične karakteristike posjeduje i neobjavljena diplomatička građa

[1] T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje CD), II – XVIII, Zagreb 1904 – 1990.

[2] I. K. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiensis (dalje MHLRCZ), I – XXII, Zagreb 1889 – 1992.

koja se uglavnom čuva u Arhivu Hrvatske, Arhivu HAZU te Kaptolskom i nadbiskupskom arhivu u Zagrebu.

Sedamnaesto stoljeće donosi nekoliko novih skupina izvora od kojih ćemo ovdje spomenuti kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije (od 1622. g.[3]), popise gradskih kmetova iz 1615. i 1665. (objavljene u već spomenutoj zbirci Povijesni spomenici)[4] te matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.[5] Svi ti izvori vođeni su iz praktičnih pobuda te stoga ne odgovaraju izravno na sva pitanja koja se u modernom istraživanju postavljaju. Njihovi podaci, iako često manjkavi i ograničeni, u usporedbi s prije spomenutim izvorima pružaju puno opširnije i upotrebljivije informacije.

Prve objavljene popise stanovništva nalazimo u kalendarima tiskanim u prvoj polovini 19. stoljeća (Calendarium Zagrabiense, tiskan u Zagrebu već od sredine 18. stoljeća)[6] u kojima su objavljivani šematizmi Zagrebačke biskupije. Prvi šematizam s podacima o broju duša potječe iz kalendara za 1808. godinu, a posljednji iz kalendara za 1847. godinu. Vrlo sličan izvor jesu posebno objavljivani šematizmi (Schematismus cleri dioecesis Zagrabiensis) od kojih je najstariji iz 1809. godine, ali koji se intenzivnije počinje tiskati tek u tridesetim i četrdesetim godinama 19. stoljeća, da bi se njihovo objavljivanje nastavilo tijekom čitavog 19. i dobar dio 20. stoljeća.[7] Osim podataka o broju stanovnika raspoređenih po mjestima i konfesijama (daju se podaci i za pripadnike drugih vjera ako postoje na nekom području) kalendari i šematizmi daju vrlo zanimljive podatke o tadašnjem stupnju sačuvanosti matičnih knjiga što može biti vrlo koristan putokaz istraživaču za pokušaj kompletiranja nepotpunog fonda matičnih knjiga u arhivima.[8] Problem prilikom korištenja podataka o stanovništvu jest činjenica da su oni u kalendare unošeni na temelju izvještaja pojedinih župnika te je točnost podataka ovisila o njihovoj savjesnosti i zainteresiranosti. Osim toga, u starijim kalendarima koji nas najviše i zanimaju potkrale su se i brojne tiskarske pogreške.

---

[3] Kanonske vizitacije čuvaju se u Kaptolskom arhivu u Zagrebu, a njihov su inventar objavili M. Hrg i J. Kolanović (Kanonske vizitacije Zagrebačke /nad/biskupije, Zagreb 1989.).

[4] MHLRCZ, XIX, Zagreb 1953. (uredila L. Dobronić).

[5] Matične knjige koje se odnose na navedeno područje uglavnom se čuvaju u Zbirci matičnih knjiga Arhiva Hrvatske u Zagrebu. Od matičnih knjiga župe Sv. Marka sačuvane su sljedeće matične knjige: matične knjige rođenih za razdoblje 1653 – 70, 1695 – 1728. te 1743 – 1850. (knj. 1286 – 1292), matične knjige vjenčanih za razdoblje 1739, 1741 – 1858. (knj. 1293 – 1295) te matične knjige umrlih za razdoblje 1729 – – 35, 1741 – 1814, 1837 – 1918. (knj. 1293, 1296 – 1312). Od matičnih knjiga župe Sv. Barbare u Vrapču sačuvane su matične knjige rođenih 1799 – 1857. (knj. 1507 – 1508), matična knjiga vjenčanih 1849 – 1857. (knj. 1508) te matične knjige umrlih 1799 – 1857. (knj. 1507 – 1508). Od matičnih knjiga župe Šestine sačuvane su matične knjige rođenih 1770 – 1832. (knj. 1329 – 1330), matične knjige vjenčanih 1779 – 1849, 1856 – 57. te 1866 – 78. (knj. 1329, 1331 – 1332) i matične knjige umrlih 1779 – 1904. (knj. 1329, 1333 – – 1335). Od matičnih knjiga župe Remete sačuvane su matična knjiga rođenih 1812 – 59. (knj. 1046), matična knjiga vjenčanih 1813 – 77. (knj. 1047) i matična knjiga umrlih 1812 – 67. (knj. 1048).

[6] Calendarium Zagrabiense, Zagreb 1808; Zagrabiense calendarium, Zagreb 1808 – 32, 1834 – 47.

[7] Schematismus cleri dioecesis Zagrabiensis, Zagreb 1809, 1831, 1833, 1837, 1841 – 1842, 1845 – – 1848, 1851 – 1856.

[8] Tako šematizam za 1905. godinu počinje seriju matičnih knjiga vjenčanih župe Sv. Marka 1708. godinom. U slučaju župe Sv. Barbare u Vrapču serija matičnih knjiga rođenih započinje 1672, matičnih knjiga vjenčanih 1780, matičnih knjiga umrlih 1706. godine. U slučaju župe Sv. Mirka u Šestinama serija matičnih knjiga rođenih započinje 1676. godine. Ta matica se i nalazi u župnom arhivu u Šestinama. Šematizam navodi također kao datum početka vođenja matičnih knjiga vjenčanih i umrlih 1778. godinu, ali mislimo da je u tom slučaju posrijedi nedovoljna preciznost.

Vrlo zanimljive podatke o strukturama obitelji i domaćinstva pružaju nam i posebne crkvene knjige tzv. stanje duša (Status animarum) koje, nažalost, nisu ulazile u kanonsku dužnost župnika te je njihovo vođenje potpuno ovisilo o njegovoj praktičnoj potrebi i savjesnosti. Zanimljive podatke pružaju i upisnice popisa stanovništva rađene po principu kućnog broja.[9]

Osim ovih najznačajnijih arhivskih fondova koji osvjetljavaju povijest stanovništva naselja na području današnjega grada Zagreba postoje i brojni drugi fondovi (poput urbarijalnih spisa, spisa Zagrebačke županije, spisa zemljišno-rasteretne komisije nakon ukidanja kmetstva, kartografskih zbirki itd.), ali bi njihovo navođenje i opisivanje u ovom slučaju oduzelo previše prostora. Spomenuti fondovi čuvaju se u Arhivu Hrvatske, Historijskom arhivu grada Zagreba te Kaptolskom i nadbiskupskom arhivu u Zagrebu.

Pitanje stanovništva zagrebačkih sela gotovo da i nije obrađeno u literaturi. Vrijedno je spomenuti da o tome neke podatke donosi studija S. Krivošića "Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine 19. stoljeća", iako je ona uglavnom ograničena na uže gradsko područje. Velika vrijednost navedenog djela za naše istraživanje jest mogućnost njegove upotrebe za komparativni materijal prilikom praćenja pojedinih demografskih procesa i pokazatelja.[10]

Jedini rad koji se u cijelosti bavio barem jednim dijelom navedenog područja jest rad L. Dobronić "Periferija Zagreba u 19. stoljeću".[11] Zbog ograničenosti prostora ovdje se nećemo osvrtati na brojne druge radove u kojima možemo naći podatke o naseljima na području današnjega grada Zagreba kao što u daljem razmatranju nećemo obraditi ni sva pitanja koja se pred istraživača nameću, a čijem će istraživanju tek trebati posvetiti više pažnje. Pokušat ćemo samo skicirati neke probleme i na njih dati barem djelomične odgovore.

Najstariji spomeni pojedinih naselja u izvornoj građi

Najstarije naselje koje se spominje na širem području današnjeg Zagreba je Posavje spomenuto pod imenom Zavey već 1209. godine,[12] ali nemamo podataka je li već tada bilo naseljeno. Iste godine spominje se i Kustošija pod imenom Cramca.[13] Pod imenom Topolouech spominje se 1279. godine.[14] Prvi podatak po kojem možemo sa sigurnošću zaključiti da je naseljena nalazimo u ispravi o skupljanju desetine na području sjevernog dijela današnjeg Zagreba iz godine 1334. kada se spominje pod istim imenom.[15] Ime Kustošija javlja se za isto naselje tek 1575. godine.[16]

---

[9] Popisnice popisa stanovništva 1857. godine čuvaju se u Historijskom arhivu grada Zagreba. Izuzetno uredno vođen Status animarum za razdoblje od kraja 18. stoljeća do danas nalazi se u župnom arhivu u Šestinama.

[10] Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 19, JAZU, Zagreb 1981.

[11] Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, 271 – 297.

[12] Spominje se u ispravi Andrije II. kojom vraća posjede Vratislavu i njegovoj braći izgubljene u ratu protiv njegova brata Emerika (CD III, doc. 75).

[13] Spominje se kao posjed templara (CD III, doc. 74).

[14] MHLRCZ I, doc. 166.

[15] CD X, doc. 120.

[16] MHLRCZ VI, 151.

U trinaestom stoljeću spominje se niz toponima, no ni za njih se ne može sa sigurnošću utvrditi jesu li već tada bili naseljeni. Spomenut ćemo one na čijem su se prostoru kasnije razvila naselja. Godine 1217. javljaju se dva toponima: Vrapče (Rabuch) i Završje (Zauorsya),[17] koji se nakon toga konstantno spominju. Godine 1221. spominje se i Rudeš (terra Rodos).[18] Kruge se prvi put spominju 1235. godine kao terra Crogh.[19] Španско se prvi put spominje između 1242. i 1250. g. pod imenom Lonka.[20] U jednoj ispravi iz 1346. nalazimo toponim Lonka Superior, što nas navodi na pomisao da su na tom području postojala čak dva naselja.[21] Pod imenom Lwka spani nalazi se 1598. godine[22] te se nakon toga staro ime Luka polako zamjenjuje novim nazivom Španско. Godine 1242. spominje se naseljeno mjesto Gremle,[23] koje se ponovno javlja i u već spomenutom dokumentu iz 1334. g. kao Geremla. Kasnije se ona gubi kao zasebno naselje, ali smatramo da se zapravo uključuje u područje Kustošije. Iste godine spominju se Mikulići kao "zemlje sinova Mikulinih".[24] Godine 1273. spominje se posjed Dedići (Dydichi),[25] koji se kao naselje sigurno spominje u već spomenutoj ispravi iz 1334. godine. Godine 1275. saznajemo za još dva toponima: Šestinski Kraljevec (Faisz alias Kralievitz) i Borčec (Borch).[26] I Šestinski Kraljevec javlja se u ispravi od 1334. godine po čemu možemo zaključiti da je tada bio naseljen. Godine 1277. u jednoj ispravi javlja se i Savska Opatovina pod imenom Abbacia S. Iacobi de insula Zawa.[27] Godine 1287. prvi put se javlja i toponim Stenjevac kao posjed Stonovch.[28] Remete se spominju samo kao samostan pustinjačkog reda Sv. Pavla (claustrum heremitarum) od 1292. godine.[29]

U 14. stoljeću javljaju se još brojni toponimi. Gračani se prvi put spominju 1317. godine kao selo Grachane, da bi se nakon toga trajno javljali kao naseljeno mjesto.[30] U istom stoljeću spominju se i Stenjevečki Dolec (Dolech 1322),[31] Bukovec (Bakouch 1328),[32] Pobrežje (Pobresye 1334),[33] Petrovac (Petrouch 1334), Jelenovac (Jelenouch

---

[17] Potvrda Andrije II. posjeda zagrebačke crkve (CD III, doc. 17). Kao sela spominju se od 1334. godine.

[18] Zamjena posjeda zagrebačke crkve (CD III, doc. 175).

[19] Kanonik Pankracije kupuje zemljište od biskupije i ustupa ga zagrebačkom kaptolu (CD III, doc. 390).

[20] MHLRCZ I, doc. 19.

[21] CD XI, doc. 214.

[22] J. Adamček-I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Izvori za hrvatsku povijest 3, Zagreb 1976, 387.

[23] MHLRCZ I, doc. 18.

[24] Na ist. mj. Kao selo spominje se prvi put 1334. godine u već spomenutom popisu desetine.

[25] MHLRCZ I, doc. 56.

[26] CD VI, doc. 123.

[27] CD VI, doc. 178.

[28] CD VI, doc. 506.

[29] CD VII, doc. 100.

[30] CD VIII, doc. 389.

[31] CD IX, doc. 65.

[32] Heller, Comitatus Zagrabiensis, München 1980, I, 48.

[33] Vidi bilješku 15. Sva ostala sela spomenuta 1334. nalaze se u istom dokumentu.

1334), Stenjevec Gornji (Superior Stonyouch 1334), Jarun (Jaron et alio nomine Bukenryu vocatum 1334), Črnomerec (Chornomerch 1370)[34] i Trnje (Nova Villa prope fluvium Zawe 1375).[35] Pod imenom Trnje spominje se u izvorima od 1576. godine.[36]

U 15. stoljeću javljaju se samo dva nova naselja: Stenjevačko Donje (1446)[37] i Kostanjek (1464).[38] Nasuprot tome u 16. stoljeću javlja se devet novih toponima koje ćemo navesti kronološkim redom. Godine 1504. javlja se Vrhovec (Werhowcz),[39] godine 1517. Prekrižje (Prekrysye),[40] godine 1527. posjed Ljubljanica (Lwblana),[41] godine 1540. Čukovići (Chwkowych),[42] godine 1574. Podsused[43] i Šestine.[44] Krajem stoljeća spominju se Perjavica i Bizek (1598)[45] i Fraterščica (Fraterschak 1599).[46]

U sedamnaestom stoljeću prvi put se spominju samo Horvati.[47] Godine 1719. spominje se Bijenik u matičnim knjigama rođenih župe Sv. Marka. Godine 1783/84. spominju se Lisičina,[48] Krvarić[49] i Prečko,[50] a 1792. godine Pantovčak, Lašćina, Maksimir, Vučjak, Jarek, Gorenci, Zvečaj, Gračansko Dolje i Kaline.[51] Godine 1802. spominje se u matičnim knjigama župe Šestine selo Lukšić, godine 1813. Brodari, godine 1815. Mlinovi, a 1841. Jurja Ves.[52]

Iako su podaci koje smo o naseljenosti ovih mjesta iznijeli oskudni, smatramo da ih je ipak bilo vrijedno spomenuti da ovdje barem ukratko prikažemo razvoj mreže naselja na današnjem gradskom području. Nasuprot relativno čestom spominjanju toponima u izvorima spominjanje njihovih stanovnika vrlo je rijetko do sredine 15. stoljeća. Spomenut ćemo kmetove Stephanus iobagio de Zuibla (1384) i Benedictus iobagio de Nova villa (1394), Lucia iobagionissa (1400) i Thomas Mazthnech (1434), koji se spominju u zagrebačkim posjedovnim knjigama.[53]

---

[34] MHLRCZ I, doc. 252.

[35] MHLRCZ I, doc. 258.

[36] Adamček - Kampuš, nav. dj., 285.

[37] MHLRCZ VI, 436.

[38] Heller, nav. dj., I, 174.

[39] MHLRCZ III, doc. 28; Kao posebno naselje 1572. godine navodi se Donji Vrhovec prilikom prodaje vrta njegova stanovnika Nikole Fruka Matiji Martiniću (MHLRCZ XV, doc. 99).

[40] MHLRCZ III, doc. 138.

[41] MHLRCZ XII, doc. 13.

[42] MHLRCZ XII, doc. 192.

[43] Heller, nav. dj., II, 65.

[44] Isto, sv. II, 110.

[45] Adamček - Kampuš, nav. dj., 384.

[46] MHLRCZ XVI, doc. 70

[47] Horvati se spominju unutar popisa gradskih kmetova iz 1615. godine (MHLRCZ XIX).

[48] Heller, nav. dj., I, 197.

[49] isto, I, 184.

[50] isto, II, 71.

[51] Kaptolski arhiv u Zagrebu (dalje: KAZ), kanonske vizitacije (dalje: KV), knj. 189.

[52] Calendarium Zagrabiense pro anno 1813; isto, pro anno 1815; isto, pro anno 1841.

[53] MHLRCZ IX – XI.

Iz povijesne anonimnosti seljaci iz navedenih sela u većem broju izranjaju u spisima povezanim sa sukobima medvedgradskog kaštelana Vilima Stamma i Gradeca 1437. godine. Navedeni Vilim izvršio je te godine otimačine stoke i poljoprivrednog alata u selima Gračani i Pobrežje te je tom prilikom zlostavljao seljake. Među gračanskim seljacima spominju se poimence Bartholomeus Thatar dictus, Nicolaus, Blasius, Stephanus lapicida, Clementus (!), Petrus, Valentinus i Herrichonicz.[54] Isto tako spominju se poimence i seljaci iz Pobrežja.[55]

Krajem 16. stoljeća nailazimo na dva bogata izvora o seljacima sela sjevernog dijela grada Zagreba. Radi se o poreznim popisima teritorija slobodnoga kraljevskoga grada, biskupa i kaptola iz 1592. i 1599. godine.[56] U popisu iz 1592. spominju se sela: Vrhovec (16 seljaka), Jelenovec (2 seljaka), Mikulići (22 seljaka), Šestine (28 seljaka), Topolovec, Završje i Radonščak (zajedno 9 seljaka), a u popisu iz 1599. godine sela Vrhovec (21 seljak), Jelenovec i Prekrižje (zajedno 5 seljaka), Mikulići (24 seljaka), Topolovec, Završje, Radinovščak i Fraterščak (zajedno 10 seljaka) i Šestine (28 seljaka).

Za isto, ali i šire područje, nalazimo korisne podatke u popisu domaćinstava kmetova, inkvilina, plemića armalista, predijalaca i plemića jednoselaca u Zagrebačkoj i Križevačkoj županiji iz 1598. godine.[57] U Španskom se tom prilikom spominju 3, na Jarunu 9, u Rudešu 5, u Vrapču 33, u Kustošiji 10, u Topolovcu 2, u Črnomercu 7, u Mikulićima 13, u Gračanima i Šestinama 17, u Kraljevcu 13, u Dedićima 3, u Petrovcu 1, u Čukovićima 1, u Belčinama 1, na Vrhovcu 2, u Bukovcu 14 i u Remetama 19 seljaka.

Vrijedno je napomenuti da su se mnoga prezimena spomenuta u navedenim popisima zadržala do 19. stoljeća, a neka i do danas (npr. Dvojković i Čerček u Kustošiji, Galović i Vunarić u Mikulićima, Keleminčić, Hrdas, Jagnić, Varović, Švelić, Krvarić i Gračiš u Vrapču, Kranjec, Puntijar, Haramija i Trnčević u Gračanima). Mnoga se prezimena spominju iako ne u istim mjestima, ali uglavnom na područjima župa u kojima se i danas nalaze. Detaljnija analiza njihovog spominjanja koju je moguće izraditi za kasnija razdoblja mogla bi pružiti vrijedne podatke za proučavanje pokretljivosti zavisnog seljačkog stanovništva u razdoblju feudalizma.

Naseljenost zapadnog i sjevernog dijela Zagreba krajem 18. i početkom 19. stoljeća

Poboljšanje administracije tijekom reformi Marije Terezije i Josipa II. u drugoj polovini 18. stoljeća odrazilo se na gotovo svim područjima crkvene i državne uprave te spisi iz kojih možemo crpsti podatke o stanovništvu postaju sve brojniji i temeljitije izrađeni. Unatoč tome njihova je vjerodostojnost često vrlo manjkava te se njima valja koristiti uz stanoviti oprez, a tek će nam temeljita obrada podataka matičnih knjiga uz njihovo sučeljavanje s ostalim izvorima omogućiti donošenje egzaktnijih zaključaka.

---

[54] MHLRCZ II, doc. 116.

[55] Poimence se spominje 19 seljaka. S prezimenima spominju se Valentinus Ladisych, Martinus Drobanych, Georgius Bankouich, Anthonius Zmethan i Fabianus Bankouych (MHLRCZ II, doc. 118).

[56] MHLRCZ XVI, doc. 70.

[57] Adamček - Kampuš, nav. dj., 370 i d.

Prije nego prijeđemo na obradu kretanja ukupnog broja stanovnika navedenog područja potrebno je ukratko upozoriti na njegovu administrativnu podjelu s obzirom na crkvene župe koje su nad njegovim pojedinim dijelovima imale ingerenciju.

Današnje najuže gradsko područje pripadalo je u crkveno-administrativnom smislu župi Sv. Marka i sastojalo se od sljedećih sela: Trnje, Horvati, Ljubljanica, Črnomerec, Fraterščica, Vrhovec, Jelenovac, Pantovčak, Čukovići i Prekrižje.

Sjeverno i sjeverozapadno od župe Sv. Marka prostirala se župa Šestine sa selima Šestine, Kraljevec, Bijenik, Dedići, Lukšić, Mikulići i Mlinovi te Gračanima, Doljem i Zvečajem koji su prilikom osnutka nove župe u Remetama 1812. godine pridodani ovoj župi.

Istočno od župe Šestine prostirala se župa Remete. Sastojala se od sela Bukovec Gornji i Donji, Zvečaj, Dolje, Gračani i Remete te posjeda Kaline.

Zapadno i jugozapadno od župe Sv. Marka nalazila se župa Vrapče sa selima Vrapče (Gornje i Donje), Trdice, Krvarić, Gorenci, Kustošija, Završje, Jarun, Rudeš, Prečko i Španско.

Najstariji popis stanovništva navedenog područja sačuvan je iz 1771. godine.[58] U njemu su, uz neke druge podatke o imovini pojedinih župa i stanju pojedinih sakralnih objekata, izneseni i podaci o broju kuća, ukupnom broju osoba, broju osoba koje su sposobne za ispovijed (uglavnom osobe starije od 12 godina) te broju bračnih parova. Prilikom korištenja podataka pojavljuje se problem njihovog teritorijalnog razgraničenja, jer podaci nisu doneseni prema selima nego prema filijalnim crkvama. U slučaju župe Sv. Marka podaci koji nas zanimaju nalaze se pod imenima kapele Sv. Duha i kapele Sv. Margarete u podgrađu. Teško je sa sigurnošću utvrditi koja se naselja popisuju pod navedenim imenima. U tome nam donekle mogu pomoći podaci matice umrlih župe Sv. Marka u kojima je označeno i groblje na kojem su pokojnici ukapani te možemo smatrati da se pod imenom Sv. Duha uglavnom razumijevaju sela Fraterščica, Čukovići, Črnomerec, Vrhovec, Ljubljanica, Pantovčak, Jelenovac i Horvati, a pod imenom Sv. Margarete stanovnici gradečkih podgrađa i sela Trnje. Na području Sv. Duha tada su bile 44 kuće s 415 stanovnika (od kojih 280 sposobnih za ispovijed) i 101 bračni par. Na području Sv. Margarete bila je 41 kuća s 208 stanovnika (od kojih 156 sposobnih za ispovijed) i 45 bračnih parova. Mislimo da se nerazmjer između prosječnog broja stanovnika po kući u ova dva slučaja može relativno jednostavno razriješiti uzmemo li u obzir činjenicu da su u područje Sv. Margarete uključena dva bitno različita oblika stanovanja – gradski način života u podgrađu obilježen boljim stambenim uvjetima i seoski način stanovanja za koji parametre možemo uzeti iz već navedenih podataka za Sv. Duh i podataka za župe Vrapče i Šestine koje ćemo nešto kasnije iznijeti. Budući da znamo da je 1801. godine u Trnju bilo svega 8 kuća,[59] možemo slobodno pretpostaviti da 30 godina ranije taj broj nije mogao biti bitno različit. Koristeći se gore spomenutom metodom smatramo da je Trnje tada moglo imati oko 60 stanovnika s oko 13 bračnih parova. U isto vrijeme župa Vrapče imala je 124 kuće s 885 stanovnika (od kojih 695 sposobnih za ispovijed) i 191 bračni par, a župa Šestine 97 kuća sa 738 stanovnika (od kojih 327 sposobnih za ispovijed) i 154 bračna para.

[58] Kaptolski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije (dalje KAZ KV), knj. 211.

[59] Dobronić, nav. dj., 273.

Sljedeći popis potječe iz 1792. godine.[60] U njemu su od podataka koji nas zanimaju izneseni samo podaci o ukupnom broju stanovnika. Podaci su izneseni po selima makar su ona katkad povezivana u manje skupine. Izvangradski dio župe Sv. Marka imao je ukupno 795 stanovnika. Sela Prekrižje i Sv. Ksaver imala su 89, Trnje 99, Horvati i Ljubljanica 231, Fraterščica i Črnomerec 205, Pantovčak 98, Vrhovec 20 i Čukovići 53 stanovnika. Župa Vrapče imala je ukupno 847 stanovnika od čega u samom Vrapču 352. Selo Kustošija imalo je 133, Gorenci 29, Završje 63, Krvarić 58, Rudeš 30, Jarun 60, Prečko 68 i Španско 54 stanovnika. Župa Šestine imala je ukupno 1414 stanovnika od čega je na Šestine otpadao 41, na Mikuliće 300, na Bijenik 223, na Dediće 38, na Kraljevec 368, na Prekrižje 23, na Gračane 284, na Zvečaj 28 i na Dolje 109 stanovnika.

S početka 19. stoljeća sačuvan je još jedan popis datiran oko 1800. godine.[61] Sučeljavanjem njegovih podataka s podacima kanonske vizitacije za 1801. godinu koje je objavila u spomenutom radu L. Dobronić mislimo da se navedeni podaci odnose na tu godinu. Vrijedno je napomenuti da su isti podaci objavljeni (uz manje tiskarske pogreške) u prvom šematizmu Zagrebačke biskupije u kojem su objavljeni podaci o stanovništvu za 1809. godinu. Prednost ovog popisa je što nam u nekim slučajevima daje ključ za razumijevanje sumarno objavljenih podataka navodeći sva sela koja su u navedeni broj uključena, za razliku od šematizma u kojem su navedena samo pod imenom jednog od njih (tako su pod imenom Kustošija navedena sela Kustošija, Krvarić, Gorenci, Završje i Rudeš, pod imenom Prečko sela Prečko i Španско, pod imenom Šestine sela Šestine, Kraljevec, Bijenik, Dedići, Lukšić i Prekrižje). U slučaju područja župe Sv. Marka objavljeni popis, iako daje iste rezultate, nešto je precizniji te su sva sela navedena pojedinačno. Prema šematizmima moguće je pratiti kretanje stanovništva po selima tijekom gotovo cijele prve polovine 19. stoljeća, no treba imati u vidu činjenicu da su podaci u njima često prepisivani iz godine u godinu, a da su se pritom često potkradale i tiskarske pogreške. Stoga ćemo donijeti pročišćene podatke uzimajući ih samo iz prvog šematizma u kojem su objavljeni pokušavajući ukloniti i navedene pogreške. Zato nizovi godina u kojima se podaci za pojedina naselja spominju neće uvijek biti isti. Svaki niz započet ćemo podatkom za 1801. godinu uzetim iz navedenog popisa ili šematizma za 1808. godinu. Podatke iznosimo tabelarno.

Selo Trnje:

1801.	112 st.	1816.	109 st.	1830.	152 st.	1843.	101 st.
1809.	126 st.	1817.	131 st.	1832.	105 st.	1848.	100 st.
1810.	103 st.	1818.	130 st.	1835.	96 st.	1853.	192 st.[62]
1812.	129 st.	1820.	143 st.	1836.	122 st.	1857.	228 st.[63]
1814.	127 st.	1821.	146 st.	1839.	120 st.		
1815.	100 st.	1827.	149 st.	1841.	100 st.		

[60] KAZ KV, knj. 189.

[61] KAZ KV, knj. 213.

[62] L. Dobronić, Stari planovi Zagreba, Urbanistički zavod grada Zagreba, Zagreb 1961, 14. U prije spomenutom radu iste autorice za istu se godinu navodi podatak od 152 stanovnika, što je vjerojatno tiskarska pogreška.

[63] Dobronić, Periferija, 273. Autor je podatke za 1857. godinu uzeo iz popisnica popisa stanovništva u Arhivu grada Zagreba. Mirko Korenčić u knjizi Naselja i stanovništvo Hrvatske 1857 – 1971. godine

Selo Horvati:

1801.	133 st.	1816.	176 st.	1830.	190 st.	1843.	143 st.
1809.	139 st.	1817.	170 st.	1832.	136 st.	1848.	142 st.
1810.	164 st.	1818.	165 st.	1835.	128 st.	1853.	240 st.
1812.	165 st.	1820.	189 st.	1836.	170 st.	1857.	244 st.[64]
1814.	174 st.	1821.	200 st.	1839.	200 st.		
1815.	162 st.	1827.	199 st.	1841.	144 st.		

Selo Ljubljanica:

1801.	34 st.	1816.	28 st.	1832.	19 st.	1848.	20 st.
1809.	35 st.	1817.	34 st.	1836.	29 st.	1853.	17 st.
1810.	24 st.	1818.	30 st.	1839.	20 st.	1855.	20 st.
1812.	34 st.	1820.	28 st.	1841.	19 st.	1857.	28 st.[65]
1814.	20 st.	1827.	30 st.	1843.	23 st.		
1815.	26 st.	1830.	33 st.	1846.	18 st.		

Selo Črnomerec:

1801.	112 st.	1816.	170 st.	1830.	134 st.	1843.	119 st.
1809.	117 st.	1817.	192 st.	1832.	119 st.	1846.	108 st.
1810.	170 st.	1818.	194 st.	1835.	110 st.	1848.	112 st.
1812.	151 st.	1820.	197 st.	1836.	174 st.	1857.	112 st.[66]
1814.	124 st.	1826.	119 st.	1839.	190 st.		
1815.	162 st.	1827.	129 st.	1841.	108 st.		

Selo Fraterščica:

1801.	87 st.	1816.	99 st.	1830.	140 st.	1843.	78 st.
1809.	93 st.	1817.	93 st.	1832.	63 st.	1846.	80 st.
1810.	108 st.	1818.	97 st.	1835.	56 st.	1848.	68 st.
1812.	99 st.	1820.	98 st.	1836.	95 st.	1853.	70 st.
1814.	83 st.	1821.	100 st.	1839.	110 st.	1856.	68 st.
1815.	86 st.	1827.	139 st.	1841.	80 st.	1857.	59 st.

Djela JAZU, knj. 54, Zagreb 1979, za godinu 1857. koristi podatke V. Sabljara (Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hèrvatske i Slavonije, Zagreb 1866) prema kojem su tada bila 264 stanovnika. Dobronić isti podatak donosi za 1866. godinu (prema istom izvoru).

[64] Sabljar donosi podatak o 277 stanovnika.

[65] Prema Sabljaru Ljubljanica je 1857. godine brojila 21 stanovnika.

[66] Sabljar ima 128.

Selo Vrhovec:

1801.	103 st.	1816.	36 st.	1827.	69 st.	1841.	55 st.
1809.	101 st.	1817.	66 st.	1830.	72 st.	1843.	48 st.
1810.	47 st.	1818.	60 st.	1832.	40 st.	1846.	55 st.
1812.	45 st.	1820.	66 st.	1835.	34 st.	1848.	50 st.
1814.	48 st.	1821.	69 st.	1836.	53 st.	1858.	52 st.
1815.	40 st.	1826.	60 st.	1839.	70 st.		

Selo Jelenovac:

1801.	43 st.	1816.	23 st.	1830.	30 st.	1843.	15 st.
1809.	40 st.	1817.	26 st.	1832.	14 st.	1846.	17 st.
1812.	46 st.	1820.	24 st.	1836.	30 st.	1848.	36 st.
1814.	19 st.	1821.	26 st.	1839.	25 st.		
1815.	24 st.	1827.	29 st.	1841.	17 st.		

Selo Pantovčak:

1801.	59 st.	1816.	40 st.	1830.	47 st.	1843.	32 st.
1809.	57 st.	1817.	25 st.	1832.	38 st.	1846.	41 st.
1810.	40 st.	1818.	26 st.	1835.	30 st.	1848.	25 st.
1812.	54 st.	1820.	29 st.	1836.	38 st.	1858.	24 st.
1814.	61 st.	1821.	30 st.	1839.	50 st.		
1815.	28 st.	1827.	39 st.	1841.	41 st.		

Selo Donje Prekrižje:

1801.	10 st.	1816.	12 st.	1832.	10 st.	1846.	20 st.
1809.	11 st.	1817.	20 st.	1835.	8 st.	1848.	30 st.
1810.	12 st.	1818.	16 st.	1836.	27 st.	1857.	69 st.[67]
1812.	13 st.	1821.	20 st.	1839.	25 st.	1858.	25 st.
1814.	11 st.	1827.	29 st.	1841.	20 st.		
1815.	45 st.	1830.	36 st.	1843.	22 st.		

Selo Gornje Prekrižje:

1834.	34 st.	1841.	71 st.	1845.	74 st.	1851.	44 st.
1835.	29 st.	1842.	81 st.	1846.	80 st.		
1838.	24 st.	1843.	88 st.	1848.	40 st.		

[67] Vjerojatno zajedno sa Gornjim Prekrižjem.

Selo Čukovići:

1801.	96 st.	1817.	65 st.	1835.	32 st.	1846.	62 st.
1809.	66 st.	1818.	67 st.	1836.	68 st.	1848.	35 st.
1810.	74 st.	1820.	65 st.	1839.	70 st.	1856.	36 st.
1814.	69 st.	1827.	69 st.	1841.	42 st.		
1815.	68 st.	1830.	60 st.	1842.	62 st.		
1816.	74 st.	1832.	35 st.	1843.	48 st.		

Selo Brodari:

1813.	35 st.	1817.	34 st.	1821.	40 st.
1815.	33 st.	1818.	37 st.	1827.	49 st.
1816.	31 st.	1820.	39 st.	1830.	40 st.

Selo Mlinovi:

1815.	51 st.	1834.	18 st.[68]	1842.	58 st.	1853.	57 st.
1820.	67 st.	1835.	15 st.	1843.	60 st.	1857.	71 st.
1827.	70 st.	1838.	23 st.	1848.	35 st.		
1830.	89 st.	1841.	50 st.	1851.	45 st.		

Selo Vrapče[69]

1801.	290 st.	1838.	419 st.	1845.	577 st.	1854.	719 st.
1815.	397 st.	1839.	595 st	1846.	580 st.	1857.	798 st.
1816.	412 st.	1841.	398 st.	1847.	587 st.		
1820.	428 st.	1842.	553 st.	1848.	717 st.		
1827.	252 st.	1843.	524 st.	1853.	699 st.		

Selo Kustošija:

1801.	295 st.[70]	1827.	162 st.	1843.	157 st.	1853.	225 st.
1815.	97 st.	1838.	151 st.	1845.	166 st.	1854.	195 st.
1816.	120 st.	1841.	165 st.	1846.	170 st.	1857.	252 st.
1820.	150 st.	1842.	164 st.	1848.	191 st.		

Selo Krvarić:

1815.	68st.	1838.	80 st.	1843.	83 st.	1853.	94 st.
1816.	64 st.	1839.	83 st.	1845.	89 st.	1857.	102 st.
1820.	76 st.	1841.	77 st.	1847.	90 st.		
1827.	83 st.	1842.	81 st.	1848.	95 st.		

[68] Podaci od 1834. do 1851. godine odnose se na dio Mlinova na području župe Šestine.
[69] Uključeni su podaci za Donje i Gornje Vrapče.
[70] Kako smo već naveli uključeni su podaci za sela Kustošija, Krvarić, Gorenci, Završje i Rudeš.

Selo Gorenci:

1815.	25 st.	1838.	32 st.	1843.	43 st.	1853.	44 st.
1816.	32 st.	1839.	39 st.	1846.	45 st.	1854.	47 st.
1820.	30 st.	1841.	37 st.	1847.	48 st.	1857.	54 st.
1827.	25 st.	1842.	44 st.	1848.	45 st.		

Selo Završje:

1815.	68 st.	1838.	83 st.	1843.	90 st.	1854.	113 st.
1816.	66 st.	1839.	81 st.	1845.	101 st.	1857.	112 st.
1820.	70 st.	1841.	77 st.	1847.	111 st.		
1827.	47 st.	1842.	81 st.	1853.	91 st.		

Selo Rudeš:

1815.	38 st.	1838.	51 st.	1843.	61 st.	1848.	74 st.
1826.	49 st.	1839.	77 st.	1845.	66 st.	1853.	78 st.
1820.	56 st.	1841.	71 st.	1846.	67 st.	1854.	76 st.
1827.	36 st.	1842.	68 st.	1847.	69 st.	1857.	62 st.

Selo Jarun:

1801.	45 st.	1838.	79 st.	1846.	87 st.	1854.	102 st.
1815.	62 st.	1839.	83 st.	1847.	90 st.	1857.	188 st.
1816.	57 st.	1841.	81 st.	1848.	100 st.		
1820.	65 st.	1845.	86 st.	1853.	153 st.		

Selo Prečko:

1801.	132 st.[71]	1827.	111 st.	1842.	93 st.	1848.	97 st.
1815.	71 st.	1838.	85 st.	1843.	88 st.	1853.	104 st.
1816.	74 st.	1839.	114 st.	1845.	89 st.	1857.	99 st.
1821.	106 st.	1841.	92 st.	1847.	93 st.		

Selo Španско:

1815.	48 st.	1838.	59 st.	1843.	59 st.	1854.	96 st.
1826.	43 st.	1839.	63 st.	1845.	61 st.	1857.	111 st.
1820.	56 st.	1841.	62 st.	1847.	72 st.		
1827.	55 st.	1842.	64 st.	1848.	91 st.		

[71] Uključeni podaci za Prečko i Španско.

Selo Šestine:

1801.	317 st.[72]	1824.	340 st.	1835.	110 st.	1846.	97 st.
1810.	356 st.[73]	1826.	356 st.	1838.	107 st.	1848.	92 st.
1816.	388 st.	1827.	382 st.	1841.	100 st.	1851.	94 st.
1817.	381 st.	1830.	390 st.	1842.	103 st.	1853.	106 st.
1818.	386 st.	1834.	108 st.[74]	1845.	101 st.	1857.	139 st.

Selo Kraljevec:

1834.	247 st.	1841.	252 st.	1845.	253 st.	1853.	264 st.
1835.	241 st.	1842.	257 st.	1846.	255 st.	1857.	297 st.
1838.	247 st.	1843.	263 st.	1851.	257 st.		

Selo Dedići:

1834.	32 st.	1841.	31 st.	1846.	39 st.	1857.	24 st.
1835.	35 st.	1843.	30 st.	1851.	28 st.		
1838.	32 st.	1845.	36 st.	1854.	23 st.		

Selo Bijenik:

1810.	123 st.[75]	1824.	289 st.	1835.	169 st.	1845.	204 st.
1816.	140 st.	1826.	308 st.	1838.	177 st.	1846.	206 st.
1817.	149 st.	1827.	317 st.	1841.	178 st.	1851.	203 st.
1818.	145 st.	1830.	259 st.	1842.	185 st.	1853.	206 st.
1820.	161 st.	1834.	167 st.[76]	1843.	190 st.	1857.	220 st.

Selo Lukšić:

1834.	84 st.	1841.	92 st.	1845.	77 st.	1853.	84 st.
1835.	86 st.	1842.	91 st.	1846.	72 st.	1857.	90 st.
1838.	95 st.	1843.	92 st.	1851.	73 st.		

Selo Mikulići:

1801.	203 st.	1824.	308 st.	1838.	328 st.	1851.	432 st.
1810.	256 st.	1825.	322 st.	1841.	341 st.	1853.	372 st.
1816.	251 st.	1827.	325 st.	1842.	356 st.	1857.	409 st.
1817.	286 st.	1830.	281 st.	1843.	362 st.		
1818.	287 st.	1834.	310 st.	1845.	383 st.		
1820.	270 st.	1835.	320 st.	1846.	389 st.		

[72] Uključeni podaci iz sela Šestine, Kraljevec, Bijenik s Lukšićem, Dediće i Prekrižje.
[73] Bez Bijenika i Lukšića.
[74] Slijede podaci samo za Šestine.
[75] Zajedno s Lukšićem.
[76] Samo Bijenik.

Selo Remete:

1801.	169 st.	1825.	218 st.	1835.	242 st.	1846.	274 st.
1809.	231 st.	1816.	210 st.	1838.	243 st	1847.	285 st.
1810.	236 st.	1820.	223 st.	1841.	257 st.	1848.	279 st.
1812.	187 st.	1824.	232 st.	1842.	262 st.	1853.	331 st.
1813.	211 st.	1827.	252 st.	1843.	268 st.	1857.	313 st.
1814.	214 st.	1830.	250 st.	1845.	264 st.		

Selo Bukovec Gornji:

1801.	312 st.[77]	1816.	99 st.	1835.	137 st.	1846.	154 st.
1809.	224 st.	1820.	109 st.	1838.	147 st.	1847.	161 st.
1810.	239 st.	1824.	102 st.	1839.	146 st.	1848.	156 st.
1812.	197 st.	1827.	133 st.	1841.	138 st.	1853.	166 st.
1813.	100 st.[78]	1830.	126 st.	1842.	129 st.	1857.	163 st.
1814.	102 st.	1831.	142 st.	1843.	145 st.		
1815.	107 st.	1834.	140 st.	1845.	152 st.		

Selo Bukovec Donji:

1813.	108 st.	1827.	89 st.	1839.	106 st.	1847.	93 st.
1814.	104 st.	1830.	87 st.	1841.	93 st.	1848.	89 st.
1815.	105 st.	1831.	93 st.	1842.	110 st.	1851.	90 st.
1816.	113 st.	1834.	89 st.	1843.	97 st.	1853.	105 st.
1820.	92 st.	1835.	92 st.	1845.	91 st.	1857.	92 st.
1824.	97 st.	1838.	102 st.	1846.	80 st.		

Selo Zvečaj:

1801.	55 st.	1824.	55 st.	1841.	55 st.	1848.	74 st.
1813.	40 st.	1827.	57 st.	1842.	53 st.	1851.	72 st.
1814.	52 st.	1831.	60 st.	1843.	62 st.	1853.	83 st.
1815.	54 st.	1835.	53 st.	1845.	56 st.	1857.	72 st.
1816.	49 st.	1838.	54 st.	1846.	58 st.		
1820.	51 st.	1839.	53 st.	1847.	61 st.		

Selo Dolje (gračansko):

1801.	130 st.	1824.	124 st.	1838.	135 st.	1846.	142 st.
1813.	102 st.	1827.	132 st.	1839.	124 st.	1847.	146 st.
1814.	89 st.	1830.	151 st.	1841.	137 st.	1848.	149 st.
1815.	94 st.	1831.	128 st.	1842.	136 st.	1851.	154 st.
1816.	100 st.	1834.	130 st.	1843.	139 st.	1853.	331 st.
1820.	116 st.	1835.	128 st.	1845.	148 st.	1857.	261 st.

[77] Zajedno s Bukovcem Donjim.

[78] Samo Bukovec Gornji.

Selo Gračani:

1801.	234 st.	1820.	306 st.	1838.	329 st.	1847.	364 st.
1808.	203 st.	1824.	289 st.	1839.	334 st.	1848.	373 st.
1810.	256 st.	1827.	335 st.	1841.	344 st.	1853.	370 st.
1813.	431 st.	1830.	343 st.	1842.	339 st.	1857.	416 st.
1814.	309 st.	1831.	356 st.	1843.	335 st.		
1815.	313 st.	1834.	302 st.	1845.	370 st.		
1816.	312 st.	1835.	344 st.	1846.	367 st.		

Posjed Kalinje:

1801.	5 st.	1834.	55 st.	1841.	75 st.	1846.	84 st.
1814.	22 st.	1835.	53 st.	1842.	77 st.	1847.	94 st.
1816.	15 st.	1838.	64 st.	1843.	74 st.	1848.	77 st.
1830.	3 st.	1839.	68 st.	1845.	78 st.	1852.	134 st.

Iako podaci koje smo gore naveli nisu potpuno egzaktni te nam nedostaju brojni pokazatelji za njihovo korištenje (točan datum na koji bi se trebali odnositi, način na koji se do njih došlo, točan teritorij na koji se odnose), smatrali smo da ih je ipak potrebno ovdje izložiti. Najnevjerojatnije podatke koji su se mogli objasniti tiskarskim ili pisarskim pogreškama ispravili smo prema brojčanom kontekstu okolnih godina. Podatke koje nismo uspjeli ispraviti donijeli smo bez preinake što objašnjava određene nepravilnosti u nizovima. Jedno od pitanja koje se njihovim pregledom neizostavno nameće jest problem da li odražavaju razvoj trajno naseljenog ili trenutačno prisutnog stanovništva. Ako se pak radi o trenutačno prisutnom stanovništvu, možda bi se velika kolebanja ovih, uglavnom malih, populacija mogla objasniti bilježenjem pomoćne poljoprivredne radne snage za pojavu koje u maticama i drugim izvorima postoje indicije, ali koju je zbog njezine visoke pokretljivosti teško egzaktno pratiti.[79] Ta je pojava uobičajena u to doba u svim srednjoeuropskim ruralnim zajednicama.

Primjetna je i velika razlika između podataka koje donose državni organi (podaci s najstarije moderne topografske karte Zagreba i okolice iz 1853/4. te prvog moderno provedenog popisa stanovništva iz 1857. godine) i onih prikupljenih iz crkvenih šematizama (na kraju razdoblja redovito nižih). Iako su navedeni podaci državnih organa preciznije vođeni, pravi rezultat iz kojeg ćemo moći s većom sigurnosti utvrditi točan broj stanovnika i njegovo kretanje moguće je dobiti tek rekonstrukcijom stanovništva na temelju matičnih knjiga i njezina upotpunjivanja pomoću ostalih sačuvanih podataka.

Budući da se trajno naseljeno stanovništvo uglavnom povećavalo na temelju prirodnog prirasta, smatramo da je na kraju razmatranja ove cjeline vrijedno prikazati neke vidove njegova kretanja. Nažalost, zbog djelomične sačuvanosti i djelomičnog lošeg

[79] Tako, naprimjer, u obračunu urbarijalnih podavanja župe Sv. Marka u Zagrebu za 1846. godinu nalazimo zabilježen podatak o 18 radnika na kmetskom selištu Kovačevića i 14 radnika na kmetskom selištu Novosela (Arhiv Hrvatske, Spisi zemljorasteretnog ravnateljstva, Operati, kut. 66, fasc. 498). Također su brojni podaci u matičnim knjigama, ponajprije umrlih, o slugama, nadničarima, vincilirima i hižarima. Tako se, naprimjer, 1853. godine spominje u Španskom sluga Petar Škender "rodom iz Pušća", te na Jarunu Bara Sambolić, "iz sela Dolje, župe Stenjevačke, služeća kod Jure Hergovića" (Matična knjiga umrlih župe Sv. Barbare u Vrapču, Arhiv Hrvatske, Zbirka matičnih knjiga, knj. 1508).

vođenja matičnih knjiga, nismo mogli izračunati kretanje prirodnog prirasta za cijelo navedeno područje pa ćemo ovdje izložiti samo neke podatke, osvrćući se samo na kumulativnu krivulju porasta.

U slučaju župe Šestine moguće je pratiti kretanje prirodnog prirasta od 1779. do 1832. godine pri čemu je uočljivo da stanovništvo u razdoblju od 1779. do 1791. godine stagnira i opada te da nakon toga dolazi razdoblje nagla porasta (oko 400 osoba) do 1805. godine. Od 1805. do 1817. godine vidljivo je razdoblje stagnacije nakon kojeg počinje ponovni uspon koji traje do 1825. godine kada ponovno dolazi do stagnacije. Unatoč tome, stanovništvo se u cijelom promatranom razdoblju povećalo za oko 500 osoba što se, s obzirom na veličinu populacije, može smatrati značajnim povećanjem (prilog 1).

U slučaju župe Remete ne možemo nažalost, pratiti isto razdoblje osim prvih nekoliko godina (1812 – 32). Primjetno je da prirodni prirast župe u tom razdoblju pokazuje vrlo slične tendencije te prema tome možemo pretpostaviti da se one ni u kasnijem razdoblju bitno ne razlikuju. Nakon razdoblja stagnacije, završenog 1817. godine nastupa razdoblje uspona do 1825. godine kada započinje novo razdoblje stagnacije. Ono se završava oko 1835. godine kada započinje novo razdoblje uspona i traje do 1852. godine. Od 1852. do 1857. godine kojom smo završili svoje opažanje ponovno traje razdoblje stagnacije. U razdoblju od 1817. do 1835. ukupan broj stanovnika ipak se povećao za oko 250 osoba (u Šestinama se u razdoblju od 1817. do 1832. broj stanovnika povećao za oko 200 osoba), a u razdoblju od 1835. do 1857. za još oko 300 osoba. Mislimo da se podudarnosti prirodnog prirasta obiju župe mogu vrlo lako objasniti sličnošću njihova geografskog smještaja i socijalnih uvjeta života (prilog 2).

Prirodni prirast župe Vrapče moguće je pratiti od 1800. do 1857. godine. U navedenom razdoblju primjećujemo dva izrazita razdoblja opadanja (1800 – 1808. i 1815 – – 1819. godine) s razdobljem stagnacije među njima. U tom vremenu populacija se smanjila za oko 260 osoba. U razdoblju 1819 – 1857. prisutan je gotovo neprestani porast (uz malu stagnaciju krajem tridesetih godina) u kojem se stanovništvo povećalo za oko 650 osoba. Zbog izrazito negativnog salda prvog razdoblja stanovništvo župe se u cijelom promatranom razdoblju povećalo za oko 400 osoba (prilog 3).

Zanima li nas kretanje broja stanovnika dobiveno rekonstrukcijom podataka iz matičnih knjiga, ovdje ćemo ga prikazati na primjeru župe Vrapče. Krivulja broja stanovnika dobivena na ovaj način pokazuje uglavnom iste smjernice kretanja kao i krivulja kumulativnog prirodnog prirasta, ali je primjetno da su negativni rezultati donekle ublaženi. Prema ovoj rekonstrukciji stanovništvo župe se tijekom cijelog razdoblja povećalo za oko 550 osoba, a najveći pad njegova ukupnog broja nije iznosio 260 nego oko 200 osoba (prilog 4). Razlika se može objasniti drugim elementima porasta poput doseljavanja pomoćne radne snage o kojoj je već bilo nešto rečeno, ženidbom iz drugih župa te uzimanjem na odgoj izvanbračne djece iz Zagreba što je prema podacima matičnih knjiga bio vrlo čest slučaj.[80] Ovdje je važno napomenuti da prilikom rekon-

[80] Brojni su slučajevi kod kojih se za izvanbračnu djecu navodi da su "na dojištvu" kod nekog od seljaka. Posebno je potresan slučaj Dragojle Katarine nađene kod Save 4. studenog 1854. godine i predane zagrebačkoj policiji. Za njezinu kasniju sudbinu znamo da je "dete primito za vlastito po Ivanu Demšer", vrapčanskom zidarskom majstoru, "i njegovoj suprugi Leniki i pod pogodbom ako nebi keršteno bilo, keršteno po propisu S. Mater Cerkve Rimokatoličke" 27. studenog. Nažalost, mala "najdenica" umrla je već 27. svibnja sljedeće godine, te je uz nju zabilježeno "po Ivanu Demšer primito dete".

Prilog 1: Kumulativna krivulja prirodnog prirasta župe Šestine

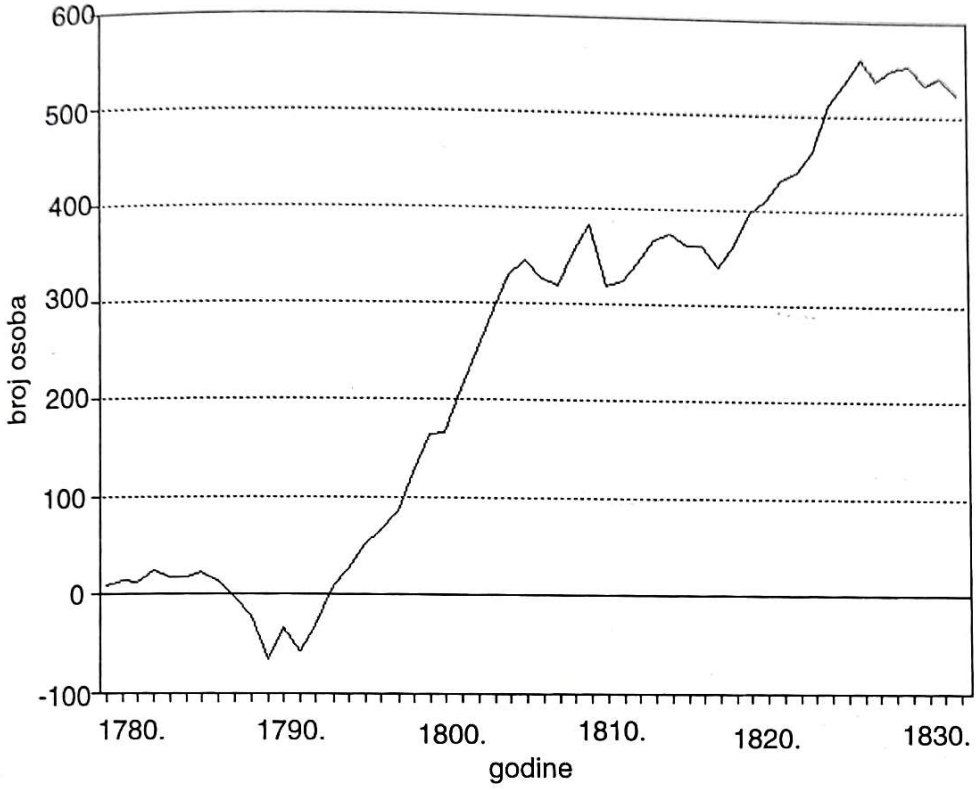

Prilog 2: Kumulativna krivulja prirodnog prirasta župe Remete

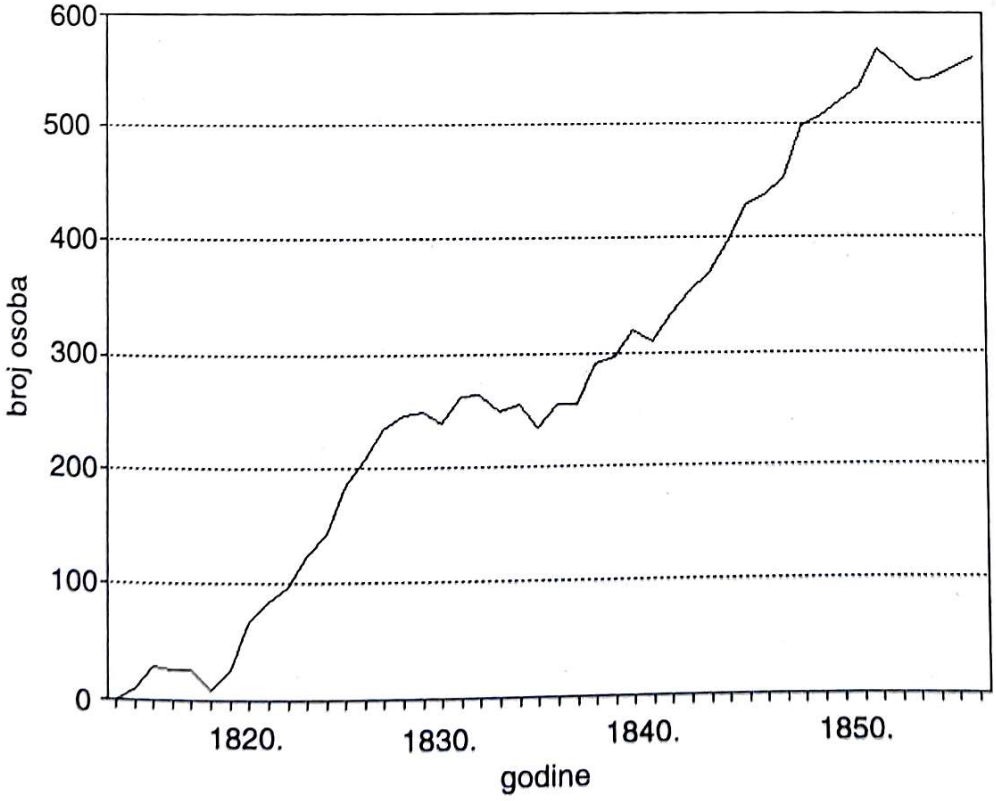

Prilog 3: Kumulativna krivulja prirodnog prirasta župe Vrapče

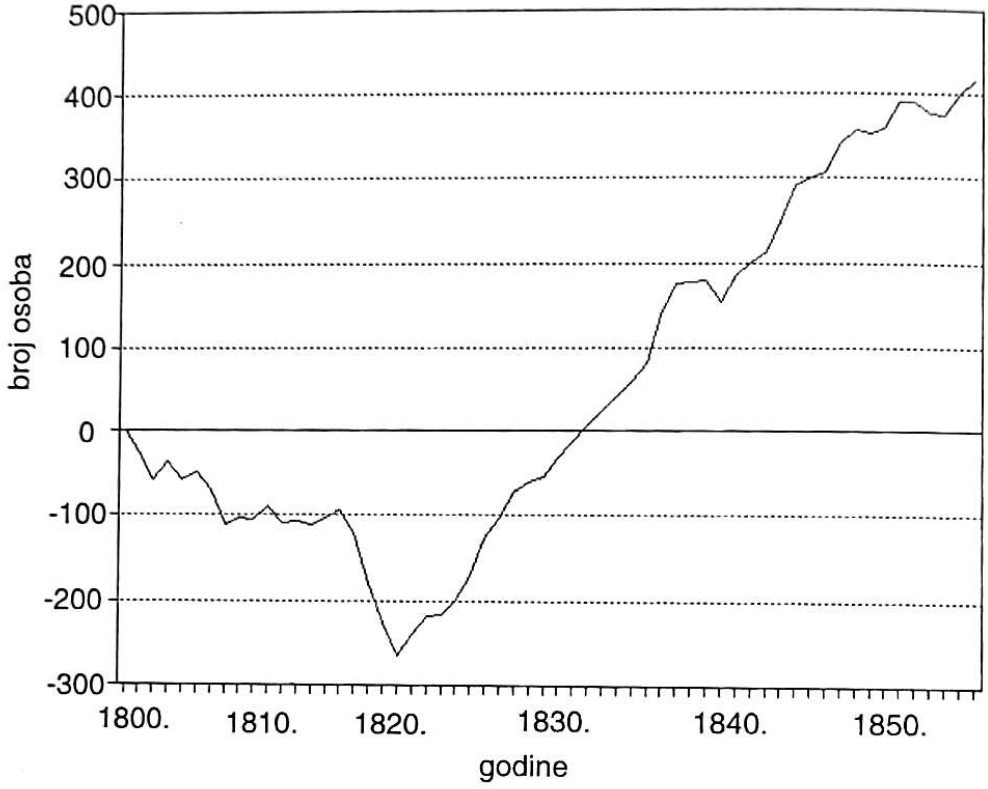

Prilog 4: Rekonstrukcija kretanja broja stanovnika župe Vrapče

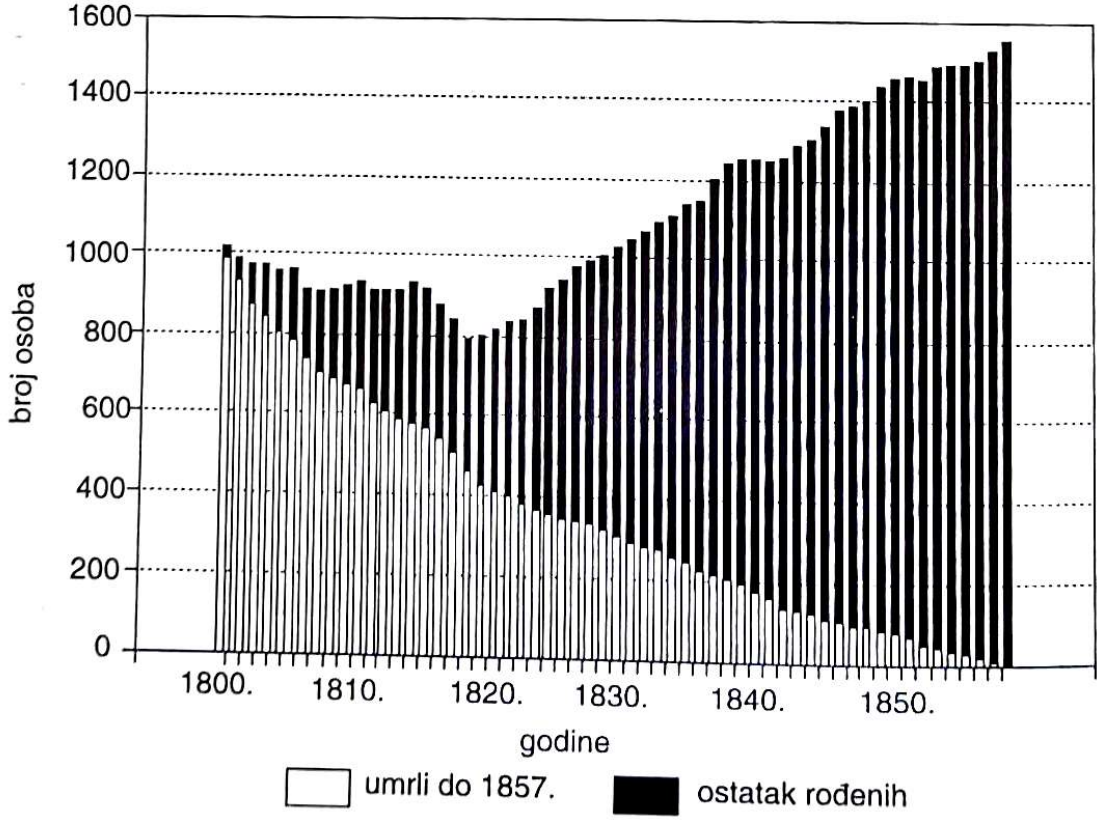

strukcije stanovništva nisu uzimane u obzir one osobe za koje se sa sigurnošću može tvrditi da se nisu nalazile u župi u trenutku na koji se podatak odnosi.[81]

O mehaničkom kretanju stanovništva svjedoče nam i podaci o povećanju broja prezimena koja se spominju na području neke župe. Podatke o njihovom broju promatrali smo u tri razdoblja (1799 – 1807, 1824 – 1832. i 1849 – 1857. godine). Istina, povećanje nije uvijek rezultat doseljavanja, nego i raspada zadružnih domaćinstava, osobito u ravničnim dijelovima današnjeg Zagreba. Usporedimo li razvoj broja prezimena u župi Vrapče, Šestine i Remete, primjetno je da se broj obitelji izričito povećao u onim dijelovima ovih župa koji su bili najbliži gradu (Kustošija, Mlinovi, Prekrižje, Gračansko Dolje), dok je u drugim dijelovima ostao manje-više nepromijenjen. Iznenađuje jedino velik broj novih prezimena u Španskom, a njegove će uzroke moći osvijetliti tek kasnija istraživanja. Mislimo da se u slučaju Španskog moralo raditi o povećanju obradive površine, možda melioracijom, te možda dijeljenjem zemlje novim obrađivačima, ali za to još nismo našli direktne potvrde (vidi prilog 5 – 7).

Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva

Prirodni prirast o kojem je već bilo riječi odlikuje se vrlo visokim natalitetom. Istina, njega je vrlo teško egzaktno utvrditi jer podaci o ukupnom broju stanovnika navedenog područja nisu potpuno sigurni, o čemu je već bilo riječi. Nešto sigurnije podatke možemo u ovom trenutku, donijeti jedino za župu Vrapče, kod koje smo kao osnovicu za izračunavanje prirodnog prirasta iskoristili podatke o broju stanovnika dobivene njegovom rekonstrukcijom. U slučaju župa Šestine i Remete podatke smo izračunavali iz gore navedenih podataka iz šematizama te su zbog prije navedenih ograda nesigurni. U slučaju područja župe Sv. Marka situacija je još gora jer je očito da podaci koji se odnose na sela nisu kompletni te je sigurno da su mnogi stanovnici tih sela navođeni bez pobliže oznake mjesta boravišta, tako da bi podaci izračunani iz matičnih knjiga davali bitno niže rezultate. Podaci u tim maticama potpuno egzaktni postaju tek od 1858. godine što izlazi iz okvira našeg istraživanja.

Prosječan natalitet u župi Vrapče pratili smo u desetogodišnjim razdobljima od 1801. do 1850. godine. Najviši je bio početkom razdoblja te je iznosio čak 52,03‰, a najniži na kraju promatranog razdoblja kada je iznosio 43,31‰. U slučaju župe Šestine promatrali smo ga u razdoblju od 1781. do 1850. godine. Kreće se u rasponu od 35,33‰ do 50,25‰, ali u njegovu kretanju ne primjećujemo neku pravilnost. Umjesto donošenja najnižeg i najvišeg podatka donijet ćemo podatak za razdoblje od 1801. do 1810. godine kada je iznosio 42,34‰ i podatak za razdoblje od 1841. do 1850. godine kada je iznosio 50,25‰. U slučaju župe Remete bilo je moguće izračunati podatak za razdoblje 1821. do 1850. godine, a bio je vrlo konstantan (od 45,52 do 46,55‰).

Prilikom izračunavanja stope mortaliteta suočavamo se s istim problemima koje smo već naveli. Za župu Vrapče kretala se u rasponu od 60,98 do 28,52‰ s time da je najviša bila u razdoblju od 1801. do 1810. godine, a najniža od 1821. do 1830. godine.

[81] Tako je 1838. godine u matici umrlih zabilježen Josip Damjanić iz Ugarske za kojeg se kaže: "In pago Kustussia apud colonum Dvojkovich vesperi veniens et ipsissima nocte post modicas habitas febris mane mortuus inventus est."

Prilog 5: Broj prezimena u župi Šestine

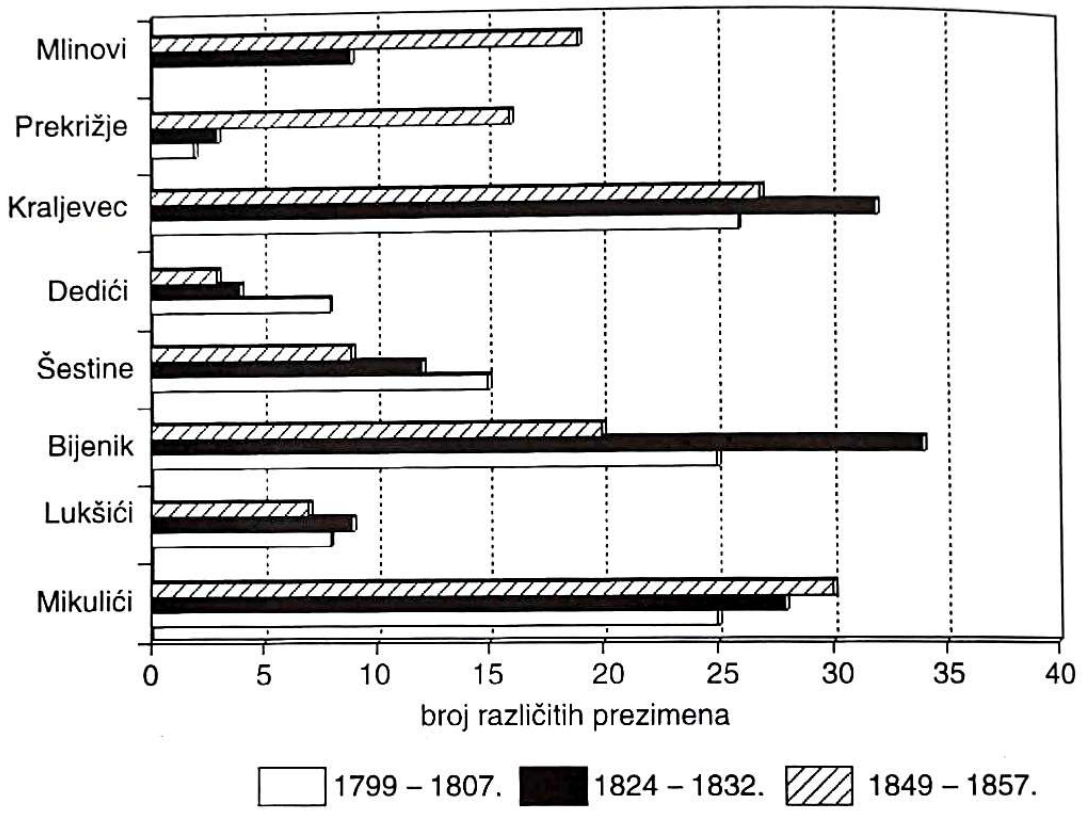

Prilog 6: Broj prezimena u župi Remete

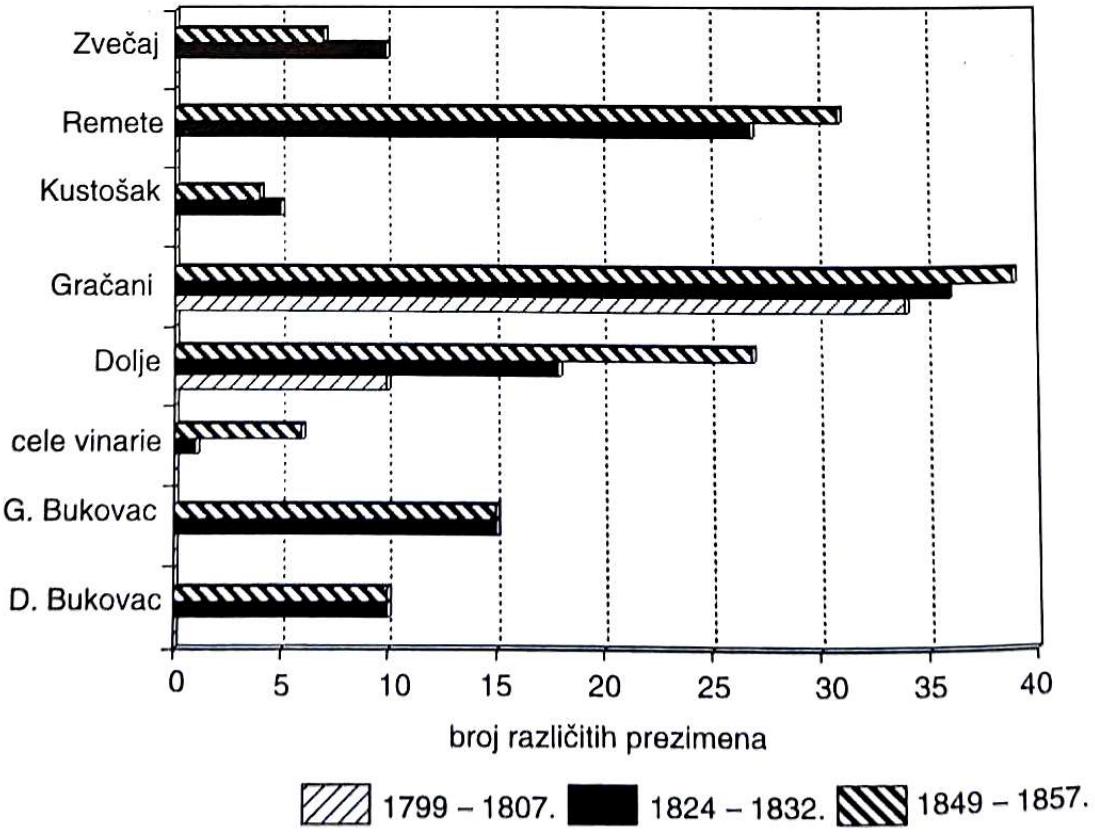

Prilog 7: Broj prezimena u župi Vrapče

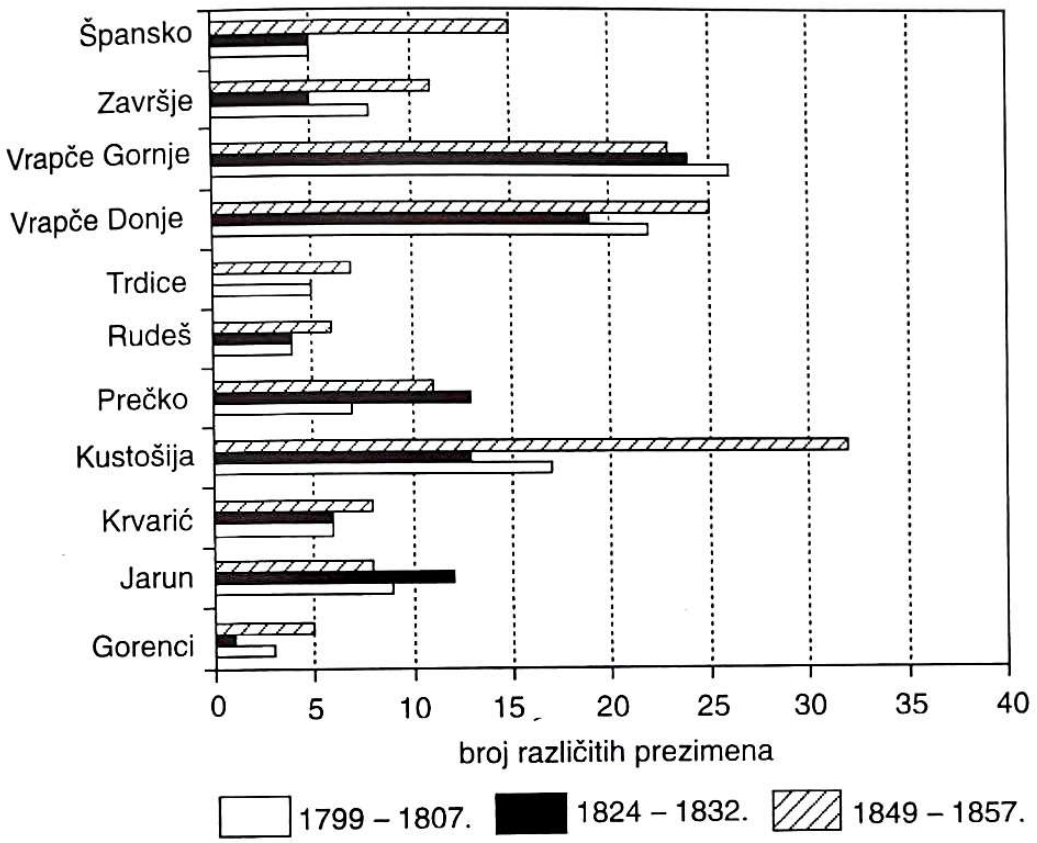

U slučaju župe Šestine bilo ju je moguće pratiti od 1771. do 1830. godine kada se kretala u rasponu od 60,02 do 34,29‰. Najviša je bila u razdoblju od 1791. do 1800. godine, a najniža u razdoblju od 1781. do 1790. godine. Stopu mortaliteta župe Remete promatrali smo u istom razdoblju kao i stopu nataliteta, a kretala se u rasponu od 27,69‰ (1821 – –30) do 41,11‰ (1831 – 40). Za razliku od stope nataliteta kod stope mortaliteta ipak primjećujemo određenu pravilnost. Najviša je bila u razdoblju od 1791. do 1820. godine kada je iznosila oko 60‰, da bi se nakon tog razdoblja osjetno smanjila na oko 30‰ što se može objasniti općim poboljšanjem životnih uvjeta.

Osim podataka o prosječnoj stopi nataliteta i mortaliteta zanimljivi su i neki drugi pokazatelji. U slučaju analize smrtnosti prema dobnim skupinama možemo dati uopćenu ocjenu da je ona izrazito visoka u razdobljima do prve i od prve do četvrte godine života te da nakon toga naglo opada, da bi ponovni uspon imala u razdoblju od četrdesete do pedeset devete godine života. Tu nam ocjenu potvrđuju istraživanja podataka matičnih knjiga umrlih župe Vrapče (razdoblje 1801 – 50), župe Sv. Marka (razdoblja 1729 – –1812. i 1858 – 67) te župe Šestine (razdoblje 1811 – 1820).[82] Što se tiče smrtnosti prema spolu primjetno je da je smrtnost ženskog dijela populacije neznatno viša u razdoblju do četvrte godine života i u razdoblju iznad četrdesete godine života.

[82] Budući da bi nam prikazivanje navedenih podataka oduzelo previše prostora, u prilogu objavljujemo samo 2 od navedenih grafikona (prilog 8).

Prilog 8a: Smrtnost prema razdobljima i dobnim razredima u župi Vrapče

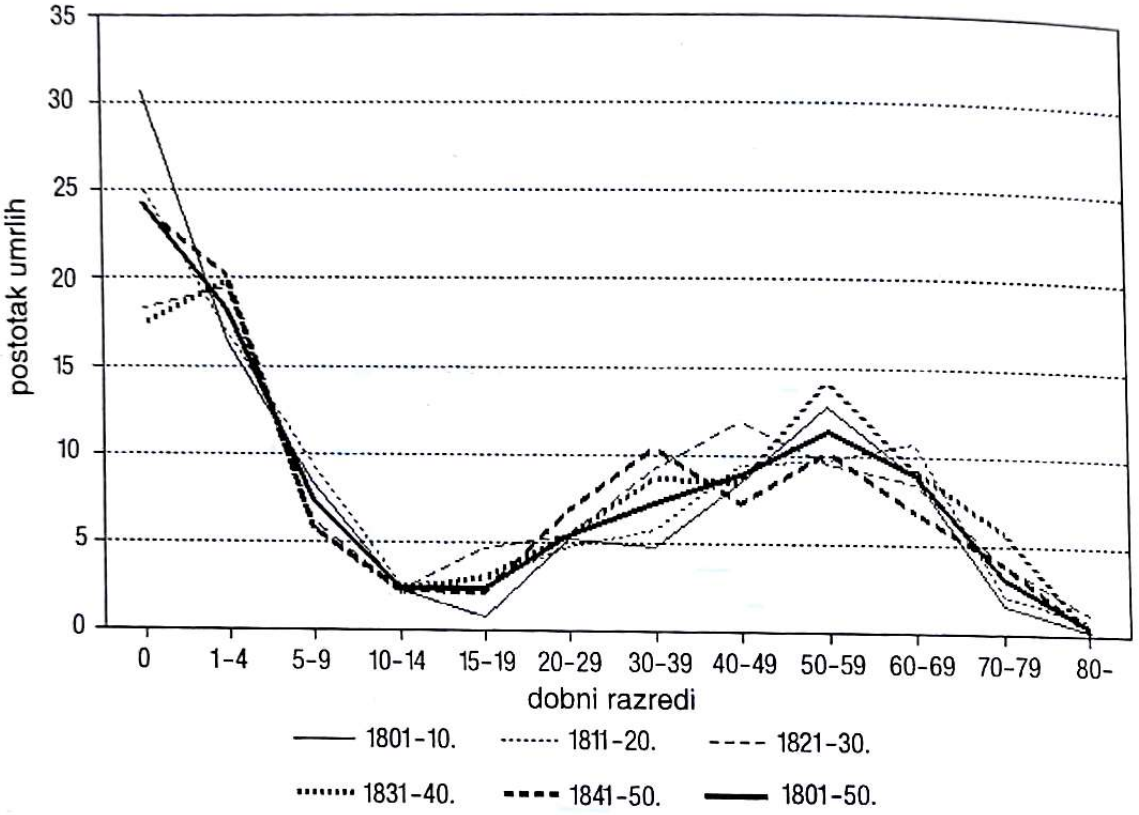

Prilog 8b: Smrtnost prema dobnim razredima u župi Šestine 1811 – 20. godine

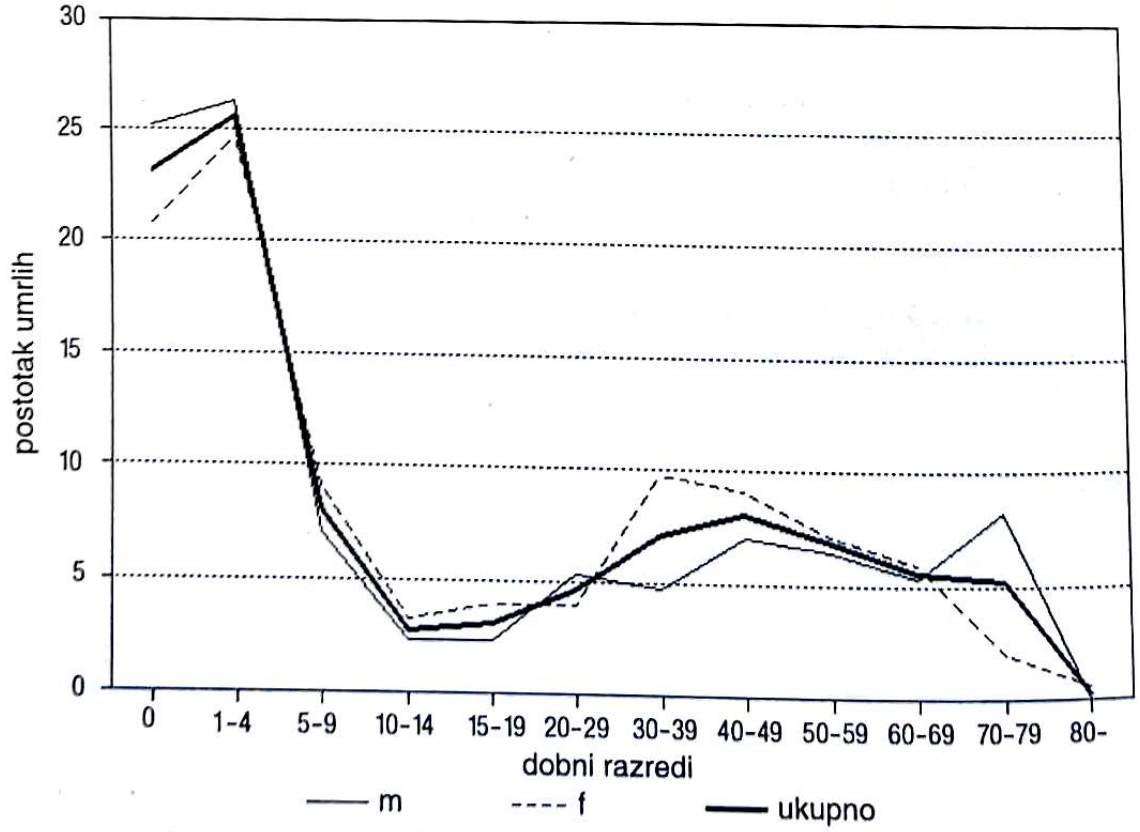

Promatramo li kumulativnu krivulju smrtnosti, primjetno je da do prve godine života umire oko 25%, do devete godine oko 50%, nakon čega se stanovništvo uglavnom stabilizira. Oko 60% stanovništva umire do dvadeset devete, preko 80% do pedeset devete, a preko 95% do šezdeset devete godine.

Zanimljiva je i smrtnost prema mjesecima. Primjetno je da je ona najviša u razdoblju od prosinca do travnja i u razdoblju kolovoza i rujna. To se najvjerojatnije može objasniti smanjenom otpornošću organizma u zimskim mjesecima i mjesecima koji prethode žetvi.

Osim smrtnosti prema mjesecima vrijedno je primijetiti i rodnost. Vidljivo je da je ona značajno viša u prvih pet mjeseci godine, a najniža u lipnju i srpnju. Mislimo da se to vrlo lako može objasniti niskim životnim standardom koji nije dopuštao veću intimnost bračnog života jer je život uglavnom tekao na suženu prostoru koji je bilo moguće zagrijati.

Prije nego zaključimo ovo razmatranje još ćemo se u nekoliko rečenica osvrnuti na takozvanu dobnu piramidu. Ovdje ćemo izložiti podatke koji se odnose na župu Vrapče. Podatke smo analizirali prema stanju 1801, 1811, 1821, 1831, 1841, i 1851. godine (u prilogu objavljujemo piramidu za 1801. i 1841. godinu). Prvo je uočljiv visok stupanj iskrzanosti rubova piramide. Iako je on dijelom odraz nedovoljno precizno vođenih podataka pomoću kojih je dobna struktura izračunana, smatramo da je još više odraz realnog stanja koje nam i na ovaj način svjedoči o nestabilnosti kretanja nataliteta i mortaliteta. Piramida je u prvim promatranim razdobljima (1801 – 21) uska i strmih rubova, da bi se u kasnijim razdobljima sve više i više širila pri dnu što nam ponovno neposredno svjedoči o poboljšanju životnih uvjeta i s time povezanom smanjenju smrtnosti djece. Smatramo da se prijelomni trenutak odigrao oko 1820. godine, na što su nas upućivali i ostali izloženi pokazatelji (prilog 9).

Svrha ovog kratkog prikaza demografskih kretanja u selima na području današnjeg užeg teritorija grada Zagreba krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća nije bila čak ni prikazivanje, a pogotovo ne objašnjavanje navedenih činjenica za koje bi bilo potrebno puno više prostora kao i suradnja s drugim znanstvenicima (povijest medicine ponajprije), nego samo upozoravanje na materijal o povijesti stanovništva i mogućnosti koje nam njegovo analiziranje pruža. Smatramo da će tek kasnije istraživanje omogućiti iscrpnije iznošenje ovog, po našem mišljenju, vrlo važnog aspekta povijesti.

Zaključak

Cilj ovog rada nije bio iscrpno prikazati sve probleme koji su povezani s poviješću naselja na području današnjega grada Zagreba, nego barem upozoriti na osnovne probleme koji se javljaju prilikom analize izvornog materijala i mogućnosti koje nam takve analize omogućuju. Osim toga, željeli smo upozoriti na potrebu istraživanja ruralnog elementa koji je prilikom pisanja o povijesti grada Zagreba bio, uglavnom, zapostavljen, a gotovo nikad u središtu samog istraživanja.

Stanovništvo sela na današnjem zagrebačkom području nije, istina, dalo vidljiv doprinos izgradnji samoga grada, ali je omogućilo njegov razvoj i održavanje svojim agrarnim djelovanjem (gradski kmetovi posebice, ali i stanovnici svih ostalih sela ovog područja) kao i, osobito u kasnijim razdobljima, ljudski potencijal kojim se grad obnav-

Prilog 9: Dobna piramida stanovništva župe Vrapče
Stanje 1801. godine

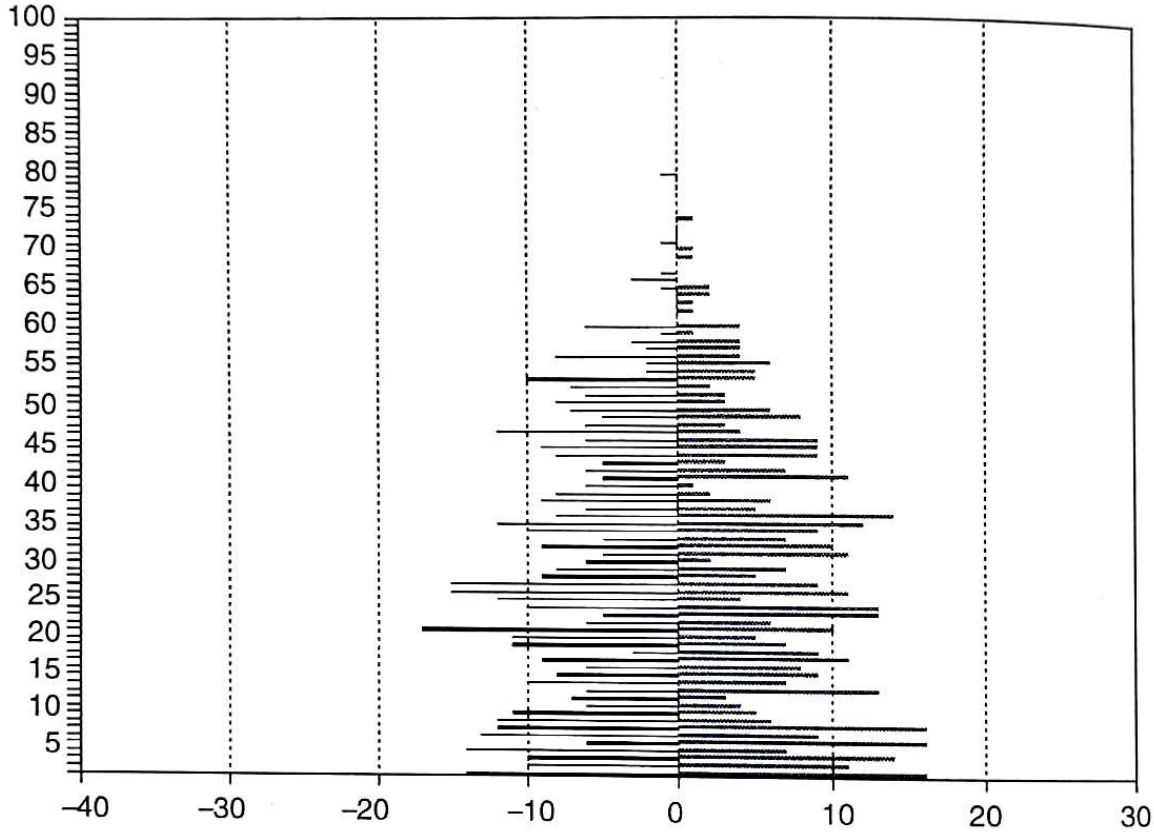

Stanje 1841. godine

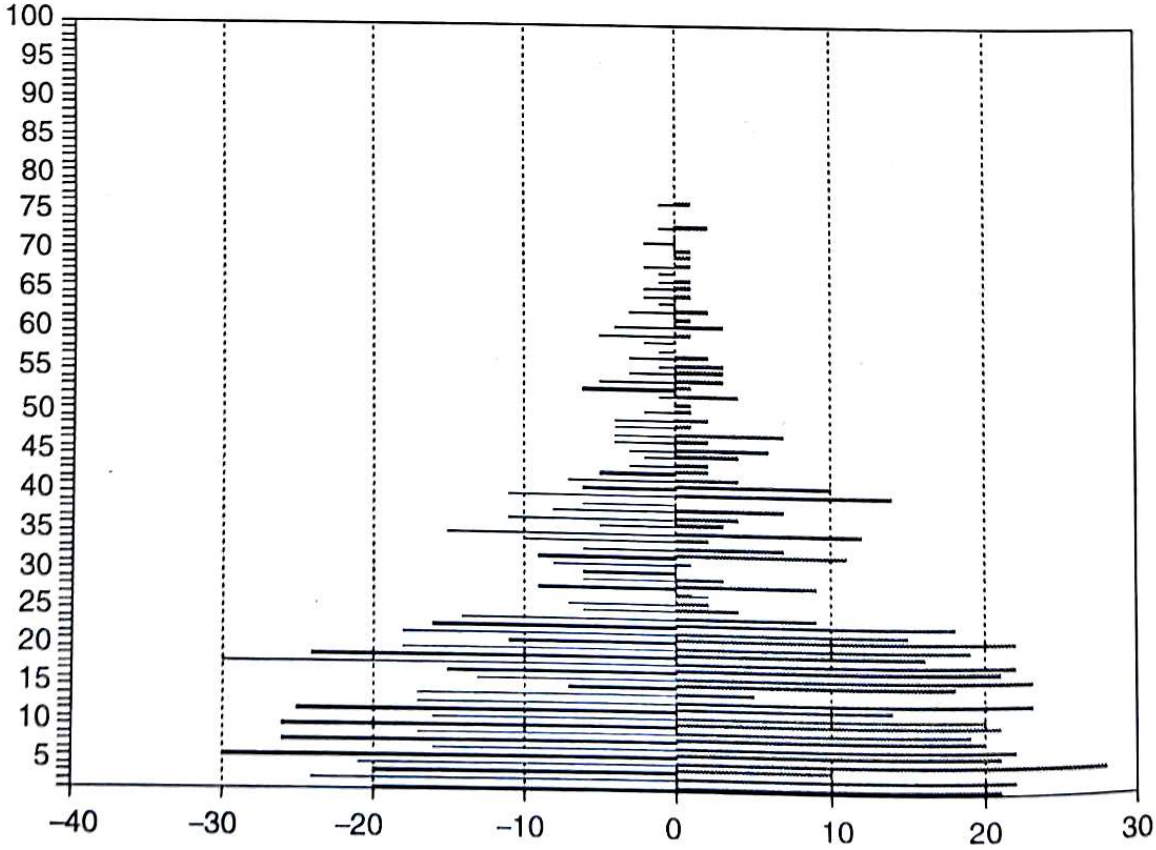

ljao i postupno ga integrirao u svoje uže područje potiskujući time njegov zasebni identitet.

Da bi se navedena problematika mogla bolje i točnije utvrditi, potrebno je provesti još brojna druga istraživanja arhivske građe radi njezina produbljivanja, kao i provesti slična istraživanja i na nekim drugim područjima (npr. istočnom dijelu grada te sličnim područjima drugih gradova). Smatramo da će se tek usporedbom svih tih istraživanja moći doći do zadovoljavajućih odgovora.

Zusammenfassung

MIGRATIONSBEWEGUNGEN UND BEVÖLKERUNGSSTRUKTUR IN DEN SIEDLUNGEN DES ZAGREBER GRADEC BIS ZUM 19. JH.

Damir Karbić - Zoran Ladić

Die Autoren zeigen in dieser Arbeit Entwicklung und Bevölkerungsstruktur in den Dörfern, die in der Vergangenheit auf dem heutigen Stadtgebiet von Zagreb bestanden, die dann im Laufe der Ausbreitung der Stadt von dieser absorbiert wurden.

Im ersten Teil des Textes bringen sie einen Überlick der Quellen (mittelaterliche Urkunden, Steuerlisten, kanonische Visitationen, Volkszählungen, Matrikelbücher usw.) und der verwendeten Literatur.

Der zweite Abschnitt ist der stufenweisen Schaffung und urkundlichen Erwähnung einzelner Ansiedlungen auf dem erwähnten Gebiet zwischen dem 12. biszum Beginn des 19. Jhs. gewidmet, sowie der Notierung der ersten erwähnten Einwohner dieser Siedlungen.

Die Besiedlung der erwähnten Gebiete Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jhs., als es dank den Verwaltungsreformen zur Zeit Maria Theresias und Josephs des II. zu einer Verbesserung in der Führung demographischer Angaben und der Verwaltung überhaupt kommt, ist Gegenstand des folgenden Abschnittes. Es werden Daten zu einzelnen Siedlungen tabellarisch angegeben, und die Entwicklungstrends werden kurz analysiert, und außerdem bringen sie eine Rekonstruktion der Migrationsbewegungen, die auf der Analyse der Matrikelbücher beruht.

Der letzte Abschnitt ist der Analyse der Indikatoren der natürlichen Migration und deren Deutungsversuchen gewidmet.

PRAVOSLAVNA CRKVENA OPĆINA NA PODRUČJU GRADECA IZMEĐU PATENTA O TOLERANCIJI 1781. I REVOLUCIJE 1848/9. GODINE

Drago Roksandić

I) *Spoznaje u krhotinama*. Povijest pravoslavne crkvene općine u Gradecu i na čitavu području Zagreba od kraja 18. do sredine 19. stoljeća razmjerno je oskudnije istražena nego što je to slučaj s više drugih takvih općina u hrvatskim gradovima istoga razdoblja. Znanja o njezinoj baštini još su oskudnija ako se ima na umu niz drugih urbanih centara habsburških zemalja, a osobito temeljne razlike u razini istraživačkih izazova između pojedinih istraživanih slučajeva ("case-studies").[1] Knjiga dugogodišnjega zagrebačkog pravoslavnog "katihete" Dimitrija Vitkovića (1872 – 1957), "*Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu. Hronologijsko-istorijski pregled*" (Zagreb 1985. /ćir./) – objavljena u povodu 200. obljetnice pravoslavne crkvene općine u Gradu, i to na temelju rukopisa završena prije 1930. godine, najkorisnije je raspoloživo svjedočanstvo o njezinoj bogatoj, ali i "nesvladanoj" baštini.[2] Taj rad sadržava mnogo više ili manje osmišljeno iskorištenih ulomaka iz arhivske građe, najvećim dijelom parohijske provenijencije, tako da je nezaobilazno štivo u bilo kakvim daljnjim poduhvatima – ali i ništa više od toga. Povijest zagrebačke pravoslavne općine i njezinih ponajviše srpskih, grčkih i cincarskih vjernika toga doba mnogo više je zadužio u historijskoznanstvenom smislu novosadski povjesničar Slavko Gavrilović. Među brojnim njegovim radovima nerijetki se u ulomcima odnose i na pravoslavne u Zagrebu, u razdoblju koje je u središtu pažnje i ovoga priloga. I danas teško da se išta novo može učiniti, a da se ne uzmu u obzir njegovi radovi poput "*Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*" (Beograd 1969. /ćir./), "*Učešće Srba u društvenom i političkom životu Hrvatske i Slavonije u prvoj polovini XIX veka*" (Glas SANU 354, 1988, 1 – 16 /ćir./) ili "*Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji u narodnom pokretu 1848/1849*" (Zbornik o Srbima u Hrvatskoj 1, 1989, 9 – 32 /ćir./). Premda se tim radovima objelodanjuje mnogo važne izvorne građe i otvara niz istraživačkih pitanja, oni su također još uvijek vrlo daleko od iščekivane studije ili monografije koja bi

[1] Na ovom mjestu vrijedi izdvojiti: M. Grujić. "Spomenica Srpske prav. crkvene opštine u Karlovcu" (Karlovac 1931, /ćir./), J. Bössendorfer, "Pravoslavni elemenat kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku" (Osječki zbornik 2 – 3, 1948, 89 – 133) te D. Medaković i Đ. Milošević, "Letopis Srba u Trstu" (Beograd 1987. /ćir./).

[2] Nakon što je rukopis završen, izašao je samo fragment "150-godišnjica Srba u Zagrebu (odlomak)", Sveti Sava, 1930, 83 – 87 /ćir./, I. Esih je upozorio šire zagrebačko čitateljstvo na njegova ("zagrebački kateheta profesor Dimitrije Vitković") istraživanja svojim člankom "Osnutak i razvitak Srpske pravoslavne općine u Zagrebu" (Obzor, 74/1933, 65, 3).

pokušala globalnije osmisliti raznoliko bogatstvo povijesnog "mikrokozmosa" pravoslavnog kruga u cjelini gradskog tkiva.

Isto vrijedi i za istraživanja niza hrvatskih istraživača povijesti Zagreba, među kojima je malo tko, a da se makar i marginalno nije bavio pravoslavnima u Zagrebu. Đuro Deželić, Lelja Dobronić, Ivan Esih, Zlatko Herkov, Josip Horvath, Rudolf Horvat, Antonija Kassowitz Cvijić, Vjekoslav Klaić, Emilij Laszowski, Josip Matasović, Đuro Szabo, Milan Šenoa – samo su neki među njima, a nezaobilazni su u bilo kakvu pokušaju da se povijest multietničke pravoslavne zajednice u Zagrebu iscrpnije vrednuje. Upravo će njihovi pojedinačni prilozi, kada je riječ o predmetu ovoga priloga, biti posebno uzeti u obzir, budući da su inače slabije poznati. Više je desetina bibliografskih jedinica, stvorenih ponajviše radom hrvatskih i srpskih povjesničara, koji su unatoč svim fragmentarnostima i interpretacijskim razlikama, dragocjena baština u suočavanju s novim istraživačkim pristupima na ovom području.

Raspoloživa literatura, ali i mnogo, mnogo više bogata, neiskorištena izvorna građa u nizu arhiva u Hrvatskoj i izvan Hrvatske, omogućuju da se problem pravoslavne crkvene općine u Gradecu i Zagrebu od njezina osnutka 1785. godine do 1848/9 – 1850. godine istražuje metodama suvremenih društveno-povijesnih znanosti, u mnoštvu istraživačkih obzorja. U tom je smislu ovaj rad tek pokušaj da se olakšaju daljnji istraživački napori.

II) *Interesi i identiteti.* Jedno od najotvorenijih pitanja u literaturi o zagrebačkoj pravoslavnoj općini u ovom razdoblju odnosi se na etnički i kulturni identitet njezinih članova. Premda su odgovori većine pisaca na to pitanje u stanovitoj mjeri nacionalno tipizirani, svjedočeći o teško izbježivim ideologijskim pretpostavkama povijesnog mišljenja, do njih i nije moguće jednostavno doprijeti. O čemu se uopće radi? Za razliku od većine drugih skupina žitelja zagrebačkog područja toga doba, pravoslavni su novo, k tome pokretljivo stanovništvo. Odakle ti ljudi dolaze i kamo odlaze? Na to pitanje još nije moguće pouzdano odgovoriti kada je riječ o cijeloj zajednici u navedenom razdoblju, sve dok se historijskodemografski ne istraže uveliko dostupni izvori – prije svega matične knjige. Ipak, sigurno je da je nerijetko riječ o ljudskim sudbinama s kojima je mnogo lakše "komunicirati" u lijepoj književnosti nego u historijskoj znanosti, sputanoj mnoštvom svojih obrtničkih regula i "paradigmatskih" imperativa.[3] Otuda je i promjena istraživačkih pretpostavki te primjena novih metoda bitna za dalje spoznajne pomake u istraživanju.

Od kraja 18. do sredine 19. stoljeća otvoreni su procesi protomodernizacije u Srednjoj, dijelom u Jugoistočnoj Evropi, a u čitavu tom velikom prostoru, u Habsburškoj Monarhiji i u Osmanskom Carstvu, zbivale su se i razne faze procesa konstituiranja nacija.[4] Stoga razvoj zagrebačke pravoslavne zajednice i s jednog i drugog stajališta ima

[3] Višesveščani "roman-rijeka" Borislava Pekića "Zlatno runo", priča o Njegovanima, možda je najbolji primjer beletrističke superiornosti u jednoj od najkontroverznijih tema iz povijesti balkansko-panonskih proživanja. Znanstvena komunikacija s takvom beletristikom ima smisla jer otkriva da se pitanja identiteta ne mogu razumjeti izvan svoga socijalno i kulturno antropološkog konteksta. Djelo profesionalnog povjesničara Dušana J. Popovića "O Cincarima, Prilog postanku naše čaršije" (Beograd 1927. /ćir./) primjer je, nasuprot Pekiću, znanstvene "redukcije" fenomena kojim se obojica bave.

[4] Vidjeti: D. Roksandić, "O Srbima u hrvatskim zemljama u Mrkaljevo doba" u: "Srpska i hrvatska povijest i 'nova historija'", Zagreb 1991. 93–121.

svoje gradske, tj. lokalne, ali i šire zemaljske, državne, monarhijske te supkontinentalne odrednice. U tim procesima mijenja se i status i urbanitet Zagreba, uveliko se mijenja i odnos spram njegove i uže i šire sredine. Pravoslavni dolaze u zagrebačku sredinu u vrijeme kada je grad na pragu svoga urbanog, modernog i nacionalnog uspona. Možda su pravoslavni trgovci u Gradecu 1785. godine, kada nastaje pravoslavna vjerska općina, toga bili svjesniji nego neki njegovi autohtoni žitelji! J. Matasović o tome upečatljivo svjedoči:

> *"Poslije završenoga sedmogodišnjeg rata i samim gričanskim piljaricama u Zagrebu smetala je čak i konkurencija kaptolskih družica, kako se je već i otprije branilo po ostalim gradićima (a Grič i Kaptol još su tada dvije samostalne općinske jurisdikcije)..." (107) Ili: "Sve su to u ono vrijeme aferice maljušnih interesnih probitaka u tjeskobnim, zgurenim nastambama. Na Griču n. pr. 1781. (prema sačuvanoj poznijoj, josefinskoj konskripciji) uopće je bilo samo 14 lica, koja su bila zaposlena u trgovačkoj profesiji (i to samo katolici). A 1787. ne samo Grič, nego cio Zagreb nije imao više nego 2815 žitelja, nekako poput tadašnjeg Karlovca, dok su imali n. pr. Varaždin 4814, Koprivnica 3417, Križevci 1705, a Požega 2002 žitelja." (107)*

Dolazak pravoslavnih trgovaca u zagrebačku sredinu, prema Matasoviću, nije mogao biti bezbolan:

> *"Cehovske se, naime, prilike ozbiljno uzdrmale najezdom 'turskih podanika' a 'grčkih' trgovaca. Zagrebački se trgovci u nevolji tada uhvatiše slova neutrnutih starih hrvatskih zakona i saborskih zaključaka. (...) Žalili su se dakle 1780. zagrebački trgovci kr. namjesničkom vijeću u Požunu (u komu je sjedio i Franciscus Skerlecz i odatle je krajem listopada 1780. poslan cijeli elaborat zagrebačkom biskupu i kaptolskoj visoko prečasnoj gospodi u čijoj su jurisdikciji i nastavali konkurenti zagrebačkih trgovaca (mercatores et questores)). I da bude ironija veća trgovci su se stali pozivati kao zatočnici vjere na godinu 1609. i tadašnji sabor, kada je (teste Ratkaio Libro 4) vir in fide Romano Catholica fortis uskliknuo protiv herezije o mogućnosti, da će neželjeni gosti piti jednu od triju rijeka tadašnjega hrvatskoga kraljevstva." (108) "Artikulus 24. (1636 – nap. D.R.) branio je, da se heretici ikada nasele u ovo kraljevstvo, a na Kaptolu sada sjede u nekadašnjoj Premužićevoj kući 4 trgovca, kod Aubelića 3, a u Vlaškoj ulici 3 šizmatika (proprias officinas habent, mercesque suas fixa sede distrahunt). I trguju, mirno trguju. Na Harmici kod građana Blesa, Lackovića i Milaušića stoje u društvu 3 – 4 itd. Ukupno ih je 28. Nego nije dosta da to tridesetak došljaka trguje, oni hoće da dovedu i žene i djecu u Zagreb, snuju o gradnji svoje crkve i o dovođenju jednog svog svećenika. (108 – 109);*
> *Pa zatim nastavlja predstavka: "Na sajmovima ti 'Grci' trguju sa svakakvom robom, a nepravedno je što ti Grci stoje još i u Varaždinu, Križevcima i u Koprivnici, te se, očevidno, i pomažu. Kaptol ne bi smio u propast bacati zagrebačke trgovce, a za volju jednog ugovora sa šizmaticima. I ako se ove akatolike ne makne, biće velika zla, a ipak bi ih se moglo na osnovi zakona..." (109)*[5]

[5] I. Matasović, "Dva prosvjeda proti konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780.", Narodna starina VIII, 1929, 107 – 109.

Budući da većina istraživača povijesti zagrebačke pravoslavne općine težište stavlja na pitanja vjerske povijesti, na različite ih načine izdvajajući iz kontroverzi njihove suvremenosti, Matasović je prvi koji skreće pažnju da je Kaptol prije legalizirao status pravoslavnih trgovaca, očigledno iz ekonomskih razloga, nego što je to učinio Gradec. Kada to koju godinu kasnije bude htio učiniti i Gradec, najjači otpor doći će s biskupske i kaptolske strane!

S druge strane, koliko je vjersko pokriće u žalbi zagrebačkih trgovaca 1780. godine bilo samo refleks sukoba trgovačkih interesa, koje ide tako daleko da Kaptolu predbacuje pomanjkanje odgovornosti prema interesima katoličanstva, vidi se najbolje po tome što će se "grčki trgovci" nakon stjecanja građanskih prava u Gradecu i sami vrlo brzo upustiti u pisanje predstavki gradskom magistratu protiv pojave novih pravoslavnih trgovaca, npr. "Sarajlija", koje kao "etablirani" Zagrepčani sada i sami doživljavaju kao konkurenciju. Naum Demeter, koji je 1793. godine stekao građansko pravo, već 1797. godine prvi je potpisnik na pismu *"Visoko Plemenitom Magistratušu"* od 26. travnja, u kojem se kaže: *"(...) Od duga vremena mi dole podpisani videći, da Saralie ovde naseleni, akoprem niti posesonerani niti Purgari budući nesamo nam tergovcem i Purgarom nego takaj istem tergujućem Purgaricam nedopuščena po kraljevskoj vladi prepovedana dugovanja (stvari) prekupljujući, na tuliki Kvar delaju, da Živlenja način nam deci i domorodcem jemljući zrokuju..."*[6] Ovakve "situacije" uopće se ne mogu objasniti bilo kakvom katoličko-pravoslavnom "mehanikom" jer su potpuno izvan obzorja takva načina mišljenja.

III) *Etnosi i nacije.* Novi modeli i nove metode također mogu izazvati ozbiljne teškoće ako se previde učinci njihove neosmišljene primjene. *Otuda i nisu rijetki "novi" historiografski nesporazumi na čitavoj evropskoj "poluperiferiji" (I. Wallerstein), od Baltičkog do Jadranskog i Egejskog mora, utemeljeni u suviše olakom povezivanju procesa (proto)modernizacije i (pred)nacionalne integracije.* Obično se pri tome radi o svođenju "novih" modela i metoda na rituale s "bazom" i "nadgradnjom". U čemu je problem? (Proto)modernizacija, u konkretnohistorijskom smislu, nije "isto" u Banskoj Hrvatskoj i Galiciji, još manje u Ugarskoj i balkanskim pokrajinama Osmanskog Carstva, a ipak su povijesno sva ta zbivanja u obzorju jednog procesa, tj. otvaranja procesa konstituiranja kapitalizma u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi kao "svjetskog sistema" (ponovo: I. Wallerstein). Otuda i kretanja ljudi, roba, kulturnih obrazaca s Jugoistoka prema Srednjoj Evropi i obratno, koji inače imaju svoju dugu, pretkapitalističku tradiciju, u ovo doba posvuda svjedoče o novim tipovima komunikacija među ljudima.

S procesima nacionalnih integracija uveliko stoji drugačije jer se s promjenama povijesne zbilje u strukturalnom smislu raslojavaju tradicionalni tipovi zajednica, pretvarajući se u nove, nacije. Pri tome nema nikakve mehaničke uvjetovanosti jednog drugim jer navedeni procesi s oba stajališta mogu biti u vrlo različitim tipovima međuodnosa. Upravo ovi dijelovi Evrope svjedoče da se jedna te ista nacija može oblikovati policentrično, u vrlo različitim tipovima odnosa (proto)modernizacije i nacionalne integracije (Nijemci, Hrvati, Srbi, Grci). Policentrična integracija uvijek otvara mogućnost

[6] A. Kassowitz-Cvijić, "Stara kajkavska pisma iz zagrebačkog 'Varoškog arhiva', Novosti, 24/1930, 150. 11. Drugi potpisani je također pravoslavni trgovac Peter Mrahovich, a sudeći po Vitkoviću i treći Ilija Matić.

asimilacije rubnih skupina jedne etničke zajednice u centru nacionalnointegracijskog procesa druge etničke zajednice (ponajviše: nacionalne asimilacije Nijemaca i Židova širom Srednje Evrope). Dapače, s (proto)modernizacijom neka etnička zajednica dugog povijesnog trajanja može i nestati, bolje rečeno, integrirati se u više nacionalnointegracijskih procesa (Cincari). Sve je to važno za razumijevanje povijesti pravoslavne crkvene općine na zagrebačkom području. Premda je i na početku i na kraju istraživanog razdoblja demografski marginalna u zagrebačkoj sredini, njezino povijesno iskustvo, u obzorju *"povijesti odozdo"*, tj. *"history from below"*, baštini različite tipove odnosa (proto)modernizacije i nacionalne integracije.

Otkuda tolika socijalnohistorijska dinamika unutar demografski tako male skupine? Kako je ponajviše riječ o trgovcima – sve do 1848. godine, odgovor je prividno jednostavan. Ne samo na zagrebačkom području nego i u Osmanskom Carstvu i u Habsburškoj Monarhiji toga doba općenito, pravoslavni trgovci su vjerski manje ili više "trpljena" skupina, iz perspektiva vladajućeg islama ili rimokatoličanstva, različita etničkog identiteta. Njihovu vjersku i društvenu povezanost povećavaju zajednički interesi u supkontinentalnoj trgovini, a smanjuju oprečni interesi u lokalnoj. S urbanom integracijom, obično u inorodnoj i inovjernoj sredini, njihovi se identiteti mijenjaju u mnoštvu inačica. Ponekad ih je moguće razumjeti samo u obzorju individualnih iskustava.

Međutim, kada je riječ o pravoslavnima u zagrebačkom prostoru u to doba, još je nešto izuzetno važno, "dajući" jednoj marginalnoj zajednici, etnički uveliko nesrpske provenijencije, "ulogu" o kojoj ona u vrijeme svoga nastanka vjerojatno nije ni pomišljala. U pitanju su protomodernizacijski i integracijski procesi kojima Zagreb postaje hrvatsko središte te kojima Grad i za Srbe u hrvatskim zemljama, koji su i sami u procesu konstituiranja moderne nacionalne svijesti u hrvatskom prostoru, isto tako postaje "glavni grad".

Uvijek treba imati na umu da unatoč tome što su pravoslavni, prije svega Srbi, brojno stanovništvo hrvatskog prostora u 18. stoljeću, vrlo ih malo na bilo koji način dopire do Zagreba. Tome je glavni razlog gotovo hermetička zatvorenost krajiškog sistema nakon militarizacije, okončane sredinom 18. stoljeća, te slaba povezanost provincijala banske Hrvatske i Slavonije nakon obnove županijskog uređenja u Slavoniji. Naime, većina pravoslavnih živi u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini i slavonskim županijama. Pošto se hrvatsko središte, nakon varaždinske epizode, sve uočljivije počinje stabilizirati u Zagrebu, s ambicijama i šireg utjecaja, u Gradu nastaju ne samo materijalne nego i mentalne pretpostavke za otvaranje prema inovjernim useljenicima. Tome je jedan od najboljih pokazatelja predstavka Kraljevske akademije znanosti u Zagrebu Hrvatskom saboru od 19. svibnja 1790. godine, u vezi sa sveučilišnim privilegijem, dakle, iz vremena habsburško-osmanskog rata, kada je još uvijek bilo nade da će Osmansko Carstvo biti potisnuto s Balkanskog poluotoka. U njoj se zahtjev za uživanjem sveučilišnih prava argumentira, pored ostalog, i na sljedeći način:

> *"Doista, ako uzmemo u obzir sadašnje prilike kada se ozbiljno pomišlja ne samo na uklanjanje zapreka znanostima nego i na namještanje samo građana naše domovine na sve službe u ovim kraljevinama, i ako malo razmotrimo i buduće prilike pa i to da će ne samo onaj dio Hrvatske koji još uvijek jeca pod turskim*

jarmom nego i kraljevine Bosna i Srbija -- kako se po povoljnom znamenju koje smo dosada zamijetili može nagoviještati -- biti oslobođeni i da će tako ove slavne kraljevine biti gotovo proširene, smatramo da je ne samo dično i korisno nego i sasvim nužno posjedovati u svojoj sredini takvo sveučilište u koje će se -- kad se uklone sve zapreke znanstvenom radu i kad se pribave sredstva za njegov razvoj -- domaća mladež stjecati u veoma velikom broju i obrazovati u svim znanostima i plemenitim umijećima za vršenje različitih službi u svojoj domovini."[7]

Na identičan način doživljavaju pravoslavni u Karlovcu i Zagrebu svoje tadašnje aspiracije, što se najbolje vidi po njihovim zajedničkim zahtjevima podastrtim Temišvarskom saboru karlovačke mitropolije 1790. godine. Atanasije Janković, zajednički *"Carlstaedter, und Agramer Deputierter"*, u predstavci od 15. rujna, traži ne samo *"uns zu gesttaten, auch ferner hin in Agram, und Carlstadt, ja in ganz Croatien Haeusser und Gruende kaufen, und erbauen zu doerfen, mit dem Rechte, Buerger, und Mitglieder des Magistrats werden zu koennen"*, nego i pravo namještenja *"zu allen Dicasterien, Kanzeleyen Post, und Dreyssigst-Aemtern"*.[8]

Dakle, budući da je privilegijalni sistem bio "ilirski", tj. odnosio se na pravoslavne vjernike u Karlovačkoj mitropoliji, nasljednici Pećke patrijaršije u Habsburškoj Monarhiji (u to doba još uvijek nisu otvorena pitanja koja nastaju s Dalmacijom, Istrom...), pravoslavni Grci, Cincari, Makedonci i Bugari, osobito na hrvatskom i južnougarskom području, kada god su bili rasutiji i malobrojniji, bez većih potresa integriraju se u tradiciju Karlovačke mitropolije, uživajući privilegijalna prava njezinih vjernika u Habsburškoj Monarhiji. Činili su to tim lakše što su parohijske crkvene općine, koje su sačinjavali svi vjernici i u kojima je individualni utjecaj bio razmjeran financijskoj moći vjernika, omogućavao da njihove individualne potrebe i utjecaj dolaze do punoga izražaja.

S druge strane, Zagreb ima svoje stalno pravoslavno stanovništvo, ali ima i prolazno: đake, studente, vojnike, činovnike, da ne spominjemo pripadnike nižih društvenih slojeva, sve do neizbježnih prosjaka. Upravo na prijelazu stoljeća u Zagrebu se s izuzetnim uspjehom školuju *Pavle Solarić* i *Sava Mrkalj*, a tek treba istražiti koliko je inače bilo đaka i studenata pravoslavne vjere.

To znači da se i u maloj, a izrazito multietničkoj zagrebačkoj pravoslavnoj općini nesumnjivo ukrštaju vrlo različiti oblici tradicionalne etničke i moderne nacionalne svijesti i manje ili više konfliktno prožimaju različiti kulturni identiteti. O etničkom i nacionalnom identitetu zagrebačke pravoslavne općine, u svakom slučaju, nemoguće je razmišljati u "singularima". Uostalom, za njezine vjernike u tom se smislu može reći isto što i za vjernike drugih vjerskih zajednica na zagrebačkom području ili u bilo kojem drugom značajnijem gradskom središtu širom Srednje i Jugoistočne Evrope. Oni su redovito različita etničkog, socijalnog i kulturnog "backgrounda", suočeni s procesima (dez)integracija, akulturacija, asimilacija itd. Vitković objelodanjuje zanimljive podatke

[7] "Predstavka Kr. akademije znanosti Hrvatskom Saboru od 19. svibnja 1790." u: "Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I", Zagreb 1969, 318.

[8] S. Gavrilović i N. Petrović, "Temišvarski sabor 1790", Novi Sad i Sremski Karlovci 1972, 281 /ćir./.

Nos Nicolaus Babochay Iudex

Slika 1. Isprava gradske uprave o prodaji kapele Sv. Margarete pravoslavnima 1795. godine
Vlasništvo: Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Tablica 1. Etnička struktura pravoslavnih vjernika

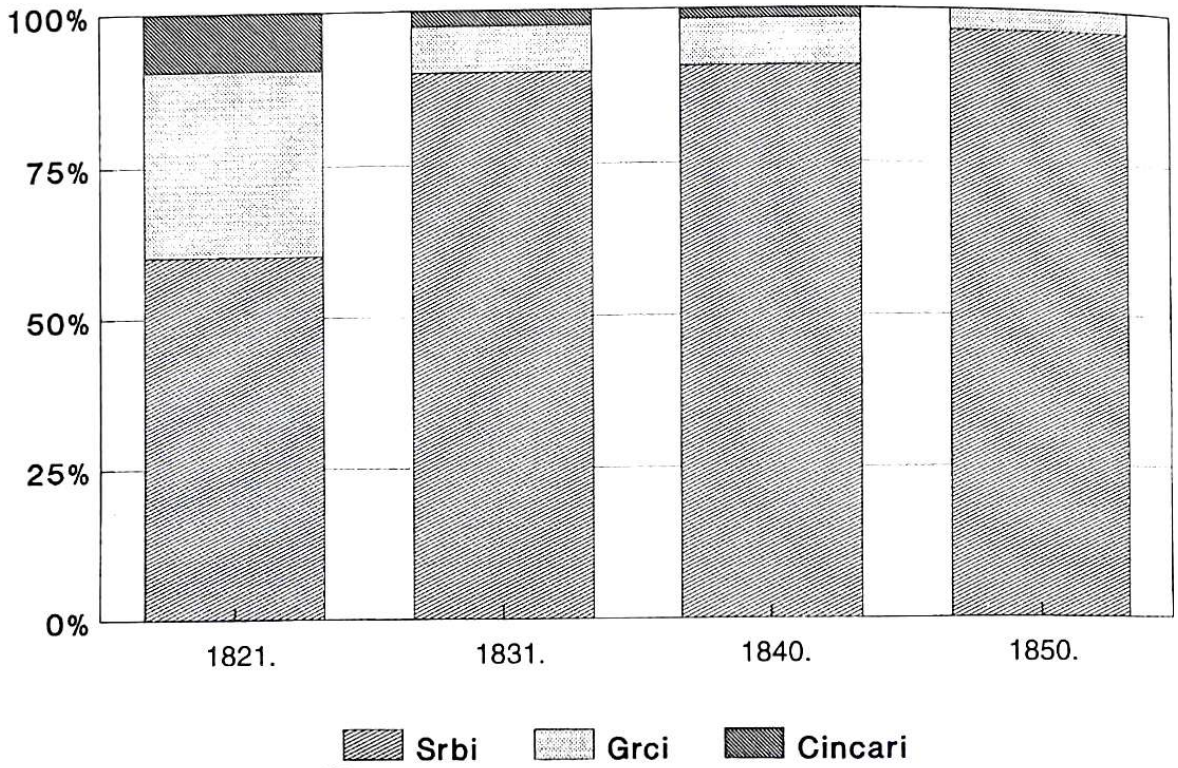

Izvor: D. Vitković, nav. dj., str. 119.

o broju Srba, Grka i Makedovlaha ili Cincara u razdoblju od 1821. dalje (tablica 1). Ipak ih on i ne objašnjava te time ostavlja otvorena pitanja i o naravi samih tih etničkih skupina, ali i o hrvatskim, mađarskim i drugim identitetima u zagrebačkoj pravoslavnoj općini. Ponajprije hrvatskim. Dovoljno je sjetiti se *Dimitrija Demetra*, koji se od svojih zrelih studentskih godina izjašnjavao kao Hrvat, doduše, na svoj vlastiti način:

> *"Pradjed Grigorije emigrirao je godine 1770. iz Ksiatiste u Ugarsku, nakon neuspjelog ustanka protiv Turaka, a njegov sin Teodor oženio se godine 1790. djevojkom iz druge izbjegličke obitelji, Afratijom Aksenti od Kozana, i nakon kraće odiseje po Monarhiji nastanio se u Zagrebu, gdje je stekao pravo građanstva. Sačuvana je originalna povelja na pergamentu kojom 'Theodorus Demeter, Questor graecus noster', dobiva pravo građanstva u Zagrebu, 9. veljače god. 1804. Iz toga braka rodio se Dimitrija. (...) Zanimljivo je napomenuti da je u matičnim knjigama pravoslavni paroh poslavenio prezime Teodorove djece u Dimitrijević. Sam Dimitrija privatno se potpisivao na različite načine: i kao Dimitrije, Dmitar, Mitra itd. U javnosti ipak najčešće kao Dimitrija, kako su ga i suvremenici zvali, a katkad i pseudonimom Afratinović, po majci Afratiji.*
> *U kući staroga Teodora Demetra vladao je kult helenizma. Govorilo se grčki, uspomene iz postojbine bile su svježe, pa su i članovi obitelji odreda bili vatreni pristaše zavičajnog društva prijatelja muza (Haeteria filomuson). Nije onda čudo da su i Dimitrijini književni prvenci na grčkom jeziku. Ali je osim grčkoga pjesnik izvrsno znao i njemački, zatim hrvatski, talijanski i engleski, a poznavao je i ostale slavenske jezike, osobito ruski. U novoj sredini formirala se s vreme-*

nom i ilirska (hrvatska i južnoslavenska) patriotska svijest, pa je i čitav njegov tiskani književni opus isključivo hrvatski."[9]

U literaturi općenito prevladava ocjena da D. Demeter recipira moderni hrvatski identitet, a previđa se da ga on, kao jaka osobnost iz "preporodne" elite, na stanovit način i stvara, o čemu izravno svjedoči i sam Lj. Gaj u svojoj autobiografiji "*Vjekopisni moj nacrtak*", pišući o *Demetru* i *Mojsiju Baltiću* u vrijeme njihova zajedničkog školovanja u Gracu ovo:

> *"Prijateljstvo koje me je vezalo s milim mojim zemljakom i saučenikom, Dimitrijom Demetrom, veoma utjecaše u budućnost književna našega razvića. Tada se najviše bavljaše o staroj izućoj književnosti, a osobito o igrokaznoj umjetnosti grčkoj, koju je ponajviše cienio i pazio. Baltić i Demeter bijahu od našinaca prvi, koji su sa mnom baš kano kroza san u budućnost gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti, kano što samo ju doslije većinom već u istinu doživjeli."*[10]

K tome, Demetrovo hrvatstvo, premda akulturacijski posredovano zagrebačkom kajkavskom tradicijom, nikada ne gubi svoje šire južnoslavenske, "ilirske" orijentire, vjerojatno posredovane prethodnim panheleništičkim iskustvom. R. Horvat, ističući Demetrov udio u zagrebačkom gostovanju srpskih novosadskih glumaca, koji su 1840, godine kroatizirali i slavenizirali kazališni repertoar, otvoreno ističe taj širi Demetrov komunikacijski prostor:

> *"Premda su ovi novosadski glumci bili slabi umjetnici, ipak su u Zagrebu glumili sve do 30. kolovoza. Kukuljević je za kazalište priredio dramu 'Stjepko Šubić'. Inače su prikazivane većinom drame srpskih pisaca (Lazarevića, Vujića, Vitkovića i Popovića). Zagrepčanima se nisu ovi kazališni komadi svidjali, premda je dr. Dimitrija Demetar mnogo nastojao, da im omili ove predstave. Kazališna je sezona završila deficitom, koji je pokriven sabranim već prinosima."*[11]

Za razliku od Dimitrija Demetra, s njegovom svjesno izabranom kroatizacijom, prema Vitkoviću "gradski asesor" *Jovan Georgije Demeterfi de Hodžić*, a prema Gj. Szabu mađaronski usmjeren *Juraj Dömötörffy*, slučaj je oprečno usmjerene kulturne asimilacije:

> *"Među figure zagrebačke nedavne prošlosti, koji su još u sjećanju starije generacije ostale, spadaju Dömötörffy, koji su se odlikovali po onoj devizi 'poturica gori od Turčina' svojim magjaronstvom. Dok su živjeli vješali bi na svojoj kući, tamo prvoj do Kamenitih Vrati, svake godine na izvjestan dan mađarsku zastavu na spomen, kad je tamo prenoćio Lajoš Košut g. 1845. Do posljednjeg su časa nosili samo magjarsku nošnju, a poznati su bili sa svog magjarofilstva po svem Zagrebu." (111)*
> *"Golemo bogatstvo omogućilo je Jurju Dömötörffy-ju, da mu je najbolji zagre-*

---

[9] M. Živančević, "Dimitrije Demetra Grobničko polje, Studija o pjesniku - Kritičko izdanje piesni - Bibliografija", Zagreb 1973.

[10] Lj. Gaj, "Vjekopisni moj nacrtak", Kaj 13/182, 1, 75 – 76.

[11] R. Horvat, "Prošlost grada Zagreba", Zagreb 1992, 303.

bački graditelj Bartol Felbinger mogao sagraditi dvije ogromne i lijepe kuće, koje i sada postoje: jedna u Dugoj 32, gdje je kasnije bilo društvo 'Kolo', pa kroz dugo vremena i Prva Hrvatska štedionica, a kasnije i cio niz godina Viša djevojačka škola. (...) Druga je velika kuća sagrađena u Ilici br. 10., a služila je za trgovačke poslove. Kasnije je Felbinger tu sagradio i raskošne trijemove i staklenike, koji dijelom i danas tu postoje. Obje su ove gradnje opisane u 'Allgemeine deutsche Garten-Zeitung' od 1830. str. 91 i sl. ("Hrvatska Revija" 1929; br. 9 str. 555.)"

"Kako je Juraj Demetrovich postao Dömötörffy i zašto, kazuje se u 36. br. 'Lune', zagrebačkog časopisa iz g. 1826." (111)

"...vidi se geneza i metamorfoza Demetrovića u Dömötörffy, velikoga dobavljača ratne opreme, napose sukna, koje se spremalo u silnim magazinima u nekadašnjoj Kipnoj (kasnije Dugoj sada P. Radićevoj) ulici 32. Kao neki čudni slučaj izgleda, da je par koračaja dalje stajala kuća drugoga "Demetrovića", koji je tako unešen u maticu krštenih, ali je ipak ostao vjeran svom pravom imenu: Dimitrija Demeter! Dömötörffy vojni liferant dobio je 14. VII. 1826. i plemićki grb kao 'Buerger und Quaestor von Agram': u štitu greda u koso sa merkurskim štapom, gore; oklopljena ruka s mačem, dolje; bijeli ždral s kuglom." (111)[12]

(IV) *Demografske nepoznanice*. U vrijeme osnutka općine, 1785. godine, u svim jurisdikcijskim gradskim područjima živjelo je svega 40 popisanih "duša" pravoslavne vjere, u osam domova, a 1850. godine 173 duše u 18 domova[13] (tablica 2). Dakle, neovisno o tome koliko je u vrijeme nastanka pojedinih popisa nepopisanih pravoslavnih vjernika na pojedinim gradskim područjima, i na početku i na kraju ovoga razdoblja riječ je o demografski marginalnoj skupini i u Gradecu i na Kaptolu i u Novoj i u Vlaškoj Vesi, odnosno na čitavu gradskom području. Međutim, sa svakog drugog stajališta zagrebački građani pravoslavne vjere u bitno su različitu statusu 1850. nego što su bili 1785, a istraživanje tih promjena ima svoj duboki povijesni smisao ne samo sa stajališta povijesti pravoslavne crkvene općine nego i povijesti grada Zagreba.

Umjesto zajednice izrazito neodređena sastava, na početku razdoblja, čiji opstanak mora jamčiti jozefinistički apsolutizam na temelju Patenta o toleranciji (1781), ona se pretvara u urbano integriranu i akulturiranu zajednicu, s jakom samosviješću o vlastitom identitetu, na kraju istraživanog razdoblja.

U tom su periodu promjene unutar pravoslavne vjerske zajednice sastavni dio procesa kojima Zagreb postaje dominantno hrvatsko gradsko središte. One se i u obzorju pravoslavne općine i u obzorju grada iskazuju mnogostrukim novim vidovima odnosa između zagrebačke urbanizacije i (proto)modernizacije, u globalnom smislu.

S drugog usporednog stajališta, pravoslavne crkvene općine u Trstu, Rijeci i Karlovcu, koje na početku spomenutog razdoblja i demografski i sa svakog drugog stajališta osjetno, čak daleko prednjače zagrebačkoj, na kraju, 1850. godine, kada zagrebačka pravoslavna crkvena općina postaje jedna od najutjecajnijih u Karlovačkoj mitropoliji u Habsburškoj Monarhiji, a posebno na hrvatskom državnom području, spram nje su u

[12] Gj. Szabo, "Iz starih dana Zagreba, Život i ljudi", Narodna starina 8/1929, 19, 111 – 113.
[13] Vitković, nav. dj., 119.

Tablica 2. Zagrebačka pravoslavna općina 1780–1850.

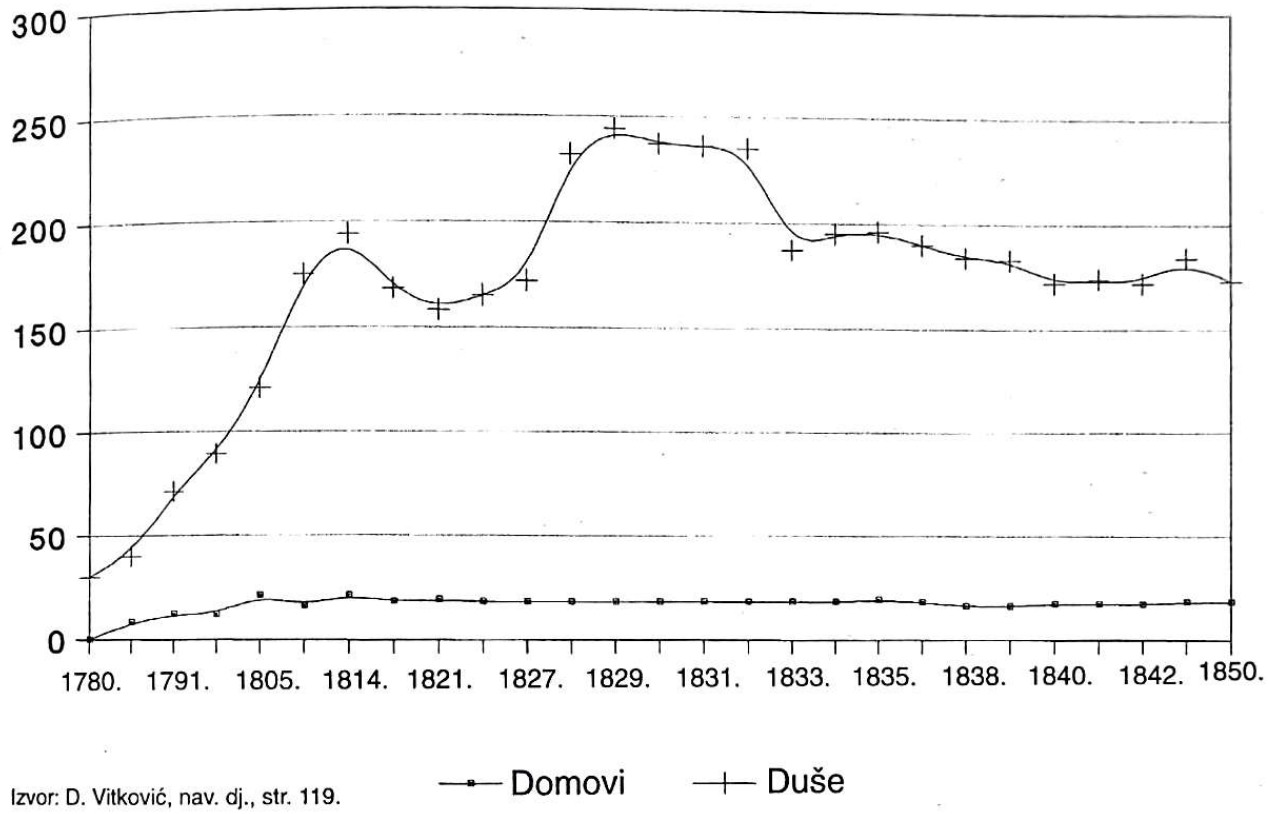

Izvor: D. Vitković, nav. dj., str. 119.

bitno drugačijim, međusobno ovisnijim odnosima, s dugoročnijom tendencijom ka zagrebačkoj premoći do kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Usporedno s razvojem Zagreba kao dominantnoga gradskog središta u procesu modernizacije hrvatskog društva i hrvatske nacionalne integracije, posredovanoga raznim "preporodnim" ideologijama, među kojima je ilirizam premoćan od 1835. do 1848. godine, oblikuje se u svom povijesno novom tipu urbaniteta i moderniteta i "srbsko obščestvo sv. preobraženske crkve u Zagrebu", prvi put formalno proglašeno kao "srbsko" 15. prosinca 1848. godine, u povijesnoj identifikaciji s budućnošću grada te u izrazito kreativnoj otvorenosti, unutar zagrebačke mentalne konstitucije i prema hrvatskom društvu, s jedne strane i prema Karlovačkoj mitropoliji, s druge strane. Vjernici pravoslavne crkvene općine u Gradecu i Zagrebu u ovo su doba različite etničke i regionalne provenijencije. U razdoblju od 1780 – 1785. do 1821. godine teško je i rekonstruirati i jednu i drugu, sve dok se metodama historijske demografije i kulturne antropologije ne identificiraju svi njezini pripadnici pojedinačno. Redovni, dosta učestali crkveni popisi Karlovačke mitropolije od 1821. registriraju vjernike i kao pripadnike četiriju "nationes" svoga jurisdikcijskog područja u Habsburškoj Monarhiji: Srbi, Grci, Makedovlasi ili Cincari i Vlasi ili Rumunji. Potonje godine od 158 zagrebačkih pravoslavnih vjernika 95 su Srbi, 48 Grci i 15 Cincari.

Premda za prethodne godine, 1780/85 – 1820, nema pouzdanijih podataka, izvjesno je da je udio Grka i Cincara bio razmjerno veći. U kasnijim godinama udio Srba će se kontinuirano povećavati, a Grka i Cincara smanjivati, tako da će se 1850. godine u parohijskom popisu od 173 vjernika njih 167 izjašnjavati Srbima, 6 Grcima i nitko Cincarinom. Dakako, prema Vitkoviću.

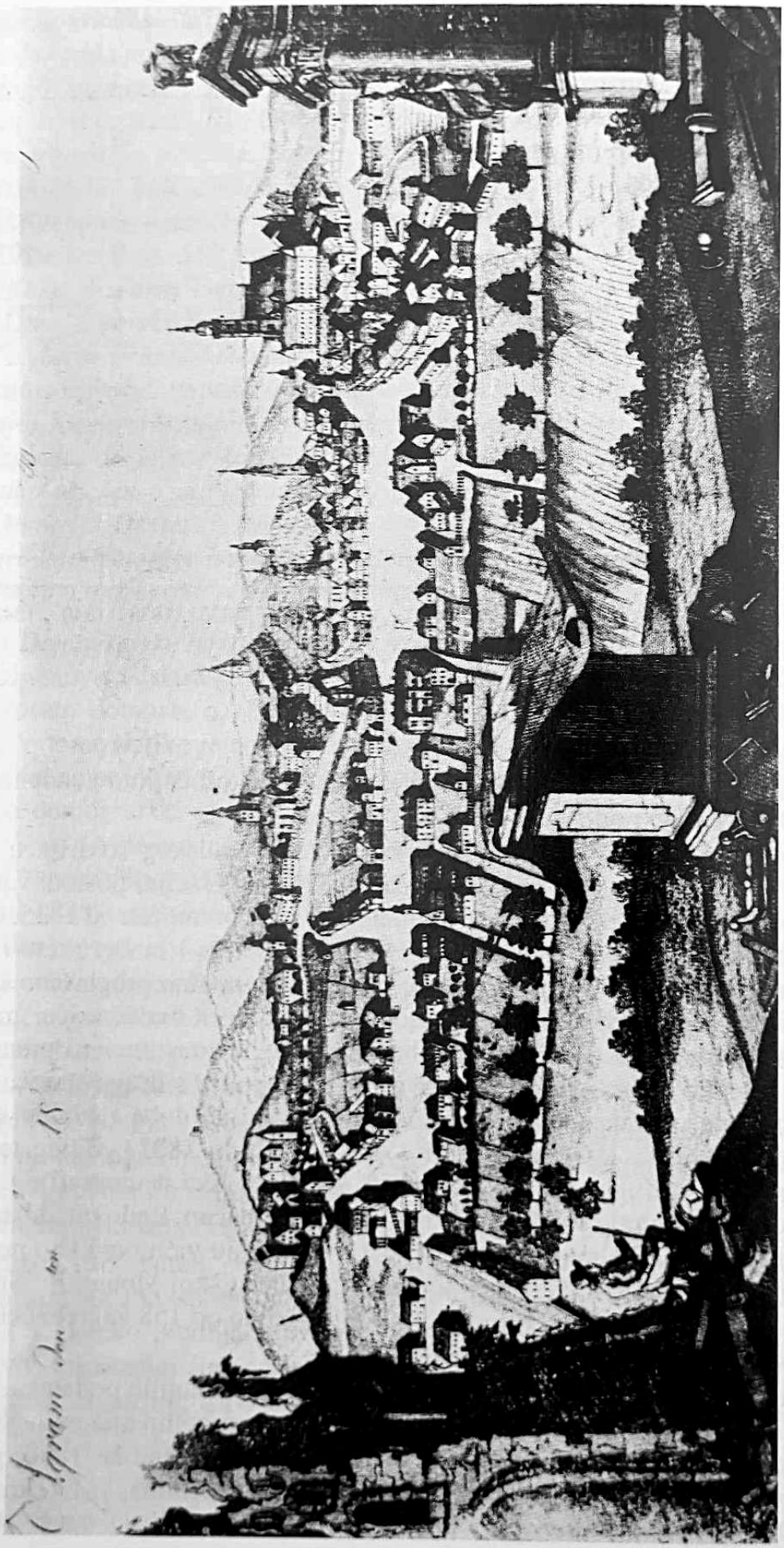

Slika 2. Zagreb početkom 19. stoljeća (detalj cehovskog lista, bakropis). Na slici se vide "hram sv. Preobraženja Gospodnjeg" te Harmica i Duga ulica, gdje u to doba živi većina pravoslavnih.

Premda pravoslavna vjerska općina nastaje u vrijeme izrazite jurisdikcijske fragmentiranosti gradskog prostora, s raspršenošću vjernika unutar svake od njih, ona je od početka jedinstvena, s trajnim nastojanjima da što ujednačenije štiti njihove interese. Djelujući na taj način, općina je u biti djelovala i kao činilac povezivanja gradskog prostora. Uostalom, naseljeni pretežno duž Duge ulice, na Harmici i oko svoje crkve, pravoslavni i čine jedno od gradskih vezivnih tkiva u ovom razdoblju.

Duboka podjela između Srba i Grka, tako uobičajena u nizu drugih pravoslavnih crkvenih općina u Karlovačkoj mitropoliji, u zagrebačkoj općini nikada nije zabilježena. Iako većina prvih njezinih članova potječe iz kruga "turskih trgovaca", dakle, iz dubine Balkanskog poluotoka, teško je reći da li se itko među njima pojavljuje u Gradecu krajem 18. i početkom 19. stoljeća izravno s osmanskoga državnog područja, dakako, ne gubeći s uma da ih više i duže vrijeme drži svoje najbliže s druge strane granice.

Drugim riječima, na gradečkom i zagrebačkom području već u početku se pretežno pojavljuju ljudi, Grci i Cincari, koji godinama, duže ili kraće vrijeme žive u manjim hrvatskim gradskim središtima, na manjim ili većim udaljenostima od Gradeca i Kaptola (Ivanić-Grad, Koprivnica, Virovitica, Karlovac itd.) i koji su načinom svoga života, potrebama i interesima i prije dolaska u Gradec već uveliko povezani i s hrvatskim Provincijalom i s pravoslavljem Karlovačke mitropolije, odnosno s ljudima takva podneblja i iskustva. Njihova pojedinačna integracijska i akulturacijska iskustva i u jednom i u drugom smislu ishodišno su toliko velika da im omogućuju da u dužem razdoblju s minimalnim konfliktima rješavaju temeljna pitanja svoga statusa i zaštite svojih interesa u gradečkoj, odnosno zagrebačkoj sredini.

U potonjim godinama, poslije 1821, dakle, poslije stvaranja nove geopolitičke situacije na habsburško-turskoj granici, sa srpskim i grčkim ustancima i njihovim posljedicama, grčki i cincarski trgovci imaju bitno manji interes za hrvatsko tržište. I u srpskom slučaju zbiva se temeljna promjena. Umjesto Srba – "turskih trgovaca", u hrvatskim gradovima pod banskom vlašću, a posebno Gradecu, tokom prve polovice 19. stoljeća sve je više Srba iz različitih dijelova hrvatskog prostora, k tome, u različitim zanimanjima, a ponajviše trgovaca i obrtnika (u manjem broju obrta), te činovnika i časnika. Njihova shvaćanja socijalne promocije i njihove statusne aspiracije u biti se uopće ne razlikuju od shvaćanja koja prevladavaju u "domorodnim" hrvatskim krugovima. Dapače, pripadnici zagrebačke pravoslavne crkvene općine pretežno su imućniji ljudi i sa stjecanjem građanskih prava izuzetno su lojalni svojoj životnoj sredini.

Vjerska tolerancija ilirizma – u povijesnoj perspektivi može se ustvrditi: iznimna pojava u modernizacijskim procesima u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Evropi, omogućuje da se čitav taj inače neizbježno konfliktni (proto)modernizacijski proces konstituiranja nove elite u zagrebačkoj gradskoj sredini ostvari bez vjerskih sukoba između katoličke većine i pravoslavne manjine.

Uočljivo je da nakon dugih, povremeno mučnih početnih nesuglasica i sporova u vezi s pravima pravoslavnih, koje su nerijetko bile veće na Gradecu nego na Kaptolu (što je razumljivo i zbog različitog načina oblikovanja socioekonomskih interesa u ove dvije gradski različite sredine), prema dosadašnjim istraživanjima u prvoj polovici 19. stoljeća nema izvorno poznatih sukoba pravoslavne crkvene općine s vlastima pojedinih zagrebačkih jurisdikcijskih područja. U radu općinskog odbora redovito sudjeluju visoki gradski dužnosnici kao komesari (što je slučaj i u Karlovcu i u Trstu), a čini se da se to zbiva u interesu i pravoslavnih općina i gradskih vlasti.

Kada se ne gubi s uma da sve ove spomenute crkvene općine istodobno u najvećoj mogućoj mjeri isključuju čak i vlastite parohe iz poslova upravljanja općinama te da na sve moguće načine nastoje ograničiti ili isključiti utjecaj svojih eparhijskih konzistorija u vođenju općinskih poslova, jasno je da pravoslavna crkvena općina i u Zagrebu većma djeluje kao ustanova u strukturi moći u gradu nego kao mjesna zajednica vjernika. Uostalom, imena općinskih odbornika, kao što su Ivan Mallin, Anastas Mirović, Anastas Popović, Nikola Popović, Stefan Vrabčević, Vasilije Mraović, *Teodor Kuzmanović*, Nikola Nikolić, Georgije Gavella, Hristifor Stanković, da navedemo samo neka koja se godinama smjenjuju, istodobno su i imena vrlo utjecajnih zagrebačkih građana, koji obično prednjače u "domorodnim" inicijativama toga doba.

Pri tome, za razliku od pravoslavnih Karlovčana i Tršćana, koji su u stalnim sporovima s Plaščanskom eparhijom, pravoslavni Zagrepčani nemaju većih sporova sa svojom, Pakračkom eparhijom. Budući da komparativnih istraživanja s tim u vezi dosada uopće nije bilo, moguće su pretpostavke, utemeljene na nekim dosadašnjim znanstvenim spoznajama.

Čitavo stoljeće izuzetno utjecajna i bogata tršćanska pravoslavna općina, etnički sastavljena ponajviše od bokeljskih, hercegovačkih i dalmatinskih Srba, trgovaca i pomoraca (obnovljena nakon potpunog raskida s tršćanskim Grcima u terezijansko doba i u izravnom doticaju s talijanskim nacionalizmom) nacionalno je ekskluzivna, a politički konzervativna, s tipično prosvjetiteljskim shvaćanjem odnosa između vjerskih i političkih zajednica te države. Karlovačka pravoslavna općina, nastala prožimanjem "turskih trgovaca" s različitim društvenim slojevima vojnokrajiške provenijencije, koji odlučujuće utječu na njezino mentalno oblikovanje, prednjači u svome (proto)liberalizmu te južnoslavenskoj nacionalnoj i vjerskoj toleranciji u granicama Banske Hrvatske i Hrvatsko-slavonske Vojne krajine, dakako, s tipično "preporodnim", tj. prosvjetiteljsko-predromantičarskim shvaćanjima o odnosu između narodnosti i vjere. I jedna i druga dominantna tendencija izazivaju otpore visoke crkvene hijerarhije.

U slučaju zagrebačke pravoslavne crkvene općine, nastale akulturacijom Grka, Cincara i Srba (što osigurava amalgamiranje temeljnih vrijednosti općine u zajedničkoj tradiciji istočnog pravoslavlja – nadređenog pojedinim nacionalnim ideologijama), potom, nastale beskrajnom strpljivošću i smislom za "zdrave", interesne kompromise u godinama nepovjerljivom urbanom ambijentu, dakle, politički prije konzervativne nego liberalne, u svakom slučaju – pragmatične, promicanje vlastitih statusnih interesa sa što je moguće manje sporova i sukoba u vlastitoj životnoj sredini, temeljno je načelo svakoga njezinog javnog djelovanja. U tome se ukorjenjuje i njezino iznimno povijesno iskustvo u čitavu ovom razdoblju.

Slika 3. Kristifor Stanković (ulje na platnu Michaela Stroya, 1833/34)
Vlasništvo: Muzej grada Zagreba
Kristifor (ili: Hristifor) Stanković (1793 – 1867), zagrebački trgovac i kućevlasnik, graditelj prve kazališne zgrade u gradu (1833), sljedbenik ilirizma, jedna od središnjih ličnosti pravoslavne općine – kojoj je i predsjednik (1848 – 1850)

Zusammenfassung

DIE ORTHODOXE KIRCHENGEMEINDE AUF DEM GEBIET VON GRADEC ZWISCHEN DEM TOLERANZPATENT 1781 UND DER REVOLUTION 1848/49

Drago Roksandić

Über die Geschichte der orthodoxen Kirchengemeinde auf dem Gebiet von Gradec, bezw. dem. gesamten Stadtgebiet des heutigen Zagreb im Zeitraum vom Ende des 18. bis Mitte des 19. Jhs. wurde eine ganze Reihe kleinerer Beiträge und nur eine etwas umfangreichere Arbeit verfaßt, die sich auf das Archivmaterial der Zagreber Parochie (D.Vitković) gründen. Daher sind alle grundlegenden Fragen der Forschung offen, sowohl vom archivistischen, als auch vom interpretativen Standpunkt aus betrachtet. In diesem Beitrag, der sich auf veröffentlichte Quellen und Material stützt, wird das gestellte Problem im Schatten der protomodernistischen und nationalen Integrationsprozesse im Gradecer und im breiteren Zagreber Ambient definiert. Dabei geht es um die zentrale Behauptung, daß sich gerade in diesem Ambient, das in jenem Zeitraum definitiv den Status eines Zentrums der Modernisierung der kroatischen Gesellschaft und den Status eines Zentrums der kroatischen, nationalen Integration erwirbt, die multiethnische orthodoxe Gemeinde (Serben, Griechen, Cincaren, Makedonier usw.), die mehrheitlich Händler waren, postmodernisatorisch in die zagreber Gesellschaft integriert und dabei zur Entwicklung der Stadt beiträgt. So schichtet sich die orthodoxe Gemeinde nationalintegrierend auf neuen Grundlagen auf, wobei es sich um eine mehrheitlich serbische und in geringerer Zahl um eine kroatische, aber auch ungarische und völlig marginalisierte griechische Identifizierung geht. Die Illyrische Bewegung schließt in ihrem zagreber Epizentrum, an dem auch die orthodoxen kroatischer und serbischer Identität teilhaben, die Möglichkeit nationaler Zusammenstöße innerhalb der orthodoxen Gemeinde aus. Ganz im Gegenteil erreicht im Jahr 1848/49 der Einfluß der Zagreber orthodoxen Gemeinde bei der Schaffung eines modernen Kroatiens und in der Bestätigung der eigenen Identitäten einen Höhepunkt.

ŽIDOVI NA GRADECU OD 14. STOLJEĆA DO 1848. GODINE

Ivo Goldstein

Prva vijest o boravku Židova na Gradecu datira iz 1355. godine, kada se u sudskim dokumentima tvrdi da je stanovita "udovica Jurka prvi put prozvana (u tužbi) protiv Ilije Židova" i da se "nije pojavila".[1] Kada su se i pod kojim okolnostima Židovi pojavili na Gradecu, ne zna se: spomenuta vrsta dokumenata sačuvana je upravo od 1355. godine. Da su došli stoljeće – dva ranije, vjerojatno bi se sačuvao neki trag o njima u sačuvanim izvorima, pa se može pretpostaviti da su se na Gradecu naselili nedugo nakon prvog spomena. Ako je tako, onda vjerojatno postoje dva razloga naseljavanja: prvi je da su to Židovi koji su izbjegli iz gradova i zemalja Europe, posebno srednje Europe, za vrijeme velikih progona u godinama 1348 – 50, kada su Židovi kolektivno bili optuženi da su krivi za epidemiju kuge – "crne smrti", najstrašnije epidemije u povijesti Europe, koja je, čini se, usmrtila otprilike trećinu stanovništva.[2] Drugi mogući razlog doseljavanja Židova jest da su oni običavali naseljavati gradove i naselja koja doživljavaju gospodarski procvat – činjenica da Zagreb u drugoj polovini 14. stoljeća postaje središte gospodarskog razvoja kojem gravitira širi prostor i da takvo razdoblje procvata Zagreb više nikada neće doživjeti.[3] Njihov odlazak (ili prisilni izgon) iz Zagreba polovinom 15. stoljeća koincidira s krizom, u kojoj nema novca ni sredstava za popravak kuća,[4] a ponovni dolazak i sve intenzivnija imigracija Židova krajem 18. stoljeća i u 19. stoljeću koincidira s novim procvatom Zagreba. I uvijek se postavlja pitanje: u kojoj su mjeri Židovi dolazili zbog gospodarskog procvata, a koliko su ga sami poticali i bili mu uzrok?[5]

Osim iz Zagreba, u 14. stoljeću pojavljuju se prve pouzdane vijesti o Židovima u druga dva hrvatska grada – u Dubrovniku,[6] čiji građani 1328. godine angažiraju jednog

---

[1] Monumenta Historica liberae regiae civitatis Zagrabiae (dalje: MHZ), IV, priredio I. K. Tkalčić, Zagreb 1897 i d., 27.

[2] W. H. McNeill, Le temps de la peste, Paris 1978, 135 i d.

[3] N. Klaić, Zagreb u srednjem vijeku, Zagreb 1982, 209.

[4] Klaić, Zagreb, na i. mj.

[5] O ovim temama postoji nepregledna literatura – valja izdvojiti za srednjovjekovno razdoblje S. W. Baron, A Social and Religious History of the Jews, vols. 3 – 15 (2nd ed.), New York 1957 – 73; A History of the Jewish People, ed. by H. H. Ben-Sasson, Cambridge, Massachusetts 1976, 385 – 726 i tamo lit. Vrlo iscrpno o prilikama u 13 – 14. stoljeću informira J. Parker, The Jew in the Medieval Community, New York 1976, 178 – 180 – hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. izdaje Židovima povlastice 1251. i 1256. godine, Pšemisl Ottokar II. Češki 1254, 1255. i 1268, Kazimir Veliki Poljski 1334, 1364. i 1367; veliki vojvoda Witold od Litve 1388. Vidi i S. Grayzel, A History of the Jews, Meridian Book 1984, 318 – 9.

[6] B. Stulli, Židovi u Dubrovniku, Zagreb 1989, 17 – 18.

židovskog liječnika, a 1368. godine borave u gradu tri židovska trgovca i vjerojatno se naseljavaju[7] te u Splitu.[8] Međutim, doseljenici u Dubrovnik i Split pripadaju tzv. talijansko-židovskom kulturnom krugu, govore talijanski, a pišu hebrejski. U Zagreb najvjerojatnije dolaze aškenazi koji govore osebujni staronjemački – "jidiš", ali o njihovu podrijetlu pravih dokaza nema, osim nekoliko imena koja su svakako bliža aškenaskom. Stoga njihov dolazak u Zagreb valja povezivati s događajima na panonskom i srednjoeuropskom prostoru: godine 1361. Herman I. Celjski ženi se Katarinom Kotromanić, sestrom ugarske kraljice, odomaćuje se na ugarskom dvoru i kod Habsburgovaca, a njegov sin Herman II. postaje ban u hrvatskim zemljama 1405. i vlasnik Gradeca 1433.[9] U to vrijeme upravo cvatu židovske zajednice u Mariboru, Celju i Ptuju, pa je logično pretpostaviti da Židovi iz Štajerske trguju na području istog posjeda, dakle, barem dio Židova koji dolazi u Zagreb i u njemu se naseljava potječe iz ovih štajerskih zajednica.

Isključivo sudski spisi informiraju o Židovima na Gradecu u 14. i 15. stoljeću, ali i podaci iz njih malobrojni su i vrlo šturi. Mnoga godišta sudskih spisa nedostaju, pa je moguće pretpostaviti da bi takvih vijesti bilo više.[10] Međutim, sve je to malo. Srednjovjekovna zagrebačka židovska zajednica očito nije bila na posebnu glasu ni posebno važna: o njoj ima vrlo malo, gotovo ništa u suvremenim židovskim izvorima. Mariborski rabin Israel Isserlein, čuven u židovskom svijetu, dobivao je pitanja iz mnogih židovskih zajednica, ali u obilnoj dokumentaciji nije sačuvan nikakav podatak o zagrebačkoj.[11] Jedini podatak o zagrebačkim Židovima stiže iz Beča: Moše, otac Jone iz Zagreba podnio je 1384. i 1397. godine zahtjev za upis svog posjeda u knjige u Beču.[12] Stoga, metodološki gledano, valja biti vrlo oprezan u zaključcima o srednjovjekovnoj zagrebačkoj židovskoj zajednici, jer o njoj svjedoči samo jedna vrsta kršćanskih izvora.

Čini se da su se tada zagrebački Židovi ponajviše bavili davanjem kredita: stanoviti obrtnik Mihael morao je 1355. godine za 15 dana platiti dug udovici Jakova Židova, bez daljnjih odgađanja,[13] a njegov sugrađanin Bartuch dao je neki predmet u zalog kod Židova i za to dobio 4 florina.[14] Bavljenje kreditnim poslovima bilo je rezultat opće situacije: zbog mnogih i stalnih progona u 13. i 14. stoljeću Židovi nemaju osjećaj pripadnosti sredinama gdje su se rodili ili živjeli. Bili su krajnje pokretljivi, a osjećaj

---

[7] J. Tadić, Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1966, 33 i d.

[8] D. Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971.

[9] Vidi, Klaić, Zagreb, 137 – 141. Ista, Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. Krone, Celje 1982; Ista, Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru, Okrogla miza v Celju, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1983, 1 – 2, 93 – 114.

[10] Primjerice, nedostaju sudski zapisnici od 10. siječnja 1366. do 23. veljače 1375, a rijetka su i godišta kompletna (jedno bi godište moralo imati 60 – 70 zapisnika, jer sud zasjeda utorkom i petkom, osim u dane blagdana, sudskih praznika – Uskrs, zima, berba, itd. – vidi MHZ IV, str. XI), jer godište 1364. sadrži samo 5 zapisnika.

[11] Vidi, G. Schwarz, Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka, Zagreb 1939, 7.

[12] Encyclopedia Judaica ili Pinkas 288.

[13] MHZ IV, 29.

[14] MHZ IV, 104 – 5.

beskućništva bio je snažno prisutan. Stoga, iako su neki put i mogli, u pravilu nisu stjecali trajna dobra, nego novac. U tom su se razdoblju mnogi kršćani već afirmirali kao trgovci, pa je u tim poslovima konkurencija Židova bila nepoželjna – time je dosegnut vrhunac društvene degradacije Židova u srednjem vijeku.

U Zagrebu se neka imena spominju više puta, pa se može pretpostaviti da se radi ipak o stalno naseljenom pučanstvu, vjerojatno i sa statusom "habitatores" – "stanovnika". Naime, sud je pozivao samo "građane" ("cives") i "stanovnike" na ročište, jer su inozemci zatečeni u zlu djelu bili smjesta provođeni na sud.[15] Stanoviti Antun, građanin Modruša, sin pokojnog Andrije Židova iz Modruša, spominje se 1446. godine prilikom prodaje nekih posjeda – izgledalo bi kao da je taj Antun, iako Židov, postao građanin, ili se možda radi o dokazu da je Antun prešao na kršćanstvo, pa potom dobio građanski status.[16]

Nekoliko se puta spominje i samo "Židov" (a da se ne navodi njegovo ime), i to obično u slučajevima kada se oglušio o sudski poziv. Čini se da se tu radi o Židovima, najvjerojatnije trgovcima koji tek povremeno navraćaju u Zagreb.[17] O tome kojim su se putovima kretali uglavnom se može samo nagađati, jer postoji samo jedan relativno čvrst podatak: već spomenuti Židov iz Modruša[18] ide očito već ustaljenim putovima prema Zagrebu.

Niz podataka koji se u zagrebačkim izvorima javlja 1355. godine, završava otprilike osamdesetih godina 14. stoljeća. Podaci o Židovima ponovno učestaju polovinom 15. stoljeća, kada se 1444. godine spominje i "dom Židova" – "domus Judaeorum".[19] Vjerojatno se radi o sinagogi – grčka riječ "sinagoga" jednostavno znači "zborište, skupština" i ona je uključivala i druge bitne aktivnosti unutar židovske zajednice, osim što je bila "kuća molitve". U njoj se zajednica okupljala da bi obavljala civilne poslove, a u njoj su i učili nauk Tore svi članovi općine, od djeteta pa do najstarijih. Mogla je biti monumentalnih dimenzija, ali su srednjovjekovne sinagoge u pravilu posve skromne, pa čak i samo jedna prostorija u nekoj kući. Međutim, sve su to u zagrebačkom slučaju samo pretpostavke, jer ništa drugo nije poznato, pa se čak ne može preciznije ustanoviti gdje bi se "domus" nalazio.[20] Čini se da je sveukupna aktivnost zagrebačkog "domusa" bila skromna, jer bi se inače u dokumentaciji rabina Isserleina nešto pojavilo.

Gradecom su tada vladali grofovi Celjski, a s njima je morao u nekoj vezi biti i stanoviti Židov Ilija. On se jedini od svih zagrebačkih Židova u srednjem vijeku naziva "stanovnikom" (habitator)[21] – a njegova je financijska snaga bila nemjerljiva s bilo kojim drugim Židovom, pa i vrlo zavidna u zagrebačkim okvirima. Ilija je pozajmljivao

---

[15] Vidi MHZ VI, str. III.

[16] Klaić, Zagreb, 216, tvrdi da je "civis" mogao postati samo kućevlasnik, i to katoličke vjere. Druga je kategorija "stanovnik" koji može stanovati u gradu, posjedovati nekretnine, ali ne i glasovati. O ovim kategorijama u drugim dijelovima Hrvatske, vidi, T. Raukar, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, Historijski zbornik 29 – 30, Zagreb 1976 – 77, 139 – 150.

[17] Vidi MHZ V, 236, 283, 354, za godine 1385 – 7.

[18] MHZ IX, 79.

[19] MHZ VI, 400 – 1.

[20] V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, Zagreb 1908 – 22, 2. izdanje Zagreb 1975, 1711, pretpostavlja da je "domus" bio neka vrsta ghetta, što je malo vjerojatno.

[21] Vidi, primjerice, MHZ X, 61, 70.

zagrebačkim građanima i stanovnicima novac, a kako ga oni nisu mogli vraćati, prodavao je njihovu imovinu koja se već našla pod hipotekom: tako je 1448. godine prodao jednu kuću i pripadajući posjed za 15 florena, da bi naplatio potraživanja, jer su bili u zalogu.[22] Najveći posao koji je zabilježen Ilija je napravio 1452. godine – prodao je veliku zidanu kuću s podrumom i posjedom, gospodarskim zgradama (sjenicima), obradivim zemljištem i šumom za 100 florena.[23] Sve ostale zabilježene prodaje nisu bile tako velike, ali ih je ipak između 1446. i 1453. godine bilo 14 u ukupnoj vrijednosti (bez već spomenutih 100 florina) od 113 florena i 36 denara. Radilo se o velikim vrijednostima: kućama, kućama s posjedom, vinogradima.[24] Moguće je da je Ilija radio u dosluhu ili pod neposrednim rukovodstvom kapetana Sebolda koji je i sam između 1450. i 1456. godine, dok je obnašao tu dužnost, prisiljavao građane da mu posjede na području Gradeca poklanjaju (odnosno, sam ih je oduzimao) ili prodaju po nižoj cijeni.[25] Tako je kovač Klement u strahu od zatvora primio za posjed od Sebolda 100 denara, iako je taj isti posjed kupio za 8 forinti, kovač Antun morao je prodati nekretnine i kuću za 100 denara, iako ih je platio 16 forinti, a Cecilija Moslavčić primila je samo 50 denara za posjed koji je njezin pokojni muž kupio za 16 forinti.[26]

Čini se da su se i neki drugi Židovi bavili sličnim poslovima – 1452. i 1453. po jedanput se spominju Salomon, Mojsijev sin i Mateja, Saulova žena, kako prodaju neke posjede, ali oni očito nisu imali toliko moći i bogatstva kao Ilija.[27] Osim toga, čini se da su već spomenuti Salamon i njegova žena bili uvučeni u neke nečasne poslove: 1443. godine optužili su nekog Matiju, Petrova sina da su od njega dobili lažni floren.[28]

Izgleda da je sam Ulrik Celjski tijekom pedesetih godina protjerao Iliju, vjerojatno zato što mu je Ilijina aktivnost nagrizala reputaciju: naime, kada se 1465. godine vodi spor oko nekih starih poslova Ilije Židova, usput se spominje "da je do njegova protjerivanja i izgona iz ovog grada došlo od strane Ulrika Celjskog".[29] S druge strane, postoji pretpostavka da je do pogroma i izgona moralo doći nakon smrti Ulrikove 1457. godine.[30] Međutim, sudski spisi od 30. siječnja 1459. godine nude drugačiju sliku o "odlasku" Židova iz Zagreba: tvrdi se da su Židovi morali otići iz Zagreba zato što nisu plaćali porez.[31] Dakle, do njihova je "odlaska" (ili izgona?) došlo barem dvije godine prije nego što je Katarina Celjska napustila Zagreb, ali je teško prihvatiti da je razlog

---

[22] MHZ VI, 458.

[23] MHZ X, 140.

[24] MHZ X, 61, 82, 105, 108, 125, 137, 140, 142, 144, 149 – 151.

[25] Vidi, opširno, I. K a m p u š, Odnosi grofova Celjskih i zagrebačkog Gradeca, Historijski zbornik 29 – – 30, 1976 – 77, 161 – 180.

[26] Kampuš, Grofovi Celjski i Gradec, 175; MHZ X, 134 – 138.

[27] MHZ X, 148.

[28] MHZ VI, 394.

[29] MHZ, VII, 280.

[30] Vidi, V. Mažuranić, Prinosi, 1711. Godina Ulrikove smrti je očito pogreška, jer Ulrik umire u Beogradu 1456. godine. Vjerojatno je Mažuranić tako mislio ne poznavajući sve podatke iz Tkalčićevih "Povijesnih spomenika". Uostalom, sa smrću Ulrikovom ne prestaje vlast Celjskih na Gradecu – do 1461. godine na vlasti je njegova supruga Katarina (Vidi, Kampuš, Grofovi Celjski i Gradec, 177 – 8.).

[31] MHZ X, 188: "post recessum Judeorum ad ipsam communitatem (racione) non solucionis taxarum domini nostri regis ac aliorum nostrorum super nos pro tempore constitutorum..."

tome bilo neplaćanje poreza. Vjerojatnije će biti da su Židovi morali otići iz Zagreba uistinu pod pritiskom Ulrikovim, koji je za takav postupak morao naći neki povod.

Šezdesetih godina učestala su sudovanja oko imovine koju je Ilija ostavio u Zagrebu, ili je njome trgovao, pa se na sudu odjednom pojavljuju pismene potvrde ("empcionis titulo literatorie concernentem") o kupnji koje je navodno izdao (potpisao) protjerani Ilija: tako građanin Grgur tvrdi da je od Ilije dobio posjed koji sada uživa (vinograd); neka "časna gospođa Agneza", drugi put udana, tvrdi da je njezin prvi muž Dominik kupio od Ilije Židova vinograd.[32]

Otada prilično izobilni podaci o Židovima u Zagrebu gotovo potpuno izostaju, pa se čini da su i oni morali otići, možda i zbog nepopularnih poslova Ilije. U sljedećih gotovo 350 godina postoji samo nekoliko podataka o boravku i aktivnostima Židova u Zagrebu. Čini se da su bili samo u prolazu, da ih je bilo malo i da je njihovo djelovanje u Zagrebu zapravo zanemarljivo: zapisano je da Stjepan Židov (Stephanus Judeus) 1551. godine prodaje sušenu ribu,[33] a 1553. vjerojatno isti Stjepan plaća porez od 1 florina i 25 denara.[34] 1566. godine stanoviti "Stjepan Židov", zapisan kao "Stephanus Sydow" plaća 3 florina,[35] pa nije jasno radi li se o istom čovjeku iz dokumenata 1551. i 1553. godine. Neki "Židov", odnosno, "starac Židov" spominju se i 1602. godine,[36] kao i "Židov Črni Buset".[37]

U zagrebačkoj se sredini, iako je Židova bilo malo, ipak održala svijest o njihovu boravku ili je u njoj i dalje živio određen nepovoljan stav o njima – tako 1509. godine Zagrepčanin Mihael Oprašnić pita Domka Perovića: "Zašto me pljuješ i kašlješ na mene kao da sam Židov?"[38] Jedan drugi građanin, neki Zvoničić, 1534. godine tvrdi da "neće ići .... ni Židovima ni razbojnicima, a niti se boji suca", što je očito kletva koja na Židove ne baca najbolje svjetlo.[39]

S intenzifikacijom gospodarskih događanja u 18. stoljeću Židovi sve češće navraćaju u Hrvatsku, iako je zaključkom 19/1729. Židovima zabranjen stalan boravak u kraljevini.[40] Oko 1753. godine zapovjednik varaždinskoga generalata Beck, radi bolje opskrbe garnizona, ipak dopušta stalan boravak židovskim trgovcima u Bjelovaru, Koprivnici i Varaždinu. Oko 1770. godine nekoliko je obitelji već trajno naseljeno i u Križevcima. Još ranije naselilo se više obitelji po selima oko Požege, odakle su svakodnevno dolazili trgovati u grad. 1776. stižu u Osijek, a 1778. u Rijeku doseljava nekoliko obitelji iz Splita (gdje su bili u bitno drugačijem položaju, jer je to područje Mletačke Dalmacije).[41] Međutim, na zagrebački im je sajam čak u jednom trenutku bio zabranjen pristup, jer su bili "žiteljstvu pogibeljni svojim prijevarama". No, ipak su i

[32] MHZ X, 214, 219.
[33] MHZ XIII, 159.
[34] MHZ XIII, 26.
[35] MHZ XIV, 216.
[36] MHZ XVII, 92, 80.
[37] MHZ XVII, 73.
[38] MHZ VIII, 192.
[39] MHZ XIV, 307.
[40] Schwarz, Povijest, 7.
[41] Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb 1988, 136 – 141.

dalje dolazili, pa 1769. i 1780. godine zagrebački trgovci prosvjeduju protiv konkurencije (radilo se ponajprije o trgovcima Srbima – "pravoslavnima", ali i o Židovima), obrazlažući to starim pravicama i religioznim argumentima.[42] Činjenica da se Židovi naseljavaju prvo u nekim drugim sjevernohrvatskim gradovima i naseljima, a tek onda u Zagrebu, vjerojatno se može tumačiti tadašnjom situacijom u njemu: 1781. godine bilo je na području čitavog Zagreba samo 14 trgovaca, i to isključivo katolika, a od Zagreba (2815 st.) više su stanovnika imali Varaždin (4814) i Koprivnica (3417), približno isto toliko i Karlovac.[43]

Tendencije da se Židovima dopusti boravak bile su isto tako jake, pa grof Franjo Patačić 1770 – 1. godine po nalogu kraljevske kancelarije u Varaždinu piše opširan elaborat u kojem zagovara naseljavanje, jer tome u prilog govori "stanovište gospodarstveno: oni su većinom trgovci, a trgovinom cvatu gradovi". Skupština Zagrebačke županije dopušta 1771. godine Židovima "tri dana boraviti u svrhu trgovanja", te mogu "na godišnji sajam dolaziti i svoju robu na prodaju izlagati", ali još 1783. godine na upit Kraljevskog ugarskog vijeća glede "reguliranja" židovskog naroda, županija odgovara da o tom predmetu "ne može dati informacija", jer po municipalnim pravima i privilegijima, "židovski narod nikada nije smio prebivati".[44]

Stanje se ubrzo radikalno mijenja: Ediktom o toleranciji Josipa II. iz 1782. godine Židovi stječu pravo boravka i u Hrvatskoj. Edikt se u Hrvatskoj primjenjuje od sljedeće godine. Odonda počinje sve intenzivnije doseljavanje Židova u Vojvodinu i sjevernu Hrvatsku, pa i u Zagreb, iz drugih dijelova Monarhije. Prvi Židov, Jakov Stiegler, stigao je u Zagreb 1786. godine, a sljedeće mu je godine izdana i dozvola boravka. Naseljavanje teče sporo, jer je potrebna dugotrajna administrativna procedura da se dobije dozvola, pa na početku 19. stoljeća u Zagrebu živi samo 9 židovskih obitelji. Nekoliko godina kasnije osnovana je židovska općina (1806) u koju je već učlanjeno 20 obitelji i 75 članova. U popisu iz 1808. godine poreznici su podijelili članove općine u pet imovinskih razreda – u najvišem su razredu samo dvije obitelji, i to one koje su se prve doselile – dakle, počele su kumulirati određeni kapital i trajna dobra, a ostale tek doseljene bile su puka sirotinja: Salamun Schwarz, mladi tapetar iz Velike Kaniže (Nagykanisza) dolazi jer je Izaku Löblu izdana dozvola da smije udati kćer. Kako je Schwarz siromašan, hranit će se kod Löbla.[45] Ipak i takva općina 1809. godine poziva i plaća rabina za kojeg isto tako piše da je vrlo siromašan – ima devetero djece. Ta općina nije još ni sjena one općine iz druge polovine 19, a posebno 20. stoljeća. Naime, krajem 19. stoljeća broj Židova raste značajnim doseljavanjem iz drugih sredina, a stvaraju se i velika bogatstva, nemjerljiva s bilo čim prije.

Demografski gledano, židovska zajednica u Zagrebu daleko je najmlađa od svih drugih – u načelu, dječaci u dobi od 15 do 16 godina odlaze od kuće i iz udaljenih sredina stižu u Zagreb, u potrazi za egzistencijom (Jakov Stiegler je primjerice, rođen

---

[42] J. Matasović, Dva prosvjeda proti konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780, Narodna starina 19, Zagreb 1930, 107 – 9.

[43] Matasović, Dva prosvjeda, na i. mj.

[44] Schwarz, Povijest, 8.

[45] Vidi, G. Schwarz, Prilozi k povjesti Židova u Hrvatskoj, Iz starine zagrebačke općine (1806 – 45), Vjestnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljskog arkiva, god. V, sv. 2, Zagreb 1903.

1771. godine). Stoga nije čudno da u popisu za grad Zagreb iz 1809. godine od 52 popisana samo njih 4 imaju više od 40 godina, većina je u dobi od 21 do 30 godina,[46] a u biskupskom ili vlaškouličnom popisu iz 1812. od 19 osoba 5 ih je starije od 40 godina (52, 52, 48, 46, 42), ali zatim su ostali bitno mlađi (36, 32, 30, 28, 28, 22, 18, 18 itd.).[47]

Mobilnost zagrebačkih Židova očituje se u popisu izrađenom 1840 – 3. godine:[48] u njemu se, između ostalog, navode mjesta rođenja članova zagrebačke općine. Tako je njih 28% rođeno u Mađarskoj, 15% u Češkoj i Slovačkoj, 11% u Austriji, 4% u Poljskoj, po 3% u Italiji i Njemačkoj. Samo 26% je po rođenju bilo Zagrepčana, a preostalih 10% potječe iz drugih mjesta sjeverne Hrvatske. Trend migracije iz manjih hrvatskih gradova i naselja prema Zagrebu postaje s vremenom sve izraženiji, jer mladi ljudi počinju u manjim mjestima, a kada akumuliraju određeni kapital, kreću prema većim naseljima i konačno prema Zagrebu.

O zagrebačkoj zajednici svjedoče i podaci o bračnim partnerima – prosjek ženika je 30, a udavača 23 godine. U svakom trećem braku razlika u godinama je i veća. Osim toga, zagrebački Židovi stupaju u brak priličan broj godina pošto su seksualno sazreli: potvrđuje to da se u Zagrebu teško nalazio bračni partner, a još i više činjenicu da je u skromnim materijalnim prilikama bilo vrlo teško stvoriti financijsku i materijalnu osnovicu za egzistenciju obitelji. Muškarci su sami trebali priskrbiti potreban novac, a ženina obitelj morala je pribaviti miraz.

Međutim, unatoč relativno nepovoljnim financijskim prilikama, jednom, kada bi se vjenčali, supružnici su imali velik broj djece: iz popisa je moguće ustanoviti točan broj djece u 36 od 57 navedenih slučajeva (pojedinaca i njihovih brakova) – u drugim brakovima ili nije bilo djece, ili djeca nisu zabilježena: ukupno je bilo 189-ero djece, što znači da je u jednom braku rođeno 5,25 djece. Tako velik broj omogućavao je ubrzan demografski rast židovske zajednice u Zagrebu, kao i u cijeloj sjevernoj Hrvatskoj, u drugoj polovini 19. stoljeća, iako se on djelomično poticao i značajnom imigracijom iz drugih dijelova Monarhije. Čini se da je demografski rast djelomično uvjetovan i sve većim bogatstvom, odnosno, sve boljim socijalnim položajem pripadnika židovske zajednice: naime, uz vrlo visok natalitet, uz dobre higijenske i prehrambene uvjete, dolazi i relativno nizak mortalitet. Takva obilježja demografskog razvoja javit će se u drugih konfesionalnih i nacionalnih grupa tek u drugoj polovini 19, ili na početku 20. stoljeća.

Ipak, iz popisa četrdesetih godina vidljivo je da se zagrebačka židovska zajednica dobro situirala i da napreduje: siromašni tapetar Salamun Schwarz vjerojatno je kasnije postao trgovac i već se u poreznim popisima svrstava u imućne ljude, a njegov sin Leopold (Lavoslav) bio je zakupnik soli u Zagrebu, imućan čovjek, ali i veliki dobrotvor – dao je gradu Zagrebu dvije stipendije za đake, pa još dvije židovskoj općini, a potom je oporučno ostavio židovskoj općini 400.000 kruna kako bi se sagradio i uzdržavao "Dom zaklade Lavoslava Schwarza", koji je i otvoren 1910. godine.[49]

---

[46] Popis objavljen u: Schwarz, Povijest, 8 – 9.

[47] Schwarz, Povijest, 13.

[48] Objavljen u Schwarz, Povijest, 45 – 93.

[49] Vidi, Schwarz, Povijest, 46 – 48.

Do 1838. godine zagrebački Židovi žive u miru. Tada, iako židovska općina ima manje od 300 članova, dolazi do kritičnog trenutka – oko 200 zagrebačkih trgovaca okupljenih u cehovskom zboru traži izgon Židova iz Zagreba. Došlo je do demonstracija i pojedini su Židovi zlostavljani, a pojedini su i bili prognani.[50] Bio je to prvi antisemitski izgred u sjevernoj Hrvatskoj i takvi postupci prema Židovima nisu nikada (sve do 1941) poprimili oblik sustavnog progona. Općenito se može reći da su pojave antisemitizma uvjetovane s mnogo čimbenika, različitih u vremenu i prostoru, ali se mogu svesti na ovo:[51] protužidovstvo je sadržano u nekima od polazišta kršćanstva kao rivala judaizmu, a razvijano je sa stvaranjem kršćanske filozofije ("adversus Judaeos").[52]

Sljedeće su godine, 1839, židovske općine u Varaždinu i Zagrebu zajednički istupile podneskom Hrvatskom saboru, što je bilo i njihovo prvo javno očitovanje – očigledan pokazatelj njihove društvene emancipacije. Međutim, u tim podnescima (sljedeći je upućen Saboru 1843) iskazani su svi problemi koji su mučili hrvatske Židove općenito, pa onda i zagrebačke: "trgovačko je zanimanje – dok je posao cvao – plodove donašao jednom dijelu našeg naroda, koji imade nešto gotovog novca ... drugi je pako dio tako siromašan da mora propasti poradi mnogih neprilika i nesreća ... stavlja nam se zapreka da bismo što je za život potrebito, privredili si bud zanatom ili poljodjelstvom ...".[53] Očigledno jest da takva realistična slika odudara od pučkih generalizacija koje sve Židove smatraju uspješnim i bogatim trgovcima.

Ipak su se prilike uskoro promijenile nabolje, ponajprije zbog saborskih rasprava: godine 1840. Sabor proširuje Židovima razna prava i preporučuje stjecanje pune ravnopravnosti. Ritam demokratizacije bio je različit na različitim razinama vlasti: vlasti u nekim gradovima takve tendencije nisu mogle spriječiti, ali su ih usporavale. Na valu tih pravnih promjena u drugoj polovini stoljeća u židovskoj će zajednici doći do velikih promjena: sinovi i unuci trgovaca krenut će u akademska zvanja i preuzeti različita i vrlo ugledna zanimanja, ponajprije liječničko, koje u Zagrebu, ali i u čitavoj sjevernoj Hrvatskoj sve više postaje pravo "židovsko" zanimanje.

Činjenica jest da su u prvoj polovini 19. stoljeća zagrebački Židovi bili prilično čvrsto vezani uz zemlje iz kojih su stigli. Govore tim jezicima (najčešće mađarski i njemački), dobivaju tradicionalna židovska imena ili tradicionalna njemačka imena. Međutim, kako stječu u hrvatskoj sredini sve veća prava, a istodobno se već druga ili

---

[50] Schwarz, Povijest, 17 – 19; Vjesnik zemaljskog arkiva X, 228 – 9.

[51] O antisemitizmu postoji iznimno bogata bibliografija, pa osim već spomenutih djela o povijesti Židova, vidi: J. Parkes, Antisemitism, London 1963.

[52] Vidi, opširnije, I. Goldstein – to je i najdublji i najstariji korijen antisemitizma; antisemitizam izrasta i iz ksenofobije, jednog vrlo raširenog osjećaja odbojnosti prema strancima, "stranom tijelu" za koje su Židovi uvijek smatrani; moderni antisemitizam povezan je i s formiranjem nacionalne svijesti u 18. i 19. stoljeću i nemogućnošću Židova da se s tim nacijama poistovjete; antisemitizam se napaja i stalnom nazočnošću Židova u trgovini i drugim poslovima i njihovom konkurentnošću s drugim trgovcima – kršćanima; konačno, u Hrvatskoj, posebno u doba narodnog preporoda i izrastanja nacionalne svijesti Židovima se prigovaralo da premalo do toga drže, jer su kao imigranti u prvoj generaciji pretežno govorili njemački i mađarski. Izgleda da je od spomenutih karakteristika u ovim zagrebačkim nemirima prevagnula ona četvrta, o konkurenciji Židova kršćanskim trgovcima, a valjalo bi još istražiti je li u tim zbivanjima ulogu igrala i neka druga značajka. Bilo kako bilo, Židovska je općina tražila zaštitu nadležnih vlasti: neizvjesno stanje potrajalo je mjesecima, a u nemiloj situaciji našli su se i Židovi u Karlovcu i Varaždinu.

[53] Schwarz, Povijest, 24.

treća generacija rađa u Hrvatskoj, saživljavanje je vrlo intenzivno – to potvrđuje dio podneska iz 1839. kao najranija potvrda takvog stava: "... u svojoj smo rodnoj zemlji, u kojoj smo svjetlo sunca ugledali i gdje smo uzrasli, bezdomni pače bjegunci ...".[54] Već početkom druge polovine 19. stoljeća saživljavanje s hrvatskom sredinom postaje očito i u imenima: od 1850. godine sve se češće javljaju imena poput Josip, Ljudevit, Milan, Bogoslav,[55] da bi takav trend kulminirao početkom 20. stoljeća s jačanjem struje asimilanata.[56]

Godine 1840. članstvo zagrebačke općine sukobilo se u sporu dviju stranaka – ortodoksa i neologa koje su predvodili stari rabin Aron Palotta (još od 1809), odnosno, novodoseljeni rabin Mavro Goldmann.[57] Pokušaji da se provede vjerska reforma događali su se istodobno s pokušajima da se Židovi emancipiraju: što je emancipacija bila brža, to su i pritisci za modernizacijom unutar općina, posebice u obredu, bili sve veći. Takvi sporovi su uvijek kulminirali oštrim sukobima, odnosno svađama, pa tako i u Zagrebu. Goldmann je postao samo propovjednik, ali je već i time dotadašnji rabin Palotta potisnut, izgubio je ugled, a djelokrug mu je bio ograničen. Spor je već sljedeće godine smiren na taj način da su neki od Palottinih pristaša bili uvrijeđeni i isključeni, pa su se odijelili i uredili posebnu bogomolju. Formalno pravo na to izvlačili su iz činjenice da je većina nezadovoljnika stanovala u dijelu grada koji je bio pod jurisdikcijom biskupa (na Kaptolu i u Vlaškoj ulici), a biskup je bio ne samo njihov glavar nego i zaštitnik. Konačno je sukob razriješen pedesetih godina kada je dogovoreno da postoji jedinstvena općina i jedinstvena uprava, ali i dvije bogomolje, tako da je svatko čuvao vlastito religiozno uvjerenje.

Promjene u općini uočavaju se i na prosvjetnom planu: 1840. skupina uglednih članova u podnesku Vijeću općine tvrdi "da se i ovdje kao drugdje osjeća hitna potreba utemeljiti školu u svrhu vjerske i znanstvene izobrazbe djece, jer poboljšanje političkog stanja Židova ovisi o njihovom duševnom napretku ... pokažimo svijetu, da ni zagrebačka općina ne zaostaje u napretku našeg vremena..." Stoga je krajem 1840. odlučeno da se osnuje škola, a već u proljeće 1841. ona je otvorena (njoj prethodi ona u Varaždinu, gdje se odmah školuje 65-ero djece).[58] Jedan učitelj i jedan njegov pomoćnik naučavali su "svjetske predmete", dočim je bibliju i nauk vjere naučavao Mavro Goldmann. Škola je prekinula rad 1852. godine, zbog sporova u općini, ali je njezino djelovanje obnovljeno 1855. godine.

Godina 1846. bila je važna iz dva razloga: na kongresu židovskih izaslanika u Pešti odlučeno je da se otkupi tolerancijalna taksa koju je za Židove uvela još Marija Terezija, u ukupnom iznosu od 1,200.000 forinti. Na Zagreb, odnosno na cijelu Zagrebačku županiju otpalo je 8105 forinti.[59] Kako su te svote razrezivane sukladno snazi pojedinih zajednica, zagrebačka je predstavljala 0,675% ukupnih snaga na teritoriju nad kojim je vrhovnu vlast imao Ugarski sabor. Iste, 1846. godine osniva se na inicijativu Jacquesa

[54] Schwarz, Povijest, 24.
[55] Schwarz, Povijest, 56.
[56] Vidi, Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb 1988, 172.
[57] O tom sukobu, opširno, Schwarz, Povijest, 31 – 38.
[58] Schwarz, Povijest, 39 – 40.
[59] Schwarz, Povijest, 16.

Epsteina (1822 – 59) dobrotvorno i kulturno društvo – Humanitätsverein, kojem pristupaju i takvi uglednici kao što su bili Ljudevit Gaj i kasniji ban Josip Jelačić, a Epstein mu je bio prvi predsjednik.[60] Epstein će se za revolucionarnih zbivanja isticati prijedlogom osnivanja trgovačke komore, čime navješćuje mnogo aktivnije i svakovrsno sudjelovanje Židova u životu Zagreba u sljedećim desetljećima.

Na taj način, s izmjeničnim iskazima snošljivosti i nesnošljivosti, ali i u bitno drugačijim društvenim i političkim okolnostima, u vrijeme dok se zagrebačka židovska zajednica razvija zajedno sa Zagrebom, bit će obilježen život zagrebačkih Židova druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća, sve do tragedije 1941 – 5. godine.

Zusammenfassung

DIE JUDEN IN GRADEC VOM 14. JAHRHUNDERT BIS ZUM JAHR 1848

Ivo Goldstein

Die erste urkundliche Erwähnung vom Aufenthalt von Juden in Gradec stammt aus dem Jahr 1355, als in Gerichtsunterlagen ein gewisser "Jude Ilija" erwähnt wird. Wann und unter welchen Umständen die Juden in Gradec siedelten, ist nicht bekannt – es ist möglich, daß sie hier vor den Verfolgungen Zuflucht suchten, die in Europa während der Großen Pestepidemie 1348 – 50 häufig waren. Außerdem erstarkten in Mitteleuropa damals (also im Raum des heutigen Slowenien, Ungarn, Österreich) zu jener Zeit die jüdischen Gemeinden, und so ist es logisch, daß auch in Zagreb eine entsteht.

Die Angaben über Juden im 14. und 15. Jahrhundert sind karg, und es gibt nur wenige. Die Zagreber Gemeinde war augenscheinlich nicht besonders bekannt und wohl auch kaum bedeutend: über sie gibt es auch in den zeitgenössischen jüdischen Quellen kaum Informationen.

Es scheint, als hätten sich die Zagreber Juden meist mit Kreditgeschäften beschäftigt. Dabei hat sich besonders der Jude Ilija hervorgetan, der in den 40er und 50er Jahren des 15. Jahrhunderts mit Unterstützung der damaligen Gradecer Herren – den Grafen Celjski – sein Geschäft entwickelte. Zu jener Zeit (1444) wird auch der "domus Judaeorum" erwähnt, was wahrscheinlich die Synagoge bezeichnen soll.

Ende der 50er Jahre werden die Juden aus unbekannten Gründen aus Zagreb vertrieben. Seit jener Zeit sind bis Mitte des 18. Jahrhunderts die Juden in Gradec seltene Gäste. Im Jahr 1753 werden die ersten Aufenthaltsgenehmigungen in Varaždin verzeichnet, und nach Zagreb kommt 1786 der erste Jude – Jakov Stiegler. Dieser Zuzug wickelt sich langsam ab, denn es wird eine

[60] O Epsteinu opširno piše M. Despot, Jacques Epstein, život i rad (1822 – 59), Jevrejski almanah 1963 – 64, 82–91.

langwierige administrative Prozedur verlangt, um eine Genehmigung zu erhalten, so daß Anfang des 19. Jahrhunderts in Zagreb nur 9 jüdische Familien leben. Als im Jahr 1806 die jüdische Gemeinde gegründet wird, zählt sie schon 20 Familien und 75 Mitglieder. Sie wird durch natürlichen Zuwachs rasch größer, aber mehr noch wächst sie durch die Zuwanderung aus anderen Teilen der Monarchie – aus Ungarn (28%), aus der Tschechei und Slowakei (15%), aus Österreich (11%). Daher weist die Zagreber jüdische Gemeinde ihre wahre Größe und Stärke erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und zu Beginn des 20. Jahrhunderts auf.

GRCI NA GRADECU KRAJEM 18. I POČETKOM 19. STOLJEĆA

Vesna Cvjetković Kurelec

O doseljavanju "grčkih trgovaca" na područje Habsburške Monarhije krajem 18. i početkom 19. stoljeća i njihovu djelovanju na čitavom europskom tržištu postoji veći broj monografija i disertacija, kao i opsežna bibliografija.[1] Prisutnost Grka u Hrvatskoj djelomično je obrađena jedino za krajeve koji su bili pod mletačkom vlašću,[2] dok je aktivnost "grčkih trgovaca" u sjevernoj Hrvatskoj samo navedena u radovima koji govore o gospodarskoj situaciji u Hrvatskoj i Zagrebu u 18. i 19. stoljeću[3] ili općenito o

---

[1] Osim radova koji će biti spomenuti u daljnjem tekstu, istaknula bih i sljedeće radove o ovoj tematici:
Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας ΙΜΧΑ 22, Θεσσαλονίκη 1958 (Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ.103 κ.εξ.,205 κ.εξ).
Ι.Κ. Βογιατζίδου, Αι Ελληνικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας, "Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος", 1926, σ.71 – 78.
Ödon Füves, Οι 'Ελληνες της Ουγγαρίας, ΙΜΧΑ 75, Θεσσαλονίκη 1965
'Ολγα Κατσιαρδή – Hering, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751 – 1830), τ. 1 – 2, Αθήνα 1984.
M. G. Koimzoglu, Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde "Zum Hl. Georg" in Wien, Wien 1912.
Σπ. Λάμπρου Σελίδες εκ της ιστορίας,του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού, "Νέος Ελληνομνήμων" 8/1911, σ. 257 – 300 (1991[2]).
Σπ. Λάμπρου, Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια, ΔΙΕΕ, τ. 15, 1961, σ. 287 – 350.
Γεωργίου Λυριτζή, Αι Μακεδονικαί κοινότητες της Αυστροουγγαρίας, επί Τουρκοκρατίας Κοζάνη 1952.
Θεοδώρου Νάτσινα, Μακεδόνες πραμματευτάδες εις τας χώρας της Αυστρίας και Ουγγαρίας Θεσσαλονίκη 1939
Ελευθερία Ι. Νικολαίδου, Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστρουγγαρίας, "Δωδώνη" 9/1980, σ. 323 – 373
Willibald Marie Plöchl, Die orthodoxe Kirche in der Habsburger Donaumonarchie (1526 – 1918), "Balkan Studies", Bd 13, Thessaloniki 1972.

[2] Miroslav Bertoša, Istarsko vrijeme prošlo, Povijesne studije od dva kulturna kruga k jedinstvenoj sintezi, Pula 1978.
Δέσποινα Βλάσση, Ο επικοισμός της Ακυληίας από 'Ελλνηες (ΙΗ') "Θησαυρίσματα" τ. 15, 1978, σ. 177 – 214.
Dušan Lj. Kostić, Die griechisch-serbische Kirchensymbiose in Norddalmatien vom XV bis zum XIX Jahrhundert, "Balkan Studies" 15, Thessaloniki 1974, s. 21 – 48.
Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Οι 'Ελληνες της Βενετίας και Ιλλυρίας, Αθήνα

[3] Vesna Cvjetković-Kurelec, Οι 'Ελληνες στην Κροατία (τέλη 18ου–αρχές 19ου αιώνα), Διεθνές Κέντρο Αποδήμου Ελληνισμού Βρυξέλλες 1992. (Ο Ελληνισμός στην Ενωμένη Ευρώπη)
Zlatko Herkov, Povijest zagrebačke trgovine, "Građa za gospodarsku povijest Hrvatske", JAZU, knj. 21, Zagreb, 1987.
Igor Karaman, Privreda i društvo hrvatske u 19. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1972.

trgovinskim kretanjima i migracijama s Balkana prema Zapadu,[4] kao i u prikazu rada pravoslavne općine u Zagrebu.[5]

Velik broj grčkih, a i ostalih stranih tekstova o toj tematici oslanja se na dvojbene i arhivski nepotvrđene podatke iz dvaju izdanja knjige Dušana Popovića "O cincarima" (Beograd, 1927. i 1937). Čitavo je djelo ispunjeno autorovim impresijama etnoloških i karakternih osobina grčko-cincarskih obitelji i lišeno je stručne i znanstvene utemeljenosti.

Ovo dakako nije prilika za raspravu o pitanjima nacionalne pripadnosti ili pak nazivlja, no moramo napomenuti kako je bez obzira na nesumnjivo romansko podrijetlo Cincara, Vlaha, Aromuna ili Makedonovlaha, u vrijeme velikih migracijskih pokreta nakon Požarevačkog mira (dakle tijekom čitavog 18. stoljeća), bilo uvriježeno mišljenje da su Cincari latinizirani Grci. Međutim, najbitnije, a i relevantno za našu temu, jest da su se ti trgovci u nacionalnome smislu osjećali Grcima, a tako se većina i deklarirala. Govorni im je jezik bio grčki, mnogi su se uključili u borbu protiv Turaka, a velika većina koja je živjela diljem grčke dijaspore kontinuirano je financijski pomagala maticu Grčku ne samo u pripremi ustanka protiv Turaka već i u osnivanju kulturnih društava, podizanju škola i crkava, pokretanju izdavačke djelatnosti, časopisa, novina i sl. Razlozi iseljavanju Grka u 18. stoljeću šire su poznati: pritisak Turaka, uništavanje Moshopolja 1769. i 1788. koji je dotada bio najbogatijim gradom zapadne Makedonije, proganjanja Ali paše Tepelenlije, rusko-turski ratovi, reforme Marije Terezije i Josipa II, kao i čitava austrijska ekonomska politika prema Istoku, uzrokovali su velike demografske pokrete iz sjeverne Grčke u srednju Europu. Kao što je također poznato, mir u Požarevcu iz 1718. priznao je trgovcima iz Turske velik broj privilegija, koji su ih uzdizali iznad domaćih trgovaca, a "patent o toleranciji" omogućio im je i sva građanska prava. Bogate grčke kolonije formirale su se uzduž trgovačkih prometnica i u većim gradovima Monarhije. U Zemunu, Temišvaru, Pešti, Beču i Trstu grčki trgovci nisu samo vrlo brzo stekli znatan imetak trgovinom istočnih tzv. turskih proizvoda (kože, pamuka, vune, ulja, sira, svile itd.), već su postali i bitan ekonomski i duhovni čimbenik gradova u kojima su se nastanili. Od sredine 18. stoljeća grčki je jezik prerastao u "linguu francu" trgovine Balkana, a trgovci iz Turskoga Carstva trudili su se, neovisno o nacionalnoj pripadnosti, govoriti i pisati grčkim. Tako je "merquatores graeci" označavao svakog trgovca, a Grkom je smatran svaki trgovac koji bi stizao iz Turske. Od 1750. do 1800. na području Monarhije nalazilo se 10.000 Grka, a samo je u Beču početkom prošloga stoljeća živjelo 4.000 Grka, i to podijeljenih u dvije crkvene općine

---

Igor Karaman, Zagrebački trgovci u 17. i 18. stoljeću, Historijski zbornik XXIX – XXX, 1976 – 1978.
Igor Karaman, Ivan Kampuš, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1989.
Marija Šercer, Stari zagrebački obrti, Zagreb 1991 (katalog izložbe).

[4] Slavko Gavrilović, Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoljeća, Beograd 1969.
Traian Stoianovich, O Βαλκάνιος ορθόδοξος κατακτητής έμπορος, "Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ΙΕ' – ΙΘ'αι", Μέλλισα, Αθήνα 1979, σ. 287 – 345.

[5] Dimitrije Vitković, Srpska pravoslavna crkvena općina, parohija i škola u Zagrebu, hronologijsko-istorijski pregled, Srpska pravoslavna eparhija zagrebačko-ljubljanska, Zagreb 1985.

(oni koji su dobili austrijsko državljanstvo odvojili su se od onih koji su zadržali tursko ili nisu mogli dobiti austrijsko).

Georgios Papadrianos u svojoj disertaciji o grčkoj općini u Zemunu,[6] naglašavajući ulogu Zemuna kao prijelazne stanice za daljnje iseljavanje, navodi 333 turska podanika iz Grčke koji su u razdoblju 1720 – 1776. prešli preko Zemuna u Slavoniju i u ostale dijelove Hrvatske, a Traian Stoianovich u svome opsežnome radu "The Conquering Balkan Orthodox Merchant" navodi kako je 1776. 76 grčko-cincarskih obitelji porijeklom iz Egejske Makedonije bilo nastanjeno u sjevernoj Hrvatskoj, i to u mjestima uz Savu i Kupu.[7] No i u Hrvatskoj i drugdje u Monarhiji početkom se prošloga stoljeća smanjuje intenzitet migracijskih tokova iz Grčke: poboljšanje uvjeta života u samoj Grčkoj, oslobađanje od Turaka, razvoj prometa i tehnologije, ukinuće privilegija, prekinuli su daljnja iseljavanja s posljedicom gubljenja veza s domovinom i neizbježnim postepenim gubitkom nacionalne svijesti.

U odnosu na ostale veće gradove uz prometna čvorišta Monarhije, Gradec nema tako velik broj grčkih trgovaca, odnosno trgovaca podrijetlom iz Grčke, ali je čitava njihova aktivnost imala znatnog udjela u gospodarskom životu grada i pridonijela je određenoj vitalizaciji čitavoga Zagreba. Uz žestoka i opetovana protivljenja domaćih trgovaca, grčki su se trgovci uspjeli trajno nastaniti u Zagrebu nakon "patenta o toleranciji", i to u zadnjem desetljeću 18. stoljeća.

Prema najstarijem popisu za crkvenu općinu i parohiju iz 1785. od osam navedenih pravoslavnih obitelji četiri su nesumnjivo bile podrijetlom iz Grčke: Mallin, Stova, Dimou, Hadzivoinou.[8] Od 1790. u spisima gradskoga magistrata kontinuirano i često nalazimo i grčke trgovce (uglavnom su svi bili pod gradečkom jurisdikcijom): Nauma i Theodora Demetera, Ioannisa Stovu (Štovu), Ioannisa Konstantina Mallina, Georgisa (Georgija) Dimou i Theodora Anastasa. Godine 1795. pravoslavna crkvena općina kupuje crkvu Sv. Margarete. Od osamnaest građana koji su tu kupnju financijski omogućili polovica je bila iz Grčke s već priznatim statusom građana.[9]

Iz nama dostupne literature i izvora vidi se, pogotovu prema spisima parohije, da se sve do 1821. pravoslavni građani nisu razlikovali prema nacionalnoj pripadnosti.[10] Međutim kako je te godine broj Grka i Cincara gotovo istovjetan broju Srba (omjer koji dakako u kasnijim popisima opada na štetu prvih), vidljivo je da je u razdoblju koje razmatramo pola članova pravoslavne općine bilo grčkoga podrijetla, što se odražavalo i u njihovu preuzimanju visokih crkvenih dužnosti. U uskom okviru ovoga priloga pokušat ćemo u glavnim crtama prikazati udio grčkih trgovaca – Grka u oživljavanju gospodarskih prilika u Zagrebu i u formiranju građanske klase ili tzv. "honoratskog sloja".[11] Kao što je poznato, osnovno obilježje gospodarskih prilika u Hrvatskoj, zbog

[6] Ιωάννης Παπαδριανός, Οι 'Ελληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος – 19ος αι). ΙΜΧΑ 210, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 48.

[7] Stoianovich, 311.

[8] Vitković, 8.

[9] ibidem, 27

[10] Prema: Spisanije naroda u općini i parohiji zagrebačkoj (Vitković 119).

[11] "Honoratski sloj" prema Nikša Stančić: Hrvatski narodni preporod 1790 – 1848, 5 – 7.

slabo razvijenog unutarnjeg tržišta i nerazvijene obrtničke privrede, daje sve do sredine prošloga stoljeća posrednička trgovačka djelatnost. Kao prvu ranu skupinu aktivnog poduzetničkoga građanstva još u okvirima kasnofeudalnih društvenih odnosa susrećemo trgovačku buržoaziju, koja uz (kasnije mladu preporodnu inteligenciju pučkoga podrijetla), postaje jedan od glavnih čimbenika razvoja hrvatskoga građanskog sloja.[12] Ponajprije je riječ o krupnoj trgovačkoj buržoaziji koja, u vrijeme intenziviranja trgovačkog prometa uz Savu i Kupu (dakle kada se uz podunavsku magistralu u čitav trgovački promet uključuje i posavska) djeluje uspješno i u tranzitnoj trgovini.[13]

U živome trgovačkom okruženju Karlovca, Siska i Varaždina, nemalo su se uz domaće trgovce istaknuli i grčki trgovci u uključivanju Gradeca u trgovačke prometne tokove. Uz sitnu, tzv. dućansku trgovinu za usko lokalno tržište koje je opskrbljivalo građane i plemiće grada – a koje su grčki trgovci modernizirali potiskivanjem trgovina mješovitom robom i stavljanjem težišta na specijalizaciju – Grci pridonose i kao veletrgovci oživljavanju zagrebačkoga gospodarskog života. Na osnovi pomno vođene trgovačke korespondencije, i to na njemačkom, grčkom i hrvatskom jeziku, računa, podataka o prihodima i rashodima, dugovanjima Demeterova poduzetništva, pohranjene u Historijskom arhivu Hrvatske, možemo zaključiti kako se iz Duge ulice (gdje su Demeterovi prebivali i imali svoje trgovine) uspjela ostvariti razgranata djelatnost s trgovačkim punktovima Monarhije: s Trstom, Bečom, Budimom, Temišvarom, Zemunom, Ptujem, Ljubljanom, Mariborom i Grazom.[14] Demeterovi su trgovali i proizvodima kojima su opskrbljivali i zagrebačko tržište, i to ponajprije žitom, prosom, ječmom, voskom, kao i već poznatim levantinskim proizvodima pamukom i vunom. Pogotovu je trgovina žitom bila unosna, kao što je poznato, kada se grčkim ustankom protiv Turaka i rusko-turskim ratom zatvorio put ruskome žitu i kada je hrvatsko i mađarsko doživjelo konjunkturu, omogućivši time mnogim veletrgovcima stjecanje kapitala. Vrlo je zanimljivo istaknuti, a na osnovi brojnih spisa vezanih uz npr. Nauma Demetera i pohranjenih u Historijskom arhivu Zagreba, kako je taj grčki trgovac većinu poslova ostvarivao preko tzv. "compagnia" (u godišnjim indeksima "Actorum Publico-Politicorum..." Naum Demeter najčešće je spomenuto ime od sviju trgovaca; opetovano je nekoga tužio, utjerivao dugove, a i bivao tužen.[15] Iz molbe gradskoj upravi iz 1814. potvrdu kredibiliteta za svoje udruženje traže Naum Demeter, Theodor Demeter, Theodor Anastas i Nikola Janković, naglašavajući kako već niz godina uspješno djeluju kao tzv. "kompanija".[16]

Kao nastavak prvih udruživanja u okviru vlastite obitelji, grčki su trgovci i u drugim gradovima dijaspore imali izraženu svijest o potrebi udruživanja i trgovine bez posred-

[12] Karaman, Privreda i društvo, 11

[13] ibidem 12.

[14] HAH Obiteljska-Demeter 1803 – 1848. Iz trgovačke se korespondencije Demeterovih također može zaključiti kako su bili aktivni u trgovačkom povezivanju sjeverozapadne Hrvatske s Podunavljem i Slavonijom riječkim trgovačkim putem Savom i Kupom.

[15] Prema: Actorum Publico-Politicorum uti et Commercialium, ec Oeconomicorum Magistratus Liberae Regiaeque Civitatis Zagrabiensis (Historijski arhiv Zagreba) od 1790. do 1820. Naumu je Demeteru godišnje posvećeno pet do šest spisa u prosjeku.

[16] ibidem od 12. 8. 1814. Nr. 2018.

nika i "compagnie" su bile njihov ustaljeni način poslovanja. Ortaci su se ponajprije tražili među trgovcima iz istoga rodnoga kraja, a česta su bila i bogaćenja pomoću međusobnih vjenčanja. U vrijeme nestabilnog tržišta na takav se način jačao i osiguravao kapital, a dakako i sami trgovci. I nije sasvim slučajno da je među pokretačima Trgovačkog gremija i Trgovačke obrtničke komore u Zagrebu bio podrijetlom iz Grčke Anastas Popović – kasniji osnivač i Prve hrvatske štedionice i autor raznih spisa o zaštiti trgovačkog staleža.[17]

Ioannis Mallin svoje uspješno poslovanje mogao je zahvaliti obiteljskim vezama s Demeterovima, kao i suradnji s istoimenom "compagniom" u Grazu, koja je trgovala vunom i pamukom iz Egejske Makedonije, i to vrlo uspješno ponajprije zbog aktiviranja tekstilne industrije u Austriji i Njemačkoj.[18]

Uz tu je granu vezana i veća potražnja za sapunom. Sapunar Ioannis Stovas (Stova) uz trgovinu voskom obogatio se i zahvaljujući trgovini sapunom (grčko je ulje također bilo na cijeni zbog povećane proizvodnje sapuna).[19]

I ostali su grčki trgovci pokazali zavidno poznavanje zakona tržišta i trgovine i snalaženje u njegovim neprekidnim promjenama. Geslo grčkih trgovaca u to vrijeme nije bio veliki dobitak u svakoj razmjeni, već je glavni pokretač njihova poduzetništva bilo postizanje velikih dobitaka u stalnome optjecaju, u kontinuiranoj lančanoj razmjeni i kombinaciji raznih poslova. Za razliku od domaćih i ostalih stranih trgovaca uspješnost poslovanja Grka zasnivala se ne samo na boljoj informiranosti o stanju na tržištu, već, kao što se iz spomenutoga može zaključiti, i na kontaktima s grčkim trgovačkim enklavama ostalih gradova.

Na osnovi postojeće literature i izvora ne možemo točno odrediti visinu trgovačkog prometa Grka u sveukupnoj gradečkoj trgovini, ali prema reakcijama domaćih trgovaca i njihovu neprekidnome protivljenju i žalbama kako im grčki trgovci ugrožavaju egzistenciju, kao i prema mnogobrojnim kupoprodajnim ugovorima, popisima trgovaca prema kojima je većina trgovaca prve kategorije te na osnovi raznih testamenata i ostavinskih dražbi, možemo zaključiti da su grčki trgovci u Zagrebu, ponajprije oni naseljeni u Dugoj ulici uspjeli steći znatan imetak. No unatoč otporu i same gradske uprave prema grčkim trgovcima (npr. više se puta od grčkih trgovaca traže dokazi o dobru ponašanju, o neporočnosti, potvrde o kredibilitetu i sl.), ipak su ih sve u svemu tolerirali dakako i zbog akumulacije kapitala koji su oni dovodili u Zagreb. Indikativno je, međutim, da su ti isti trgovci kasnije postali najžešći protivnici daljnjem dolasku stranih trgovaca. Tendenciju ulaganja kapitala u nekretnine koja se u Europi počinje

[17] Usp. i Šercer, Stari zagrebački obrti, 40, 101, 102. A. Popović je autor i trgovačkih propisa Reglement für die Ausübung der Schiedsrichteramtes durch die Handels- und Gewerbekammer für Kroatien, Zagreb 1853; o A. Popoviću i u Znameniti i zaslužni Hrvati, Zagreb 1925.

[18] Cincare ili Vlahe ne samo što je teško u istraživanom vremenu nacionalno odrediti, već je njihova "prilagodljivost" izražavana i u mijenjanju prezimena prema grani kojom su se bavili ili robom kojom su trgovali. Tako se prezime Mallin, koje se često susreće na području Monarhije, vjerojatnije povezano s trgovinom vune i istoimenih "compagnia", nego s prezimenom Malinis koje sam našla u Kodeksu Mitropolije Sisanija i Sjatiste 17 – 18. stoljeća (Δικαϊκά Μεταβυζαντινά Μνημεία 1, 1974, σ. 171 – 30.5.1690: Νίκος Μαλίνης)

[19] Actorum Publico-Politicorum 16.2.1799 Nr. 134: potvrda kredibiliteta iz koje je vidljivo znatno imovinsko stanje koje je stekao trgovinom sapuna i "tvornicom" (radionicom) voska.

javljati početkom 19. stoljeća, vidimo i kod grčkih trgovaca u Zagrebu. Iz kupoprodajnih ugovora, ali i već letimičnim pogledom na "Stare numeracije kuća u Zagrebu" (Zagreb 1959, 1960) Lelje Dobronić, možemo odmah uočiti kako su čitavi nizovi kuća u Dugoj ulici pripadali Grcima i ostalim tzv. grčkim trgovcima.

"Čitavo se merkantilno gibanje", kako spominje Mijo Krešić u svojoj "Autobiografiji" zbivalo u Dugoj ulici,[20] koja se doimala poput dijela Griechenviertela u Beču, "Borga dei Greci" u Livornu ili "Campa dei Greci" u Veneciji. Daljnjim obogaćivanjem i širenjem tržišta, a dakako i grada, grčki trgovci, npr. Demeter i Mallin (kasnije im se pridružuje i Gavella) kupuju kuće i trgovine na Trgu bana Jelačića i u Ilici. Iz kupoprodajnih se ugovora također može zaključiti kako su grčki trgovci svoj kapital ulagali i u kupnju vrtova, zemljišta, vinograda i staja.

Ulaganje kapitala nije bilo samo navedenog karaktera. Iz korespondencije npr. Ljudevita Gaja može se zaključiti kako je uz Ambroza Vranjicana i Naum Mallin bio voljan pružiti financijsku potporu Gajevoj zamisli da se putem dionica ili na drugi način prikupe novčana sredstva za kupnju kazališta i kasnije za "Narodni dom" u Zagrebu.[21] Jedno je vrijeme, a u sklopu pravoslavne crkvene općine djelovala i grčka škola s učiteljem Ioannisom Pelopidasom koju je pohađao i Dimitrije Demeter, a koju su dakako financirali trgovci Grci. Na osnovi Demeterovih prvih radova na novogrčkome (drama "Virginija" i lirske pjesme) a koji se sasma uklapaju u tadanja strujanja novogrčke književnosti i u jezičnu situaciju novogrčkoga tog vremena, te prema navodima Demeterova biografa Mažuranića o biblioteci u domu Demeterovih s najnovijim izdanjima grčke književnosti, o pretplati na grčke novine i općenito o kultu helenstva u toj obitelji, možemo zaključiti kako je sve do tridesetih godina prošloga stoljeća u Grka u Zagrebu živjela svijest o "staroj domovini".[22] Međutim, to sjećanje na korijene nije ih spriječilo da se uz osnovno bavljenje trgovinom uklope u društveni i kulturni život Zagreba i Hrvatske, koju su prihvatili kao drugu domovinu.

---

[20] Mijo Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898, 11 – 12.

[21] Karaman, Privreda i društvo, 28. Usp. i J. Horvath-J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, Zagreb 1956, 486 – 487.

[22] O kulturnoj djelatnosti Grka u Zagrebu i književnome radu Dimitrije Demetera na novogrčkome vidi i: Vesna Cvjetković Kurelec, "Virginija" Dimitrije Demetera kao jezičnopovijesni dokument, Rad 452/24, HAZU, Zagreb, 1991, 303 – 409.

Zusammenfassung

DIE GRIECHEN AUF DEM GRADEC – ENDE DES 18. UND ANFANGS DES 19. JAHRHUNDERTS

Vesna Cvjetković Kurelec

Dieser Beitrag gibt einen Überblick von der Tätigkeit der Griechen bzw. der "griechischen Kaufleute" im Gradec-Zagreb an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Die Bedeutung der "merquatores Graeci" und ihre Wirksamkeit in der Habsburger Monarchie ist bis jetzt in mehreren Artikeln und Monographien wissenschaftlich bearbeitet worden. Die Präsenz der Griechen in Kroatien ist aber nur in den Werken erwähnt, die sich mit den Ansiedlungen der Griechen in Dalmatien und Istrien (im Rahmen der Republik Venedig) beschäftigen. Dieser Beitrag hingegen kann als erster angesehen werden der sich ausführlicher mit der Aktivität der Griechen im nördlichen Kroatien und zwar in der kroatischen Hauptstadt auseinandersetzt. Anhand der bestehenden Literatur über die Wirtschaftssituation in Kroatien und der Archivquellen können wir feststellen, daß die griechischen Kaufleute sehr viel dazubeigetragen haben, daß Zagreb bzw. Gradec durch die neue Handelsroute über die Flüsse Sava und Kupa und durch den Handel mit der Levantinischen Ost-Ware zu einem Markt-und Wirtschaftszentrum wird. Genauso wie in den anderen Zentren der griechischen Diaspora der Monarchie (Wien, Buda, Triest, u.a.) schlossen sich auch in Gradec die Griechen in den s.g. "compagnia" zusammen. Auf diese Weise nahmen sie mit vielen Städten der Monarchie intensive Handelsbeziehungen auf. Ihr Kapital investierten sie auch in kulturelle Institutionen und haben unterstützten sie z.B. den Bau der orthodoxen Kirche in Zagreb wie auch die Gründung der griechischen Schule usw. Es ist nicht zufällig, daß einer der größten kroatischen Dichter des 19. Jahrhunderts griechischer Abstammung war: Dimitrije Demeter hat seine ersten Werke in griechischer Sprache geschrieben. In diesem Artikel wird auch erläutert, wie sehr die griechischen Kaufleute zur Formierung des bürgerlichen Standes und der bürgerlichen Gesellschaft in Zagreb-Gradec beigetragen haben.

CARSKI PATENT FRANJE JOSIPA I. IZ 1850. GODINE – – KRAJ FEUDALNE UPRAVE GRADA ZAGREBA

Agneza Szabo

Prije nego što izložim značenje i sadržaj Carskog patenta Franje Josipa I. iz godine 1850, a time i njegove bitne elemente koji označuju kraj feudalne uprave u gradu Zagrebu, držim potrebnim izložiti i najvažnije pokazatelje koji se tiču ranije feudalne uprave. Zato je u prvome dijelu ovoga rada težište izlaganja na uređenju uprave grada Zagreba do 1850. godine, a u drugom o najvažnijim upravnim promjenama koje su uslijedile pošto je proglašen spomenuti Carski patent.

I.
Pregled uređenja uprave u gradu Zagrebu do 1850. godine

Kao što je već i dosadašnja historiografija utvrdila, sve do potkraj 1850. godine ne postoji jedinstveni teritorijalno-administrativni grad Zagreb. Naime od sredine 13. stoljeća na užem području današnjeg Zagreba razvijaju se dvije zasebne i različito uređene teritorijalno-administrativne cjeline: slobodni kraljevski grad na brdu Gradecu (libera regia civitatis Montis Graecensis) i biskupska oblast, koja se sastojala od tri općine: Laška (Vlaška) ulica, Kaptol i Nova Ves.[1]

U skladu s postojećim feudalnim uređenjem razlike između spomenutih dviju upravnih cjelina su ove: Stanovnici spomenute biskupske oblasti su podanici zagrebačkog biskupa, odnosno zagrebačkog Kaptola, i dužni su im u znak priznanja feudalnoga gospodstva davati tlaku i određene i naturalne daće. Među spomenutim feudalnim obvezama i dužnostima najpoznatije su davanje crkvene desetine, i to u naturi, a zatim tlaka. Prema strogo određenim propisima tlaka se davala više dana u godini, a temeljila se na obrađivanju kaptolskih i biskupskih imanja (polja, vinogradi, šume, zatim popravak mostova, utvrda, cesta itd.).[2] Prema postojećim zakonskim propisima na čelu svake od spomenutih općina stoji sudac, dva prisežnika (podsuca), dva starješine (vijećnika), fiskuš (pučnik ili branitelj) te bilježnik. Riječ je o općinskom magistratu koji se birao svake godine. Uz izvršivanje lokalne upravne i sudske vlasti, koje sve do sredine 19.

---

[1] O tome govore brojni autori, povjesničari grada Zagreba. Na ove činjenice upozorio je također I.K. Tkalčić, Povjestni spomenici grada Zagreba, sv. I, Zagreb 1989, V – X.

Isti, sv. II, Zagreb 1894, XCIX – CVII. Od novijih autora ističem I. Kampuš – I. Karaman, Tisućljetni Zagreb, Zagreb 1976. (Knjiga je doživjela brojna izdanja.)

[2] O tome usp. M. Vežić, Urbar hrvatsko-slavonski. Zakoni ugarskih saborah g. 1832 – 6. i 1840, čl. IX: 1836, Zagreb 1882, 313 – 319.

stoljeća nisu odijeljene jedna od druge, ovi su organi bili također dužni oglašavati i prenositi obavijesti mjesnog vlastelina i političkih vlasti. To jest, općinski je sudac zajedno s prisežnicima objavljivao ubiranje državnih i županijskih poreza, ubirao ih i predavao u županijsku blagajnu, proglašavao vlastelinsku i javnu tlaku, brinuo se za održavanje javnog reda i mira, popisivao ostavine umrlih, predlagao štićenike za siročad, proglašavao uredbe o uređenju pučkih škola itd.[3]

Slobodni i kraljevski grad na brdu Gradecu (ili kraće samo Gradec, odnosno zagrebački Gradec) razvija se od samog svog početka kao slobodan kraljevski grad. Temeljem dobivenih kraljevskih "prava i sloboda", koje je građanima uz određene trajne obveze prema kralju i njegovim nasljednicima garantirala poznata Zlatna bula Bele IV. iz godine 1242, a zatim i drugi kasniji vrlo brojni privilegiji i potvrde krune,[4] Gradec je uživao sve do sredine 19. stoljeća sva ona "prava i slobode" koje su pripadale i ostalim slobodnim kraljevskim gradovima ne samo u Hrvatskoj nego i u Ugarskoj. To jest, zagrebački je Gradec uživao potpuni imunitet uz pravo samouprave i sudovanja, a jednako tako i druga manja regalna, tj. kraljevska prava. To znači, zagrebački je Gradec zajedno sa svojim građanima bio izuzet ispod županijske upravne i sudbene vlasti. Tu je naime dužnost i pravo vršio na području zagrebačkoga Gradeca sve do 1850. godine slobodno izabrani gradski magistrat na čelu sa gradskim sucem. Njihova se nadležnost odnosila na sve političke i sudbene te građanske i kaznenopravne poslove, dakako samo na vlastite građane i neplemiće u gradu.[5] Temeljem spomenutih regalnih ili kraljevskih prava, a koja su također usko povezana s dobivanjem privilegija (povelja) i u kojima se ona potanko nabrajaju, zagrebački je Gradec, odnosno njegovi građani, uživao pravo trgovine i obrta, oprost od jednog dijela državnog poreza (tridesetnica itd.). Nadalje, zagrebački je Gradec kao javna kraljevska ustanova, jednako kao i njegov susjedni crkveni vlastelin, uživao pravo držanja tjednih trgova i godišnjih sajmova, zatim pravo ubiranja tržnih pristojbi (pijacovina i sl.), pravo ubiranja prometnih pristojbi na gradskom teritoriju (primjerice mostarina, skelarina, obalarina), pravo ubiranja školarine, a također pravo ubiranja kmetskih podavanja.[6] Obično se zaboravlja da su i kraljevski slobodni gradovi, pa tako i zagrebački Gradec imali kmetove, jednako kao i ostali vlastelini i drugi feudalci, i to sve do 1848. godine. Položaj gradskih kmetova nije bio ništa povoljniji od onih na vlastelinstvima, jer su i za njih vrijedile iste obveze, među kojima je posebno nezadovoljstvo izazivala tlaka. Naime, i gradski su kmetovi bili dužni više dana u godini besplatno (a to znači uime poreza) obrađivati gradska polja, šume i vinograde, utvrđivati gradska vrata i zidine, popravljati javne gradske putove, mostove

---

[3] Isto.

[4] Riječ je o novim, ustvari potvrđenim i proširenim povlasticama, koje su na uporne molbe gradskog poglavarstva potvrdili zagrebačkom Gradecu najprije sam kralj Bela IV, a nakon njega Karlo I. Anžuvinac te Žigmund Luksemburški. Tijekom 16. i 17. stoljeća jednako su postupali i Habsburgovci. Usp. o tome I. K. Tkalčić, n. dj. I. Zagreb 1989, LXII – LXVII; Vj. K l a i ć, Zagreb, Zagreb 1913, 22 – 23. Sa svim podacima u odnosu na sadržaj Zlatne bule Bele IV. zagrebačkom Gradecu 1242. godine, služim se prijevodom iz knjige N. K l a i ć, Izvori za hrvatsku povijest, Zagreb 1972, 140 – 142.

[5] M. S m r e k a r, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji I. Zagreb 1899. Gradske obćine. Povjestni uvod, 452 – 453; B. Š u l e k, Hrvatski ustav ili konstitucija god. 1882, Zagreb 1883, 96 – 97; 142 – 143.

[6] Šulek, n. dj., 96 – 97; 142 – 143.

itd.). Štoviše, nisu mogli stanovati u gradu, nego u podgrađu izvan gradskih zidina, najčešće u gradskim selima. Dakako, u skladu s postojećim društvenim uređenjem, nisu sudjelovali u biranju gradske uprave. Također nisu mogli uživati već spomenuta kraljevska prava i povlastice.[7]

Od ostalih "prava i sloboda" koje tijekom kasnijih stoljeća dobivaju kraljevski slobodni gradovi, posebno se ističe još pravo i dužnost da i gradovi, jednako kao i ostala crkvena vlastelinstva i ustanove šalju svoje nuncije (delegate) kako na sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, dakle u Zagreb, tako i na zajednički sabor (Požun, odn. Bratislava, i Budim).[8] Također ističem da je zbog međusobnih borbi, a koje su proizlazile iz brojnih unutarnjih nezakonitosti gradskih uprava, i na zagrebačkom Gradecu pravo samouprave i sudovanja tijekom 17. i 18. stoljeća znatno preuređeno i stegnuto.[9] Nova su rješenja uređena ipak tako da je gradsko poglavarstvo vlasno i dalje, to jest sve do sredine 19. stoljeća donositi samostalne autonomne gradske propise i odredbe.[10] I upravo ovo pravo, da grad sam, odnosno njegov zakonito izabrani magistrat na čelu sa gradskim sucem donosi samostalne gradske propise i odredbe, smatralo se oduvijek najodličnijim pravom kraljevskih slobodnih gradova. Dakako, doneseni gradski propisi i odredbe, koji se nazivaju i statutima, nisu smjeli biti u suprotnosti s općim zakonima i kraljevskim običajima.

Temeljem spomenutih kraljevskih "prava i sloboda", koje omogućuju intenzivirani razvoj trgovine i obrta na zagrebačkom Gradecu, a još više u njegovih građana, slobodni i kraljevski grad na brdu Gradecu dobiva u javnom društvenom i političkom životu mnogo više na značenju nego susjedne općine biskupske jurisdikcije. Naime, zagrebački Gradec vrlo brzo postaje ne samo političko, nego kulturno, prosvjetno i znanstveno središte Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Od početka 16. stoljeća u Gradecu redovito zasjedaju hrvatski sabori, u njemu stoluju hrvatski banovi, otvaraju se novi samostani i škole, a od početka 17. stoljeća utemeljuju prve znanstvene i kulturne institucije.[11] Štoviše, u skladu s ovim činjenicama, Gradec se već od sredine 16. stoljeća službeno smatra i glavnim gradom Trojedne kraljevine. Naime, Hrvatski sabor u svom pismu od 7. ožujka 1557. godine preporučuje kralju Ferdinandu I. neka "bi se udostojao pobrinuti za svoju kraljevsku varoš na brdu Gradecu, koja je glavni grad ovih kraljevina". Mislio je pritom na financijsku pomoć u pogledu temeljitog pojačanja gradskih zidina i kula zbog prijeteće turske opasnosti. Uz ovo valja također naglasiti da je Hrvatski sabor upravo spomenuti zahtjev na kralja Ferdinanda temeljio na činjenici da su hrvatski staleži na saboru u Cetingradu 1. siječnja 1527. "sasvim slobodno i bez ičijega utjecaja" izabrali istoga Ferdinanda za hrvatskoga kralja, i to nakon njegove ranije izjave, što znači službeno prihvaćene obveze "da će uzdržavati na obranu Hrvat-

[7] Smrekar, n. dj., 452 – 453; B. Šulek, n. dj., 142 – 143. I. Beuc, Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527 – 1945), Zagreb, 1969, 90 – 92.

[8] Vj. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609. i reforma njegova god. 1618, Zagreb 1912, II, 7. Usp. također izvore cit. u bilj. 5.

[9] Smrekar, n. dj., 452; Vj. Klaić, n. dj., 6 – 7.

[10] Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732, Zagreb 1952, 5.

[11] Vj. Klaić, Zagreb, Zagreb 1913, 35 – 39 Usp. također i M. Vanino, Isusovci i hrvatski narod I, Zagreb, 1969.

ske *1000* konjanika i 200 pješaka od kojih će 800 konjanika biti raspoređeno među prisutnu gospodu, te da će za obranu Hrvatske uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj, i potvrditi sva stara prava i privilegije kraljevstva hrvatskoga".[12] Osim toga, od početka 17. stoljeća počinje se postepeno ime i pojam Zagreba prenositi i na Gradec, pa stoga nalazimo u službenoj upotrebi sve češći termin "slobodni i kraljevski grad Zagreb", a koji je sredinom 19. stoljeća i potpuno prevladao.[13]

Društvene i političke promjene uoči proglašenja Carskog patenta Franje Josipa I. iz 1850. godine

Tijekom 1848. godine uslijedili su i u zemljama Habsburške Monarhije duboki preobražaji društvenih i gospodarskih odnosa: ukidanje već davno preživjelog feudalnog sistema. Hrvatski sabor legalizirao je taj proces već u lipnju 1848. godine, izjavivši kako prestanak "sve urbarske dosadašnje službe i daće (...) zauviek" tako i "nezavisnost pojedinih podanika kano i čitavih obćina od dosadašnje oblasti vlastelinske".[14] Za čitavu Monarhiju legalizirao je taj proces Carski patent od 4. ožujka 1849. koji je vrijedio za sve krunovine Monarhije, osim za Vojnu granicu, pa tako i za Hrvatsko-slavonsku vojnu granicu (vojnu Hrvatsku i Slavoniju). Riječ je o oktroiranom državnom Ustavu, koji je izazvao veliko nezadovoljstvo i u hrvatskoj javnosti, ali ga je Bansko vijeće, i to na zahtjev bana Josipa Jelačića ipak moralo objaviti za Hrvatsku i Slavoniju 6. rujna iste godine. Ovaj Ustav, kojega se bitno negativna strana pokazuje najprije u činjenici što je donesen bez sudjelovanja sabora, a zatim i u njegovoj osnovnoj nakani, izgraditi "nerazdiejivu i nerazriešivu ustavnu austrijsku nasliednu monarkiu", ozakonio je s druge strane i takve reforme koje doista znače odlučan prekid s dotadašnjim feudalnim uređenjem uopće. Prije svega, oktroirani je Ustav ozakonio ne samo već započeto ukidanje "svake podložničke ili podčinjenosti sveze (...) za uviek", nego je dosljedno tome odmah zagarantirao i "jednakost (...) svih austrianskih državnih građana pred zakonom".[15] U skladu s tim reformama taj je Ustav najavio i reformu uprave, a koje je bit rastavljanje pravosuđa od uprave, i to tako da se jedna institucija učini neovisnom o drugoj. Dakako, praktično provođenje ovih reformi zahtijevalo je i što skorije preuređenje osnovnih stanica države – to jest općina. Stoga su i njima odmah zagarantirana neka temeljna prava kao što su: "a) izbor zastupnikah, b) primanje novih članovah u obćinu, c) samostalno upravljanje njezinih poslovah, d) objavljivanje računah, e) javnost viećanja njezinih zastupnikah".[16] No, što se tiče pobližeg uređenja nabrojenih temeljnih prava i uređenja "kotarskih i okružnih obćinah" oktroirani Ustav upućuje na posebni zakon o općinama, koji se dakako imao u tu svrhu objaviti.[17] Prema načelima oktroiranog Ustava zakonodavna vlast u Monarhiji pripadala je s obzirom na državne poslove caru u

---

[12] F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, 269 – 270.

[13] Klaić, n. dj., 91.

[14] Carski patent od 4. ožujka 1849. Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1850, kom. I, br. 1.

[15] Isto, čl. 26, 27.

[16] Isto, čl. 33, 34, 102.

[17] Isto, čl. 34.

Slika 1. Ban Josip Jelačić

zajednici s državnim saborom, a s obzirom na zemaljske poslove također njemu, ali u zajednici sa zemaljskim saborom. Samo iznimno, i to samo onda ako nije koji od nadležnih zemaljskih sabor skupljen, a radi se o "naglih u zakonu nepredviđenih naredabah", car je bio vlastan "pod odgovornošću" nadležnog ministarstva "učiniti potrebite naredbe" – no ipak takve koje će imati snagu "privremenog zakona" sve dotle dok se o njima ne raspravi na nadležnom zemaljskom saboru.[18] Moglo se stoga očekivati da će vladar, dakle car, prije svega poraditi na sazivanju, odnosno uređenju zemaljskih sabora. Međutim, on je odmah stavio isključivi akcent na izdavanje brojnih privremenih zakona – dakle patenata. Istina, svi su ti zakoni ubrzavali već započeti proces ukidanja feudalizma te stvaranje modernije uprave kao sredstva za to. Ali je s druge strane upravo ovakva praksa – objavljivanje brojnih privremenih zakona otvarala širom vrata apsolutizmu, koji je prema tome započeo i prije ukidanja oktroiranog Ustava 1851. godine.

Radi što skorijeg reguliranja oktroiranim Ustavom zagarantiranog procesa preuređenja dotada na načelima feudalizma uređenih općina i gradova objavljen je već 17. ožujka 1849. godine novi Carski patent kojim je stupio na snagu Privremeni općinski zakon ("Provisorisches Gemeinde Gesetz").[19] Njime su, u skladu s načelima oktroja, potanko regulirana sva pitanja koja se tiču novog uređenja mjesnih kotarskih i okružnih općina, dok je "glavnim i značajnijim gradovima" ostavljena mogućnost da u skladu s tim zakonom izrade vlastite statute.

Međutim, kako se spomenuti "Gemeindegesetz" nije odnosio na Hrvatsku i Slavoniju, morali su za uređenje općina i gradova na njezinu području biti doneseni posebni zakonski propisi.

U skladu s posebnim državnopravnim položajem Hrvatske i Slavonije unutar Habsburške Monarhije, a prema kojemu se "kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji" imaju "sačuvat njihove vlastite uredbe u potpunoj nezavisnosti od kraljevine ugarske", kralj je najprije Carskom odlukom od 7. travnja 1850. konačno sankcionirao zaključke Hrvatskog sabora još iz lipnja 1848. godine,[20] no ipak tako da ih je prilagodio oktroiranom Ustavu. Da bi se što prije postiglo "uređeno pravno stanje i uredno obavljanje javnih poslovah", kralj je istim dokumentom taj zadatak urednog reguliranja pravnog stanja povjerio Ministarstvu unutarnjih poslova u Beču. Ovlastio ga je da u tu svrhu donose "privremene organičke uredbe i reforme". Ovo je Ministarstvo već 12. lipnja 1850. godine objavilo "Naredbu o ustrojstvu političkih upravnih vlasti u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji".[21] Tom je Naredbom Hrvatska doista dobila novu političku upravu s banom na čelu Banske vlade, koja je dakako bila ovisna o centralnoj vladi u Beču.

Paralelno s provedbom propisa spomenute "Naredbe" kojih je primjena bila povjerena posebnoj "ustrojnoj komisii" pod predsjedanjem bana, ali i pod direktnim nadzorom Ministarstva unutarnjih poslova u Beču, uslijedile su i druge važne reforme. Bile su to "Ustanove u pogledu privremene uredbe sudovah za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju"

---

[18] Isto, čl. 87.

[19] Allgemeines Reichs-gesetz-und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849; Nr. 170.

[20] Carska odluka od 7. travnja 1850. izdana uslied previšnjem riešenju podnešenih zaključakah hervatsko-slavonskoga sabora 1848, Zemaljsko-zakonski i vladni list za Hrvatsku i Slavoniju od god. 1850, kom. I, br. 3.

[21] Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od god. 1850, kom. I, br. 4.

i "Raspis ministarstva pravosuđa od 16. srpnja 1850. godine".[22] Neposredni rezultati ovih zakonskih propisa, kojima su uređeni novi sudbeni kotari na području Hrvatske i Slavonije, kao i uređenje sudova u njima, bili su modernizacija uprave i pravosuđa, dakle "međusobno osamostaljenje ovih institucija". To dakako znači važan korak naprijed s obzirom na upravo započeti proces raskidanja s dotadašnjom feudalnom prošlošću. Stoga se jedna od najaktualnijih potreba što su je već provedene reforme i na području Hrvatske i Slavonije gotovo nužno zahtijevale odnosila na "uređenje" još uvijek na načelima feudalizma uređenih općina i gradova.

S obzirom na glavni grad Zagreb, pribavila je gore spomenuta "ustrojna komisia" od bečkog Ministarstva unutarnjih poslova suglasnost na temelju koje su sredinom mjeseca srpnja 1850. godine pozvani u Beč privremeni gradski sudac Janko Kamauf, gradski pučnik Tomislav Cuculić i županijski podbilježnik Augustin Dutković da sudjeluju u izradi novoga gradskog zakona. Već u jesen iste godine rezultat toga je bio proglašavanje Carskog patenta Franje Josipa I. od 7. rujna 1850. godine, kojim se odobrava i u "kriepost stavlja privremeni obćinski red za kraljevski grad Zagreb".[23] Patent je, zapravo, na sada već vrlo akutne zagrebačke gradske potrebe samo primijenio principe što ih je već oktroirani Ustav zagarantirao budućoj općini. Drugim riječima, patentom je – dotada tipično feudalno uređeni – grad Zagreb konačno uključen u proces uklanjanja toga već davno preživjelog sistema. Upravo zbog toga valja ga promatrati kao stvarnu prekretnicu s obzirom na daljnji društveni i gospodarski razvoj.

II.
Kraj feudalne uprave grada Zagreba

Prije nego što izložim sadržaj i značenje Carskog patenta od 7. rujna 1850.[24] s obzirom na modernizaciju gradske uprave, i to u odnosu na dotadašnje feudalno uređenje, istaknula bih njegov načelni stav. Naime, Carski je patent zakonski proklamirao teritorijalno i administrativno ujedinjenje Zagreba. Dotadašnjem kraljevskom i slobodnom gradu Zagrebu pridružio je obližnje jurisdikcije: "Obćina Zagreb sastoji se, iz dosadašnjeg sl. i kr. grada Zagreba i iz 4 obližnje obćine: Kaptola, Nove Vesi, Laške ulice i Horvatah."[25] Ovime je zakonski realiziran jedan novi, i to cjeloviti, teritorijalno-administrativni i urbani organizam. Neposredna posljedica proklamiranog ujedinjenja

[22] Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od god. 1850, kom. II, br. 5; kom. II, br. 6.

[23] Carski patent od 7. rujna 1850. kojim se odobrava i u kriepost stavlja privremeni obćinski red za kraljevski grad Zagreb, Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju od god. 1850, kom. VII, br. 45. (Vrijedno je spomenuti da je gotovo isti takav općinski red ili patent dobio i grad Osijek. Za uređenje općinskih poslova u ostalim gradovima i trgovištima izdao je ban Josip Jelačić sredinom kolovoza 1851. posebne "Privremene naredbe".)

[24] Carski patent od 7. rujna 1850, čl. 1.

[25] Carski patent od 7. rujna 1850. u čl. 1, pogrešno naziva naselje Horvati kao teritorijalnu općinu. Horvati nisu nikada bili "teritorijalna javnopravna korporacija, nego skup imovinsko pravnih ovlaštenika s pravom zajedničkih uživanja određenih zemljišta", naprimjer pašnjaka, i kao takvi oduvijek su bili "sastavni dio teritorija 'slob. i kr. glavnog grada Zagreba'". Usp. Statut slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba o uređenju gradske uprave od 8. travnja 1896. Služb. izdanje općine grada Zagreba, Zagreb 1938, bilj. 2, 35 – 36.

bila je znatno povećan broj gradskog pučanstva. Prema neposrednom izvješću brojio je grad Zagreb bez pridruženih jurisdikcija 10.323 stanovnika i 931 kuću. Zajedno s pridruženim jurisdikcijama ujedinjeni grad Zagreb brojio je u 1.419 kuća 15.385 stanovnika. Prema tome broj pučanstva u ujedinjenom gradu povećao se za 5.062 osobe ili 49%, a broj kuća za 488 ili 52%.[26]

Proklamirano urbano-političko ujedinjenje zagrebačkog urbanog područja ipak ne bi toliko mnogo značilo da Carski patent nije ozakonio i druge, mnogo dublje reforme, a to su legalizacija razvoja novih društenih odnosa. Uz praktično ukidanje, ili bolje reći postepeno prevladavanje dotadašnjih feudalnih staleških razlika, pri čemu odsada odlučnu ulogu ima porezni cenzus, Carski je patent proveo temeljitu reorganizaciju dotadašnje gradske uprave, i to s obzirom na njezine funkcije, pa i odgovornosti. Također je ozakonio javnost organa gradske uprave i utjecaj građana na te poslove.

Premda spomenuta modernizacijska nastojanja, kojih je bit izgradnja novih društvenih odnosa, prožimaju cijeli Carski patent, ipak valja reći da je temeljnim pravima i dužnostima cjelokupnog stanovništva upravo ujedinjene, a time i novouređene gradske općine posvećeno cijelo prvo, pa i drugo poglavlje Carskog patenta (čl. 1 – 30; 31 – 64).[27]

Prije svega valja naglasiti da je Carski patent, u opširnu sadržaju svoga prvog poglavlja, priznao svim stanovnicima ujedinjene gradske općine sva ona općinska i građanska prava koja su i ranije uživali, uključujući i pravo boravka strancima ("tuđinima"). Zatim slijedi temeljit opis općih pravnih uvjeta za buduće stjecanja prava "obćinstva", građanstva ili prava privremenog boravka u općini. Važno je da su u skladu s tadanjim općim pravima i običajima u cijeloj Habsburškoj Monarhiji nosioci svih spomenutih prava muškarci, a djeca, i to samo muška, nasljednici. Žene stječu spomenuta prava udajom, tj. "ako valjano sklope ženidbu". Zadržavaju ih također i za vrijeme udovištva. Osim toga, odlučnu ulogu kod stjecanja prava građanstva ima uz "uživanje dobrog glasa" već spomenuti porezni cenzus, što u ovom slučaju znači uredno plaćanje poreza, i to najmanje pet forinti na godinu, te visoko plaćanje građanske takse (12 forinti).[28] Međutim porezni cenzus nije bio potreban kao jedan od uvjeta za stjecanje počasnoga građanskog prava. To je pravo gradsko poglavarstvo bilo vlasno podijeliti "odličnim muževom koji su za državu, za zemlju ili za grad zasluge stekli bez obzira na njihovo prebivalište (...). Oni postaju dionici svih građanskih prava, bez ikakovih dužnosti."[29]

U načelu su prava i dužnosti općinskih članova te građana izjednačena. Njihova je bit: sigurnost osobe i imovine, koristiti se općinskim dobrima i uslugama u skladu sa zakonom (mislilo se pritom na škole i druge javne ustanove). Zatim aktivno i pasivno pravo glasa uz uvjet uredno plaćenog minimalnog poreznog cenzusa koji je iznosio pet forinti na godinu te pravo uživanja općinske potpore u slučaju nesreće (primjerice požar, ili osiromašenje, osobito u slučaju smrti bračnog druga itd.). Gotovo sva nabrojena

[26] Narodne novine, 19. III. 1851, br. 65; 10. IV. 1851, br. 83.

[27] Radi lakšeg snalaženja na više mjesta citiram određene članke Carskog patenta odmah uz tekst.

[28] Obično se smatra da je jedna forinta bila jednaka jednoj veoma dobro plaćenoj dnevnici ubrzo nakon ukidanja feudalizma.

[29] Carski patent od 7. rujna 1850, čl. 19. U odnosu na prije spomenuti porezni cenzus usp. čl. 13.

Slika 2. Stara zagrebačka katedrala

prava uživale su i žene zajedno s mužem ili za vrijeme udovištva, osim aktivnog i pasivnog prava glasa. Smatralo se da se ona u načelu slaže s izbornom voljom svoga muža (čl. 25 – 28).

Strancima ili "tuđinima" Carski je patent također jamčio osobnu sigurnost i sigurnost imovine, kao i pravo korištenja javnim općinskim dobrima u skladu sa zakonom, ali su i oni bili isključeni od uživanja prava aktivnog i pasivnog prava glasa te socijalne zaštite. Štoviše, ukoliko ne bi uredno plaćali porez, poštovali prava i običaje zemaljske i gradske, ili ne bi posjedovali uredno produženo pravo boravka koje se davalo u pravilu na rok od četiri godine, "vremeniti boravak u obćini" mogao im se "uzkratiti".[30]

U drugom, zapravo središnjem poglavlju spomenutog Carskog patenta detaljno se reguliraju sva pitanja u pogledu uređenja nove gradske uprave, s osobitim akcentima na brojne uvjete u pogledu stjecanja aktivnog i pasivnog prava glasa kao i njihova mogućeg uskraćivanja, dužnost primiti izbor, način izbora gradskog načelnika, zatim trajanje mandata gradskog načelnika, članova općinskog vijeća, sastav i uređenje gradskog magistrata. Treći glavni dio govori o dužnostima gradskog poglavarstva, što znači općinskog vijeća, magistrata i gradskog načelnika (čl. 65 – 132).

Prema upravo spomenutim uredbama, gradsko poglavarstvo sastoji se također od dva tijela: magistrata i općinskog vijeća. No bitno je pritom da Carski patent sada ovako definira funkcije novih gradskih organa: "Uprava općinskih poslova izručuje se obćinskom vieću i gradskom načelniku s magistratom" (čl. 31). I zatim: "Magistrat je izvršujući organ obćine i stoji pod kontrolom obćinskog vieća. Njegov neposredni predstavnik je načelnik gradski" (čl. 105). Dakle ne više gradski sudac koji je stoljećima bio nosilac političke i sudbene vlasti. Štoviše, gradski je načelnik zajedno s magistratom bio dužan "zaključke obćinskog vieća na onaj način izvršiti, kako mu je ovo doznačilo" (čl. 108). Ako je mislio da odluke "obćinskoga vieća" mogu biti štetne za općinu ili njezino građanstvo, on je mogao obustaviti zaključke općinskog vijeća, no pod uvjetom da je odmah o tome obavijestio vrhovnog župana. Ovaj je bio dužan preko bana dostaviti problem na rješavanje hrvatskome saboru. Ako bi se, međutim, radilo o hitnim i neodgodivim stvarima, a sabor nije sakupljen, onda je vlada, a ne gradski načelnik, bila dužna donijeti privremenu odluku.

Carski je patent također proveo detaljno razgraničenje između poslova "obćinskog vieća" i magistrata. Tako u djelokrug općinskog vijeća spadaju brojni poslovi iz "naravnog" djelokruga, dakle oni koji se neposredno tiču gradske općine i provedivi su unutar njezina teritorija. Druga grupa poslova općinskog vijeća su "preneseni" poslovi, dakle oni koje od gradske općine može redovnim zakonskim putem zatražiti država (via delegationis).[31]

Na području "naravnog" djelokruga posebno se ističu poslovi "sistematiziranja, dakle postavljanja općinskih činovnika i drugog pomoćnog uredovnog osoblja. Pritom se tražilo poštovanje općih zakonskih propisa za postavljanje u državnu službu, a što je uključivalo za određene službe i raspisivanje javnog natječaja. Kao važna grupa poslova ističu se i poslovi oko uređenja gradskoga gospodarstva (čl. 69 – 71). Riječ je dakle o

[30] Isto, čl. 21, 28.

[31] Isto, čl. 65.

gradskim nekretninama. Najprije o javnim zgradama, a zatim o poljima, šumama i vinogradima te njihovu uređivanju. Važno je da na tim poslovima ne rade više, i to obavezno, gradski kmetovi, nego su u tu svrhu posebno unajmljeni i plaćeni nadničari.

Kao posebna grupa poslova ističu se još i poslovi oko izrade gradskih, i to godišnjih "računa i proračuna", kao i briga oko namirenja njihovih eventualnih nedostataka. Pritom se kao osobito važne dužnosti spominju nastojanja oko uređenja gradskih komunalija. Mislilo se pritom na popravak i uređenje javnih gradskih ulica, mostova i kanala, uključujući i brigu za njihovo čišćenje. Posebne obveze bile su i briga oko modernizacije javne rasvjete u gradu, izdaci za održavanje javnih zgrada (općinskih, školskih i sl.), zdravstvena i socijalna skrb i drugi najrazličitiji upravni poslovi (rješavanje molbi, podjeljivanje prava građanstva, nadzor nad djelovanjem gradskog magistrata, redovito održavanje sjednica, primanje stranaka itd.).[32]

Kao što sam spomenula, magistrat je izvršni organ općine i dužan je izvršavati zaključke općinskog vijeća. Uz već spomenute obveze to su uprava sa službenim osobljem, zborno savjetovanje na temelju poslovnog reda, uprava općinskih tekućih poslova, posebno imetka na temelju proračuna, te uprava mjesnog redarstva. U preneseni djelokrug spadali su poslovi proglašenja zakona, vojnički poslovi, ubiranje poreza te izdavanje domovnica.[33]

Spomenula sam da je Carski patent garantirao i javnost rada općinskih organa uprave. "Siednice obćinskog vieća drže se javno", iako "slušatelji ne imaju ništa govoriti." Ipak na prijedlog gradskog načelnika ili barem šestorice članova općinskog vijeća mogu se sjednice i "tajno držati" (čl. 101). Važna je i odredba temeljem koje se "o viećanjih siedničkih vodi zapisnik" koji se u "obćinskoj pismohrani čuva i obćinarom na njihovo zahtjevanje na ogled stavlja" (čl. 10). Štoviše, godišnji računi i predračuni moraju se prije konačnog usvajanja izložiti na javnome mjestu. "Opazke obćinstva unose se u zapisnik" i imaju se pri konačnom "prosudu uvažiti" (čl. 73).

Dakako, Carski patent imao je i drugih obilježja. Sav je prožet duhom apsolutizma i centralizma. Sve su djelatnosti do u tančine propisane. Osim toga, prema spomenutom Carskom patentu "obćina Zagreb stoji neposriedno pod vrhovnim županom" (čl. 3). Štoviše, vlada može iz važnih razloga ako to nađe "za potrebito obćinsko vieće razpustiti" (čl. 59). No koji su to važni razlozi, o tome nije ništa rečeno.

U povodu objavljivanja spomenutog Carskog patenta od 7. rujna 1850. godine objavljena je već 25. rujna iste godine i "Naredba ministarstva unutarnjih poslovah" u Beču, a koja je regulirala sve potrebne upravne poslove s obzirom na potrebu skorih izbora za novo gradsko poglavarstvo. Naime dosadašnja poglavarstva zagrebačkoga Gradeca kao ni spomenutih susjednih jurisdikcija nisu se mogla više dugo održati. Izbori za novo gradsko poglavarstvo sada ujedinjenoga grada Zagreba održani su između 12. i 19. svibnja 1851. godine. Tada je, na temelju propisa Carskog patenta o tijeku izbora, aktivnom i pasivnom pravu glasa, većinom tajnih glasova između ukupno 916

[32] Isto, čl. 66 – 70.

[33] Brojni su poslovi koje je obavljao magistrat. Ovdje sam navela samo najvažnije. Usp. Carski patent od 7. rujna 1850, O djelokrugu magistrata i gradskog načelnika kao njegovoga predstavnika, čl. 105 – 132.

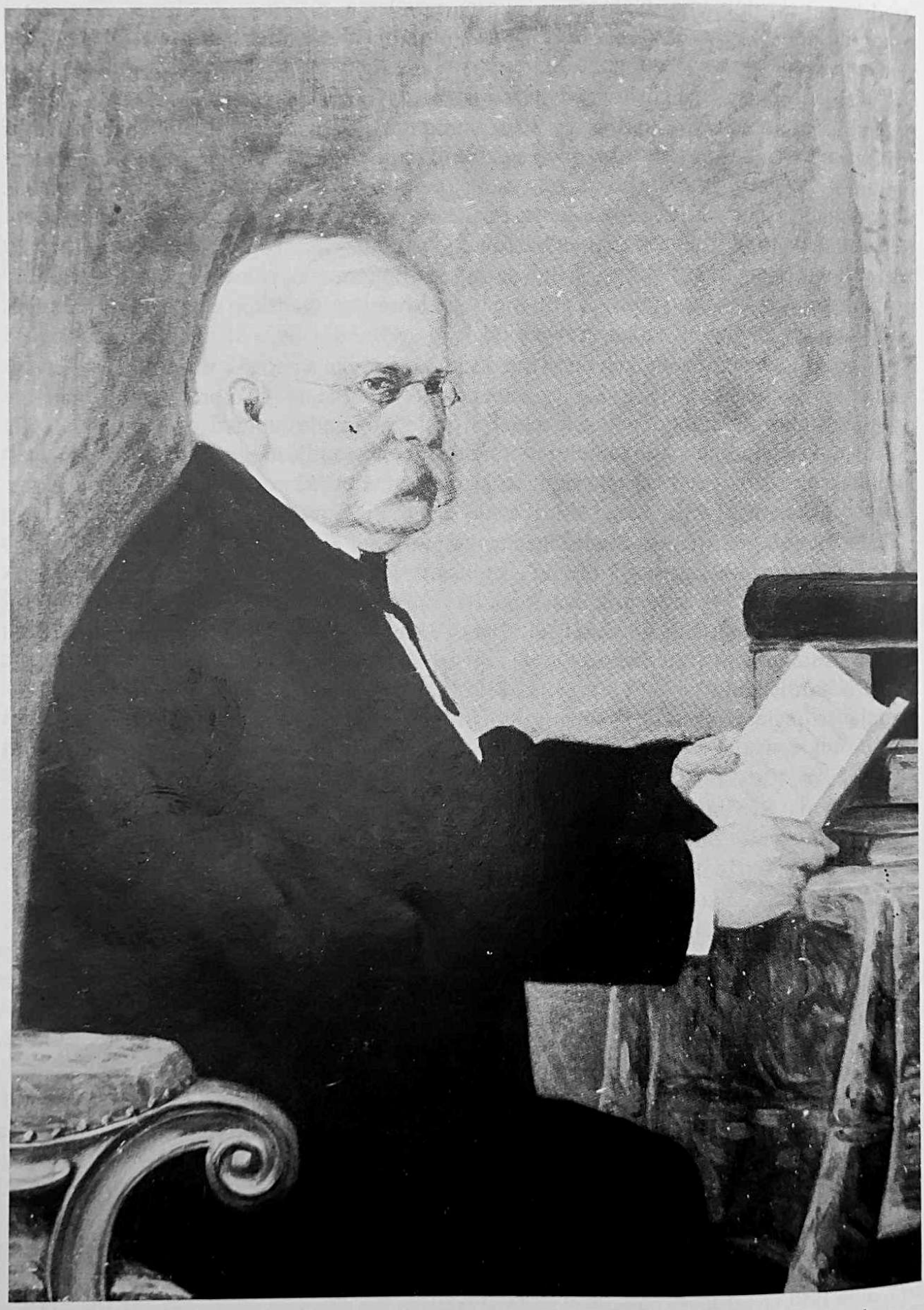

Slika 3. Janko Kamauf, posljednji gradski sudac i prvi načelnik grada Zagreba

predloženih kandidata u novo općinsko vijeće izabrano 30 članova.[34] Zanimljivo je da je u novo općinsko vijeće sada ujedinjenoga grada izabrano i osam članova dotadašnjeg poglavarstva u poglavarstvo zagrebačkoga Gradeca. Štoviše, za prvoga gradskog načelnika izabran je dotadašnji gradski sudac Janko Kamauf. Magistratski činovnici izabrani su javnim natječajem. Pred stanovništvom grada Zagreba i njegovim novim poglavarstvom stajao je sada zadatak da nastave primjenjivati i ostale modernizacijske reforme koje je promulgirao od 7. rujna 1850. godine.

Na kraju valja zaključiti da je sve do 1848. godine i grad Zagreb, jednako kao i ostali slobodni kraljevski gradovi u Monarhiji, uređen na temelju brojnih kraljevskih privilegija i povlastica. Među njima odlično mjesto pripada Zlatnoj buli Bele IV. zagrebačkom Gradecu 1242. godine.

Nakon što je i Hrvatski sabor 1848. godine proglasio ukidanje feudalnog uređenja, stoljetni kraljevski privilegiji nisu mogli više imati pravne vrijednosti.

Radi što skorijeg legaliziranja urednog pravnog stanja kralj Franjo Josip I. objavio je i za grad Zagreb Carski patent od 7. rujna 1850. kojim se dotada na načelima feudalizma uređeni grad Zagreb ujedinjuje u jednu gradsku općinu. Isti je patent regulirao i daljnji proces modernizacije gradske uprave. Njezina je bit da odsada na čelu gradske uprave ne stoji više gradski sudac, koji je stoljećima bio nosilac političke i sudske vlasti. Na čelo gradske uprave postavljen je sada izabrani gradski načelnik, predstavnik političke vlasti u gradu. Provedene su i mnoge druge reforme upravne naravi. Među njima su najvažnija jednakost svih građana pred zakonom bez obzira na ranije "staleške razlike". U skladu s time svi su građani, pod uvjetom da su uredno plaćali regulirani porezni cenzus, imali pravo sudjelovati u radu gradske uprave. Zagarantirana je također javnost organa gradske uprave. Vrhovni nadzor nad radom gradske uprave pripadao je vrhovnom županu, odnosno Hrvatskom saboru i Banskoj vladi u Zagrebu.

[34] Narodne novine 19. V. 1851, br. 115. Ovo su imena izabranih gradskih vijećnika: 1. Barišec Mato, staklar; 2. Bauer Ivan, trgovac; 3. Bošnjaković Stiepan, krojač; 4. Čovrak Franjo, trgovac; 5. Černi Andrija, građanin; 6. Ferić Tadija, odvjetnik; 7. Frigan Vjekoslav, odvjetnik; 8. Hiršler Đuro, trgovac; 9. Horbeld Josip; tesar; 10. Horvat Josip, trgovac; 11. Huzek Andrija, krojač; 12. Jandrić Andrija, stolne crkve zagrebačke prebendar; 13. Kamauf Janko, banskog stola prisjednik; 14. Koler Nikola, trgovac; 15. Kozler Ivan, trgovac; 16. Ledinski Stjepan, kanonik; 17. Lutzendorf Dragutin, spediteur; 18. Lukinac Vjekoslav, odvjetnik; 19. Malin Ivan (stariji), trgovac; 20. Mraović Škender, dr. ljekarstva; 21. Nikolić Nikola, vlastelin; 22. Novak Franjo, banskog stola prisjednik; 23. Pogorelec Jakob, tokar; 24. Radičević Makso, vlastelin; 25. Šivic Franjo, trgovac; 26. Rober Josip, odvjetnik, 27. Šnap Ferdinand, pekar; 28. Šott Josip, kanonik; 29. Vancaš Aleksa, dr. ljekarstva; 30. Vrbanić Josip, odvjetnik.

Zusammenfassung

DAS KAISERLICHE PATENT VON FRANZ JOSEPH I. AUS DEM JAHR 1850 – – DAS ENDE DER FEUDALEN VERWALTUNG DER STADT ZAGREB

Agneza Szabo

Bis 1848 war auch die Stadt Zagreb auf Grund zahlreicher königlicher Privilegien organisiert, unter denen der Goldenen Bulle von Bela IV. für das Zagreber Gradec aus dem Jahr 1242 eine besondere Rolle zukommt. Nachdem der kroatische Landtag die Feudalordnung aufgehoben hatte, konnten die königlichen Privilegien keine rechtliche Gültigkeit haben.

Zwecks einer möglichst raschen Neuordnung des Rechtsstandes erbrachte König Franz Joseph I. auch für die Stadt Zagreb das kaiserliche Patent vom 7. September, durch das das bisher auf der Grundlage des Feudalismus geregelte Zagreb zu einer Stadtgemeinde zusammengezogen wird. Dasselbe Patent regelte auch die Modernisierung der Stadtverwaltung. Sein wesentlicher Punkt ist, daß nun an der Spitze der Stadtverwaltung nicht mehr der Stadtrichter zu stehen hat, der jahrhundertelang Träger der Gerichtsbarkeit und der politischen Macht war. An der Spitze der Stadtverwaltung steht nun ein Stadtvorsteher als Vertreter der politischen Macht in der Stadt. Es wurden auch andere zahlreiche Reformen durchgeführt. Unter ihnen ist die wichtigste die Gleichheit der Bürger vor dem Gesetz ohne Rücksicht auf frühere "Standesunterschiede". Damit in Übereinstimmung hatten alle Bürger das Recht, an der Arbeit der Stadtverwaltung teilzunehmen, unter der Bedingung, daß sie regelmäßig einen bestimmten Steuercensus bezahlten. Es wurde auch die Öffentlichkeit der Arbeit der städtischen Verwaltungsorgane verkündet. Die oberste Aufsicht führten hier der Obergespan, der kroatische Landtag und die Banusregierung in Zagreb.

PRVI ZAPISI HRVATSKE (KAJKAVSKE) RIJEČI NA ZAGREBAČKOM GRADECU

Mijo Lončarić

Prvi poznati zapisi slavenskih riječi na Zagrebačkom Gradecu odnosno o njemu i njegovoj arei javljaju se krajem 10. ili početkom 11. st. (Zašto kažem *slavenski*, a ne hrvatski ili kajkavski, odnosno hrvatskokajkavski bit će jasno kasnije.) Kako je to područje kajkavštine, kajkavskoga narječja hrvatskoga jezika, a s gledišta razvoja hrvatskoga jezika, pa tako i kajkavštine 10. je stoljeće vrlo važno, reći ću nekoliko riječi o tome. Do 9. st. može se u određenom smislu govoriti još o praslavenskom jeziku, odnosno slavenskom prajeziku kao o jednom jeziku, kasnom praslavenskom, pa to tako neki jezikoslovci i uzimaju. Naravno, taj i takav jezik, kao ni jedan prirodni jezik, nije bio jednak ni jedinstven na cijelom području, pa se govori o njegovim dijalektima, odnosno makrodijalektima, tj. dijelovima iz kojih su se razvili pojedini slavenski jezici, odnosno slavenske jezične grane, skupine. Jedan od takvih makrodijalekata bio je južnoslavenski prajezik, prajužnoslavenski jezik, iz kojega su se razvili južnoslavenski jezici. On se dijelio na dva dijela; istočno- i zapadnojužnoslavenski prajezik. Ovdje nas, naravno, zanima zapadnojužnoslavenski dio, koji je opet imao 4 dijela – tzv. alpski, od kojega se kasnije razvija slovenski jezik, primorski – čakavski dijalekt, zapadnoštokavski odnosno šćakavski (ne poklapaju se potpuno), te panonski od kojega se kasnije razvija uglavnom kajkavština. Do 10. st. među njima, s obzirom na gramatičku i fonološku strukturu, nema velikih razlika, možda su značajnije bile razlike u leksiku. U 10. st. u cijelom praslavenskom događaju se velike promjene. Događaju se i velike ekstralingvističke pojave, naime, dotada je postojao neprekinut slavenski kontinuum, a tada se, dolaskom Mađara, odvajaju južni Slaveni od sjevernih, s time da dio slavenskoga područja koje ima važne južnoslavenske osobine ostaje na sjeveru, to je danas dio slovačkoga jezika, tzv. srednjoslovački govori. Tada sigurno i kajkavština gubi veoma mnogo na prostoru, jer bi inače sjeverno od Mure i Drave, negdje do Podravske Slatine, bilo sigurno kajkavsko područje.

U to vrijeme odvaja se slovenski jezik, svojim specifičnim slovenskim crtama, od ostaloga zapadnojužnoslavenskoga prajezika (dakle upravo suprotno od onoga što je npr. pisao Ramovš, a prihvaćali i neki drugi slavisti, tj. da se tada kajkavština odvaja od slovenskoga jezika). Najizrazitija osobina kojom se slovenski jezik odvaja jest tzv. progresivna metataksa cirkumfleksa, (dugo)silaznoga naglaska, točnije čelnoga, recesivnoga naglaska i s kratkoga i dugoga sloga. Poznato nam je svima specifično slovensko *okô*, *mesô*, prema hrvatskom *ȣko, mêso* i sl. Važno je međutim ovdje da se tada i kajkavština, opet svojim nekim specifičnim crtama, izdvaja, na fonološkoj i morfološkoj razini od čakavštine i štokavštine kao poseban idiom, i to tzv. osnovnom kajkavskom

akcentuacijom. Pretpostavlja se da se osnovni kajkavski tipovi izdvajaju od 12. st., kao i osnovni tipovi u druga dva hrvatska narječja, a da su u 14. st. formirani i svi kajkavski dijalekti koji i danas postoje, osim, naravno onih koji su se sekundarno formirali miješanjem raznih govornih tipova nakon velikih migracija od 16. st. dalje.

Još samo ukratko – koje su osnovne kajkavske osobine oko 12. st. Pretpostavlja se da *jat* čuva posebnu vrijednost, u zatvorenom *e*, a u dugom slogu to može biti i dvoglas *ię* ili *ęj*. Poluglas čuva posebnu vrijednost, kao *šva* neodređeni srednji glas (*∂*), ili se jednači s jatom. Nazalni vokali su denazalizirani, prednji se nazal izjednačuje sa starim *e* u otvorenom *ę (žęna, męso)*, a stražnji nazal prešao je u vokal *o*-tipa, ali s time da čuva posebnu vrijednost, i to ili kao zatvoreniji vokal od staroga *o* ili kao otvoreniji *rǫka* ili *rǫka*, prema *oka*. Slogotvorno *l̥* još se čuva *(hl̥m, vl̥k)*, a slogotvorno *r̥* može negdje prijeći u slijed *ęr* (*kęrv*).

Koje su prve slavenske, odnosno hrvatske ili kajkavske riječi zabilježene u vezi sa srednjovjekovnim Zagrebom? To su dvije vrste zapisa. Prvo su hrvatskokajkavski zapisi toponima u latinskim ispravama. Drugo su, po svemu sudeći, glose u tzv. Radonovoj bibliji, koje se nazivaju Jagićeve glose, jer je Jagić prvi o njima pisao. Kao što je poznato, u bečkoj Narodnoj (prije Dvorskoj) biblioteci čuva se kodeks poznat kao *Radobibel*, napisan na prijelazu 8. i 9. st. u sj. Francuskoj. Na 10 listova Evanđelja po Mateju i Marku iznad latinskih riječi zabilježene su glose latinicom, slavenskim jezikom, i to najkasnije početkom 12. st. Prvi je opširnije, kako je rečeno, o njima pisao Jagić (rasprava *Kirchenslavisch-böhmische Glossen seac. XI. – XII.)*. Po naslovu se vidi njegov zaključak, tj. da su to crkvenoslavensko-češke glose, i pisane negdje na češkom području. O tome su pisali i drugi slavisti, zadnji ili jedan od zadnjih i Hamm. Iznijet ću ovdje, zbog kratkoće, samo njegov zaključak, i to ne samo zato što je bio posljednji nego zato što se u osnovi slažem s njim. Nakon jezične analize i analize povijesne građe, Hamm zaključuje: "Prema tome onako, kako su spomenuta dva kodeksa (pisana u Francuskoj, M.L.) (... ...) iz Madžarske došli u Zagreb (... ...) mogla je – krajem XI vijeka – ovamo doći i ta biblija, i prema tome bismo – ovako ili onako – jednom Čehu, bio to Duh ili netko iz njegove pratnje, imali zahvaliti za najstariji spomenik našega jezika pisan na našem sjeverozapadnom (kajkavskom) jezičnom području." (31) Dakle, Hamm pokazuje, što je uočio već i Jagić, da su glose pisane mješavinom crkvenoslavenskog, češkog i hrvatskog (kajkavskog) jezika, samo što Jagić nije dovoljno pažnje poklonio južnom elementu, npr. ono što može biti i češko i hrvatsko Jagić uzima kao češko. Rekao sam da se s Hammom slažem u osnovi. Naime, u glosama koje su nesumnjivo hrvatske, nema dokaza da su i kajkavske, tj. te su osobine općehrvatske, mogu biti i kajkavske, ali ne moraju. Naprimjer, zapisano je *ozuditi* (za *dijudicare*), *rasuditi*, i *bludnu*. Da je *soditi* i *blodno*, bilo bi sigurnije da je kajkavski; istina, tada bi se moglo također pomišljati da je slovenski. Ovako je jednoznačno hrvatski, ali ne mora biti kajkavski. Kajkavski može biti zato što je, po analizi drugih spisa, toponima, na zagrebačkom području stražnji nazal dao vokal *o*-tipa, ali je bio zatvoreniji od etimološkoga *o*. Naime, na drugim zapisima na mjestu *o* piše se i *u* i *o*, npr. za Lukavec 1256. zapisano je *Lukauz*, a 1365. *Lukouch*, ali i *Lokouch*. Prema tome, u *suditi* nije moralo biti *suditi* nego *sǫditi*, pa se slučajno zapisalo s *u*, a ne i s *o*.

Naprijed smo dotakli i druge vrste zapisa, tj. toponima. O njima, upravo o dvama, tj. o zapisima imena i njihovoj etimologiji – Gradecu i Zagrebu, posebno o drugom, dosta

se pisalo, iznosila su se različita mišljenja, pa se ja ne bih na njima previše zadržavao, iako ću iznijeti nekoliko napomena. Najprije nešto o imenu Zagreb. Kao što je poznato, na području hrvatskoga i srpskoga jezika postoje najmanje četiri toponima *Zagreb*, od kojih su dva izvan svake sumnje. Jedan je u Mačvi (Kravar). Osim toga, postoji u hrvatskom jeziku apelativ *zagreb* i slični apelativi u značenju 'ribarska mreža' (Babić). Dalje, riječ postoji, odnosno zabilježena je, u susjednom slovenskom jeziku, zatim u makedonskom, češkom i ruskom jeziku, sa značenjima 'pokop, hrpa, nanos, opkop, osip, nasip, ognjište'. Zbog toga je najvjerojatnije da je lik *zagreb* ona riječ od koje je nastao toponim *Zagreb* i ne treba polaziti od riječi *zabreg*. (To je, inače, teoretski moguće, ali ne kao čisti glasovni razvoj, metateza nego kao pučka etimologija.) Dakle treba polaziti od toga da je *Zagreb* pravi, a ne krivi lik od *Zabreg*.

Što se tiče zapisa *in monte Grech* najprije treba reći da se *ch* može čitati i kao *c* i kao *č*. Moguće je da *grech* treba čitati *grec* a to je *grec* od *grac*, jer *grac* je stvarno alternanta osnove u kosim padežima prema N jd. *gradec*, npr. kaže se *v Graci, s Graca*. Na pečatu iz Zagreba iz 14. st. stoji *in monte Graci*. Vukova gorica zapisana je 1327. također kao *Grechi*, a Gradec u arhiđakonatu Gora zapisan je 1271. kao *Gredec*, što upućuje na moguće zamjenjivanje *a* sa *e*.

Međutim, postoji riječ *grič* za 'brdo' i logičnije bi bilo ime brda povezivati s riječju za brdo nego s gradićem, ali to ništa ne dokazuje. Isto tako, poznat je tzv. sekundarni jat u nekim primjerima na hrvatskom zapadu, obično uz *r*, tako *sẹr*, *mẹr*, nastavak *–ẹr*, npr. *pastẹr*; ali i *tẹnta* za *tinta* i sl. Možda su postojale obje riječi, *gradec – graca*, i *grẹč*, pa bi lik *grečke (gorice)* dolazio od *grẹč*,

Još nekoliko riječi o zapisu koji se obično čita kao *gradić* a piše *gradyz*. To se, naravno, može čitati kao *gradić*, ali se isto tako može čitati i kao *gradec*. Naime, na mjestu poluglasa može biti *šva*, »poluglas«, nejasan ili reduciran prednji glas, ili vrlo zatvoreno *ẹ*, kako je danas u nekim kajkavskim govorima. Taj glas mogao se pisati znakom za *i*. Dakle, smatram da u zapisu *gradyz* imamo zapravo zapis narodnog naziva grada, tj. *Gradẹc*. Slično je zapisan *Črnec* kao *chyrnich* (1231). Grafem *y* popratni je glas uz slogotvorno *r̥*, kada još nije prešlo u *ẹr* (svuda nije ni prešlo), a *i* je grafem za (reduciran) *šva* ili zatvoreno *ẹ*. Dakle to je *čr̥nec* (ili *čr̥nac*), a ne *čr̥nič*.

Kako ne mogu iznijeti analizu svih toponima, dat ću samo kratak odgovor na pitanje koliko se vidi kajkavski govor zagrebačke okolice u zapisima do Bule. O stanju s obzirom na refleks stražnjega nazala (*ǫ, o*"), poluglas i slogotvorno *r̥* već je bilo riječi. Navodimo još tri primjera za slogotvorno *r̥*. U zapisima nalazimo *Torneva* za *Trnava*; lik *Mortinca* je vjerojatno krivo pročitano, a bit će *mr̥tvica*, tj. 'mrtva (rijeka)'. Dakle, slogotvorno je *r̥* u sustavu, nije prešlo u slijed *ẹr*. Dobro je potvrđena važna kajkavska osobina, koja je inače slabo zastupljena u leksiku, a to je slijed *ir* u korijenu za 'crkva', u toponimima *cirkvenica* i *cirkvenik*.

Za neke druge osobine ne možemo biti sigurni je li u pitanju grafija ili odražavaju stanje govora. To je palatalno *l'*, za koje dolazi *l*, npr. *Plešivica, Polana, Grmla, Pola*. Slično je sa *Vraži laz*, umjesto *vražji*. Toponim pisan *vgra* mislim da treba čitati *vugra*, a ne *ugra*. Pisanje *sepnica* umjesto *sopnica* moglo bi upućivati na prijelaz *o* u *ȯ* (*ö*), dakle vrijednost *sȯpnica*, što nalazimo i danas u nekim turopoljskim govorima. U plješivičkim govorima danas za staro *o* dolazi i obično *e*, npr. *eči*.

U sjevernoj Hrvatskoj, u srednjovjekovnoj Slavoniji, pa tako i u sjeverozapadnoj – na kajkavskom području, malo je hrvatskih tekstova do 16. st. Međutim, po kajkavskim elementima u glagoljaškim tekstovima i zapisima o kakvima je bilo riječ mogu se dobiti jasni obrisi hrvatsko-kajkavskoga narječja toga doba.

Literatura

Zbog opsežnosti ne navodi se sva literatura koja se odnosi na pojedina pitanja, nego samo ona djela koja se odnose na pojedina pitanja u kojima se nalazi ostali popis ostale literature o predmetu te citirana djela i noviji radovi koji nisu navođeni u popisu literature. Toponimi se navode prema djelima L. Dobronić 1951. i 1952.

S. Babić, O podrijetlu imena Zagreb, Jezik (Zagreb), 34 (19), 29 – 31.

M. Brandt, Prilog temi o značenju imena "Zagreb", Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF u Zagrebu 22 (1989).

L. Dobronić – 1951: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. Rad JAZU 283, 245 – 318.

– 1952. Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća. Rad JAZU 286, 171 – 256.

A. Gluhak, Još o imenu grada Zagreba, Jezik 39 (1991/92).

G. Heller, K. Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn, 1 – 11, München, 1973 – 1980.

K. D. Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Wiesbaden 1967.

J. Hamm, Glose u Radonovoj Bibliji. Slovo (Zagreb), 1 (1952), 19 – 32.

V. Jagić, Kirchenslavisch-böhmische Glossen saec. XI – XII, Denkschriften Philos.-Hist. Kl. L/II. Beč 1903.

N. Klaić, Povijest Zagreba, Knjiga prva: Zagreb u srednjem vijeku. Zagreb 1982.

M. Kravar, Prijedlog etimologije imena "Zagreb", Jezik 38 (1990), 54 – 62.

M. Lončarić – 1990: Kaj jučer i danas. Ogledi o dijalektologiji i hrvatskoj kajkavštini (s bibliografijom i kartom narječja). Čakovec.

– 1988: Rani razvitak kajkavštine. Rasprave Zavoda za jezik 14, 79 – 104.

Z. Tanodi, Zagrebačka "zlatna bula". Vjesnik Hrvatskog arhiva 11 (1945).

I. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae, I, Zagreb 1889.

Zusammenfassung

DIE ERSTEN SCHRIFTEN DES KROATISCHEN (KAJKAWISCHEN) AUF DEM ZAGREBER GRADEC

Mijo Lončarić

Es ist zunächst vom (vorausgesetzten) Zustand der Sprache und den Beziehungen auf dem breiteren Gebiet des heutigen Zagreb, sowie dem kroatischen Kajkawischen im Rahmen der kroatischen Sprache und der früheren westlichen südslawischen Ursprache die Rede. Auf Grund der ältesten Unterlagen über Toponyme in lateinischen Urkunden werden Vermutungen über die phonologische Struktur des Kajkawischen auf dem Gebiet Zagrebs angestellt. Es wird die Übereinstimmung mit Hamms Voraussetzung darüber begründet, daß die slawischen, gerade die altslawischen-tschechischen-kroatischen Glossen in der Bibel von Radon wahrscheinlich in Zagreb geschrieben wurden, aber man kann nicht sagen, ob sie kajkawisch sind. Es ist hier auch eine Abhandlung über die Bezeichnungen *Zagreb, Grič* und *Gradec* zu finden.

KNJIŠKA KULTURA SREDNJOVJEKOVNOG ZAGREBA

Franjo Šanjek

Čovjek od izlaska iz tame prošlosti pokazuje odlučnost da svoje misli ovjekovječi pismom. U najrazličitijim stranama našeg planeta, tijekom višemilenijske civilizirane povijesti ljudskoga roda, pismo se s nevjerojatnom upornošću utiskuje u drvo i metal, kamen i pečenu glinu, vosak, papirus i svilu, pergamenu i papir.

U europskom i hrvatskom srednjovjekovlju knjiga je vrlo uspješan prijenosnik i najsigurniji popularizator društvenih, kulturnih, političkih i religioznih zbivanja.[1] Pomnom analizom knjiških fondova, crkvenih i svjetovnih, javnih i privatnih, rukopisnih kodeksa i prvotisaka, danas s priličnom sigurnošću pratimo prosvjetne napore i znanstvene tokove u našoj srednjovjekovnoj kulturi. Katedralna knjižnica u Zagrebu, današnja 'Metropolitana', posjeduje još iz Kažotićeva vremena znatan broj kodeksa iz najrazličitijih područja ljudskog znanja.[2]

Od samog osnutka biskupije – negdje između ljeta 1093. i 19. srpnja 1095. – za bogoštovne potrebe prvostolnice pod Sljemenom nabavljeni su najnužniji biblijski i liturgijski kodeksi (sakramentari, lekcionari, evanđelistari, pontifikali i dr.), proizvedeni u najpoznatijim europskim skriptorijima, o čemu svjedoče najstariji katedralni inventari.[3]

Kulturni preporod Zagreba za biskupa Stjepana II (1227 – 1247)

Intelektualni i kulturni preporod Zagreba u prvoj polovici 13. stoljeća inaugurira biskup Stjepan II (1227 – 1247), izdanak – po Kukuljeviću – ugledne velikaške porodice Babonić.[4] Laureat Pariškog sveučilišta, Stjepan II. u svoju prostranu dijecezu dovodi dominikance (Zagreb i Čazma) i druge redovnike s ciljem da se unaprijedi prosvjeta i kultura na hrvatskom sjeveru. Ova se najlakše širila posredstvom skriptorija i samostan-

---

[1] Usp. F. Šanjek, Knjiga u Hrvata u vrijeme otkrića tiska. Croatica christiana periodica (dalje CCP), VIII (1984) 14, 213 – 224; Isti, Crkva i kršćanstvo na hrvatskom prostoru. 1. Srednji vijek, Zagreb 1988, 402 – 419.

[2] K. Balić, Les anciens manuscrits de la Bibliotheque metropolitane de Zagreb, Studia mediaevalia in honorem R. J. Martin, Bruges 1948, 443 – 444.

[3] Usp. A. Lukinović, Najstariji sačuvani imovnik zagrebačke katedrale (1394), CCP, VI (1982) 9, 82 – 88. O popisu i izdanjima različitih imovnika zagrebačke prvostolnice v. 67 – 68.

[4] Usp. N. Budak, Babonić Stjepan, zagrebački biskup, Hrvatski biografski leksikon, sv. 1, Zagreb 1983, 305.

skih škola. I sam tome pridonosi sastavljanjem rasprave "Liber quaestionum et sententiarum" (1245).[5] Toma Arhiđakon Splitski o njemu govori s respektom,[6] dok ga Ivan Gorički naziva "solemnis homo" – slavan čovjek.[7] Naša historiografija općenito ističe Stjepanove zasluge za materijalnu i kulturnu obnovu zagrebačke biskupije.

Do Stjepanova biskupovanja o knjiškoj kulturi srednjovjekovnog Zagreba može se govoriti tek u svjetlu biblijskih i liturgijskih kodeksa, koji se u novo duhovno i političko središte Hrvata slijevaju iz najrazličitijih krajeva Europe, ponajviše iz Njemačke, Francuske i Italije. Kaligrafski ispisani i raskošno iluminirani biblijski i liturgijski kodeksi iz 11. i 12. stoljeća, kao što su npr. 'Sakramentarij Sv. Margarete' (MR 126), 'Missale antiquissimum' (MR 165) i 'Benedictionale' (MR 89),[8] zatim antifonari, lekcionari i brevijari – nabavljeni su s ciljem da uzveličaju bogoštovni život zagrebačke prvostolnice.

Dominikanci u knjiškoj kulturi Zagreba

Redovništvo igra važnu ulogu u animiranju duhovnog i kulturnog života na području prostrane zagrebačke dijeceze, na kojem od 12. stoljeća djeluju pripadnici viteških redova (templari i ivanovci), reformirani predstavnici benediktinskog reda (cisterciti), zajednice premonstrateza i regularnih kanonika, a od 13. stoljeća i pripadnici pustinjačkih (augustinijanci, pavlini) odnosno prosjačkih redova (dominikanci, franjevci). Uz ideal propovjednika kršćanskog zajedništva u duhu evanđeoskog siromaštva, u ono prijelomno doba neprimjerenog bogaćenja zanemarivog broja veleposjednika, trgovaca i novčara na teret sve većeg mnoštva beskućnika, dominikanci i franjevci preuzimaju ulogu narodnih tribuna najsiromašnijih.[9]

Kada Stjepan II. poziva dominikance u Čazmu (1229) i Zagreb (oko 1235), čini to pod pretpostavkom da će oni prednjačiti u kulturnom pregalaštvu i prosvjeti. Utemeljeni po uzoru na sveučilišne korporacije, dominikanci imaju vlastiti školski sustav. Intelektualni život samostana animira 'lektor', redovnik koji ima 'licentiam docendi' te je osposobljen za poučavanje i samostalno vođenje interne škole, u kojoj se učenici i studenti, nutarnji i vanjski, klerici i svjetovnjaci, poučavaju u 'slobodnim vještinama' i teologiji. Osim škole, dominikanski samostan – ako je to ikako moguće – redovito ima i skriptorij u kojem se umnožavaju tekstovi klasičnih, starokršćanskih i srednjovjekovnih

---

[5] Budak, n. mj., 306.

[6] U Povijesti solinskih i splitskih natpastira Toma Arhiđakon spominje Stjepana II. u svezi s izborom splitskog nadbiskupa nakon Guncelove smrti (1242). Splitski kroničar drži da je do spomenutog izbora došlo pod pritiskom splitskih građana koje je predvodio Gargan, ali da do njegova ostvarenja nije došlo jer se papa Inocent IV. usprotivio Stjepanovoj želji da ovaj istodobno upravlja i zagrebačkom biskupijom. Toma Arhiđakon ističe da je Stjepan bio vrlo bogat, darežljiv, dobrostiv i prijazan prema svima. Usp. Toma Arhiđakon, Kronika, gl. XL. i XLIV, izd. Split 1977, 146 – 154.

[7] I. Kr. Tkalčić, Povjestni spomenici zagrebačke biskupije XII i XIII stoljeća, sv. I, Zagreb 1873, 56 – 88; Budak, Babonić Stjepan, 306.

[8] A. Markov, Katalog metropolitanskih riedkosti, Kulturnopoviestni zbornik zagrebačke nadbiskupije, 1, Zagreb 1944, 505 – 550; Balić, Les anciens manuscrits, 437 – 474; N. Klaić, Povijest Zagreba, Zagreb 1982, 488 – 505.

[9] Usp. Šanjek, Crkva i kršćanstvo, 275 – 279.

autora (tzv. 'autoritates') za studij laičkih znanosti ('humaniores litterae') i teologije ('diviniores litterae').[10]

U dominikanskim samostanskim školama teologija zauzima prvo i najčasnije mjesto, ali se redovnici najprije usmjeruju na studij 'artium liberalium' (slobodnih vještina), dakle na proučavanje gramatike, dijalektike, retorike, prirodne filozofije ili tzv. "laičkih znanosti", osim alkemije, što je bio temeljni preduvjet za inicijaciju u crkvenom i građanskom pravu ('decreta et leges'), Svetom pismu i teologiji. Iz interne 'Knjižice za pouku novaka' proizlazi da "ljudska spoznaja podiže duh i oblikuje ga, dijalektika ili logika mu daje pravo usmjerenje, retorika, pjesništvo i glazba pretpostavljaju poznavanje lijepog, čije su skladno očitovanje, a astronomija ga stavlja pred prizor stvaranja i omogućuje mu otkriti ili tek nazreti neizmjernost i svemogućnost Božju. Laičke znanosti – po mišljenju autora 'Knjižice' – putokazi su u svjetlu kojih čovjek upravlja svoj hod prema višoj mudrosti."[11]

Dominikanci su prisutni na dva lokaliteta u Zagrebu. Samostan Sv. Nikole iz predtatarskog razdoblja podignut je na prostoru između današnjih zagrebačkih ulica Stare Vlaške, Draškovićeve, Jurišićeve i Palmotićeve.*Onaj Sv. Katarine na Gradecu sagrađen je oko 1472. godine, iako je dio prostora s kapelom bio u posjedu zagrebačkih dominikanaca još od Kažotićeva vremena.[12]

Marginalne bilješke rijetkih kodeksa iz 13/15. stoljeća, koji su nekoć pripadali "fratribus praedicatoribus s. Nicolai de Zagrabia" ili "conventui s. Catherinae Montis Grecensis", a danas krase vitrine samostanskih ili gradskih knjižnica u Grazu, Ptuju i drugdje, svjedoče da je studij zagrebačkih dominikanaca usmjeren proučavanju 'slobodnih vještina' i teologije. Mladi studenti imaju na raspolaganju djela Marciana Capelle ('Merkurova svadba', temeljni tekst za proučavanje sedam 'slobodnih vještina'), Donatov spis 'Ars minor', prvi priručnik s naznakom razlika između imenice, pridjeva i glagola s primjerima deklinacija i konjugacija, Ciceronovu raspravu 'O iznašašću retorike', Porfirijev 'Isagoge' u Boecijevu prijevodu za studij dijalektike ili logike, Aristotelove 'Kategorije' i 'Uvod u kategoričke silogizme', Tit Livijevu 'Povijest Rima', Augustinove 'Ispovijesti', Jeronimov spis 'O slavnim muževima', 'Etimologije' Izidora Seviljskog, 'De mineralibus' Alberta Velikog, 'Sumu teologije' i 'Quaestiones disputatae' Tome Akvinskoga, enciklopedijski 'Speculum doctrinale, historiale et naturale' francuskog dominikanca Vinka iz Beauvaisa († 1260), 'Summa de paenitentiae' Ivana Friburškog, itd.[13]

---

[10] F. Šanjek-I. Tomljenović, Dominikanci i razvoj školstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, CCP, X (1986) 17, 48 – 51.

[11] Šanjek – Tomljenović, n. mj., 51.

[12] Unutar zidina Gradeca 1332. dominikanci posjeduju kuću. Stotinjak godina kasnije, uz crkvicu Sv. Katarine imaju tri gruntovne čestice. Nakon pada Bosne (1463) i latentne turske opasnosti prisiljeni su napustiti samostan Sv. Nikole južno od kaptolskih zidina i nastaniti se uz crkvu Sv. Katarine na Griču, uz posredovanje kralja Matije Korvina i pape Siksta IV. Usp. I. Kr. Tkalčić, Povjestni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, sv. I, Zagreb 1894, 138; D. Farlati, Illyricum sacrum, V/498 – 499.

[13] Balić (Les anciens manuscrits, 444) navodi dominikanske rukopise koji su odlaskom redovnika (1573) došli u posjed Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, a dio su ponijeli sa sobom u Ptuj i Graz.

Navedeni naslovi dokaz su zanimanja zagrebačkih dominikanaca za trogodišnji teoretski i praktički studij 'slobodnih vještina' tijekom kojeg studenti otkrivaju tajne prirode u skladu s geslom – svako je znanje dobro, osim onoga koje vodi u zabludu.

Dio srednjovjekovnih kodeksa i inkunabula zagrebačkih dominikanaca bio je stranog podrijetla. Neki su tekstovi nabavljeni u inozemstvu za potrebe samostanskog studija, a dio su sa sobom donijeli redovnici povratnici, koje je zagrebačka zajednica upućivala u najpoznatija europska sveučilišta. Tako je Zagrepčaninu Mirku Nikolinom 10. ožujka 1480. vrhovni starješina dominikanskog reda Leonardo de Mansuetis odobrio da prilikom povratka u Zagreb, nakon završenih studija na Padovanskom sveučilištu, u Mlecima "nabavi tiskanih knjiga, što više može, i da ih sa sobom ponese u provinciju".[14] Leonardov nasljednik Salvo de Casetta, 3. kolovoza 1481. javlja našem redovniku da na prolazu kroz Veneciju "nabavi što veći broj primjeraka 'Clypeus thomistarum', uglednog teologa Petra Nigera, s ciljem da se spomenuti prvotisak raspača po Hrvatskoj".[15]

Zagrebački kulturni krug za Kažotićeva biskupovanja (1303 – 1322):

Trogiranin Augustin Kažotić (1260/65 – 1323), dominikanski teolog i zagrebački biskup (1303 – 1322), izuzetno je cijenjen u europskim intelektualnim krugovima na razmeđu 13. i 14. stoljeća. O Kažotiću kao vrsnom govorniku, učenjaku zavidne erudicije, čovjeku punom dobrote i iskrenom prijatelju siromašnih svjedoče mnogi uglednici njegova vremena: pape Benedikt XI, Klement V. i Ivan XXII, napuljski kralj Robert I. Anžuvinac i kalabrijski vojvoda Karlo, slikar Tommaso iz Modene i liječnik Arnold iz Bamberga, učenjaci i povjesnici Opicinus de Canistris, Galvano Fiamma, Bernard Gui, Vilim Adam, Miho Madijev Splićanin i drugi.[16]

Kažotićevo ime prvi put se spominje 28. lipnja 1286. u oporuci Trogiranke Stane Saladini, koja svom "unuku Augustinu, iz Reda braće propovjednika, namjenjuje 50 libara za nabavu knjiga".[17] Još iste godine potkraj ljeta mladi Trogiranin kratko se zadržava u Paviji na putu u Pariz.[18] Sa studija u "gradu svjetlosti", gdje s uspjehom

---

[14] S. Krasić, Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392 – 1600), Arhivski vjesnik, XVII – XVIII/1974 – 1975, br. 442, 204: "Frater Emericus Nicolai de Zagrabia potest, sicut sibi nuper factum fuit, pro communi bono studii sue provincie portare ex Venetiis libros impressos et vendere et accipere pretium et expensas sine molestia alicuius. Datum, Romae, 10 martii 1480."

[15] Krasić, Regesti, br. 509, 210: "Commissa fuit licentia predicto /Emerico/ et fratri Petro Nigri vendendi libros impressos, qui Clipeus Thomistarum vocantur, absque contradictione cuiusque inferioris, et eorum pretio uti possint pro eorum necessitatibus. Datum, ut supra /3 augusti 1481/."

[16] Usp. F. Šanjek, Augustin Kažotić u djelima svojih suvremenika, Vjesnik za širenje štovanja i kanonizacije bl. Augustina Kažotića, XIV/1988, 3 – 5.

[17] M. Barada, Trogirski spomenici, sv. I/2, Zagreb 1950, 251: "Fratri Augustino, meo nepoti de ordine predicatorum, pro uno libro quinquaginta libras".

[18] Milanski dominikanac Galvano Fiamma opisuje Augustinove talijanske peripetije na putu u Pariz: "Iste (1286) godine kad je grof od Casate i milanski kardinal umro, kako se pripovijeda otrovan po želji suparničke obitelji Ursini, dva naša (tj. dominikanska) subrata, fra Jakov, nećak kardinala Mateja Ursinia, i fra Augustin iz Trogira, krenuli su u Pariz na studij. Kad su prolazili dolinom rijeke Ticino, napali su ih plaćenici obitelji Casate, željne osvete zbog smrti preminulog milanskog kardinala. Tom je prilikom smrtno pogođen brat Jakov Ursini, dok je brat Augustin (Kažotić) ostao ležati na snijegu s teškom ozljedom glave. Našao ga je veliki prijatelj dominikanaca gospodin Paganus de Petra, koji je ranjenika dao prevesti u svoj dvorac

pohađa predavanja na fakultetima 'artium' i teologije, uz brojna prijateljstva, ponijet će u život intelektualistički optimizam i mnoga korisna saznanja koja će uspješno primijeniti kao biskup i prosvjetitelj hrvatskog sjevera.

Nakon imenovanja zagrebačkim biskupom (9/12/1303),[19] poslije dolaska u glavni grad Hrvatske, Augustin Kažotić započinje svestranu crkvenu i kulturnoprosvjetnu obnovu svoje prostrane dijeceze. Njegovim ustrojem katedralne škole u Zagrebu otpočinje epopeja višeg i visokog školstva u Hrvatskoj. Ivan arhiđakon gorički, Augustinov prvi suradnik, pribilježio je ciljeve ovog plemenitog pothvata: "Crkva kao brižna majka mora zbrinuti potrebne, kako u onom što se odnosi na potrebe tijela tako i u svemu što pridonosi napretku duha, stoga je biskup Augustin odredio dostatnu nadarbinu za jednog magistra, koji će besplatno poučavati klerike zagrebačke crkve i sve siromašne studente, i tako im otvoriti putove znanja."[20]

Kažotićeva širina duha i njegova plemenitost zrače iz odredbe da magistar ne smije ništa tražiti od "siromašnih studenata koji prose ili bi prosili kad im netko iz milosrđa ne bi pomogao". Od onih, naime, koje "uzdržavaju roditelji ili rođaci, koji nemaju vlastiti posjed nego radom zarađuju za život" o Božiću i Uskrsu može očekivati simbolični dar u obliku četiri kruha ili dvadeset jaja, dok od imućnijih može zatražiti "po dvanaest banskih denara", a od studenata iz velikaških obitelji, "čiji roditelji znatno obiluju vremenitim dobrima, magistar može zahtijevati i po dvadeset banskih denara".[21] U spomenutoj Augustinovoj odredbi jasno se odražava slojevitost ondašnjega hrvatskog društva.

Biskup Kažotić s najsiromašnijima dijeli prihode svoje biskupske menze. Rado se druži s običnim pukom, osobito za javnih crkvenih manifestacija kao što su hodočašća i proštenja, iako ga ovakva religiozna zborovanja uvjeravaju da je vjera jednostavnih ljudi isprepletena praznovjerjima, o čemu vrlo konkretno i trijezno razmišlja u svojoj

---

Rebeco, gdje se ovaj uz brižnu njegu uskoro oporavio i 1287. krenuo u Pariz" (G. Odetto, La cronaca maggiore dell'Ordine domenicano di Galvano Fiamma. Archivum Fratrum Praedicatorum, X/1940, 360).

[19] T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. VIII, Zagreb 1910, br. 57, 60 – 61.

[20] Kažotić aktualizira kan. 18 Trećeg lateranskog sabora iz 1179. Usp. J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, sv. XXII, Venetiis 1767, col. 227 – 228.

[21] Statuta Capituli zagrebiensis, pars III, c. 2 – De lectore, eius officio et redditibus, izd. I. Kr. Tkalčić, Poviestni spomenici zagrebačke biskupije, sv. II, Zagreb 1874, 78: "Magister scolarium nostre ecclesie ita debet redditus unius canonicalis prebende percipere, ut predicitur, quod a pauperibus scolaribus, qui mendicant vel mendicarent, si ab aliis quibuscumque non sustentarentur, pietatis intuitu penitus directe vel indirecte, eciam laboris vel servicii nichil petat; ab illis autem singulis pauperibus scolaribus non mendicantibus, qui per suos parentes vel proximos tales, qui possessiones vel redditus proprios non habent (...) possit scolasticus petere ad festum nativitatis domini unum caponem et panes quatuor consvetos; item ad festum resurrectionis domini similiter quatuor panes et unum caseum vel ova viginti (...) De aliis autem singulis, extra premissos, ad predictas festivitates possit petere et exigere per duodecim denarios banales bonos vel sex, si voluerit, ut pro aliis sex valencia sibi portentur munera per eosdem, prout per dictum dominum Augustinum extiterit diffinitum, nisi aliqui forenses de ipsis essent scolaribus, quorum patres vel parentes in bonis temporalibus notabiliter habundarent, de quibus singulis possit scolastibus petere ad singulas festivitates predictas per denarios viginti et non ultra." Kanonik lektor trebao je poučavati ne samo "clericos ... nostre ecclesie (zagrebiensis) ... sed et nostros nepotes ... et eciam alios scolares, qui nostris expensis seu victualibus sustentantur" (ibid.).

raspravi 'O krštavanju slika i drugim oblicima praznovjerja' (Avignon, 1320).[22] Augustin vjeruje da se tlapnje praznovjerja najuspješnije iskorjenjuju prosvjećivanjem, bilo da se radi o vjerskoj pouci ili higijenskom odgoju. U tom smislu, a na Kažotićevo traženje da "ukratko nešto sastavi o sustavu i uputama za očuvanje zdravlja", Arnold iz Bamberga u kolovozu 1317. posvećuje zagrebačkom biskupu svoje djelo 'De regimine sanitatis' (O uputama za očuvanje zdravlja).[23]

U katedralnoj školi u Zagrebu posebno se inzistira na studiju 'slobodnih vještina'. Tako se prema rasporedu "izjutra predavala gramatika, prijeko potrebna za razumijevanje znanstvenih tekstova. K podnevu se tumačila dijalektika ili logika." Naglasak na učenje latinskog jezika očit je iz odredbe o važnosti "izlaganja gramatičkih pravila da se utisnu u pamet slušatelja". U tu svrhu, "odmah nakon večernje", tj. između tri ili četiri sata poslijepodne, na rasporedu je bilo "uvježbavanje deklinacija da se studenti priviknu na ovaj jezik i postignu lakoću u izražavanju i razumijevanju latinskih tekstova". Kad se to postigne, studenti će – po Augustinovu uvjerenju – "sami ili s malo pomoći lako shvatiti njihov sadržaj i smisao, kako to iskustvo pokazuje". Na kraju, zagrebački biskup zahtijeva da se svi studenti bez razlike pouče "barem u osnovama ljudskog znanja", s tim da se "predavanje i poučavanje pojedinaca organizira tako da bude u skladu s njihovom nadarenošću i sposobnostima, ne na isti način za sve nego raznoliko, onako kao što se i sposobni liječnici služe različitim lijekovima za liječenje raznih vrsta tjelesnih bolesti".[24]

Osobna knjižnica Augustina Kažotića

Kažotićev svestrani znanstveni interes odrazuje se u njegovoj rukopisnoj ostavštini, u kojoj se – prema Ivanu Goričkom – nalaze 'Libri artium', 'medicinales', 'sermonicales', 'iuris canonici', 'textus sententiarum' i 'legendae novae'. Posljednja naznaka odnosi se na hagiografski spis 'Legenda aurea' Augustinova redovničkog subrata Jakova de Voragine (✝ 1298). Kažotićeva osobna knjižnica doživjela je istu sudbinu kao i knjižnica zagrebačkih dominikanaca, uz optimističku konstataciju da se desetak Augustinovih kodeksa i danas nalazi u trezoru zagrebačke 'Metropolitane' (MR 14, 41, 56, 78, 79, 114, 140, 146, 150 i 162).[25] Jedan primjerak 'Dijaloga pape Grgura' iz početka

---

[22] Usp. F. Šanjek, Nadležnost Inkvizicije u svjetlu Kažotićevih 'Izlaganja o pitanjima krštavanja slika i drugim praznovjerjima', CCP, IV (1980) 5, 63 – 77.

[23] O prijateljskoj suradnji dvojice pariških studenata v. M. Crvenka, Regimen sanitatis Arnolda iz Bamberga, Kažotić, Zagreb 1992, 24 – 34.

[24] Statuta, ibid. 77 – 78: "De mane legat gramaticalia pro capacitate plurium audiencium necessaria et in meridie lo(g)icalia, quando eorum capaces habuerint auditores; alias de regulis gramatice exponendo et intellectui audiencium inprimendo, ac post vesperas inmediate declinacionibus insistat pro modulo singulorum, per quas pueri redduntur faciles ad proferendum latinum et intelligendum prolata (...) Item regere scolas sue interessentes scolis nostris, docendo utiliter in primitivis saltem scienciis (...) Spectat eciam ad eius officium considerare subtiliter qualiter administretur doctrina: annuncianda partim est et ministranda doctrina discipulis singulis pro qualitate et capacitate eorum diverso non eodem modo, sicut et periti medici ad varios corporis morbos, diverso medicamine serviunt, ita ut iuxta vulnerum varietates, medicina sit diversa."

[25] Usp. Balić, Les anciens manuscrits, 444.

14. stoljeća s posvetom "Augustinu, Božjom milošću zagrebačkom biskupu" bio je nakon prvog svjetskog rata u nadžupskoj knjižnici u Kranju.[26]

Učenog zagrebačkog biskupa zanimaju spisi Alberta Velikog 'De metallis' i 'De mineralibus', komentari Tome Akvinskog na 'Liber de causis' i Aristotelova djela o 'Metafizici' i 'Etici', Avicenina 'Cantica' s Averoesovim 'Komentarima', 'Liber etymologiarum' Izidora Seviljskog, tri primjerka 'Sentencija' Petra Lombardskog s Tominim komentarom na spomenuto djelo, 'Summa de paenitentia' Rajmunda Penafortskog itd. Jeronimova rasprava 'De viris illustribus' za nas je zanimljiva i zbog bilješke (MR 146, fol. 104va) s naznakom da je učeni crkveni pisac iz naših krajeva "rođen u Stridonu, na granici Dalmacije i Panonije".[27]

Najzanimljiviji od Kažotićevih kodeksa je zbornik kontroverzističkih i teoloških tekstova (MR 146), neka vrsta 'vademecuma' dominikanskih propovjednika u raspravama sa zastupnicima dualističkog svjetonazora i pobornicima heterodoksnih učenja na području zapadne kršćanske ekumene u srednjem vijeku. Uz ostale, tu je i 'Summa de catharis et leonistis' Rajnera Sacconia (1250), u kojoj se raspravlja o utjecaju hrvatskih krivovjeraca tzv. "slavonskog reda" na katarsko-patarenske zajednice u Lombardiji i južnoj Francuskoj. U svjetlu ovog kodeksa neki su skloni povjerovati da je Augustin Kažotić prije dolaska u Zagreb djelovao među bosansko-humskim krstjanima.[28] Čini se vjerojatnijim da je kodeks koristio u predavanjima iz kontroverzističke teologije na nekom od dominikanskih učilišta izvan domovine, na kojima je Augustin profesorovao između 1295. i 1301. godine.[29]

Zagrebački skriptorij(i)

Važniji rukopisi srednjovjekovnog Zagreba, napose kodeksi liturgijskog i pravnog karaktera, potječu iz poznatih europskih skriptorija. Za literarne, medicinske, povijesne i teološke tekstove zaslužni su povratnici s različitih inozemnih učilišta. Pavao Nikolin,[30] profesor i prokurator anglonjemačke nacije na Pariškom sveučilištu i njegov sugrađanin Kuzma Šimunov, siromašni student kolegija Sorbonne oko 1410. uzdržavaju se kao kopisti, tj. prepisivanjem knjiga. Istim se poslom bave i drugi studenti iz naših krajeva: Juraj iz Slavonije († 1416), njegov nećak Ulrik i Pavao iz Krbave u Parizu,[31]

---

[26] M. Kos, Srednjeveški rukopisi v Sloveniji, Ljubljana 1931, 54.

[27] Balić (Les anciens manuscrits, 451) navodi da je Jeronim "natus oppido Stridonis, quod a Gothis versum Dalmatie quondam Pannonieque confinium fuit".

[28] Historiografija ne raspolaže pouzdanim svjedočanstvima o Kažotićevu djelovanju među 'krstjanima'. Domišljanja P. Grgeca (Blaženi Augustin Kažotić, Dubrovnik 1963, 61 – 66) ne nalaze potvrde u povijesnim vrelima.

[29] Iz prisnosti s bivšim dominikanskim generalom kad. Bocasiniem pretpostavlja se Kažotićevo djelovanje u Rimu, Bologni ili Padovi.

[30] O Pavlu Nikolinom u Parizu v. A. Tuilier, Hrvati i pariška intelektualna sredina, CCP, X (1986) 17, 78 – 82; Isti, Un conflit entre un étudiant croate et l'Université de Paris au XVe siècle, Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne, 7/1987, 37 – 104; M. Tanaka, La nation anglo-allemande de l'Université de Paris à la fin du Moyen âge, Paris 1990, 61.

[31] Usp. F. Šanjek-J. Tandarić, Juraj iz Slavonije (oko 1355/66 – 1416), profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu, CCP, VIII (1984) 13, 1 – 23.

Blaž iz Moravča i Ilija Draganić u Padovi (15. st.), Martin iz Gradjena u Ferrari (15. st.)[32] i drugi. U najstarijem sačuvanom imovniku zagrebačke katedrale iz 1394. godine uključen je popis od sto dvanaest rukopisnih kodeksa, najvećim dijelom liturgijskog, pravnog i literarno-teološkog sadržaja, od kojih je dobar dio pisan u Zagrebu za potrebe katedralne škole. Dvadesetak primjeraka 'Dekretala' i drugih crkvenopravnih tekstova, desetak manje-više cjelovitih 'Sentencija' Petra Lombardskog i njegovih komentatora, nekoliko primjeraka 'exempla' za pastoralni rad i propovijedanje potječu iz zagrebačkih skriptorskih radionica.[33]

U 14. i 15. stoljeću u Zagrebu djeluje kaligrafska škola čiji su protagonisti "scriptor Iohannes" (1359), meštar Grgur, "scriptor librorum", meštar Dionizije, "scriptor", Petar, sin Jakušev i drugi. Ovi pišu kaligrafski, "cum pulcherrima littera", "cum litteris antiquis". Kao iluminatori rukopisa poznati su "pictor Stephanus", stanoviti Pavao, koji oslikava rukopise između 1355. i 1389. godine, dok za Dominika i Jurja znamo da iluminiraju po uzoru na talijanske, točnije rimske minijatore.[34]

Zagrebačka Metropolitanska knjižnica

Po svojim rukopisima i bogatoj zbirci prvotisaka (238) zagrebačka 'Metropolitana' ide u red najvažnijih knjižnica hrvatskog srednjovjekovlja, odmah do knjižnice dubrovačkih dominikanaca. Za razliku od ove posljednje, koja se sustavno razvija zahvaljujući teološkom studiju i lokalnom sjedištu Inkvizicije, zagrebačka Metropolitanska knjižnica doseže današnje okvire tek u 17/18. stoljeću, i to ponajviše zalaganjem biskupa Aleksandra Ignacija Mikulića (1688 – 1694), koji je knjižni fond obogatio kupnjom zbirke Johanna Weikharda Valvasora, te nastojanjem uglednog prosvjetitelja i prijatelja knjige biskupa Maksimilijana Vrhovca (1787 – 1827).[35]

Prema inventarima iz 15. stoljeća, fond tadašnje katedralne knjižnice sastojao se od biblijskih kodeksa, knjiga namijenjenih za liturgijsku upotrebu, priručnika teologije, vrijednih zbirki rukopisa i prvotisaka iz crkvenog i građanskog prava, a posjedovala je nezanemariv broj znanstvenih djela iz povijesti, astronomije, matematike i medicine.

S trideset dva rukopisa i sedam inkunabula medicinskog sadržaja buduća 'Metropolitana' ima gotovo sva klasična i srednjovjekovna djela medicinskog i farmaceutskog znanja. Od uglednijih autora knjižnica posjeduje djela Galijena, Avicene, Averoesa, Maimonidesa, Alberta Velikog, Arnauda de Villeneuve i drugih.[36]

---

[32] Balić, Les anciens manuscrits, 440.

[33] Balić, ibid. 440 – 441; Klaić, Povijest Zagreba, 551 – 555.

[34] Balić, ibid. 441.

[35] Usp. F. Šanjek, Knjiga u Hrvata u vrijeme otkrića tiska, CCP, VIII (1984) 14, 219; Isti, La circulation du livre européen en Croatie aux XVe et XVIe siècles, Croatica parisiensia 1, Paris 1986, 41 – 42.

[36] Usp. Markov, Metropolitanska knjižnica, 493 – 504; Isti, Katalog metropolitanskih riedkosti, 505 – 550.

Veći dio ovih rukopisa potječe iz ostavštine biskupa Jakova iz Piacenze (1343 – –1348), autora filozofskih i medicinskih eseja, dugogodišnjeg 'physicusa' (liječnika) ugarsko-hrvatskog kralja Karla I. Roberta.[37]

Fond prvotisaka obuhvaća i mnoge rijetkosti: Tit Livijevu 'Povijest Rima' (dva primjerka: Rim 1469, Mleci 1479), Papiasov 'Vocabularium' (Milano 1476), tri primjerka Juvenalovih 'Satira' (najstariji je tiskan 1472. u Parizu), Euklidove 'Elemente' (1482) koje je, kao što je poznato, 1140. preveo naš Herman Dalmatin itd.[38]

Zbirka 'Metropolitaninih' inkunabula, prema istraživanjima Šime Jurića, rad je stodvadesetorice izdavača-tiskara iz tridesetak europskih gradova. Popis prvotisaka sadrži, uz ostalo, jedno enciklopedijsko djelo, trideset četiri spisa iz klasične i skolastičke filozofije, trideset osam iz crkvenog i građanskog prava, osamnaest iz povijesti i zemljopisa, četrdeset četiri filološka i literarna djela, petnaest knjiga iz prirodnih znanosti, sedam iz medicine i jedno djelo posvećeno vojnim vještinama.[39]

* * *

Knjiga u srednjovjekovnom Zagrebu, bila ona javno dobro zajednice ili vlasništvo nekog imovno moćnog pojedinca, malo-pomalo prestaje biti povlasticom tek neznatnog broja učenih redovnika, pripadnika svjetovnog klera i laika, a postaje stvarnom kulturnom potrebom građana. Od prvotno ukrasnog predmeta određene umjetničke vrijednosti knjiga postaje vrlo uspješno sredstvo povezivanja ljudi na području kulture i znanstvenog pregalaštva i trajni poticaj razmjeni ideja i iskustava u osvit vremena koje nazivamo modernim.

[37] Za medicinske rukopise zaslužan je liječnik kralja Karla I. Roberta i kasniji zagrebački biskup Jakov iz Piacenze (1343 – 1348). Usp. M. D. G r m e k, La vie mouvementée de Jacques de Plaisance, médecin du roi, lecteur universitaire et évêque de Zagreb, CCP, XIV (1990) 26, 31 – 50.

[38] Šanjek, Knjiga u Hrvata, 219; Isti, La circulation du livre, 40 – 41.

[39] Usp. Š. L j u b i ć, Zbirka inkunabula Metropolitanske knjižnice u Zagrebu, CCP, VIII (1984) 13, 156 – 215.

Zusammenfassung

BÜCHERKULTUR DES MITTELALTERLICHEN ZAGREB

Franjo Šanjek

Im europäischen und kroatischen Mittelalter ist das Buch ein erfolgreicher Überbringer und der sicherste Popularisator gesellschaftlicher, kultureller und politischer Ereignisse. Durch eine genaue Analyse unserer Bücherfonds, sowohl der kirchlichen als auch der weltlichen, kann man heute mit ziemlicher Sicherheit die lehrenden und wissenschaftlichen Ströme in der kroatischen mittelalterlichen Kultur verfolgen.

Zur kulturellen Wiedergeburt des mittelalterlichen Zagreb trägt auch die Zagreber Kirche mit den Bischöfen Stjepan II. Babonić (1227 – 1247), Augustin Kažotić (1303 – 1322) und Jakov aus Piacenza (1343 – 1348) bei, die durch ihre wertvollen Kodizes die Grundlage für die künftige metropolitanische Bibliothek schufen.

Zur Kultur des Buches im mittelalterlichen Zagreb tragen auch die Ordensleute bei, unter denen besonders die Vertreter der Bettelorden – die Franziskaner und Dominikaner – hervorzuheben sind. Die letztern sind an zwei Lokalitäten anzutreffen: im Kloster St. Nikolaus aus der Vorkriegszeit, das neben den Kaptolmauern errichet wurde – etwa dort, wo sich die heutige Straße Stara Vlaška befindet, während das Kloster St. Katharina um 1472 in Gradec errichtet wurde. Der Bücherschatz dieser Klöster, den die Dominikaner für das lokale Studium oder im Ausland beschaffen, wird heute in den Vitrinen der Zagreber Metropolitana, in der Stadtbücherei in Graz und Ptuj und anderswo aufbewahrt.

Bischof Kažotić hatte aus eigenem Anregen und im Interesse der Kathedralschule in Zagreb – nach den Angaben des Ivan Gorički – eine reiche eigenen Bibliothek, gesammelt in der sich "Libri artium", "medicinales", "sermonicales", "iuris canonici", "textus sententiarum" und "legendae novae" befanden. Von seinen wertvollen, in ganz Europa angeschafften Kodizes befinden sich im Besitz der Zagreber Metropolitana: Mr 14, 41, 56, 78, 79, 114, 140, 146, 150 und 162.

Nach der Anzahl der Kodizes und Erstdrucke gehört die Metropolitana zu den wichtigsten Bibliotheken in Kroatien. Der größte Teil wurde für die Kathedralschule angeschafft, die für den Klerus und Laien, Reiche und Arme offen war. Die Mehrzahl der Bücher wurde im Ausland angeschafft, nur ein Teil stammt aus dem Zagreber Scriptorium, in dem die Kalligraphen: "Meštar Grgur", "Meštar Dionizije" (meštar = Meister), "Scriptor Iohannes", "Scriptor Petrus" und andere wirken.

BAROKNA SKULPTURA NA GRADECU

Doris Baričević

Izvori Gradeca često spominju obrtnike najrazličitijih struka koji u vrijeme baroka žive na području grada u velikom broju. Među njima se tu i tamo spominju i kipari, po shvaćanju vremena također obrtnici. Na njihove tragove češće nailazimo u 18. stoljeću, što ne isključuje mogućnost da je Gradec i u 17. stoljeću imao ponekog kipara među svojim građanima. Činjenica je međutim da u umjetničkom životu grada u 17. stoljeću prednjače stranci, a ni u 18. stoljeću domaći kipari nisu uvijek igrali presudnu, pogotovo ne isključivu ulogu, jer su ih znali istisnuti konkurenti iz drugih mjesta i krajeva. Djela kipara nastanjenih na Gradecu potražili bismo najprije u samom gradu i njegovim brojnim crkvama, koje su bile bogato opremljene baroknim oltarima. Međutim, premda je barok jedno od najplodnijih umjetničkih razdoblja sjeverozapadne Hrvatske, ipak i naš Gornji grad dijeli s ostatkom zemlje zlosretnu sudbinu naše barokne umjetničke baštine koja je pretrpjela velike gubitke i danas je vrlo prorijeđena. Jedina gornjogradska crkva koja je potpuno sačuvala sjaj svoje barokno uređene unutrašnjosti jest isusovačka crkva Sv. Katarine, ali tu ćemo uzalud tragati za djelima domaćih kipara. Uz Ivana Jakoba Altenbacha iz Varaždina i Ivana Komersteinera i Francesca Robbu iz Ljubljane te anonimnog kipara propovjedaonice ruku stranog kipara prepoznajemo i u velikim anđelima adorantima na tabernakulu 18. stoljeća.[1] Crkva Sv. Marka, župna crkva Gradeca, od 17. stoljeća nadalje obiluje oltarima i drugim crkvenim inventarom. Većinu od tih dvanaestak oltara koji su potpuno ispunili unutrašnjost te ne osobito prostrane crkve podignuli su razni cehovi, pa bismo upravo tu pretpostavljali važniji udjel domaćih kipara. Nažalost, sav je barokni inventar crkve Sv. Marka pao žrtvom obnove i spašena je samo skupina kipova s porušenih oltara i propovjedaonice[2] koji su nam danas dragocjeno uporište u potrazi za djelima gradečkih kipara. Do koje je mjere izbor kipara ovisio o darovatelju oltara vidimo i tu u crkvi Sv. Marka, gdje su donatori, biskup Juraj Branjug i njegov brat Ivan, protonotar kraljevstva, za propovjedaonicu (1742) i glavni oltar (1729. g.) odabrali kipare iz biskupove drvorezbarske radionice na Kaptolu. Ipak, većina cehovskih oltara, nastalih uglavnom u drugoj polovici 18. st., dolazi u obzir za kipare Gradeca što neki od sačuvanih kipova s tih oltara u Muzeju grada Zagreba i potvrđuju. Nakon ukinuća redova, tj. kapucina i klarisa, njihove su

[1] Doris Baričević, Varaždinski kipar Ivan Jakob Altenbach. Peristil 25, Zagreb, 1982. Ljerka Gašparović, O aktivnostima Ivana Komersteinera u Hrvatskoj. Peristil, 18 – 19, Zagreb 1975/76, 61 – 90. Vera Horvat-Pintarić, Francesco Robba. Zagreb 1961.

[2] Kipovi su sada u vlasništvu Muzeja grada Zagreba; usp.: Vanda Ladović, O baroknoj plastici iz crkve Sv. Marka. Iz starog i novog Zagreba IV, Zagreb 1968. Sav barokni inventar Sv. Marka uklonjen je u vrijeme Schmidt-Bolléove restauracije (1876 – 1882).

crkve propale i zajedno s njima i njihov inventar, sačuvao se do danas jedino jedan oltar iz crkve Sv. Trojstva uz samostan klarisa koji sada stoji kao glavni oltar u svetištu župne crkve Sv. Barbare u Nadkrižovljanu.[3] Oltar je nažalost prerađen i stari su kipovi nadomješteni novim, ali unatoč tome još uočavamo plemenitu ljepotu oltarne arhitekture, fino rezbarenu ornamentiku akantusova lišća i dekorativni efekt cvjetnih girlanda. Po svoj prilici je u liku mladenačkog redovnika u istoj crkvi sačuvan barem jedan od izvornih kipova tog oltara. Djelo je to nekog boljeg kipara iz prvih desetljeća 18. stoljeća kao svjedok ljepote umjetničkih djela koja je Zagreb nestankom tih redovničkih crkava izgubio. S nekoliko kapela na području Gradeca nestao je netragom i njihov inventar i danas na njih podsjeća samo još oltar u Kamenitim vratima. Nestankom kamenog spomenika Bezgrešne Marije na Markovu trgu Zagreb je ostao i bez svog najreprezentativnijeg baroknog obilježja kakva ima velik broj srednjoeuropskih gradova.[4]

Neki od kipara Gradeca nisu sasvim nepoznati, jer se već dulje vrijeme javljaju u raznim pregledima hrvatskog baroka,[5] ali samo kao puka imena bez umjetničkog profila. Nažalost ni do danas neki problemi u vezi s tim kiparima nisu riješeni, pa se moramo zadovoljiti pretpostavkama na temelju indicija. Razlog je tome oskudnost relevantnih podataka u arhivima i gotovo potpuno pomanjkanje ugovora sklopljenih između kipara i naručitelja što bi pružilo sigurno uporište da skupinu djela pripišemo određenom umjetniku. Čak ni matične knjige iz kojih istraživači u Sloveniji, Austriji i južnoj Njemačkoj crpe podatke o životnom putu baroknih kipara, ne mogu kod nas popuniti tu prazninu, jer ni dosta potpuni i opširni zapisi u knjigama župe Sv. Marka ne prate život pojedinih kipara tijekom duljeg razdoblja uobičajenim podacima o vjenčanju, rođenju i smrti djece, smrti žene i sl. Kiparima Gradeca uglavnom ne znamo niti odakle su došli u Zagreb – a imena upućuju na njihovo strano porijeklo – niti datum smrti, pa nam je nemoguće odrediti vremenski raspon u kojem su djelovali. Tako se npr. kipar Antun Reiner 1766. godine u okviru jedne molbe magistratu za pomoć poziva na to da je služio staležima trideset godina kao kipar, ali u matičnim knjigama jedva nalazimo o tome poneku rijetku potvrdu. Imena s njemačkoga jezičnog područja navode na zaključak da je općepoznata jaka fluktuacija kiparskih snaga na cijelom alpskom i subalpskom području zahvatila i sjevernu Hrvatsku i da su se kipari na svom uobičajenom "vandrovanju" nakon završenog nauka ili privučeni mogućnostima za rad trajno ili privremeno nastanili u Zagrebu, odnosno na Gradecu. Većinom se ti kipari javljaju u izvorima samo jednom, najviše dva do tri puta, a najvažniji je podatak koje su godine dobili pravo građanstva. Za neke od njih znamo gdje su stanovali i imali svoju kiparsku radionicu, spominju ih kupoprodajni ugovori za kuće i zemljišta, ali i poneka parnica. Isprave ih

[3] Arhiđakonat Varaždin, 172/XIII, v. c. 1808. (352): "... Altare primum ... ex ecclesia aboliti ordinis S. Monialium Zagrabiensium per modernum D. loci Parochum imperata, ..." Vjerojatno se radi o glavnom oltaru klarisa, s obzirom na to da se kip Sv. Barbare, zaštitnice Nadkrižovljana, pokrivao slikom S. Trojstva kojem je bila posvećena crkva klarisa. Usp.: Emilija Laszowski, Crkvene stvari dokinutog samostana opatica sv. Klare u Zagrebu. Stari i novi Zagreb, 1925.

[4] Doris Baričević, Claudius Kautz, kipar kamenog spomenika Bezgrešnog Začeća Marijina na Markovu trgu u Zagrebu. Peristil 33, Zagreb 1990.

[5] Usp.: Anđela Horvat, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj. Zagreb 1983, 342, bilj. 683 s navodima starije literature.

nazivaju "prudens ac circumspectus civis et statuarius", ali im je građanski status bio skroman, a život većinom težak s prijetnjom siromaštva u starosti. Takva je sudbina pratila ne samo kipare u Hrvatskoj, bila je uobičajena u cijelom srednjoeuropskom kulturnom krugu i često nije mimoišla ni vrlo ugledne kipare. Kiparstvo u drvu i kamenu spojeno je s teškim fizičkim radom i kada su zbog bolesti ili starosti tjelesne snage popustile, kiparu je prijetila bijeda. Usto, kipari Gradeca nisu uživali ni zaštitu ceha, jer ga nisu ni imali niti su bili inkorporirani u ceh nekih srodnih struka. Popisi obrtnika zato navode uz njihova imena "extra caeham". Nije poznato da li je Gradec ograničavao broj kipara koji su istodobno smjeli imati radionicu na području grada, čime su srednjoeuropski gradovi, i oni manji, zaštitili svoje kipare od konkurencije. Moguće je da je ograničeni broj narudžaba sam regulirao pritok novih kiparskih snaga. Kako se Zagreb u 18. stoljeću sve više razvijao u umjetničko središte ne samo svoje uže i šire okolice nego i dijela Hrvatskog zagorja, Prigorja, Moslavine i krajeva južno od Save, djela gradečkih kipara možemo očekivati i u brojnim crkvama i kapelama cijelog tog područja. Iz tog razloga ne možemo isključiti mogućnost da je ponekog od njih smrt zadesila u nekoj župi podalje od Zagreba i da tu treba tražiti razlog što nam nije poznata godina smrti gotovo nijednog od njih.

Nemamo zasada nikakvih dokaza o stalnom boravku kipara na Gradecu u toku 17. stoljeća. Ako ih je bilo – a potreba za njihovim djelima nije bila mala, samo župna crkva Sv. Marka već u 17. stoljeću ima 11 oltara – vjerojatno nisu bili većeg formata. O tome svjedoče neki sačuvani kipovi iz te crkve u zbirci Muzeja grada Zagreba,[6] ali i činjenica da su se ugledni donatori većih umjetničkih zahtjeva koji su tijekom 17. stoljeća opetovano sudjelovali na uređenju isusovačke crkve Sv. Katarine redovito obraćali stolarima i slikarima, vjerojatno i kiparima iz Slovenije, a tek 1675. godine varaždinskom kiparu Ivanu Jakobu Altenbachu.[7] Tako se dosada smatralo da se kao prvi kipar Gradeca s pravom građanstva javlja znameniti majstor Ivan (Johannes) Komersteiner godine 1700. Komersteiner je bio ljubljanski kipar, ali mu dosada nije poznato nijedno djelo iz tog njegovog životnog razdoblja u samoj Ljubljani ili Kranjskoj.[8] Značenje tog izvrsnog ljubljanskog kipara prvi su u Zagrebu uočili isusovci i naručili kod njega 1676. godine kameni spomenik Sv. Franje Ksaverskog, koji je možda bio namijenjen klaustru. Nekoliko godina kasnije, 1680, nastaju njegovi kipovi i ornamentalna rezbarija za pobočne oltare Sv. Ignacija i Sv. Franje Borgie u crkvi Sv. Katarine od kojih je sačuvan samo ovaj posljednji.[9] Posrednik oko dopreme kipova i dekorativne rezbarije vjerojatno je, kao i u nekim drugim slučajevima, bio zagrebački trgovac Leonardo Milpoher. Godine 1687. Komersteiner se nastanjuje u Zagrebu, po svoj prilici privučen narudžba-

[6] Npr. Raspeće s Marijom, Ivanom i Marijom Magdalenom (foto Schneiderova zbirka br. 1083 u Strossmayerovoj galeriji).

[7] Baričević, Varaždinski kipar Ivan Jakob Altenbach, o. c. u bilj. 1.

[8] Sergej V r i š e r, Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji. Ljubljana 1976, 207 – 208; kipar se spominje u Ljubljani od 1673. do 1687. godine. Godine 1682. moli za ljubljansko građanstvo. Sa ženom vodi parnicu zbog miraza s njezinim ocem, slikarom Severinom Praittenlaknerom. Godine 1676. radi na popravku ljubljanskih fontana iz 16. stoljeća.

[9] Željko J i r o u š e k, Novi prilozi za povijest crkve sv. Katarine u Zagrebu. I. (tekst), II. (izvori). Zagreb 1943. (disertacija); neke ugovore donosi Zlatko H e r k o v, Građa za povijest umjetnosti. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, X, 1 – 2, Zagreb 1962, 62 – 80.

ma za zagrebačku katedralu. Prema dokumentima živio je na području Kaptola i u ugovorima uz njegovo ime se navodi da je Civis et arcularius Capituli Ecclesiae nostrae Zagrabiensis, odnosno Civis et incola areae nostrae Capitularis.[10] Plaćao je 1694. porez za zemljište koje je ležalo Na potoku, a već 1695. i 1696. g. taj porez plaća "relicta Joannis Piltavar", dakle udovica Ivana kipara, što znači da je negdje 1694/95. godine kipar Ivan Komersteiner umro.[11] To bi konačno objasnilo već prije uočeni i restauratorskim zahvatima na mnogim djelima te radionice u novije vrijeme potvrđeni dojam da sredinom devedesetih godina 17. st. dolazi do zamjetnog pada kvalitete kipova s postepenom promjenom osnovne tipologije majstora Ivana Komersteinera. Prema tome u nekim djelima koja u cjelini gledano još imaju sve stilske odlike Komersteinerova kiparstva, kao što su glavni oltar u Buševcu, glavni i dva pobočna oltara u Vrapču, glavni oltar kapele Sv. Mihalja u Samoboru i druga, ne vidimo više vlastoručna djela majstora Komersteinera. Otvara se dakle pitanje tko je majstorovo nasljedstvo tako uspješno prenio preko praga 18. stoljeća. Ivan Komersteiner živio je na Kaptolu svega sedam godina, ispunjenih radom na brojnim, dijelom monumentalnim oltarima,[12] ali o njegovim životnim i obiteljskim prilikama nije dosada bilo ništa poznato. U novije vrijeme pronađeni podaci unose nešto svjetla i u tu problematiku. Ivan Komersteiner imao je sina imenom Ivan Krstitelj (Johannes Baptista) koji je bio na slikarskom nauku u Grazu. Sedamnaestogodišnjeg mladića zastupao je zagrebački kanonik Ivan Znika kao tutor i zakoniti skrbnik u parnici za dobra i novac koja su mu po majci pripadali u Kranjskoj.[13] Očito je to onaj Johannes Baptista Komersteiner koji 1700. godine kao 23-godišnjak dobiva pravo građanstva na Gradecu[14] i posjeduje 1711. godine drvenu kuću u današnjoj Opatičkoj ulici 21.[15] Godine 1705. javlja se kao krsni kum u matičnoj knjizi rođenih župe Sv. Marka.[16] O njemu kao slikaru zasada nema podataka. Uz tog mladog Komersteinera javlja se još jedan drugi imenom Michael, očito također sin Ivana Komersteinera koji je bio kipar i očito je preuzeo i dalje vodio očevu radionicu. I on se javlja na Gornjem gradu kao krsni kum,[17] a godine 1702. zagrebački biskup Stjepan Seliščević naručuje kod njega glavni oltar za franjevačku crkvu u Ivanić Kloštru.[18] Taj bez sumnje veliki nalog od osobe najvišeg ugleda svjedočanstvo je da je

---

[10] Ugovor za oltar sv. Ladislava u katedrali, 1688. g. ACA, fasc. 101; spis o nasljedstvu Ivana Krstitelja Komersteinera, 1694. g., ČK, Locus credibilis Z-614.

[11] Gradski arhiv Zagreb, Protokol br. 203, 127: Regestum taxae Civium Areae V. Capituli Zagrabiensis... za godine 1694, 1695. i 1696. Komersteiner se spominje kao Ivan Piltavar (prema njem. Bildhauer).

[12] Gašparović, o. c. bilj. 1.

[13] ČK, Locus credibilis Z-614; Johannes Baptista Komersteiner bio je očito rođen u Ljubljani oko godine 1677. iz braka kipara Ivana Komersteinera sa Suzanom Praittenlakner.

[14] Gradski arhiv Zagreb, Protokol 1, Prothocollum civitatis 1604 – 1742, 505. "Anno Dni 1700. ... In Cives acceptantur: Joannes Baptista Komersteiner..."

[15] Lelja Dobronić, Zagrebački Gornji grad nekad i danas. Zagreb 1967, 102; Ista, Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas. Zagreb 1988, 284.

[16] Matica rođenih župe Sv. Marka 1695 – 1711, br. 1287.

[17] Ibidem.

[18] ASC XVIII/2/58 – 1702. febr. 25. ep. Selischevich fecerat conventionem cum Michaele Komersteiner sculptor pro ara major conventus fratrum Franciscanorum Ivanicensium fabricanda fl. Rh. 500; za podatak zahvaljujem g. A. Lukinoviću.

radionica mlađeg Komersteinera, Michaela, nastavljajući očevu tradiciju, uživala i dalje veliko povjerenje u ljepotu i kvalitetu izvedenih oltara i kipova. Sigurno je dakle da je mlađa generacija obitelji Komersteiner, slikar Ivan Krstitelj i kipar Michael, živjela na Gradecu i vjerojatno imala radionicu u drvenoj kući u današnjoj Opatičkoj ulici 21. Djelima te kiparske radionice na Gradecu danas je teško ući u trag, jer su oltari iz tog vremena davno nestali. Moguće je da je iz radionice proizašao barem jedan od nekadašnjih oltara crkve Sv. Marka iz vremena poslije 1700. godine, vjerojatno onaj Sv. Ane iz 1705. godine, kojem su sudeći po starim opisima mogli pripadati kip biskupa u Muzeju grada Zagreba i kip apostola u jednoj od niša portala crkve Sv. Marka.[19] Dva kipa apostola (sl. 1) s davno nestalog glavnog oltara franjevačke crkve u Kloštru Ivaniću[20] omogućit će nam da uđemo u trag osobnom stilu Michaela Komersteinera, koji je pod snažnim dojmom očeva kiparstva pridržao sve osnovne značajke starog majstora kao što su spiralno uvijeni okrajci odjeće pod kojom se jasno ocrtavaju oblici tijela te karakteristične crte lica, a na sačuvanim oltarima primijenio je i za očevu radionicu tako karakterističnu bujnu ornamentiku akantusova lišća. Time nažalost nisu potpuno riješena sva pitanja u svezi s tom radionicom na Gradecu iz koje su proizašla još neka značajna, naprijed navedena djela. Zasada možemo samo upozoriti na to da se na tim kasnim djelima uočavaju razne ruke, jer uz Michaela Komersteinera očito rade još dvojica kipara, koji se sve više udaljavaju od stila i kvalitete vlastoručnih djela Ivana Komersteinera.

Nižu se zatim u manjim ili većim vremenskim razmacima podaci o kiparima nastanjenim na Gradecu. Nekima od njih možemo na temelju sačuvanih djela ili drugih indicija pripisati određene opuse u samom gradu i širem području njegova umjetničkog utjecaja, dok o djelima drugih možemo iznijeti ovdje samo prijedloge i pretpostavke.

Prvi nama poznati gradečki kipar koji se javlja nakon što je utrnula radionica Komersteinerovih nasljednika jest Claudius Kautz, građanin i kipar koji od 1737. g. posjeduje kuću na mjestu današnje Opatičke ulice 15. On je jedini od gradečkih kipara kojem možemo dokazati izvedeno djelo na temelju sačuvanog ugovora. Naime, godine 1740. povjerena mu je izvedba kamenog spomenika Bezgrešnog začeća Marijina na Markovu trgu. Novac za podizanje spomenika testamentarno je ostavio podžupan Varaždinske županije, senator i bilježnik Ivan Hyaczinthy još 1715. godine.[21] Taj sigurno najveći i najsloženiji zadatak koji je Gradec u to vrijeme mogao povjeriti jednom domaćem kiparu svjedoči o tome da je Kautz morao biti priznato dobar majstor. Radilo se o velikom spomeniku s mnogo figura, reljefa i pratećih dekorativnih elemenata jednog tipa koji je poznat i vrlo raširen na cijelom srednjoeuropskom području. Stare slike i fotografije pokazuju da je taj glavni akcent Markova trga imao visok i masivan postament ukrašen reljefima i grbovima nad kojim se uzdigao snažan stup obavijen

[19] Oštećeni kipovi gotičkog portala zamijenjeni su tokom vremena nekim drvenim baroknim kipovima apostola.

[20] Glavni oltar franjevačke crkve u Ivanić Kloštru ne postoji više, a nema ni suvremenog opisa. Obojio ga je slikar Antun nepoznata prezimena, možda franjevac. Dva kipa apostola vjerojatno s tog oltara zbog svojih značajka Komersteinerove radionice sačuvala su se na pobočnom oltaru Sv. Florijana iz 17. stoljeća i danas se nalaze u zbirci franjevačkog samostana u Virovitici.

[21] Doris Baričević, Claudius Kautz, kipar kamenog spomenika Bezgrešnog Začeća Marijina na Markovom trgu u Zagrebu. Peristil 33, Zagreb 1990. (95 – 112) s navodima izvora i literature.

Slika 1. Michael Komersteiner, apostol s nekadašnjega glavnog oltara franjevačke crkve u Ivanić Kloštru (1702)

girlandom, s kipom Marije na vrhu. U podnožju stupa stajali su na uglovima kipovi Ivana Krstitelja, Ivana Evanđelista, Ivana Nepomuka i Sv. Josipa. S vremenom teško oštećeni spomenik bio je srušen 1869. g. i otada se svim njegovim dijelovima zameo trag, sačuvana su samo dva reljefa s baze stupa u Muzeju grada Zagreba s prizorima "Bijega u Egipat" i "Krštenja Kristova u Jordanu". Ti reljefi, danas također gotovo propali, jedino su nam uporište za upoznavanje osobnog kiparskog stila Claudiusa Kautza, a time i za atribuciju drugih djela. Čvrsti volumen tijela, potcrtan dugopoteznim uzdužnim ili zdjelastim kružnim naborima sa štapićasto zaobljenim bridovima, malene glave s napetom oblinom lica, širokim i visoko položenim ličnim kostima i duboko usađenim kosim očima pod visokim lukom obrva nalazimo na razmjerno brojnim kipovima drvenih oltara i propovjedaonica koji između 1717. do približno 1740. godine nastaju za sam Zagreb i njegovu širu okolicu. To su okvirne godine djelatnosti tog značajnog zagrebačkog kipara o kojem tako malo znamo, a koji se sam na ugovoru za spomenik Bezgrešnog začeća Marijina potpisao na njemačkom "Claudius Kautz Bürger und Bilthauer alda". Kada je stekao pravo građanstva, nije poznato, kao što ni matična knjiga umrlih nije zabilježila njegovu smrt. Kautz je prema tome bio kipar u drvu i kamenu, što je među kiparima odgojenim u tradiciji alpskog drvorezbarstva bila rjeđa pojava. Danas mu od kamenih kipova još možemo pripisati Sv. Franju Ksaverskog i Sv. Ivana Nepomuka sa stupova u perivoju pred crkvom Sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu iz vremena oko 1730. godine. Mnogo brojnija su njegova djela u drvu na kojima se na finiji i diferenciraniji, rezbarenju u drvu primjereni način, opetuju ključna stilska obilježja kamenih spomenika. Kip Sv. Ivana Nepomuka i neki radovi manjeg formata u Muzeju grada Zagreba vjerojatno su tragovi njegove djelatnosti za crkvu Sv. Marka koja je nekada u sjaju svojih brojnih baroknih oltara očito pružala antologijski pregled domaćih kipara Gradeca. Kautza su međutim cijenili i na Kaptolu, gdje je u franjevačkoj crkvi postavio veliki pobočni oltar Žalosne Marije, koji je sačuvan danas u crkvi franjevačkog samostana u Humcu u Hercegovini, pa toj sretnoj okolnosti zahvaljujemo nekoliko najljepših Kautzovih kipova. Od ostalih djela nabrojit ćemo ovdje ona najznačajnija i potpuno sačuvana, kao što su oltar Sv. Križa u tada još franjevačkoj crkvi u Remetincu (sl. 2), glavni oltar i oltari Žalosne Marije i Sv. Marije Magdalene u Vrapču, oltar Sv. Barbare u župnoj crkvi u Zlataru, danas glavni oltar kapele Sv. Jakova u Batini, glavni oltar stare drvene župne crkve u Ludini, glavni oltar kapele Sv. Marije Magdalene u Humu Bistričkom (sl. 3) te propovjedaonice u župnoj crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Sv. Ivanu Zelini i u župnoj crkvi u Nartu. Mnogi kipovi porušenih oltara u raznim mjestima sjeverne Hrvatske upotpunjuju taj nekada očito vrlo bogat opus plodnog kipara. Neki od nabrojenih oltara i propovjedaonica mogu svojom vješto komponiranom oltarnom arhitekturom zadovoljiti ukus orijentiran na suvremenim oblikovnim principima srednje Europe, što vrijedi i za brižljivo rezbarenu ornamentiku u kojoj akantusov list igra dominantnu ulogu, ali se već miješa s vrpčastim prepletima, rovašenim volutama, vijugavim trakama i usamljenim školjkama u duhu prve trećine 18. stoljeća. Tipološki Kautzov je rad dosta jednoličan kao i kod većine naših domaćih kipara. Vitki likovi krhke građe uspravljaju se u mekanom okretu tijela, a fino oblikovane ruke tankim prstima drže atribute ili okrajak odjeće, koja prianja uz tijelo dugopoteznim zaglađenim naborima. Najprepoznatljivije obilježje Kautzova stila su lica koja se šire prema obrazima zbog visoko položenih ličnih kostiju, koje kao da pritišću kose oči pod lukom obrva. Gradec je u kiparu Kautzu u drugoj četvrtini 18. stoljeća imao cijenjenog kipara izrazite

Slika 2. Claudius Kautz, Sv. Marija Magdalena s oltara Sv. Križa u župnoj crkvi u Remetincu (oko 1720)

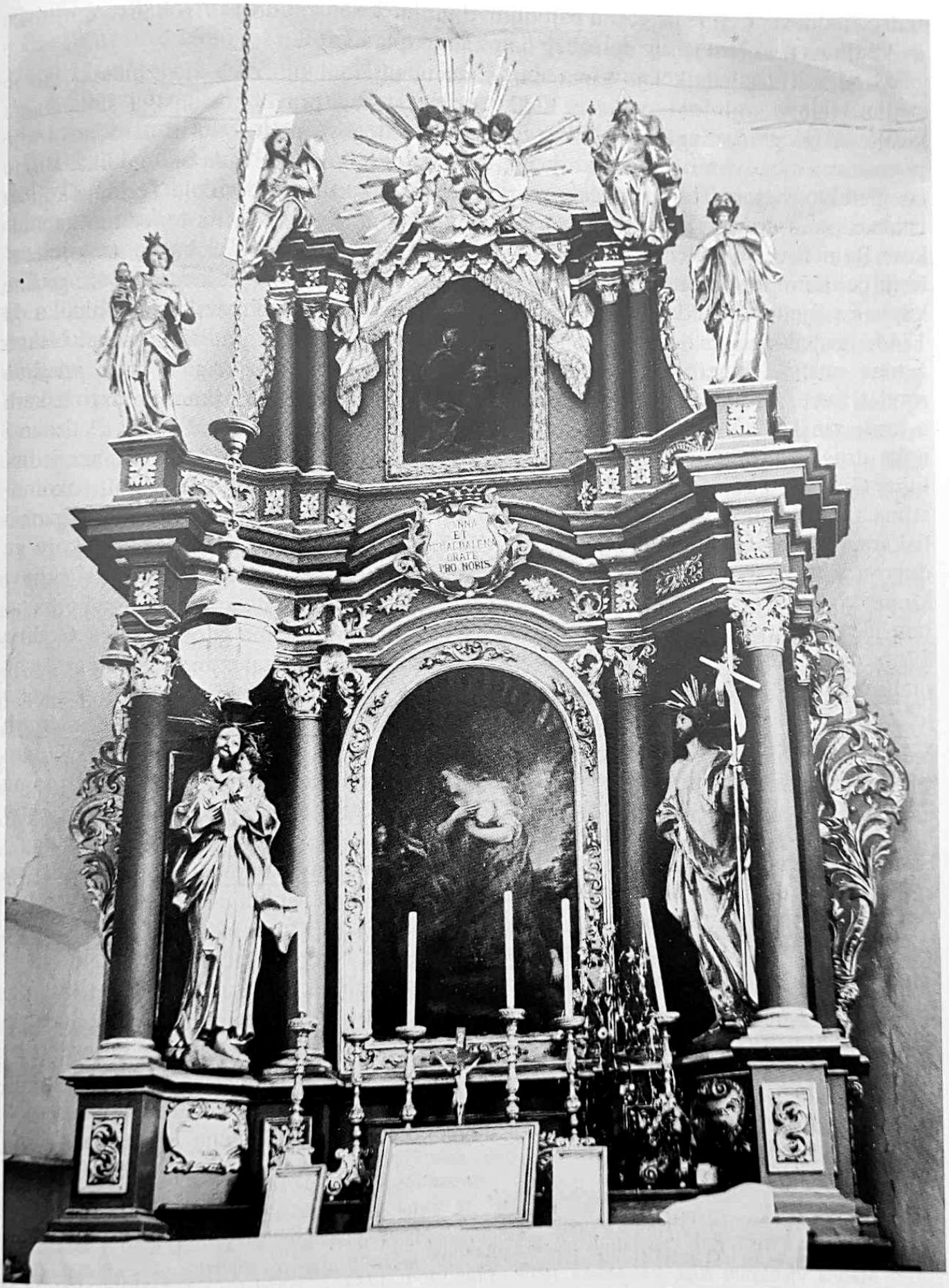

Slika 3. Claudius Kautz, glavni oltar kapele Sv. Marije Magdalene u Humu Bistričkom (1736)

individualnosti, koji je u svojim najboljim djelima dosegao i dosta visok nivo umjetničke kvalitete u okviru našeg domaćeg baroknog kiparstva.

Kautzov nasljednik kao kipar na Gradecu, dijelom možda i suvremenik, bio je Antun Reiner koji je 4. veljače 1742. godine stekao pravo građanstva slobodnoga kraljevskoga grada Zagreba.[22] Nikakva opaska o njegovu podrijetlu ili narodnosti nije povezana s njegovim imenom, a nije nam poznato koliko mu je tada bilo godina. Bio je oženjen Dorotejom Terihaj, nećakinjom zagrebačkog kanonika Nikole Terihaja koji se istakao i kao donator crkvenog namještaja. Zahvaljujući srodstvu s uglednim kanonikom Reinerovo je materijalno stanje u to doba dosta povoljno. Terihaj je svojoj nećakinji poklonio drvenu kuću u današnjoj Demetrovoj ulici 15, a Reiner je 1745. godine kupio i susjednu, također drvenu kuću u kojoj je imao svoju kiparsku radionicu, a od 1744. posjedovao je i kuću s vinogradom i zemljište izvan gradskih zidina. Nakon ženine smrti[23] Reinerovo kratko razdoblje blagostanja bliži se kraju i on je prisiljen prodati kuće, zemljište i vinograd. Godine 1754. Reiner je postao tiskar i preuzeo tiskaru u kraljevinskoj zgradi gdje je osim Krčelićeve "Povijesti zagrebačke crkve" tiskao i neka druga značajna djela. Toj okolnosti imamo zahvaliti da je Antun Reiner jedini kipar Gradeca o kojem imamo veći broj detaljnih podataka o njegovim životnim okolnostima i stradanjima. Žalosni i tragični životni put tog bez sumnje zaslužnog kipara i tiskara vjerojatno je umnogome indikativan i za ostale kipare Gradeca. Pritiskuju ga dugovi i teška bolest udova koja ga je spriječila da se uz tiskarstvo i dalje bavi kiparstvom. Reiner se opetovano obraćao staležima i banu molbama za pomoć pozivajući se na svoju neizlječivu bolest, na dugove i stradanja svoje malodobne djece. Godine 1766. on u jednoj molbi ističe da je trideset godina služio staležima kao kipar "s ne malim trudom", a sada je prisiljen moliti milostinju. Tada je kipar bio već i slijep, a kako je, čini se, svaka pomoć izostala, završio je život u gradskoj ubožnici do Kamenitih vrata, obilazeći kao slijepi prosjak ulice Gornjega grada još dvadesetak godina. Kiparu Antunu Reineru ne možemo dokazati nijedno dokumentirano djelo, ali smo sigurno na pravom putu ako s njim povežemo djela, odnosno oltare, kojima je donator bio njegov rođak kanonik Terihaj. To je u prvom redu oltar Blažene Djevice Marije u crkvi Sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu iz 1752. godine koji nam svojim izraženim stilskim karakteristikama može poslužiti kao polazište za daljnje atribucije. Reiner je očito bio školovan u tradiciji alpskog kiparstva, ali je unutar toga kruga ostao eklektik s dosta ograničenim mogućnostima umjetničkog stvaralaštva. Njegova jačina ležala je u razvijenom smislu za dekorativni učinak cjeline oltarne arhitekture, ornamentike i kipova. Lijep primjer za tu tvrdnju je osobito atika spomenutog oltara, koja je sasvim napustila tektonsku konstrukciju i pretvorila se u nebesku viziju s kipom Sv. Nikole u obruču od oblaka, zrâka i malih anđela. Ti kipovi, kao i dva stojeća anđela sa štitovima odaju njegovo slabo poznavanje anatomije, ukočene i neprirodne pokrete, ali i vrlo osebujan tip lica visoka čela i širokih obraza s dugačkim nosom sploštena hrpta. Jamičasta

[22] Doris B a r i č e v i ć, Prijedlog za opus zagrebačkog kipara Antuna Reinera. Iz starog i novog Zagreba VI, Zagreb 1984. (105 – 120) s navodima izvora i literature.

[23] Matica vjenčanih župe Sv. Marka 1739 – 1788, 7. 1. 1739. ... copulatus est Antonius Rainer et Dorothea Terehay ... ibidem, matica umrlih 1729 – 1776: 1748. Die 4ta Marty omnibus Sacramentis munita Dorothea Therihay, sepulta est in Ecclesia S. Marci.

udubljenja u kutovima očiju i nabubrele usne daju im vedar izraz. Dobar dio njegova opusa sačuvan je samo još u fragmentima, pa ćemo ovdje upozoriti samo još na oltar Sv. Alojzija (sl. 4) u crkvi Sv. Franje Ksaverskog koji je nešto mlađi pandan oltaru Blažene Djevice Marije, veliki glavni oltar u Petrovskom sa svojom u širinu razvijenom oltarnom arhitekturom i brojnim kipovima, te slikoviti mali oltar u drvenoj kapeli Sv. Petra u Boku kod Siska s vrlo dekorativnom rezbarijom oltarnih krila i kipovima svetih kraljeva. Od svih sačuvanih Reinerovih radova najoriginalniji su njegovi relikvijari, rađeni oko sredine 18. stoljeća za pavlinsku crkvu u Remetama. Relikvijari imaju oblik ženskih poprsja s uokvirenim otvorom za relikvije (sl. 5). Jedno od poprsja ikonografski je definirano okom na tanjuriću kao Sv. Lucija, a njezin je pandan Sv. Apolonija. Draž tih relikvijara leži ponajprije u brižljivoj obradi raskošnog kostima i obilnoj primjeni raznih ukrasa i nakita. To je vjerojatno odraz želje da se oponaša plemeniti metal, srebro ili zlato, od kojeg su se relikvijari tog tipa običavali izrađivati. U nas u sjevernoj Hrvatskoj takvi su relikvijari sačuvani u vrlo malom broju. Najkasnije oko 1766. godine Reiner je, teško bolestan i slijep, prestao raditi kao kipar. Gradec je u njemu tri desetljeća imao kipara koji je na svoj provincijalni način prenio u grad i njegovu širu okolicu nešto od odsjaja umjetničke atmosfere srednjoeuropskog baroka i znao time zadovoljiti zahtjeve svoje sredine.

Godine 1752. pojavio se Reineru suparnik u kiparu Josipu Stallmayeru koji dobiva te godine građansko pravo kao "statuarius",[24] a bio je nadmoćan ne samo po zanatskom znanju nego i po baroknom izrazu svoje plastike. Godine 1754. Antun Reiner mu je bio svjedok na vjenčanju.[25] Takva kumstva između predstavnika iste struke ili srodnih struka bila su u 18. stoljeću dosta česta. Drugih vijesti i podataka o tom kiparu zasada nemamo. Stallmayer dakle živi na Gradecu u pedesetim godinama 18. stoljeća, u vrijeme kada negdje oko 1756/57. g. ceh šoštarski postavlja svoj oltar Sv. Stjepana prvomučenika i Sv. Donata u lađu crkve Sv. Marka. Oltar je imao natpis "plemenitog ceha šoštarskog" na hrvatskom jeziku s letnicom 1758,[26] koja je po običaju vremena označavala datum kada je oltar bojenjem i pozlatom dobio svoj konačni izgled. Oltar je zajedno s ostalim baroknim inventarom krajem 19. st. uklonjen iz crkve Sv. Marka, ali su se u Muzeju grada Zagreba sačuvali neki kipovi kao npr. Sv. Stjepan prvomučenik (sl. 6), Sv. Franjo Ksaverski, Sv. Donat, Bog otac te Spasitelj i dva velika anđela s atike.[27] Zajednička obilježja tih kipova jesu izduljene figure dugih nogu i malenih glava. Okret tijela u struku naglašen je visokim isturenim kukom. Odjeća sapinje figure velikim glatkim plohama isprekidanim naborima oštrih prijeloma i cjevastih bridova, a samo rubovi plašteva proširuju figuru i unose nemir u čvrste obrise. Barokna patetika postignuta je stavom i nagibom glave, kao i devotnom gestom jedne ruke, koja se visoko podignuta u laktu spušta na prsa s jakim nagibom zgloba i članaka prstiju. Stallmayerovi

[24] Gradski arhiv Zagreb, Protokol br. 339; Prothocollum civium liberae regiaesque civitatis Zagrabiensis ab Anno 1733. G. 1752: Josephus Stallmayer, statuarius.

[25] Matica vjenčanih župe Sv. Marka, 25. juli 1754.

[26] Ivan Kukuljević, Nadpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891, br. 1229. Na bivšem oltaru Sv. Stjepana i Donata: 17 Anno 58 Altar S. Stefana i S. Donata. Dal ga napraviti plemeniti ceh sostarski.

[27] Muzej grada Zagreba, inv. brojevi 374, 2610, 2617, 2622, 2624, 2688 i 2691. U suvremenim kanonskim vizitacijama oltar nije opisan, a opis iz 1771. godine ne navodi kipove nego samo slike.

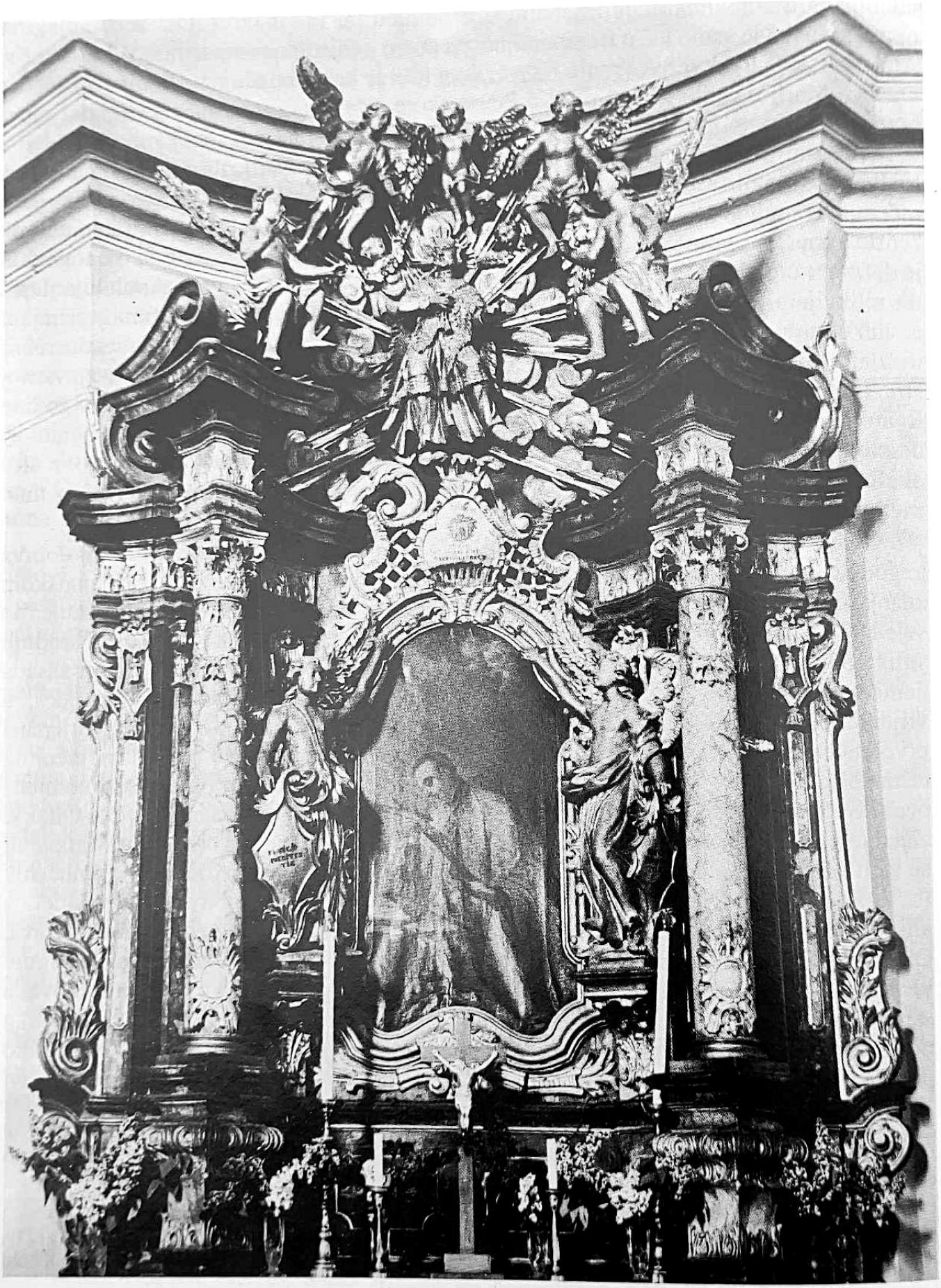

Slika 4. Antun Reiner, oltar Sv. Alozija u crkvi Sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu (1756–1758)

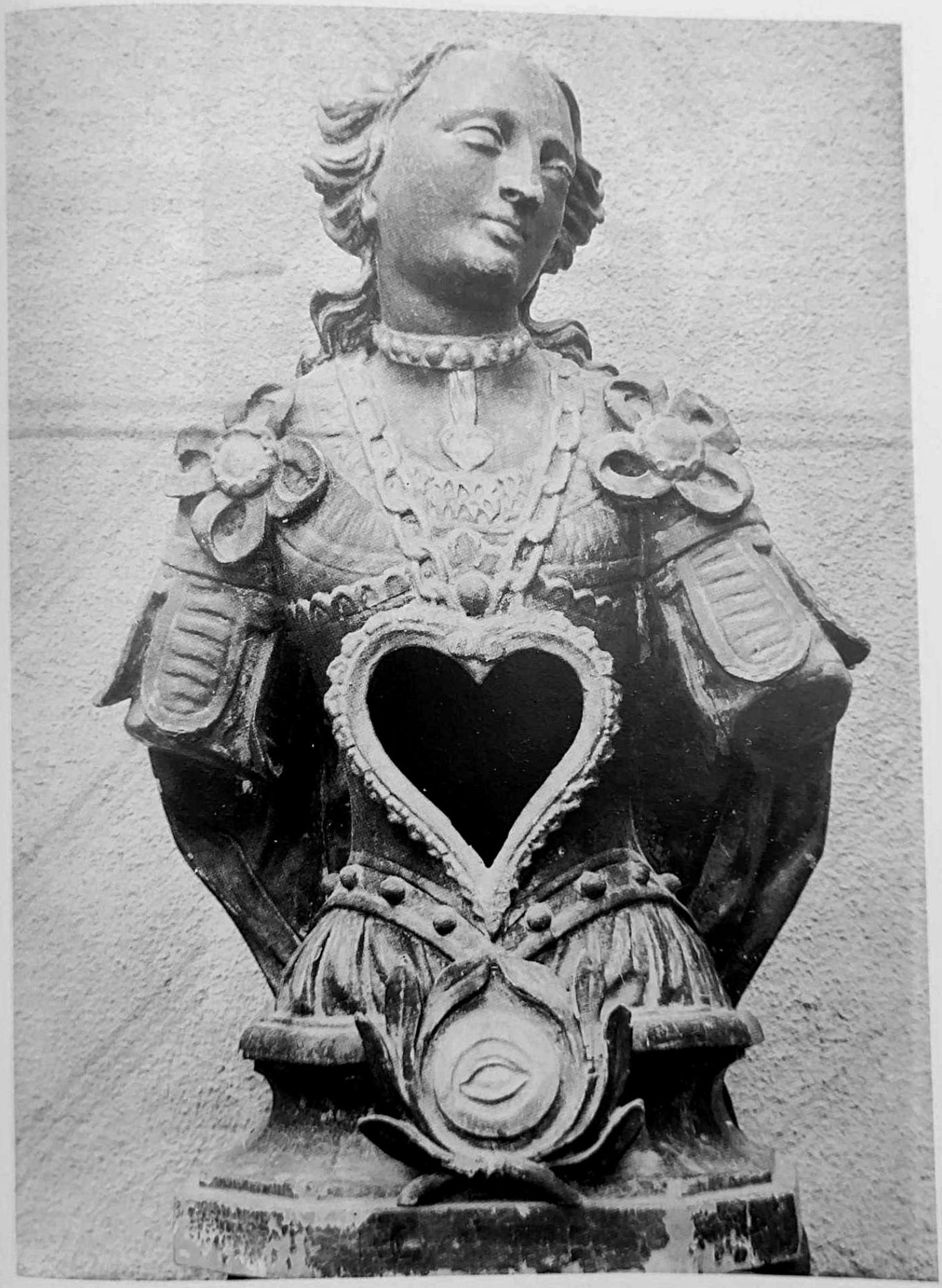

Slika 5. Antun Reiner, relikvijar Sv. Lucije, župna crkva u Remetama

Slika 6. Josip Stallmayer (?), Sv. Stjepan prv. s oltara Sv. Stjepana i Donata u crkvi Sv. Marka u Zagrebu (1758), sada u Muzeju grada Zagreba

kipovi imaju dugačka i vrlo uska lica jakih četvrtastih čeljusti i malih kosih očiju koje su primaknute jakom povijenom nosu što se u profilu spaja s niskim čelom. Mladenački sveci i anđeli imaju zaobljene obraze i duboko usađene okrugle oči, a konture lica su znatno mekanije. Na temelju tih lako prepoznatljivih osobina kipova nekadašnjeg oltara Svetih Stjepana i Donata Stallmayeru se može pripisati neveliki ali zanimljiv i vrijedan opus sastavljen od nekoliko oltara i propovjedaonica uz neke kipove u muzejskim zbirkama. Svi su nastali u toku druge polovine šestog desetljeća 18. stoljeća. Zasada nam nisu poznata djela koja bi nastala poslije 1761. godine pa je moguće da je kipar tada napustio Gradec i Hrvatsku, jer matične knjige nisu zabilježile njegovu smrt. U cjelini gledano arhitektonske konstrukcije svih oltara i propovjedaonica dosta su konzervativne, ponešto teške i masivne, povezane samo ornamentikom koja koristi pune i masivne oblike rocaillea što će se tek krajem šestog desetljeća pomalo pretvoriti u lagane i prozračne školjkaste forme s ušiljenim vršcima. Gradecu se Stallmayer vjerojatno još prije svoje djelatnosti za crkvu Sv. Marka preporučio svojim oltarom za Kamenita vrata. Primjećujemo da su njegovi kipovi manjeg formata prirodnije proporcionirani od onih većih dimenzija, a anđeli na atici tog oltara kojima jedna ispružena noga visi preko ruba gređa tipični su za ovog kipara i opetovano se javljaju i na kasnijim djelima. Od oltara za dvorsku kapelu u Bosiljevu, župnu crkvu u Pisarovinskoj Jamnici (oltar Svetih četrnaest pomoćnika, 1759. g.) i glavnog oltara kapele Sv. Petra u Gotalovcu kod Zajezde iz 1758. godine ovaj se posljednji odlikuje većim brojem kipova, dekorativnim oltarnim krilima i tipično baroknim prizorom na atici, gdje smrt u liku okrunjenog kostura raskida grb izumrle plemićke obitelji Gottal čiji članovi počivaju u grobnici ove kapele.[28] Oltari Muke Kristove (sl. 7) i Žalosne Marije u župnoj crkvi u Čazmi iz 1760. godine najvrednija su Stallmayerova djela s kipovima koji svjedoče da je kipar znao staviti i dramatične akcente i izraziti sućut i patnju na suzdržljiv ali vrlo uvjerljiv način. Zanimljiv detalj na oltaru Muke Kristove jest prizor vapijućih duša u čistilištu ugrađen u šupljinu stipesa.[29] Samo godinu dana mlađi oltari Sv. Roka i Sv. Antuna Padovanskog u Sv. Križu unose kao novost herme koje zamjenjuju oltarne stupove. Muzej za umjetnost i obrt posjeduje skupinu kipova s jednog velikog oltara koji navodno potječe iz Pešćenice[30] među kojom se nalaze i dva snažna atlanta. Stallmayerove propovjedaonice u Konjšćini (sl. 8) iz 1758. godine[31] i kapeli Majke Božje anđeoske u Markuševcu iz 1759. godine[32] reprezentativni su i dobro komponirani primjerci, kojima je zajednički veliki anđeo trubljač na početku stepenica, kipovima ukrašena govornica i figuralna scena na vrhu baldahina, a posebno veliki reljefni prizori u slikovitim kartušama na prednjoj strani govornice koji se svojom scenerijom i sitnim figuricama razvijaju u prostor od plitkog reljefa do pune plastike. U Konjšćini vidimo prizor Dvanaestogodiš-

[28] Doris Baričević, Pregled spomenika skulpture i drvorezbarstva 17. i 18. st. u istočnom dijelu Hrvatskog Zagorja. Ljetopis JAZU, knj. 76, Zagreb 1972.

[29] Doris Baričević, Domaći barokni kipari u Čazmi. Zbornik Čazma 1226 – 1976. Čazma 1979. (153 – 186)

[30] Muzej za umjetnost i obrt, inv. brojevi 5236 a i b, 5234 i 5235, 5237 i 5238 (stupovi), 13731, 13797 i 13787, te biskup iz priv. posjeda br. 9031; opisi oltara župne crkve u Pešćenici iz 18. stoljeća ne spominju oltar s kipovima papa i biskupa te treba računati s tim da je predaja o porijeklu iz Pešćenice pogrešna.

[31] Baričević, o. c., bilj. 28.

[32] Doris Baričević, Kiparstvo gotike i baroka u Markuševcu. Markuševac 1976.

Slika 7. Josip Stallmayer (?), oltar Muke Kristove u župnoj crkvi u Čazmi (oko 1760)

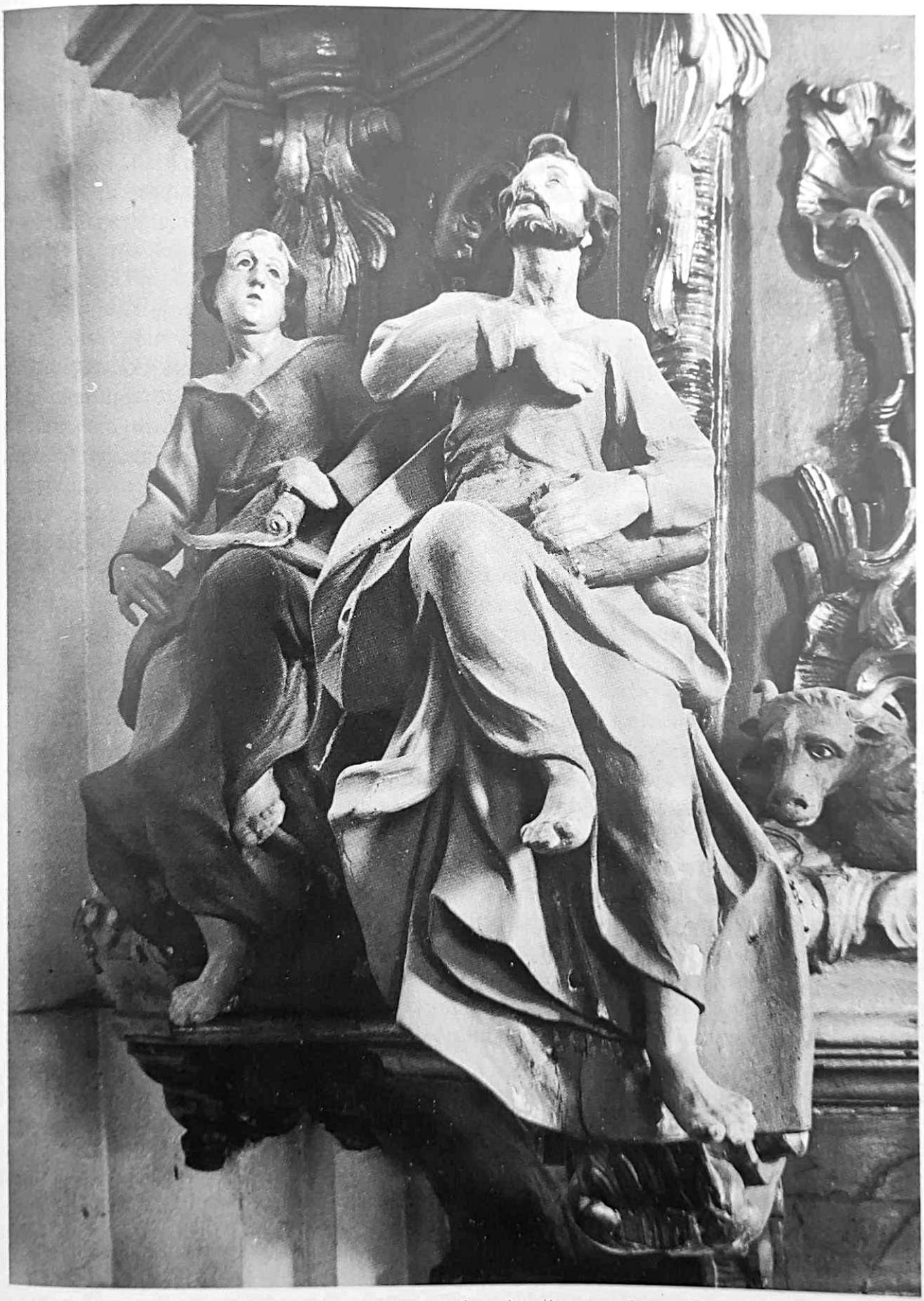

Slika 8. Josip Stallmayer (?), propovjedaonica župne crkve u Konjščini (1758)

njeg Isusa s mudracima u hramu, a u Markuševcu Adama i Evu u raju uz drvo saznanja. Ostala Stallmayerova djela manje su važna i karakteristična.

Još je jedan gornjogradski kipar bio u vezi s Antunom Reinerom, možda kao pomoćnik u njegovoj radionici. Antun Franjo Risner ženi se 1766. godine Reinerovom sluškinjom Barbarom, a 1771. godine umire mu dijete.[33] Kipar je živio u Mesničkoj ulici 29.[34] Risner je bio porijeklom iz Ptuja, što svjedoči i zapis o njegovu vjenčanju. Bio je najstariji, godine 1735. u Ormožu rođeni sin Karla Josipa Risnera, kipara u Ormožu i Ptuju, koji je umro 1758. godine. Poznata su neka njegova dokumentirana djela u slovenskoj Štajerskoj po kojima ga ubrajaju u prosječne provincijske majstore.[35] Sudeći po kipovima atike oltara Bl. Dj. Marije u crkvi Sv. Lenarta na Slovenskim Goricama taj je kipar, koji između 1747 – 1756. g. boravi u Ptuju, radio i u Hrvatskoj, u župnoj crkvi u Gori, gdje 1740. nastaje glavni oltar, a 1745. godine propovjedaonica, i to, kako naglašava vizitator, kao djela istih majstora.[36] Jedan od njih bio je ptujski slikar Ivan Franjo Pachmaier, dok se ime kipara ne spominje.[37] Kratke zdepaste figure krutih, uglatih pokreta i isto tako krute i oštro lomljene draperije te širokih kratkih lica s malim kosim očima koje susrećemo u Sv. Lenartu i u Gori naći ćemo dvadesetak godina kasnije ponovno na većem broju djela u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Pretpostavljamo zato da je Antun Franjo Risner, koji vjerojatno oko 1760. godine doseljuje u Zagreb, naslijedio očev način kiparskog izražavanja možda učeći kiparstvo u očevoj radionici i prenio ga u Hrvatsku u nešto grubljem i ponekad gotovo karikiranom obliku. Njegov pomalo rustični način dekoriranja oltara i propovjedaonica krupnim i ne baš elegantnim motivima školjaka, voluta i girlanda, njegove anđeoske herme i slikovite atike sviđali su se suvremenicima u mnogim pokrajinskim crkvama, pa mu djela nalazimo u najvećoj gustoći u Moslavini, u raznim župnim crkvama i kapelama. Sva su nastala u tijeku sedmog desetljeća 18. stoljeća pa se čini da Risner, premda u odnosu na svoje prethodnike na Gradecu dosta slab i prosječan kipar, preuzima za jedan decenij onu ulogu, koju je u šestom desetljeću s mnogo više znanja i vještine odigrao mnogo kvalitetniji kipar Josip Stallmayer. Prvi nama poznati oltar Antuna Franje Risnera posvećen Majci Božjoj od sedam žalosti stoji u Čazmi i nastao je 1761. godine. Njegova draž leži u visokoj atici omeđenoj C-volutama i ispunjenoj sitnim oblacima protkanim anđeoskim glavicama. Kipovi velikih stojećih i manjih sjedećih anđela upoznaju nas s tipologijom njegovih svetačkih likova koja će se nepromijenjena javljati na svim njegovim djelima. Figure djeluju tvrdo i ukočeno, odaju slabo poznavanje anatomije i stoje i sjede u nespretnim pozama, gestikulirajući i prezentirajući svoje atribute na stereotipno patetičan način. Kruti i shematizirani su i uglato lomljeni nabori odjeće. Malene glave širokih mesnatih obraza odlikuju se malim srcoliko rezanim usnicama i žmirkavim očicama što im daje

[33] Župa Sv. Marka, matica vjenčanih br. 145 (1741 – 1768) i matica umrlih br. 146 (1729 – 1776).

[34] Rudolf Strohal, Popis pučanstva iz godine 1769. u Zagrebačkoj Gričkoj gorici. Revija Zagreb, br. 10, listopad 1934, god. II, 313 – 317.

[35] Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Maribor 1963, 67, 164 – 165.

[36] Doris Baričević, Pregled spomenika skulpture i drvorezbarstva 17. i 18. stoljeća s područja kotara Sisak. Ljetopis JAZU, knj. 72, Zagreb 1968, 489 – 490.

[37] Poznata je suradnja Karla Josipa Risnera sa ptujskim slikarom Franjom Antunom Pachmayerom. Ime slikara Ivana Franje Pachmaiera u Gori može biti pogreška tadanjeg vizitatora.

nasmiješeni izraz. Kipove tog tipa nalazimo na oltaru Sv. Obitelji i propovjedaonici u Samarici, oltarima Sv. Roka i Sv. Duha u Čazmi, na tri pobočna oltara u Nartu, na oltaru Sv. Josipa u Osekovu (sl. 9) koji svojim lijepim hermama i bogatijom ornamentikom spada među uspjelija djela te u filijalnoj kapeli u Gornjoj Petrički (sl. 10) na glavnom oltaru i oltaru Bezgrešne i na dva pobočna oltara u kapeli Sv. Marije Magdalene u Kapelici. Iznenađuje kod kipara tako prosječnog formata da je Risner klesao i kamene kipove. U krugu alpskog kiparstva to se nije razumjelo samo po sebi, obično se kipari u drvu nisu upuštali u takve teške zadatke. Kod nas međutim češće se susrećemo s tom pojavom, vjerojatno zbog toga što je narudžaba bilo razmjerno malo, pa su kipari, da bi preživjeli, bili prisiljeni prihvatiti svaki posao koji im se ponudio. Tako je i Risner klesao kamene kipove svetih ugarskih kraljeva Stjepana i Ladislava u nišama fasade župne crkve u Sesvetama kod Zagreba. Nastali su očito između 1766. i 1772. godine kada je ta crkva bila novo sagrađena i dobila novu fasadu baroknih obilježja s karakteristična dva tornja. Risner je svoj zadatak riješio dosta uspješno, jer tvrdoća modelacije i nespretnost stava i gestike u kamenu ne dolaze toliko do izražaja. U svojim oklopima i plaštevima, okrunjeni predimenzioniranim krunama koje su sjele duboko na čelo, kraljevi drže svoje atribute, kraljevsku jabuku odnosno štit. Tako je Risner upravo ovim kipovima u kamenu, kojima zasada ne možemo pridružiti druga kipareva djela u tom materijalu, ostvario svoja najuspjelija djela.

U raznim izvorima Gradeca javljaju se u 18. stoljeću imena još trojice kipara. Spominju se samo jedan-dva puta što ne dopušta da im pokušamo pripisati poneku od manjih skupina srodnih baroknih kipova u Zagrebu i okolici koje naziremo u sačuvanom gradivu. Tako je knjiga građana koja navodi kipare Antuna Reinera (1742) i Josipa Stallmayera (1752) zabilježila 1764. godine ime još jednog kipara. Zvao se Antonius Habih, Croata, Sculptor, germanicae litteratus.[38] Radilo se vjerojatno o doseljenom strancu suvremeniku Reinera i Stallmayera. Baltasar Detrih spominje se 1769. godine kao "sculptor" izvan ceha, a inače se ne javlja nigdje, čak ni u matičnim knjigama župe Sv. Marka.[39] Kao treći kipar javlja se iste godine i Luka Salcer (Lucas Salczer ili Szolczer) također s opaskom "extra Caeham", a 1771. godine javlja se ponovno s naznakom profesije "sculptor".[40] Moguće je da su na Gradecu boravili samo kratko vrijeme i uskoro napustili grad, a možda i Hrvatsku u potrazi za kruhom i zaradom.

Kao posljednji barokni kipar javlja se na Gradecu zanimljivi umjetnik koji se u izvorima naziva Josip (Josephus) Trenk (Trenkh), a jednom i Trenčar (Trenchar). Nema podataka da je stekao pravo građanstva, a i matične knjige spominju ga samo jednom u povodu smrti djeteta godine 1765. To je ujedno i najranija vijest o kiparu tog imena na Gradecu.[41] R. Strohal navodi da je kipar 1769. godine živio u kući udovice Ignjata Vojkovića (današnja Basaričekova 11) s jednim pomoćnikom, slugom i sluškinjom.[42]

---

[38] Gradski arhiv Zagreb, Protokol br. 339, usp. bilj. 24.

[39] Arhiv Hrvatske, Hrvatsko kralj. vijeće, fond br. D-280, 1770. g.

[40] Ibidem i Zagrebačka županija 297/3, 1771.

[41] Župa Sv. Marka, matica umrlih br. 146: 30. 11. 1765: ... obiit filiolus Ignatius Josephi Trenkh sculptoris, et sepultus ad S. Georgium.

[42] Strohal, o. c., autor čita kiparevo ime Krenkl, očito zamijenivši velika slova K i T, dok slovo h koje u 18. st. često prati slovo K (kh) čita "l".

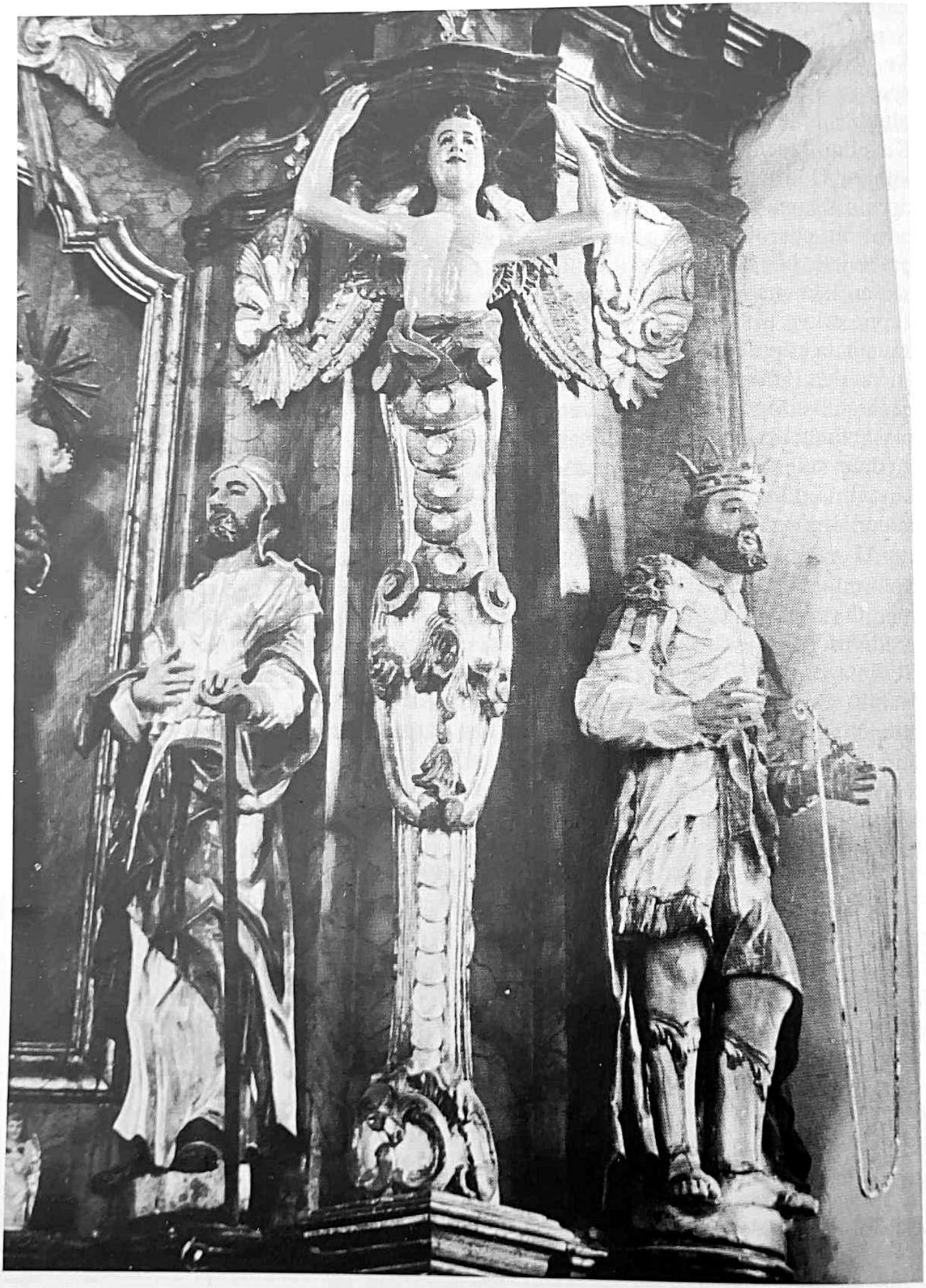

Slika 9. Antun Franjo Risner (?), oltar Sv. Josipa u župnoj crkvi u Osekovu (oko 1765)

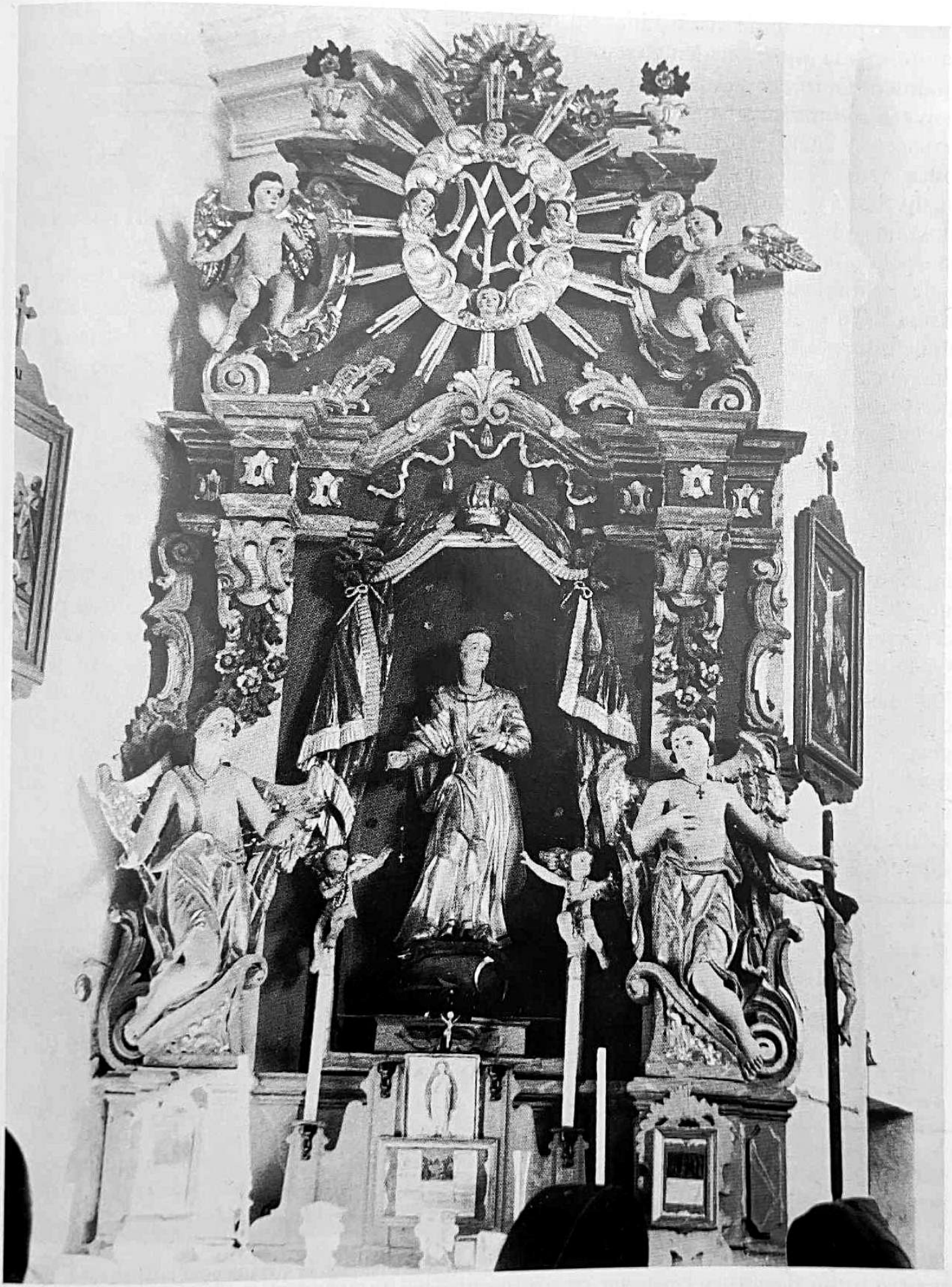

Slika 10. Antun Franjo Risner (?), oltar Bl. Dj. Marije u kapeli Sv. Petra u Petrički (oko 1767)

Imao je prema tome svoju kiparsku radionicu i vjerojatno i oveće kućanstvo. Datum smrti dosada nije pronađen pa nam je prema tome i nepoznato kako je dugo boravio na području Gornjega grada. Ove vrlo škrte životne podatke nadopunjuje jedan značajni zapis u aktima magistrata prema kojem je Josipu Trencharu, kiparu, godine 1766. isplaćen ostatak honorara za oltar u pokrajnjoj kapeli crkve Sv. Marka. O kojem se oltaru radilo saznajemo iste godine iz istog izvora.[43] Tada je naime gornjogradski slikar Josip Sartory primio naplatu za pozlaćivanje i marmorizaciju oltara Sv. Felicijana u pokrajnjoj kapeli Sv. Marka. Taj takozvani oltar Sv. Felicijana bio je ustvari posvećen svetačkom paru Fabijanu i Sebastijanu, ali se popularno nazivao po moćima Sv. Felicijana pohranjenim na njegovoj menzi, koje je župnik Juraić 1759. godine donio iz Rima.[44] Tu sada konačno raspolažemo pouzdanim podacima da su dva gornjogradska umjetnika – kipar i slikar – surađivala na izradi oltara Sv. Fabijana i Sebastijana za župnu crkvu Sv. Marka – ali nam oltar sam nije sačuvan, uklonjen je zajedno s ostalom baroknom opremom crkve. K tome, suvremeni su opisi oltara vrlo kratki i uz očito vrlo štovani relikvijar Sv. Felicijana spominju samo sliku titulara i onu Bezgrešne Marije na atici, dok se kipovi na spominju.[45] U zbirci Muzeja grada Zagreba nalazi se među kipovima s nekadašnjih oltara Sv. Marka i jedan izuzetno lijep i kvalitetan kip pape s tijarom na glavi. Pada u oči njegov živi okret koji je u dijalogu s kostimom pokrenuo nabore njegove odjeće u slobodnom lelujanju i prelamanju rubova oivičenih resama i čipkama. Njegovo lijepo lice sitnih i pravilnih crta bez jačih kontrasta i dubljeg izraza upotpunjuje lik ovog predstavnika rokokoa u našem kiparstvu. Ikonografski bi taj papa odgovarao Sv. Fabijanu i pretpostavka da je pripadao Trenkovu oltaru nije bez osnove.[46] Opće karakteristike tog kipa pape vode nas do dva oltara iz crkve Sv. Marka, koji su vjerojatno nastali među posljednjim od brojnih baroknih retabla ove crkve. Bili su to oltari Sv. Doroteje i Obraćenja Sv. Pavla koji su stajali na sredini crkve kod ulaza u svetište. Točna godina njihova nastanka ne može se više ustanoviti. Opširnije se na njih osvrće kanonska vizitacija iz 1771. godine koja navodi da su novi.[47] Nećemo pogriješiti ako ih datiramo u drugu polovicu sedmog desetljeća 18. stoljeća. Oltar Obraćenja Sv. Pavla (sl. 11) djelomično je sačuvan[48] pa pod pretpostavkom da se radilo o pandanima identične ili vrlo slične konstrukcije, imamo pred sobom tip rokoko-retabla s ornamentalnim pilastrima na mjestu stupova i obiljem rocaille-ornamentike u još dosta kompaktnim i teškim formama. Kao većina oltara u crkvi Sv. Marka i oni su bili cehovski – Sv. Doroteja ceha krznara i remenara, a Obraćenja Sv. Pavla ceha čizmara. Svaki od njih imao je po jednu figuralnu scenu, pogubljenje Sv. Doroteje sa sveticom i krvnikom na

[43] Gradski arhiv Zagreb, Prothocollum actorum magistratualium, br. 4, 1759, 1760, 1766 – 1767.

[44] Arhiđakonat Katedrala, 62/XVIII. kanonska vizitacija 1771. godine i 63/XIX. kanonska vizitacija 1778. godine.

[45] Ibidem; ta vizitacija ne spominje kipove ni na oltarima za koje pouzdano znamo da su ih imali, jer su sačuvani, npr. za oltar Sv. Stjepana i Donata.

[46] Muzej grada Zagreba, inv. br. 31, kip pape (ovdje nazvan Sv. Grgur), vis. 147 cm.

[47] Arhiđakonat Katedrale, 62/XVIII, kanonska vizitacija 1771.

[48] Oltar je kupio barun Halper za kapelu svog dvorca Zajezda, gdje je s vremenom jako stradao, da bi konačno postao vlasništvom Povijesnog muzeja Hrvatske, inv. br. 19510. Bio je izložen na izložbi Stari zagrebački obrti u Muzeju grada Zagreba, 1991. godine. Od oltara sačuvana je samo predela s donjim dijelom retabla, dok je atika izgubljena.

Slika 11. Josip Trenk (?), oltar Obraćenja Sv. Pavla iz župne crkve Sv. Marka (sada Povijesni muzej Hrvatske) oko 1765.

Slika 12. Josip Trenk (?), svetica s oltara Obraćenja Sv. Pavla iz župne crkve Sv. Marka (oko 1765), sada Povijesni muzej Hrvatske

jednom[49] te obraćenje Sv. Pavla u trenu kada svetac pada s konja na drugom. Uz dvije svetice (sl. 12) i dva velika anđela sačuvana je s oltara Obraćenja Sv. Pavla i skupina Marijina krunjenja s atike.[50] Svi ti kipovi, osobito pak dvije svetice, sada bez atributa, na oltaru Obraćenja Sv. Pavla spadaju među najljupkije likove rokokoa u našem cjelokupnom kiparstvu druge polovice 18. stoljeća. Prirodna pokreta, što ga gusti tjestasti nabori slijede u lepršavom zamahu, povezani su s pozadinom širokim zamahom plašta kojem je lelujavi rub optočen resama. Bogati detalji kostima, poput ornamentiranih steznika i čipkama opšivena suknja vješto prikrivaju male nedostatke proporcija. Malene glavice svojim sitnim, vrlo fino rezbarenim crtama lica u mekanom ovalu, s biserima i dijademima u brižljivo začešljanoj kosi upotpunjuju sliku rokoko dame. Zanimljivo je kako se ovi kipovi kojima se u sjevernoj Hrvatskoj jedva mogu pridružiti malobrojni srodnici[51] približuju stilu kipara Vida Königera u Grazu i pavlina Aleksija Königera u Lepoglavi, samo što je profinjeni akademizam onog prvog i stanovita heroizacija likova onog drugog tu zamijenjena mekanijim i osjećajnijim lirizmom. Ako smo na dobrom tragu, da ova dva oltara pripišemo gradečkom kiparu Josipu Trenku, nužno nam se postavlja pitanje njegova porijekla i likovnog odgoja. To ime, koje se ne pojavljuje niti u Sloveniji niti u austrijskoj Štajerskoj ipak bi moglo pripadati kiparu školovanom u krugu bliskom kratkom razdoblju rokokoa u susjednoj Štajerskoj. Gradec i njegovi obrtnici znali su cijeniti prisutnost kipara takvog formata u svojoj sredini.

[49] Kipovi se nalaze u Muzeju grada Zagreba, inv. br. 2618 i 2609.

[50] I ovi se kipovi nalaze u zbirci Muzeja grada Zagreba, inv. brojevi: 2615, 1286, 2616, vis. kipova oko 61 cm.

[51] U obzir dolaze npr. anđeli na krstionici u župnoj crkvi u Sv. Ivanu Zelini i veliki anđeli atike glavnog oltara u Sv. Jurju na Jezeru.

Zusammenfassung

BAROCKSKULPTUR IN GRADEC

Doris Baričević

Die alte Oberstadt von Zagreb, genannt Gradec, zeichnet sich schon früh als wirtschaftlicher und künstlerischer Mittelpunkt von Kontinentalkroatien aus. Unter den zahlreichen hier ansäßigen Handwerkern findet man immer wieder auch Bildhauer. Die meisten Angaben sind aus dem 18. Jahrhundert überliefert. Die Nachrichten in den schriftlichen Quellen sind spärlich und ihre mit größter Wahrscheinlichkeit für die Kirchen von Gradec entstandenen Werke sind oft späteren Erneuerungen zum Opfer gefallen, oder heute nur noch in Fragmenten erhalten. Das Lebenswerk dieser Bildhauer ist deshalb nur schwer zu erfassen und nur selten kann man ihnen mit Sicherheit einen Altar oder eine barocke Skulptur zuweisen. Auch über das Leben dieser Bildhauer wissen wir wenig und manche von ihnen werden nur erwähnt, wenn sie das Bürgerrecht von Gradec erhalten. Ihren Namen nach zu schliessen – im 18. Jh. werden Michael Komersteiner, Claudius Kautz, Anton Reiner, Josef Stallmayer, Anton Franz Risner, Balthasar Detrich und Josef Trenk erwähnt – waren sie wahrscheinlich aus den benachbarten Alpenländern nach Zagreb gezogen, wo sie sich niederliessen und Arbeit fanden. Sie besaßen Häuser in Gradec in denen sich auch ihre Werkstätten befanden, hatten aber keine eigene Zunft und waren auch nicht in eine andere verwandte Zunft inkorporiert, so daß sie nicht den Schutz dieser Standesorganisation genossen. Über Gradec hinaus versorgten sie mit ihren Werken zahlreiche Kirchen und Kapellen in der engeren und weiteren Umgebung der Stadt. Soviel wir wissen schnitzten sie ihre Werke ausschließlich in Holz, aber Claudius Kautz ist darüber hinaus der Bildhauer der großen steinernen Mariensäule am Markusplatz von Gradec, dem größten barocken Denkmal von Zagreb in mitteleuropäischer Tradition. In den archivalischen Quellen werden die Bildhauer als "prudens ac circumspectus civis et statuarius" tituliert, aber ihre gesellschaftliche Stellung war bescheiden, und im Alter von Krankheit und Armut bedroht. Das beweist am besten das traurige Schicksal von Anton Reiner, der nach mehr als dreißigjähriger Tätigkeit als Bildhauer und Buchdrucker von Gradec sein Leben im Armenhaus beschloß. Trotzdem haben die Bildhauer von Gradec nicht nur die Kirchen der Stadt, sondern auch viele andere in weiten Teilen Nordkroatiens mit barocken Altären und Kanzeln ausgestattet in engem Anschluß an die barocke Bildhauerkunst Mitteleuropas.

RAZVOJ GLAZBENOG ŽIVOTA NA GRADECU OD 14. DO KRAJA PRVE POLOVICE 19. STOLJEĆA

Lovro Županović

Građa (s dokumentacijom) koja omogućava iole sustavnije razmatranje navedene teme u skromnom je opsegu poznata i dostupna već duže vrijeme. Nakon prvih podataka – neizravnih: Barlè, 1896[1]; izravnih: Vanino, 1916[2] – dosad najopsežniji rad o glazbenom životu Zagreba/Gradeca od 11. do konca 17. stoljeća napisao je Zoran Hudovsky (1969).[3] Potom se javljaju Šaban[4] i Rakijaš[5] (oba 1970) pa N. Batušić (1978)[6] te – istodobno s Hudovskym – autor ovog izlaganja za prvu polovicu 19. stoljeća u kontekstu djelovanja V. Lisinskoga.[7]

I to je sve!

Zbog toga što u sadašnjoj situaciji toj građi u ovom svom tekstu nije mogao pridodati iole recentniji podatak novijeg (istraživateljskog) datuma, referent moli da se (tekst) shvati isključivo kao (skromno) priopćenje.

1. Najraniji podatak o glazbenom životu Gradeca vezan je uz spominjanje postojanja orgulja u crkvi Sv. Marka, i to godine 1359. Prvi orguljaš naveden u spisima bio je Nikola, "možda najzanimljivija muzička ličnost u tom stoljeću"[8] kako piše Hudovsky. Često se, naime, parničio – tako naprimjer 1363. čak 12 puta – a većina parnica bila je završena pomirbom stranaka, Stanovao je, veli Hudovsky, "negdje između današnje Demetrove, Mletačke, Opatičke ulice i Markova trga",[9] a 1375. je mrtav. Inače, o njegovim glazbenim kvalitetama (kao ni o najvećem broju onih glazbenika koje ćemo u nastavku poimence spominjati) nije sačuvan nikakav podatak.

---

[1] Usp. J. Barlè, Povijest župa i crkava zagrebačkih I. (Župa sv. Marka), Zagreb 1896. (Pretiskano iz Obzora. – Citirano prema K. Dočkal, Bibliografija msgra. Janka Barlèa, II. Historija, Sveta Cecilija 36/1942, sv. 1, 12.

[2] Usp. M. Vanino, Glazbene zaklade XVII. i XVIII. vijeka za crkvu sv. Katarine u Zagrebu, Sveta Cecilija 10/1916, sv. 5, 158.

[3] Usp. Z. Hudovsky, Razvoj muzičke kulture u Zagrebu od XI do konca XVII stoljeća, Rad JAZU 351, Zagreb 1969, 5 – 61.

[4] Usp. L. Šaban, Zagrebački orguljaš Bernard Monte i glazbeni život Gradeca druge polovice XVII stoljeća, Sveta Cecilija 40/1979, br. 3, 70 – 73; br. 4, 108 – 111.

[5] Usp. B. Rakijaš, Pojava i značenje zagrebačke Muzičke škole iz XVIII st. u razvoju naše muzičke kulture, Zvuk 1970, sv. 104 – 105, 184 – 199.

[6] Usp. N. Batušić, Povijest hrvatskog kazališta, Školska knjiga, Zagreb 1978.

[7] Usp. L. Županović, Vatroslav Lisinski /(1819 – 1854)/ Život – Djelo – Značenje, JAZU, Zagreb 1969.

[8] Usp. Hudovsky, nav. dj., 12.

[9] Nav. dj., 13.

Sljedeće orguljaško ime spominje se tek sredinom 15. stoljeća, točnije 1443. Radilo se o Matiji Judasu čije se ime sačuvalo zbog osude da "ženi Soldinara Sebastiana plati 20 pensa što ju je osramotio".[10] Što se tiče orgulja u crkvi Sv. Marka, one su u središtu zbivanja 1472. godine: s njih je bilo ukradeno olovo (tj. svirale), a kradljivac "neki Stjepan Bertum" "osuđen je na smrt vješanjem".[10] Potom je bio uhvaćen i Petar Konc, kupac tog olova, ali je nešto kasnije utvrđeno da je nevin pa je 1481. rehabilitiran.

U tom vremenu, uz dva orguljaška imena, navode se podaci o što putujućim što stalnim sviračima i pjevačima ("joculatores"), i to – opet! – u sudskim spisima. Hudovsky ističe: "Pred sudom su najčešće odgovarali zbog razbojstava, fizičkih napada, ličnih obračunavanja te psovki, s tako bogatim sadržajem kakvim se invencija današnjeg psovača ne može usporediti."[11] Od putujućih glazbenika Hudovsky navodi (u 14. stoljeću, s godinom spominjanja) Mikea, Ivana, Vida, Dragana, Klemensa, Nikolu, Demetrija i Stjepana. Od stalno nastanjenih navodi flautiste Kusaka, Ivana Emerikusa i Renariusa pa svirače citre Tadea, Endrea i Jakuša te trubljača Nikolu (sa ženom i kćeri) koja se obitelj posljednji put spominje 1427. godine.

Više je svirača u 15. stoljeću: svirač citre Matija te flautisti Klement, Tomo, Georgije, Barnaba i Demetrije. Posebno je zanimljiv flautist Paulus de Gora, budući da je bio "prvi svirač koji je ušao u Gradski savjet".[12] On je, dodaje Hudovsky, "u srednjem vijeku čini se ujedno i jedini muzičar kojemu su građani Gradeca iskazali svoje povjerenje".[13]

Uz spomenute flautiste Hudovsky navodi i nekoliko trubljača: Tomu (bio je i zvonar crkve Sv. Marka, što znači gradski službenik), Pavla te Andriju i Petra Simona. "Oni su često svirali na procesijama i drugim crkvenim svečanostima."[14]

Gradec je imao i svog bubnjara (timpanista): prvi se 1446. spominje Georgius.

Zaključujući razdoblje srednjega vijeka – u našem slučaju svedeno na 14. i 15. stoljeće – Hudovsky ističe kako je Gradec (a s njim i Zagreb) u tom vremenu "imao prilično bogat muzički život"[15] te da "može biti ponosan svojom svjetovnom muzikom koja je zastupljena s toliko svirača".[16] Nažalost, nije sačuvan niti jedan dokaz notne naravi koji bi govorio nešto više o praktičnoj strani toga glazbenog života. Uostalom, sličnu sudbinu doživjela su (diljem Europe) i neusporedivo veća mjesta od Gradeca/Zagreba koji je (veli Hudovsky) bio "tek varošica sa stotinjak kuća".[17]

2. I u stoljeću tzv. "visoke/zrele" renesanse (šesnaestom) moguće je pratiti postojanje svjetovne glazbe. Kontinuitet iz ranijeg razdoblja sada održavaju – inače najbrojniji – citaristi: Ivan i sin mu Đuro (1532), Petar (usto još i krojač) pa Anton koji je 1551. (zbog turske opasnosti) postao plaćeni vojnik.

---

[10] Nav. dj., 14.
[11] Nav. dj., 15.
[12] Nav. dj., 16.
[13] Isto mj.
[14] Nav. dj., 17.
[15] Isto mj.
[16] Isto mj.
[17] Isto mj.

Za razliku od manje-više "pitomih" citarista, dva trubljača – Nikola (1532) i Filip (1564) bili su (danas bismo rekli) "razbijači" odnosno "nasilnici". Tuženi su, naime, svaki posebno jer su napadali građane. Ali je među njima bilo i cijenjenih: Blaž Trobech (Trobecz, Throbecz) od 1529. do 1546. i Toma Trombitas (Thrombenthych, 1588) vršili su službu gradskih vijećnika.

Uz navedene glazbenike valja spomenuti svirača lutnje Gregoriusa, također gradskog vijećnika od 1512. do 1517. te četvoricu gudača: Mikulu i Đuru (1553), "gudca" Nikolu (1564) i Nikolu Suševića (1571).

U relativno brojnoj plejadi instrumentalista u tom stoljeću – od kojih su neki, vjerojatno je bilo uočeno, nosili prezimena prema svom glazbalu! – nije nam, nažalost, sačuvano nijedno orguljaško ime. To ne znači da su orgulje "šutjele" – Hudovsky pretpostavlja da je "tu službu obavljao učitelj [magister ludi], kako je to bio česti slučaj u drugim gradovima, ili neki kanonik s Kaptola".[18]

Ali je zato za to stoljeće – i to dvokratno (1558, 1572) – sačuvan podatak o održavanju predstava ("comoedia") na Gradecu. Izvođači su bili đaci Katedralne (kaptolske) škole. Pa iako nisu sačuvani naslovi djela, Hudovsky (kao i Batušić) smatra da se u oba slučaja radilo o reprizama djela davanih na Kaptolu te da se – jer su se te predstave davale u pokladno vrijeme – "može gotovo sa sigurnošću pretpostaviti da je u njima bilo i muzičkih tačaka".[19] S tom pretpostavkom (u prvom redu Hudovskoga) valja se svakako složiti.

3. Godine 1606. u Zagreb dolaze isusovci, nastanjuju se na Gradecu pa godinu dana poslije otvaraju gimnaziju. Rastom broja razredâ raste i vrlo aktivno utkivanje i reda i učenika (pitomaca) u sve oblike života današnjega Gornjega grada, pa tako i u glazbeni. Taj je sve intenzivnije obogaćivan izvedbama kazališnih predstava (prva na današnjem Markovu trgu 1607, a poslije – npr. 1685, 1693 – na Katarinskom trgu pa "u gimnazijskom dvorištu između gimnazijske zgrade i crkve sv. Katarine [te] u vlastitom zatvorenom kazalištu u gimnazijskoj zgradi" [Batušić][20] – u kojima je glazbena komponenta bila vidno prisutna – i izvođenjem figuralnih misa te uopće odgajanjem glazbenika bez obzira na to postali oni pripadnici reda ili ne. Takvo djelovanje isusovaca – a u duhu promicanja načela protureformacije i glazbom – izdašno su pomagale razne imućne osobe svojim zakladama.

Promicanju glazbe, posebno instrumentalnog karaktera, pridonijela je odluka glazbenika iz Klagenfurta, pozvanih 1631. da uzveličaju "posvećenje crkve sv. Katarine", da (na prijedlog isusovaca) ostanu na Gradecu. Ostavši, oni su – uz sudjelovanje na svim glazbenim manifestacijama – "poučavali sjemeništarce u sviranju na različitim instrumentima".[21] Tako je poznato da su, npr. 1678. i 1679. neki od tih (sjemeništaraca) učili svirati na kontrabasu, violini, trublji, orguljama i na nekim drugim glazbalima. Zbog toga se ostajanje Celovčana na Gornjem gradu (tj. u Zagrebu), veli Hudovsky, pokazalo

[18] Nav. dj., 37.

[19] Nav. dj., 32.

[20] Usp. Batušić, nav. dj., 179.

[21] Usp. Hudovsky, nav. dj., 42.

"od velikog značenja za daljnji razvitak muzičke kulture"[22] u tom dijelu Zagreba odnosno za čitav grad.

Prilikom posvete isusovačke crkve u njoj su bile instalirane i orgulje (tzv. pozitiv), koje su izgorjele u velikom požaru 1645. godine. Šest godina poslije (1651) postavljene su nove, rad isusovačkog brata-pomoćnika Gašpara Martina. Kad je i njih 1674. godine zadesila ista sudbina, trebalo je proći 14 godina da crkva dobije (opet) takvo glazbalo. Nove orgulje sagradio je ljubljanski orguljar Ivan Faller, i one su trajale sve do 1830. kada su zamijenjene novima majstora N. Rumpla iz Kamnika.

M. Vanino u svojoj opsežnoj monografiji *Isusovci i hrvatski narod I* (Zagreb 1969, 257) navodi:

"Prva imena pjevača i glazbenika (oboji zajedno latinski zvani musici), koji su se u zavodu uzdržavali za crkvu sv. Katarine, poznata su istom iz g. 1678. Evo kako su zabilježeni g. 1679: Bartol Tribar iz Novog Mesta u Kranjskoj, đak 2. gimn. razreda, 15 god., diskantista (sopran). Ivan Irmel iz Kapelle u Koruškoj, đak 3. gimn. razreda, 15 god., organista (!), altista. Marko Kmettig iz Kranja u Kranjskoj, 2. razred gimn., 16 god., altista. Mihael Dolinar, *civis Litopolitanus, logicus*, 21 god., basista i guslač. Toma Rapotar iz Sachsenfelda u Štajerskoj, *physicus*, 22. god., tenorista i guslač. Bilo je valjda teško dobiti iskusna orguljaša, kad je tu službu vršio dječak od 15 godina, a g. 1678. malko stariji Toma Teitschman iz Kapelle u Koruškoj, syntaxista (4. gimn. razred). Mali broj pjevača i glazbenika tumači se tim što je g. 1674. staro sjemenište izgorjelo, a novo se sporo gradilo. Slijedeći popis imamo istom iz g. 1701, kad su zbor i orkestar bili znatno jači. Te godine Josip Kues bio je organista, guslač i tenorista. Svećenik Ivan Klemenčić, guslač, orguljaš etc. (sic). Mihael Skinder, guslač. Juraj Blažić, trubač, tenorista, altista (sic). Fortunat Pretner, trubač, *bassista voce et fidibus*, tj. pjevao je bas i svirao na kontrabasu. Ante Vinovčić, guslač i trubač. Josip Peer, trombonista, guslač. Bernard Žagar, diskantista. Čergolj, diskantista i altista (sic). Josip Bucelle, tenorista, altista. Poslije smrti Mihaela Skindera primljen je u sjemenište N. Zebal, synt. koji je učio orguljati. Vani su u gradu te godine (1701) stanovali slijedeći: već g. 1679. spomenuti Bartol Tribar, trubač i tenorista, koji je od sjemeništa dobivao godišnje 20 forinti, a regens Tomo Solari prije njegove smrti dao mu je 10 forinti. Basista Čermel dobivao je neki honorar, tako i dominus Ionannes Khren, guslač, pa N. N. logicus, guslač. Nekoliko mjeseci stanovao je u sjemeništu i sudjelovao u zboru Andrija Khokol s dječakom Ertvelićem."

Uz vrlo markantan prinos isusovačkog reda glazbenom životu Gradeca – a tako je bilo i u drugim gradovima u kojima je taj red djelovao (kod nas, npr. u Požegi, Varaždinu, Rijeci i Osijeku) – u istom su stoljeću svoj obol dale i klarise, koje su u Zagreb/Gradec došle 1646. godine. Izgradnjom njihova samostana omogućeno je otvaranje prve ženske škole, u kojoj su učenice (pitomkinje) dobivale poduku i iz glazbe. Glazbeni inventar samostana – prema M. Vaninu (u citiranom članku) – sastojao se od 6 klavikorda, 3 violine, od viola, violoncella, timpana i 4 kontrabasa – što je bilo sasvim dovoljan broj glazbala za mali komorni sastav. Hudovsky dodaje da je on "sigurno izvodio i djela barokne muzičke literature".[23]

---

[22] Isto mj.

[23] Nav. dj., 43.

Uz navođenje imena (i prezimena) stanovitog broja orguljaša u crkvi Sv. Marka (npr. Georusa Lyubia, Ignatiusa), među kojima se (između 1632 – 1650) posebno isticao raniji orguljaš u Stolnici (na Kaptolu) Bernard(us) Monte "veoma sposoban i među svojim sugrađanima cijenjen čovjek"[24] (bio je dvokratno biran za tridesetničara) – od 1650. susrećemo imena koralista, i to u svojstvu gradskih službenika. Te godine, naime, poimence se prvi put navode Ivan Cvetušić, Matija Sidić, Drukčević (bez imena!) i Đuro Jambić. Dužnost im je bila "da nedjeljom i blagdanom pjevaju u crkvi, a po potrebama i na gradskim svečanostima, među kojima se posebno isticalo Blaževo (3. II), kad se birao gradski sudac".[25] Potom se, 1656, uz Cvetušića navode Toma Gašić i Ivan Seffer, 1669. Matija Jakovlić, Janoš Valentić i Ivan Stanešić, a 1696. Franjo Jakovlić, Jakob Kraković, Pavao Maxian i Marko Golubović. Zanimljiv je podatak da im je 1698. "produžena služba, uz opasku da budu marljiviji, a 1699. bilješkom "Coralistae confirmantur'".[26]

U svom radu o djelovanju Bernarda Montea kao glazbenika/orguljaša na Gradecu L. Šaban navodi da je praksu stalnih koralista u crkvi Sv. Marka umnogome inicirao upravo Monte, ali da se "njima sam više nije koristio jer ga je doskora zatekla smrt".[27] O Monteu Šaban nastavlja:

"Premda je Monteov uži djelokrug bio vezan uz orgulje i kor crkve Sv. Marka, on nije uspio da u toku svog djelovanja donese nešto bitno novo. Njegova nastojanja donijela su plodove njegovim nasljednicima, jer od 1650. na dalje Sv. Marko ima svoje stalne koraliste koje plaća redovno. Uzgojem glazbenika sam Monte, kako se čini, nije se bavio niti je to tko od njega zahtijevao. I on se, poput njegovih predšasnika, više ili manje pokrio tradicijama. Slobodno vrijeme koje mu je obilato ostajalo za njegove poslove, iskorištavao je za razne druge izvanglazbene djelatnosti i za stjecanje imutka. Da je u svemu radio zaista kao pošten čovjek, pokazuje poštovanje koje je među sugrađanima uživao, a dokazuju i pisani spomenici u kojima nema traga kakvom činu koji bi bio vrijedan prijekora.

Nažalost kao prvi glazbenik u gradu i najpozvaniji da unese nešto novo, Monte se je pomirio s prilikama i na uhodanim stazama nije ništa bitno mijenjao."[28]

To je istodobno i prvi suvisliji portret jednoga glazbenika (orguljaša) koji je djelovao ne samo na Gradecu već i u Zagrebu. Ali nam je posebno znakovit i zbog toga što u jednakoj mjeri ocrtava Montea kao čovjeka. Po njemu izlazi da je on u nizu svojih prethodnika bio doista značajna glazbenička osobnost. Usto je i jedini kome je – premda posredno i (nakon smrti) prema tuđem opisu – sačuvan fizički izgled posredstvom slike Ivana Rangera.[29]

---

[24] Nav. dj., 45.

[25] Nav. dj., 44.

[26] Nav. dj., 45.

[27] Usp. Šaban, nav. dj., Sveta Cecilija 40/1970, br. 4, 111.

[28] Isto mj.

[29] O tome Šaban iznosi ovo: "U Remetama, nadomak Zagreba, poznati slikar pavlinskog reda Ivan Ranger (1700 – 1753) ovjekovječio je svojim marljivim kistom pod svodovima crkvenoga kora bivše samostanske crkve anale jednog od najstarijih zavjetišta u sjevernoj Hrvatskoj, pričajući likovnim jezikom puku, a latinskim legendama obrazovanima, o životu i stradanjima naših ljudi u golemom rasponu od preko četiri stoljeća (1240 – 1670). (...) Uđemo li stepenicama u crkvu, usmjerimo pogled na medaljon koji je naslikan na unutarnjem dijelu luka koji spaja prvi i drugi stup, desno od ulaza. (...) Scenarija medaljona (v. prvi slikovni prilog na kraju ovog teksta) prikazuje unutrašnjost zagrebačke građanske kuće 17. stoljeća. Radi snažnijeg učinka slikar se

Što se tiče djelovanja glazbenika instrumentalista (trubljača, bubnjara i drugih), njihova se imena u ovom stoljeću, nažalost, ne spominju. Međutim, njihovo sudjelovanje u raznim procesijama i drugim crkvenim odnosno gradskim svečanostima zajamčeno je zabilježbama o visini odgovarajuće novčane nagrade koju im je isplaćivala gradska općina.

4. Ističući nešto prije prinos klarisa glazbenom životu Gradeca u 17. stoljeću, naveli smo – prema Vaninu – popis glazbala koja su postojala u njihovoj samostanskoj školi. Za njih je Hudovsky s pravom pretpostavio da su – s obzirom na broj – tvorila komorni sastav koji je "sigurno izvodio i djela barokne muzičke literature".[30]

Sve i ako se ta misao Hudovskoga za to stoljeće čini prilično hrabra, ona se bezrezervno može primijeniti za muziciranje u isusovačkoj crkvi Sv. Katarine tijekom 18. stoljeća, točnije do ukinuća reda 1773. godine. Naime, u tom stoljeću intenzivno se – prema praksi u inozemstvu – na našem tlu razvija tzv. kolektivno (orkestralno) muziciranje koje se posebice "od polovice 18. stoljeća razmahuje kako u južnim tako i u sjevernim krajevima zemlje. U južnoj regiji središta su mu Dubrovnik i Split, a u sjevernoj Varaždin s jedne a Zagreb [točnije: Gradec] i Slavonska Požega s druge strane."[31]

Gradecu (Zagrebu) – kao i Požegi – isključivo izvorište takva muziciranja je kor isusovačke crkve. Na njemu se – "osim sudjelovanja orkestra u izvođenju većih vokalno-instrumentalnih djela (...) njegovalo i izvođenje simfonija i divertimenata".[32] Prvi oblik (simfonija) nastaje upravo sredinom tog stoljeća gotovo istodobno – pa prema tome i sa stanovitim specifičnostima – u Mannheimu, Beču, Berlinu i Milanu. Iz tih središta taj se oblik postupno širio po mnogim zemljama, pa u svom trijumfalnom putu do kraja stoljeća nije mimoišao ni naše krajeve. Izvodio se i u svjetovnim (plemićkim) dvoranama i na korovima crkava – što u slučaju Gradeca znači da je u tom dijelu grada postao svojevrsna "hit" forma. Što se tiče plemićkih dvorana, one su se nalazile u palačama domaćih velikaša koji su ih imali većinom na Gradecu (npr. Erdödy, de Varkonyi i dr.), dok je – prema Vaninu – "Godine 1773. imala crkva sv. Katarine najnužnija glazbala za potpun orkestar: dvije vijole, jedan čelo ('Bassetl'), jedan vijolon, šest gusala, jedan fagot, četiri tube sa svojih 6 fistula, i s tri surdine, što bi se upotrebljavale kod mrtvačke mise, dva roga u C, dva roga u F i dva timpana s batićima. Među muzikalijama bilo je misa tiskanih 10, a pisana 21, 'simfonija' pisana 51, 'arije' pisane 52, tiskane 2"[33] (...) Vanino navodi i izvor iz kojeg je preuzeo taj navod (Acta Cons.

---

odrekao svih sporednih podataka (...) stavljajući u tjeskobno prazni prostor sobe u prvi plan lik bolesnika koji sjedi bespomoćno na stolici s visokim naslonom i pokazuje svima svoje bolesne u debelim povojima povezane noge. (...) Bolesnik srednje muževne dobi, crne kose i jakih brkova raskriljenih ruku vapi za pomoć i smućenim pogledom traži mistično-nevidljivi (na slici radi puka ipak u oblacima prikazani) lik Marije Remetske kojoj se u nevolji zavjetom utječe. Legenda na latinskom jeziku kazuje ime bolesnika i ovako opisuje njegove tegobe: Egregius Dominus Bernardus / Montey Civis Zagrabiensis / Morbo pedis incurabili / Laborans, facto voto ad / Taumaturgam Remetensem / Sanatur / 1635.
(Odlični gospodin Bernardo Montey, građanin zagrebački, trpeći od neizlječive bolesti nogu ozdravljuje učinivši 1635. zavjet zavjetištu u Remetama." (...) – Usp. nav. dj., Sveta Cecilija 40/1970, br. 3, 70.

[30] Vidi bilj. 23.

[31] Usp. L. Županović, Stoljeća hrvatske glazbe, Školska knjiga – Zagreb 1980, 134.

[32] Isto mj.

[33] Usp. M. Vanino, nav. dj., 158.

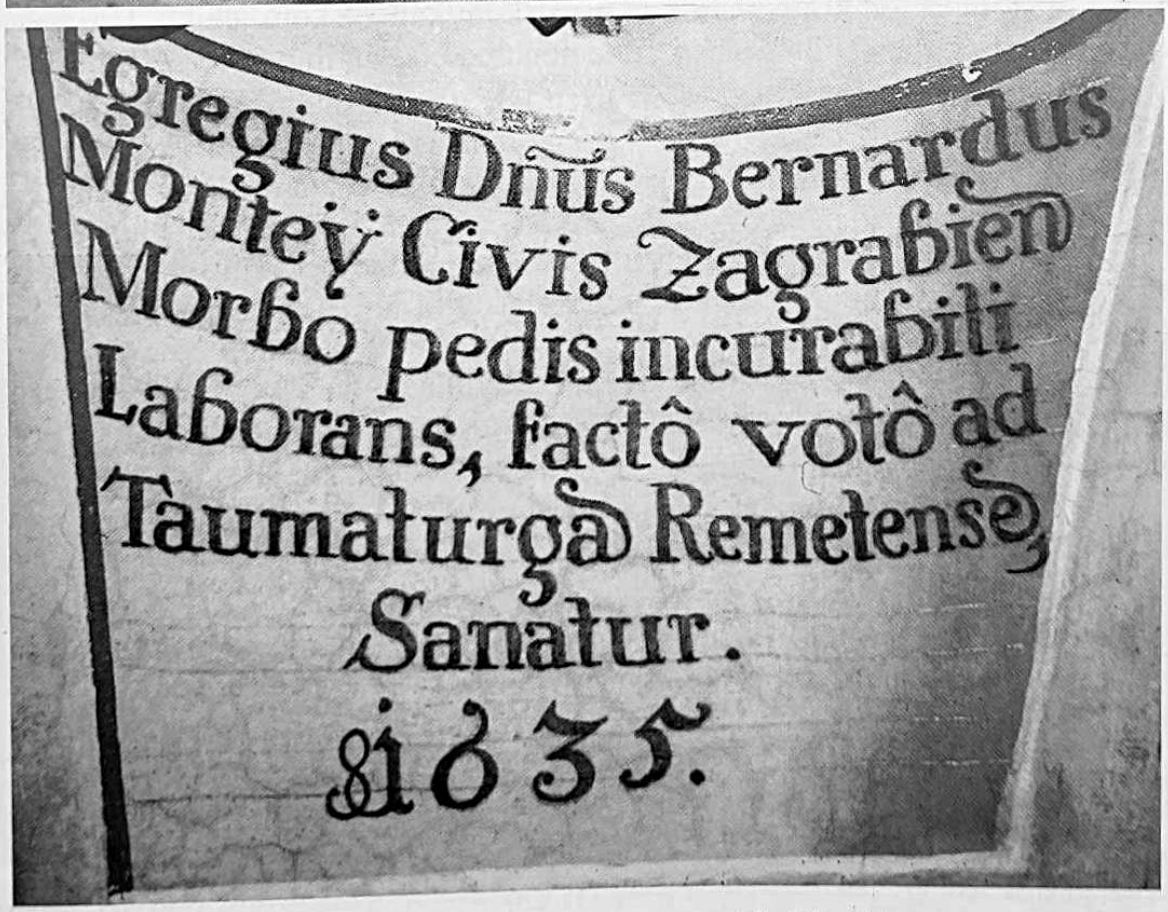

Slika 1. Bolesni Monte na remetskoj freski

Croat., 1774, Jun. 121 [Kr. hrv. sl. dalm. zemaljski arkiv u Zagrebu]), načinjen u trenutku primopredaje cjelokupne imovine ukinutog isusovačkog reda odgovarajućim vlastima. On nedvojbeno svjedoči o jednom stanju koje je "(...) moglo trajati najmanje desetak [a i više] godina".

Impozantan broj od 51 "pisane" simfonije na koru crkve Sv. Katarine uvjerljivi je dokaz o – po svemu sudeći – vrlo čestom odjekivanju takvih djela s kora spomenute crkve. Ona su – uz divertimenta – svojom kratkoćom, nepretencioznošću tehničkih zahtjeva i skromnošću orkestralnog zvuka – kao što se to i drugdje događalo – mogla biti privlačan uvod stanovitom liturgijskom obredu odnosno intermeco između dva njegova dijela. Kao dokaz da se tako radilo i vani posvjedočio je slučaj gradišćansko-hrvatskog skladatelja (iz toga stoljeća) Amanda Ivančića, čije su se simfonije u ovom našem stoljeću pronalazile upravo po korovima crkava Češke, Slovačke te po crkvenim arhivima Austrije, Slovenije i Hrvatske (Vukovar).

Od navedenog notnog materijala, nažalost, nije se ništa sačuvalo. A jer u citiranom izvoru nije uz simfonije navedeno nijedno skladateljsko ime, danas je nemoguće bilo što reći o mogućnosti nastajanja tog oblika na ovom tlu. Bolje je zato, dok eventualna istraživanja ne dokažu drukčije, Gradec (Zagreb) zasad ubrajati u istaknute domaće reproduktivno središte u kojem se vrlo svrsishodno odražavao jedan način tada aktualne glazbene prakse. To već time glazbeni život Gradeca, a time i sjeverne Hrvatske, itekako dopunjuje novom, i to neobično značajnom dimenzijom.[34]

Osim tog oblika djelovanja isusovci nastavljaju i ono na kazališnom području, i to još intenzivnije nego u prethodnom stoljeću. Batušić navodi lijepi broj djela izvođenih tijekom ovog stoljeća, od kojih neka i na hrvatskom/kajkavskom jeziku. U tim djelima bilo je (kao i ranije) glazbenih brojeva, funkcionalno utkivanih u razvoj dramske radnje.

Ukidanjem isusovačkog reda (1773) lišen takvog njegova (dvostrukog) prilaganja svom glazbenom životu, Gradec nakon 15 godina (zastoja?), točnije 13. 05. 1788. godine, dobiva ne manje važnu zamjenu. Naime, "u okviru zagrebačke Normalne škole"[35] u Popovu tornju (danas Opatička ulica 22) počinje djelovati glazbena škola, preciznije glazbena učionica unutar škole. Prvi učitelj bio je Bečanin Johann Pleyel, brat poznatog austrijskog skladatelja i graditelja glasovira koji je kasnije prešao u Pariz. Johann Pleyel vodio je učionicu 11 godina, da bi 1799. bio otpušten "zbog međusobnih svađa koje su nastale (...) između upravitelja i ostalih učitelja".[36]

Utemeljena s namjenom da školuje učitelje-orguljaše, glazbena učionica postupno je proširila plan rada uvođenjem poduke u pjevanju i glasoviranju. Djelovala je sve do 1841, kada je – kako navodi B. Rakijaš u svom tekstu – pripojena glazbenoj školi zagrebačkog Musikvereina.

Devet godina nakon utemeljenja glazbene učionice (1797), u palači grofa Pejačevića počelo je djelovati kazalište. Dvije godine poslije (1799) u njemu je izvedena opera *I Filosofi immaginari* G. Paisiella, i to je najranija opera za koju se zna da je izvedena u Zagrebu.

---

[34] Usp. Županović, Stoljeća...; ulomak od Impozantan broj... do značajnom dimenzijom preuzet sa stanovitim modifikacijama iz nav. dj., 135.

[35] Usp. Rakijaš, nav. dj., 189.

[36] Nav. dj., 197.

Slika 2. Zgrada zagrebačke "Normalne škole" u kojoj je bila smještena glazbena učionica od 1788. do 1841. godine

Opisanim činjenicama Gradec u 19. stoljeću ulazi s kazalištem, u kojem je – što se tiče glazbe – do 1834. (kada je počelo raditi Stankovićevo) izvedeno još 18 tada u inozemstvu aktualnih opernih djela.[37] Ulazi s glazbenom učionicom kao i s glazbenim prilozima iz crkve Sv. Marka. To je nedvojbeni uspon ostvaren od 14. stoljeća – kada se prvi put na njegovu teritoriju spominje podatak s područja glazbe (orgulje, 1359). A gradacija će teći i dalje – sve do sjedinjenja Zagreba u jednu općinsku zajednicu.

5. Četiri krupna i za hrvatski narod vrlo znakovita događanja dovode tu gradaciju do katarze. Premda je svima osnovica glazbene naravi, sva su infiltrirana nacionalno-političkom konotacijom te se u stanovitom cikličnom slijedu među sobom prožimlju. Bez njih – posebice bez inicijatorskog drugoga – hrvatski narod kao etnička zajednica danas po svemu sudeći ne bi postojao.

Prvo događanje odnosi se na osnivanje Glazbenog društva, u kontekstu ondašnjih društveno-političkih prilika nazvanog Musikverein in Agram. Do njegova osnivanja dolazi djelovanjem jedne grupe građana, koji su se (oko 1823) počeli okupljati u Šuflajevoj kući na Griču (danas Trg Franje Markovića 2), u kojoj je stanovao ugledni (zagrebački) trgovac Đuro Popović. Grupu su činili dijelom obični ljudi, povezani ljubavlju prema glazbi, a i sami amateri-glazbenici. Predvodio ih je Ivan Padovec, kasnije gitarist europskoga glasa, i s njima osnovao gitarističko-orkestralni sekstet s kojim je povremeno javno nastupao. Nešto poslije grupi se pridružio i koralist stolnice Juraj Karlo Wisner von Morgenstern, glazbenik velikog znanja te neobično spretan praktičar i organizator. Postupno se na tim sastancima iskristalizirala ideja o nužnosti osnivanja jednoga glazbenog društva koje bi poradilo na približavanju glazbe svim ljudima bez obzira na spol, narodnost, vjeroispovijest i društveni položaj, a s vremenom otvorilo i svoju školu. Od ideje do njezina ostvarenja nije prošlo mnogo vremena: društvo je pod navedenim njemačkim nazivom osnovano 1827. godine.

Konstituirajući se s određenom koncepcijom i temeljito izgrađenim pravilima, Musikverein je – djelujući prvo vrijeme isključivo na području koncertne djelatnosti – – prišao ostvarenju svog idućeg ne manje važnog zadatka: otvaranju svoje škole. Imajući za svog umjetničkog vođu Wisnera von Morgensterna – koji je, zbog tadašnje političke situacije u Zagrebu (kao Nijemac), ali i zbog svoje visoke stručne spreme izbio u prvi plan – 98 podupirućih članova, pretežno najviših političkih dostojanstvenika i uglednih građana, i jasno određen program, društvo je dvije godine kasnije otvorilo i svoju glazbenu školu (16. 02. 1829). Početak je bio skroman: tri učitelja i četrnaest polaznika, među kojima i jedna ženska. Postupno se broj učitelja i učenika povećavao,

---

[37] To su, bez opere Paisiella, ova (takva) djela s godinama njihova izvođenja (u Zagrebu):
1827. *Tankred i Talijanka u Alžiru* G. Rossinia;
1828. *Bijela gospođa* A. F. Boïeldieua;
1830. *Don Giovanni* W. A. Mozarta;
1831. *Kradljiva svraka* G. Rossinia, *Fra Diavolo i Nijema iz Porticija* D. F. Aubera;
1832. *Seviljski brijač, Pepeljuga i Gospođa na jezeru* G. Rossinia; *Rosette* K. L. Bluma; *Čarobna frula* W. A. Mozarta; *Strijelac vilenjak* C. M. v. Webera; *Zidar i bravar* D. F. Aubera;
1833. *Sretna prevara i Mojsije u Egiptu* G. Rossinia; *Zampa* J. L. Hérolda;
1834. *Vilim Tel* G. Rossinia; *Gusar* V. Bellinija.
Usp. B. Breyer, *Das deutsche Theater in Zagreb* 1780 – 1840 (dokt. dis.), Zagreb 1937; M. Ogrizović, Hrvatska opera 1870 – 1920, Zagreb 1920; M. Despot, Operni repertoar zagrebačkog kazališta prije 120 godina, Muzičke novine I, 1952, br. 15; H. Vinković, Repertoar zagrebačkog kazališta prije sto godina, Kazališni almanah (Zagreb) 1937.

škola i društvo stjecali su afirmaciju i simpatije u gradu redovitim glazbenim priredbama (prva je održana još u vrijeme očekivanja potvrde statuta društva 18. 04. 1827).[38]

Drugo događanje obilježava početak djelovanja (sada javnog) kazališta Kristofora Stankovića. Otvoreno 04. 10. 1834, izvedbom drame njemačkog autora Theodora Körnera sa sadržajem iz hrvatske povijesti *Niklas Graf v. Zriny*, kazalište je – otprilike poslije pola godine (07. 02. 1835) praizvedbom Gajeve budnice *Horvatov sloga i zjedinjenje* (= *Još Horvatska ni propala dok mi živimo*) u verziji za zbor i orkestar Wisnera von Morgensterna inauguriralo službeni početak hrvatskog narodnog preporoda, točnije njegove 7-godišnje ilirske faze. Zazvučala je ta hrvatska marseljeza u međučinu njemačkog igrokaza Josepha Schweigerta *Die Magdalenen-Grotte bei Ogulin* (nastalog prema Gajevoj ideji). Kao prva pjesma otpjevana s javnog mjesta na hrvatskom jeziku, i to s njemačke pozornice, (...) odmah je zapalila duhove i preko noći postala simbol-budnica narodnog preporoda, premda je s glazbene strane – prema Kuhaču – odavala tuđe (francusko) podrijetlo.[39]

Pustivši postrani danas nama sitnije – a onda itekako krupno – postupno afirmiranje skladateljstva V. Lisinskoga koje se zbiva mahom na Gradecu, *treće događanje* fiksirano je praizvedbom njegove prve opere *Ljubav i zloba*, prve ne samo u njegovu stvaralaštvu nego i u genezi novije hrvatske i uopće južnoslavenske glazbene kulture. Izvedena je 28. 03. 1846. u Stankovićevu kazalištu, a danas su zbivanja oko pripremanja praizvedbe tog djela i njezina odjeka kako u Hrvatskoj tako i u inozemstvu (Beč, Pariz) poznata pa ih je suvišno ovom zgodom ponavljati.[40]

Nakon praizvedbe i još 6 daljnjih izvedbi svoga glazbeno-scenskog prvenca Lisinski početkom listopada 1847. godine odlazi na glazbene studije u Prag. U domovinu se – – posjetivši je u međuvremenu dva puta – definitivno vraća krajem kolovoza 1850. i svoje sljedeće dvogodišnje nastojanje da u rodnom gradu živi kao profesionalni glazbenik veže lokacijski ponajviše uz Gradec. Tim njegovim nastojanjem započinje *četvrto događanje*: jer tu mu je Glazbeno društvo (s ondašnjim nazivom u hrvatskom prijevodu Društvo prijateljah muzike u Zagrebu) sa školom, u kojoj će sredini (rečeno je) pokušati glazbenički trajati dvije godine; tu 11. 01. 1851. – doduše, već nakon sjedinjenja Zagreba u jednu općinsku zajednicu – završava svoje drugo glazbeno-scensko djelo (u pet činova) *Porin* kojim je zakoračio na područje glazbene drame: tu (u Poštarskoj ulici br. 68, danas Opatičkoj 23) kao besplatni "nadziratelj družtv. učionah i ravnatelj glasbe družtvene" 1851. sastavlja oglas za upis u glazbenu školu Društva;[41] tu – konačno – na uglu današnjeg ulijevanja Jurjevske ulice u Mlinarsku – karitativno zbrinut u kući dr. Kriegera – umire 31. 05. 1854. godine.

S njim kao da se apogeja – dospjevši nešto prije do svoje završne točke – smirila u decrescendu staroga i u očekivanju početka crescenda novoga razdoblja u daljnjem trajanju Gradeca (sada) unutar slobodnog kraljevskog grada Zagreba.

---

[38] Preuzeto sa stanovitim modifikacijama iz Županović, Vatroslav Lisinski, 18 – 19.

[39] Nav. dj., 20 (uz istu primjedbu).

[40] Usp. Županović, nav. dj., 46 – 48.

[41] U tom oglasu za početak nastave u školi "društva skladnoglasja" najprije se navodi da će se poučavati teorija, violina, cello, pjevanje a i glasovir. Potom se dodaje "Primaju se pitomci *obojeg spola* svaki dan od 11 do 12 sati prie podne kod gosp. nadziratelja učionicah V. Lisinskoga u *poštarskoj* (!) ulici pod br. 68 u pervom katu. U Zagrebu 4. prosinca 1851." – Oglas je objavljen u Narodnim novinama navedenog datuma s dodatkom da će nastava početi 09. prosinca.

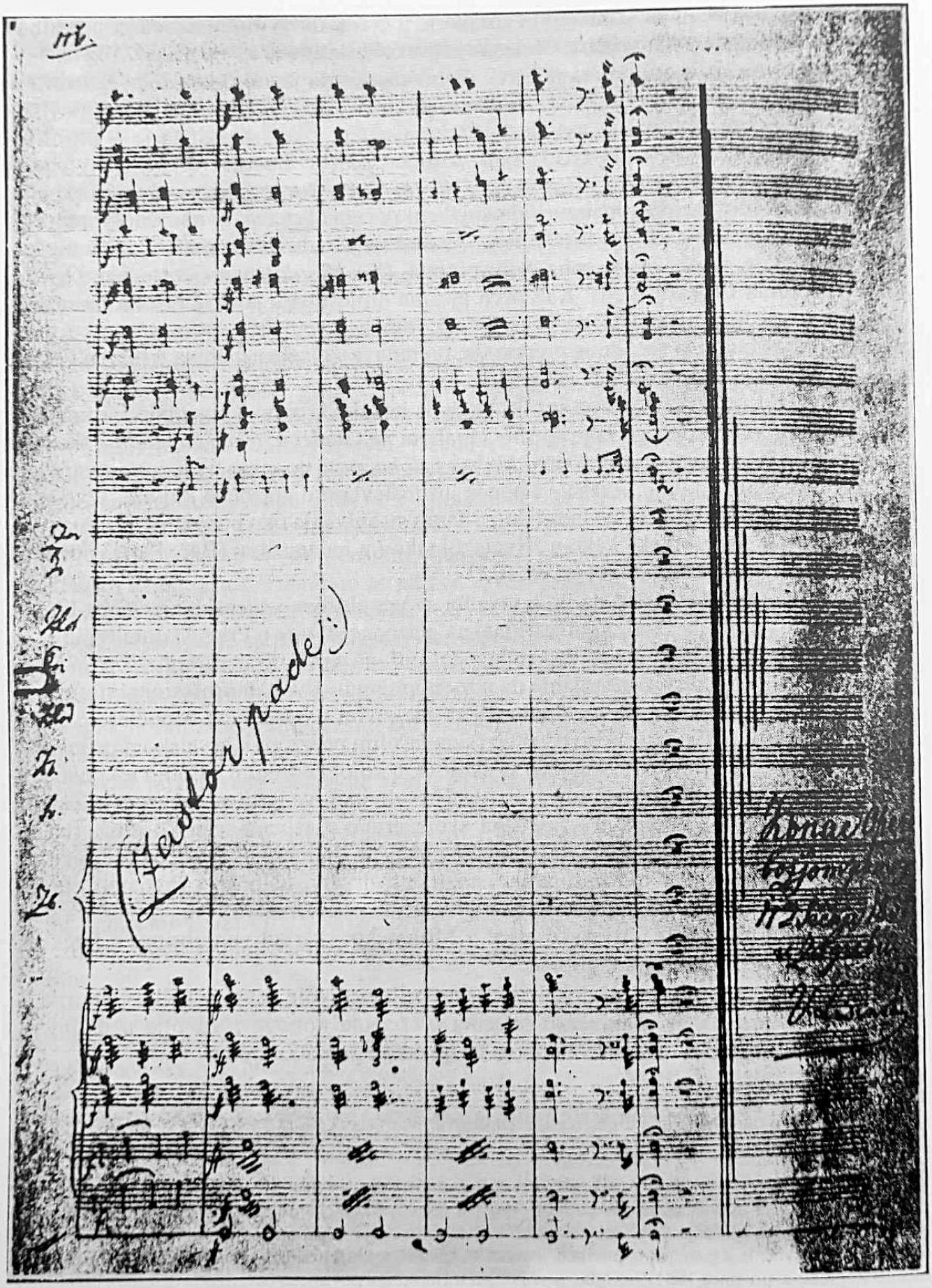

Slika 3. Posljednja stranica opere PORIN (partitura, V. čin)

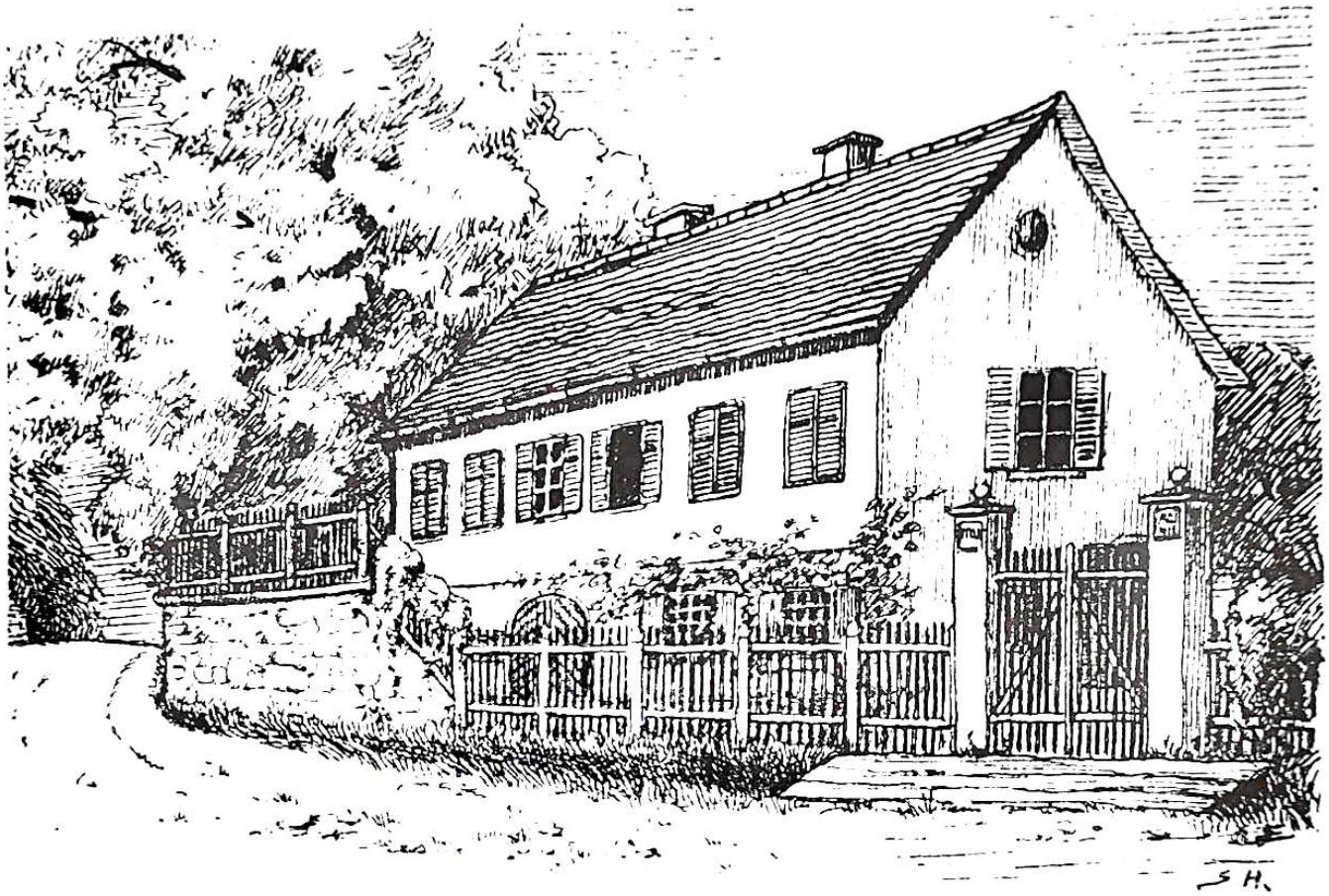

Slika 4. Kuća u kojoj je umro V. Lisinski (crtež, danas Jurjevska br. 30)

Promatran s današnjeg stajališta i u svjetlu postojeće dokumentacije, razvoj glazbenog života Gradeca od vremena njegova potvrđivanja na glazbenoj sceni do 1858. (s nužnim produžetkom do smrti V. Lisinskoga) – na prvi pogled dobrim dijelom čini se siromašnim, posebice dokaznim glazbenim materijalom. To, međutim, vrijedi do (uglavnom) 18. stoljeća: otada njegova uloga i važnost na području glazbe – u ranijim razdobljima (možda) efemerna u odnosu na Kaptol – postaje ne samo ravnopravna s njegovom nego i markantnija od nje osobito za prvu polovicu 19. stoljeća.

Međutim, može se bez pretjeravanja reći ovo: koliko je Kaptol sačuvao glazbenog materijala (lekcionara, misala i drugih liturgijskih knjiga s notama) iz ranijih razdoblja dodajući tome i III. izdanje glazbenog zbornika *Cithara octochorda* tiskano u Zagrebu (na Kaptolu) kao uopće prve (glazbene) knjige s notama kako u gradu tako i u ovoj sjevernohrvatskoj regiji 1757. godine – toliko je Gradec pridonio s kora isusovačke crkve, iz Pejačević-Amadéjeva kazališta te (osobito) izvođenjem opusa Lisinskoga na svom tlu. Zbog toga se s pravom može zaključiti da je u drugu polovicu 19. stoljeća – – slikovito rečeno – došao s bogatim bremenom glazbenog nasljeđa. Predavši ga (1870) Ivanu pl. Zajcu (mlađem)[42] – on je nastavio svoje bivstvovanje (i afirmiranje) do u naše vrijeme.

[42] "Mlađem" zbog toga jer mu se i otac tako zvao (Ivan Nepomuk Zaytz de Zagicz, 1800 – 1854).

Zusammenfassung

DIE ENTWICKLUNG DES MUSIKLEBENS IN GRADEC VOM 14. JAHRHUNDERT BIS MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Lovro Županović

Wenn wir die Entwicklung des (weltlichen) Musiklebens vom heutigen Standpunkt aus im Lichte der bestehenden Dokumentation ihres belegten Bestehens (1359: die Erwähnung der Orgel in der St. Markuskirche) bis 1850 betrachten (mit der notwendigen Verlängerung bis zum Tode von V. Lisinski, 1854), dann erscheint sie auf den ersten Blick in ihrem Großteil karg, insbesondere in Bezug auf das belegte Musikmaterial. Dies gilt aber (in der Hauptsache) bis zum 18. Jahrhundert: seit damals wird seine Rolle und Bedeutung im Bereich der Musik – die in früheren Epochen (vielleicht) ephemär war im Vergleich zum (kirchlichen) Kaptol – nicht nur gleichberechtigt, sondern auch markanter als die Entwicklung des Musiklebens, insbesondere in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Mann kann allerdings ohne Übertreibung sagen: inwiefern Musik-Material der Kaptol erhalten hat (Lektionare, Misale und andere liturgische Notenbücher) aus früheren Epochen, wobei da auch noch die 3. Ausgabe der Musiksammlung *Cithara octochorda*, gedruckt in Zagreb (Kaptol) als erstes Musiksammlungsbuch in der Stadt und in der nordkroatischen Region 1757 gezählt werden muß, insoweit hat Gradec mit dem Chor der Jesuitenkirche (durch Ausführung von Orchestermusik: von Symphonien und Divertimentos) aus der Musikschule (1788 – 1841) aus dem Theater Pejačević-Amadej (Aufführung der ersten Oper *I Filosofi immaginari* von G. Paisielle, an der Spitze die Gastaufführungen ausländischer Ensembles, und insbesondere durch das Wirken der Anhänger der kroatischen Wiedergeburt – durch Aufführungen der Werke des Begründers der neueren kroatischen Musik, Vatroslav Lisinski (1819 – 1854) auf seinen Boden beigetragen.

Daher können wir mit Recht schließen, daß es – bildlich gesprochen – mit einem reichen Musikerbe in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts kommt. Indem es dieses (1870) an Ivan, den Edlen von Zajc (1832 – 1914) weitergibt, hat es seinen Bestand (und Affirmation) bis in unsere Tage gesichert.

AGRAMER THEATER JOURNAL IZ 1815.

Nikola Batušić

Njemačko kazalište u palači Pejačević – Kulmer – Amadé (danas Hrvatski prirodoslovni muzej, Demetrova ulica 1), ušlo je u hrvatsku kazališnu povijest pod imenom posljednjega vlasnika zgrade, grofa Adama Amadéa de Várkony, i kao *Amadéovo* je s brojnih aspekata, koliko su to vrela dopuštala, razmjerno solidno obrađeno u zagrebačkoj kulturnoj, a napose teatarskoj povijesti.[1] Studije Emila Laszowskoga, Gjure Szaba i Blanke Breyer, svaka iz svoga kuta promatranja, određuju ovaj lokalitet kao bitno mjesto ne samo zagrebačkoga već i kazališnoga života u Hrvata u važnom razdoblju na prijelazu iz 18. stoljeća u 19. stoljeće, a osobito kao mjesto nekih bitnih kulturnopovijesnih i sociološki zanimljivih pojava uoči hrvatskoga narodnog preporoda.

Valja i ovom prigodom naglasiti kako je riječ o kazalištu njemačkoga govornog izraza koje djeluje u privatnoj zgradi, i to isključivo na temelju ugovora između njezina vlasnika i poduzetnika putujućih družina. Gradska uprava, kao i u nizu istovjetnih slučajeva u drugim hrvatskim gradovima, nema nikakvih ingerencija pri sklapanju takvih poduzetničkih pothvata, pa takva kazališta u pojedinom gradu nemaju, dakako, u to vrijeme još nikakvih institucionalnih oblika, niti obilježja kakve gradske ili čak nacionalne ustanove. Ime ovoga kazališta na zagrebačkom Gradecu (*Amadéovo kazalište*) povezano je isključivo s lokalitetom prikazbe, jer scenska se slika predstava mijenja ovisno o profilu družine pojedinoga poduzetnika.

Za razvoj kazališne kulture u Zagrebu najveća je važnost ovoga lokaliteta i družina koje su više od trideset i pet godina u njemu nastupale, činjenica da je nakon brojnih provizorija po gostionicama i pojedinim plemićkim palačama, grad konačno dobio javno kazalište dostupno cjelokupnom građanstvu, teatar u kojemu se kontinuirano izvodio dramski i operni repertoar klasičnih i suvremenih djela njemačke, ali i drugih europskih književnosti. Tako su stanovnici Gradeca i Kaptola mogli u tom razdoblju vidjeti i čuti drame Lessinga, Goethea, Schillera, Kleista, Grillparzera, Goldonia, Gozzia, Byrona, Molièrea, čak i Mozartove opere, kao i djela suvremenih bečkih komediografa Raimunda i Nestroya.[2] Bilo je, dakako, i onih djela i izvedaba koje su razinom vrijednosti odudarale od spomenutog književnoga ili glazbenoga vrha, ali svaki je pokrajinski grad u austrijskom carstvu – pružajući gostoprimstvo putujućim družinama

[1] Usp. Emil Laszowski – nekoliko rasprava o njemačkom kazalištu u palači grofa Amadéa (pobliža literatura u knjizi Blanke Breyer), Blanka Breyer, *Das deutsche Theater in Zagreb 1780 – 1840 mit besonderer Berücksichtigung des dramatischen Repertoires*, Zagreb 1938. i Gjuro Szabo, Gdje se sve u Zagrebu igrao teatar, Kazališni almanah 1937, 22 – 31, Zagreb 1937.

[2] Usp. Breyer, nav. dj. u bilj. 1, 93 – 129.

– osjećao iste probleme: repertoar kao i kvaliteta predstava ovisili su o umjetničkom profilu pojedine družine, o književnoj obrazovanosti i dramaturškoj, odnosno redateljskoj umješnosti njezina vođe, ali i o stanovništvu, tj. publici pojedinoga grada koja je socijalnom strukturom i prethodnom scenskom naobrazbom bilo pozitivno bilo pak negativno reagirala na pojedine scenske ostvaraje. Kazališno educiranije gledateljstvo nerijetko je, pa tako bijaše i u Zagrebu, odbacivalo svaki pokušaj umjetničkoga omalovažavanja sa strane gostiju, ili je pak manje obrazovana publika teško prihvaćala repertoar zahtjevnijega intelektualnog angažmana. Zbog toga je, a sve zbog nesporazuma na relaciji gostujuća družina – publika, nerijetko dolazilo do financijske propasti pojedine trupe, jer vlasnici dvorana nikada nisu imali milosti prema principalima, zakupnicima njihovih teatara. I tako je u gradu gdje družina nije pronašla adekvatan način za uspostavu sretne ravnoteže između visokih literarnih ciljeva i komercijalno-utilitarnih obilježja repertoara – koja bi joj ravnoteža najčešće omogućavala duži opstanak u pojedinoj sredini, gledalište na ponudu s pozornice ubrzo odgovaralo negativno, ostavljajući dvoranu praznom. To je pak značilo da družina mora krenuti dalje, a vlasnik se zgrade (želi li i dalje namicati sredstva od iznajmljivanja svoje nekretnine) pobrinuti za nove goste.

U tridesetak se godina djelovanja *Amadéova* kazališta u njemu promijenilo petnaest uprava, no kako su neki principali dolazili u više navrata, možemo reći da je uz ovaj zagrebački scenski lokalitet vezano deset imena, među kojima je svakako najvažnije ono ravnatelja i zakupnika Josepha Bubenhofena koji je kazalište imao u najmu od 1803. do 1817, dakle punih četrnaest godina, što je apsolutno najduže razdoblje za pojedinačno ravnanje zagrebačkim njemačkim kazalištem u svekolikoj njegovoj povijesti od 1780. do 1860.[3]

"Ma gdje bio, grad uvijek u sebi sadrži stanovit broj činjenica i procesa s očiglednim pravilnostima"[4], lucidno je primijetio Fernand Braudel. Među tim činjenicama i procesima jedan je od bitnih osiguranje novih ljudi za produžetak vlastite egzistencije. Grad, dakle, privlači došljake i "novači kvalitetne snage na štetu građanstva susjednih ili dalekih gradova".[5] Među tim "unovačenicima" su ljudi različitih struka, pa i umjetnici. U našem, konkretnom slučaju, i kazališni ljudi. Gradec je prema takvoj, osobitoj sociološkoj analizi grada, svršetkom 18. i početkom 19. stoljeća sa svojim kazalištem na njemačkom jeziku očito imao i određenu "privlačnu snagu" koja se nije sastojala samo u prozaičnoj mogućnosti materijalizacije artističkih potencijala, već je taj, brodelovski "posebni svijet", jamačno pružao i prigodu svojevrsne potvrde namjernim, odnosno slučajnim pridošlicama koji upravo u takvom gradu nastoje ostvariti određene zamisli iz djelokruga vlastite struke.

Tako se među kazališnim djelatnicima koji su usko surađivali s Bubenhofenom, našao i jedan bečki dramatičar, pjesnik i očito spretni izdavač, koji je u Zagrebu godine 1815. pokrenuo prvi kazališni časopis, malo poznat i još uvijek nedovoljno proučeni

[3] Usp. Breyer, nav. dj. u bilj. 1, 91 i Nikola Batušić, Uloga njemačkoga kazališta u Zagrebu u hrvatskom kulturnom životu od 1840. do 1860, Rad 353, 395 – 582, Zagreb 1968.

[4] Fernand Braudel, Struktura svakidašnjice, sv. 1, 525, Zagreb 1992.

[5] Fernand Braudel, nav. dj. u bilj. 4, 535

Agramer Theater Journal. Njegov izdavač, urednik i jedini autor zvao se Andreas Joseph von Guttenberg.

Pojava spomenutog Guttenbergova časopisa pripada prvim ostvarajima izdavanja novina u Zagrebu,[6] pa tu publikaciju i njezina pokretača – bez obzira na to što je riječ o njemačkoj ediciji – smatramo pretečom ne samo kasnijega njemačkog tiska u Zagrebu (npr. časopis "Luna" od 1826), već i tvorcem svojevrsne novinsko-časopisne klime koja će u okviru hrvatskoga narodnog preporoda rezultirati historijskim Gajevim pothvatom.

Prigodne publikacije koje neke kazališne družine izdaju tijekom boravka u pojedinom gradu nisu u podunavskim zemljama – kamo trupe s njemačkoga govornog područja redovito gravitiraju od sredine 18. stoljeća, nikakva rijetkost. Riječ je o različitim kazališnim kalendarima, almanasima, lecima i prigodnim tiskovinama koje donose stihovane ili čak uglazbljene pohvalnice, zahvalnice i druge manje književne sastavke, što prema običaju i modi vremena, prate pojedini zanimljiviji ili nadasve svečani događaj u teatru, ali i u gradu (imendani i rođendani visokih dužnosnika, časnika i sl.).[7] Izdaju ih kazališni poduzetnici, a u slučaju almanaha, odnosno kalendara, uglavnom kazališni šaptaoci koji u njih unose popis ansambla i repertoara, što bjelodano svjedoči o iznimnoj i teatrografskoj i kulturnopovijesnoj vrijednosti takvih publikacija. I hrvatski gradovi u kojima je stalno ili povremeno djelovalo kazalište njemačkog izraza mogu u rekonstrukciji ovoga segmenta svoje scenske povijesti pozvati danas upomoć brojne takve knjižice, iznimna vrela za ponovno prizivanje u život davno minulih događaja.

I Joseph Bubenhofen se potrudio da za vrijeme većega dijela njegova ravnanja njemačkim kazalištem u Zagrebu izlaze takve prigodne knjižice. Tako je od 1804. do 1812. godine jedan član njegove družine koji se zvao P. Cserny (ne znamo mu funkciju koju je u trupi obnašao), izdavao *Theatertaschenbuch*. Danas su, nažalost, nekada postojeći primjerci u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, zametnuti, ili su – horribile dictu – nestali.[8]

Ravnatelj i vođa kazališne družine Joseph Bubenhofen očito je shvatio kako pred sobom ima grad željan dobra kazališta, kako i je dio gledateljstva solidno obrazovan i kako stoga i družinu i repertoar mora podrediti najstrožim umjetničkim zahtjevima. Znajući da bez izravnoga dodira s mjerodavnim kazališnim središtem – Bečom, neće uspjeti u suvremenom kreiranju izbornika, često je odlazio u prijestolnicu Monarhije, vraćajući se na Gradec s novim dramskim i opernim djelima, pokojim novim članom ansambla i drugim poticajnim novostima za rad vlastite družine.[9]

Očito je da je prigodom jednog od Bubenhofenovih bečkih boravaka došlo do poznanstva između zagrebačkoga principala i već spomenutoga Andreasa Josepha von Guttenberga – rođenoga u Beču 1770, plodnoga dramatičara, autora petnaestak djela različitih scenskih žanrova, pjesnika i već ranije pokretača jednoga kazališnog časopisa

---

[6] Usp. Josip Horvat, Povijest novinstva Hrvatske, 46 – 74, Zagreb 1962.

[7] Iscrpnu bibliografiju kazališnih almanaha i kalendara za sjevernohrvatske gradove donosi A Magyarországón Magjelent Szinházi Bibliografiája, XVII – XIX, Század, Budapest 1961; o kazališnim publikacijama ove vrste u Osijeku usp. Stanislav Marijanović, Njemački teatar u Osijeku – kazališni plakati i almanasi, Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991, Osijek-Zagreb 1992.

[8] Na signaturi 40607, adl. 4 – 8, postojali su sljedeći svesci i godišta Cseryeva Theatertaschenbucha: 1803 – 1804, 1804 – 1805, 1807 – 1808, 1810 – 1811, 1811 – 1812.

[9] Usp. Breyer, nav. dj. u bilj. 1, 37 – 45.

u Münchenu godine 1800.[10] Kada je Guttenberg došao u Zagreb, ne znamo. No jasno je da je zatekao grad jasno profilirane kazališne fizionomije. Istodobno, bio je to grad vrlo istaknutih kulturnih potreba, bez obzira na to što su one u tom trenutku još uvijek iskazivane u okviru njemačkoga jezika i austrijskih civilizacijskih obilježja. Jer jozefinska je germanizacija upravo svršetkom 18. i početkom 19. stoljeća snažno stala potiskivati latinski jezik iz redova obrazovanih slojeva u korist njemačkoga, dok za prodor hrvatskoga jezika u kulturni život još nije bilo došlo pravo vrijeme. Valja samo analizirati Fancevljeve *Dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda* (1790 – 1832),[11] Kombolove prosudbe o književnom životu u Hrvata uoči preporoda[12] ili tek letimično pregledati katalog Novoselske knjižare iz 1796, u kojem broj njemačkih naslova višestruko nadmašuje hrvatske knjige tiskane i prodavane u tadanjem Zagrebu.

Je li Guttenberg obnašao kakvu dužnost u Bubenhofenovoj kazališnoj družini, ne znamo. Možda je bio na funkciji dramaturga ili kakva literarnoga savjetnika. No u Zagrebu je počeo izdavati kazališni časopis – *Agramer Theater Journal*, kojega je prvi broj izašao 15. lipnja 1815, i to u poznatoj Novoselskoj tiskari, nekadašnjoj biskupskoj štamparijI. Časopis je trebao biti polumjesečnik, jer je Guttenberg najavio kako će se idući svezak neizostavno ("unfehlbar") pojaviti 30. lipnja iste godine. Danas, nažalost, niti sudbinu časopisa niti onu njegova pokretača ne poznajemo dovoljno. Guttenberg je, jamačno, umro u Zagrebu ili negdje u Hrvatskoj nakon 1816, no pouzdanih podataka o njegovoj sudbini nema.[13] Što se časopisa *Agramer Theater Journal* tiče, sačuvan je tek jedan, njegov prvi broj. Velimir Deželić koji ga je 1925. spomenuo prvi, ne navodi ništa o mogućem kontinuitetu izlaženja.[14] Stjepan Tropsch drži 1935. da je izašlo čak sedamnaest brojeva: "dès 1815 parut à Zagreb un hebdomadaire allemand, *Agramer Theater Journal* de A. J. von Guttenberg, dont on n'a decouvert qu'un seul de dix-sept numéros qui auraient été édités".[15] Ivo Hergešić, desetak godina kasnije, smatra A. G. (!) Guttenberga kazališnim poduzetnikom u Zagrebu (o čemu nema nikakvih vijesti, a još manje potvrda u kasnijim istraživanjima povijesti njemačkoga kazališta u Zagrebu), navodeći kako se autor "u svom listu bavi kazališnim stvarima", no "donosi i zabavnih i poučnih sastavaka koji nisu u vezi s kazalištem, kao 'Wochenschrift zur nützlichen und angenehmen Unterhaltung'".[16] Niti ova tvrdnja nije točna, budući da su svi prilozi u časopisu posvećeni kazališnim pitanjima, a i anegdote na kraju također su kazališne. Blanka Breyer[17] i Josip Horvat[18] ne navode Tropschovu tvrdnju o kontinuiranom izlaženju

---

[10] Jedini dostupni mi podaci o Guttenbergu nalaze se u Wilhelm Kosch: Deutsches Theater-Lexicon, str. 650, Klagenfurt – Wien 1953. Svakako je zanimljivo da Guttenberga ne spominje (niti u redovitom nizu niti u suplementu) čuveni i inače iscrpni Wurzbachov biografski leksikon.

[11] Građa, knj. XII, Zagreb, 1933.

[12] Mihovil K o m b o l, Povijest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb, ²1961.

[13] Spomenuti Koschev leksikon (dj. nav. u bilj. 10) navodi kako je Guttenberg umro u Hrvatskoj 1817.

[14] Velimir D e ž e l i ć, "Biskupska a zatim Novoselska tiskara u Zagrebu (1794 – 1825)", Narodna starina, knj. IV, 96 – 126, Zagreb 1925. Deželić na str. 104 citirane publikacije donosi i faksimil naslovnice Agramer Theater Journala.

[15] Stjepan T r o p s c h, Les influences allemandes sur les Illyriens et leurs précurseurs, Le monde slave, XII/1935, 439 – 452, Paris juin 1935, tome II.

[16] Ivo Hergešić, Hrvatske novine i časopisi do 1848, 39 – 40, Zagreb 1936.

[17] Breyer, dj. nav. u bilj. 1, 42.

[18] Josip Horvat, Povijest novinstva Hrvatske, 74, Zagreb 1962.

časopisa, zadovoljavajući se konstatacijom da Guttenbergov list nije bio duga vijeka. No niti jedan od spomenutih autora, osim donekle Blanke Breyer, ne prosuđuje *Agramer Theater Journal* iz aspekta njegove važnosti ne samo za rekonstrukciju scenske slike njemačkoga kazališta u Zagrebu, već propuštaju i prigodu moguće analize zagrebačke kulturne sredine upravo iz vizure kojom urednik kazališnoga polumjesečnika promatra grad kojemu je njegov list namijenjen.

Stoga valja što iscrpnije raščlaniti i ovaj jedini sačuvani svezak *Agramer Theater Journala*. On je u teatrološkom smislu zanimljivost prvoga reda, a sadržajem znatno nadmašuje kazališne almanahe, pogotovu kalendare koji donose tek teatrografski materijal. Iznimna vrsnoća pojedinih priloga u ovom časopisu dokazuje, naime, da je Guttenberg shvatio kako pred sobom ima obrazovanu i zahtjevnu publiku te je uz kritike donosio i tekstove u kojima se govorilo o suvremenoj praksi i teoriji kazališta – dakako u njemačkim zemljama – čime je Zagreb približio jednom dijelu europskoga teatra.

Guttenbergov časopis vrlo je ozbiljna kazališna publikacija sa svim obilježjima stručno uređivanoga glasila. On ne samo što pruža sliku o životu tadanjega zagrebačkog njemačkoga kazališta, već i u smislu sociologije kazališta, a osobito analize njegove publike, može usmjeriti prema nekim zaključcima koji osvjetljavaju iz dosada zanemarenoga očišta, teatarsku atmosferu oko glumišta u Amadéovoj palači.

Kazališni časopis *Agramer Theater Journal* tiskan je na 32 stranice velike osmine. Nakon lijepo grafički oblikovane naslovnice nalazimo na stranici 2. urednikov i autorov motto koji upućuje na iznimnu važnost kritike kao bitnoga suputnika kazališne umjetnosti:

Frey von Tadel zu seyn, ist der *niedrigste*
Grad, denn nur die *höchste* Unfähigkeit führt
dazu. *Dort*, aber, wo Tadel nicht erlaubt ist,
da gibt es auch kein Lob das schmeichelhaft wäre!

Valja, dakle, biti otvoren kritičkom dijalogu, jer tamo gdje nije dopuštena pokuda, nema mjesta ni laskavoj pohvali. Iskusan kazališni praktičar, Guttenberg zna da se odmah, na udarnom uvodnom mjestu, mora obratiti publici. On to čini pjesmom *An das Publikum* (str. 2 – 5) sastavljenom od devet katrena. Pjeva, doduše, prigodničarski, ali posve u skladu s početnim geslom časopisa, a buduće predstave nastoji promotriti u sljedećoj optici:

So wollen wir auf uns'rer Bühne
Uns nur der Wahrheits – Liebe weih'n
Um nach dem Zweck in unsrem Plane
Der Wunsch des Publikums zu seyn!

Wenn Glück mit Beyfall schön verbunden
Auch über unsre Absicht wacht
Dann lohnen seelig sich die Stunden
In dieser Arbeit hingebracht.

Ovaj proslov u stihovima želi ponajprije privući publiku u kazalište, nastojeći joj objasniti njezinu ulogu u zajedničkom stvaranju specifične teatarske atmosfere. No, razumljivo je da je pobuđuje i na pljesak, točnije rečeno na učestalost posjećivanja

predstava. Financijski se aspekt svakoga putujućeg poduzeća nije nikada smio zanemariti! No ovaj uvod pokazuje i Guttenbergov osjećaj za onakav pristup publici koji ima određenih dodirnih točaka s čuvenim Goetheovim *Prologom u kazalištu* iz *Fausta* u kojem Kazališni ravnatelj sociološki i teatrološki precizno procjenjuje ulogu gledatelja u stvaranju kazališnog čina. Dok Kazališnom pjesniku nije toliko stalo do pljeska svjetine, Direktor se upravo izravno utječe gledateljstvu:

Direktor
Ich wünschte sehr, der Menge zu behagen,
Besonders weil sie lebt und leben lässt.
Die Pfosten sind, die Bretter aufgeschlagen,
Und jedermann erwartet sich ein Fest.

I bez iscrpnije analize Guttenbergova proslova, očito je kako je Goetheova čuvena i programatska *Predigra u kazalištu* (objavljena uz prvi dio *Fausta* prvi put 1808) utjecala na ovaj uvodnik, pridavajući upravo publici iznimnu važnost u životu kazališnoga organizma. Guttenbergovo poznavanje recentne literature i osjećaj za komercijalnu stranu kazališta, solidno poznavanje onodobne teorijske literature, kompetencija u prosudbi dramske i operne literature, sve su to podaci koji govore kako je riječ o obrazovanu, zanimljivu čovjeku posve zauzetu za brojna pitanja teatarske prakse.

Posebno je zanimljivo promotriti Guttenbergovo citiranje teatrološke literature. Pedagoški primjereno, on upozorava na Goetheovu fikcionalnu prozu koja paradigmatski govori o formiranju kazališnoga umjetnika tijekom njegova prolaska svim oblicima scenske prakse: riječ je, dakako, o čuvenom bildungsromanu *Wilhelm Meisters Lehrjahre*. Pišući, dalje, o interpretativnim obilježjima pojedinih glumaca ili pjevača iz Bubenhofenove družine, Guttenberg se autoritativno poziva ne samo na Goetheovo poznavanje, analizu i ocjenu učinkovitosti glume, odnosno kazališne prakse, već za potvrdu vlastitih zaključaka kao svjedoka priziva i Lessinga s njegovom *Hamburškom dramaturgijom*. Uz tada aktualne priručnike o mimici kao jednoj od bitnih sastavnica glumačke umjetnosti (ne zaboravimo da svršetak 18. i početak 19. st. iznimnu pozornost u teorijskoj literaturi o kazalištu posvećuje glumčevoj fizičkoj izražajnosti na pozornici, donoseći u posebnim publikacijama čitave kataloge gestike u posebno razgovijetnim crtežima), Guttenberg spominje i pitanja ortoepije. U onodobnoj terminologiji riječ je o "deklamaciji", no i ova činjenica bjelodano govori o visokoj stručnoj razini njegova kritičkoga diskursa. Dodamo li k tome da je utemeljeno i argumentirano ocjenjivao i likovnu sastavnicu predstave (dekoracije, a osobito kostime), da je upozoravao na nedostatak učinkovitije tehnike u pjevu opernih solista, da se osvrtao i na tehničke probleme pozornice u *Amadéovu* kazalištu, kao i na skučenost gledališnoga prostora ("der beschränkte Raum des hiesigen Theaters"),[19] očito je kako je Zagreb u jednom trenutku među svojim stanovnicima imao i takva kazališnoga čovjeka koji je svoj časopis ispisivao zanimljivim, nadasve stručnim i autoritativnim rukopisom. U tom je smislu Guttenberg posve iznimna osoba u cjelokupnom zagrebačkom njemačkom tisku (dakako u "rubrici" kultura, sve do šezdesetih godina 19. st.

Sljedeći prilog u časopisu još je jedan zanimljiv dokaz za Guttenbergovu osobnu "sociologiju kazališta" – da parafraziramo naslov čuvenoga djela francuskoga teatrolo-

[19] Agramer Theater Journal, 19.

ga Jeana Duvignauda.[20] Na stranicama 27 – 28 *Agramer Theater Journala* tiskana je, očito također iz Guttenbergova pera, kraća moralno-didaktička rasprava *Über den besonderen Werth einer guten Moralität bey einem Schauspieler*. To je vrijedan prilog analizi položaja glumačkoga staleža ne samo s aspekta njegova mjesta i uloge na pozornici, već i u "nescenskom" životu sredine u kojoj se, kao putujući umjetnik, časovito zatekao. Je li na ovaj članak Guttenberg bio potaknut brojnim društvenim stranputicama u tadanjim ambulantnim njemačkim družinama općenito, ili je tekst bio neposredno potaknut pojedinim zagrebačkim, ne tako rijetkim slučajevima sukobljavanja nekih glumaca s tada rigidnim građanskim normama ponašanja i života – nije naveo. No sigurno je da je opća društvena slika glumačkoga staleža u austrijskim pokrajinskim gradovima potakla autora na razmišljanje o potrebi sukladnosti privatnoga života i dostojanstva glumčeve ličnosti na pozornici. Tako Guttenberg, primjerice, kaže: "Die Unsittlichkeit eines Schauspielers ist für einzelne Bürger gefährlicher, als die Unsittlichkeit anderer Menschen, weil seine Kunst gerade *darin* besteht, jeden Karakter auf das täuschend'ste darstellen zu können. Wohl dem Theater dessen Mitglieder eingebürgert, rechtlich fortleben, und ihrem Stande eben so viel Ehre, als dem Publikum Vergnügung machen."

Na kraju časopisa nalaze se kazališne anegdote, smješice, šale i pitalice – dakle zabavni dio namijenjen širem čitateljstvu i njegovoj razbibrizi. Guttenberg tiska potom i riječi svoje pjesme koju valja izvesti uz pratnju gitare. Konvencionalno-galantna i ne osobito izvorna lirska tvorba, namijenjena je neimenovanoj dami koju pjesnik slavi svojim vješto sročenim stihovima (naslov je "An Sie die ich meine"). List zaključuju sitne vijesti – *Miszellen* – u kojima se najavljuju promjene u ansamblu, izvješćuje o novim dramskim i opernim djelima koja je Bubenhofen netom donio ili pribavio iz Beča (uz niz danas manje poznatih glazbenih partitura, tu je i Körnerova čuvena povijesna tragedija *Zriny*, no ona je u zagrebačkom njemačkom kazalištu izvedena tek 1832), a objavljuje se i oglas u kojem družina traži novoga šaptaoca.

Guttenberg se, posve na svršetku časopisa, ispričava čitateljima što je izostao predviđeni popis pretplatnika, a što će nadoknaditi u idućem broju. No, kako znamo, daljnja sudbina *Agramer Theater Journala* nije ustanovljena. Pretplata se mogla uplatiti u Suppanovoj (Županovoj) knjižari ili u stanu izdavača, Pivarska ulica (danas Basaričekova) br. 38, I. kat.

Izdavač i autor *Agramer Theater Journala* izdao je, međutim, za vrijeme svoga boravka na Gradecu i tri male publikacije koje dosada nisu bile poznate. Riječ je o prigodnicama pisanim u povodu svečanih predstava u kazalištu, odnosno imendana supruge visokoga austrijskog časnika, feldmaršallajtnanta Radivojevića. Čuvaju se među rijetkostima Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, a ovdje donosimo njihov kratki sadržaj:

Prva prigodnica izvedena je 25. travnja 1815. za vrijeme međučina neidentificirane kazališne predstave, a Guttenbergov tekst – tercet – pjevali su novoangažirani članovi družine, gospođica Res i gospoda Weber i Latosch. Autor glazbe nije naveden, a kratka je pjesma i skladba (četiri katrena) posvećena "an den hohen, gnädigen Adel und an das

[20] Jean Duvignaud, La sociologie du théâtre – Essay sur les ombres collectives, Paris 1965.

verehrungswürdige Publikum der königlichen Haupt- und Freystadt Agram".[21] Riječ je o posve konvencionalnoj prigodnici u kojoj se novi članovi družine preporučuju publici i mole za njezinu naklonost u idućim predstavama. Sličnih prigodnih sastavaka naći ćemo tijekom daljih njemačkih i prvih hrvatskih sezona u Zagrebu, no neki su tek objavljeni u tadanjim novinama, a samo je mali broj tiskan u obliku ovakva letka.

Sljedeće Guttenbergove prigodnice tiskane u Zagrebu nastale su godinu dana kasnije, dakle 1816. Posvećene su imendanskoj proslavi Franciske plemenite Radivojević, supruge austrijskog feldmaršallajtnanta koji je u to vrijeme rezidirao u Zagrebu. Prva čestitka pisana je za dijete koje je kazivalo Guttenbergove stihove sročene u jednu oktavu i dvije sestine.[22] Druga prigodnica mnogo je opsežnija. Pisana je za četiri glasa, a uglazbio ju je Johann Dausalek. Počinje četveropjevom, slijede recitativi, pa zatim četiri mala arioza, iznova recitativ, velika arija, tropjev, recitativ i završni četveropjev. Na tiskanom tekstu Guttenberg je potpisan kao autor teksta, a djelce je datirano "VIII. März MDCCCXVI".[23] Dakle dan uoči Svete Franciske Rimske, uzor-majke i supruge.[24]

Ove Guttenbergove prigodnice ne bismo tako istaknuto spominjali da nam ne potvrđuju kako je autor i izdavač *Agramer Theater Journala* boravio u Zagrebu i početkom 1816, dakle godinu dana nakon početka izlaska časopisa. Daljnjih tragova o njemu nismo našli.

Premda nam je sačuvan tek jedan, prvi broj ovoga kazališnoga polumjesečnika, možemo zaključiti kako je Andreas Joseph von Guttenberg bio mjerodavan glumišni stručnjak i poduzetan izdavač. U Zagrebu gdje je povijesni poziv biskupa Vrhovca svećenstvu o skupljanju narodnoga blaga objelodanjen 1813, a Mihanovićeva *Reč domovini* tiskana 1815, gdje su tek počinjale nicati prve zamjetnije klice budućega hrvatskog narodnog preporoda, možda je *Agramer Theater Journal* – bez obzira na to koliko mu je primjeraka izašlo – još jednom pokazao budućim "domorodcima" *hasnovitost* novina, odnosno časopisa. Bez obzira na to što je ova edicija djelo doseljenika i tiskana njemačkim jezikom, ona govori ne samo o njezinu autoru i njemačkom kazalištu u gradu već i o tadanjem Zagrebu koji je očito bio poticajan za Guttenbergov izdavalački pothvat. Bijaše to početkom 19. stoljeća grad ne samo izrazite kazališne već i takve fizionomije koja je odavala naznake kulturnoga potencijala što će petnaestak godina kasnije tako snažno objaviti novi nacionalni polet.

---

[21] NSB – R – II – F-8° – 276; uz naznaku mjesta izdanja (Agram), nema godine, no ona se može lako deducirati iz naslova letka (1815), tiskanoga, dakle prije Guttenbergova pokretanja kazališnoga časopisa.

[22] NSB – R – II – F – 8° – 532.

[23] NSB – R – II – F – 8° – 510 – bez oznake mjesta tiskanja.

[24] Usp. Missel de l'assemblée chrétienne, 1727, Bruges – Paris, 1964.

Zusammenfassung

AGRAMER THEATER JOURNAL AUS DEM JAHRE 1815

Nikola Batušić

Im Artikel wird die bis jetzt einzige bekannte Nummer des *Agramer Theater Journals* aus dem Jahre 1815 vom theaterwissenschaftlichen Standpunkt her analysiert. Diese Publikation wurde zwar in einigen bisherigen Artikeln erwähnt, nie aber gründlich kommentiert. Ihr Autor und Verläger war der österreichische Dramatiker und Theatermann Andreas Joseph von Guttenberg (Wien 1770 – ? Kroatien nach 1816). Zur Zeit der Theaterdirektion im zagreber deutschsprachigen Theater die Joseph Bubenhofen inne hate (1803 – 1817), wurde das s.g. Amadésche Theatergebäude zum Zentrum des städtischen kulturellen Lebens. Offensichtlich bewusst dass er vor einem erfahrenen und gebildeten Theaterpublikum steht, wagte Guttenberg in Zagreb eine spezialisierte Theaterzeitschrift zu veröffentlichen. Sie ist durch verschiedenste Theaterkentnisse ihres einzigen Autors geprägt und zeugt dass Guttenberg bewusst war in einer richtigen mitteleuropäischen Stadt zu leben und publizistisch zu wirken. Obwohl deutschsprachig, diese Zeitschrift, eine der ersten in Kroatien, konnte den künftigen Mitgliedern der national-politischen Wiedergeburt die nach 1830 ausbrechen wird, die Wichtigkeit der Presse im kulturellen Leben der Stadt und der Nation zeigen.

HRVATSKE SREDIŠNJE PREPORODNE INSTITUCIJE NA ZAGREBAČKOM GRADECU I NJIHOV UTJECAJ NA MODERNIZACIJU U RAZDOBLJU 1835 – 1848. GODINE

Agneza Szabo

Uvod

Na području zagrebačkoga Gradeca djeluju i prije 1835. godine važne političke, kulturne i znanstvene institucije, od kojih neke i s višestoljetnom tradicijom. To su Sabor, Kraljevska akademija znanosti, kazališne predstave. Ipak one nisu mogle potpuno poslužiti novim potrebama mlade hrvatske nacije kakva se tada konstituirala. Zbog najrazličitijih povijesnih, tj. gospodarskih i političkih okolnosti na saborskim raspravama te u nastavi na Kr. akademiji znanosti u službenoj je upotrebi latinski jezik. Osim toga, zagrebačko kazalište, koje redovito posjećuju poznate kazališne njemačke družine, sa svojim direktorima europskoga glasa (Seidl, Rosenschön, Kuppelwieser, Philipps, Mayer i drugi), svoje predstave izvode pretežno na njemačkom jeziku.[1]

Od novijih institucija valja prije svega spomenuti tiskare i knjižare. Godine 1826. stigao je iz Daruvara u Zagreb tiskar i knjižar Franjo Župan (Suppan) te otkupio bivšu "Novoselsku" tiskaru, koju je 1794. godine utemeljio zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac.[2] Župan je uglavnom tiskao vrijedne kalendare (Calendarium zagrabiense) pa i knjige, koje su objavljene na latinskom, njemačkom i hrvatskom jeziku. Štoviše, kod Župana je Ljudevit Gaj, prije nego što je utemeljio vlastitu tiskaru na Gornjem gradu (zagrebačkom Gradecu) tiskao svoje *Novine* i *Danicu*, kao i druga preporodna izdanja. Kasnije je došlo između njih do sukoba, u prvom redu zbog poslovne konkurencije.[3] Nešto kasnije od Franje Župana došao je u Zagreb Nijemac Emil (Milan) Hirschfeld i u Dugoj ulici (danas Ul. P. Radića) otvorio lijepo uređenu knjižaru prema njemačkom ukusu pod nazivom: E. Hirschfeld, Buch-Kunst u. Musikalienhändler in Agram.[4] On je dakako imao pretežno njemačke knjige uz nešto malo latinskih, francuskih i mađarskih.

---

[1] V. Deželić, Iz njemačkog Zagreba, Zagreb, 1901, 40.

[2] Riječ je o biskupskoj tiskari koja djeluje u Zagrebu od 1794. do 1824. godine. Tu je tiskaru biskup M. Vrhovac kupio od Bečanina Trattnera, a vodio ju je Antun Novosel (1795 – 1818). Tu su tiskana vrlo vrijedna djela tadašnje hrvatske književnosti, među kojima se ističe i djelo J. Šipuša, Temelj žitne trgovine polag narav i dogadjajev (...), Zagreb 1796. O značenju Vrhovčeve tiskare v. također J. Šidak i grupa autora, Hrvatski narodni preporod Ilirski pokret, Zagreb 1988, 19 – 20, 204.

[3] Vj. Klaić, Književnost u Hrvata, Zagreb 1922, 23 – 26; J. Horvat, Povijest novinstva Hrvatske, Zagreb 1962, 76 – 77.

[4] Vj. Klaić, n. dj., 34.

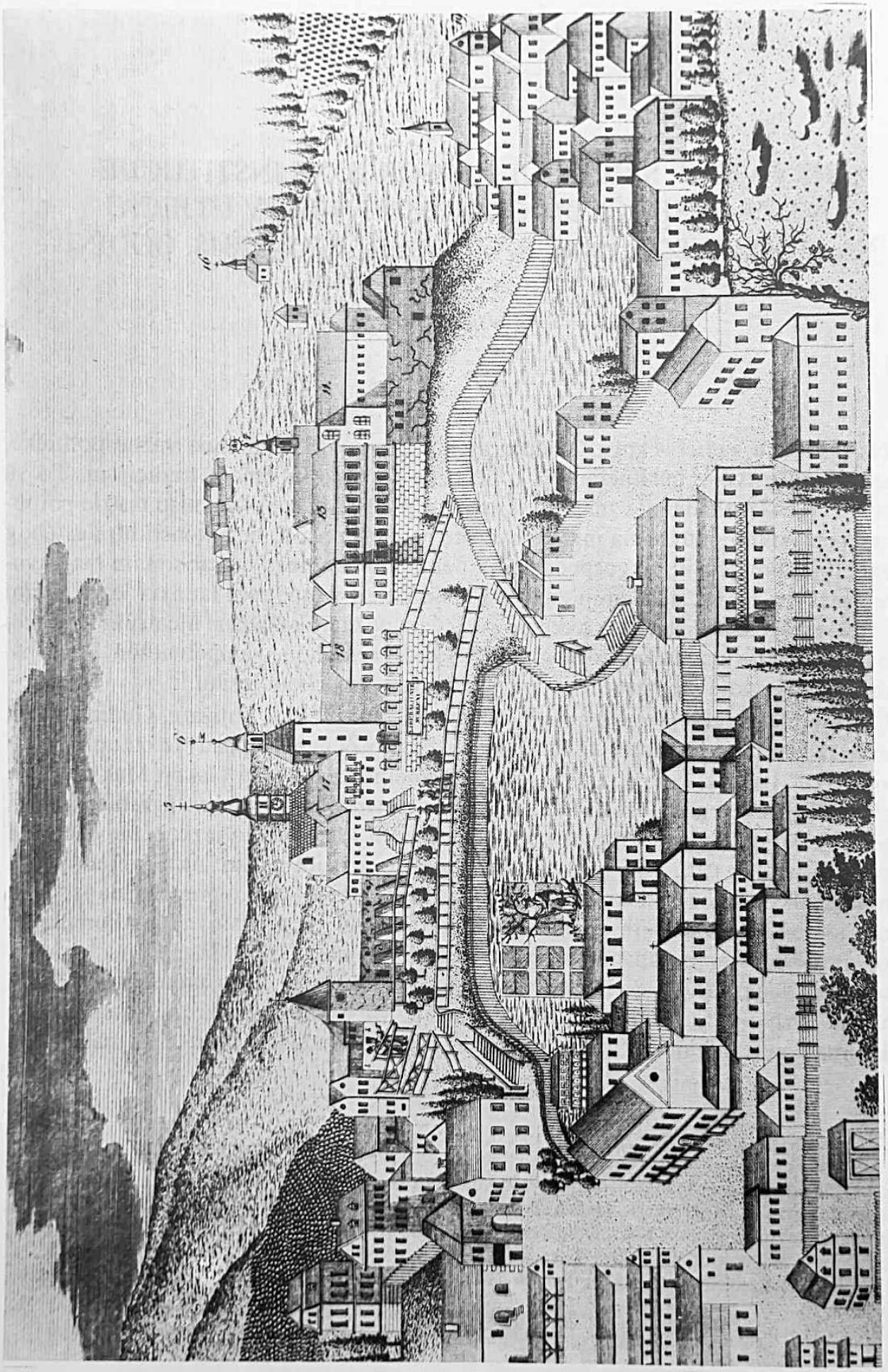

Slika 1. Pogled na Zagrebački Gradec iz Seemannove karte (detalj 1822)

Novina ili drugih javnih glasila (časopisa) na hrvatskom jeziku tada u Zagrebu nije bilo. Od 1. srpnja 1826. počeo je u Zagrebu izlaziti informativno-politički list sa zabavnim i beletrističkim prilozima: *Luna Agramer Zeitschrift*. Od 1838. do 1848. list nosi naslov *Agramer politische Zeitung*. Od samog početka list je tiskan kod Fr. Župana, a njegov je izdavač i urednik Franjo X. Staudaur, bivši činovnik kod austrijske vojne komande u Zagrebu.[5] Zanimljivo je da je *Luna* u prvom broju, i to na naslovnoj stranici, objavila pozdravnu pjesmu Tome Mikloušića u kajkavskom govoru pod naslovom "Vuschenye" te usporedo s njemačkim prijevodom "Freudengruss". Sve do pojave hrvatskih preporodnih glasila u *Luni* su surađivali i brojni hrvatski pisci: Lj. Gaj, Josip Vračan, Tomo Mikloušić, Romuald Kvaternik, Nikola Maraković i drugi.[6]

Godine 1788. utemeljeno je na zagrebačkom Gradecu *Streljačko društvo*, kojemu je bila svrha "zabava i to vježbanje u streljanju, a uzato i ostale zakonom dozvoljene zabave, kao igre, ples" itd.[7] No i ovdje je prije rascvata hrvatskog narodnog preporoda u službenoj upotrebi njemački jezik. Dozvolom zagrebačkog magistrata utemeljeno je 1827. godine na Gornjem gradu u Zagrebu *Glazbeno društvo* pod službenim imenom *Musikverein*. Prema pravilima, koja su objavljena na njemačkom jeziku, cilj je društva "da nabavljanjem odličnih glazbotvorina unaprijedi i obrazuje muzikalno osjećanje (...), da podigne i istanča ukus, a ujedno da potiče na dobrotvornost u domovini moralnim oplemenjivanjem religioznog čuvstva".[8] U ovo, kao i u streljačko društvo, mogle su biti primane i žene. Štoviše, Glazbeno je društvo već 28. veljače 1829. otvorilo u zgradi Kraljevske akademije glazbenu školu. Osim toga, Glazbeno je društvo od samog početka priređivalo vrlo kvalitetne akademije i koncerte, a u svome umjetničkom radu držalo se uglavnom bečkih klasika.[9]

I.

U ovakvoj kulturnoj sredini dolazi u Zagrebu početkom tridesetih godina 19. stoljeća do ubrzanoga procesa hrvatskog narodnog preporoda, koji je također inicirao pojačani pritisak ekspanzivnog mađarskog hegemonizma. Intenziviranju hrvatskog narodnog preporoda pogodovalo je s druge strane, barem privremeno, raspoloženje bečkog dvora, jer su i tamo već bili dosta zabrinuti zbog sve većih zahtjeva Mađara.

Valja također spomenuti i domaću sredinu. Hrvatski su staleži, osobito poslije zajedničkog sabora u Požunu (1825 – 1827) te osobito (1832 – 1836) bili vrlo ogorčeni na politiku vodećeg ugarskog plemstva zbog dvaju razloga. Prvo, zbog namjere da se naglo ukinu urbarijalni zakoni, i, drugo, zbog njihovog upornog nastojanja da mađarski jezik i u Hrvatskoj zamijeni raniju službenu upotrebu latinskog jezika.[10] Ovim problemi-

[5] Horvat, n. dj., 76 – 77.
[6] Isto.
[7] Pravila društva građanske streljane u Zagrebu, Zagreb 1861. (MGZ A-1865 – 1)
[8] A. Goglia, Hrvatski glazbeni zavod 1827 – 1927, Zagreb 1927, 3; L. Šaban, 150 godina Hrvatskoga glazbenog zavoda, Zagreb 1982, 16 – 20.
[9] Društvo je financijski pomagao tada još zagrebački biskup Juraj Haulik. Bez njegove financijske pomoći društvo se ne bi moglo održati. Usp. Goglia, n. dj., 12 – 15; Šaban, n. dj., 53 – 54.
[10] F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1962, 393 – 394, 406.

ma valja pridodati i neriješeno protestantsko pitanje.[11] Zbog svega toga, hrvatsko plemstvo, svećenstvo i mlada hrvatska inteligencija, našli su se, premda i zbog različitih interesa, ipak zajedno, i udružili se u jedinstvenu snagu, kako za obranu municipalnih, tj. političkih prava, tako i na planu njegovanja i razvoja hrvatskog jezika, književnosti i kulture uopće. Pritom su vrlo brzo uočili da se rad na kulturnom planu, koji je tada urgirao i ostvarenje onoga prvoga, tj. životno političkog cilja, o kojem se nije smjelo javno govoriti, mora organizirati. U tu svrhu poradili su na utemeljivanju prijeko potrebnih središnjih nacionalnih institucija, koje odmah postaju žarišne jezgre cjelokupne modernizacije, uključujući dakako i politiku hrvatskog narodnog preporoda.

U razdoblju između 1835. i 1848. godine utemeljeno je na zagrebačkom Gradecu deset poznatih preporodnih institucija. Bile su to *Narodne novine*, utemeljene 1835. godine, koje su izlazile dva puta na tjedan i njihov književni prilog *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska* (1835) koja izlazi jedanput na tjedan. Zatim je to slavna *Ilirska čitaonica u Zagrebu* (1838) i u njezinu krilu utemeljena *Matica ilirska* (1842), koja kasnije nosi naziv *Matica hrvatska* (1874), te književni časopis *Kolo* (1842) s podnaslovom: Članci za literaturu, umjetnost i narodni život. Valja također spomenuti i *Narodno kazalište* (koje g. 1840 – 1843. nosi naziv "ilirsko") te *Narodni muzej* (utemeljivan u razdoblju 1838 – 1849?). Gospodarske institucije utemeljene u razdoblju 1835 – 1848. bile su *Prva hrvatska štedionica* (1846) i *Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo*, utemeljeno doduše na zagrebačkom Kaptolu (1841). Ipak ističem da su brojni građani upravo iz zagrebačkoga Gradeca, i štoviše, istaknuti nosioci već spomenutih institucija, također utemeljitelji i podupirući članovi Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva te suradnici i pretplatnici njegova stručnog časopisa *Gospodarski list* (1842) koji se tiskao upravo u Gajevoj tiskari na zagrebačkom Gradecu (dan. Ćirilometodska ul. 4, na Gornjem gradu u Zagrebu).[12]

II.

Tijekom dosadašnjih istraživanja identificirala sam više od 1600 osoba – članova ili sudionika iz brojnih i različitih krajeva Hrvatske, a samo manjim dijelom i iz glavnih centara Habsburške Monarhije, koji kao financijski utemeljitelji ili podupirući članovi te pretplatnici ili suradnici javnih glasila, sudjeluju pri utemeljivanju i daljnjem radu u spomenutim preporodnim institucijama na zagrebačkom Gradecu.[13] Pritom su prema razdoblju utemeljivanja, ali i visini naklade, na prvom mjestu *Narodne novine* i *Danica hrvatska, slavonska i dalmatinska* (u daljnjem tekstu *Danica ilirska*, ili samo *Danica*). Kako sam mogla utvrditi, početna dnevna naklada i za *Narodne novine* i za *Danicu*

[11] Požunski je sabor 1830. godine zatražio, i to na pritisak Mađara, da se u pogledu protestanata ukine posebni vjerski zakon koji je vrijedio za Hrvatsku od g. 1608. Rasprave su se vodile vrlo uzbuđeno, jer su, kako izvješćuje F. Šišić, Mađari tvrdili da je "Hrvatska dio Ugarske, koja mora da sluša svoju mater zemlju" itd. Tom je prilikom glede hrvatskog jezika ipak pobijedilo hrvatsko stajalište, a u protestantskom pitanju u kojem Hrvati također brane svoja prava, nije došlo do zaključaka.

[12] L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959.

[13] Riječ je o kartoteci osoba na kojoj provodim numeraciju od 0001 do 1600 i dalje. Rezultate kartoteke, dakle poimenični popis osoba koje sudjeluju u radu središnjih preporodnih institucija s oznakama (šiframa) aktivnosti, objavit ću nakon završetka svih potrebnih poslova u tom smislu.

ilirsku iznosila je do 500 komada po svakom glasilu. Od toga se 190 do 200 primjeraka i *Novina* i *Danice* prodalo odmah u Zagrebu.[14] Dakako, spomenuta su glasila, a pogotovu *Narodne novine*, doživljavale plimu i oseku, i to s obzirom na političku situaciju ne samo u Hrvatskoj nego i u cijeloj Monarhiji. Tako primjerice i unatoč zabrani ilirskog imena 1843. godine, Narodne novine ipak dostižu dnevnu nakladu od 600 do 690 primjeraka![15] A za vrijeme burnih događaja 1848. godine dnevna je naklada Narodnih novina iznosila i do 800 primjeraka.[16] Oba ova glasila čitaju se tada ne samo u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji te Dalmaciji i Istri, nego i u Bosni, kao i u ostalim zemljama Monarhije. Ovo je to važnije što je upravo *Danica* u navedenom razdoblju eminentno sredstvo širenja svih ideja preporoda. Gotovo u svakom broju *Danice* tretiraju se tada sva važnija aktualna pitanja, kao što su odnos prema prošlosti, problemi pravopisa i književnog jezika, perspektivni ciljevi za budućnost. Sve je to bilo moguće, jer je vlast gledala u *Danici* zabavnik, a ne politički list.

No već nakon jednomjesečnog izlaženja, *Danica* je pokušala, i to veoma skromno i obazrivo, krenuti korak naprijed s obzirom na unapređivanje kulturne problematike. Već početkom 1835. godine objavila je članak pod naslovom "Kazalischno objavljivanje"[17] u kojem javlja da će 7. veljače iste godine za vrijeme domorodnog igrokaza "Die Magdalenen Grotte bei Ogulin" biti pjevana poznata budnica, svojevrsna himna pokreta "Horvatov szloga". Uspjeh ove akcije, uperene u prvom redu protiv tuđinskoga jezika u kazalištu, bio je tolik da su odsada ova – kao i mnoge druge budnice – često pjevane za vrijeme međučina na Gornjogradskoj pozornici. Međutim, preporoditelji su vrlo brzo shvatili da je rad na kulturnom planu potrebno što prije valjano organizirati. Prvi odlučan korak u tom smjeru bio je poznati Gajev članak "Družtvo izobraženosti ilirske" koji je objavljen u *Danici* početkom 1836. godine.[18]

Nakon uvodnih riječi, u kojima se osvrnuo na razvoj svojih ideja, Gaj je javno potaknuo organiziranje preporodnoga kulturnog rada. Izložio je konkretni cilj mogućega udruženja pod gornjim naslovom, a taj je organiziranje "duhovne zabave" – tj. rad učenih članova u svim granama znanosti, ali na "narodnom" što je značilo hrvatskom jeziku. Zatim je predložio "pribavlenje knjigah i rukopisov, najpače takovih, što se kakvim god načinom našega naroda tiču (...) marljivo sabiranje i sakupljanje svakojačih stvari koje se na opredeljene znanosti protežu. Otkuda bi složnom voljom i moćom svih prijateljah narodne izobraženosti ilirske velika občinska knjižnica i Narodni Muzeum podignuo."[19] Ove institucije osnivale bi se, prema tome, na temelju dobrovoljnih prinosa, što znači uz pomoć podupirućih članova i financijskih utemeljitelja. Posebno ističem da i proces utemeljivanja "Družtva izobraženosti ilirske" kao matične ustanove ostalih preporodnih znanosti i kulturnih institucija, koje se imaju uskoro utemeljiti, ovisi isključivo o dobrovoljnoj suradnji podupirućih članova i financijskih utemeljitelja. Naime, sve do završenog procesa ukidanja feudalizma, spomenute se institucije utemeljuju u svim zemljama Monarhije, pa tako i u Hrvatskoj na temelju donatorstva i brojnih

[14] Horvat, n. dj., 114.
[15] Isto, 114.
[16] Isto, 123 – 124.
[17] Danica ilirska I/1835, br. 4, 15.
[18] Lj. G a j, Družtvo prijateljah narodne izobraženosti ilirske, Danica ilirska II/1836, br. 33, 130 – 135.
[19] Isto, 130 – 135.

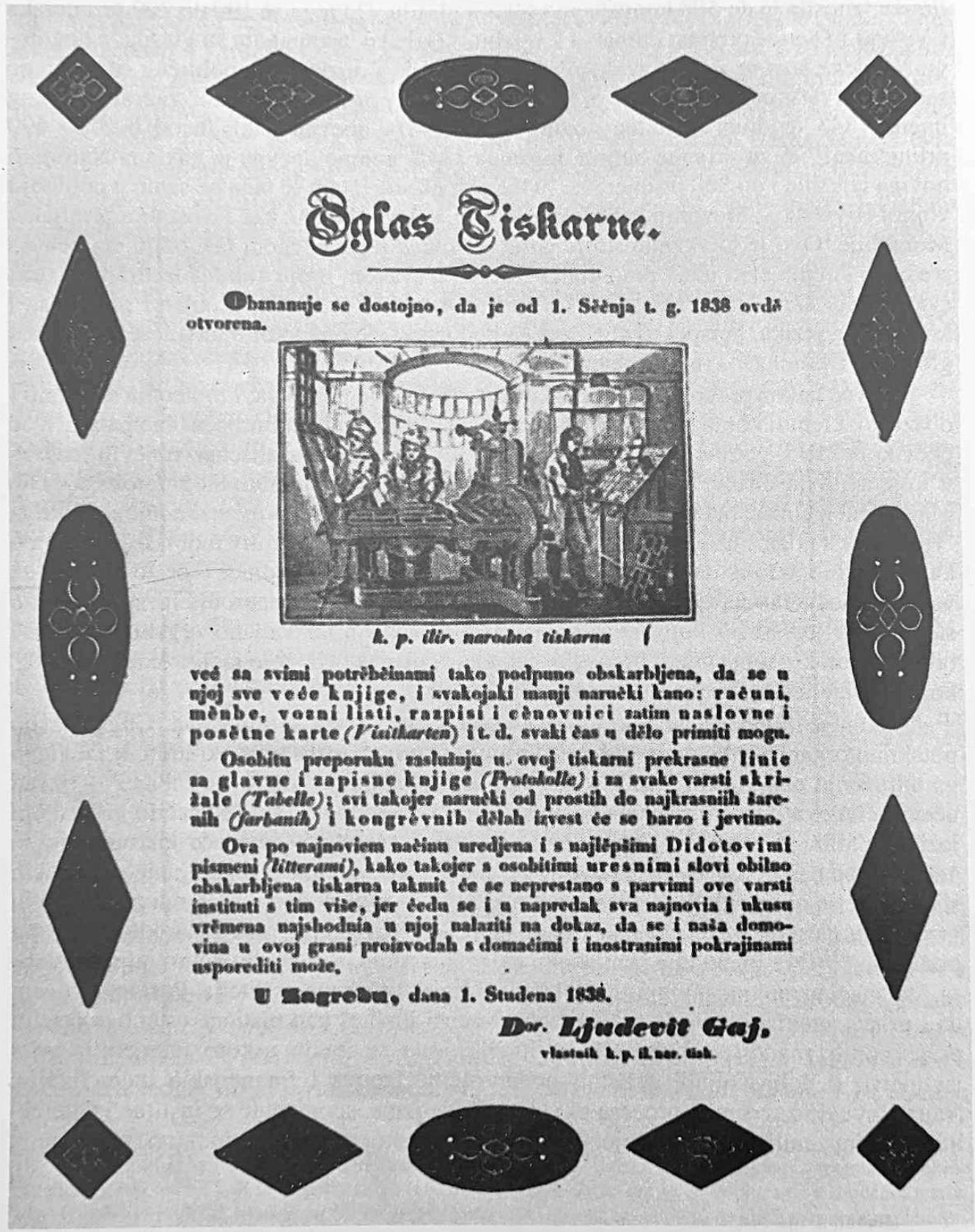

Oglas Tiskarne.

Obananuje se dostojno, da je od 1. Sěčnja t. g. 1838 ovdě otvorena.

k. p. ilir. narodna tiskarna

već sa svimi potrěběinami tako podpuno obskarbljena, da se u njoj sve veće knjige, i svakojaki manji naručki kano: računi, měnbe, vozni listi, razpisi i cěnovnici zatim naslovne i posětne karte (*Visitkarten*) i t. d. svaki čas u dělo primiti mogu.

Osobitu preporuku zaslužuju u ovoj tiskarni prekrasne linie za glavne i zapisne knjige (*Protokolle*) i za svake varsti skrižale (*Tabelle*); svi takojer naručki od prostih do najkrasniih šarenih (*farbanih*) i kongrěvnih dělah izvest će se barzo i jevtino.

Ova po najnoviem načinu uredjena i s najlěpšimi Didotovimi pismeni (*litterami*), kako takojer s osobitimi uresnimi slovi obilno obskarbljena tiskarna takmit će se neprestano s parvimi ove varsti instituti s tim više, jer čedu se i u napredak sva najnovia i ukusu vrěmena najshodnia u njoj nalaziti na dokaz, da se i naša domovina u ovoj grani proizvodah s domačimi i inostranimi pokrajinami usporediti može.

U Zagrebu, dana 1. Studena 1838.

Dr. Ljudevit Gaj,
vlastnik k. p. il. nar. tisk.

Slika 2. Oglas tiskarne – Ljudevit Gaj

manjih financijskih priloga. Definitivnim ukidanjem feudalizma sazreli su i novi, moderni uvjeti, koji su omogućili da nove i moderne vladine i druge administrativne institucije – u Hrvatskoj su to Zemaljska vlada i Sabor – od godine 1868. postepeno preuzimaju financiranje nacionalnih institucija.

Na molbe preporoditelja, Hrvatski je sabor posebnim zakonskim člankom (XV:1836) prihvatio "da se osnuje društvo za uzgajanje narodnoga jezika i literature u Zagrebu".[20] Tako je naime preformulirao raniji naziv "Družtvo izobraženosti ilirske" te zatražio preko mjerodavnog ugarskog konzilija (zajedničke vlade u Budimu) dozvolu za njegov rad. Ipak, potrebna dozvola, ni unatoč brojnim urgiranjima nije stizala. Stoga je grof Janko Drašković dao sredinom 1838. godine prijedlog za osnivanje *Čitaonice ilirske* u Zagrebu. Naime za njezino je osnivanje bila dostatna i dozvola gradskog magistrata na zagrebačkom Gradecu. Ona je odmah, tj. 26. lipnja 1838. i dobivena.[21] Prema Draškovićevim riječima, konkretni su zadaci novog društva bili "da jezik naš temeljito i savršeno naučimo /.../ da marljivo domaće i strane pisce čitajući korisnim se naucima ukrasimo /.../ te korisne knjige drugih izobraženih naroda ili u naš jezik prevedemo ili sami takove osnujemo". Nadalje, da "trgovačku i poljodjelsku struku usavršimo /.../ te tako većega imutka našemu narodu pripravimo". Usto je apelirao na svakog domoroca da "svojim govorenjem, pisanjem i izgledom u svojoj okolini na tome poradi". Pravilima je također predviđeno da će se svi potrebni troškovi za navedene djelatnosti osigurati "iz posebnih dobrovoljnih prinosa svakog člana" te redovite godišnje članarine koja je iznosila šest forinti.[22] U Čitaonicu ilirsku u Zagrebu pristupilo je do kraja 1838. godine 146 redovitih članova.[23] Svi su oni bili zaposleni u Zagrebu. Do kraja godine 1842. pristupio je još 71 član što znači da je tada bilo 217 članova.[24] Prema socijalnom sastavu najbrojnija su skupina svećenici (kanonici s Kaptola, župnici i kapelani u oba dijela grada s pripadajućim okolnim župama te svećenici koji su bili profesori na Kralj. akademiji znanosti na zagrebačkom Gradecu). Druga najbrojnija skupina (44 osobe ili 2/10 svih članova) jesu činovnici, pretežno visoki činovnici u gradu, a treća odvjetnici. Četvrta socijalna skupina članova su vojni funkcionari zaposleni kod Generalkomande u Zagrebu, a peta trgovci i veletrgovci. Na šestom mjestu prema brojnosti su grofovi i vlastelini, na sedmom profesori i učitelji, dok za 11 osoba (ili 5 % članova) nisam zasada mogla utvrditi socijalnu pripadnost.[25]

Zanimljivo je da se Čitaonica založila prije svega za poboljšanje gospodarskih prilika. Izradila je "Oglas" s nakanom da se što šira javnost potakne na suradnju oko prevladavanja gospodarske nerazvijenosti. U tu je svrhu raspisala visoke novčane nagrade svakom onom "pismotvoru" koji bi u korist gospodarstva, konkretno "odvažanja vinah u inostrane zemlje", podignuća "suknare i kožare" te "papirane" kao i "prikladne

[20] T. Smičiklas i F. Marković, Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892. Spomen-knjiga, Zagreb 1892, 4; J. Ravlić-M. Somborac, Matica hrvatska 1842 – 1962, Zagreb 1963, 17.

[21] Ravlić-Somborac, n. dj., 18 – 19.

[22] Smičiklas i Marković, n. dj., 5; Protokol Čitaonice I, str. 2, g. 1838.

[23] Popis p. n. gospode sučlanovah društva čitaonice zagrebačke za godište 1838/9. od 1. srpnja 1838. do zadnjega lipnja 1839. Ravlić-Somborac, n. dj., 260, 62.

[24] Popis članova. K ovim pristupiše 1. srpnja 1839. do zadnjega lipnja 1843. slijedeća p. n. gospoda. Ravlić-Somborac, n. dj., 262 – 263.

[25] Usp. izvor cit. bilj. 23 i 24.

poučne knjige za poljodjelstvo" napisao.[26] Premda se nitko nije odazvao, ova nastojanja nisu ostala uzaludna, jer je nešto kasnije, tj. 1841. godine utemeljeno u Zagrebu Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.

Cilj moga izlaganja nije nabrojiti sve inače veoma dragocjene aktivnosti članova Ilirske čitaonice u Zagrebu, posebno na području kazališne problematike. To je uostalom učinila dosadašnja historiografija. Zato za razumijevanje njezina utjecaja na proces opće modernizacije ističem najprije uspjeh njezinih članova, koji su za sanaciju spomenutih problema, posebno kazališta, zainteresirali i sam Hrvatski sabor. Ovaj je 1840. godine donio odluku (zakonski članak XXVII) prema kojemu se, po primjeru Mađara, imaju sakupljati dobrovoljni prinosi da se "narodno kazalište potpomaže i uzdržava".[27] Štoviše, na ovom Saboru postignut je još jedan vrlo značajan uspjeh. Donesen je zakonski članak XXIV, kojim je zaključeno neka se kralj zamoli "da se u kr. zagrebačkoj akademiji i po svim gimnazijama urede katedre čistog narodnog jezika (štokavštine)", jer staleži smatraju za svoju dužnost "da naš jezik većma uzgojimo da se tako istakne tip naše narodnosti". Kako je rekao Šišić, "bio je to prvi saborski zaključak od vjekova stvoren u korist procvata hrvatskog jezika", ali i svjedočanstvo o širenju svih ideja hrvatskog narodnog preporoda.[28]

Jedan od najvažnijih zadataka Čitaonice i njezinih članova bio je također stalno urgiranje kraljeve dozvole za osnivanje Učenoga društva. No ona nikako nije stizala. Stigla je tek krajem godine 1847. Tada je njezinu primjenu u život spriječilo izbijanje ožujske revolucije u Beču (1848). Stoga su preporoditelji u međuvremenu, pretežno i članovi Ilirske čitaonice, izradili "Statute ili uredbe" za novo društvo, *Maticu ilirsku*.[29] Ona će također imati za cilj kultiviranje "narodnog jezika i književnosti". Potrebnu glavnicu za takav rad osigurat će "dobrovoljnim prinosima ljubitelji narodne knjige". Prema tome, Matica će izdavati znanstvene, poučne i beletrističke knjige, a kada joj ponarastu dovoljno velike glavnice, "gledat će da si sagradi vlastitu zgradu" u koju bi se smjestio malo-pomalo Narodni muzej i biblioteka. Darovi, kojima će privremeno upravljati Čitaonica ilirska u Zagrebu, "primaju se i najmanji". A svaki onaj koji položi najedanput, ili u roku od pet godina 50 forinti srebra postaje utemeljitelj ovoga društva. Naposljetku je 10. i 11. veljače 1842. godine izabran i Upravni odbor. Zadatak mu je "pozvati sva poglavarstva domovine i svu gospodu domorodce na taj plemeniti čin", dakle u Maticu. Osim toga, on je imao odlučiti "koje će se knjige tiskati, kako će se urediti i za koju cijenu prodavati".[30]

I ovdje valja naglasiti da su u Maticu ilirsku (kasnije hrvatsku) pristupila već do kraja 1842. godine 34 financijska utemeljitelja i 120 "obveznih" (na više godišnjih rata), te 434 financijska darovatelja.[31] Do kraja godine 1848/49. Matica je imala, kako sam mogla utvrditi, 206 financijskih utemeljitelja.[32] Svaki od njih položio je traženu svotu od 50 forinti, a zauzvrat dobivao je doživotno sva Matičina izdanja besplatno. Prema

[26] Smičiklas i Marković, n. dj., 5; Ravlić-Somborac, n. dj., 19.
[27] Ravlić-Somborac, n. dj., 20.
[28] Šišić, n. dj., 407.
[29] Smičiklas i Marković, n. dj., 9 – 11; Ravlić – Somborac, n. dj., 20 – 21.
[30] Smičiklas i Marković, n. dj., 10 – 11; Ravlić – Somborac, 20 – 22.
[31] Smičiklas i Marković, n. dj., 11.
[32] Imenik utemeljitelja Matice ilirske. Književnik I/1864, 11 – 16.

regionalnom porijeklu, Matičini su utemeljitelji, zajedno s darovateljima bili iz svih krajeva tadašnje Hrvatske. To znači od Istre i Kotora do Zemuna i Vukovara te Osijeka i Virovitice na sjeveru do Međimurja. Dakako, pretežan broj utemeljitelja i darovatelja bio je iz većih gradova te županijskih i trgovačkih središta. Bilo ih je iz Bosne te Beča i Ugarske, Štajerske i Koruške, i iz Češke, posebno iz Praga. Posebno ističem da je među identificiranim utemeljiteljima Matice bilo najviše članova iz Zagreba, pretežno zagrebačkoga Gradeca (dan. Gornjega grada) te Kaptola (više od 1/3 svih članova!). Druga najbrojnija skupina utemeljitelja Matice dolazila je iz vojne Hrvatske i Slavonije (više od 1/10 članova). Treća najbrojnija skupina bila je porijeklom iz istočne Slavonije i Srijema (također više od 1/10 članova), a četvrta iz grada Karlovca (više od 5 % svih utemeljitelja).[33]

Prema socijalnom sastavu najbrojniji utemeljitelji Matice su katolički svećenici (više od 1/3 članova). Druga najbrojnija skupina su činovnici (više od 2/10 svih utemeljitelja). Zatim prema brojnosti slijede trgovci i veletrgovci, grofovi i vlastelini, odvjetnici, profesori i učitelji, visoki vojni časnici te liječnici i ljekarnici.[34]

Prije nego što spomenem najvažnije Matičine djelatnosti, a time i važnost njezina utjecaja na procese cjelokupne modernizacije tadanjeg hrvatskog društva, spomenula bih da uz Maticu neko vrijeme djeluje do danas malo poznato "Družtvo domorotkinja" (1842). Zasada bih spomenula da su u to društvo do kraja 1842. godine pristupile 22 članice, a do sredine 1843. godine još osam.[35] Njihov je osnovni zadatak "odgajanje djece u narodnom jeziku i domorodnom duhu". Na Desetom saboru Ilirske čitaonice u Zagrebu (jesen 1842) grof Janko Drašković rekao je o njihovu radu i ovo: "Mi smo od poslije vidjeli krasnih domorodkinjah naših kako su, ili u javnih listovih narodnim jezikom ljubav prema narodu i domovini uzpirivale, ili u domaćih krugih branile umiljatim riječima svetinju našu i gojile djecu svoju /.../."[36]

U cjelokupnoj modernizaciji ključna uloga pripada svakako književnim izdanjima Matice hrvatske. Vrijedna su pažnje i njezina nastojanja oko utemeljivanja Narodnog kazališta i Narodnog muzeja u Zagrebu. Za Narodno kazalište zasada sam identificirala više od 30 utemeljitelja iz cijele Hrvatske s visokim utemeljiteljnim svotama od 50 do 100 forinti po jednom članu, a za Narodni muzej u Zagrebu 80 utemeljitelja (također 50 forinti po jednom članu) te brojne financijske darovatelje (s minimalnim, ali dragocjenim prinosima od svega jednog krajcara po osobi).[37]

Što se tiče Matičinih izdanja, poznato je da je prva knjiga koju je Matica tiskala bio Gundulićev Osman, s 14. i 15. pjevanjem Ivana Mažuranića. "Dok je njemačka knjiga još u povojima bila", govorio je zanosno grof Janko Drašković, dugogodišnji predsjednik Čitaonice i Matice ilirske, "mi imadosmo naše slavne pjesnike." Jednako je važno spomenuti da je Osman tiskan 1844. godine u 1000 primjeraka, a Gundulićeve Različite pjesme 1847. godine u 3000 primjeraka! Poznati književni časopis *Kolo*, koji je nastojao

[33] Isto, Književnik I/1864, 11 – 16.
[34] Isto.
[35] Ravlić-Somborac, n. dj., 28; Narodne novine IX/1843. br. 6.
[36] Isto.
[37] Popis doprinašatelja za Narodni Muzej, Maticu i Narodni dom u Zagrebu (1849?), Matica ilirska hrvatska, Spisi i računi, (1841 – 1874), SNB Zagreb, R. 4032.

Slika 3. Grof Janko Drašković

da bude na visini tadašnje europske književnosti, tiskao se svaki put u 1000 primjeraka![38] Vrijedno je spomenuti da Kolo posvećuje i veliku pažnju starinama, a donosio je taj časopis i vrijedne povijesne dokumente s komentarima te povijesne rasprave. Za taj časopis priredio je Antun Mažuranić prvo izdanje Vinodolskog zakona.[39]

Osim toga, Matica je krajem svake kalendarske godine tiskala "Računsko izvješće" u kojem je i mala povijest njezina rada za proteklu godinu. Posebno želim naglasiti da je spomenuto Računsko izvješće tiskano niz godina i po 3000 primjeraka, što bez sumnje svjedoči o razgranatosti Matičinih djelatnosti u to vrijeme.[40]

Kao što sam spomenula 1841. godine utemeljeno je u Zagrebu Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo. Inicijativu za osnivanje toga društva dao je zagrebački biskup, tada i namjesnik banske časti, Juraj Haulik. Osnivačka skupština održana je 3. veljače 1841. godine u biskupovu dvoru. Prisutna su bila 34 člana, koji su izradili pravila društva. Potrebna kraljeva dozvola stigla je 2. studenoga iste godine. Prema potvrđenim pravilima osnovni je cilj društva "unapređenje poljoprivrede" odnosno upoznavanje hrvatskih poljoprivrednika s racionalnijim metodama obrađivanja zemlje, kako bi se na taj način povećali prihodi s njihovih imanja.[41] Taj su cilj mislili postići sakupljanjem što većeg broja podupirućih članova, zatim izdavanjem barem jednog stručnog časopisa, a posebno osnivanjem gospodarskih podružnica. Prema Haulikovim riječima, cilj je podružnica bio povući što veći broj seljačkog pučanstva u krug naprednih gospodara. Bio je to dakako cilj za koji je trebalo vremena. Ipak o značenju toga društva govori činjenica da su do kraja 1841. godine pristupila u društvo 84 podupiruća člana. Međutim do kraja 1842. godine društvo je imalo već 630 članova, koji su bili iz svih krajeva Hrvatske.[42] Prema socijalnom sastavu članovi društva su pretežno činovnici, zatim hrvatski velikaši (baruni i grofovi), mlada hrvatska inteligencija (liječnici, odvjetnici, profesori), zatim trgovci i obrtnici, uz veliki broj katoličkog svećenstva.[43] Svi su oni bili i pretplatnici društvenog časopisa koji je počeo izlaziti 1842. godine, i to pod naslovom "List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva".[44]

Nakon izdavanja časopisa slijedilo je i osnivanje podružnice. Prva gospodarska podružnica osnovana je 25. siječnja 1843. godine u Glini, a ustanovio ju je tadašnji pukovnik Josip Jelačić, kasnije hrvatski ban. Nakon ove osnovane su još iste godine podružnice u Petrinji, Križevcima i Ludbregu, Karlovcu te Varaždinu, Zagrebu, Đakovu i Otočcu. Dvije godine kasnije, tj. 1845. godine osnovana je podružnica u Brezovici, zatim 1846. u Sisku i Klanjcu, a 1847. u Moslavini i Krapini.[45]

---

[38] Ravlić-Somborac, Izdanja Matice hrvatske, n. dj., 277 – 278.

[39] A. Mažuranić, Zakon Vinodolski, Kolo, Članci za literaturu, umetnost i narodni život, Zagreb 1843, III, 50 – 97.

[40] Ravlić-Somborac, n. dj., 277 – 278.

[41] F. Kuralt, Rad hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i njegov razvitak od godine 1841 – 1883, Zagreb 1884, 17 – 27.

[42] "Imena p. n. gospode članovah horvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva, primljeni do 25. kolovoza 1842." List mesečni horvatsko-slavonskoga gospodarskoga družtva, Zagreb I, 1842. Dodatak 1 – 14, 148.

[43] Utvrđeno na temelju izvora cit. u bilj. 42.

[44] Godine 1853. "List mesečni" mijenja naslov u Gospodarske novine, a 1855. u Gospodarski list.

[45] Kuralt, n. dj., 17.

Slika 4. Kardinal Haulik, utemeljitelj Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva

Kao što sam u uvodnom dijelu ovoga rada spomenula, za vrijeme preporodnog razdoblja utemeljena je još jedna gospodarska ustanova. Bila je to Prva hrvatska štedionica, koja je utemeljena krajem 1846. godine. Na njezinu osnivanju radili su istaknuti preporoditelji, kao što su Lj. Gaj, Dimitrije Demeter, Antun Mažuranić, barun Franjo Kulmer, barun Ambroz Vranjican i drugi.[46] Svoju su odluku motivirali činjenicom: "Ako se umnože štedionice, umnožit će se i blagostanje."[47] Prema odobrenim pravilima, štedionica je osnovana na temelju dionica u ukupnom iznosu od 40.000 forinti (400 dionica po 100 forinti). Valja pri tome posebno naglasiti da su sve dionice kupili dioničari iz Zagreba, i to pretežno iz zagrebačkoga Gradeca. Bilo ih je ukupno 120.[48] Prema socijalnom sastavu, vlasnici dionica bili su pretežno trgovci i veletrgovci te poduzetnici, uz svega nekoliko pripadnika intelektualnih zvanja. Prva hrvatska štedionica započela je s radom 14. prosinca 1846, i to u unajmljenim prostorijama, koje su se nalazile na Harmici (dan. ugao Trga bana Josipa Jelačića 14 i Praška ulica 2).[49] Od samog početka njezina rada visina štednih uloga bila je zadovoljavajuća. Međutim zbog poznatih ožujskih događaja 1848. uslijedio je privremeni nagli pad štednih uloga. No ta je kriza, ubrzo nakon smirivanja političke situacije, također prevladana.[50]

III.

Među već spomenutih više od 1600 članova svih središnjih preporodnih institucija na zagrebačkom Gradecu, zajedno s Hrvatsko-slavonskim gospodarskim društvom i njegovim časopisom Gospodarski list te dioničarima Prve hrvatske štedionice, identificirala sam različite skupine, i to prema regionalnom porijeklu, socijalnom sastavu te intenzitetu aktivnosti.

Prema regionalnom porijeklu, odnosno glavnom mjestu djelovanja u razdoblju između 1835. i 1848. godine, najveći broj pripadnika središnjih preporodnih institucija na zagrebačkom Gradecu dolazio je iz područja hrvatsko-slavonskih županija. Pritom je iz područja Zagrebačke županije bilo nešto više od 14 % članova. Iz Varaždinske županije bilo je 7,50 %, a iz Križevačke nešto više od 6 %. Iz slavonskih županija, to jest Požeške, Virovitičke i Srijemske županije, identificirala sam zasada nešto više od 4 % članova središnjih preporodnih institucija u Zagrebu. Vrlo velik broj članova bio je iz vojne Hrvatske i Slavonije (zasada više od 1/4!). Iz grada Zagreba (Gradeca, Kaptola i ostalih jurisdikcija) bilo je oko 10 % članova, a izvan Hrvatske, dakle u glavnim centrima Monarhije (Beč, Budimpešta, a osobito Prag) bilo je nešto više od 6 % članova. Za 2/10 članova nisam zasada mogla utvrditi regionalno porijeklo.

Prema socijalnom sastavu najbrojnija su skupina svećenici (više od 1/4 svih članova i utemeljitelja). Zatim prema brojnosti slijede krajiški oficiri i vojni časnici (više od 16 % svih članova) te činovnici (više od 15 % članova) i pripadnici intelektualnih zvanja (više od 12 %). Trgovaca i poduzetnika bilo je više od 8 %. Sve ostale skupine glavnih

---

[46] S. Isaković, Iz prošlosti Prve hrvatske štedionice, Zagreb 1899, 3.
[47] Isto, 3 – 4.
[48] Isaković, n. dj., 3 – 4; Povijesni arhiv u Zagrebu, Glavna knjiga akcija, Sign. 43062.
[49] L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959, 90.
[50] A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846 – 1880, Historijski zbornik, Zagreb 1985, XXXVIII (1), 31 – 73, 33.

zanimanja zastupljene su s oko 5 % članova. Za više od 17 % članova zasada nisam mogla utvrditi socijalni sastav.

Prema intenzitetu aktivnosti više od 7/10 članova spomenutih središnjih preporodnih institucija realiziralo je svega po jednu aktivnost, što znači da su financijski utemeljitelji ili podupirući članovi u samo jednoj od spomenutih desetak institucija. To dakako ne umanjuje značenje njihovih aktivnosti, jer su preporoditelji uporno isticali važnost i pojedinačnih nosilaca institucionalnog života preko kojih se šire njihove ideje. Nešto više od 1/10 članova realiziralo je u spomenutim institucijama po dvije aktivnosti. Treća skupina ili nešto više od 5 % članova realiziralo je unutar spomenutih institucija tri aktivnosti po jednom članu, što znači da su oni istodobno članovi ili utemeljitelji u tri središnje preporodne institucije u Zagrebu. Više od 80 članova ovih institucija ili oko 5 % članova aktivno je istodobno u najmanje 4 pa do maksimalno 9 institucija. Zato ove članove smatram članovima vodeće grupe središnjih preporodnih institucija i nosiocima modernizacije cjelokupnoga javnog života. Među ovom skupinom najbrojniji su činovnici (oko 3/10), zatim svećenici (nešto više od 2/10). Oko 2/10 članova vodeće grupe bili su pripadnici intelektualnih zvanja (profesori, liječnici i ljekarnici, odvjetnici i sl.). Trgovaca i obrtnika bilo je oko 1/10, dok je udio ostalih socijalnih skupina, osobito velikaša i vojnih časnika znatno slabiji.

Prema regionalnom porijeklu, gotovo 3/4 članova vodeće grupe djeluju u Zagrebu (pretežno zagrebačkom Gradecu), oko 2/10 na području Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije, dok je preostala nekolicina članova vodeće grupe bila iz ostalih dijelova Hrvatske.

Prema tome, već zasada provedena istraživanja pokazuju kako nema sumnje o tome da je grad Zagreb, a posebno zagrebački Gradec bio stalno žarište svih ideja hrvatskoga narodnog preporoda, a time i modernizacije svekolikog javnog života za cijelu Hrvatsku. Štoviše, većina tada utemeljenih središnjih preporodnih institucija održala se, zajedno sa svojim djelatnostima, sve do danas, zahvaljujući nesebičnim prinosima svojih članova.

Zusammenfassung

DIE ZENTRALEN KROATISCHEN INSTITUTIONEN DER WIEDERGEBURT IM ZAGREBER GRADEC UND DEREN EINFLUß AUF DIE MODERNISIERUNG DES ÖFFENTLICHEN LEBENS ZWISCHEN 1835 UND 1848

Agneza Szabo

Im Zeitraum zwischen 1835 und 1848 wurden im Zagreber Gradec etwa zehn zentrale Wiedergeburtsinstitutionen gegründet. Neben den *Narodne novine* (Volkszeitung) und dem literarischen Beitrag *Danica* für Kroatien, Slawonien und Dalmatien stehen die *Ilirska čitaonica* (Illyrische Lesehalle) und *Matica ilirska* (später die kroatische Kulturinstitution) aus dem Grund an einer besonders wichtigen Stelle, da diese Institutionen, bzw. deren Begründer auch die Schaffung anderer Wiedergeburtsinstitutionen anregten, wie etwa das *Theater* oder das *Narodni Muzej* (Volksmuseum), und deren Publikationen und Zeitschriften. Alle diese Institutionen und deren Organe hatten ihren Sitz im Zagreber Gradec.

Neben zahlreichen finanzstarken Gründern und unterstützenden Mitgliedern aus Zagreb, von denen die große Mehrheit aus dem Zagreber Gradec stammte (mehr als 200), nehmen an der weiteren finanziellen Unterstützung der erwähnten Institutionen weitere 1800 Mitglieder aus allen Gebieten Kroatiens, insbesondere aus den größeren Städten und Märkten teil. Die angeführten Tatsachen zeugen von der Intensität des Modernisierungsprozesses auf dem Gebiet der allgemeinen Kultur in ganz Kroatien, für den das Zagreber Gradec das Zentrum ist. Nach der sozialen Zusammensetzung sind die Mitglieder der erwähnten zentralen Institutionen zum Großteil Angehörige intellektueller Berufe (Beamte, Professoren, Priester, Rechtsanwälte, Ärzte usw.), dann Angehörige des Adels, Händler, Großhändler und andere Unternehmer. Dank deren freiwilliger und selbstloser finanzieller Unterstützung konnten sich die damals gegründeten kroatischen nationalen Institutionen bis heute erhalten.

KNJIŽNICA
DUGAVE

zagreb
1094 1994

	19-12-2001	
	26-02-2002	16-02-2026
	28-12-2002	
26. 09. 1995	10-02-2005	16-02-2026
10. 11. 1995	21-10-2005	
		11-02-2026
6-10-1996		
28-02-1997	10-04-2010	
	16-10-2013	
17-04-1997	03-03-2015	
28-08-1997	21-09-2015	
30-11-1997		
09-03-1998	17.10.18.	
06-06-1998		
	18-04-2022	
29-02-1999		
20-09-2001	16-06-2025	
		26-01-2026

"DIOZ-TISAK" Zagreb

u Zagrebu

TISAK
KRATIS – Zagreb, Vrapčanska 15

UVEZ
GRAFOUVEZ – Velika Gorica, Hrvatske bratske zajednice 41

Knjižnica Dugave
070006713

D

930.85

ZAG

11.92o

Knjižnica Dugave
930.85
ZAG
070006713 / 07o-11.920

ISBN 953-96046-0-5